МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Журнал заснований у 1918 році

ВЧЕНІ ЗАПИСКИ

ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Серія: Історичні науки

Том 37 (76) № 1 2026

Видавничий дім
«Гельветика»
2026

Головний редактор:

Доценко Віктор Олегович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та археології, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Україна

Члени редакційної колегії:

Чеканов Всеволод Юрійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук, Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, Україна

Петренко Ірина Миколаївна, доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії, релігієзнавства та методик їх викладання, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Україна

Біла Світлана Ярославівна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Україна

Гриценко Галина Зенoвіївна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Україна

Шарагіна Ольга Володимирівна, кандидат філологічних наук, директор навчально-наукового інституту філології та журналістики, Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, Україна

Zaur Aliyev, Dr. Associate Professor, Azerbaijan Tourism and Management University, Azerbaijan

Olga Bertelsen, Ph.D., M.D., D.D.S., History / Intelligence History, Associate Professor of Global Security and Intelligence, Department of Criminal Justice & National Security, Tiffin University, United States

Maja Wojciechowska, Professor, University of Gdańsk, Poland

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол 10 від 16 квітня 2026 року)

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки»
зареєстровано відповідно до Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення
№ 1136 від 11.04.2024 року. Ідентифікатор медіа: R30-03995

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського
(просп. Берестейський, 10, м. Київ, 01135, e-mail: crimea.tnu@gmail.com, тел.: +38 (044) 529-05-16).

Мови видання: українська, англійська, польська, німецька, французька.
Періодичність: 4 рази на рік.

Журнал включений до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»)
з історичних наук (спеціальність В9. Історія та археологія) відповідно до Наказу МОН України
від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)
Журнал включений до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

ISSN 2663-5984 (print)
ISSN 2663-5992 (online)

© Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, 2026

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Атаманська С.С.
ПІДТРИМКА ТА ДОПОМОГА ПОСТРАЖДАЛИМ РОДИНАМ
БУЧАНСЬКОГО РАЙОНУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ **1**

Білик Н.І.
КАРОЛЬ ОЛЬПІНСЬКИЙ – ПЕРШИЙ ТАРНОПІЛЬСЬКИЙ ВОЄВОДА (1921–1923) **9**

Василишин С.Ю.
РОЗВИТОК ШКІЛЬНИЦТВА У ТЕРНОПІЛЬСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧАСОПИСУ «ECHO NAUCZYCIELSKIE») **15**

Волошин М.В.
РЕЛІГІЯ В ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ МІСТЯН ДРОГОБИЦЬКОЇ
ТА ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ ДОБИ «ВІДЛИГИ» (1954–1964 РР.) **21**

Гаук А.І.
ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.:
ІНСТИТУЦІЙНА ЕВОЛЮЦІЯ ТА ПРАКТИКИ ПОЛІТИЧНОГО КОНТРОЛЮ **29**

Дацків І.Б.
ПОЛІТИЧНІ ВЗАЄМИНИ ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ РОСІЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ
ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ У 1917 РОЦІ: МІЖ КОНФЛІКТОМ І КОМПРОМІСОМ **36**

Захожай З.В., Доценко В.О., Жолоб М.П.
ЄВРЕЙСЬКІ ПЕРЕСЕЛЕНЦІ-КОЛОНІСТИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У 1920-ТІ РР. **44**

Зінкевич Р.Д.
ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ
В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ (1920–1930-ТІ РР.) **51**

Котельницький Н.А.
УЧАСТЬ ЛІБЕРАЛЬНИХ ЗЕМЦІВ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ
У ПОБУДОВІ ІНФРАСТРУКТУРИ РЕГІОНУ(60–80 РР. ХІХ СТ.) **57**

Куриляк В.В.
ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА ТА ІСТОРІОГРАФІЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ
УКРАЇНСЬКОГО ПРОТЕСТАНТИЗМУ В ПЕРІОД З 1991–2026 РОКИ **69**

Лаврут О.О.
СЮЖЕТИ ЗІ ШКІЛЬНОГО ЖИТТЯ НА СТОРІНКАХ РАДЯНСЬКИХ САТИРИЧНИХ
І ГУМОРИСТИЧНИХ ЖУРНАЛІВ 1940-Х – 1980-Х РР. **79**

Лановий М.Б.
УКРАЇНСЬКА ГОЛОВНА ВИЗВОЛЬНА РАДА:
ОСОБЛИВОСТІ СТВОРЕННЯ, ПОЛІТИЧНА ПЛАТФОРМА **85**

Марків А.Л.
ІНТЕГРАЦІЯ ПАМ'ЯТОК РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В СОЦІОКУЛЬТУРНЕ
ЖИТТЯ М. ЛУЦЬКА (КІНЕЦЬ ХХ – ПЕРША ЧВЕРТЬ ХХІ СТ.) **91**

Мілютін С.Ю.
ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ У М. РІВНЕ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЩОДЕННОЇ ГАЗЕТИ «ГОЛОС ЮГА») **99**

Паска Б.В.
СУДОВІ ПРОЦЕСИ НАД УКРАЇНСЬКИМИ ДИСИДЕНТАМИ
У СІЧНІ–КВІТНІ 1966 РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОПОВІДНИХ ЗАПИСОК
І СПЕЦІАЛЬНИХ ПОВІДОМЛЕНЬ КДБ ДО ПАРТІЙНОГО КЕРІВНИЦТВА) **105**

Петренко І.М.
ДУХОВНА ЕЛІТА ТА ОСВІТА: ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛТАВСЬКИХ ПРЕОСВЯЩЕННИХ У СИСТЕМІ ЦЕРКОВНОГО ШКІЛЬНИЦТВА НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ **113**

Рижева Н.О.
СТАНОВЛЕННЯ ІСТОРИЧНОГО ЗБРОЄЗНАВСТВА ТА ЙОГО ПЕРСОНІФІКАЦІЯ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. **122**

Романько О.В.
СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ У СКЛАДІ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ (1990–2014): ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ **130**

Сергієнко С.Ю.
СВІДЧЕННЯ СУЧАСНИКІВ ПРО СПЕЦИФІКУ ОСОБИСТИХ ВЗАЄМИН В АКТОРСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНИ У 1920–1930-Х РР. **139**

Соколова Н.Д., Олексин І.Я.
ВИКЛАДАННЯ «ПРИЄМНИХ МИСТЕЦТВ» В ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (1804–1917 РР.) **146**

Тішин О.В.
ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ПІВДНЯ УКРАЇНИ ПІД НІМЕЦЬКИМ ОКУПАЦІЙНИМ ЦИВІЛЬНИМ УПРАВЛІННЯМ У КОНТЕКСТІ НАЦИСТСЬКОГО «НОВОГО ПОРЯДКУ» **154**

Тоноян А.А.
ПРАКТИКИ АНОНІМІЗАЦІЇ АВТОРСЬКОГО СКЛАДУ В ПЕРЕДПЛАТНИХ ОГОЛОШЕННЯХ ЖУРНАЛУ «ОСНОВА» (1861–1863 РР.) **161**

Totska S.I., Boiko O.V.
THE FAILURE OF THE "RUSSIAN SPRING" IN ZAPORIZHZHIA AS A MANIFESTATION OF DECOLONISATION AND RESISTANCE TO RUSSIAN NARRATIVES (MARCH–MAY 2014) **170**

Fedorova I.V., Cheban O.M., Romanenko T.I.
HISTORICAL CONTINUITY OF EDUCATIONAL POLICY AS THE BASIS OF UKRAINIAN STATESHIP AND THE MODERN PHILOSOPHICAL CHALLENGE TO NATIONAL PEDAGOGY UNDER EUROPEAN INTEGRATION **175**

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Білик В.А.
ЖІНКА-ФАРАОН ХАТШЕПСУТ: МЕХАНІЗМИ ЛЕГІТИМІЗАЦІЇ ВЛАДИ **183**

Борчук С.М., Лизень Є.В.
ЙОСИП БРОЗ ТІТО І ФЕНОМЕН НЕЗАЛЕЖНОГО СОЦІАЛІЗМУ **189**

Козловський С.О., Долик О.С.
ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ МІНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА МАЛАККСЬКОГО СУЛТАНАТУ В ЕПОХУ ПОДОРОЖЕЙ ЧЖЕН ХЕ (1405–1433 РР.) **197**

Кушнір В.Г.
ЧУМА ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ВЕНЕЦІЙСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (1575–1577) **208**

Ронай Л.М.
РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В УГОРЩИНІ В УМОВАХ ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ 1989–1996 РОКІВ **215**

Сніда Є.О.
АМЕРИКАНСЬКА РАДЯНОЛОГІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ГЕОПОЛІТИЧНОГО АНАЛІЗУ СРСР В УМОВАХ ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ **221**

Судаков С.М.
ПОЛЕМІКА МІЖ ПРЕСВІТЕРІАНАМИ ТА ІНДЕПЕНДЕНТАМИ В 1640– РОКАХ ЯК ЕТАП КОНФЕСІЙНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ..... **228**

Трубчанінов М.А.
ПІД НАТИСКОМ ІМПЕРІЇ:ПОЛІЦІЯ ТА ЖАНДАРМЕРІЯ НА ЗАХОПЛЕНИХ ТЕРИТОРІЯХ ЯК КАРАЛЬНІ ОРГАНИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ..... **236**

Яшин В.О.
МІЖ КОЛАБОРАЦІЄЮ ТА ВИЖИВАННЯМ У НЕСВОБОДІ: ШКОЛА ПРОПАГАНДИСТІВ ТАБОРУ ВУСТРАУ..... **243**

АРХЕОЛОГІЯ

Біляєва С.О., Куценко С.Ю.
АРХЕОЛОГІЯ СУЧАСНОГО СВІТУ В УКРАЇНІ: МАТЕРІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ НОВІТНЬОГО ЧАСУ ТА ЇХ ДОСЛІДЖЕННЯ **253**

Савчук В.С.
ОСОБЛИВОСТІ ВИВІТРЮВАННЯ НА ПЛАТО ГІЗА: ОЦІНКА ГІПОТЕЗИ Р. ШОХА ЩОДО ВІКУ ВЕЛИКОГО СФІНКСА..... **262**

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Гранченко М.В.
ОСОБЛИВОСТІ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ІСТОРІЇ ОСВІТИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ СЕРЕДИНИ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ..... **270**

Дзира І.Я.
УКРАЇНСЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ В УЗАГАЛЬНЮЮЧИХ ПРАЦЯХ 1918–1920-Х РР. З ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЛІТЕРАТУРИ..... **277**

Дояр Л.В.
НЕПІВСЬКИЙ КРИВИЙ РІГ ПЕРШОГО РОКУ СВОГО ОКРУГОВОГО СТАТУСУ В АРКУШЕВОМУ ФОНДІ КНИЖКОВОЇ ПАЛАТИ УКРАЇНИ..... **286**

Ліхтей І.М.
“CODEX BRATISLAVENSIS” ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ВЕЛИКИХ ГЕОГРАФІЧНИХ ВІДКРИТТІВ КІНЦЯ XV – ПЕРШИХ ДЕСЯТИЛІТЬ XVI СТ. **292**

Хрящевська Л.М.
РЕГІОНАЛЬНА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ІСТОРІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ОСВІТИ: ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКІ ІСТОРИКИ Й ОСВІТНІ ПРАКТИКИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)..... **300**

ІСТОРІЯ НАУКИ Й ТЕХНІКИ

Коцур Р.В.
ГЕНЕЗИС ТЕХНОЛОГІЧНОЇ СУБ’ЄКТНОСТІ УКРАЇНИ В ГЛОБАЛЬНИХ НАУКОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЯХ (1965–1980): ДОСВІД ІНСТИТУЦІЙНОЇ САМОПРЕЗЕНТАЦІЇ..... **308**

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ

Слоневська І.Б., Пірошенко С.Ю., Калашнік О.В.
УКРАЇНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ
У ПОСТКОЛОНІАЛЬНОМУ ДИСКУРСІ **315**

Тищук С.В.
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ЗАПОВІДНИКИ КИЇВЩИНИ
В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ:
НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ІННОВАЦІЙНІ ФОРМАТИ РОБОТИ **321**

Федченко Є.Е.
ГЕТЕРОТОПІЇ У ФІЛЬМІ ЙОРГОСА ЛАНТІМОСА
«БІДОЛАШНІ СТВОРІННЯ» (2023) **329**

РЕЦЕНЗІЇ

Космина В.Г.
РЕЦЕНЗІЯ НА НАУКОВУ МОНОГРАФІЮ ЧЕКАНОВА ВСЕВОЛОДА ЮРІЙОВИЧА
«ПРОСТОРОВО-ЧАСОВИЙ ВИМІР ІСТОРІЄПИСАННЯ:
МЕТОДОЛОГІЯ І ДОСЛІДНИЦЬКІ ПРАКТИКИ» (ВІННИЦЯ: ТВОРИ, 2025. 488 С.) **338**

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ **342**

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Atamanska S.S.
SUPPORT AND ASSISTANCE TO AFFECTED FAMILIES OF BUCHA DISTRICT UNDER MARTIAL LAW **1**

Bilyk N.I.
KAROL OŁPIŃSKI – THE FIRST TARNOPIL VOIVODE (1921–1923)..... **9**

Vasylyshyn S.Yu.
THE DEVELOPMENT OF SCHOOLING IN THE TERNOPIL VOIVODESHIP (BASED ON THE MATERIALS OF THE JOURNAL "ECHO NAUCZYCIELSKIE") **15**

Voloshyn M.V.
RELIGION IN THE DAILY LIVES OF URBAN RESIDENTS IN THE DROHOBYCH AND LVIV REGIONS DURING THE "THAW" PERIOD (1954–1964) **21**

Hauk A.I.
LAW ENFORCEMENT AGENCIES OF THE RUSSIAN EMPIRE IN UKRAINIAN LANDS IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES: INSTITUTIONAL EVOLUTION AND PRACTICES OF POLITICAL CONTROL..... **29**

Datskiv I.B.
POLITICAL RELATIONS BETWEEN THE PROVISIONAL GOVERNMENT OF RUSSIA AND THE UKRAINIAN CENTRAL RADA IN 1917: BETWEEN CONFLICT AND COMPROMISE..... **36**

Zakhozhai Z.V., Dotsenko V.O., Zholob M.P.
JEWISH SETTLERS-COLONISTS OF SOUTHERN UKRAINE IN THE 1920S **44**

Zinkevych R.D.
MILITARY AND POLITICAL ACTIVITIES OF UKRAINIAN EMIGRATION IN CZECHOSLOVAKIA (1920–1930s)..... **51**

Kotelnytskyi N.A.
PARTICIPATION OF LIBERAL ZEMTS OF NORTHERN UKRAINE IN BUILDING THE REGIONAL INFRASTRUCTURE (60–80 s. XIX c.)..... **57**

Kuryliak V.V.
A SOURCE-BASED AND HISTORIOGRAPHICAL RECONSTRUCTION OF UKRAINIAN PROTESTANTISM (1991–2026) **69**

Lavrut O.O.
STORYLINES FROM SCHOOL LIFE ON THE PAGES OF SOVIET SATIRIC AND HUMOR MAGAZINES OF THE 1940S – 1980S..... **79**

Lanovyi M.B.
UKRAINIAN MAIN LIBERATION COUNCIL: FEATURES OF CREATION AND POLITICAL PLATFORM..... **85**

Markiv A.L.
INTEGRATION OF ROMAN CATHOLIC CHURCH MONUMENTS INTO THE SOCIO-CULTURAL LIFE OF LUTSK (late 20th – early 21st centuries)..... **91**

Milytin S.Yu.
EVERYDAY LIFE IN RIVNE DURING THE FIRST WORLD WAR (BASED ON THE DAILY NEWSPAPER «HOLOS YUGA») **99**

Paska B.V.
TRIALS OF UKRAINIAN DISSIDENTS IN JANUARY–APRIL 1966 (BASED ON MATERIALS FROM REPORT NOTES AND SPECIAL MESSAGES OF THE KGB TO THE PARTY LEADERSHIP)..... **105**

Petrenko I.M.
SPIRITUAL ELITE AND EDUCATION: THE ACTIVITIES OF THE POLTAVA BISHOPS IN THE CHURCH SCHOOL SYSTEM AT THE END OF THE 19TH AND BEGINNING OF THE 20TH CENTURY **113**

Ryzheva N.O.
THE FORMATION OF HISTORICAL HOPLOLOGY AND ITS PERSONIFICATION IN UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES **122**

Romanko O.V.
FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE DONETSK REGIONAL ORGANIZATION OF THE NATIONAL UNION OF LOCAL HISTORIANS OF UKRAINE (1990–2014): A HISTORICAL ASPECT **130**

Serhiienko S.Yu.
CONTEMPORARY ACCOUNTS OF THE PECULIARITIES OF PERSONAL RELATIONSHIPS WITHIN THE ACTING COMMUNITY OF UKRAINE IN THE 1920s AND 1930s..... **139**

Sokolova N.D., Oleksyn I.Ya.
TEACHING "FINE ARTS" AT KHARKIV UNIVERSITY (1804–1917) **146**

Tishyn O.V.
POLITICAL AND LEGAL STATUS OF SOUTHERN UKRAINE UNDER GERMAN OCCUPATIONAL CIVIL ADMINISTRATION IN THE CONTEXT OF THE NAZI “NEW ORDER” **154**

Tonoian A.A.
ANONYMIZATION PRACTICES OF CONTRIBUTORS IN SUBSCRIPTION ANNOUNCEMENTS OF THE JOURNAL «OSNOVA» (1861–1863)..... **161**

Totska S.I., Boiko O.V.
THE FAILURE OF THE “RUSSIAN SPRING” IN ZAPORIZHZHIA AS A MANIFESTATION OF DECOLONISATION AND RESISTANCE TO RUSSIAN NARRATIVES (MARCH–MAY 2014)..... **170**

Fedorova I.V., Cheban O.M., Romanenko T.I.
HISTORICAL CONTINUITY OF EDUCATIONAL POLICY AS THE BASIS OF UKRAINIAN STATESHIP AND THE MODERN PHILOSOPHICAL CHALLENGE TO NATIONAL PEDAGOGY UNDER EUROPEAN INTEGRATION..... **175**

WORLD HISTORY

Bilyk V.A.
FEMALE PHARAOH HATSHEPSUT: MECHANISMS OF LEGITIMIZATION OF POWER **183**

Borchuk S.M., Lyzen Ye.V.
JOSIP BROZ TITO I PHENOMENON OF INDEPENDENT SOCIALISM **189**

Kozlovskyi S.O., Dolyk O.S.
FOREIGN POLICY RELATIONS BETWEEN THE MING EMPIRE AND THE MALACCA SULTANATE IN THE ERA OF ZHENG HE’S VOYAGES (1405–1433) **197**

Kushnir V.H.
THE PLAGUE AS A DRIVER OF VENETIAN POLITICAL AND SOCIAL IDENTITY FORMATION (1575–1577)..... **208**

Ronai L.M.
THE ROMAN CATHOLIC CHURCH IN HUNGARY DURING THE PERIOD OF POLITICAL TRANSFORMATIONS 1989–1996..... **215**

Snida Ye.O.
AMERICAN SOVIETOLOGY AS A TOOL FOR GEOPOLITICAL ANALYSIS OF THE USSR DURING THE COLD WAR..... **221**

Sudakov S.M.
POLEMICS BETWEEN PRESBYTERIANS AND INDEPENDENTS IN THE 1640S AS A STAGE OF CONFESSIONAL DIFFERENTIATION **228**

Trubchaninov M. A.
UNDER THE PRESSURE OF THE EMPIRE: THE POLICE AND GENDARMERIE IN THE OCCUPIED TERRITORIES AS PUNITIVE BODIES OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY **236**

Yashyn V.O.
BETWEEN COLLABORATION AND SURVIVAL IN UNFREEDOM: THE PROPAGANDISTS' SCHOOL AT WUSTRAU CAMP **243**

ARCHEOLOGY

Biliaieva S.O., Kutsenko S.Yu.
ARCHAEOLOGY OF THE CONTEMPORARY WORLD IN UKRAINE: MATERIAL TRANSFORMATIONS OF THE RECENT PERIOD AND THEIR STUDY **253**

Savchuk V.S.
WEATHERING FEATURES ON THE GIZA PLATEAU: EVALUATION OF R. SHOCH'S HYPOTHESIS ON THE AGE OF THE GREAT SPHINX **262**

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

Hranchenko M.V.
FEATURES OF THE SOVIET HISTORIOGRAPHY OF THE HISTORY OF EDUCATION IN SOUTHERN UKRAINE IN THE MIDDLE OF THE 18TH – EARLY 20TH CENTURIES **270**

Dzyra I.Ya.
UKRAINIAN CHRONICLE IN GENERALIZING WORKS OF 1918–1920S ON THE HISTORY OF HOMELAND'S LITERATURE **277**

Doiar L.V.
NEPIVSKY KRYVY RIGH IN THE FIRST YEAR OF ITS DISTRICT STATUS IN THE SHEET FUND OF THE BOOK CHAMBER OF UKRAINE **286**

Likhtei I. M.
"CODEX BRATISLAVENSIS" AS A SOURCE OF THE HISTORY OF THE GREAT GEOGRAPHICAL DISCOVERIES OF THE LATE 15TH – FIRST DECADES OF THE 16TH CENTURY **292**

Khriashchevska L.M.
REGIONAL INTELLECTUAL HISTORY AND THE HISTORIOGRAPHY OF EDUCATION: SOUTHERN UKRAINIAN HISTORIANS AND EDUCATIONAL PRACTICES (SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY) **300**

HISTORY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

Kotsur R.V.
THE GENESIS OF UKRAINE'S TECHNOLOGICAL SUBJECTIVITY IN GLOBAL SCIENTIFIC TRANSFORMATIONS (1965–1980): THE EXPERIENCE OF INSTITUTIONAL SELF-REPRESENTATION **308**

HISTORY OF UKRAINIAN AND FOREIGN CULTURE

Slonevska I.B., Piroshenko S.Yu., Kalashnik O.V.
UKRAINIAN IDENTITY IN POSTCOLONIAL DISCOURSE **315**

Tyshchuk S.V.
HISTORICAL AND CULTURAL RESERVES OF KYIV REGION
IN THE SOCIOCULTURAL SPACE OF UKRAINE: AREAS OF ACTIVITY
AND INNOVATIVE FORMATS OF WORK **321**

Fedchenko Ye.E.
HETEROTOPIAS IN YORGOS LANTHIMOS' POOR THINGS (2023) **329**

REVIEWS

Kosmyna V.H.
REVIEW OF THE SCIENTIFIC MONOGRAPH
BY VSEVOLOD YURIYOVYCH CHEKANOVA "SPATIO-TEMPORAL DIMENSION
OF HISTORIOGRAPHY:METHODOLOGY AND RESEARCH PRACTICES"
(VINNYTSIA: TVORY, 2025. 488 P.)..... **338**

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS..... **342**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 364-78-058.65:355.01(477.41-21Буча)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.1

Атаманська С.С.
https://orcid.org/0000-0003-0569-9896
Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет»

ПІДТРИМКА ТА ДОПОМОГА ПОСТРАЖДАЛИМ РОДИНАМ БУЧАНСЬКОГО РАЙОНУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

У статті досліджено систему підтримки та допомоги постраждалим родинам Бучанського району Білогородської ОТГ, які зазнали страждань внаслідок повномасштабного вторгнення Росії в Україну у 2022–2025 роках. На підставі аналізу емпіричних даних, матеріалів гуманітарних організацій та польових досліджень автора визначено основні форми соціальної, психологічної, матеріальної та правової допомоги. У ході дослідження було встановлено низку проблем у функціонуванні системи підтримки, зокрема розпорошеність надання послуг, обмеженість фінансових ресурсів, а також недостатню узгодженість дій між державними установами та міжнародними організаціями.

На основі офіційних статистичних даних Білогородської ОТГ проаналізовано масштаби людських втрат – станом на 2025 рік громада втратила 123 захисники, – а також демографічні особливості постраждалого населення, зокрема наявність значної частки внутрішньо переміщених осіб (6 342 особи), які потребують посиленого соціального супроводу. Розглянуто динаміку звернень за матеріальною допомогою у 2022–2025 роках, яка засвідчує суттєве зростання попиту на соціальні послуги. Окрему увагу приділено результатам реалізації програми «єВідновлення»: проаналізовано 540 актів обстеження пошкодженого та знищеного житла, визначено рівень задоволення компенсаційних заяв у розрізі двох категорій майна.

Встановлено, що ефективність компенсаційних механізмів суттєво різниться залежно від ступеня пошкодження об'єктів. Зроблено висновок про необхідність масштабування системи соціального захисту, розширення міжвідомчої координації та посилення інституційної спроможності органів місцевого самоврядування в умовах триваючого збройного конфлікту.

З'ясовано, що найбільш вразливими категоріями є родини із загиблими, родини з дітьми, особи похилого віку та люди з інвалідністю. Обґрунтовано пропозиції щодо вдосконалення системи надання допомоги постраждалому населенню, зокрема впровадження єдиного реєстру постраждалих, посилення психосоціальних програм та залучення громад до відновлення.

Ключові слова: *Бучанський район, територіальна громада, постраждале населення, соціальна допомога, воєнний стан, внутрішньо переміщені особи, гуманітарна допомога, відновлення громади.*

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну, що розпочалося 24 лютого 2022 року, спричинило надзвичайні страждання для мільйонів українців. Особливої трагедії зазнало населення Бучанського району Київської області, де впродовж березня 2022 року тривала окупація та були зафіксовані масові злочини проти цивільного населення. Після звільнення у квітні 2022 року громади Бучанського району опинилися перед викликом не лише фізичного відновлення, але й комплексної реабілітації десятків тисяч постраждалих родин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній науковій сфері питання соціального захисту населення в екстремальних умовах почало інтенсивно розвиватися з початком збройного конфлікту на сході України у 2014–2015 роках. Після повномасштабного вторгнення Росії в

© Атаманська С.С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Україну 24 лютого 2022 року та злочинів, вчинених у Бучанському районі, наукова увага до цієї проблематики різко зросла. У сучасній науковій літературі проблема надання допомоги жертвам збройних конфліктів і воєнних злочинів ґрунтовно розроблялась Н. Пилипенко [1], О. Бондарчук [2], В. Зливков, С. Лукомська [3], а також іншими вітчизняними й зарубіжними дослідниками, які зосереджували увагу на питаннях соціально-психологічної реабілітації постраждалих, правового захисту їхніх прав, механізмах надання гуманітарної допомоги та формуванні ефективних моделей підтримки в умовах кризових ситуацій.

Психологічна реабілітація постраждалих родин стала предметом досліджень українських науковців-психологів: З. Кісарчук, Я. Омельченко, Г. Лазос, Л. Литвиненко, Л. Царенко [4], О. Кокун, Н. Агаєв, І. Пішко, Н. Лозінська [5], де розглядаються методики кризової психологічної інтервенції та особливості роботи з травматизованими родинами в умовах триваючого конфлікту.

Попри численні публікації, у науковій літературі бракує комплексних досліджень підтримки постраждалих родин Бучанського району, що поєднують правові, управлінські, соціальні та психологічні аспекти. Більшість праць розглядає лише окремі складові або спирається на дані початкових етапів, не враховуючи зміну потреб у середньо- та довгостроковій перспективі.

Постановка завдання. Метою даної статті є дослідження особливостей надання підтримки постраждалим родинам Бучанського району в умовах воєнного стану, аналіз існуючих механізмів допомоги та визначення шляхів їх удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Повномасштабна збройна агресія проти України спричинила глибокі соціальні, економічні та гуманітарні виклики, які особливо гостро проявилися на територіях, що зазнали окупації та бойових дій. Бучанський район став одним із символів трагічних наслідків війни, де значна кількість родин втратила житло, засоби до існування, а також зазнала психологічних травм і втрат близьких.

В умовах воєнного стану питання підтримки та допомоги постраждалим родинам набуває особливої актуальності. Йдеться не лише про надання матеріальної допомоги, але й про комплексну підтримку, яка включає соціальний захист, психологічну реабілітацію, медичну допомогу та відновлення умов для гідного життя. Важливу роль у цьому процесі відіграють державні органи, місцеве самоврядування, волонтерські організації та міжнародні партнери.

Бучанський район Київської області було створено у 2020 році згідно з постановою Верховної Ради України № 807-IX від 17 липня 2020 року. Його площа становить 74,18 кв. км і охоплює 12 територіальних громад. Станом на момент утворення чисельність населення складала 229,5 тис. осіб, з яких 138,9 тис. проживали у містах, а 90,6 тис. – у сільській місцевості [6].

У період окупації з 28 лютого по 30 березня 2022 року та внаслідок активних бойових дій район зазнав масштабних руйнувань. За інформацією ООН, у низці населених пунктів, зокрема в Бучі, Ірпені, Гостомелі та Бородянці, було пошкоджено або знищено понад 40% житлового фонду.

Підтримка постраждалих родин у Бучанському районі здійснюється через служби у справах дітей та сім'ї, гарячі лінії кризової допомоги для ветеранів, а також органи соціального захисту населення. Основними напрямами є соціальний супровід, надання гуманітарної допомоги та психологічна підтримка.

Станом на 2025 рік для мешканців району, які постраждали внаслідок військової агресії, функціонує низка державних, місцевих і благодійних програм допомоги. У 2025–2026 роках також впроваджено розширені ініціативи у сфері житлового забезпечення та соціального захисту, орієнтовані на ветеранів і родини військовослужбовців.

За даними фахівців із супроводу ветеранів війни та демобілізованих осіб Білогородської територіальної громади, станом на 2025 рік кількість загиблих захисників становить 123 особи. Ця статистика відображає масштаб людської трагедії, з якою зіткнулася громада з початку повномасштабного вторгнення, та визначає обсяг потреб у соціальній підтримці постраждалих родин [7].

На початку 2024 року в Київській територіальній громаді проживає 410 489 офіційно зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб (за даними Національної соціальної сервісної служби України) [8]. Однак, чисельність ВПО у громаді значно вища, з огляду на наявність незареєстрованих переселенців.

За інформацією Київської обласної військової адміністрації, на початок 2025 року в регіоні офіційно зареєстровано понад 180 тисяч внутрішньо переміщених осіб, що становить близько 10% від усього населення області. Найбільше переселенців проживає у містах-супутниках столиці – Броварах, Борисполі, Ірпені, Бучі та Василькові [9].

До Київщини регулярно надходить гуманітарна допомога від волонтерських організацій з усієї України та європейських країн. Товари першої

необхідності передають, зокрема, із західних областей – Рівненської, Волинської, Львівської та Вінницької. Важливий внесок робить і міжнародна спільнота: допомогу надають волонтери з Італії, Німеччини, Польщі та Кіпру.

Аналіз демографічного складу загиблих свідчить про значну частку серед них не лише корінних жителів громади, але й внутрішньо переміщених осіб, які знайшли тимчасовий притулок на території Білогородської ОТГ після втрати власних домівок у інших регіонах України. У Білогородській територіальній громаді офіційно зареєстровано та перебуває на обліку 6342 внутрішньо переміщені особи (ВПО). Це зумовлює додаткові обов'язки для органів місцевого самоврядування у забезпеченні соціального супроводу родин загиблих, оскільки переміщені сім'ї часто позбавлені традиційних мереж підтримки – родичів, друзів та звичного соціального оточення – і потребують підвищеної уваги з боку соціальних служб [10].

Інтенсивність людських втрат у Білогородській громаді створює значний тиск на наявні ресурси системи соціального захисту. Динаміка зростання кількості загиблих – лише за 2025 рік громада втратила 23 захисників – свідчить про необхідність постійного масштабування соціальних послуг та адаптації механізмів підтримки до зростаючих потреб. Це вимагає не лише збільшення фінансування відповідних програм, але й розширення штату фахівців із супроводу, створення спеціалізованих підрозділів для роботи з родинами загиблих, налагодження міжвідомчої координації між органами соціального захисту, центрами надання адміністративних послуг, психологічними службами та громадськими організаціями.

Система обліку та супроводу родин загиблих захисників у Білогородській громаді здійснюється фахівцями відділу з питань ветеранів війни та учасників АТО виконавчого комітету громади. Ці спеціалісти виконують функції первинного контакту з родинами, інформування про доступні види підтримки, супроводу у процесі оформлення документів на отримання пільг і компенсацій, координації взаємодії з іншими службами. Щодо надання матеріальної допомоги за останні роки, маємо наступну динаміку подання заяв у 2022 році – 1 511 заяв, у 2023 році – 898 заяв, 2024 році – 1 922 заяви, 2025 році – 4 650 заяв [11].

Важливим інструментом подолання наслідків руйнувань житлової інфраструктури є державна програма «єВідновлення», яка передбачає надання компенсацій та житлових сертифікатів власникам пошкодженого або зруйнованого майна. Оновлення показників вартості ремонтно-будівельних робіт у 2026 році, а також розширення програм пільгового іпотечного кредитування, зокрема для ветеранів війни, свідчать про поступовий перехід від етапу екстреної допомоги до стратегій довгострокового відновлення житлового фонду району.

Система державної соціальної підтримки постраждалих родин Бучанського району функціонує на кількох рівнях. На національному рівні ключовими інструментами є програма «єВідновлення» (компенсація за зруйноване житло через платформу «Дія»), програма соціальної підтримки внутрішньо переміщених осіб (ВПО), а також програма підтримки родин загиблих військовослужбовців та цивільних жертв. У межах державної програми «єВідновлення» та місцевих ініціатив з відновлення житла комісіями Білогородської територіальної громади було складено 540 актів обстеження об'єктів нерухомості, що зазнали пошкоджень або знищення внаслідок воєнних дій.

Щодо категорії пошкодженого майна: до розгляду надійшло 376 заяв від постраждалих домогосподарств. За результатами їх опрацювання комісіями ухвалено рішення про надання компенсації стосовно 319 заяв, що становить 84,8% від загальної кількості розглянутих звернень. По 57 аявах (15,2%) винесено рішення про відмову у виплаті компенсації.

Щодо категорії знищеного майна: зафіксовано надходження 46 заяв. За підсумками розгляду 29 заявникам (63,0%) надано компенсацію у формі житлових сертифікатів. По 17 заявах (37,0%) прийнято рішення про відмову [12].

Медична допомога постраждалим родинам Бучанського району стала пріоритетом для місцевих громадських організацій в умовах воєнного стану. Через руйнування інфраструктури та обмежений доступ до стаціонарної допомоги волонтери організовували доставку медикаментів, забезпечували лікарні обладнанням, координували евакуацію поранених та осіб з інвалідністю, а також створювали медичні пункти й мобільні клініки для надання первинної допомоги, компенсуючи тимчасову недієздатність державної системи охорони здоров'я.

Психологічна підтримка населення стала ще одним критично важливим напрямом. Громадські організації організовували групи психологічної підтримки, тренінги з подолання травм, створювали безпечні простори для дітей та підлітків. Особлива увага приділялася роботі з ветеранами та членами їхніх сімей.

Також слід відзначити, що відбулися зміни до Програми підтримки захисників і захисниць України на 2025 рік, які спрямовані на розширення соціальних гарантій для членів сімей військовослужбовців. Зокрема, за даними Білогородської територіальної громади, 32 дитини військовослужбовців отримують щомісячну грошову допомогу, а 4 студенти – щомісячну стипендію. Це свідчить про поступове посилення адресної підтримки на місцевому рівні, однак водночас актуалізує потребу у системному моніторингу ефективності таких заходів і їх відповідності реальним потребам родин у довгостроковій перспективі [13].

Громадські організації відіграли важливу роль у відновленні зруйнованої інфраструктури. Вони координували ремонтні роботи в школах, лікарнях, культурних установах, а також сприяли відновленню доріг і комунікацій. Чимало організацій залучали волонтерів до будівельних робіт, забезпечували необхідні матеріали та обладнання. Зокрема, у селі Бузова Бучанського району було відновлено школу та збудовано новий житловий будинок на місці зруйнованого в перші місяці війни. Уже з вересня 2025 року навчальний заклад відновив свою діяльність. Під час бойових дій на вулиці Центральній російські танки знищили житлові будинки: одну багатоповерхівку довелося повністю демонтувати, тоді як дві інші, менш пошкоджені, вирішили відремонтувати.

Крім того, у селищі Бабинці Бучанського району завершено капітальний ремонт школи № 13, яка зазнала пошкоджень під час окупації у 2022 році. Відновлювальні роботи тривали з листопада 2023 року до січня 2025 року. У ході ремонту було реалізовано низку заходів з енергоефективності, зокрема утеплення фасадів та покрівлі будівлі.

Важливим аспектом підтримки постраждалих родин є їх залучення до громадських ініціатив вшанування пам'яті загиблих. Створення Алеї Слави, проведення меморіальних заходів, увічнення імен героїв виконує не лише ритуально-символічну функцію, але й має терапевтичне значення, допомагаючи родинам пройти етапи прийняття втрати та інтегруватися у спільноту людей із подібним досвідом. Такі Алеї Слави створені у кожному населеному пункті Бучанського району Київської області. Участь у таких заходах сприяє формуванню почуття належності, визнання значущості жертви близької людини, отримання суспільного визнання та підтримки.

Досвід Білогородської громади як частини Бучанського району демонструє необхідність створення багаторівневої системи підтримки родин загиблих захисників, яка поєднує державні механізми соціального захисту, ресурси місцевого самоврядування, можливості громадського сектору та волонтерські ініціативи. Лише комплексний підхід, що враховує різноманітність потреб постраждалих родин – від термінової кризової інтервенції до довгострокової соціально-економічної реабілітації – може забезпечити ефективну підтримку цієї вразливої категорії населення в умовах воєнного стану.

У системі підтримки постраждалого населення важливу роль відіграють благодійні фонди та громадські організації, які доповнюють діяльність державних інституцій та оперативно реагують на потреби місцевих мешканців. Зокрема, активну допомогу населенню надає МБФ «Відродження Бучанського району», діяльність якого спрямована на розвиток волонтерських ініціатив, надання гуманітарної допомоги та підтримку жителів, що постраждали внаслідок воєнних дій. Організація бере участь у вирішенні нагальних соціальних потреб громади та сприяє відновленню місцевої інфраструктури й соціального середовища.

Крім того, важливим партнером у наданні допомоги є Благодійний фонд «Право на захист», який реалізує програми соціальної підтримки для вразливих категорій населення. Зокрема, фонд періодично відкриває реєстрацію на отримання багатоцільової грошової допомоги для жителів Бучанської громади. Такі програми спрямовані на підтримку домогосподарств, що зазнали значних втрат або перебувають у складних життєвих обставинах, і сприяють підвищенню рівня соціального захисту населення.

Реалізація державної та муніципальної соціальної політики у Бучанському районі Київської області упродовж 2025–2026 рр. спрямована на подолання довготривалих наслідків військової агресії через формування багаторівневої системи соціального захисту населення. У центрі цієї політики перебуває підтримка найбільш уразливих соціальних груп, права та законні інтереси яких були порушені внаслідок бойових дій, тимчасової окупації та руйнування цивільної інфраструктури.

В умовах демографічних викликів, спричинених війною, значна увага приділяється підтримці сімей з дітьми, які зазнали поранень або отримали інвалідність внаслідок бойових дій. Комплекс програм допомоги включає як фінансову підтримку, так і соціальний супровід через інституції Пенсійного фонду України та місцеві органи соціального захисту. Окремий акцент робиться на підтримці

багатодітних та малозабезпечених сімей, що дозволяє зменшити ризики соціальної вразливості та запобігти потраплянню таких домогосподарств у складні життєві обставини.

Особливе значення мали програми психосоціальної підтримки дітей і підлітків, що реалізовувалися через освітні та культурні ініціативи. Громадські організації проводили літні табори, творчі майстерні та спортивні заняття, які сприяли емоційному відновленню дітей, допомагали їм подолати наслідки травматичних подій і легше адаптуватися до нових життєвих обставин.

У Білогородській громаді відбувся сімейний ретрит для ветеранів та їхніх родин. Захід був спрямований на психоемоційну підтримку, соціальну адаптацію та відновлення учасників бойових дій. До події долучилися понад 130 осіб, серед яких більше 70 ветеранів разом із близькими. У програмі ретриту були різноманітні активності: майстер-класи з адаптивної зимової риболовлі, бадмінтону, кронхолу та диск-гольфу, а також ігри в петанк і боче.

22 лютого 2026 року на озері у селі Музичі відбулося змагання зі спортивної риболовлі серед ветеранів Київщини у межах проєкту «Коло Незламних». До участі долучилися понад 70 ветеранів разом із членами своїх родин. Учасники змагалися в ловлі різноманітної риби. Організаторами заходу виступили Київська обласна державна (військова) адміністрація, зокрема Управління молоді та спорту КОДА та Клуб рибалок України, а співорганізаторами Білогородська сільська рада, зокрема відділ молоді та спорту. Організатори заходу наголошують, що подібні ініціативи є важливими для реінтеграції ветеранів у мирне життя та сприяють формуванню згуртованої, взаємопідтримуючої спільноти.

Правова підтримка постраждалих родин є окремим і надзвичайно важливим напрямом допомоги. Після деокупації тисячі жителів Бучанського району зіткнулися з необхідністю відновлення втрачених документів – паспортів, свідоцтв про народження та шлюб, а також правовстановлювальних документів на нерухоме майно. Окрім цього, актуальними стали питання оформлення різних статусів (внутрішньо переміщеної особи, особи з інвалідністю, члена сім'ї загиблого), фіксації та документування майнових збитків для подальшого отримання компенсацій, а також підготовки необхідних матеріалів для звернення до суду.

У рамках реалізації державної політики медико-соціальної реабілітації 10 ветеранів Білогородської територіальної громади отримали послуги з протезування кінцівок за сприяння Міжрегіонального соціально-освітнього реабілітаційного центру (МСОР). Зазначений досвід свідчить про ефективність партнерської моделі взаємодії між органами місцевого самоврядування та спеціалізованими реабілітаційними установами в забезпеченні доступності допоміжних технологій для осіб з інвалідністю внаслідок бойових дій.

У межах програми підтримки захисників і захисниць України надано матеріальну допомогу діючим військовослужбовцям ЗСУ, родинам загиблих воїнів, а також військовим Білогородської ОТГ, які проходять реабілітацію після поранень. Станом на 5 березня 2026 рок було опрацьовано 38 заяв на загальну суму 614 300 гривень. Фінансова підтримка спрямована на покриття першочергових потреб, лікування, відновлення та соціальну підтримку родин. Реалізація таких ініціатив є важливою складовою турботи про тих, хто боронить Україну, та їхніх близьких. Програма й надалі продовжує діяти, забезпечуючи необхідну допомогу та підтримку тим, хто цього найбільше потребує в Білогородській ОТГ. Впродовж 2025 року Білогородська громада спрямувала майже 100 мільйонів гривень на потреби захисників і захисниць. Завдяки цьому Білогородська громада входить до числа лідерів серед громад Київської області за обсягом допомоги військовим Білогородської ОТГ [14].

У межах удосконалення системи соціального захисту осіб, які постраждали внаслідок війни, держава впроваджує нові цифрові механізми отримання компенсаційних виплат. Зокрема, ветерани, ветеранки та особи з інвалідністю внаслідок війни отримали можливість подати заявку на відшкодування витрат навіть за договорами страхування, строк дії яких уже завершився. Реалізація цієї послуги здійснюється через розділ «Ветеран PRO» у мобільному застосунку Дія, що свідчить про подальшу цифровізацію державних сервісів та спрощення доступу до соціальних гарантій.

Подати відповідну заяву можуть ветерани та особи з інвалідністю внаслідок війни за умови дотримання визначених критеріїв. Зокрема, заявник повинен мати підтверджений ветеранський статус (посвідчення учасника бойових дій або особи з інвалідністю внаслідок війни), відображений у застосунку Дія, бути повнолітнім та мати верифікований реєстраційний номер облікової картки платника податків. Крім того, страховий договір обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників транспортних засобів має бути укладений після 1 січня 2025 року із застосуванням відповідної ветеранської пільги.

Важливою умовою є також те, що транспортний засіб не повинен використовуватися для підприємницької діяльності або комерційних перевезень. Заяву на отримання компенсації за договорами, строк дії яких завершився, можна подати протягом трьох місяців, починаючи з 23 лютого 2026 року.

Центр комплексного розвитку та підтримки дітей запрацював у Бучі. Відкрили його у березні 2026 року, як цілісний профільний простір, де зібрані всі ключові послуги для дітей і родин, які цього потребують. Відтепер у цьому просторі в одному місці надаються послуги раннього втручання, реабілітації для дітей з інвалідністю, денного догляду та підтримки життєстійкості. Усі послуги – безкоштовні для мешканців Бучанської громади. Майже 400 дітей з інвалідністю зможуть проходити тут реабілітацію. Завдяки партнерам вдалося реалізувати цей проєкт, а саме: БО «Надія і дім для дітей», БФ «CORE Ukraine» за підтримки корейської компанії Ssangyong Engineering and Construction, а також італійській організації «Comitato Razom». На відкриття завітали голова Київської ОВА Микола Калашник та Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Корея в Україні Кі-Чанг Парк.

Відкриття Центру комплексного розвитку та підтримки дітей у Бучі є прикладом успішного впровадження інтегрованої моделі соціального обслуговування в умовах постконфліктного відновлення. Запропонована модель може розглядатися як відтворювана і рекомендована для інших громад України, що перебувають у процесі відновлення соціальної інфраструктури. Перспективним напрямком подальших досліджень є оцінка ефективності Центру за кількісними та якісними показниками після першого року діяльності [15].

У селі Святопетрівське Білогородської громади на базі Українського тенісного центру «VICCOURT» було організовано спортивно-оздоровчий захід для дітей віком 9–13 років із родин внутрішньо переміщених осіб. Ініціатива спрямовувалася на сприяння соціальній інтеграції, психоемоційній стабілізації та розвитку фізичної активності дітей, які зазнали впливу вимушеного переміщення. Захід реалізовано за підтримки Білогородського сільського голови Антона Овсієнка, який під час зустрічі з учасниками акцентував увагу на необхідності створення інклюзивного середовища та рівного доступу до можливостей розвитку для кожної дитини, особливо вразливих категорій. Практичний майстер-клас за участі Сергія Стаховського сприяв не лише фізичному розвитку дітей, а й підвищенню мотивації та самооцінки. Захід підтвердив ефективність поєднання спорту, неформальної освіти та взаємодії з рольовими моделями для адаптації, зниження тривожності й розвитку соціальних навичок у дітей ВПО.

У Київській області функціонує 26 Центрів життєстійкості – спеціалізованих безбар'єрних просторів, створених у межах Всеукраїнської програми ментального здоров'я «Ти як?». Діяльність центрів спрямована на забезпечення доступу населення до комплексних психосоціальних послуг, особливо в умовах підвищеного рівня стресу, спричиненого воєнними подіями.

У зазначених центрах мешканці регіону мають можливість безоплатно отримати кваліфіковану психологічну та соціальну допомогу. Фахівці надають індивідуальні та групові консультації, спрямовані на зниження рівня тривожності, подолання наслідків психотравмуючих подій, зокрема втрати близьких, вимушеного переміщення або досвіду участі у бойових діях. Окремий напрям роботи передбачає підтримку процесів соціальної адаптації та реінтеграції ветеранів, а також розвиток навичок відповідального батьківства.

Отже, Центри життєстійкості виступають важливим інструментом формування стійкості громад, посилення соціальної згуртованості та запобігання розвитку хронічних психоемоційних розладів. Їх подальший розвиток і масштабування можуть розглядатися як стратегічний напрям державної політики у сфері громадського здоров'я та соціальної підтримки населення.

Висновки. Проведене дослідження засвідчило, що система підтримки постраждалих родин Бучанського району є відносно розвиненою порівняно з іншими постраждалими регіонами України, проте зберігає значні структурні прогалини. Незважаючи на значний обсяг допомоги з боку державних установ і міжнародних організацій, чимало найбільш уразливих родин досі залишаються поза належною підтримкою або отримують її частково й без достатньої координації.

Ключові висновки дослідження свідчать, що гуманітарна ситуація в Бучанському районі поєднує як гострі, так і тривалі потреби, що вимагає перегляду та адаптації програм підтримки. Психосоціальна допомога залишається найбільш дефіцитною складовою системи, попри один із найвищих рівнів запиту на неї. Водночас координація між залученими сторонами є недостатньою і потребує системного посилення. Окремий акцент має бути зроблений на підтримці родин у сільській місцевості, сімей з дітьми, а також родин, які постраждали від воєнних злочинів.

Список літератури:

1. Пилипенко, Н. Психологічна допомога та підтримка постраждалим внаслідок війни в україні. *Вісник Національного університету оборони України*, 2022, 70 (6). С. 142–148. https://doi.org/10.33099/2617-6858-2022-70-6-142-148

2. Бондарчук О. І. Соціально-психологічні проблеми готовності практичних психологів до надання психологічної допомоги особам, які беруть участь в АТО, та членам їх сімей: матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. Київ, 2016. с. 11–14.

3. Зливков В. Л., Лукомська С. О. Особливості використання тренінгу життєстійкості у психологічній реабілітації учасників бойових дій. *Вісник Національного університету оборони України*. 2022. № 1 (65). С. 24–30.

4. Кісарчук З. Г., Омельченко Я. М, Лазос Г. П, Литвиненко Л. І, Царенко Л. Г та ін. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій: методичний посібник. Київ.: Видавництво "Логос", 2015. 207 с.

5. Кокун О.М., Агаєв Н.А., Пішко І.О., Лозінська Н.С. Основи психологічних знань про психічні розлади для військового психолога. Методичний посібник. Київ: НДЦ ГП ЗСУ. 2018, 310 с.

6. Бучанська районна державна адміністрація. Історична довідка. https://buchanska-rda.gov.ua/istorichna-dovidka-14-43-20-25-07-2021/ (дата звернення: 25.01.2026).

7. За даними Білогородської сільської ради Бучанського району Київської області. Відділ з питань соціальної і ветеранської політики (дата звернення: 16.03.2026).

8. Особливості адаптації та інтеграції ВПО у Київській територіальній громаді. https://kyivcity.gov.ua/img/item/general/11048.pdf (дата звернення 12.02.2026).

9. Київська обласна військова адміністрація (КОВА). URL: https://koda.gov.ua/gumanitarna-dopomogadlya-kyyivshhyny/ (дата звернення: 12.03.2026).

10. За даними Білогородської сільської ради Бучанського району Київської області. Відділ з питань соціальної і ветеранської політики (дата звернення: 16.03.2026).

11. За даними Білогородської сільської ради Бучанського району Київської області. Відділ з питань соціальної і ветеранської політики (дата звернення: 16.03.2026).

12. За даними Білогородської сільської ради Бучанського району Київської області. Відділ з питань соціальної і ветеранської політики (дата звернення: 16.03.2026).

13. За даними Білогородської сільської ради Бучанського району Київської області. Відділ з питань соціальної і ветеранської політики. Грошова допомога дітям військовослужбовців. (дата звернення: 16.03.2026).

14. За даними Білогородської сільської ради Бучанського району Київської області. Відділ з питань соціальної і ветеранської політики (дата звернення: 16.03.2026).

15. Офіційний сайт Бучанської міської ради. Центр комплексного розвитку та підтримки дітей запрацював у Бучі. URL: https:// https://www.bucha-rada.gov.ua/content/centr-kompleksnogo-rozvytku-ta-pidtrymky-ditey-zapracyuvav-u-buchi-sogodni-vidkryly-cilisnyy-profilnyy-prostir-de-zibrani-vsi-klyuchovi-poslugy-dlya-ditey-i-rodyn (дата звернення: 30.03.2026).

Atamanska S.S. SUPPORT AND ASSISTANCE TO AFFECTED FAMILIES OF BUCHA DISTRICT UNDER MARTIAL LAW

The article examines the system of support and assistance to the affected families of the Bucha district of the Bilohorod OTG, who suffered as a result of the full-scale Russian invasion of Ukraine in 2022–2025. Based on the analysis of empirical data, materials of humanitarian organizations and the author's field research, the main forms of social, psychological, material and legal assistance are identified. The study revealed a number of problems in the functioning of the support system, in particular, the fragmentation of service provision, limited financial resources, as well as insufficient inter-agency coordination between state institutions and international organizations.

On the basis of official statistical data of the Bilohorod OTG, the scale of human losses was analyzed – as of 2025, the community lost 123 defenders – as well as the demographic characteristics of the affected population, in particular, the presence of a significant share of internally displaced persons (6,342 people), who require enhanced social support. The dynamics of applications for material assistance in 2022–2025, which demonstrates a significant increase in demand for social services, is examined. Particular attention was paid to the results of the implementation of the "eRecovery" program: 540 inspection reports of damaged and destroyed housing were analyzed, and the level of fulfilment of compensation claims was determined in terms of two categories of property.

The analysis reveals that the effectiveness of compensation mechanisms varies significantly depending on the degree of damage to objects. It is concluded that there is a need to scale the social protection system, expand inter-agency coordination, and strengthen the institutional capacity of local self-government bodies in the conditions of an ongoing armed conflict.

The research demonstrates that the most vulnerable categories are bereaved families, families with children, older adults and people with disabilities. Proposals for improving the system of providing assistance to the affected population, including the introduction of a unified registry of affected persons, strengthening of psychosocial programs, and involvement of communities in recovery, are substantiated.

Keywords: *Bucha district, territorial community, affected population, social assistance, martial law, internally displaced persons, humanitarian aid, community recovery.*

Дата першого надходження статті до видання: 29.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 94(477.84)(092)«1921/1923»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.2

Білик Н.І.
https://orcid.org/0000-0003-3166-7433
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

КАРОЛЬ ОЛЬПІНСЬКИЙ – ПЕРШИЙ ТАРНОПІЛЬСЬКИЙ ВОЄВОДА (1921–1923)

Мета статті – представити результати дослідження діяльності Кароля Ольпінського на посаді тарнопільського воєводи в 1921–1923 рр. Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму та міждисциплінарного підходу; у роботі застосовано історико-генетичний, історико-типологічний та історико-системний методи, а також методи джерелознавчої критики й контент-аналізу. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше розглянуто інституційно-організаційні аспекти діяльності К. Ольпінського як тарнопільського воєводи й очільника воєводського управління в Тарнополі впродовж 1921–1923 рр. У результаті проведеного дослідження зроблено висновки. Кароль Ольпінський (1876–1944) – польський державний і політичний діяч, перший тарнопільський воєвода, організатор і керівник Тарнопільського воєводського управління впродовж 1921–1923 рр. У своїй діяльності воєвода підпорядковувався Міністерству внутрішніх справ Другої Речі Посполитої, був представником польського уряду в Тарнопільському воєводстві, виконував обов'язки найвищої посадової особи в урядовій територіальній адміністрації; тобто воєвода виконував подвійну функцію: адміністративну та політичну. Воєвода К. Ольпінський 1 вересня 1921 р. офіційно очолив Тарнопільське воєводство, брав участь у створені воєводського управління в Тарнополі, призначав керівників департаментів і відділів в урядовій територіальній адміністрації, здійснював переведення державних службовців у межах регіону. Воєвода К. Ольпінський співпрацював із представники цивільної, військової та місцевої влади. Під час його керівництва започатковано офіційне видання воєводства «Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego», в якому було оприлюднено звернення, розпорядження та циркуляри воєводи. Таким чином, публікації й документи 1921–1923 рр. містять інформацію про діяльність першого тарнопільського воєводи, свідчать про вагому роль К. Ольпінського як державного службовця в утвердженні польської влади в регіоні.

Ключові слова: *воєвода, воєводське управління, Друга Річ Посполита, Кароль Ольпінський, Тарнопіль, Тарнопільське воєводство.*

Постановка проблеми. Запровадження воєводського управління на теренах Тарнопільського воєводства пов'язане із постаттю польського державного й політичного діяча Кароля Ольпінського, який 1 вересня 1921 р. офіційно очолив урядову територіальну адміністрацію в місті Тарнополі[1]. Згідно розпорядження Міністерства внутрішніх справ Другої Речі Посполитої він був першим тарнопільським воєводою, представником польського уряду та очільником воєводського управління до 23 січня 1923 р. Під його керівництвом створено польську державну інституцію, яка діяла в регіоні до 1939 р.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській і польській історіографії зростає кількість досліджень і публікацій з регіональної історії Східної Галичини міжвоєнного періоду. Особливості урядової територіальної адміністрації на західноукраїнських землях у складі відновленої Польської Республіки, в т. ч. у Тарнопільському воєводстві, найґрунтовніше дослідили українські вчені І. Патер й О. Рубльов [4; 5]. У статті М. Стронського [6] охарактеризовано Тарнопільське воєводство в складі Другої Речі Посполитої. Статистичну інформацію про цей регіон зібрано у публікації І. Меггера (I. Megger) [12]. Лише польські вчені у своїх працях зверталися до постаті К. Ольпінського. У статті Ю. Коредчука (J. Koredczuk) «Sylwetki wojewodów

[1] Тарнопіль (пол. Tarnopol) – офіційна назва міста у період Другої Речі Посполитої. У 1944 р. спеціальним указом Президія Верховної Ради СРСР змінила назву міста на Тернопіль, область перейменовано з Тарнопільської на Тернопільську. Тут і далі у статті вживаємо топонім Тарнопіль – авт.

© Білик Н.І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

tarnopolskich w II Rzeczypospolitej» [11] створено колективний портрет тарнопільських воєвод, у т. ч. К. Ольпінського; автор у дослідженні спирався на енциклопедичне видання «Kto kim był w Drugiej Rzeczypospolitej» (Warszawa, 1994) [13]. Особистості К. Ольпінського приурочено біографічну довідку А. Пібера (A. Piber) «Olpiński Karol Mieczysław (1876–1944)» [16] для словника «Polski Słownik Biograficzny» (Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1977); що стала джерелом інформації про персоналію у Вікіпедії [8]. Отже, донині не існує окремої студії, де узагальнено професійні здобутки К. Ольпінського на посаді тарнопільського воєводи, що обумовлює актуальність нашої роботи.

Постановка завдання. Мета статті – представити результати дослідження діяльності Кароля Ольпінського на посаді тарнопільського воєводи в 1921–1923 рр. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше розглянуто інституційно-організаційні аспекти діяльності К. Ольпінського як очільника воєводського управління у Тарнополі в окреслений період.

Виклад основного матеріалу. Тарнопільське воєводство (*пол*. Województwo Tarnopolskie) належало до т. зв. «українських» воєводств у Східній Малопольщі. Згідно з переписом 1921 р., у ньому проживало 1 428 520 осіб, з них українців – 714 031, поляків – 642 546, євреїв – 38 967. Воєводство знаходилося на південному сході польської держави, до нього входило 17 повітів, сім з яких (Борщівський, Гусятинський, Заліщицький, Збаразький, Скалатський, Тарнопільський, Чортківський) межували з УРСР через р. Збруч і Румунією через р. Дністер, тому прикордонний округ був під особливим наглядом польської влади [12]. Територія воєводства становила 16 500 км², для краю були характерні сільське перенаселення, бідність, безробіття у містах, руйнування після воєнних подій 1914–1921 рр. Враховуючи ці обставини, очільники Польської республіки зважено підходили до вибору особи на головну державну посаду у воєводстві.

Першим тарнопільським воєводою став Кароль Мєчеслав Ольпінський (*пол*. Karol Mieczysław Olpiński), польський державний службовець із багаторічним досвідом роботи. Діяч був вихідцем зі Східної Галичини, народився у Львові 22 жовтня 1876 р. у польській родині Філіпа Габріеля (радника Крайового відділу, автора граматики польської мови для народних шкіл) та Амалії (з дому – Франц). У біографічній довідці А. Пібера йдеться про навчання й професійну діяльність К. Ольпінського, що передувала призначенню на посаду воєводи: «Закінчивши гімназію у Львові, в 1894 р. розпочав навчання на правничому факультеті Львівського університету. Через скрутне матеріальне становище одночасно працював службовцем у Галицькому Крайового відділі (1896–1897 рр.), а згодом у магістраті Львова (1898–1900 рр.). Після закінчення правничих студій був прийнятий 24.VI.1900 р. на службу до Галицького намісництва як практикант, наступного року скерований до староства в Надвірній. Через кілька років там став повітовим комісаром, в 1909 р. його приділено до Галицького намісництва для поновлення в тому самому ранзі. В 1911 р. О.[льпінський] переведений із Департаменту фондів до Президіального бюро на посаду секретаря. У 1916 р. його підвищено до заступника керівника Президіального бюро, а потім – до керівника бюро в статусі радника 5 рангу. Впродовж тих років він як заступник двічі керував староством у Гусятині та Снятині. Під час боїв за Східну Галичину та Львів О.[льпінський] був одним із тих, хто зробив значний внесок у функціонування адміністрації» [16, s. 827]. Таким чином, К. Ольпінський був обізнаний із ситуацією в Східній Галичині, оскільки працював у краю на різних посадах у період Австро-Угорщини. Завдяки професійним здібностям досягнув успіхів у службовій кар'єрі: від практиканта до керівника бюро в Галицькому намісництві.

Після відновлення Польської державності К. Ольпінський брав участь у формування органів державної влади в Тарнопільському воєводстві, утвореному у грудні 1920 р., згідно нового територіального поділу Польщі [17]. Як політико-адміністративний орган ІІ інстанції Тарнопільське воєводство розпочало діяльність 1 вересня 1921 р. Упродовж 1921–1923 рр. К. Ольпінський був першим тарнопільським воєводою, найвищою посадовою особою у воєводському управлінні м. Тарнополя, представником польського уряду в регіоні, підпорядковувався Міністерству внутрішніх справ; тобто воєвода виконував подвійну функцію: адміністративну та політичну.

Характеризуючи К. Ольпінського як керівника Тарнопільського воєводства, Ю. Коредчук зазначив: «На пост воєводи був обраний 23 квітня 1921 р., але лише з 1 вересня 1921 р., після фактичного поділу Східної Галичини на окремі воєводства, зайняв посаду тарнопільського воєводи, яку повинен був собі сам організувати. Можна сказати, що був до того підготовлений, оскільки вже перед Першою світовою війною працював в

аналогічних австрійських структурах, наприклад, в уряді Галицького намісництва» [11, s. 12].

Новостворену адміністрацію Тарнопільського воєводства було розміщено у Тарнополі, найбільшому місті краю. Воєводське управління розташували у споруді на вулиці Костельній (згодом перейменованій на вулицю 29 листопада). У триповерховій будівлі, збудованій у 1912 р. для освітніх цілей (колишній ліцей сестер йосифіток), був водогін, центральне опалення, просторі зали та кімнати з великими вікнами тощо. Філія управління знаходилася на вулиці А. Міцкевича. Таким чином, було забезпечено належні умови для функціонування державного органу, «що відав усіма сферами життєдіяльності» Тарнопільського воєводства [1, с. 67–69].

Під час керівництва К. Ольпінського було започатковано видання офіційної газети воєводства «Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego», яка виходила першого числа кожного місяця. У ній публікували законодавчі акти міжвоєнного періоду, звернення, розпорядження та циркуляри, регіональні новини, оголошення тощо. Так, у першому номері часопису від 1 листопада 1921 р. було надруковано звернення воєводи «Do Ludności Województwa Tarnopolskiego!» (*укр*. «До населення Тарнопільського воєводства!»), в якому К. Ольпінський означив свою місію в регіоні: «Землі, які складають територію довіреного мені воєводства, безперечно, найбільше постраждали від війни і найдовше були знищені ворогом. Це також повідомлення про відновлення зруйнованих сіл і міст, про піднесення промисловості, про зміцнення громадської безпеки, про забезпечення кожному свободи віросповідання і свободи особистості відповідно до Конституції, прийнятої 17 березня 1921 р., – це буде напрямами мого урядування» [7, s. 1].

У репортажі під назвою «Урочисте відкриття воєводського управління в Тарнополі й освячення будівлі воєводства» йшлося про захід за участі воєводи: «У зв'язку з початком врядування в Тарнопільському воєводстві 1 вересня 1921 р. о 10 год ранку відбулася урочиста служба Божа в парафіяльному костьолі в Тарнополі, яку провів місцевий священник, кс. канонік д-р Ратушний; у ній взяли участь представники цивільної, військової та місцевої влади, а також делегації громадських інституцій і товариств, та велике суспільне зібрання. Після служби в 11 год відбулося урочисте освячення будівлі воєводського управління. В приймальні п. Воєводи, вже вмебльованій і прикрашеній портретом Начальника держави (Ю. Пілсудського – *авт*.), зібралися керівники та представники цивільної й військової влади, делегації різних інституцій, громадських і благодійних установ, відомі громадські діячі та містяни. Освятив будівлю кс. канонік д-р Ратушний, який завершив церемонію зворушливою промовою. Потім п. Воєвода окреслив програму своєї діяльності та принципи, яких буде постійно дотримуватися при виконанні урядових функцій» [19, s. 5]. Також з промовами виступили урядовий комісар м. Тарнополя д-р В. Лєнкєвіч, генерал М. Янушайтіс, урядовці тощо. Місто з нагоди свята прикрасили «в національних барвах» Польської республіки.

Воєвода К. Ольпінський відповідав за «внутрішню організацію воєводства», призначав керівників підрозділів, здійснював переведення державних службовців у межах регіону. Для належного функціонування воєводського управління в Тарнополі було створено десять департаментів (президіальний, адміністративний, самоуправління, бюджетно-економічний, віросповідань, сільського господарства й ветеринарії, промисловості й торгівлі, праці та соціальної опіки, суспільного здоров'я, суспільних робіт); у кожному секторі сформовано від одного до чотирьох відділів. Інформацію про «внутрішню» структуру урядової територіальної адміністрації та призначення службовців було оприлюднено в офіційній газеті воєводства [15, s. 2–3]. Із створенням воєводського управління зросла кількість чиновників у Тарнополі. Перелік їх прізвищ свідчив, що державна кар'єра була доступною для поляків, водночас були службовці з німецькими прізвищами (нащадки представників австрійської влади), жодного – з українським. Польська мова була офіційною мовою діловодства у воєводському управлінні. Польською велося листування з урядом і міністерствами у Варшаві, повітовими старостами, представниками міських установ і громадських товариств, польською друкували розпорядження і циркуляри воєводи тощо [2].

Перші кроки К. Ольпінського на посаді воєводи були критично сприйняті представниками українських радикальних груп. У цьому контексті процитуємо І. Дуду: «Відкрита боротьба з поляками перейшла в підпілля. Почалися спорадичні акти фізичного терору. Боротьбу очолила Українська Військова Організація (УВО), заснована 1920 р. в Празі полковником Євгеном Коновальцем. Першим виявом діяльності УВО в Тернополі стала спроба замаху на місцевого воєводу Кароля Ольпінського, здійснена через тиждень після замаху на С. Федака у Львові (25.09.1921 р.)» [3, с. 192].

Краєзнавець І. Дуда також зазначив, що Тернопільське воєводство «складалося з чотирьох давніх воєводств: Подільського, Руського, Белзького і Волинського. Цей територіальний поділ був відображений у новому гербі краю» [3, с. 192]. Про регіональну символіку І. Меггер писав: «Герб Тарнопольського воєводства був двосекційний щит – у правому білому полі золоте сонце; у лівому червоному полі білий грифон у золотій короні, повернутий вліво, з крилами та передніми лапами, піднятими вгору. Грифон у І РП [І Речі Посполитій – *авт*.] був гербом Белзького воєводства, а сонце – Подільського. Землі, з яких складалось Тарнопільське воєводство, належали за часів І РП переважно Руському воєводству, Галицька земля (в т. ч. Броди, Золочів, Бережани, Тарнопіль, Теребовля, Бучач, Чортків), частка Волинського воєводства (пізніше Збаразький повіт) та Подільського (Борщівській повіт), з Белзького воєводства була лише Буська земля (частина Кам'янського повіту)» [12, s. 6].

Воєвода К. Ольпінський виконував подвійну функцію: адміністративну, як керівник територіальної адміністрації, та політичну, як представник польського уряду. «Сімнадцять повітів, найбільше постраждалих від війни, потрапили під його юрисдикцію. Тому він прагнув швидко створити єдину та стійку адміністрацію та захистити східний кордон від контрабанди та незаконних перетинів. Він діяв у тісній консультації з командиром 12-ї піхотної дивізії, дислокованої в Тарнополі, генералом Маріаном Янушайтісом» [16, s. 827].

Керівник воєводського управління керував усіма цивільними справами. Так, у першому розпорядженні воєводи К. Ольпінського йшлося про наявність обов'язкового документу під час подорожей краєм – посвідчення особи, віком від 14 років. В офіційній газеті воєводства було оприлюднено зразок бланку. «Karta tożsamości osoby» (*укр*. «Посвідчення особи») містила відомості про людину (фото, ім'я та прізвище, місце проживання, особистий підпис, вік, ріст, стать, колір волосся й очей, особливі ознаки тощо); цей документ видавало повітове староство згідно місця проживання людини [18, s. 3–4].

Завдяки попередньому досвіду роботи К. Ольпінський запровадив організаційні заходи у сфері державного управління. Щоб вивчити ситуацію в регіоні, воєвода зініціював «з'їзд старостів 17 повітів, які входили до складу воєводства». Зустріч відбулася 27 вересня 1921 р. у воєводському управлінні в Тарнополі, «особисте знайомство» й «усне спілкування пана Воєводи з підлеглими йому старостами» мало на меті вплинути «на розвиток, добробут і безпеку цілого терену воєводства» [20, s. 6]. 25 жовтня 1921 р. було проведено конференцію з повітовими комендантами поліції, під час зустрічі обговорено стан громадської безпеки в прикордонних повітах, методи протидії поширенню комуністичної пропаганди й незаконному обміну валюти тощо. Воєвода закликав присутніх до відповідального виконання обов'язків на благо «інтересів держави й одночасно всіх її громадян без огляду на національність і релігійне визнання» [10, s. 6].

Посада воєводи відігравала важливу роль у функціонуванні державного управління в Другій Речі Посполитій. У своїй діяльності він керувався указами Президента Другої Речі Посполитої, постановами Ради Міністрів, розпорядженнями Міністерств внутрішніх справ, військових справ, суспільного здоров'я, праці та соціальної опіки, промисловості й торгівлі, сільського господарства, ін. Всі розпорядження воєводи були спрямовані на втілення урядових ініціатив у регіоні. У біографічній студії А. Рібера виділено такі здобутки діяльності К. Ольпінського: «приділяв пильну увагу санітарному стану воєводства, призначав вакцинацію та ін. захисні заходи від епідемій, вів медичну документацію та встановлював медичні збори. Він керував допомогою репатріантам та розподілом допомоги з сум, виділених Міністерством праці та соціальної опіки. Він керував постачанням військових надлишкових коней і возів сільському населенню та надавав допомогу з благоустрою земель. Він боровся з лихварством на житло та незаконним посередництвом, зокрема в торгівлі продуктами харчування. Багато його зусиль було спрямовано на обмеження та придушення хвороби, що вражала велику рогату худобу (сап, ящур), коней (короста) та свійську птицю (холера), це допомогло запобігти потраплянню небезпечної чуми великої рогатої худоби до Тарнопільського регіону» [17, s. 828]. Таким чином, воєвода реагував на проблеми того часу в сфері суспільного здоров'я, ветеринарії, соціального забезпечення, торгівлі тощо.

«23 січня 1923 р. К. Ольпінський залишив посаду тарнопільського воєводи» [11, s. 13], яку обіймав більше року, у зв'язку з переведенням до Варшави. Діяч ефективно відстоював державні інтереси Польської республіки, тому «прем'єр-міністр і міністр внутрішніх справ генерал В. Сікорський подав його кандидатуру на посаду заступника державного секретаря Міністерства внутрішніх справ. Президент

Станіслав Войцеховський підписав його кандидатуру 30 грудня 1922 р.» [16, s. 828]. Фаховість і відданість урядовця польській справі були відзначені державними нагородами: у грудні 1923 р. він став кавалером командорського хреста [14, s. 19]. Продовжив професійну кар'єру як суддя Надзвичайного адміністративного трибуналу (1930–1939 рр.).

Кароль Ольпінский помер 16 квітня 1944 р., похований на цвинтарі під Варшавою. В епітафії на могилі діяча першою зазначено посаду «тарнопільського воєводи» [9].

Висновки. Кароль Ольпінський (1876–1944) – польський державний і політичний діяч, перший тарнопільський воєвода, організатор і керівник Тарнопільського воєводського управління впродовж 1921–1923 рр. У своїй діяльності воєвода підпорядковувався Міністерству внутрішніх справ Другої Речі Посполитої, був представником польського уряду в Тарнопільському воєводстві, виконував обов'язки найвищої посадової особи в урядовій територіальній адміністрації; тобто воєвода виконував подвійну функцію: адміністративну та політичну. Воєвода К. Ольпінський 1 вересня 1921 р. офіційно очолив Тарнопільське воєводство, брав участь у створені воєводського управління в Тарнополі, призначав керівників департаментів і відділів в урядовій територіальній адміністрації, здійснював переведення державних службовців у межах регіону. Воєвода К. Ольпінський співпрацював із представники цивільної, військової та місцевої влади. Під час його керівництва започатковано офіційне видання воєводства «Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego», в якому було оприлюднено звернення, розпорядження та циркуляри воєводи. Таким чином, публікації й документи 1921–1923 рр. містять інформацію про діяльність першого тарнопільського воєводи, свідчать про вагому роль К. Ольпінського як державного службовця в утвердженні польської влади в регіоні.

Список літератури:

1. Бойцун Л. Тернопіль у плині літ. Історико-краєзнавчі замальовки. Тернопіль, 2003. 392 с.
2. Державний архів Тернопільської області. Ф. 231 «Тернопільське воєводське управління».
3. Дуда І. Тернопіль. 1540–1944. Історико-краєзнавча хроніка. Частина І. Тернопіль, 2010. 296 с.
4. Патер І. Адміністративно-територіальний устрій Східної Галичини в 1919–1939 роках як чинник державно-управлінської системи Польщі. *Місцеве самоврядування в Україні (XX – початок XXI ст.). Західні землі* : монографія / відп. ред. М. Романюк. Львів, 2023. С. 173–203.
5. Рубльов О. С. Організація управління в українських землях ІІ Речі Посполитої. *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. [О. Г. Аркуша, Є. І. Бородін, С. В. Віднянський, ін.; С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.)]. К., 2009. Т. 2. С. 7–32.
6. Стронський М. Тарнопольське воєводство в складі Другої Речі Посполитої (1921–1939). *Pamiętnik Kijowski* / pod. red. H. Strońskiego. Kijów, 2004. T. 7 : Polacy na Podolu. S. 191-195.
7. Do Ludności Województwa Tarnopolskiego! *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego*. 1921. R. I. Nr. 1. S. 1.
8. Karol Olpiński. URL: https://pl.wikipedia.org/wiki/Karol_Olpi%C5%84ski
9. Karol Olpiński (ID: 5.465.48). URL: https://web.archive.org/web/20170410221304/http://www.sejm-wielki.pl/b/5.465.48
10. Konferencja z powiatowymi komendantami P. P. *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego*. 1921. R. I. Nr. 1. S. 6.
11. Koredczuk J. Sylwetki wojewodów tarnopolskich w II Rzeczypospolitej. *Wrocławsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze*. Wrocław, 2016. Nr. 7. S. 9–19.
12. Megger I. 100 lat temu utworzono województwo tarnopolskie – województwo w liczbach i porównaniach. *Głosy podolan*. 2021. Nr. 152. S. 2-11.
13. Olpiński Karol. *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej* / red. J. M. Majchrowski. Warszawa, 1994. S. 154.
14. Order Odrodzenia Polski: trzechlecie pierwszej kapituły: 1921–1924. Warszawa, 1926. S. 19.
15. Organizacja wewnętrzna województwa w Tarnopolu. *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego*. 1921. R. I. Nr. 1. S. 2-3.
16. Piber A. Olpiński Karol Mieczysław (1876–1944). *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1977. T. XXII/4, z. 95. S. 827-829.
17. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 17 maja 1921 r. w przedmiocie wykonania art. 3 ustawy z dnia 3 grudnia 1920 r. o tymczasowej organizacji władz administracyjnych II instancji (województw) na obszarze b. Królestwa Galicji i Lodomerji z W. Ks. Krakowskiem oraz na wchodzących w skład Rzeczypospolitej Polskiej obszarach Spisza i Orawy. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19201170768

18. Rozporządzenie Wojewody Tarnopolskiego w sprawie przymusu legitymacyjnego podczas podróży na obszarze Województwa Tarnopolskiego. *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego*. 1921. R. I. Nr. 1. S. 3–4.

19. Uroczyste otwarcie Urzędu Wojewódzkiego w Tarnopolu i poświęcenie gmachu Województwa. *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego*. 1921. R. I. Nr. 1. S. 5.

20. Zjazd starostów w Województwie Tarnopolskiem. *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego*. 1921. R. I. Nr. 1. S. 6.

Bilyk N.I. KAROL OŁPIŃSKI – THE FIRST TARNOPIL VOIVODE (1921–1923)

The aim of the article is to present the results of a study on the activities of Karol Ołpiński as the Voivode of Tarnopil in 1921–1923. The research methodology is based on the principles of historicism and an interdisciplinary approach, employing historical-genetic, historical-typological, and historical-systemic methods, as well as methods of source criticism and content analysis. The scientific novelty of the research lies in the fact that, for the first time, the institutional and organizational aspects of K. Ołpiński's work as the Tarnopil Voivode and head of the Voivodeship Office in Tarnopil during 1921–1923 have been examined. As a result of the study, several conclusions have been drawn. Karol Ołpiński (1876–1944) was a Polish state and political figure, the first Tarnopil Voivode, and the organizer and head of the Tarnopil Voivodeship Office in 1921–1923. In his activities, the Voivode was subordinate to the Ministry of the Interior of the Second Polish Republic, acted as a representative of the Polish government in the Tarnopil Voivodeship, and performed the duties of the highest official in the governmental territorial administration. Thus, the Voivode fulfilled a dual function: administrative and political. On September 1, 1921, Voivode K. Ołpiński officially assumed leadership of the Tarnopil Voivodeship. He participated in the establishment of the Voivodeship Office in Tarnopil, appointed heads of departments and divisions within the governmental territorial administration, and carried out transfers of civil servants within the region. Voivode K. Ołpiński cooperated with representatives of civil, military, and local authorities. Under his leadership, the official publication of the Voivodeship, «Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego», was launched, which published the Voivode's announcements, orders, and circulars. Thus, publications and documents from 1921–1923 contain information about the activities of the first Tarnopil Voivode and demonstrate the significant role of K. Ołpiński as a public official in establishing Polish authority in the region.

Keywords: *voivode, Voivodeship Administration, the Second Polish Republic, Karol Ołpiński, Tarnopil, Tarnopil Voivodeship.*

Дата першого надходження статті до видання: 29.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 94 (477.84):37(438)"1932/1939"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.3

Василишин С.Ю.
https://orcid.org/0009-0002-9926-6871
Копичинецька міська рада

РОЗВИТОК ШКІЛЬНИЦТВА У ТЕРНОПІЛЬСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧАСОПИСУ «ECHO NAUCZYCIELSKIE»)

У статті досліджено розвиток шкільництва у Тернопільському воєводстві в міжвоєнний період на основі матеріалів фахового педагогічного часопису «Echo Nauczycielskie». Особливу увагу зосереджено на впливі освітньої реформи 1932 р., яка започаткувала структурну перебудову системи освіти Другої Речі Посполитої, запровадивши уніфіковану модель шкільництва та визначивши школу як інструмент формування свідомого і творчого громадянина. Проаналізовано особливості реалізації реформаторських положень у регіональному контексті, з урахуванням соціально-економічної відсталості, багатонаціонального складу населення та наслідків воєнних руйнувань. Встановлено, що розвиток освітньої мережі у воєводстві супроводжувався значними труднощами, зокрема хронічним недофінансуванням, слабкістю місцевих бюджетів та незадовільним станом матеріальної бази шкіл. Значна частина навчальних закладів функціонувала в орендованих селянських приміщеннях, що негативно позначалося на якості навчання та санітарно-гігієнічних умовах. Водночас доведено, що ключову роль у забезпеченні функціонування шкільної системи відігравало вчительство, яке перебирало на себе не лише педагогічні, але й організаційні, фінансові та культурно-просвітницькі функції. Розкрито діяльність громадських та професійних організацій, зокрема Товариства підтримки будівництва публічних початкових шкіл і Спілки польського вчительства, які сприяли розвитку інфраструктури, підвищенню кваліфікації педагогів та захисту їхніх соціально-правових інтересів. Показано значення ініціатив учительства у будівництві шкіл, організації культурного життя, ліквідації неписьменності та впровадженні інноваційних методик навчання. Зроблено висновок, що, попри обмеженість ресурсів і системні управлінські проблеми, шкільництво Тернопільського воєводства розвивалося завдяки активній позиції вчительства, яке забезпечувало відносну стабільність освітньої системи та виконувало важливу роль у соціокультурній модернізації регіону.

Ключові слова: *освіта, шкільництво, Друга Річ Посполита, Тернопільське воєводство, освітня реформа 1932 р., вчительство, міжвоєнний період.*

Постановка проблеми. Розвиток шкільництва у Тернопільському воєводстві в міжвоєнний період відбувався в контексті масштабних трансформацій освітньої політики Другої Речі Посполитої, спрямованих на уніфікацію та модернізацію системи освіти. Визначальним етапом цих процесів стало прийняття Закону про устрій шкільництва від 11 березня 1932 року, який заклав нові організаційні, ідеологічні та соціальні засади функціонування школи. Реформа передбачала створення цілісної ієрархічної структури освітніх закладів, що мала забезпечити підготовку «свідомих і творчих громадян», інтегрованих у державний соціально-економічний простір. Особливе значення цей процес мав для східних воєводств, зокрема Тернопільського, де школа розглядалася як ключовий інструмент модернізації периферійних територій.

Водночас реалізація реформаторських положень у регіональному вимірі характеризувалася значною суперечливістю. З одного боку, законодавчі зміни створювали правові передумови для розвитку освітньої мережі, впровадження обов'язкового навчання та формування системи професійної освіти. З іншого – реальний стан шкільництва в Тернопільському воєводстві залишався далеким від задекларованих стандартів. Хронічний брак фінансування, слабкість місцевих бюджетів та відсутність належної інфраструктури призводили до того, що значна частина шкіл функціонувала в орендованих селянських приміщеннях із незадовільними санітарно-гігієнічними

© Василишин С.Ю., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

умовами. Такий розрив між нормативною моделлю та повсякденною практикою зумовлює актуальність дослідження.

Важливим джерелом для вивчення цих процесів є матеріали педагогічної преси, зокрема часопису «Echo Nauczycielskie», який виступав не лише інформаційним органом, але й платформою для професійної комунікації, методичної підтримки та захисту інтересів учительства. На його сторінках відображено широкий спектр проблем функціонування шкільної мережі – від матеріального забезпечення та організації навчального процесу до соціально-правового становища педагогів і їхньої ролі в громадському житті. Особливу цінність становить те, що видання фіксує не лише офіційні позиції, а й повсякденний досвід учителів, що дозволяє реконструювати реальні механізми функціонування освітньої системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз сучасної історіографії засвідчує наявність значного наукового інтересу до проблем освітньої політики Другої Речі Посполитої, зокрема у працях М. Галая [1–3], який розглядає реформування системи освіти 1930-х років, особливості розвитку початкового та середнього шкільництва, а також регіональну специфіку Тернопільського воєводства. У дослідженнях акцентовано увагу на нормативно-правових засадах освітньої реформи 1932 р. та її впливі на українське шкільництво. Узагальнюючий характер має монографія О. Рудої [4], в якій комплексно висвітлено національно-освітню політику польських урядів у Галичині, зокрема механізми її реалізації та сприйняття населенням. Водночас недостатньо дослідженим залишається повсякденний вимір функціонування шкільництва та роль учительства, що зумовлює актуальність звернення до матеріалів фахової педагогічної преси, зокрема часопису «Echo Nauczycielskie».

Постановка завдання. Метою статті є комплексний аналіз розвитку шкільництва у Тернопільському воєводстві на основі матеріалів часопису «Echo Nauczycielskie», з'ясування особливостей реалізації освітньої реформи 1932 р., а також визначення ролі вчительства як ключового чинника підтримки та модернізації освітньої інфраструктури регіону. Для досягнення поставленої мети передбачено дослідити стан матеріального забезпечення шкіл, форми громадської активності педагогів, систему їх професійного вдосконалення та характер взаємодії з місцевими органами влади.

Виклад основного матеріалу. Прийняття Закону про устрій шкільництва від 11 березня 1932 р. стало переломним етапом у модернізації освітньої системи Другої Речі Посполитої, запровадивши уніфіковану структуру навчальних закладів, спрямовану на виховання «свідомих своїх обов'язків і творчих громадян» [34]. Реформа де-юре закріпила поділ початкових шкіл на три ступені залежно від кількості вчителів та обсягу навчальної програми, що мало безпосередній вплив на Тернопільське воєводство, де переважна більшість сільських шкіл належала до нижчого (I) ступеня. Законодавче визначення шкіл як «державних» та «публічних» (утримуваних спільно з самоврядуванням) дозволило централізувати управління освітою та створити чітку ієрархію, де початкова ланка ставала фундаментом для подальшого здобуття загальної середньої або професійної освіти [34]. Особливе значення для соціальної модернізації регіону мала закладена в законі можливість вертикальної мобільності для здібної молоді з усіх середовищ, що реалізовувалося через нову структуру гімназій та ліцеїв. Закон диференціював середню освіту на чотирирічну гімназію та дворічний ліцей, що дозволяло гнучкіше підходити до підготовки фахівців та абітурієнтів вищих шкіл [34]. Водночас, нормативне закріплення обов'язковості навчання та створення системи професійної освіти різних ступенів (нижчого, середнього та вищого) створювало правове підґрунтя для подолання технологічної відсталості східних воєводств, перетворюючи школу на інструмент формування кваліфікованого кадрового резерву, інтегрованого в єдиний державний економічний простір.

Закон визначав школу як інструмент виховання творчого та свідомого громадянина [36, с. 135]. Постать вчителя в цій системі розглядалася не лише як дидактичний виконавець, а як справжній «будівничий шкільництва», відповідальний за формування духу майбутнього покоління [37, с. 74–75; 7, с. 58–59]. Офіційний статус педагога передбачав його активну участь у громадському житті поза межами навчального закладу, що робило його ключовою фігурою в модернізації регіону [13, с. 74–75].

Реальний стан освітньої інфраструктури на Поділлі в 1930-х роках суттєво контрастував із державними деклараціями, оскільки значна частина шкіл не мала власних приміщень. Статистичні дані того часу фіксують, що 2349 навчальних кімнат, або 25,1% від загальної кількості в Тернопільському окрузі, розташовувалися в орендованих селянських хатах. Умови в таких приміщеннях, символом яких стала «захата» (зовнішнє

утеплення стін соломою), часто були критичними через вологість, холод та відсутність належної підлоги [12, с. 41–43].

Основним механізмом подолання інфраструктурної кризи стала діяльність «Товариства підтримки будівництва публічних початкових шкіл», яке спиралося на волонтерську працю вчителів [17, с. 163–165]. Педагоги забезпечували організаційний успіх щорічного «Тижня публічної школи», під час якого проводилася масштабна агітація та збір пожертв серед населення [9, с. 118–119]. За п'ять років роботи Львівський окружний комітет Товариства, що охоплював Тернопільщину, виплатив понад 1,8 млн. злотих безпроцентних позичок на будівництво нових класних кімнат [17, с. 19].

Практичні результати громадських ініціатив вчительства були особливо помітними у 1937 році, коли в Тернопільському шкільному окрузі звели 13 нових шкіл на 70 класних кімнат. Нові освітні об'єкти з'явилися в таких селах як Борки Великі, Буцнів, Богданівка, Ігровиця та Кокутівці [39, с. 191–192]. Будівництво здійснювалося за активного сприяння вчителів, які часто виступали ініціаторами зведення не лише класів, а й житлових приміщень для персоналу, щоб забезпечити стабільність кадрів на селі [6, с. 115–118].

Вчительство Тернопільщини фактично перебрало на себе роль фінансового донора системи початкової освіти в умовах економічної депресії. Через хронічний брак коштів у бюджетах гмін, педагоги нерідко вкладали суми від 100 до 200 злотих із власної платні у ремонт класів, засклення вікон та закупівлю палива для опалення. Така «самозарадність» вчителів дозволяла уникати закриття шкіл у зимовий період, попри те, що ці кошти найчастіше вважалися безповоротно втраченими [11, с. 90–91].

Громадська активність вчителів поширювалася на будівництво «Народних домів», які ставали центрами культури в громадах [22, с. 185–187]. Зокрема, на території гміни Товсте саме вчителі були головними рушіями спорудження таких установ, організовуючи для збору коштів хорові виступи та театральні вистави [41, с. 40–41]. У селі Яблунівка новий будинок школи зведено завдяки спільній енергії вчительського осередку та фінансовій допомозі від «Товариства підтримки будівництва публічних початкових шкіл» [33, с. 383–384].

Масштаби залученості вчителів до громадської праці підтверджуються статистикою: у Тернопільському повіті педагоги обіймали 167 посад у різних організаціях [45, с. 49]. Вони виконували функції референтів з освіти, керували бібліотеками та аматорськими гуртками, спрямовуючи свою діяльність на піднесення культурного рівня галицького села [8, с. 210–213]. Окрему увагу приділяли ліквідації неписьменності серед дорослих та допризовної молоді, працюючи на вечірніх курсах безкоштовно [29, с. 177].

Важливим напрямом роботи стала просвіта дорослого населення через «Недільні університети», які відкривалися в Буську, Кам'янко-Струмилові та Лошневі [40, с. 230–231; 24, с. 384]. Програма цих закладів включала лекції з гігієни, сільського господарства та економічного життя держави, що сприяло інтеграції сільського населення у загальнонаціональний контекст [20, с. 382]. Вчителі поєднували базову грамоту з пропагандою модерних методів господарювання, зокрема через закладання зразкових шкільних садів [15, с. 365–367].

Функціонування освітньої мережі відбувалося в умовах гострих конфліктів із місцевим самоврядуванням, яке часто саботувало потреби шкіл [42, с. 30]. Вчителі Тернопільщини рішуче виступали проти практики гмін забирати вчительські помешкання під класи, наголошуючи на важливості гідних побутових умов для вихователя [5, с. 5]. Завдяки активній підтримці через професійну пресу та участь у гмінних радах, педагогам вдавалося виокремлювати шкільні бюджети та забезпечувати школи наочним приладдям [42, с. 30; 25, с. 233–234].

Незважаючи на матеріальну скруту та роботу в переповнених класах, де на одного вчителя припадало понад 63 учні, вчительство залишалося найбільш жертовною групою [27, с. 1–4]. Їх діяльність у розбудові шкільної мережі мала не лише технічний, а й глибокий патріотичний характер, спрямований на зміцнення польської культури на «східних кресах» [12, с. 41–43; 6, с. 117]. Підтримка таких ініціатив через Товариства та добровільні внески стала запорукою виживання початкової освіти в регіоні у передвоєнний період [17, с. 163–165; 5, с. 1–8].

Система професійної підготовки вчителів Тернопільського воєводства у 1930-х роках базувалася на принципі безперервного самовдосконалення, де ключову роль відігравали осередки Спілки польського вчительства. Організація розглядала самоосвіту як «загальну потребу всього колективу», спрямовану на поглиблене вивчення виховних і дидактичних проблем [36, с. 135]. Для надання методичної допомоги в Тернополі функціонувала

спеціальна «Педагогічна порадня», яка консультувала вчителів щодо підготовки до практичних іспитів та реалізації нових навчальних програм [30, с. 159].

Однією з найефективніших форм самоосвіти були «показові уроки», що проводилися методичними центрами. Такі заняття організовувалися виключно на волонтерських засадах і мали на меті продемонструвати колегам новітні методики викладання без вербалізму, з використанням наочного приладдя [36, с. 135]. Важливою вимогою було залучення до проведення таких уроків керівників шкіл, які мали виступати не як адміністративна влада, а як «інструктори та педагогічні радники» для своїх підлеглих [32, с. 137–138].

Для вчителів, які мали статус тимчасових або контрактних працівників, організовувалися чотиритижневі курси-конференції в Тернополі, Бродах та Бережанах [18, с. 57–58]. Ці заходи були спрямовані на допомогу в підготовці до кваліфікаційних іспитів та ознайомлення з ідеологічними засадами нового шкільного статуту [19, с. 89–90]. Спілка активно виступала за те, щоб такі курси фінансувалися державою, оскільки педагоги не були спроможні покривати видатки на проїзд та навчання зі своїх скромних доходів [38, с. 104].

Важливим вектором роботи педагогів була організація взаємодії між школою та родиною, що реалізувалося через батьківські конференції [35, с. 13–15]. Вчительство прагнуло перетворити школу на «дитячий дім», де панувала б атмосфера довіри, а навчання базувалося на реальних життєвих спостереженнях учнів [23, с. 13–16]. Педагоги використовували ці зустрічі для просвіти батьків щодо психофізіологічного розвитку дитини, намагаючись подолати застарілі методи домашнього виховання, засновані на тілесних покараннях [28, с. 19–22].

Освітня праця в Тернопільському воєводстві здійснювалася в умовах гострого дефіциту чоловічих кадрів, кількість яких становила лише 38,6% від загального штату [5, с. 4]. Це створювало специфічні труднощі для молодих жінок-вчителів, які часто опинялися на «самотніх постах» у віддалених селах без належного досвіду та соціальної підтримки [10, с. 26]. У відповідь на ці виклики ініціювалися створення жіночих секцій та проведення спеціальних з'їздів для активізації жінок-учителів у громадському житті [43, с. 196–197].

Значна частина вчителів Тернопільщини мала статус офіцерів резерву, що накладало на них додаткові обов'язки в межах цивільно-військового співробітництва [21, с. 21]. Вони очолювали осередки «Стрілецького союзу», займалися організацією допризовної підготовки молоді та пропагандою завдань Фонду національної оборони [31, с. 184]. Військові підрозділи, у свою чергу, часто брали шефство над бідними сільськими школами, допомагаючи підручниками, взуттям та радіоприймачами [39, с. 192].

Професійна преса, зокрема часопис «Echo Nauczycielskie», виступала як головний інструмент методичної підтримки та правового захисту педагогів округу [16, с. 1–2]. На сторінках видання регулярно публікувалися протоколи показових уроків з мови, історії та математики, а також роз'яснювалися норми нового статуту публічних шкіл [26, с. 125–128]. Редакція закликала вчителів фіксувати кожен вияв своєї громадської праці, оскільки публічна реєстрація таких успіхів була найкращим засобом відсічі нападам на вчительський стан [44, с. 244].

Впровадження інноваційних методик, таких як навчання «вільного стилю» або групова праця за рівнем здібностей, вимагало від вчителя високої творчої віддачі. Учні під керівництвом педагогів створювали власні ілюстровані книжечки та щоденники, що дозволяло уникати механічного копіювання текстів і розвивало індивідуальність. Результати цієї роботи експонувалися на регіональних виставках у Зборові та Тернополі, отримуючи схвальні відгуки шкільної інспекції [14, с. 217–219].

Висновки. Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що розвиток шкільництва у Тернопільському воєводстві в 1930-х роках відбувався під визначальним впливом освітньої реформи 1932 р., яка задала загальні вектори модернізації освітньої системи, проте не забезпечила належних матеріальних умов для їх повноцінної реалізації. Аналіз матеріалів часопису «Echo Nauczycielskie» засвідчує, що функціонування шкільної мережі регіону характеризувалося глибоким дисбалансом між нормативними вимогами та реальними можливостями, що проявлялося у незадовільному стані інфраструктури, перевантаженості класів та нестачі ресурсів.

Встановлено, що ключову роль у забезпеченні життєздатності освітньої системи відігравало вчительство, яке фактично компенсувало структурні недоліки державної політики. Педагоги виступали не лише як виконавці навчальних програм, а як організатори громадського життя, ініціатори будівництва шкіл, учасники культурно-просвітницьких заходів та фінансові донори освітньої інфраструктури. Їхня діяльність у межах громадських

організацій та професійних об'єднань сприяла розвитку шкільної мережі, підвищенню рівня грамотності населення та інтеграції сільських громад у загальнонаціональний культурний простір.

Дослідження також засвідчило, що система професійного вдосконалення вчителів, організована переважно силами Спілки польського вчительства, стала важливим чинником підвищення якості освіти. Запровадження показових уроків, курсів-конференцій та діяльність педагогічних порадень сприяли поширенню інноваційних методик навчання, орієнтованих на розвиток творчих здібностей учнів і відхід від традиційних репродуктивних форм викладання.

Водночас значний вплив на розвиток шкільництва мали конфлікти між учительством і органами місцевого самоврядування, зумовлені фінансовими суперечностями та різним розумінням ролі школи в громаді. Практика ігнорування прав педагогів, затримки виплат та використання непридатних приміщень для навчання свідчать про наявність системних управлінських дисфункцій, які стримували ефективність освітніх реформ.

Узагальнюючи, слід зазначити, що шкільництво Тернопільського воєводства у міжвоєнний період виконувало не лише освітню, а й ширшу соціальну функцію, виступаючи осередком культурного, економічного та громадського розвитку регіону. Освітня реформа 1932 р. створила важливі передумови для модернізації цієї сфери, однак її реальний вплив значною мірою залежав від людського чинника – самовідданості, професійної солідарності та громадянської активності вчительства. Саме ці фактори забезпечили відносну стабільність функціонування освітньої системи в умовах економічної кризи та політичної напруженості, перетворивши школу на ключовий інструмент трансформації подільського суспільства.

Список літератури:

1. Галай М. Освітня політика Другої Речі Посполитої в сфері початкової освіти у 1932–1939 роках (за матеріалами Тернопільського воєводства). *Гуманітарний журнал*. 2012. Випуск 2–3. С. 135–144.
2. Галай М. Реформування системи освіти Другої Речі Посполитої на початку 30-х років XX століття. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2012. Випуск 1. С. 100–105.
3. Галай М. Українське середнє шкільництво у 1932–1939 роках в контексті освітньої політики другої Речі Посполитої. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. 2011. Випуск 22. С. 78–81.
4. Руда О. Національно-освітня політика урядів Польщі щодо населення Галичини в 20–30-х роках XX століття: реалізація та рецепції. Монографія. Львів, 2019. 802 с.
5. Czabanowski J. Niebezpieczne zapozna wanię groźnej rzeczywistości. *Echo Nauczycielskie*. 1939. Nr 1–2. S. 1–8.
6. Czabanowski J. O Twórczą pracy dla Polski. *Echo Nauczycielskie*. 1938. Nr 7. S. 115–118.
7. Czabanowski J. Organizacja i karność. *Echo Nauczycielskie*. 1938. Nr 4–5–6. S. 57–61.
8. Diariusz ostatnich wypadkow na terenie Z. N. P. *Echo Nauczycielskie*. 1937. Nr 8–9–10. S. 210–213.
9. Do Zarządu Okręgu Związku Nauczycielstwa Polskiego w Tarnopolu 1938. *Echo Nauczycielskie*. Nr 7. S. 118–119.
10. Glos z Pustkowia. *Echo Nauczycielskie*.1938. Nr 1–2–3. S. 26.
11. Głosy z terenu kto – i kiedy załatwi tę sprawę? *Echo Nauczycielskie*.1934. Nr. 3. S. 90–91.
12. Godło w zahacie. *Echo Nauczycielskie*. 1937. Nr 3. S. 41–43.
13. Inspektor szkolny, kierownik oraz nauczyciel, jako budowniczowie szkolnictwa (ich rola w nowoczesnej szkole). *Echo Nauczycielskie*. 1934. Nr. 3. 72–75.
14. Jablonska Z. Kształtowanie osobowości dzieci przez nauczanie wolnego stylu piśmienne. Prace twórcze moich małych autorów. *Echo Nauczycielskie*.1937. Nr 8–9–10. S. 217–223.
15. Jak zakładać i pielęgnować sady szkolne? *Echo Nauczycielskie*. 1934. Nr. 9. S. 365–367.
16. Koledzy i Koleżanki! *Echo Nauczycielskie*.1938. Nr 7. S. 1–2.
17. Komunikat Towarzystwa popierania budowy publicznych szkół powszechnych. *Echo Nauczycielskie*. 1937. Nr 7. S. 163–165.
18. Komunikat wydziału pedagogicznego. *Echo Nauczycielskie*. 1937. Nr 3. S. 57–58.
19. Komunikaty. *Echo Nauczycielskie*. 1937. Nr 4. S. 89–90.
20. Kronika. *Echo Nauczycielskie*. 1934. Nr. 9. S. 381–383.
21. Kronika. *Echo Nauczycielskie*. 1937. Nr 1–2. S. 21–23.
22. „Nasze przyjemności". *Echo Nauczycielskie*. 1937. Nr 7. S. 185–187.
23. Moja szkoła życia – dziecięcy dom. *Echo Nauczycielskie*. 1938. Nr 1–2–3. S. 13–16.
24. Otwarcie powszechn wykładów niedzielnych. *Echo Nauczycielskie*. 1934. Nr. 9. S. 384.
25. Po zjeździe. *Echo Nauczycielskie*. 1934. Nr. 6. S. 229–235.

26. Protokoły lekcji okazowych ośrodka metodycznego polonistycznego z marca B. R. *Echo Nauczycielskie*. 1937. Nr 5–6. S. 125–128.
27. Przedruk z broszury Z. N. P : „O właściwy stosunek do pracy nauczyciela". *Echo Nauczycielskie*. 1937. Nr 1–2. S. 1–4.
28. Refleksje Jana Wiktora „Orka na ugorze“ a rzeczywistość. *Echo Nauczycielskie.*1936. Nr. 1–2. S. 19–22.
29. Sprawozdania z działalności ognisk okręgu Tarnopolskiego. *Echo Nauczycielskie*. 1934. Nr. 5. S. 180–187.
30. Sprawozdanie i komunikaty okręg komisji pedagogicznej Z. N. P. *Echo Nauczycielskie*. 1934. Nr. 4. S. 159.
31. Sprawozdanie z działalności zarządu okręgu Z. N. P. w Tarnopolu za rok 1933. *Echo Nauczycielskie*. 1934. Nr. 5. S. 176–179.
32. Tezy na podstawie opracowanego referatu na temat: współpraca kier szkoły z radą pedagogiczną. *Echo Nauczycielskie*. 1934. Nr. 4. S. 137–138.
33. Uroczystość poświęcenia budynku szkolnego w Jabłonówce WSI. *Echo Nauczycielskie*. 1934. Nr. 9. S. 383–384.
34. Ustawa o ustroju szkolnictwa // Dz. U. 1932 nr 38 poz. 389. – z dnia 11 marca 1932 r. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/ WDU19320380389/O/D19320389.pdf.
35. W sprawie konferencyj rodzicielskich w szkole. *Echo Nauczycielskie*. 1937. Nr 1–2. S. 13–15.
36. Współpraca kierownika szkoły z Radą Pedagogiczną. *Echo Nauczycielskie*. 1934. Nr. 4. S. 131–137.
37. Wychowanie obywatelsko-państwowe w nowych programach szkoły powszechnej. *Echo Nauczycielskie*. 1934. Nr. 3. S. 68–72.
38. Z ruchu organizacyjnego. *Echo Nauczycielskie*.1934. Nr. 3. 101–106.
39. Z terenu Podoła. *Echo Nauczycielskie*. 1937. Nr 7. S. 191–192.
40. Z terenu Podoła. *Echo Nauczycielskie*. 1937. Nr 8–9–10. S. 230–231.
41. Z terenu Podoła. *Echo Nauczycielskie*. 1938. Nr 1–2–3. S. 40–41.
42. Z życia organizacyjnego. *Echo Nauczycielskie.*1937. Nr 1–2. S. 27–33.
43. Z życia organizacyjnego. *Echo Nauczycielskie*.1937. Nr 7. S. 196–197.
44. Z życia organizacyjnego. *Echo Nauczycielskie*. 1937. Nr 8–9–10. S. 233–244.
45. Z życia organizacyjnego. *Echo Nauczycielskie*. 1938. Nr 1–2–3. S. 43–50.

Vasylyshyn S.Yu. THE DEVELOPMENT OF SCHOOLING IN THE TERNOPIL VOIVODESHIP (BASED ON THE MATERIALS OF THE JOURNAL “ECHO NAUCZYCIELSKIE”)

The article examines the development of schooling in the Ternopil Voivodeship during the interwar period on the basis of materials from the professional pedagogical journal “Echo Nauczycielskie”. Particular attention is paid to the impact of the 1932 education reform, which initiated a structural transformation of the educational system of the Second Polish Republic by introducing a unified model of schooling and defining the school as an instrument for shaping a conscious and creative citizen. The study analyzes the specific features of implementing the reform in a regional context, taking into account socio-economic backwardness, the multiethnic composition of the population, and the consequences of wartime destruction. It has been established that the development of the educational network in the voivodeship was accompanied by significant difficulties, including chronic underfunding, weak local budgets, and the poor material condition of school infrastructure. A considerable number of educational institutions operated in rented peasant prem ises, which negatively affected the quality of education and sanitary-hygienic conditions. At the same time, it is demonstrated that the teaching community played a key role in ensuring the functioning of the school system, assuming not only pedagogical but also organizational, financial, and cultural-educational functions. The activities of public and professional organizations, particularly the Society for the Support of Public Primary School Construction and the Polish Teachers’ Union, are highlighted as important factors contributing to infrastructural development, teachers’ professional advancement, and the protection of their social and legal rights. The significance of teachers’ initiatives in school construction, the organization of cultural life, the elimination of illiteracy, and the introduction of innovative teaching methods is emphasized. It is concluded that, despite limited resources and systemi administrative problems, schooling in the Ternopil Voivodeship developed largely due to the active stance of the teaching community, which ensured the relative stability of the educational system and played a crucial role in the socio-cultural modernization of the region.

Keywords: *education, schooling, Second Polish Republic, Ternopil Voivodeship, 1932 education reform, teachers, interwar period.*

Дата першого надходження статті до видання: 30.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 94:2-43(477.83+477.86)"1954/1964"(045)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.4

Волошин М.В.
https://orcid.org/0009-0007-8432-1459
Маріупольський державний університет

РЕЛІГІЯ В ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ МІСТЯН ДРОГОБИЦЬКОЇ ТА ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ ДОБИ «ВІДЛИГИ» (1954–1964 РР.)

У статті розглянуто повсякденне життя вірян міст Дрогобицької та Львівської областей у 1954–1964 рр. Актуальність проблеми зумовлена відсутністю в українській історіографії всебічного дослідження історії повсякдення міського населення регіону доби «відлиги» та необхідністю заповнення цієї лакуни. З огляду на вагоме значення релігії в житті місцевого населення, це видається неможливим без урахування релігійного чинника в повсякденні містян краю. Результати дослідження також будуть корисними для розуміння природи взаємин держави та церкви в умовах системних ідеологічних наступів.

В статті проаналізовано релігійний ландшафт регіону, що дозволило встановити найбільш впливові церкви краю. Виявлено, що віряни усіх конфесій (РПЦ, юдаїзм, РКЦ, Свідки Єгови, ЄХБ, п'ятдесятники) зазнавали перманентного тиску та переслідувань з боку місцевої влади, але найбільшим переслідуванням піддавалось греко-католицьке підпілля. Встановлені основні, офіційні та неофіційні, методи та способи тиску на релігійних людей. На основі архівних документів та мемуарної літератури доведено, що типовою реакцію значної частини вірян на утиски було поступове дистанціонування від церкви як організаційної структури чи відмова від відвідин міських церков та храмів на користь сільських. Внаслідок чого в містах зменшилася кількість сповідей та контактів зі священнослужителями, дотримання релігійних обрядів у багатьох сім'ях звелося до відзначення свят за трапезою. Крім того, сільська місцевість стала прихистком для вірян, особливо для євангельських християн-баптистів, свідків Єгови, п'ятдесятників, яких радянська влада кваліфікувала як «сектантів». Встановлено, що з початком антирелігійної компанії у 1958 р., в ході якої були прийняті численні репресивні накази, постанови та інструкції, становище вірян погіршилося, зокрема значно ускладнилась можливість відправляння церковних обрядів в сільській місцевості.

Ключові слова: *повсякдення, регіональна історія, «відлига», містяни, західні області України, десталінізація, УГКЦ.*

Постановка проблеми. Дрогобицька та Львівська області у 1953–1964 рр. за кількістю храмів та чисельністю вірян залишалися чи не найбільш релігійним регіоном не лише УРСР, але й усього Радянського Союзу. Для місцевого населення релігія була не просто елементом культу, а засадничою основою повсякденного життя. Саме тому без вивчення релігійного чинника неможливо повноцінно реконструювати щодення мешканців краю в роки десталінізації. Особливий інтерес становить духовне життя саме містян, значна частина з яких були нещодавніми вихідцями з сіл регіону або переселенцями із російськомовних областей України чи навіть інших радянських республік. На відміну від сільської місцевості, міське середовище перебувало під постійним ідеологічним наглядом: через близькість до органів влади, освітніх центрів та промислових підприємств містяни піддавалися значно інтенсивнішому ідеологічному тиску. Це створювало специфічну ситуацію, де приватна віра входила у пряму суперечність із публічними вимогами радянської системи. Аналіз реакцій людини на таке втручання в її духовну сферу дозволяє краще зрозуміти механізми адаптації та резистентності тогочасного суспільства. Отримані результати будуть корисні не лише для досліджень із регіональної історії, а й для розуміння природи взаємин держави та церкви в умовах системних ідеологічних наступів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти церковної історії та духовного життя населення УРСР доби десталінізації в загальнодержавному масштабі висвітлено у працях В. Байдича [2], І. Меркатуна [30],

© Волошин М.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Є. Єленського [24], О. Лисенка [28], Н. Шліхти [35] та інших. На прикладі західного регіону України ці процеси досліджували І. Андрухів [1], Т. Дідух [9], П. Кам'янський [1], А. Моренчук [31] та інші. Варто зазначити, що тривалий час увага істориків була зосереджена переважно на аналізі інституційних відносин між радянською владою та релігійними організаціями. Натомість поза фокусом наукових інтересів залишалося буденне життя пересічних вірян.

Серед науковців, які безпосередньо зверталися до антропологічного виміру релігійності та повсякденного буття вірян, слід виділити П. Бондарчука [4; 5], Г. Боднар [3] та О. Тєвікову [34]. Найбільш релевантною до теми статті є монографія Г. Боднар, де крізь призму досвіду сільських переселенців досліджується повсякдення Львова у 1950–1980-х роках. Робота містить цінний фактичний матеріал та ґрунтовні спостереження щодо трансформації духовної культури мігрантів. Водночас через територіальну обмеженість (лише м. Львів) та концентрацію лише на одній соціальній групі зазначена публікація не вичерпує проблеми буденності вірян різних конфесій у масштабах Дрогобицької та Львівської областей періоду «відлиги». Крім того, значна частина узагальнень базується на усних свідченнях, що хронологічно виходять за межі 1953–1964 років, що зумовлює необхідність уточнення джерельної бази саме для вказаного десятиліття.

Постановка завдання. Мета статті полягає у реконструкції повсякденного життя вірян Дрогобицької та Львівської областей у 1954–1964 рр. та аналізі трансформації їхніх духовних практик під тиском радянської антирелігійної політики доби «відлиги». Особлива увага приділяється виявленню механізмів адаптації та форм резистентності міського населення в умовах ідеологічного наступу держави.

Виклад основного матеріалу. Релігійний ландшафт регіону вирізнявся значною строкатістю. Визначальний вплив на його формування мали дві події: проведення Львівського псевдособору (8–10 березня 1946 р.) та масове виселення польського населення. Унаслідок цих процесів панівною конфесією за кількістю громад та чисельністю вірян стала Російська православна церква (РПЦ).

Динаміка скорочення мережі православних храмів свідчить про поступове посилення державного тиску: якщо у 1954 р. в Дрогобицькій області діяло 626 церков (з них 27 у містах) [20, арк. 90], а у Львівській у 1956 р. – 617 [12, арк. 113], то вже у 1963 р. в об'єднаній Львівській області їх залишилося лише 928 [5, с. 135].

Друге місце за кількістю громад упродовж усього періоду відлиги утримувала Римокатолицька церква. Проте її становище було вкрай складним: станом на 1953 р. у Дрогобицькій області на 16 активних громад припадало лише 5 ксьондзів, попри значну кількість вірян – близько 20 тис. осіб [20, арк. 59]. У Львівській області у 1957 р. функціонувало 10 костьолів [13, арк. 15], а до 1964 р. в об'єднаному регіону залишилось лише 13 офіційно зареєстрованих громад [19, арк. 64–68].

Помітним був вплив юдаїзму. У Дрогобицькій області у 1953 р. легально діяла лише одна громада в обласному центрі (52 активні члени) [20, арк. 59], тоді як у Бориславі спільнота функціонувала нелегально [20, арк. 110]. Найчисельнішим осередком залишався Львів, де під час святкування Песаху синагогу щодня відвідувало до 3 тис. осіб [11, арк. 9]. Однак після закриття львівської синагоги у 1962 р. юдейська громада втратила інституційну основу та значну частину свого впливу.

Окрему групу складали релігійні спільноти, які радянська влада кваліфікувала не інакше як «сектантські». Станом на у 1953 р. у Дрогобицькій області діяло 7 громад Євангельських християн баптистів (ЄХБ), що об'єднували 226 вірян [20, арк. 59]. На 1960 р., за підрахунками органів влади, в об'єднаній Львівській області налічувалося понад 3 тис. представників різних «сект», серед яких найактивнішими були п'ятдесятники (понад 600 осіб) та євговісти (до 500 осіб) [18, арк. 96].

Повсякдення вірян регіону минало в умовах перманентної атеїстичної компанії. Вже у 1954 р. бюро Львівського обкому КП України постановило «розгорнути широку науково-атеїстичну пропаганду» [10, арк. 82]. У 1957 р. секретар Дрогобицького обкому КП України звітував про збільшення кількості лекцій на антирелігійну та науково-природничу тематику [22, арк. 59]. Водночас у Яворівському районі Львівській області протягом перших 5 місяців того ж року в окремих районах інтенсивність такої лекційної роботи залишалась низькою [13, арк. 17].

Новий етап ескалації розпочався у 1958 р. разом із загальносоюзною активізацією антирелігійної боротьби. Численні накази, постанови та інструкції того часу мали на меті не лише обмеження діяльності релігійних організацій, а й системне витіснення їхнього впливу з суспільної свідомості. Агресивність цього курсу зафіксована у рішеннях II пленуму Львівського обкому КП

України (1960 р.), де зазначалося «... войовнича і ще раз войовнича наступальна боротьба за кожну людину, за кожного нашого активіста повинна стати обов'язком партійної організації кожного району» [18, арк. 97].

Офіційним інструментарієм атеїстичного наступу була пропаганда, що включала публічні лекції, кінопокази відповідного спрямування, індивідуальні бесіди з вірянами, екскурсії до музеїв та виставок тощо. Завдяки тотальному охопленню – через залучення майже всіх підприємств, організацій, навчальних закладів пропагандистська машина прагнула контролювати світогляд як молоді та дорослого населення.

Попри те, що антирелігійна пропаганда формально була спрямована проти всіх, ставлення влади до різних релігійних спільнот не було однорідним. На II пленумі Львівського обкому КП України (1960 р.) було чітко артикульовано ієрархію ворожості: «Треба активно вести роботу проти сектантства і, особливо, сект найбільш реакційних ієговістів, п'ятдесятників, істиної православної церкви, вести рішучу боротьбу проти решток уніятства, проти намагань активізувати православну церкву, проти намагань активізувати католицьку церкву» [18, арк. 95]. Ця настанова фактично визначала вектор релігійної політики в регіоні впродовж усього періоду «відлиги».

Аналіз партійної риторики дає підстави стверджувати, що стратегічною метою влади була повна інституційна ліквідація громад, які класифікувалися як «сектантські». Агресивне ставлення до цих конфесій – зокрема Свідків Єгови, яких офіційний дискурс таврував як «добре організоване антирадянське підпілля» [15, арк. 58] пояснювалося острахом режиму перед їхньою внутрішньою згуртованістю. Принципова відмова членів цих спільнот від проходження строкової військової служби розцінювалося як прямий виклик державній безпеці, а готовність йти наперекір владі в інших засадничих питаннях спонукало державу до застосування постійного тиску. Цей пресинг набував різноманітних форм: від індивідуальних «профілактичних» бесід із лекторами та пропагандистами до суттєвого обмеження прав на освіту та працю. Зокрема, нерідко траплялися випадки відрахування молодих людей з навчальних закладів виключно через виявлені зв'язки з однією з таких церков.

Поряд із персональним тиском влада використовувала потужні адміністративні важелі, систематично відмовляючи спільнотам в офіційній реєстрації та перешкоджаючи зборам явковим порядком. Унаслідок цього частина вірян змушена була вдаватися до конфесійної мімікрії, відвідуючи богослужіння інших деномінацій. Прикладом такої вимушеної практики була ситуація у Львові, де частина місцевих п'ятдесятників формально вважалась членами громад євангельських християн-баптистів (ЄХБ), що сприймалось першими без особливого ентузіазму [12, арк. 119–120]. З погляду комуністичної партії, така політика приносила певні результати: на X обласній партійній конференції у 1960 р. звітувати про повне «розкладання» десяти груп та «виривання» з-під релігійного впливу 755 осіб [17, арк. 60].

Водночас деякі громади виявляли надзвичайну стійкість до системного тиску, не лише зберігаючи структуру, а й залучаючи до своїх лав нових членів серед колег та знайомих. Соціальною основою такої резистентності часто виступали великі родини, які формували ядро спільноти. Згідно з повідомленнями інформаторів, значна частина вірян свідомо обмежувала соціальні контакти поза межами громади та демонструвала повну байдужість до радянської світської культури – художньої літератури, кінематографу чи театру. Влада вважала, що примусове залучення таких осіб до активного суспільного життя допоможе подолати їхню релігійну ізоляцію. Офіційні документи того часу формулювали це завдання через радянський канцеляризм – необхідність «вирвати з релігійного полону». Окремим методом пропагандистської боротьби стало використання колишніх членів громад: їхні історії розриву з релігією активно тиражувалися у пресі, а самих їх залучали до читання публічних антирелігійних лекцій.

Відносини між комуністичною партією та римо-католицькою церквою (РКЦ) залишалися відверто напруженими ще до початку масштабної антирелігійної компанії 1958–1964 рр. Владні органи здійснювали ретельний нагляд за діяльністю кліру та мирян скрупульозно фіксуючи випадки релігійного навчання дітей, місіонерську активність ксьондзів, а також факти присутності на богослужіннях греко-католиків, які не змирилися з офіційною ліквідацією УГКЦ. Особливе занепокоєння режиму викликала відмова римокатоликів молитися за «здоров'я радянського Уряду» [20, арк. 60], що в очах партійної верхівки підтверджувало статус РКЦ як ворожої організації, тісно пов'язаної з Ватиканом.

Негативне ставлення до церкви як інституції безпосередньо позначалося на повсякденні вірян, які стикалися з дискримінацією у трудовій і освітній сферах. Під впливом ідеологічних штампів

рядові католики нерідко ставали об'єктами цькування чи осуду з боку оточення, яке сприймало як потенційних «агентів Заходу», і щодо якого радянська пропаганда традиційно вживала означення «ворожий». Суттєвою перешкодою для релігійного життя була критично мала кількість активних костьолів: аби відвідати богослужіння, парафіянам часто доводилося долати 15–20 км. При цьому спроби розширення мережі храмів жорстко припинялися. Показовим є випадок 1956 р., коли львів'янину С. Гречеку відмовили у реєстрації костьолу по вул. Леніна (нині – вул. Личаківська) [12, арк. 109–112].

Додатковим інструментом тиску стала ухвалена в листопаді 1958 р. «Інструкція про порядок пропуску в СРСР релігійної літератури і предметів культу», яка фактично заблокувала можливість легального отримання необхідних для обрядів атрибутів із-за кордону. Цей захід разом із практикою ліквідації парафій без священників та примусовим переведенням ксьондзів на фіксовані «оклади», став частиною системного наступу на РКЦ у межах загальносоюзної антирелігійної компанії, розпочатої у 1958 р.

Попри те, що радянська влада декларувала найбільш прихильне ставлення до Російської православної церкви (РПЦ), комуністична партія жодним чином не прагнула її зміцнення як інституції, не сприяла задоволенню духовних потреб рядових парафіян. Особливий статус конфесії був радше інструментальним: її використовували як противагу впливу підпільної УГКЦ. Проте будь-які спроби православної ієрархії вийти за межі відведеної їй ролі жорстко припинялися.

Яскравим прикладом є конфлікт 1957 р., коли секретар Львівського обкому КП України М. Лазуренко у доповідній записці на ім'я секретаря ЦК КП України С. Червоненко гостро розкритикував архієпископа Львівського і Тернопільського Палладія. Очільнику єпархії інкримінували недостатню боротьбу з «уніатським» підпіллям, натомість закидаючи йому надмірну активність у розбудові церковної інфраструктури: спроби відкрити духовну семінарію, видання богослужбових книг та зосередженість на релігійному вихованні парафіян [15, арк. 121–122].

Антирелігійний наступ у регіоні виразно демонстрував тотальність контролю, коли партійні органи перебирали на себе невластиві їм функції, втручаючись у приватне життя навіть безпартійних громадян. Хоча практика громадського осуду за релігійність була поширена по всьому СРСР, у західноукраїнському контексті вона набувала особливої гостроти. Показовим став випадок робітника Миколаївського цементного заводу Т. Яцука, якого викликали на засідання партійного бюро лише через те, що його дружина відвідала церкву на Великдень [36, с. 203]. Те, що людина, яка не перебувала в лавах КПРС, була змушена звітувати перед партійним органом за релігійність членів своєї родини, ілюструє розмивання меж між партійною дисципліною та цивільним правопорядком.

Аналогічні методи тиску застосовувалися й у випадках, коли представники радянського активу демонстрували прихильність до релігійної культури. Одним із прикладів є ситуація в Червонограді (сучасному Шептицькому), де комуніста Сутворіна піддали публічній критиці за виготовлення ікон на продаж. У документах засідання бюро обкому КП України він згадується серед комуністів та комсомольців, які «підпали під вплив релегійників» [14, арк. 7]. Це свідчить про те, що навіть перебування в лавах КПРС не було гарантією повної ідеологічної трансформації особистості, а традиційні практики продовжували існувати у середовищі радянських управлінців та робітників у формі «подвійної лояльності».

Схожий характер мало втручання влади у професійну діяльність релігійних діячів, які намагалися шукати додаткові джерела існування у сфері кустарних промислів. Так, у Судовій Вишні уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Дрогобицькій області А. Бурик ініціював заборону місцевому диякону займатися палітурною справою. Подібна діяльність служителя культу розцінювалася як ідеологічна загроза у формі прихованого місіонерства [20, арк. 64].

Наведені вище приклади не були випадковими ексцесами. Подібних випадків були тисячі. Інколи місцева влада вдавалася до, за власною ж термінологією, «адміністративних дій» стосовно православних містян регіону. Цими словами позначали агресивні дії, спрямованні на зрив богослужінь. Так, у 1958 р. у храмі міста Броди було навмисно вимкнено електропостачання, а поблизу встановили потужні гучномовці для трансляції шумових перешкод, щоб перешкодити масовій участі населенні в релігійному заході [16, арк. 23]. Така політика, спрямована на фізичну дезорганізацію релігійного простору, стала одним з інструментів витіснення церкви на периферію суспільного життя. Хоча формально не схвалювалася обласним керівництвом.

У середовищі партійних функціонерів та чиновників, які були вихідцями з інших республік

СРСР або російськомовних областей УРСР відчувалося стійке упереджене ставлення до місцевих православних кліриків та мирян. Попри офіційні декларації про масову підтримку населенням «возз'єднання» з РПЦ, представники влади підозрювали більшість місцевих вірян у прихованих симпатіях до УГКЦ, не вважаючи їх «справжніми» православними. Цю ментальну дистанцію відчували й самі віряни, які чітко розрізняли парафії, що були інтегровані до РПЦ насильно, та ті, що перебували в її лоні до подій 1946 р. Наприклад, церкву в м. Дрогобичі по вул. Стрийській відвідували здебільшого прибулі зі східних регіонів України, оскільки вона «...вважається здавна православною...» [20, арк. 86].

Ставлення місцевої влади до конкретних конфесій могло трансформуватися, що одразу позначалося на здатності вірян дотримуватися релігійних обрядів. Показовою у цьому контексті була ситуація з юдейськими громадами. Хоча їхня кількість у Львівській та Дрогобицькій області була відносно невеликою небагато (найчисельніший осередок діяв у Львові), державний нагляд за ними залишався прискіпливим. Органи влади гостро реагували на будь-які прояви релігійного виховання дітей [20, арк. 40] або отримання предметів культу з-за кордону, зафіксувавши, наприклад, навіть такий факт, як отримання львівськими юдеями посилки з 2 кг маци з Ізраїлю [11, арк. 9].

Проте до певного моменту спостерігалася певна «лояльність» до Мойсеєвої віри. Так, вже на згаданому ІІ пленумі Львівського обкому КП України у 1960 р. її не включили до переліку релігійних організацій, проти яких належало вести активну боротьбу [18, арк. 95]. Ілюзія симпатії підкріплювалася економічними фактами: у 1956 р. на державному підприємстві Львова було випечено 17 т маци для святкування Песах [11, арк. 8]. Вірогідно, це пояснювалося відсутністю місіонерської активності юдеїв серед неєврейського населення, тобто не агітували за ґіюр. Не менш важливим було і вміння знаходити спільну мову з владою. До прикладу, одна з юдейських громад на кожній службі молилася за здоров'я радянського Уряду [20, арк. 60].

Ситуація радикально змінилася у 1961 р. після арешту Г. Канторовича та А. Сапожнікова за звинуваченням у спекуляції золотом та валютою. Влада використала цей привід для дискредитації всієї громади, стверджуючи, що синагога слугувала місцем нелегальних оборудок. Додатковим фактором роздратування для режиму стали візити до синагоги іноземних дипломатів (секретарів посольств США та Японії) у 1962 р. Кампанія з ліквідації завершилася стрімко: після публікації у газеті «Львівська правда» у жовтні 1962 р. львівську синагогу було закрито.

Найбільше агресивного переслідування зазнавали рештки УГКЦ. На відміну від представників «сектантських» громад, які часто не приховували своєї належності до незареєстрованих спільнот, віряни греко-католики були змушені існувати в умовах суворої конспірації. Влада спрямовувала величезні ресурси на дискредитацію кліру та мирян, які залишалися вірними ліквідованій церкві. Через пресу та публічні лекції цілеспрямовано конструювався образ «уніата» як спільника нацистського режиму, колаборанта, засуджувалася співпраця з УПА. Яскравим прикладом такої пропаганди став фільм «Іванна», знятий у 1959 р. на кіностудії ім. О.Довженка. Сюжет розповідав про дівчину, яку ошукало духовенство, але згодом вона усвідомила всю «людиноненависницьку сутність» греко-католицизму, пішла в радянський партизанський загін і героїчно загинула від рук німецьких загарбників. Стрічка просякнута ненавистю до УГКЦ, а постать митрополита Андрія Шептицького в ній було змальовано у найчорніших фарбах.

Офіційна заборона УГКЦ та необхідність задовольняти духовні потреби, які більшість вірян не уявляли поза межами культових споруд, змусили значну частину греко-католиків відвідувати православні храми. Проте більшість місцевих жителів при цьому не ідентифікували себе як православні й при першій нагоді прагнули повернутися до УГКЦ, що зрештою і відбулося наприкінці 1980-х років. Інколи практикувалася «подвійна обрядовість»: люди відвідували й православний храм, і таємні богослужіння греко-католицького підпілля. Відомий львівський колекціонер та художник Т. Лозинський згадує, що в його родині це було звичним порядком, адже служба, яку відправляв греко-католицький священник у їхній хаті, відбувалася «раз на рік, та й то у великій конспірації» [29, с. 28].

Для тих містян, хто принципово відмовлявся відвідувати православні храми, єдиною легальною альтернативою ставали костели [Боднар, с. 263]. Оскільки в селах зазвичай не було католицьких храмів, тільки православні, незгодні з ліквідацією УГКЦ були змушені їздити до Львова для сповіді й молитви. Серед них була бабуся згаданого вище Т. Лозинського, яка через особисту присягу відмовлялася заходити до православних храмів [29, с. 32], а також мешканець с. Карів, який

регулярно їздив до Львова на базар, а потім ходив до костьолу на богослужіння [26, с. 63]. Взагалі таких «паломників» нараховувалися тисячі.

Відвідування етнічними українцями костьолів не залишалося поза увагою влади. У 1954 р. уповноважений Ради у справах релігійних культів при Дрогобицькому облвиконкомі А. Бурік повідомляв, що зафіксував у костьолі м. Добромиль близько 15 чоловіків, одягнених в «українському стилі». Уповноважений чітко кваліфікував їх як вірян, що не бажають поривати з «уніатською» церквою, вбачаючи у таких діях свідомий протест проти офіційної релігійної політики [21, арк. 13].

Попри реальну небезпеку ув'язнення за зв'язки з «уніатами» частина містян виражала свою незгоду з офіційною ліквідацією УГКЦ не тільки через бойкот православних храмів, а у радикальніший спосіб – відвідуванням таємних богослужінь. Як правило, ці зібрання проходили в тісних непристосованих приміщеннях, а сходилися на них не більше декількох десятків людей. Мирянам та священнослужителям було складно дотримуватися обрядовості не лише через прямий тиск влади, а й через гостру нестачу спеціальної літератури, ікон, облачення, церковного начиння та ритуальної їжі. Більшість необхідного виготовляли кустарно: богослужбові книги перефотографовували або переписували від руки, проскури випікали у приватних будинках, а священицький одяг шили вдома. Влада активно протидіяла такому «самвидаву». Наприклад, у 1963 р. були заарештовані Михайло Скраль та Василь Пальчинський, у яких під час обшуку виявили фоторепродукції релігійних образків [23, с. 36–37].

Недовіра до православних священників, страх перед репресіями та неспроможність підпілля УГКЦ задовольнити духовні потреби усіх охочих змусили частину містян відмовитись від відвідування храмів на користь відправляння релігійних обрядів вдома. Кількість таких людей суттєво зросла після запровадження у 1962 р. «квитанційного обліку», коли духовенство зобов'язали фіксувати паспортні дані учасників релігійних хрещень, вінчань та відспівувань [2, с. 304]. В. Лига, наприклад, згадував, що після реєстрації у РАЦСі таємно обвінчався з дружиною в домашніх умовах за християнським обрядом [27, с. 74]. Найпоширенішим же виявом цієї тенденції було святкування Великодня, Різдва чи іменин суто за святковим столом. Дехто, як-то сім'я С. Неоніли, робив це при зашторених вікнах [Неоніла, с. 50]. Інші, наприклад родина О. Кураша, запрошували додому лише близьких друзів [7, с. 61]. Навіть ті містяни, які продовжували відвідувати церкви, дедалі менше контактували зі священниками, обмежуючись лише молитвою чи встановленням свічки. Найвиразніше ця тенденція проявилася у різкому зменшенні кількості сповідей. Згідно з даними Уповноваженого Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Львівській області Вишневського, у Львові в 1956 р. регулярно сповідувалося лише 17–18 тис. людей, хоча раніше це робила переважна більшість містян [12, арк. 113].

Проте міста регіону все одно дивували своєю релігійністю приїжджих з інших областей України. П. Кислий, який приїхав до Львова у відрядження, згадував, як на Різдво пішов до Оперного театру на виставу за твором М. Аркаса «Катерина». На його подив, у партері було лише шестеро людей. Йому пояснили це досить прямо: «...тільки олух Царя Небесного на Різдво піде до театру» [25, с. 68–69]. Відомий мистецтвознавець професор М. Селівачов також зазначав, що в західних областях України «по неділях у храмах було повно молоді, яка не приховувала своєї релігійності» [33, с. 110].

Найактивнішими відвідувачами храмів у містах були люди похилого віку та жінки; молоді та дітей шкільного віку серед них було небагато. Релігійні свята часто випадали на робочі дні, що унеможливлювало присутність на богослужіннях більшості робітників, службовців, школярів та студентів. Деякі парафії намагалися змінити ситуацію, переносячи час відправ на зручніші години, проте це не завжди було ефективним. Крім того, відвідування церкви мало для молоді серйозні ризики: від проблем у навчанні чи на роботі до виключення з комсомолу та навіть вишу. Наприклад, через релігійність виключили з вишу М. Гориня [8, с. 27–28]. Саме тому молоді люди, які мали таку змогу відвідували сільські храми. Влада усвідомлювала, що чимало студентів-комсомольців, які походили з села, залишалися атеїстами лише в місті, а вдома, за тогочасними звітами «...мабуть, роблять те, що не треба». Боротися з цим явищем пропонували через посилення антирелігійної пропаганди та краще вивчення особистості кожного студента [13, арк. 122].

Загалом у роки «відлиги» в селах було значно простіше дотримуватися релігійних обрядів. М. Гаврилів, греко-католицький священник у підпіллі (родом з с. Рудники, Львівської області), згадував: «Про жадне атеїстичне виховання тоді навіть ніхто й не чув. Ніхто з учителів, скільки пам'ятаю, не торкався релігійної теми. Діти свобідно ходили до церкви, ходили з колядою, і ніхто

з учителів не перешкоджав...» [6, с. 15]. Цими словами можна схарактеризувати ситуацію у багатьох селах регіону. Обласне партійне керівництво з обуренням повідомляло, що деякі голови колгоспів виділяли машини для перевезення вірян до церков у дні великих релігійних свят. Занепокоєння викликало й те, що храми у своїй більшості виглядали привабливіше за сільські клуби й могли запропонувати молоді більше, ніж останні.

Села регіону стали справжнім прихистком і для громад, які влада таврувала як «сектантів»: євангельських християн-баптистів, свідків Єгови, п'ятдесятників. Якщо в містах представники цих конфесій практично не могли знайти приміщення для зібрань, то в селах це було зробити значно легше, через що окремі містяни їздили на богослужіння саме у сільську місцевість. Проте з початком антирелігійної компанії у 1958 р. значення села як безпечного місця для вірян почало поступово нівелюватися.

Висновки. Отже, у роки десталінізації задоволення духовних потреб містян регіону відбувалося в умовах перманентної та агресивної антирелігійної кампанії. Хоча утискалися всі конфесії (РПЦ, юдаїзм, РКЦ, Свідки Єгови, ЄХБ, п'ятдесятники), найбільших переслідувань зазнавало греко-католицьке підпілля. Радянська влада спрямувала значні ресурси на дискредитацію духовенства УГКЦ, намагаючись закарбувати у свідомості населення стійку асоціацію «уніатства» з ворожими політичними силами. Наслідком інтенсивної пропаганди та адміністративного тиску стало поступове витіснення релігійності у приватну сферу: відзначення свят за сімейною трапезою стало найпоширенішою формою збереження ідентичності. Через вищу інтенсивність ідеологічного контролю в містах, сільська місцевість перетворилася на своєрідний прихисток для вірян, де відправлення обрядів було порівняно вільнішим. Проте наприкінці періоду «відлиги», із запровадженням таких заходів як «квитанційний облік», роль села як безпечного духовного центру почала нівелюватися, остаточно заганяючи релігійне життя у формат глибокої конспірації. Проблема є перспективною для подальшого дослідження. Додаткового висвітлення потребують питання поширення язичницьких традицій серед населення західних областей України; впливу місцевих релігійних традицій на світогляд робітників, направлених до краю з інших регіонів УРСР та СРСР; індивідуальних стратегій виживання підпільних священників УГКЦ. Доцільним є написання праці, в якій спираючись на здобутки регіональної історії, будуть показані особливості релігійного світогляду містян Дрогобицької та Львівської областей років десталінізації порівняно з іншими регіонами УРСР.

Список літератури:

1. Андрухів І. О., Кам'янський П. Є. Історія релігійного життя в Галичині та на Прикарпатті: історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ: «Нова Зоря», 2006. 364 с.
2. Байдич В. Антирелігійна кампанія радянської влади у 1958–1964 рр. і Римо-католицька церква в Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2011. Вип. 2. С. 295-309.
3. Боднар Г. Львів. Щоденне життя міста очима переселенців із сіл (50-80-ті роки ХХ ст.) : монографія. Львів : Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. 338 с.
4. Бондарчук П. М. Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940–1980-і роки): повсякденні прояви, трансформації. Київ : Інститут історії України НАН України, 2012. 322 с.
5. Бондарчук П. М. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років). Історико-релігієзнавче дослідження. Київ : Інститут історії України НАН України, 2019. 268 с.
6. Гаврилів М. Кожна людина – це перш за все історія. Автобіографія українського католицького священика в сучасній Україні. Рим, 1987. 180 с.
7. Гамкало І. Д. Мої спогади про Станіслава Людкевича. *Художня культура. Актуальні проблеми. Науковий вісник.* Вип. 7. Національна академія мистецтв України, Інститут проблем сучасного мистецтва. 2010. С. 347-359.
8. Горинь М. Запалити свічу. Харків : Права людини. 2009. 325 с.
9. Дідух Т. Г. Становище Римо-католицької та Греко-католицької церков в УРСР у 1953–1964 рр. (на прикладі Львівської, Дрогобицької, Станіславської і Тернопільської областей) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Тернопіль, 2021. 326 с.
10. Держархів Львівської області. Ф. П. 3. Оп. 5. Спр. 38. 236 арк.
11. Держархів Львівської області. Ф. П. 3. Оп. 5. Спр. 406. 143 арк.
12. Держархів Львівської області. Ф. П. 3. Оп. 5. Спр. 410. 127 арк.
13. Держархів Львівської області. Ф. П. 3. Оп. 6. Спр. 8. 183 арк.
14. Держархів Львівської області. Ф. П. 3. Оп. 6. Спр. 16. 75 арк.
15. Держархів Львівської області. Ф. П. 3. Оп. 6. Спр. 82. 130 арк.
16. Держархів Львівської області. Ф. П. 3. Оп. 6. Спр. 203. 229 арк.

17. Держархів Львівської області. Ф. П. 3. Оп. 8. Спр. 2. 304 арк.
18. Держархів Львівської області. Ф. П. 3. Оп. 8. Спр. 10. 169 арк.
19. Держархів Львівської області. Ф. П. 3. Оп. 9. Спр. 85. 133 арк.
20. Держархів Львівської області. Ф. П. 5001. Оп. 17. Спр. 56. 127 арк.
21. Держархів Львівської області. Ф. П. 5001. Оп. 22. Спр. 61. 101 арк.
22. Держархів Львівської області. Ф. П. 5001. Оп. 31. Спр. 59. 184 арк.
23. До світла Воскресіння крізь терни катакомб. Підпільна діяльність та легалізація Української Греко-Католицької церкви. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2014. 84 с.
24. Єленський В. Є. Сувора «відлига». Замітки про антицерковну кампанію кінця 50-х – початку 60-х рр. *Людина і світ*. 1990. № 6. С. 21–25, № 7. С. 24–28.
25. Кислий П. Дорогами життя. Львів : Растр-7, 2014. 280 с.
26. Кость П. Карів і карівці. Львів : Кобзар, 2001. 487 с.
27. Лига В. На перехресті життєвих доріг. Львів, 2011. 104 с.
28. Лисенко О. Є. Чи була «відлига» у стосунках між владою і церквою. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика.* Збірник статей. Вип. 10. Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. К., 2006. С. 136–144.
29. Лозинський Т. Роздуми про спомини. Львів : Видавництво «Коло», 2022. 180 с.
30. Меркатун І. П. Антирелігійна кампанія 50–60-х років на Україні. *Український історичний журнал*. 1991. № 10. С. 70–76.
31. Моренчук А. А. Церковно-релігійне життя в Україні в 1953–1964 роках (на матеріалах західних областей) : монографія. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2009. 196 с.
32. Неоніла С. Життя змістовне і неповторне. Львів, 2009. 144 с.
33. Селівачов М. Після війни... Спогади. Київ : Віпол, 2015. 591 с.
34. Тєвікова О. Повсякденне життя громадян УРСР: соціальні та культурні аспекти (1953–1964) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Полтава, 2010. 305 с.
35. Шліхта Н. Церква за умов хрущовської антирелігійної кампанії: ситуація в Україні та її польська паралель. Україна модерна. Вип. 4-5. С. 246–289.
36. Яцук Т. П. Люди і долі : Спомини. Львів : Видавництво Державного університету «Львівська політехніка», 2000. 264 с.

Voloshyn M.V. RELIGION IN THE DAILY LIVES OF URBAN RESIDENTS IN THE DROHOBYCH AND LVIV REGIONS DURING THE "THAW" PERIOD (1954–1964)

This article examines the daily life of religious people in the cities of Drohobych and Lviv regions during 1954–1964. The relevance of this topic stems from the absence in Ukrainian historiography of a comprehensive study of the daily life of the urban population in the region during the "Thaw" period and the need to fill this gap. Given the significant role of religion in the lives of the local population, this seems impossible without taking into account the religious factor in the daily lives of the region's urban residents. The results of the study will also be useful for understanding the nature of the relationship between the state and the church under conditions of systematic ideological attacks.

The article analyzes the religious landscape of the region, which made it possible to identify the most influential churches in the area. It was found that believers of all denominations (the Russian Orthodox Church, Judaism, the Roman Catholic Church, Jehovah's Witnesses, the Evangelical Baptist Church, and Pentecostals) were subjected to constant pressure and persecution by local authorities, but the Greek Catholic underground suffered the most severe persecution. The main methods and means of pressure on religious people, both official and unofficial, have been identified. Based on archival documents and memoirs, it has been demonstrated that the typical reaction of a significant portion of believers to oppression was a gradual distancing from the church as an organizational structure or a refusal to attend urban churches and temples in favor of rural ones. As a result, the number of confessions and interactions with clergy in cities declined, and for many families, religious observance was reduced to celebrating holidays over a meal. In addition, rural areas became a refuge for believers, especially for Evangelical Christians-Baptists, Jehovah's Witnesses, and Pentecostals, whom the Soviet authorities classified as "sectarians". It has been established that with the launch of the anti-religious campaign in 1958, during which numerous repressive orders, regulations and instructions were issued, the situation of believers deteriorated; in particular, the ability to perform church rites in rural areas became significantly more difficult.

Keywords: *everyday life, regional history, the "Thaw", urban dwellers, western regions of Ukraine, de-Stalinization, the Ukrainian Greek Catholic Church.*

Дата першого надходження статті до видання: 26.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК Л94(477)''179/1917''+394
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.5

Гаук А.І.
https://orcid.org/0009-0003-7745-9557
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.: ІНСТИТУЦІЙНА ЕВОЛЮЦІЯ ТА ПРАКТИКИ ПОЛІТИЧНОГО КОНТРОЛЮ

У статті здійснено комплексний аналіз інституційної еволюції та практичної діяльності правоохоронних органів Російської імперії на українських землях у XIX – на початку XX століття. Автор досліджує процес трансформації карального апарату від створення Третього відділення ВЙІВК та Окремого корпусу жандармів у 1826 році до масштабної кризи виконавчої вертикалі напередодні революційних подій 1917 року. Особлива увага приділяється регіональній специфіці функціонування поліцейських структур у Києві, Харкові та Одесі, де політичний нагляд поєднувався з контррозвідкою та контролем над соціально активними групами, зокрема студентством та національними рухами.

На основі детального аналізу архівних документів, зокрема звітів Київського розшукового відділення за 1905 рік та матеріалів ревізій 1910–1912 років, у роботі реконструйовано повсякденну діяльність кримінального розшуку в умовах гострої політичної нестабільності. Виявлено глибокий парадокс імперської правоохоронної моделі: попри впровадження передових на той час наукових методів ідентифікації злочинців (антропометрія Бертільйона, дактилоскопія, службове собаківництво) та розвиток телеграфного зв'язку, система потерпала від хронічного кадрового голоду, низького рівня професійної етики та мізерного фінансового забезпечення низових ланок.

Доведено, що надмірна концентрація ресурсів на захисті самодержавства та розбудові агентурної мережі («внутрішнього спостереження») призвела до ігнорування потреб реальної громадської безпеки. У статті проаналізовано феномен провокації як інструменту політичного розшуку та його деструктивний вплив на суспільну довіру до інститутів влади. Автор доходить висновку, що інституційна деградація, виражена у системній корупції, фальсифікації звітності та конфліктах між різними підрозділами поліції, стала одним із вирішальних факторів неспроможності імперського режиму ефективно протидіяти валу злочинності та соціального хаосу, що зрештою зумовило колапс правоохоронної системи в 1917 році.

Ключові слова: *правоохоронні органи, Російська імперія, українські губернії, політичний нагляд, жандармерія, розшукова поліція, інституційна криза, агентурна робота, криміналістика, Київське розшукове відділення.*

Постановка проблеми. Трансформація правоохоронної системи Російської імперії на українських землях у XIX – на початку XX століття є однією з найбільш репрезентативних тем для аналізу механізмів імперського управління та стратегій самозбереження авторитарного режиму. Актуальність проблеми зумовлена необхідністю критичного переосмислення історичного досвіду функціонування силових структур у регіоні, що характеризувався високою соціальною динамікою, інтенсивним промисловим розвитком та активізацією національно-визвольних рухів. Наукове значення теми полягає у розкритті внутрішніх суперечностей між намірами держави модернізувати поліцейський апарат через впровадження науково-технічних інновацій (дактилоскопії, антропометрії) та реальною практикою його діяльності, обтяженою системною корупцією, кадровим дефіцитом і пріоритетністю політичного нагляду над громадською безпекою. Практичне значення дослідження пов'язане з деконструкцією міфу про всесильність імперської спецслужби та

© Гаук А.І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

вивченням причин її інституційного колапсу в умовах гострих соціальних криз, що дає змогу глибше зрозуміти природу взаємодії влади та суспільства в кризові періоди.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній історіографії політична поліція розглядається як складна соціально-інституційна структура, зумовлена кризовими процесами в межах самодержавної держави [9, с. 158]. Після відкриття архівних фондів Департаменту поліції та Окремого корпусу жандармів з'явилася можливість комплексного аналізу організації, повноважень і практик політичного розшуку. У працях З. Перегудової [11], Ф. Лур'є [12, с. 73–77; 13], К. Яремко [9, с. 160–161] акцент зроблено на інституційній динаміці, агентурній роботі, феномені провокації та регіональних особливостях діяльності охоронних відділень.

Постановка завдання. Метою статті є комплексний аналіз інституційної еволюції та повсякденних практик діяльності правоохоронних органів Російської імперії на території українських губерній протягом XIX – початку XX століття. Для досягнення поставленої мети передбачено вирішення таких завдань:

простежити процес формування та функціональної трансформації жандармського корпусу та охоронних відділень як ключових ланок політичного розшуку; реконструювати діяльність розшукової поліції; дослідити фінансові та матеріально-технічні аспекти функціонування правоохоронних структур, а також їхній вплив на ефективність виконання оперативно-розшукових завдань; проаналізувати причини функціонування деградації виконавчої вертикалі на українських землях у передреволюційний період (1910–1912 рр.) та оцінити наслідки організаційних суперечностей між загальною та політичною поліцією.

Виклад основного матеріалу. Об'єднаний аналіз діяльності правоохоронних органів Російської імперії на українських землях у XIX – на початку XX століття дозволяє простежити системну еволюцію карального апарату: від зародження елітної політичної поліції до функціонування розгалуженої мережі кримінального розшуку. Українські губернії як прикордонний та соціально динамічний регіон імперії – із розвиненою промисловістю, портовими центрами, університетським середовищем і зростанням національних рухів – цілком закономірно стали одним із ключових просторів упровадження практик політичного нагляду. За більш детального розгляду стає помітна єдина логіка – прагнення імперії встановити максимально повний контроль над суспільством із пріоритетом в сфері подолання внутрішніх викликів державній безпеці, а точніше того, що під такою розуміла влада.

Становлення цієї системи розпочалося після 1826 року, коли Микола I, шокований повстанням декабристів, створив Третє відділення ВЙІВК та Корпус жандармів [15, с. 65]. Це був перехід від ситуативного розшуку до моделі «поліцейської держави». Україна стала плацдармом для впровадження цієї моделі: територія була поділена на жандармські округи з центрами в Києві, Харкові та Одесі. Жандармерія розбудовувалася як ідеологічно монолітний орган – офіцери мали бути дворянами, проходити суворі іспити та бути «чистими» від симпатій до католицизму чи польського визвольного руху [15, с. 66]. В. Юрій наголошує на спробах влади зробити з жандармів елітний корпус [14, с. 198]. Вимоги були високими: відсутність боргів, бездоганна поведінка та політична благонадійність. Проте суспільна зневага до професії «нишпорки» часто нівелювала ці зусилля. Кандидати в офіцери проходили жорсткий відбір: вимагалося дворянське походження, бездоганна репутація та спеціальна освіта. З роками критерії лише ставали суворішими – на початку XX століття до служби не допускали католиків, євреїв, поляків та навіть осіб, одружених з католичками, що підкреслювало ідеологічну та релігійну монолітність органу як опори православного монархізму [14, с. 198; 15, с. 65].

Проте вже до середини XIX століття стало зрозуміло, що суто політичного нагляду недостатньо. У 1860-х роках відбулася мілітаризація та посилення повноважень жандармів: вони отримали право проводити обшуки та розслідувати кримінальні справи, що мали політичний підтекст. На межі століть ця структура трансформувалася в Департамент поліції, де міністр внутрішніх справ став одночасно шефом жандармів. Це об'єднання загальної та політичної поліції створило репресивний кулак, спрямований на придушення національно-визвольних та революційних рухів [15, с. 67].

Отже, утворення у 1826 році Третього відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії та Окремого корпусу жандармів започаткувало формування централізованої системи політичного контролю. Жандармерія була покликана здійснювати нагляд за політичною лояльністю підданих, а кадрова політика – з орієнтацією на дворянське походження – забезпечувала соціальну та ідеологічну однорідність корпусу.

Закономірним вбачається, що така структура мала і пріорітетне фінансування задля підтримання як належного рівню лояльності працівників, так і для втілення своїх основних функцій і завдань.

Київське жандармське управління мало вельми високий рівень матеріального забезпечення. Окрім безпосередньо необхідних для ефективної діяльності речей (як-то форма, зброя чи казармові предмети побуту), держава, зокрема, постачала на баланс установи навіть такі дрібниці як бібліотечне устаткування, портрети Миколи ІІ, Олександра ІІІ, Імператриці Олександри Федорівни [8, арк. 48], шкіряні крісла та попільнички [8, арк. 56]. Ймовірно, такий підхід був з точки зору державників достатньо ефективним, щоб забезпечувати виконання покладеної на установу функції як у відносно мирні часи, так і в періоди активізації масових заворушень: в часи першої російської революції кількість зброї на балансі київського жандармського управління була збільшена лише на 40 револьверів і 532 набої, 1 учбовий, 20 набоїв, 39 шашок, 32 рушниці. Варто зазначити, що кількість транспортних витрат також утримувалася на стабільному рівні без значних змін [8, арк. 1–81]. Згідно ж грошового журналу київського жандармського управління за 1905 р. середній прихід коштів був відносно стабільний і становив близько 6000 руб. щомісяця із відхиленнями в сторону збільшення до 7000 руб. в лютому й жовтні того року [7, арк. 1–95].

На українських землях інституційна модель політичного розшуку також набула й певної регіональної специфіки. Так, Одеське градоначальництво, завдяки статусу вільного порту, стало унікальним майданчиком, де політичний нагляд поєднувався з контррозвідкою, яка контролювала іноземців та масонські ложі через систему «таємних столів» і регулярну звітність перед Петербургом [14, с. 197]. Роботи В. Дорохова та О. Гладишева підтверджують висновки попередніх аналізів щодо Одеси та Києва, але на прикладі інших губерній (Тамбовської, Саратовської) і демонструють, зокрема, конфлікт еліт, адже нерідко виникало протистояння між «старою» жандармерією та «новими» Охоронними відділеннями. Останні, маючи великі повноваження та не знаючи місцевої специфіки, часто вступали в конфлікт із загальною поліцією. Отже жандармерія тут по суті поєднувала функції політичного нагляду з елементами контррозвідки [14, с. 198].

Втім, наприкінці XIX – на початку XX століття в умовах активізації революційних рухів зростає і роль охоронних відділень. Основним інструментом стає агентурна мережа. Вербування здійснювалося з урахуванням соціально-психологічних характеристик потенційних співробітників, їхнього матеріального становища та політичної позиції [16, с. 42]. Агенти впроваджувалися в революційні організації та забезпечували поліцію оперативною інформацією. Показовою є практика матеріального забезпечення агентів і їхніх родин у разі загибелі, що свідчить, зокрема, про інституціалізацію агентурної діяльності як окремого напряму політичного розшуку [16, с. 43].

Студентство та інтелігенція також розглядалися як соціальні групи з підвищеним рівнем політичної активності. У Києві, Одесі та Харкові запроваджувалися системи персонального обліку студентів, негласного нагляду та регулярних перевірок. Навіть формально легальна література могла розцінюватися як підстава для адміністративних заходів [16, с. 44]. Так ще у 1879 р. Харківський тимчасовий генерал-губернатор звертався до головного начальника 3-го відділу канцелярії його імператорської величності із проханням збільшити штат жандармерії на території губернії, посилаючись на неблагонадійність народних вчителів, а відтоді й селян та антицарськими настроями з-посеред студентства. Адже на території у 47 836 квадратних верст й значним населенням, що було сконцентровано переважно в великих містах, працювало лише 5 офіцерів та 25 нижніх чинів. На його думку, штат мав би бути збільшеним як мінімум на 1 офіцера, писаря та 25 унтер-офіцерів, що, зрештою, й було погоджено та реалізовано. Водночас автор листа вказував, що збільшення й кількості кінної поліції хоч на 40 осіб у якості принаймні тимчасового заходу позитивно вплинуло б на ситуацію [4, арк. 1–6].

В іншому листі до міністра внутрішніх справ щодо збільшення штату розшукової поліції харківський генерал-губернатор висловлює думку, що розшукова поліція як самостійний орган діє виключно в Петербурзі, і що 8000 руб., виділених на рік на розшукову частину поліції, недостатньо для повноцінного функціонування останньої. Зокрема наголошується, що створення окремих структур в поліцейському апараті знаходиться у віданні губернаторів, котрі не поспішають з подібними рішеннями [5, арк. 1–4].

Зрештою, інтенції щодо збільшення силового апарату вилилися у повноцінний амбітний і вельми деталізований проєкт збільшення штату, затвердження котрого тривало аж до 1881 р. Протягом цього періоду міністерство внутрішніх справ намагалося зменшити проєктний бюджет

та особовий склад, на відміну від харківського генерал-губернатора, що наполягав на максимально можливому посиленні правоохоронної компоненти в регіоні. В результаті тривалого узгодження штат було затверджено у складі 2 осіб управління поліції, 7 осіб канцелярії та 395 працівників зовнішньої поліції (з яких 300 – представники нижчих чинів, 52 околодочних наглядачів та 25 вартових кінної поліції) [3]. Варто зазначити, що нижні чини набиралися переважно із військових з особливою вимогою відсутності схильності до пияцтва та доган.

Паралельно впроваджувалися новітні методи ідентифікації осіб – антропометрія та дактилоскопія. Однак вони застосовувалися насамперед у політичному сегменті, тоді як кримінальний розшук залишався кадрово та ресурсно обмеженим.

Варто зазначити, що фінансування політичної поліції поєднувало державні асигнування з коштами місцевих бюджетів. Закон 1908 року зобов'язав міські органи самоврядування забезпечувати утримання охоронних відділень. Це створювало структурну напругу між адміністративною автономією міст і централізованими органами контролю. Значна частина коштів спрямовувалася на агентурну роботу та оперативні заходи. У практиці політичного розшуку фіксується використання провокацій як одного з інструментів виявлення опозиційних середовищ. Так дослідники В. Жухрай [10], Ф. Лур'є [13] стверджують, що з плином часу провокація, як метод виявлення неблагонадійних елементів суспільства, стала настільки масштабною, що співробітники розшуку іноді штучно створювали злочини, щоб виправдати свою необхідність та отримувати нагороди. Зокрема Ф. Лур'є висуває тезу, що, перетворивши боротьбу з революцією на вигідний «бізнес», поліція фактично сприяла посиленню революційного руху, прискорюючи падіння монархії [9, с. 161].

На Півдні України, з огляду на концентрацію портів і промислових центрів, діяльність охоронних структур була більш інтенсивною. В Одесі та Миколаєві діяли спеціалізовані підрозділи з перехоплення кореспонденції та шифрованих повідомлень. У Києві та Харкові основний акцент робився на контролі пошти та нагляді за національними організаціями [16, с. 45–46].

Звіт Київського розшукового відділення за 1905 рік дає можливість проаналізувати функціонування кримінального розшуку в умовах політичної нестабільності [1, арк. 4]. Документ демонструє, зокрема. як ця система працювала «на землі» у період глибокої кризи. Поки жандармерія боролася з революціонерами, кримінальний розшук намагався стримати вал злочинності, породжений економічним колапсом та забастовками. Цей звіт є унікальним історичним документом, що відображає роботу кримінального розшуку Києва в один із найтурбулентніших років Російської імперії.

Станом на 1905 рік розшукова частина Києва, заснована ще у 1880 році, мала вкрай обмежений ресурс. Весь штат складався лише з 31 особи: завідувача, 2 околоточних наглядачів та 28 городових. При цьому реальну оперативну («польову») роботу виконували лише 16 осіб [1, арк. 6]. Решта 12 займалися канцелярією, реєстратурою, фотографією та антропометричним кабінетом. Звіт фіксує високу плинність кадрів (вибуло 28 осіб за рік) та небезпечність служби: двох співробітників було вбито, одного понівечено. Навантаження на одного працівника було значним: у середньому за рік один чиновник проводив 649 дізнань, а один городовий затримував близько 360 злочинців [1, арк. 7].

Попри моральну деградацію, технічно імперська поліція була забезпечена на відносно високому рівні. Впровадження телеграфного зв'язку, використання розшукових собак та створення гігантських картотек на «неблагонадійних» осіб дозволяли здійснювати масовий контроль. Була розроблена й система категорій розшукових карт (А1, А2, Б тощо), де категорія А1 означала найбільш небезпечних політичних ворогів. У 1909 році губернатори отримали секретні інструкції щодо сортування злочинців за пріоритетністю, що свідчить про спробу систематизувати репресії. Загальний бюджет відділення становив 7 051 рубль, з яких значна частина коштів (понад 1500 руб.) йшла на утримання таємних агентів. Інша ж здебільшого була направлена на купівлю та утримання закордонних собак-шукачів (витрачено 745 руб.), придбання апаратів Реттіха для затримання тих, хто чинить опір, забезпечення транспортними засобами й оплату телефонів, комутатора та телеграм [1, арк. 10]. Криміналістична ж складова свідчить про утримання антропометричного кабінету та друкарської машинки «Ремінгтон».

Діяльність відділення охоплювала територію у 153 кв. версти, включаючи дачне селище Пуща-Водиця. Задля розуміння середовища, в котрому працювали київські правоохоронні органи, доцільно було б звернути увагу на статистичні дані, наведені у звіті. Так за рік було затримано 5 758 осіб, серед яких переважали дорослі чоловіки (волоцюги та кримінальні злочинці), проте значною була і частка неповнолітніх (понад 500 осіб) [1, арк. 5].

Найбільш криміногенними районами Києва були Старокиївська дільниця (лідер за загальною кількістю злочинів та сумою збитків – понад 92 тис. руб.), Либідська дільниця, Лук'янівська дільниця. У структурі злочинів домінували майнові посягання: 1342 квартирні крадіжки та 245 крадіжок з нежитлових приміщень [1, арк. 8].

Завдяки антропометричному відділу поліція склала детальний профіль злочинного світу: 850 осіб із 977 затриманих чоловіків були рецидивістами (майже 90%). Переважна більшість злочинців – неписьменні або малописьменні чорноробы (867 осіб) [1, арк. 9]. Близько 70% злочинців були іногородніми. Звіт зокрема виділяє понад 30 категорій злочинців – від «домушників» та «карманников» до екзотичних «бассманщиков» (шахраїв із підкиданням гаманців) та крадіїв електричних дротів. Жіноча злочинність, натомість, була значно нижчою (122 затримані жінки проти 1092 чоловіків). Поліція пояснювала це тим, що «природна порочність» жінок частіше реалізовувалася через проституцію, яка не завжди потрапляла в кримінальну статистику.

Звіт прямо пов'язує зростання злочинності (на 604 випадки більше, ніж у 1904 році) з політичною та економічною нестабільністю. Забастовки та неурожаї призвели до появи маси безробітних, які «змішувалися з покидьками суспільства». Єврейські ж погроми 18–20 жовтня 1905 року створили у «темної маси» ілюзію безкарності [1, арк. 11]. Водночас легкість наживи під час погромів привчила хуліганів до думки, що можна жити грабунками. Через величезний наплив справ після погромів судові слідчі залишали багатьох злочинців на волі, що провокувало нову хвилю насильства.

Ефективність Київського розшукового відділення безпосередньо залежала від професіоналізму та етики персоналу, проте архівні дані вказують на низьку якість кадрів. Основними деструктивними факторами були мізерні оклади, що породило плинність кадрів, брак досвіду в агентів, дефіцит штатів та надмірне навантаження через виконання невластивих функцій [18, с. 148]. Аналіз внутрішньої документації київської поліції періоду Першої російської революції дає змогу реконструювати глибоку системну кризу низової ланки виконавчої влади. Найбільш репрезентативним джерелом у цьому контексті є колективне звернення службовців київської міської поліції від 1905 року, яке фактично стало ультиматумом діючій системі управління [2, арк. 1–3].

Документ фіксує критичний дисбаланс між функціональними обов'язками та соціальним забезпеченням патрульної (зовнішньої) служби. Поліцейські вказували на те, що в умовах громадських заворушень ризики для життя зросли експоненціально, тоді як фінансове забезпечення та пенсійні гарантії залишалися на межі виживання. Специфічним аспектом самоідентифікації особового складу було красномовне порівняння себе з «опричниками»: автори зазначали, що на відміну від історичного прототипу, сучасний поліцейський позбавлений як недоторканності, так і належного утримання, перебуваючи під подвійним тиском – агресії з боку протестувальників та репресій з боку власного керівництва.

Зрештою процес функціональної деградації виконавчої вертикалі на українських землях наочно проілюстрували масштабні ревізії розшукових відділень, ініційовані Департаментом поліції у 1910–1912 роках. Ця інспекційна кампанія, що охопила понад двадцять підрозділів у ключових регіонах, зокрема в Одесі, Харкові, Катеринославі та Кам'янці-Подільському, мала на меті перевірку життєздатності системи, запровадженої реформою 1908 року. Результати інспекцій виявили глибоку інституційну кризу: замість очікуваного впровадження наукових методів розшуку, органи виконавчої влади на місцях продемонстрували адміністративне безсилля та системну корупцію.

Яскравим прикладом неефективності стало Одеське розшукове відділення 1-го розряду, де за період майже двох років із понад п'яти тисяч скоєних злочинів фахівцями розшуку було розкрито менше одного відсотка. Особливо критичною виявилася ситуація з тяжкими злочинами, такими як вбивства, де розкриття розшуковими чинами було у вісім разів нижчим, ніж у представників загальної поліції. Окрім низької продуктивності, ревізія зафіксувала грубі фінансові порушення з боку начальника відділення О. Черкасова, який привласнював вилучені у підозрюваних кошти. Прикметно, що навіть за наявності доказів для суду, втручання вищого керівництва МВС в особі генерала П. Курлова дозволило корумпованим посадовцям уникнути кримінальної відповідальності, що свідчило про кругову поруку всередині виконавчої вертикалі.[17, с. 189 – 191]

Аналогічний розвал механізму управління спостерігався в Катеринославі, де начальник відділення О. Облакевич повністю самоусунувся від виконання обов'язків. Ревізори зафіксували не лише ігнорування наукових прийомів реєстрації злочинців, а й пряму фальсифікацію звітності. Фінансова діяльність підрозділу базувалася на фіктивних розписках невідомих інформаторів,

через які списувалися державні кошти, а професійна деградація штату призвела до того, що протягом наступних років понад десять чинів відділення опинилися на лаві підсудних за хабарництво та неправдиві доноси. [17, с. 192]

Найбільш депресивну картину продемонстрували відділення нижчих розрядів, зокрема Кам'янець-Подільське, яке на момент перевірки фактично перебувало у паралізованому стані. Через мізерні посадові оклади вакансія начальника залишалася відкритою, а особовий склад комплектувався випадковими людьми, які не мали елементарного забезпечення, навіть цивільного одягу для таємного спостереження. Зокрема фіксувалась і відверто недостатня кількість забезпеченням особовим складом провінційних відділень поліції. [19, с. 666]Технологічні інновації, такі як службове собаківництво чи дактилоскопія, тут або не використовувалися зовсім, або мали зародковий характер, що перетворювало розшук на імітацію діяльності. [17, с. 192]

Загальні висновки 8-го діловодства Департаменту поліції підтвердили, що розшукові відділення в українських губерніях були перевантажені невластивими функціями – від нагляду за повіями до перевірки торговельних точок, що розпорошувало і без того дефіцитні ресурси. Хронічне нецільове використання асигнованих коштів, відсутність засобів оперативного пересування та конфлікти між загальною і розшуковою поліцією нівелювали зусилля міністерства щодо модернізації правоохоронної системи. Резолюція П. Столипіна на звітах ревізорів стала фактичним визнанням того, що нова інституція не набула ні авторитету, ні професійних традицій, залишаючись слабкою ланкою в апараті імперського управління. [17, с. 195–218]

Отже, незважаючи на постійне, хоч і неоднорідне й несистемне зростання фінансування та чисельності штатів жандармерії (Харківське управління за кількістю службовців поступалося лише столицям) [18, с. 95], сама правоохоронна система демонструвала ознаки внутрішньої організаційної кризи. Зокрема апарат політичного нагляду зіткнувся з обмеженнями власної моделі функціонування. Тотальний контроль не забезпечував стабільності, а події Лютневої революції згодом продемонстрували і остаточну втрату довіри до правоохоронних структур.

Висновки. Формування та розвиток правоохоронних органів Російської імперії на українських землях упродовж XIX – початку XX ст. відбувалися в межах становлення та трансформації імперської системи політичного контролю. Створення Третього відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії та Окремого корпусу жандармів у 1826 р. започаткувало інституційне оформлення централізованого механізму політичного нагляду, покликаного забезпечувати стабільність самодержавного режиму та контролювати суспільно-політичні процеси в імперії.

У другій половині XIX – на початку XX ст. система правоохоронних органів поступово ускладнювалася та диференціювалася. Поряд із жандармерією важливе місце посідали органи загальної поліції та розшукові підрозділи, діяльність яких поєднувала боротьбу зі злочинністю з функціями політичного спостереження. Архівні матеріали дозволяють простежити, що на практиці ця система функціонувала як багаторівнева мережа адміністративного нагляду, агентурної роботи та слідчих процедур.

Водночас джерела початку XX ст., зокрема матеріали Київського розшукового відділення, засвідчують наявність цілої низки структурних проблем у діяльності правоохоронного апарату. Значне службове навантаження, кадровий дефіцит, плинність персоналу та обмежені матеріальні ресурси, що суттєво ускладнювали виконання поліцейських функцій. Умови революційних подій 1905 р. лише загострили ці суперечності, виявивши певну інституційну вразливість імперської системи безпеки.

Таким чином, правоохоронні органи Російської імперії на українських землях виступали значущим елементом механізму імперського управління, поєднуючи функції підтримання громадського порядку з інструментами політичного контролю. Водночас їхня діяльність характеризувалася суперечливим поєднанням модернізаційних адміністративних практик та обмежених організаційних можливостей, що особливо виразно проявилося в умовах суспільно-політичної кризи початку XX ст.

Список літератури:

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 442. Оп. 855. Спр. 530. 11 арк.
2. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 855. Спр. 475.
3. ЦДІАК України. Ф. 1191. Оп. 1. Спр. 10.
4. ЦДІАК України. Ф. 1191. Оп. 2. Спр. 5.
5. ЦДІАК України. Ф. 1191. Оп. 2. Спр. 2.

6. ЦДІАК України. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 1 (Т. 1).
7. ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 2. Спр. 304.
8. ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 2. Спр. 306.
9. Яремко К. Політична поліція Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в сучасній російській історіографії. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2015. № 5. С. 158–163. DOI: https://doi.org/10.29038/2227-183x-2015-05-158-163
10. Жухрай В. М. *Тайны царской охранки: авантюристы и провокаторы*. Москва : Политиздат, 1991. 336 с.
11. Перегудова З. И. Департамент полиции в борьбе с революционным движением (годы реакции и нового революционного подъема) : автореф. дис. … канд. ист. наук : 07.00.02. Москва, 1988. 24 с.
12. Лурье Ф. М., Перегудова З. И. Царская охранка и провокация. *Из глубины времен*. Санкт-Петербург, 1992. Вып. 1. С. 73–77.
13. Лурье Ф. *Полицейские и провокаторы: политический сыск в России 1649–1917*. Санкт-Петербург : ИнКА, 1992. 417 с.
14. Юрій В. А. Організаційно-правові основи становлення органів політичної поліції Російської імперії та їх функціонування в м. Одесі (перша половина XIX ст.). *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 3. С. 196–199.
15. Ухач В. З. Жандармерія – політична поліція Російської імперії в XIX – поч. XX ст.: організаційно-правові аспекти становлення та діяльності. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. Вип. 2 (26). С. 64–68. DOI: https://doi.org/10.35774/app2021.02.064
16. Токаленко П. О. Діяльність політичної поліції Російської імперії на Півдні України в роки Першої російської революції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні відносини*. 2019. Вип. 6. С. 41–47. DOI: https://doi.org/10.24144/2618-1428.2019.6.41-47
17. Чисніков В. М. Сискна поліція на Україні за часів Російської імперії (1880–1917 рр.): історико-правове дослідження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2017. 533 с.
18. Величенко С. Численность бюрократии и армии в Российской империи в сравнительной перспективе. *Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет : антология* / сост. П. Верт. Москва : Новое издательство, 2005. С. 83–114.
19. Краткий отчет о совещании деятелей уголовного сыска. Вестник полиции. 1913. № 29. С. 665–667

Hauk A.I. LAW ENFORCEMENT AGENCIES OF THE RUSSIAN EMPIRE IN UKRAINIAN LANDS IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES: INSTITUTIONAL EVOLUTION AND PRACTICES OF POLITICAL CONTROL

The article provides a comprehensive analysis of the institutional evolution and practical activities of the law enforcement agencies of the Russian Empire in Ukrainian lands during the 19th and early 20th centuries. The author examines the transformation process of the punitive apparatus from the creation of the Third Section of His Imperial Majesty's Own Chancellery and the Separate Corps of Gendarmes in 1826 to the large-scale crisis of the executive branch on the eve of the 1917 revolutionary events. Particular attention is paid to the regional specifics of the functioning of police structures in Kyiv, Kharkiv, and Odesa, where political surveillance was combined with counterintelligence and control over socially active groups, including students and national movements.

Based on a detailed analysis of archival documents, including reports from the Kyiv Detective Department for 1905 and materials from the 1910–1912 inspections, the paper reconstructs the daily activities of the criminal investigation departments under conditions of acute political instability. A deep paradox of the imperial law enforcement model is revealed: despite the introduction of advanced scientific methods for criminal identification (Bertillon's anthropometry, fingerprinting, police dog tracking) and the development of telegraph communications, the system suffered from chronic staff shortages, low professional ethics, and meager financial support for lower-level units.

It is proven that the excessive concentration of resources on protecting the autocracy and expanding the undercover network ("internal surveillance") led to the neglect of real public safety needs. The article analyzes the phenomenon of provocation as an instrument of political investigation and its destructive impact on public trust in government institutions. The author concludes that institutional degradation, expressed in systemic corruption, falsification of reports, and conflicts between various police units, became one of the decisive factors in the imperial regime's inability to effectively counter the surge of crime and social chaos, which ultimately led to the collapse of the law enforcement system in 1917.

Keywords: *law enforcement agencies, Russian Empire, Ukrainian provinces, political surveillance, gendarmerie, detective police, institutional crisis, undercover work, forensics, Kyiv Detective Department.*

Дата першого надходження статті до видання: 19.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 94 (477) «1917»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.6

Дацків І.Б.
https://orcid.org/0000-0001-8359-3937
Західноукраїнський національний університет

ПОЛІТИЧНІ ВЗАЄМИНИ ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ РОСІЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ У 1917 РОЦІ: МІЖ КОНФЛІКТОМ І КОМПРОМІСОМ

Стаття присвячена аналізу політичних взаємин між Тимчасовим урядом росії та Українською Центральною Радою у 1917 р., періоді гострої політичної нестабільності та активного державотворення на українських землях. досліджуються процеси, які характеризувалися одночасно конфліктом і спробами компромісу, відображаючи протиріччя між прагненням української сторони до національної автономії та намаганням російського Тимчасового уряду зберегти єдину централізовану державу. Особлива увага приділяється зовнішньополітичним і внутрішньополітичним аспектам діяльності Центральної Ради, створенню та функціонуванню Генерального секретаріату, проголошенню Першого і Другого Універсалів, а також інституційним і процедурним механізмам, за допомогою яких Петроград намагався обмежити автономістські прагнення української сторони.

У даній статті досліджується, як українські лідери, зокрема М. Грушевський, В. Винниченко, М. Порш та інші, намагалися поєднати прагнення до автономії з політикою стриманого компромісу. Автор приділяє увагу ключовим моментам переговорного процесу, зокрема приїзду делегацій до Петрограда та суперечкам щодо територіальних кордонів України, що ілюструє складність визначення політичного статусу держави у контексті революційних подій. Аналізуються причини наростання конфлікту, зокрема невизнання центральною владою повноважень Центральної Ради, обмеження автономістських ініціатив та ігнорування домовленостей, досягнутих у Києві. Дослідження робить висновок, що політичні взаємини 1917 р. характеризувалися складним поєднанням конфлікту та компромісу, визначаючи подальший шлях України до автономії та майбутньої державності.

Аналіз цього періоду має важливе значення для розуміння особливостей взаємодії між національними органами влади та центром держави у кризових історичних умовах, а також для порівняльного вивчення процесів державотворення в умовах революційних трансформацій. Матеріал статті може бути корисним для істориків, політологів та дослідників Української революції

Ключові слова: *Центральна Рада, Тимчасовий уряд, Генеральний секретаріат, переговори, автономія.*

Постановка проблеми. Революційні події 1917 р. в колишній російській імперії спричинили глибокі політичні та соціальні трансформації, що суттєво вплинули на розвиток національних рухів, зокрема українського. Після падіння самодержавства та утворення Тимчасового уряду активізувалися процеси національного самовизначення народів імперії. В Україні центром політичної консолідації національних сил стала Українська Центральна Рада, яка виступила з вимогою надання Україні автономії та створення власних органів влади.

Водночас Тимчасовий уряд, декларуючи демократичні принципи та права народів, прагнув зберегти політичну єдність держави й не був готовий до радикального перегляду державного устрою. Це зумовило суперечності між прагненнями українського національного руху до політичної автономії та позицією центральної влади, що розглядала такі вимоги як загрозу територіальній цілісності держави.

Політичні взаємини між Українською Центральною Радою та Тимчасовим урядом упродовж 1917 р. характеризувалися поєднанням конфліктних тенденцій і спроб досягнення компромісу. Переговори, делегації та прийняття універсалів Центральної Ради засвідчили складність пошуку

© Дацків І.Б., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

взаємоприйнятної моделі державного устрою. Особливо показовими стали події, пов'язані з проголошенням Першого та Другого Універсалів, які відобразили як загострення політичного протистояння, так і прагнення сторін до порозуміння.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю комплексного аналізу політичного діалогу та конфліктів між Центральною Радою і Тимчасовим урядом, що відіграли важливу роль у формуванні української державності. Вивчення цих взаємин дозволяє глибше зрозуміти особливості розвитку Української революції 1917–1921 років та процеси становлення українського державотворення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перші узагальнення щодо зовнішньополітичної діяльності України належать безпосереднім учасникам подій – діячам Української Центральної Ради та провідним урядовцям Української Народної Республіки, серед яких М. Грушевський [6; 8], В. Винниченко [4], Д. Дорошенко [11], І. Мазепа [16] та інші. У своїх працях, висвітлюючи проблеми становлення української державності, вони також приділяли увагу питанням формування та реалізації зовнішньої політики. Попри певну суб'єктивність оцінок, характерну для мемуарної та політичної літератури того часу, ці автори подають загальну характеристику зовнішньополітичного курсу України, відображають позиції тодішнього керівництва щодо визначення міжнародних орієнтирів, стратегічних і тактичних кроків виходу УНР із Першої світової війни, а також залишають важливі для дослідників спостереження й особисті свідчення.

Роботи радянських авторів з політичних причин носили заідеологізований характер, коли йшлося про діяльність Української Центральної Ради. Це дослідження Р. Симоненка [21], І. Хміля [23] та ін. Вони або свідомо взагалі замовчували діяльність дипломатів УНР, до цього більше тяжіли московські автори, або усіляко перекручували факти, мотивації та результати дій дипломатів Центральної Ради, що було властиво українським радянським історикам.

Новий етап історіографії даного питання розпочинається після проголошення незалежності України, що дало могутній імпульс дослідженню історії доби визвольних змагань 1917–1921 рр., в тому числі й Української Центральної Ради. Варто окремо виділити праці В. Верстюка [2; 3], І. Дацківа [9], О. Копиленка [13], О. Кучерука [15], В. Солдатенка [22], та інших. Це одні з перших праць, де робиться спроба системно викласти історію Центральної Ради, надзвичайно насиченої подіями, позначеної важливими політичними здобутками і втратами.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження характеру політичних взаємин між Тимчасовим урядом росії та Українською Центральною Радою у 1917 році, з'ясування причин виникнення конфліктів між ними та визначення особливостей пошуку компромісів у процесі вирішення українського питання.

Для досягнення поставленої мети передбачено розв'язання таких завдань: Охарактеризувати позицію Тимчасового уряду щодо українського національного руху та питання автономії України. Розглянути основні етапи політичного діалогу та протистояння між Центральною Радою і Тимчасовим урядом. Визначити значення універсалів Центральної Ради у формуванні взаємин з центральною владою.

Виклад основного матеріалу. Із перших днів функціонування Української Центральної Ради її політичне керівництво стикнулося з необхідністю вирішення зовнішньополітичних питань, попри відсутність окремої інституції, що відповідала б за міжнародні відносини. На думку дослідника історії української дипломатії О. Павлюка, розвиток зовнішньої політики Центральної Ради можна умовно розмежувати на три етапи: «Для кожного з них характерна різна пріоритетність взаємин із тогочасними провідними міжнародними силами: росією, яка дедалі більше занурювалася у бурхливий період революції та громадянської війни; країнами Антанти, котрі докладали величезних зусиль, щоб здобути перемогу у Першій світовій війні; Німеччиною та її союзниками, що шукали можливості припинити бойові дії на Східному фронті й у такий спосіб послабити своїх противників» [18, с. 314–315].

З моменту створення Української Центральної Ради та початку її державотворчої діяльності, що на початковому етапі обмежувалася вимогою національно-територіальної автономії України у складі федеративної росії, її зовнішньополітична орієнтація була спрямована передусім на взаємини з російським центром влади. Водночас взаємодія з Тимчасовим урядом виявилася складною і суперечливою.

Частина радянських, а також сучасних російських дослідників вважає, що Лютнева революція та діяльність Тимчасового уряду створили для України сприятливі умови для національного розвитку. У цей період відбувалися процеси українізації культурного та суспільного життя: поширювалася освіта українською мовою, вона поступово

впроваджувалася у практику місцевого управління та судочинства, активно розвивалися українська преса, книговидавнича справа і театральне мистецтво. Такі зміни сприяли піднесенню національної свідомості українського суспільства та підготовці його до активної політичної участі. У цьому контексті інколи висловлюється думка, що ініціативи Центральної Ради в культурно-національній сфері знаходили підтримку з боку російського Тимчасового уряду.

Політичні сили, представлені в Центральній Раді, насамперед українські соціалісти-революціонери та соціал-демократи на чолі з М. Грушевським, орієнтувалися на поступове формування української державності. На початковому етапі йшлося про створення національно-територіальної автономії України в межах росії, яку планувалося реорганізувати на федеративних засадах. Водночас Тимчасовий уряд не визнавав Центральну Раду повноцінним органом державної влади, розглядаючи її радше як громадське об'єднання. З цієї причини він виступав проти негайного проголошення автономії України і наполягав на тому, що остаточне вирішення цього питання має належати Всеросійським Установчим зборам, обраним на загальнонародній основі [23, с. 69–70].

На початковому етапі своєї діяльності Українська Центральна Рада зіткнулася з необхідністю відстоювати національні інтереси України у відносинах із російським Тимчасовим урядом. Це протистояння набувало характеру політичної та дипломатичної боротьби, під час якої керівництво Центральної Ради змушене було здійснювати перші зовнішньополітичні кроки. Водночас ця діяльність відбувалася в умовах відсутності спеціалізованої урядової установи, що відповідала б за сферу міжнародних відносин, адже Генеральний секретаріат закордонних справ на той час ще не був сформований. За таких обставин визначення основних напрямів міжнародної політики та їх практична реалізація значною мірою покладалися на провідних діячів Центральної Ради – М. Грушевського та В. Винниченка, які фактично виконували функції керівників зовнішньополітичного курсу українського руху.

Зазначмо, що впродовж квітня–травня представники Тимчасового уряду неодноразово висловлювали у своїх публічних виступах та на сторінках преси критичне ставлення до діяльності Української Центральної Ради та процесів державотворення в Україні. Така позиція з боку центральної влади спонукала керівництво Центральної Ради направити до Петрограда спеціальну делегацію. Її очолили В. Винниченко та С. Єфремов, які з 16 травня розпочали переговори з представниками російського уряду, зокрема з головою Тимчасового уряду Г. Львовим та міністром закордонних справ П. Мілюковим. Українці передали їм підготовлену М. Грушевським «Доповідну записку коаліційному міністерству і Центральному виконавчому комітетові Рад робітничих і солдатських депутатів. Цей вагомий (9 сторінок) документ містив, передусім, характеристику українського національного руху як демократичного, що охопив широкі маси українства. Відзначалося, що Центральна Рада є виборним органом національного представництва на Україні, яку визнають демократичні кола українського населення. М. Грушевський наголошував, що найбільш справедливими і вигідними для обох сторін будуть стосунки рівноправних членів федеративної демократичної республіки. Становище України буде забезпечене і її відносини з росією лише тоді будуть певними, коли всі частини російської імперії будуть не лише автономними провінціями, а державами, об'єднаними федеративними зв'язками» [12, с. 125].

Відтак, у заключній частині документу відзначалося, що російське суспільство та його провідні кола поки що демонструють зневагу і відкриту ворожнечу до українського національного руху. Тому Українська Центральна Рада висувала Тимчасовому урядові та Виконкомові Рад низку вимог, серед яких найважливішими були: «визнання автономії України та її впровадження після Всеросійських Установчих зборів; участь українських делегацій у міжнародних конференціях, присвячених майбутньому українських земель, зокрема Галичини; заснувати при Тимчасовому уряді посаду комісара у справах України; формування українських військових частин в тилу і на фронті; визнану Тимчасовим урядом українізацію початкової школи поширити на середню й вищу та ін.» [5, № 8].

Для розгляду висунутих українською стороною вимог Тимчасовий уряд сформував спеціальну комісію. Однак, попри поміркований і лояльний характер цих пропозицій, уряд не підтримав їх реалізацію. Свою позицію він аргументував тим, що вирішення подібних питань до скликання Всеросійських Установчих зборів може становити загрозу для загальноросійського революційного процесу. Подібну думку висловлював і О. Керенський, зокрема під час свого перебування в Києві. Втім, перед цим відбулися дві важливі події, які суттєво вплинули на подальший розвиток ситуації.

Заручившись одностайною підтримкою українського суспільства й Другого Всеукраїнського військового з'їзду за участю 2600 делегатів, Центральна Рада проголосила 10 (23) червня Перший Універсал. У його вступній частині наголошувалося: «Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори. Всі закони, що повинні дати той лад у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські Збори. Ті ж закони, що мають лад давати по всій російській державі, повинні видаватися у Всеросійському Парламенті» [1, с. 179–181]. Універсал відверто висловлював незгоду з політикою Тимчасового уряду. «Тимчасове Російське Правительство одкинуло всі наші домагання, який відкидав пропозиції українського народу. «І через те, зазначалося у документі, – ми, Українська Центральна Рада, видаємо цей Універсал до всього нашого народу й оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя» [1, с. 179–182].

Ще однією важливою віхою в процесі державотворення стало створення 28 червня на закритому засіданні Комітету Центральної Ради першого органу виконавчої влади України – Генерального секретаріату, який очолив Володимир Винниченко. До складу цього уряду увійшли вісім генеральних секретарів: Християн Баранівський (фінанси), Сергій Єфремов (міжнаціональні справи), Симон Петлюра (військові справи), Борис Мартос (земельні справи), Володимир Садовський (судові справи), Михайло Стасюк (харчові справи), Іван Стешенко (освіта) та Павло Христюк (генеральний писар) [20, с. 79].

Активні процеси державного будівництва в Україні справили помітне враження на Тимчасовий уряд. У зв'язку з цим уже 29 червня до Києва прибули троє його міністрів – Олександр Керенський, Михайло Терещенко та Ілля Церетелі – з метою термінового врегулювання відносин із Центральною Радою.

Зазначмо, що ще до приїзду делегації, у київських газетах 18–21 червня були опубліковані звернення Тимчасового уряду до українського населення, підписані головою уряду Г. Львовим. У них містився заклик зберігати єдність зі «спільною Батьківщиною» та наголошувалося, що визволення України нерозривно пов'язане з визволенням росії. Крім того, уряд запевняв, що прагнення українського народу будуть враховані і реалізовані законним шляхом – через Всеросійські Установчі збори. Подібну позицію підтримувала більшість російської преси, незалежно від політичної приналежності. Лише більшовицька газета «Правда» підкреслювала, що проголошення Першого Універсалу українцями виявило провал національної політики Тимчасового уряду і тепер «жоден демократ, не кажучи вже про соціалістів, не наважиться ставити під сумнів повну законність українських вимог» [19].

29 червня відбулося широке засідання за участю Комітету Центральної Ради і Генерального секретаріату у повному складі на чолі з М. Грушевським В. Винниченком. Російську сторону представляли О. Керенський та міністри Тимчасового уряду. Ініціатива в дискусії була на боці українців. У своїх виступах М. Грушевський відзначав: « Ви визнаєте, повну законність того, що ми вимагаємо автономії, і ця вимога повинна бути виконана, оскільки вона не гальмує розвиток революційного руху. Ми ж мислимо Росію як Федеративну Республіку» [24, арк. 14–15]. Він відверто заявляв О. Керенському: «Ми бачимо Україну нероздільною з Федеративною Республікою Російською. Якби ми прагнули повної незалежності, то ми б абсолютно однозначно так питання й поставили» [20, арк. 14–15]. О. Керенському і його представникам було дуже важко заперечувати таким аргументам. Він радив не поспішати, відкласти проголошення автономії до Установчим зборів, обіцяв усіляку підтримку і запевняв, що є щирим прихильником українців [20, арк. 14–16].

Переговорний процес проходив у напруженій атмосфері гострих дискусій. Особливо активну роль у питаннях організації військових сил України проявляв Симон Петлюра. Тривалі дебати викликало питання визначення етнічних кордонів держави, адже Центральна Рада замість початково запропонованих п'яти губерній висунула претензії на дев'ять: Київську, Полтавську, Подільську, Харківську, Волинську, Катеринославську, Херсонську, Таврійську та Чернігівську, а також на окремі повіти Гродненської, Курської, Воронезької та інших губерній росії, де переважало українське населення. Врешті-решт, аби не гальмувати перемовини, українська сторона вирішила тимчасово відкласти обговорення питання кордонів [21, с. 49–50].

В результаті перших, на такому високому рівні, дипломатичних переговорів України з Тимчасовим урядом було досягнуте фактичне визнання Петроградом автономії України, щоправда, юридичне – до скликання Всеросійських Установчих

зборів. Про це свідчила постанова Тимчасового уряду від 3 липня 1917 р. надіслана В. Винниченкові з Петрограда. У ній відзначалося: «Призначити як вищий орган для керування крайовими справами на Україні окремий орган – Генеральний секретаріат, склад якого буде визначено правительством в згоді з Центральною Українською Радою, доповненою, на справедливих основах, представниками других народів, сущих на Україні, в особі їх демократичних організацій. Через згаданий орган будуть переводитись правительством міри і заходи в житті краю і його управлінні. Вважаючи, що питання про національно-політичний устрій на Україні і про засоби вирішення в ній земельного питання в межах загального закону про перехід землі до рук працюючих мас мусить бути вирішено Установчими зборами, Тимчасове правительство прихильно поставиться до розроблення Українською Центральною радою проєкту національно-політичного статуту України… Правительство вважає можливим далі сприяти тіснішому національному об'єднанню українців в війську через формування окремих частин виключно українцями, оскільки цей спосіб, на погляд військового міністра, буде можливим з технічного боку і не порушить бойової сили армії» [5, № 10]. Останнє зауваження стосувалося процесу українізації армії, який поступово розгортався на фронті і тилу й закладав основи національної армії. Постанова, яку підписали Керенський, Терещенко і Церетелі, викликала гострі дискусії в Росії. В знак протесту члени партії «Народної свободи» Шингарьов, Мануйлов і Шаховський вийшли зі складу Тимчасового уряду [5, № 10].

«Таким чином на початку липня 1917 року Українська Центральна Рада змусила Тимчасовий уряд рахуватися зі своїми діями, – відзначала як позитивний результат перемовин київська історикиня О. Кудлай. Водночас, як негатив, він наголошує, що із опозиційної для нього організації вона переходила у табір його спільників, відмовляючись від радикальних, незалежних від Петрограда дій» [14, с. 54].

Проголошений 3 липня 1917 року Другий Універсал відзначав готовність Тимчасового уряду «поширити руку» на представників української демократії та Центральну Раду, водночас підкреслюючи прагнення Ради «не відривати Україну від Росії». Одним із важливих результатів переговорів стало визнання Генерального секретаріату як найвищого органу крайової влади в Україні. Універсал наголошував, що Центральна Рада продовжуватиме державотворчу діяльність, готуючи законопроєкти щодо автономії України для подання їх на затвердження Всеросійським Установчим зборам. При цьому документ рішуче відкидав будь-які спроби самовільного запровадження автономії до скликання цих зборів [22, с. 33].

Більшість істориків оцінювали цей документ як крок назад. В. Мороз звзначав: «Другий Універсал був найслабшим з усіх чотирьох: такого «вірнопідданого» тексту не знайдемо ні в Першому, ані в Третьому й Четвертому... Так – крок за кроком – українську людину привчали до думки, що все приходить з Петрограда (а не з джерел власної сили). І так – крок за кроком – Центральна Рада втрачала авторитет... Принцип автономії став уже на Вкраїні бездискусійною реальністю, тому приймати його з чужих рук (убиваючи тим самим пафос самозбудування й самоутвердження) не було потреби» [17, с. 2].

15 липня 1917 року Мала Рада сформувала новий склад Генерального секретаріату з 12 міністрів на чолі з В. Винниченком. Того ж дня делегація вирушила до Петрограда з метою затвердження Статуту Генерального секретаріату, розробленого Центральною Радою, який визначав його повноваження як уряду України. За спогадами Винниченка, голови делегації, позиція Тимчасового уряду щодо української сторони була принизливою та обурливою. Сторони не змогли досягти згоди, і делегація кілька разів намагалася залишити переговори й повернутися до Києва.

Внаслідок цього Статут було відхилено, а замість нього Винниченко отримав так звану «Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду». Документ проголошував, що Генеральний секретаріат є вищим органом місцевого управління в Україні і призначається Тимчасовим урядом за поданням Центральної Ради. Його повноваження поширювалися на Київську, Волинську, Подільську, Полтавську та Чернігівську губернії, за винятком деяких повітів, тоді як інші українські губернії могли підпорядковуватися Києву за рішенням Тимчасового уряду. У документі було визначено склад Генерального секретаріату, при цьому передбачалося, що не менше чотирьох секретарів мають бути представниками неукраїнської національності. Всі рішення Генерального секретаріату набирали чинності лише після затвердження Тимчасовим урядом. Крім того, були введені посади комісара Тимчасового уряду у Києві та представника Генерального секретаріату в Петрограді [5, № 20–21].

Інструкція значною мірою обмежила повноваження Генерального секретаріату, надаючи Тимчасовому урядові та його органам можливість самостійно здійснювати управління в Україні, обходячи українських представників. Домовленості, досягнуті в Києві, зокрема питання автономії, залишилися поза увагою, що знівелювало компромісний характер Другого Універсалу. Така ситуація викликала невдоволення серед частини членів Центральної Ради та широких кіл українського суспільства. Радикальні угруповання (націонал-революціонери, есери) на загальних зборах пропонували розірвати відносини з Тимчасовим урядом і самостійно впровадити український Статут Генерального секретаріату. Натомість М. Грушевський, М. Порш та інші лідери Ради обрали обережну позицію «не приймати, але й не відкидати» інструкції, прагнучи уникнути відкритої конфронтації з Петроградом. Ці обережні дії мали підстави: на території України перебували потужні військові сили Південно-Західного та Румунського фронтів, підпорядковані безпосередньо Тимчасовому урядові. Напруга наростала і досягла піку в жовтні 1917 р., коли Центральна Рада ухвалила рішення скликати Українські Установчі збори. Петроград розцінив це як спробу підриву своєї влади і викликав 22 жовтня голову українського уряду В. Винниченка для пояснень. Проте Жовтневий переворот більшовиків зруйнував уряд О. Керенського, що кардинально змінило політичну ситуацію в Україні та її відносини з росією.

Аналізуючи причини конфлікту між Центральною Радою та Тимчасовим урядом, не можна обійти увагою економічні чинники. Україна володіла значним промисловим і сільськогосподарським потенціалом, який мав критичне значення для росії. Так, ще 1913 р. Донбас забезпечував приблизно 70% імперського видобутку вугілля. Під час Першої світової війни українська промисловість постачала державним заводам 96,7% прокату, 75% чавуну, 68% сортового металу та 81% олова. Ще на початку XX століття німецький рейхсканцлер і пруський міністр-президент Бернхард Бюлов зазначав, що росія ризикує стати державою другорядного значення, якщо «або переживе соціальний розклад, або втратить Україну». Питомій економічний потенціал України високо оцінювали і Тимчасовий уряд, і пізніше Раднарком. Зокрема, під час громадянської війни в росії Яків Свердлов на партійному форумі в Харкові прямо заявив: «Ви знаєте, що порятунок всієї революції – не лише російської, але й міжнародної – залежить від України!» [10, с. 14].

Висновки. Загалом, основним чинником, що визначав позицію Тимчасового уряду щодо України, було відверте небажання допустити навіть автономію країни, а також будь-які інші національні утворення на території колишньої Російської імперії. Керівництво уряду, сформованого після Лютневої революції 1917 р., прагнуло зберегти державу в єдиній централізованій формі, вважаючи, що надання широких прав окремим регіонам може спричинити розпад імперського простору. Саме тому більшість російських політичних діячів розглядали український національний рух не як прояв права народу на самовизначення, а як загрозу територіальній цілісності держави. Навіть ідея перебудови держави на федеративних засадах, яку час від часу декларували окремі представники уряду, фактично залишалася декларативною і обмежувалася концепцією так званої «федерації вільних народів», що передбачала значне збереження централізованих важелів влади в руках Петрограда.

У таких умовах українські політичні діячі були змушені шукати різні форми взаємодії з російським урядом, поєднуючи політичний тиск, переговори та поступове формування власних інституцій влади. Центральна Рада, яка стала головним представницьким органом українського руху, намагалася легітимізувати свої вимоги через перемовини з Тимчасовим урядом, водночас поступово розширюючи власні повноваження на території України.

Політичні взаємини Центральної Ради та Тимчасового уряду у 1917 р. поєднували елементи конфлікту та компромісу, що було зумовлено суперечністю національних інтересів, різними уявленнями про майбутній державний устрій та прагненням російської влади зберегти централізовану систему управління. Тимчасовий уряд намагався обмежити політичну активність українського руху та відкласти вирішення національного питання до скликання Всеросійських установчих зборів. Натомість українські політичні сили наполягали на необхідності негайного вирішення питання автономії, вважаючи його важливим елементом демократичного перетворення держави.

Таким чином, взаємини між Центральною Радою та Тимчасовим урядом у 1917 р. були складним і суперечливим процесом, що відображав загальну кризу імперської державності та активізацію національних рухів на її території. Вони демонструють, що формування української державності відбувалося в умовах постійного політичного протистояння, але водночас передбачало

пошук компромісів і прагнення до легітимних форм політичної боротьби.

Надалі дослідження цієї проблематики можуть бути спрямовані на глибший аналіз економічних, військових і внутрішньополітичних чинників взаємодії між українськими та російськими політичними структурами. Перспективним також є порівняння українського досвіду з розвитком інших національних рухів у колишній російській імперії, що дозволить краще зрозуміти механізми конфлікту та компромісу у процесах державотворення, а також визначити особливості українського політичного шляху у добу революційних трансформацій початку XX століття.

Список літератури:

1. Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. К., 1992. 550 с.
2. Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада: Навчальний посібник В. Верстюк. К.: Заповіт, 1997. 341 с.
3. Верстюк В. Українська Центральна Рада: від створення до проголошення Української Народної Республіки. Щорічник центру досліджень України. rocznik centrum studiów nad ukrainą. copyright by studium europy wschodniej uw, warszawa 2023 uniwersytet warszawski № 1/2023. С. 15–40.
4. Винниченко В. Відродження нації: (Історія української революції, (марець 1917 р. – грудень 1919 р.): В 3-х ч. К.; Відень, 1920. Ч. 1. 348 с.
5. Вісті з Української Центральної Ради. 1917 р.
6. Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації. 3-є вид. К., 1917. 16 с.
7. Грушевський М. Українська Центральна Рада та її Універсали. К., 1917. 53 с.
8. Грушевський М. На порозі нової України: Гадки і мрії. К., 1918. 120 с.
9. Дацків І. Б. Українська дипломатія (1917–1923 рр.) у контексті світової історії: Монографія. Тернопіль: КРОК, 2013. 621 с.
10. Дацків І. Б. Взаємини Тимчасового уряду з Центральною Радою. Історико-філософський журнал Університет. К.: Київський славістичний університет, 2011. № 5 (43). С. 8–17.
11. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923. Т.1. Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932. 452 с.
12. Енциклопедія історії України. Т 1. К., 2003. 671 с.
13. Копиленко О.І. «Сто днів» Центральної Ради. К., 1992. 164 с.
14. Кудлай О. Переговори Центральної ради і представників Тимчасового уряду (28-30 червня 1917 р.). Український історичний журнал. 1999. № 6. С. 42–58.
15. Кучерук О. Українська Центральна Рада: 1917–1918 роки. К.: Балтія-Друк, 2018. 127 с.
16. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921 (Спогади). Т.1. Центральна Рада, Гетьманат, Директорія. Прага, 1942. 210 с.
17. Мороз В. Центральна Рада: від ІІ Українського військового з'їзду до більшовицького перевороту. Ратуша. 1992. 12 червня.
18. Павлюк О., Сідак В. Дипломатія незалежних українських урядів (1917–1920). Нариси з історії дипломатії України. К.: Альтернативи. 2001. С. 310–339.
19. Правда. 1917 р., 15 червня.
20. Сергійчик В. Українська соборність: Відродження українства в 1917–1920 роках. К.: Тз ОВ «Укр. видавн. Спілка», 1999. 416 с.
21. Симоненко Р. Г. Про авантюристичну діяльність українського буржуазного націоналізму на міжнародній арені 1917–1918 рр. Історія та історіографія України: Зб. наук. пр. К., 1985. С. 137–173.
22. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.). К.: Видавничий центр «Просвіта», 1999. 508 с.
23. Хміль І. З прапором миру крізь полум'я війни. К., 1962. 340 с.
24. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. 1115. Фонд Української Центральної Ради. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 14–16.

Datskiv I.B. POLITICAL RELATIONS BETWEEN THE PROVISIONAL GOVERNMENT OF RUSSIA AND THE UKRAINIAN CENTRAL RADA IN 1917: BETWEEN CONFLICT AND COMPROMISE

The article is devoted to the analysis of political relations between the Russian Provisional Government and the Ukrainian Central Rada in 1917, a period of acute political instability and active state-building in Ukrainian lands. It examines processes characterized simultaneously by conflict and attempts at compromise, reflecting the contradictions between the Ukrainian side's aspiration for national autonomy and the efforts of the Russian Provisional Government to preserve a single centralized state. Particular attention is paid to the foreign and domestic political aspects of the Central Rada's activities, the creation and functioning of the

General Secretariat, the proclamation of the First and Second Universals, as well as the institutional and procedural mechanisms through which Petrograd sought to limit the autonomist aspirations of the Ukrainian side.

This article examines how Ukrainian leaders, including M. Hrushevskyi, V. Vynnychenko, M. Porsh, and others, attempted to combine aspirations for autonomy with a policy of restrained compromise. The author focuses on key moments of the negotiation process, in particular the visits of delegations to Petrograd and disputes over the territorial borders of Ukraine, which illustrate the complexity of determining the political status of the state in the context of revolutionary events. The study analyzes the causes of the growing conflict, including the central government's refusal to recognize the authority of the Central Rada, the restriction of autonomist initiatives, and the disregard of agreements reached in Kyiv. The research concludes that the political relations of 1917 were characterized by a complex combination of conflict and compromise, shaping Ukraine's further path toward autonomy and future statehood.

The analysis of this period is important for understanding the specific features of interaction between national governing bodies and the state center under crisis historical conditions, as well as for the comparative study of state-building processes during revolutionary transformations. The material of the article may be useful for historians, political scientists, and researchers of the Ukrainian Revolution.

Keywords: *Central Rada, Provisional Government, General Secretariat, negotiations, autonomy.*

Дата першого надходження статті до видання: 10.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 09.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 94(477.7)(=411.16)“192”
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.7

Захожай З.В.
https://orcid.org/0000-0003-2860-5135
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

Доценко В.О.
https://orcid.org/0000-0003-1131-1675
Український державний університет імені Михайла Драгоманова

Жолоб М.П.
https://orcid.org/0000-0003-0745-8412
Український державний університет імені Михайла Драгоманова

ЄВРЕЙСЬКІ ПЕРЕСЕЛЕНЦІ-КОЛОНІСТИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У 1920-ТІ РР.

Стаття присвячена комплексному аналізу життя, соціально-економічного становища та повсякденних практик єврейських переселенців-колоністів у південних регіонах підрадянської України впродовж 1920-х років. На основі широкого кола архівних матеріалів, опублікованих джерел та наукової літератури розкрито особливості реалізації радянської політики переселення єврейського населення зі штетлів колишньої смуги осілості до сільськогосподарських районів Півдня України та Криму. Висвітлено мотиви участі єврейського населення у переселенському русі, умови переїзду та первинного облаштування на нових землях, а також труднощі господарської діяльності, зумовлені браком матеріальних ресурсів, досвіду сільськогосподарської праці, несприятливими природно-кліматичними умовами та посухами другої половини 1920-х років. Проаналізовано характер взаємин між переселенцями і місцевим селянством, зокрема конфлікти на соціально-економічному та етнокультурному ґрунті, а також процеси поступової нормалізації контактів і формування міжетнічної взаємодії. Значну увагу приділено ролі радянських та партійних органів, зокрема ТЗЕТу й КОМЗЕТу, у контролі за переселенськими колективами, організації культурно-освітньої роботи та впровадженні антирелігійної політики. Показано, що через мережу шкіл, хат-читалень, сільбудів і Будинків переселенців здійснювався ідеологічний тиск, спрямований на трансформацію традиційної соціальної та релігійної свідомості єврейського населення. Зроблено висновок, що процес переселення і адаптації єврейських колоністів мав суперечливий характер і супроводжувався значними соціальними, економічними та психологічними труднощами. Перехід до сільського способу життя став для більшості переселенців радикальним зламом звичного укладу штетла і призвів до поступового розмивання культурно-релігійної ідентичності. Згортання політики коренізації, початок суцільної колективізації та зміна пріоритетів радянської національної політики у другій половині 1930-х років зумовили припинення програми єврейського землеоблаштування та завершення експерименту радянізації єврейського населення через залучення до сільськогосподарської праці.

Ключові слова: *євреї, сільське господарство, переселення, компартійні органи, Південь України.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю поглибленого вивчення повсякденного життя та соціального досвіду єврейського населення підрадянської України у міжвоєнний період. Попри наявність значного масиву праць, присвячених радянській національній політиці та програмам єврейського землеоблаштування, поза належною увагою дослідників тривалий час залишалися питання адаптації переселенців до нових соціально-побутових і господарських умов, міжетнічної взаємодії на локальному рівні, а також впливу радянізаційних практик на трансформацію культурно-релігійної ідентичності єврейських колоністів. Особливої

© Захожай З.В., Доценко В.О., Жолоб М.П., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

ваги набуває аналіз переселенської кампанії 1920-х років у контексті формування поліетнічного простору Півдня України, де стикалися різні моделі господарювання, культурні традиції та соціальні практики. Дослідження повсякденності єврейських переселенців дозволяє відійти від суто інституційного підходу до вивчення радянської національної політики й розкрити її реальний вплив на життя конкретних соціальних груп.

Звернення до цієї проблематики є також важливим у сучасних умовах переосмислення історичного досвіду співіснування етнічних спільнот в Україні, осмислення наслідків державної політики примусової соціальної та культурної трансформації, а також подолання ідеологізованих стереотипів радянської історіографії. У цьому контексті дослідження єврейських переселенців Півдня України у 1920-х роках сприяє більш повному та збалансованому розумінню історії національних меншин і механізмів взаємодії влади та суспільства в умовах тоталітарного режиму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням питань реалізації компартійними органами програми переселення євреїв у південні райони України та Кримський півострів займалися як вітчизняні, так і закордонні науковці [1; 2; 3; 8; 13; 23] Їх переважно цікавили причини та особливості створення єврейських сільськогосподарських районів та колоній в регіоні, як співвідносились програма з землеоблаштування євреїв смуги осілості з програмою переселення євреїв на Далекий Схід Російської Федерації та створення там Єврейської автономної області. Деякі дослідники, зокрема Г.М. Кондратюк, В.С. Орлянський [10; 16] розглядали програму переселення євреїв як складову частину процесів коренізації та радянізації, які реалізовували компартійні органи в 1920-ті – на початку 1930-х рр. Однак питання облаштування євреїв у новостворених колоніях, їх адаптація у новому соціальному та господарському середовищі залишалось малодослідженим.

Постановка завдання. Метою статті є спроба показати життя та особливості облаштування єврейських переселенців у південних регіонах підрадянської України упродовж 1920-х років, визначити особливості стосунків переселенців з місцевою владою, євреями-колоністами та місцевим населенням.

Виклад основного матеріалу. На початку 1920-х років євреї зайняті у сільськогосподарському виробництві в Україні складали лише декілька відсотків від усього іншого економічно активного єврейства. Більшість із них проживали в сільськогосподарських колоніях створених упродовж XIX ст. царськими урядовцями.

Рух за перехід євреїв до занять сільським господарством і переселення на Південь України і Крим розпочався на початку 1920-х рр. На початку це була власна ініціатива євреїв українських містечок Правобережної України. В 1924 р. до руху долучилась і влада. Компартійні органи розробили програму переселення, яка мала розрядити напружену економічну ситуацію, що склалася у єврейських містечках колишньої «смуги осілості». Згідно резолюції Наркомзему України від 1 січня 1923 року, для переселення в межах України виділялося 1,420 млн. десятин землі, із них 963 тис. десятин виділялися в Одеській губернії, 370 тис. десятин в Катеринославській і 69 тис. в Донецькій. На Кримському півострові для прийому переселенців виділялося 400 тис. десятин [15, с. 36].

До переселення долучались бідні євреї містечок, які вірили у ідею покращення власного життя у новому регіоні. Переїжджали великими родинами, беручи на нові місця свій нехитрий скарб та власні робочі руки. На нових місцях їх чекали переважно цілинні землі, відсутність мінімальних побутових зручностей, а в деяких випадках і питної води. «Суворо нас зустріла земля», – розповідав житель селища Ларінське на Криворіжжі. «Земля була твердою й упертою, а ми малосилі були і недосвідчені. Деякі легкодухі люди не витримували іспитів, здавали позиції й тікали з тих неласкавих місць назад до містечок. а більшість, міцно стиснувши зуби, уперто копали землянки. Так і жили перший час, мов справжні кроти не на землі, а під землею» [12, с. 19]. Яскраво змалював землі, виділені для переселення В. Маяковський, який з групою радянських письменників відвідав переселенські фонди Криму та Південної України. Він писав:

И голод в ухо орал: – Земля!
Земля и труд, или смерть!
Ни моря нет, ни куста, ни селеньица,
Худшее из худших мест на Руси
Место, куда пришли поселенцы
Палаткой вздув паруса парусин.
Эту пустыню в усердии рьяном
Какая жрала саранча?
Солончаки сменялись бурьяном,
И снова шел солончак!
Кто смерит каторгу их труда [11, с. 91–92].

Для вирішення питань з питною водою тільки протягом 1926–1927 рр. працівниками Всеукраїнського ТЗЕТу було викопано 49 нових колодязів

та 4 ставки, що дозволило дещо покращити проблему водопостачання переселенських фондів Півдня України. Але проблема все ж залишилась до кінця не вирішеною [7, с. 164].

Крім того між поселенцями та місцевим населення досить часто складались недобрі, іноді ворожі стосунки. Будучи міським жителями й ідентифікуючи себе, у першу чергу, з міською культурою, переселенці стали культивувати саме її. Почали займатися ремеслами та кустарювати як у містечках, не проявляючи особливого завзяття до хліборобської справи. Це викликало непорозуміння і дратувало жителів сусідніх сіл та колоній, які не розуміли, нащо держава витрачає кошти і земельні ресурси [6, с. 94].

Єврейський письменник П. Гішбейн відвідавши найстарішу єврейську колонію Сейдеменуха (Калініндорф) був розчарований тим, що старі колоністи, чиї родини вже у кількох поколіннях перетворювали степ на продуктивну оброблювальну землю, загалом не вітали новоприбульців зі штетлів. Деякі зі старожилів навіть думали, що нові переселенці можуть привезти з собою клімат свого попереднього середовища, а отже, вважали їх відповідальними за місцеву посуху. Інші старожили були менш забобонними, проте чимало хто з них побоювався, що влада забере їхні землі, аби наділити ними нових поселенців [5, с. 148].

У своїй роботі дослідних єврейського селянства О. Мицюк зазначає, що під Кривим Рогом 8 лютого 1926 р. селяни напали на новоприбулих переселенців, що жили в землянках, побили їх, зіпсували майно. В одному з єврейських поселень Криму відбулася сутичка між місцевими селянами і єврейськими колоністами. Селяни розгромили культурні установи єврейської общини. Кілька колоністів поранено. Винного в погромі селянина Пахомова притягнуто до відповідальності. В селі Запити біля Маріуполя встановлено факти масового побиття селянами євреїв-колоністів під час виїзду на роботу [14, с. 150–151].

У 1928 р. неврожай на Україні привів до нових конфліктів між єврейськими переселенцями і місцевими селянами. В районі села Покрівське на Запоріжжі, в колоніях «Михаїл Калінін» і «Успенська» вдень натовп селян розгромив поселення колоністів, забрав увесь мертвий і живий реманент [14, с. 150].

Поступово відносини нормалізовувались. Люди притирались один до одного, знаходили спільні теми для дискусій, родичались. Формування особистих стосунків супроводжувалось появою здорової конкуренції: порівняно з українцями, євреї виділялися більш вдалою здатністю до комерції. Селяни отримували від колишніх кустарів та ремісників якісні товари повсякденного вжитку, новоприбулі допомогу в організації свого господарства. Найбільше ілюструє стосунки між євреями і місцевим людом опис Сталіндорфського районного базару. Сюди місцеві та мешканці довколишніх сіл звозили продукцію для продажу. Саме тут відбувалася найактивніша культурна дифузія. Євреї торгували дрібним крамом, українці – насінням, квасолею, птицею, німці – молоком, сметаною маслом та м'ясом. Усе це розміщувалося на вузьких прилавках і кожного базарного дня торгівлю відкривали суперечки та лайки за торгові місця. Між собою євреї «жиркотіли» на ідиш, а щойно підходили до українських продавців, плавно переходили на російську. Це часто викликало сміх, адже словниковий запас російської мови не завжди дозволяв дослівний переклад українською [6, с. 100].

Сформовані нашвидкуруч єврейські переселенські колективи не могли вижити на нових місцях через непідготовленість до сільськогосподарської праці. Переїжджали в основному збіднілі колишні єврейські крамарі, кустарі та ремісники, які у містечку ледве виживали. Про бідність переселенців йшлося у доповідній записці КОМЗЕТу від 4 квітня 1927 р.: «дуже гостро стоїть питання з продовольством. До 50 % переселенців, що приїжджають зі своїми сім'ями, не мають засобів навіть заплатити 4–5 крб. в місяць за квартиру. Нові поселенці за кілька карбованців змушені були винаймати землянки у жителів, які за два-три роки перебування в колонії спромоглися звести повноцінне житло [4] Простежується, що економічне становище переселенців погіршилося, переселенці, що приїжджають після того, як вони пережили зиму, виглядають замученими, без господарств, в ряді випадків навіть розпродали своє майно, щоб прогодуватися [18, арк. 33].

Нашвидкуруч створені колективи не були монолітними. Тут збирались не підготовлені до колективної праці на землі люди, тому при виникненні перших труднощів новостворені переселенські колгоспи розпадались. Органи влади, що відповідали за переселення на місцях, нехтували розпорядженнями Наркомзему про першочерговий виїзд сімей, в яких троє членів сім'ї були працездатними. До конфліктів між переселенцями призводила і владна політика по залученню до переселенських колективів як більш заможних переселенців, так і частини незаможних (за них було обіцяно внести 500 крб.), що призводило

до конфліктів між ними на місцях розселення. Заможні родини вимагали повернення обіцяних державою коштів за бідних переселенців. Через їх відсутність бідних переселенців виключали з колективів, а їх місця займали платоспроможні.

Нові переселенські села зводились як за державний кошт, так і завдяки фінансуванню проєкту іноземними благодійними організаціями. Основним іноземним спонсором програми була американська філантропічна організація «Джойнт» та її представництво в СРСР «Агро-Джойнт». Нові єврейські села значно відрізнялись від сусідніх сіл: вони будувались за чітким планом з рівними та симетричними вулицями, однотипними будинками покращеного планування та якості. Упродовж 1924–1930 рр. на Півдні України побудовано 30 нових єврейських сіл. У них будинки були якісні, хоча й однотипні, акуратно вибілені та огороджені колючим дротом. Поряд з ними росли садки та виноградники. У деяких селах будинки будувались за зразком міських. Вони мали дві-три кімнати з великими вікнами, що викликало занепокоєння у приїжджих, оскільки їх опалення було досить дорогим. «З'їдає всю солому, – скаржилися переселенці, – доводиться переходити на вугілля». Під одним дахом із житловими кімнатами перебували і стайні. Садиби мали дерев'яну огорожу, На подвір'ї розташовувались хліви, льохи, скирти соломи. Однак більшість будинків мали примітивний, неприглядний вигляд: недбало вкриті соломою сірі брудні хати із «кізяковими стінами» [4].

Життя у єврейських селах було важким. Не вистачало обігових коштів, посівного матеріалу, палива. Важку економічну ситуацію ще більш ускладнила посуха 1928 р. Посуха супроводжувалась пожежами, мором худоби. В липні 1928 р. під час сухого літа виникла пожежа в с. Дзіговки. У вогні загинуло майно і будинки 67 єврейських переселенських сімей. УкрТЗЕТ, провівши економічне обстеження жителів села, разом з Сільбанком виділив на закладку нового селища 60 тис. крб. безпроцентного кредиту [19, арк. 146].

Посуха 1927–1928 рр. спричинила голод серед євреїв Півдня України. Професійно непідготовлені єврейські переселенці на місцях розселення не могли у перші роки зібрати великий урожай. Виділених державою коштів вистачало тільки на перші місяці господарювання після переїзду, а перезимувати євреї вже не могли. Місцеві органи влади не охоче допомагали переселенцям. Вони не могли вирішити навіть проблеми місцевого селянства, не говорячи про новоприбулих. У листі Всеукраїнського ТЗЕТУ до ЦК КП(б)У від 5 травня 1928 р. зазначалося: «Становище в степу склалося тяжке для всієї селянської бідноти. Але для бідноти нових єврейських сіл становище ще більш тяжке тому, що в них немає ніяких резервів на селі, а в українських селян єврейські переселенці зараз не можуть дістати хліба» [22, с. 75].

Ситі та забезпечені переселенці дивились тільки з ілюстрацій радянських агітаційних брошур та газет, на яких були змальовані «потьомкінські єврейські села» і не було жодного слова про проблеми переселенців. Зокрема, Вендров [2; 3] у своїх статтях про життя єврейських селян-колоністів змалював ситих переселенців з гарними будинками, клубами, які дякують радянській владі. Про економічні проблеми, голод та недорід в них не було написано й слова.

Найбільші проблеми виникли в тих переселенських господарствах, куди єврейські колективи прибували влітку і восени 1927 р., а не ранньою весною, як планувалось. Затримка державного фінансування організації перевезення переселенців взимку 1927 р. призвела до того, що новоприбулі не встигли провести необхідні посіви на своїх наділах. В них перших розпочався голод. Для пом'якшення ситуації в колоніях організовувались безкоштовні обіди і централізоване постачання фуражу. Фінансування голодуючим надходило від місцевих виконкомів та громадських організацій. Єврейські колонії Гуляйпільського району отримали на організацію обідів 200 крб. від місцевого виконкому 84 крб. від Червного Хреста та 1200 крб. від Всеукраїнського ТЗЕТу. Старі єврейські колонії округи виділили новоприбулим продукти харчування і паливо [16, с. 84]. Крім збору і передачі продовольчо-фуражної допомоги, громадськість вживала заходів по організації їх заробітків в осінньо-зимовий період. Лише через наявність невеликої кількості переселенських колгоспів упродовж 1928 року ситуацію вдалося виправити.

В 1928 р. центральне правління ТЗЕТу розробило першу п'ятирічну програму розвитку культурного обслуговування єврейських переселенців. В ній наголошувалося на повному охопленні до кінця п'ятирічки всіх дітей шкільного віку шкільною мережею зі спеціальними шкільними будинками; на будівництві спеціальних будинків для хат-читалень за нормами Наркомпросу та обладнання в них червоних куточків; на створенні спеціалізованих шкіл селянської молоді у співвідношенні одна школа на 200 чоловік; на створенні мережі лікнепів з такою умовою, щоб до кінця п'ятирічки ліквідувати безграмотність серед

дорослого населення; на проведенні кіно-радіофікації всіх єврейських селищ; на сприянні розвитку театрально-художнього виховання переселенців (сприяння драмгурткам у створенні репертуару), а також на створенні мережі дитсадків, дитячих майданчиків та інших закладів дошкільного виховання [19, арк. 13].

У нових переселенських селах влада активно проводила ідеологічну роботу. В поселеннях не дозволялось створювати жодних культових споруд. Їх місце займали хати-читальні, сільбуди та сільські клуби. У єврейській колонії Приютній Запорізького округа існували сільбуд та бібліотека, що мала на балансі 400 книг єврейською та російською мовами і яка виписувала декілька єврейських газет. Для роботи в сільбуді цієї колонії євсекція при Запорізькому окружкомі КП(б)У направила двох осіб, одного партійного і одного комсомольського активіста [16, с. 126].

Робота сільбудів і хат-читалень велася з урахуванням особливостей переселенців, здебільшого кустарів і крамарів, зі своєю життєвою психологією та звичками, які, на думку компартійних органів, потрібно було змінювати на нову робітничо-селянську свідомість. Створювались і Будинки переселенців. Будинки виконували функцію форпосту в агітаційній роботі з єврейськими переселенцями. В дні релігійних свят при будинках працювали лекторії, проводились вечори осередків Товариства Войовничих Безвірників. При будинках існували каси допомоги переселенцям. Перший такий Будинок було відкрило в Херсоні 27 квітня 1926 р [20, арк. 56]. У 1927 р. при Будинку переселенців запрацювала безкоштовна юридична консультація. Наступного року відкрилось екскурсійне бюро, яке організовувало екскурсії до міста для дітей переселенців, діяли культурно-освітні гуртки. Під час літніх канікул при Будинку переселенців студенти педагогічних вузів працювали з дітьми [17, арк. 61]. Аналогічні Будинки переселенців були відкриті в Калініндорфі, Сталіндорфі, Ново-Златопіллі, Дніпропетровську.

В школах і колгоспах проводилась активна антирелігійна пропаганда. В 1930 р. ТЗЕТ провів серед переселенських артілей 50 зборів. Збори проводили в дні релігійних свят. В Пасхальну неділю тзетівці збирали кошти на літак «Біробіджан» та на єврейську тракторну колону. Того ж року в день Рашамону (єврейський Новий рік) ТЗЕТ провів жіночу конференцію. 13 жовтня в день свята Йяш-Кілур, в Білій Церкві Союз Войовничих Безвірників провів великий карнавал, в якому прийняло участь 5 тис. чоловік [18, арк. 67].

Паралельно відкривались школи та пункти лікнепу. В 1925 р. школи для дорослих діяли в єврейських колоніях Межиріч, Привітна, Розкошна, Весела, Красносілка Гуляйпільського району. Навчання в них проводилось як російською мовою, так і на ідиш. Навчання у школах лікнепу тривало 3–5 місяців. Заняття в Веселівській школі малописемних та Красносільській школі для неписемних проводилось щоденно у вечірній час, а в Розкошенській школі для малописемних – чотири рази на тиждень [9, с. 173].

Освітою були охоплені і єврейські підлітки. У селах створювались пункти ліквідації неписемності серед підлітків, в яких спільно навчались як місцеві діти, так і діти переселенців віком від 11 до 15 років. Заняття у них проводились переважно українською мовою. В школах, у відповідності з ідеями радянської педагогічної науки про необхідність поєднання освіти з комуністичним колективним, діяли дитячі виконкоми, шкільні кооперативи, санітарні, господарські та культурні комісії.

При школах працювали їдальні, де діти з найбідніших родин мали можливість отримувати безкоштовні обіди. Їх оплачували коштом громадськості. Упродовж січня-липня 1929 р. в колонії Розенфельд Одеське відділення ТЗЕТу спільно з місцевим відділенням Червоного Хреста харчувало 50 єврейських школярів, іншим 50 учням школи за рахунок товариства надавали безкоштовні пайки [19, арк. 16].

Упродовж 1929 р. у Кривому Розі гарячі обіди отримували 90 % дітей переселенців. На кошти громадськості місцевий Райвиконком придбав єврейським школярам із бідних родин 100 пайків. Для Херсонського інтернату Всеукраїнський ТЗЕТ придбав продуктів для організації харчування протягом навчального року 112 дітей [19, арк. 1].

Більшість єврейських жінок працювали у полі та доглядали артільну чи колективну худобу. Частина працювала на виноградниках. Більш освідчені знайшли роботу у дитячих яслах, школах, сільбудах чи бібліотеках. Їм, якк і їх чоловікам бракувало сільськогосподарських знань і вмінь та енергії до сільського життя. Жінки не лише були більш прив'язані до своїх домівок у штетлах (які подобалися їм значно більше вкритих соломою та глиною будинків ОЗЕТ, побудованих за моделлю традиційних татарських чи українських хатинок), а й відчували значно більшу відразу до того, щоб їх чоловіки і діти ставали селянами, які ті неєвреї, котрі були їхніми клієнтами в магазинах і на ринках у штетлі [5, с. 147] Відповідно до традицій, єврейські жінки із заможних родин не працювали

в колгоспах, вони брали участь лише у сезонних роботах по збору врожаю винограду. Це викликало невдоволення серед місцевого жіноцтва. До того ж, українських жінок наймали домашніми прибиральницями, кухарками та на різні сільськогосподарські роботи, що зумовлювало появу жартів та анекдотів, які ширилися за закритими дверима («В тьоті Бєті у буфєті продається газ-вода», «Умный, как у Бети Фима», «тумбала-тумбала-тумбалалайка – порвані чоботи, драна куфайка» тощо) [6, с. 98].

Висновки. Отже, процес переселення і адаптації євреїв до нових соціально-побутових та господарських умов сільського життя проходив досить складно. Новоприбулі опинялись у чужому для них середовищі, яке вимагало від них жорстких реакцій, пов'язаних з напруженням всіх внутрішніх фізичних та моральних сил. Переселенець опинявся у новому світі, який був протилежним його традиційному світу правобережного штетла. У нових поселеннях колоніст, потрапляв під жорсткий ідеологічних пресинг з боку компартійних органів та місцевих радянських активістів, поступово втрачаючи власну культурно-релігійну ідентичність. Процес поступового етнічного розмивання, яку проводили компартійні органи, посилився з початком колективізації та згортання процесів коренізації. В другій половині 1930-х рр. програма радянізації євреїв через їх перехід до занять сільським господарством була повністю згорнута.

Список літератури:

1. Бренер И. С., Заремба А. В. Биробиджанский проєкт в научных исследованиях. Ценности и интересы в истории Еврейской автономной области. Киев: Золотые ворота, 2013. 632 с.
2. Ведров З. По еврейский колониям: Очерк. Харьков, 1927.
3. Гордон И. З. Так возрождается степь. Москва, 1930.
4. Гуменюк В. Житлово-побутові умови національних меншин Півдня України (1920–1930-і рр.) URL: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=7&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwiotomq4v7hAhVwsIsKHaUvBcIQFjAGegQIAxAC&url=http%3A%2F%2Fdspace.tnpu.edu.ua%2Fbitstream%2F123456789%2F9160%2F1%2FHumenyuk.pdf&usg=AOvVaw15mn_OE9SIHipnZLUEK-cB
5. Естрайх Г. Культура мовою їдиш. Україна, перша половина ХХ ст. Київ: Дух і Літера, 2016. 320 с.
6. Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства: Монографія. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. 376 с.
7. Журба М.А., Доценко В.О. Шестикутна зірка над полем: Життя і смерть єврейського землеоблаштування в Україні (20-30-ті роки ХХ століття): Монографія. Київ: МП Леся, 2005. 230 с.
8. Козерод О.В. Євреї України в період нової економічної політики: 1921–1929 рр. Київ: СПД Савчина, 2003. 313 с.
9. Козлова И. Документы фонда «Запорожское окружное статистическое бюро» о еврейских учебных заведения Гуляйпольского района. *Седьмые Запорожские еврейские чтения.* Запорожье, 2003. С. 170–174.
10. Кондратюк Г. М. Національна політика в Кримській АРСР у 20-30 роках ХХ століття. Монографія. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2014. 252 с.
11. Кранцфельд Я. «Агро-Джойнт» на Украине. *Истоки.* 1998. № 2. С. 91–92.
12. Кудрявців М. По єврейських колоніях Криворіжжя. *Соціалістична борозна.* 1929. №1. С. 18–20.
13. Мартин Т. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939 роки). Київ: Критика, 2013. 639 с.
14. Мицюк А. Аграризація жидівства України. Прага, 1932.
15. Місінкевич Л. Л. Коренізація і національні меншини Поділля. Київ, 2000.
16. Орлянський В.С. Євреї України в 20-30-ті роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект. Запоріжжя: ЗГТУ, 2000. 240 с.
17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 571. Оп. 2. Спр. 186.
18. ЦДАВО України. Ф. 571. Оп. 2. Спр. 2.
19. ЦДАВО України. Ф. 571. Оп.1. Спр. 265.
20. ЦДАВО України. Ф.571. Оп.2. Спр. 1.
21. ЦДАВО України. Ф. 505. О.1. Спр. 236.
22. Чирко Б.В. Національні меншини України (в 20-х – 30-т роках ХХ століття). Київ, 1995.
23. Якубова Л. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу. Київ: Інститут історії України, 2011. 339 с.

Zakhozhai Z.V., Dotsenko V.O., Zholob M.P. JEWISH SETTLERS-COLONISTS OF SOUTHERN UKRAINE IN THE 1920S

The article is devoted to a comprehensive analysis of the life, socio-economic situation and everyday practices of Jewish settlers-colonists in the southern regions of post-Soviet Ukraine during the 1920s. Based on a wide range of archival materials, published sources and scientific literature, the features of the implementation of the Soviet policy of resettlement of the Jewish population from the shtetls of the former settlement zone to the agricultural areas of Southern Ukraine and Crimea are revealed. The motives of the Jewish population's participation in the resettlement movement, the conditions of relocation and initial settlement on new lands, as well as the difficulties of economic activity caused by the lack of material resources, experience in agricultural work, adverse natural and climatic conditions and droughts of the second half of the 1920s are highlighted. The nature of the relations between the settlers and the local peasantry is analyzed, in particular conflicts on socio-economic and ethno-cultural grounds, as well as the processes of gradual normalization of contacts and the formation of interethnic interaction. Considerable attention is paid to the role of Soviet and party bodies, in particular the TZET and KOMZET, in controlling the resettlement collectives, organizing cultural and educational work and implementing anti-religious policy. It is shown that ideological pressure was exerted through a network of schools, reading houses, rural farms and Houses of Resettlement aimed at transforming the traditional social and religious consciousness of the Jewish population. It is concluded that the process of resettlement and adaptation of the Jewish colonists was contradictory and accompanied by significant social, economic and psychological difficulties. The transition to a rural lifestyle was a radical break with the usual shtetl lifestyle for most of the settlers and led to a gradual erosion of cultural and religious identity. The curtailment of the indigenization policy, the beginning of complete collectivization, and the change in priorities of Soviet national policy in the second half of the 1930s led to the termination of the Jewish land management program and the completion of the experiment of Sovietization of the Jewish population through involvement in agricultural labor.

Keywords: *Jews, agriculture, resettlement, communist bodies, Southern Ukraine.*

Дата першого надходження статті до видання: 20.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 94(477)”191/194
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.8

Зінкевич Р.Д.
https://orcid.org/0000-0002-0780-0508
Національна академія сухопутних військ

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ (1920–1930-ТІ РР.)

У статті здійснено комплексне історичне дослідження військово-політичної діяльності української еміграції на теренах Чехословацької Республіки (ЧСР) у міжвоєнний період (1920–1930-ті рр.). На основі аналізу джерел та наукових публікацій висвітлюється становище українських комбатантів – колишніх військовослужбовців Армії УНР та УГА. У роботі детально проаналізовано процес інтернування українських військових у таборах Йозефова, Ліберця та Німецького Яблонного, а також зміну їхнього правового статусу в 1923 році, що дало можливість інтегруватися у цивільне життя ЧСР. Особливу увагу в дослідженні зосереджено на аналізі повсякденного життя та матеріально-побутових умов перебування колишніх вояків, ролі інтендантських служб ЧСР та гуманітарній підтримці з боку американської організації Християнська молодіжна асоціація. Доведено, що, попри матеріальні труднощі, таборовий період став основою для збереження військової дисципліни та кадрового потенціалу.

Окрему увагу зосереджено на аналізі важливості культурно-освітньої діяльності еміграції, зокрема, функціонуванні Української господарської академії в Подєбрадах, Кооперативної школи в Йозефові та Музею визвольної боротьби у Празі. Окреслено роль видавничих осередків та часописів («Український стрілець», «Голос табору», «Український скиталець») у плеканні національної свідомості.

Значне місце приділено аналізу політичної диференціації офіцерського середовища. Досліджено генезу націоналістичного руху через діяльність «Групи української національної молоді» та «Легії українських націоналістів», що призвело до створення ОУН. Висвітлено роль Євгена Коновальця та Стрілецької ради у формуванні стратегії збройної боротьби. У висновках підкреслюється, що українська військова еміграція в ЧСР зуміла поєднати успішну цивільну адаптацію із безперервною працею задля відновлення української державності.

Ключові слова: *українська еміграція, Чехословаччина, інтерновані вояки, Армія УНР, УГА, УВО, ОУН, Спілка українських офіцерів, Музей визвольної боротьби.*

Постановка проблеми. Українська еміграція в міжвоєнній Чехословаччині сформувала потужний осередок національного політичного життя. Дослідження військової та політичної діяльності української військової еміграції в даний період є ключовим для розуміння подій, що відбувалися в 1920-х та 1930-х роках в Чехословаччині, та розкриття повної картини історичного процесу. Попри те, що українські військові були інтерновані і поселені в спеціальні табори, вони проводили військовий вишкіл та активно долучалися до політичної діяльності. Українське командування приділяло велику увагу підтримці боєздатності та дисципліни серед українських військових. Військові емігранти зосереджувалися на підготовці військових кадрів, видавничій діяльності та розробці планів визволення України. Колишні воїни Армії УНР та УГА не лише зберігали свій військовий потенціал, а й стали фундаментом для формування нових політичних рухів. У політичному відношенні українська військова еміграція у Чехословаччині не була однорідною, там існували різні політичні течії та настрої. Частина військовиків були прихильниками гетьманського уряду, інша – стояла на позиціях підтримки уряду УНР (в екзилі), частина брала участь у створенні й роботі Української військової організації та Організації українських націоналістів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній історіографії наявна велика кількість

© Зінкевич Р.Д., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

публікацій, присвячених українській еміграції в Чехословаччині міжвоєнного періоду. Незважаючи на те, що ця проблематика викликає великий інтерес у вітчизняних науковців, політичний та мілітарний аспекти діяльності військовиків в еміграції залишаються вивченими недостатньо. Хоча у працях С. Віднянського, О. Кравчука, О. Бетлій, О. Сухобокової, А. Яворського, В. Піскун та інших ґрунтовно висвітлено політичну, наукову та освітню діяльність української еміграції, комплексні дослідження військово-політичної активності колишніх комбатантів у Чехословаччині в 1920–1930-х рр. наразі відсутні. Серед авторів, які прямо чи опосередковано торкаються окресленої проблеми, варто відзначити розвідки М. Литвина [8], І. Срібняка [11, 12], П. Павелка [9; 10], В. Виздрика [2], Р. Тютенка [15] та інших.

Постановка завдання. Метою розвідки є висвітлення військової та політичної діяльності української еміграції в Чехословаччині у міжвоєнний період. Завдання полягає у розкритті не лише мілітарного аспекту, а й активної участі колишніх військовиків у політичних процесах, що відбувалися в середовищі української діаспори за кордоном загалом та в Чехословаччині зокрема. Проаналізувати основні політичні організації, створені колишніми офіцерами, та визначити вплив військової еміграції на формування української політичної думки за кордоном.

Виклад основного матеріалу. Після поразки Української революції 1917 – 1921 рр. та втрати державної незалежності, значна частина військових та політичних діячів змушена була емігрувати до Чехословаччини. За підрахунками Ольги Зубко, чисельність української еміграції в ЧСР у цей період сягала 20–22 тис. осіб [6, с. 74]. Як зазначає М. Павелко, близько 4 тис. із них становили вояки Армії УНР та УГА [9]. Усі вони пройшли процедуру інтернування: після роззброєння їх примусово розмістили у спеціальних таборах у Йозефові, Ліберці та Німецькому Яблонному. Значну частку інтернованих складали саме галицькі військові, які, на відміну від наддніпрянців, не могли повернутися на окуповані Польщею території через участь у збройній боротьбі на боці ЗУНР.

Згідно з офіційними звітами канцелярії Диктатора ЗУНР станом на 15 листопада 1920 р. на території Чехословаччини перебувало 6234 комбатанти із Галичини, серед них, зокрема – 995 старшин і 1095 підстаршин, причому ці розрахунки не охоплювали членів їхніх сімей (за іншими відомостями їхня кількість становила понад 10 тис. осіб) [8, с. 572]. Така концентрація військового елементу в Чехословаччині перетворила її на один із ключових центрів українського мілітарного та політичного життя в екзилі. Навесні 1921 р. всіх інтернованих українців перевели із таборів Ліберця і Німецького Яблонного до табору Йозефова [8, с. 572].

На початку 1922 року в Чехословаччині відбулася реорганізація табірної мережі і було створено низку менших таборів, у яких перебувало близько 15 тис. українських вояків. Важливою віхою став 1923 рік, коли чехословацька влада скасувала для українських військовиків статус інтернованих, натомість надавши їм права політичних емігрантів. Це відкрило можливості для вільного залишення таборів та розселення не лише в межах ЧСР, а й в інших країнах Європи. Як наслідок, уже протягом шести місяців кількість мешканців таборів скоротилася до 5,7 тис. осіб [8, с. 573]. Загалом чисельність контингенту в місцях інтернування постійно коливалася через трудову міграцію, виїзд на навчання чи репатріацію, проте в пікові періоди одночасно сягала понад 6 тис. осіб.

Правове становище українських комбатантів у таборах для інтернованих було максимально наближене до статусу військовослужбовців чехословацької армії. Старшини та особи, які були одружені, мали право на проживання у приватних помешканнях поза межами табору. Дозволялися службові відрядження не лише в межах Чехословаччини, а й за кордон, що давало можливість підтримувати зв'язок з урядами ЗУНР та УНР. Інтерновані вояки мали право на відпустку та можливість здобуття вищої освіти у навчальних закладах ЧСР. Лише протягом 1920–1922 рр. студентами чехословацьких закладів вищої освіти стали 507 військовиків [10, с. 115]. Специфікою управління таборами була система подвійного підпорядкування. Питання адміністративного порядку належали до компетенції чехословацького Міністерства оборони і місцевого коменданта. Політична та ідеологічна лінія координувалася урядом ЗУНР, що базувався у Відні, та дипломатичним представництвом ЗУНР у Празі [2, с. 311]. Аби запобігти деморалізації особового складу та збереження його кадрового потенціалу, у таборах суворо підтримувалася дисципліна, функціонували старшинські школи та курси, а також проводився регулярний військовий вишкіл [9].

На відміну від позиції польського уряду, чехословацька влада ставилася до українських інтернованих вояків значно лояльніше, що відображалося на кращих умовах їхнього утримання. За спогадами колишніх мешканців таборів, суворого

табірного режиму фактично не існувало: він тривав лише кілька тижнів, після чого вояки отримували право вільно відвідувати навколишні села. Забезпеченням продовольством та обмундируванням займалася чехословацька військова інтендантська служба. Окрім державного постачання, суттєву підтримку надавала американська «Християнська молодіжна асоціація», завдяки якій раціон вояків поповнювався навіть такими дефіцитними продуктами, як какао та шоколад [13, с. 583].

Внутрішній устрій таборів допомагав українцям підтримувати повноцінне національно-культурне життя: забезпечувалася медична допомога, функціонували курси початкової освіти та проводився регулярний військовий вишкіл [5, с. 67]. Інтерновані займалися і видавничою діяльністю; зокрема, у чеських таборах регулярно виходили друком часописи «Український стрілець», «Голос табору», «Нові вісті» та журнал «Український скиталець» [10]. Попри дозвіл залишати табір і здобувати освіту в чеських навчальних закладах, побутові умови безпосередньо в бараках часто залишалися незадовільними. Крім того, подальше утримання таборів інтернованих вояків УГА створювало напруженість у чесько-польських дипломатичних відносинах, що спонукало офіційну Прагу стимулювати українців до поступового залишення таборів та інтеграції в цивільне життя [11, с. 209].

Завдяки чіткій військовій організації, суворій дисципліні та високому рівню національної свідомості саме військове середовище продемонструвало найвищу життєдіяльність в умовах еміграції. Період перебування в таборах був ефективно використаний для здобуття професійної освіти, регулярних тренувань та підтримання бойового вишколу. Показовим прикладом освітньої активності стала діяльність Кооперативної школи в Йозефові, де лише протягом 1924 р. навчалися 159 стрільців, підстаршин та старшин Української Галицької Армії [18, с. 374]. Такий підхід дозволив військовикам не лише зберегти професійну майстерність, а й залишитися вірними ідеї відновлення української державності.

Українське командування приділяло значну увагу підтримці боєздатності та дисципліни серед інтернованих. Військовики залучалися до регулярних занять; зокрема, функціонували спеціалізовані курси артилерії та обслуги скорострілів. Старшинський склад поглиблював фахові знання на спеціальних курсах, де викладалися такі дисципліни, як військова тактика, картографія, топографія, системи зв'язку та матеріальна частина озброєння. Особливий акцент під час навчання робили на плеканні військових чеснот, етикету та національної свідомості особового складу [10, с. 117].

Специфіка української військово-політичної еміграції в міжвоєнній Чехословаччині полягала в її високій організованості та чіткій внутрішній структурі. Попри матеріальні нестатки, таборовий побут інтернованих частин сприяв збереженню військової ієрархії, дисципліни та підвищенню фахового й культурно-освітнього рівня вояцтва. Значна частина старшинського складу поєднувала військовий досвід із цивільними спеціальностями, що полегшувало їхню адаптацію на ринку праці або давало змогу продовжувати навчання в чехословацьких закладах вищої освіти. Для координації допомоги в травні 1923 року було створено Комітет опіки над емігрантами УГА.

Важливим етапом організаційного оформлення стало створення «Союзу українських старшин» – ветеранської та громадської інституції, що консолідувала колишніх офіцерів армій УНР та УГА. Головна управа організації базувалася в Празі, а її осередки (станиці) активно діяли в Подєбрадах (при академії Української господарської академії), Брні, Ліберці та Йозефові. Члени Союзу не лише займалися громадською роботою, а й систематично вивчали тогочасні військові доктрини та новітню техніку, сподіваючись на майбутнє відновлення боротьби за державність. До діяльності Союзу були залучені такі видатні постаті, як генерал-хорунжий Микола Капустянський та полковник Євген Коновалець. Проте наприкінці 1930-х років унаслідок Мюнхенської угоди та подальшої нацистської окупації Чехословаччини активність організації почала згортатися через несприятливі геополітичні умови.

Вагомий внесок у збереження національної пам'яті зробили емігрантські організації, що зосередилися на збиранні та публікації воєнно-історичних джерел [5, с. 70]. Провідну роль у цьому процесі відігравав створений у Празі Музей визвольної боротьби України, який тісно співпрацював із «Союзом українських старшин». Установа перетворилася на потужний науково-дослідний центр, який не лише колекціонував експонати та документи доби визвольних змагань, а й здійснював їхню ґрунтовну систематизацію та займався виданням воєнно-історичних матеріалів.

У політичному аспекті українська військова еміграція в Чехословаччині не була монолітною. Серед офіцерства Армії УНР та УГА співіснували полярні ідеологічні течії: від прихильників

аграрного соціалізму та республіканства до прибічників монархічного устрою. Гострою була конфронтація між прихильниками Державного центру УНР та оточенням диктатора Є. Петрушевича, спричинена негативним ставленням частини галицьких старшин до С. Петлюри через підписання Варшавської угоди 1920 р [15, с. 67]. Помітною була і прогетьманська позиція членів «Товариство запорожців» – об'єднання ветеранів Запорозького корпусу Армії УНР, які після поразки визвольних змагань опинилися в еміграції. Спробою консолідації сил став з'їзд військових гуртків у Празі 7 січня 1925 р. На ньому було проголошено створення Українського військового союзу (УВС) на чолі з почесним головою генералом М. Омеляновичем-Павленком та головою полковником О. Шаповалом. Проте УВС не зміг розгорнути масштабної діяльності, фактично обмежившись роботою Військового товариства імені гетьмана Пилипа Орлика, і вже у жовтні 1926 р. припинив своє існування [3].

Значна частина військових емігрантів приєдналася до активної політичної боротьби, зокрема беручи безпосередню участь у розбудові та діяльності Української військової організації (УВО) та Організації українських націоналістів (ОУН). Для цього кола колишніх комбатантів питання відродження національних збройних сил та здобуття державної незалежності трансформувалося зі стратегічних цілей у сенс усього подальшого життя в еміграції.

Задля протидії радянофільським настроям у середовищі інтернованих вояків УГА в таборах Ліберця та Йозефова у 1922 році була створена «Група української національної молоді» (ГУНМ) [7, с. 23]. Після розформування таборів та переїзду колишніх комбатантів до Праги для навчання у заклади вищої освіти осередок ГУНМ переміствився до чеської столиці. Організація перетворилася на впливовий празький ідеологічний центр. ГУНМ виступила з гострою критикою програмних засад уряду УНР в екзилі та соціалістичних партій, вважаючи, що саме ці ідеологічні помилки призвели до втрати державності.

Паралельно у листопаді 1925 р. в Подєбрадах виникла «Легія Українських Націоналістів» (ЛУН), ідеологічно споріднена з ГУНМ. Ядро ЛУН склали колишні вояки Армії УНР, які навчалися в Українській господарській академії [4, с. 159]. Внутрішня ідеологія організації базувалася на двох світоглядних джерелах: з одного боку – на романтизації козацької державницької традиції та досвіду УНР, з другого – на запозиченні новітніх європейських правих рухів, що згодом трансформувалися в концепцію «інтегрального націоналізму» [1, с. 383–384]. Важливим етапом консолідації стало об'єднання ГУНМ та ЛУН у червні-липні 1927 р. в єдиний Союз організацій українських націоналістів під проводом М. Сціборського [14, с. 199].

У середовищі військово-політичної еміграції тривав процес кристалізації нових сил. Євген Коновалець як колишній командир Корпусу Січових стрільців очолив створення «Української військової організації» (УВО), яка згодом трансформувалася в Організацію українських націоналістів [17]. Дослідники схиляються до думки, що прообразом УВО стала Стрілецька рада. Саме на її засіданні у Празі (липень 1920 р.) під головуванням Є. Коновальця було ухвалено стратегічне рішення про повернення колишніх січових стрільців до окупованої Польщею Галичини для продовження збройної боротьби [12, с. 131].

Попри ідеологічне розмаїття та відмінність у тактиці, між емігрантськими центрами не було відвертого антагонізму. Зокрема ОУН не позиціонувала себе як ворожу силу щодо Державного центру УНР в екзилі, розглядаючи його як союзника, що використовує дипломатичні, хоча й менш динамічні методи боротьби. Водночас значна частина військовиків успішно інтегрувалася в чехословацьке суспільство, здобувши цивільні фахи та престижну роботу. Окремі представники українства навіть продовжили професійну військову кар'єру в лавах збройних сил Чехословаччини [16].

Висновки. У міжвоєнний період (1918–1939 рр.) Чехословаччина стала одним із головних центрів української військово-політичної еміграції. ЧСР створила максимально лояльні умови перебування українських комбатантів, наблизивши їхнє становище до статусу національних військовослужбовців. Початковий період інтернування (1920–1923 рр.) у таборах Йозефова та Ліберця, попри матеріальні труднощі, дозволив зберегти ядро регулярних армій УНР та УГА, а також підтримувати їхню боєздатність та дисципліну. Трансформація статусу інтернованих вояків у статус політичних емігрантів у 1923 році стала переломним моментом, що забезпечив колишнім військовикам свободу пересування, можливість здобуття вищої освіти та успішну інтеграцію в цивільне життя ЧСР. Кількість українських військових, які опинилися в країні, змінювалася залежно від хвиль міграції та процесу інтернування.

Діяльність українських військових у Чехословаччині з одного боку була цілком успішною в

аспекті соціальної інтеграції та адаптації до умов нового суспільства, з іншого ж боку, попри розходження в політичних поглядах, методах і засобах боротьби, – сприяла збереженню цінного кадрового потенціалу військових, політичних, громадських, наукових та культурних діячів. Крім того, перебування в ЧСР дозволило емігрантам розбудувати мережу власних організацій, метою яких було продовження боротьби за українську незалежну соборну державу, а також активна пропаганда та розвиток національної ідеї в європейському просторі. Військове середовище стало ґрунтом для появи нових політичних сил (УВО, ЛУН, ГУНМ).

Список літератури:

1. Артюшенко Ю. Легія Українських Націоналістів. *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен, 1974. С. 380–394.

2. Виздрик В. С. Інтерновані частини УГА в Чехословаччині: надії та реалії. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». № 571 : Держава та армія*. 2006. С. 310–313.

3. Власенко В. Національно-демократичне середовище міжвоєнної української еміграції в країнах Південно-Східної Європи. *Сумський історичний портал*. URL: https://history.sumy.ua/research/article/9041-vlasenko-valerii-natsionalnodemokratychne-seredovyshche-mizhvoiennoi-ukrainskoi-emihratsii-v-krainakh-pivdennoskhidnoi-yevropy.html

4. Грузін В., Криськов А. Зародження українського націоналістичного руху в Чехословаччині (1920–1930-ті рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2017. Т. 2, № 1. С. 156–161.

5. Зінкевич Р. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939). *Wieki Stare i Nowe*. 2012. Том спеціальний. С. 59–74.

6. Зубко О. Українська політична еміграція в міжвоєнній Чехословаччині (1921–1939). Світ захоплень й уподобань її представників. *Історичні і політологічні дослідження*. 2019. № 2 (65). С. 72–81.

7. Книш З. Становлення ОУН. Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 1994. 128 с.

8. Литвин М. Ідейно-політична боротьба за вплив на інтерновані частини української Галицької Армії. *Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами*. Praha : Narodni knihovna CR, 1995. С. 572–576.

9. Павленко М. Інтерновані українські військові формування. *Енциклопедія Сучасної України* / ред. кол.: І. М. Дзюба та ін. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2011. URL: https://esu.com.ua/article-12417

10. Павленко М. І. Перебування угруповань Української галицької армії на території Чехословаччини (1919–1923 рр.). *Український історичний журнал*. 1999. № 2. С. 113–124.

11. Срібняк І. В. Інтерновані вояки УГА в Таборі Йозефов (Чехословаччина) у 1921–1922 рр.: умови перебування та санітарний стан. *Дриновський збірник*. 2015. Т. VIII. С. 196–211.

12. Срібняк І. В. На захисті інтересів інтернованої Армії УНР (маловідомі сторінки діяльності української військової дипломатії у Польщі, 1921 р.). *Архіви України*. 2023. № 2. С. 131–149.

13. Терлецький, М. (1958). Табір інтернованих в Німецькім Яблоннім в Чехо-Словаччині. *Українська Галицька армія. У 40-річчя її участи у Визвольних Змаганнях в 1918–1920 рр. (Матеріяли до історії)*. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка. С 582–588.

14. Трощинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. Київ : Інтел, 1994. 260 с.

15. Тютенко Р. Українська військова еміграція в міжвоєнний період (1919–1939 рр.) : дис. ... доктора філос. Мюнхен, 2021. 235 с.

16. Шурхало Д. Карпатська Україна: як постала і чому не встояла. *Радіо Свобода*. 2019. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/29825313.html

17. Яблонський В. Державний центр УНР в екзилі: три чверті століття на повернення. *Локальна історія*. 2023. URL: https://localhistory.org.ua/texts/statti/derzhavnii-tsentr-unr-v-ekzili-tri-chverti-stolittia-na-povernennia/

18. Яворський А. Культурно-просвітницька діяльність Української Селянської Спілки в Чехословаччині у 20-30-х рр. XX ст. *Ucraina Magna. Vol. I: Українська політична еміграція у XX столітті* / за заг. ред. В. Піскун. Київ, 2016. С. 372–378.

Zinkevych R.D. MILITARY AND POLITICAL ACTIVITIES OF UKRAINIAN EMIGRATION IN CZECHOSLOVAKIA (1920–1930s)

The article presents a comprehensive historical study of the military and political activities of Ukrainian emigration in the territory of the Czechoslovak Republic (CSR) in the interwar period (1920–1930s). Based on the analysis of sources and scientific publications, the situation of Ukrainian combatants – former soldiers of the UNR Army and the Ukrainian Galician Army – is highlighted. The work analyzes in detail the process of internment of Ukrainian soldiers in the camps of Josefov, Liberec and Nimetsky Yablonny, as well as the change in their legal status in 1923, which made it possible to integrate into the civilian life of the Czechoslovak Republic. Special attention is paid to the social and living conditions of emigrants, the role of the quartermaster services of the Czechoslovak Republic and humanitarian support from the American organization Christian Youth Association. It is proven that despite material difficulties, the camp period became the basis for maintaining military discipline and personnel potential.

Special attention is paid to the importance of the cultural and educational activities of emigration, in particular the functioning of the Ukrainian Economic Academy in Poděbrady, the Cooperative School in Josefov and the Museum of the Liberation Struggle in Prague. The role of publishing houses and magazines ("Ukrainian Rifleman", "Voice of the Camp", "Ukrainian Wanderer") in cultivating national consciousness is outlined. Significant attention is paid to the analysis of the political differentiation of the officer milieu. The genesis of the nationalist movement through the activities of the "Group of Ukrainian National Youth" and the "Legion of Ukrainian Nationalists", which led to the creation of the OUN, is investigated. The role of Yevhen Konovalets and the Rifle Council in shaping the strategy of armed struggle is highlighted. The conclusions emphasize that the Ukrainian military emigration in the Czechoslovak Socialist Republic managed to combine successful civilian adaptation with continuous work to restore the independence of Ukraine.

Keywords: *Ukrainian emigration, Czechoslovakia, interned soldiers, UNR Army, UHA, UVO, OUN, Union of Ukrainian Officers, Museum of the Liberation Struggle.*

Дата першого надходження статті до видання: 27.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 9!338.24(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.9

Котельницький Н.А.
https://orcid.org/0000-0003-4480-365X
ЗВО «Університет трансформації майбутнього»

УЧАСТЬ ЛІБЕРАЛЬНИХ ЗЕМЦІВ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ У ПОБУДОВІ ІНФРАСТРУКТУРИ РЕГІОНУ(60–80 РР. XIX СТ.)

У статті досліджується участь земських лібералів північної України у побудові інфраструктури регіону у період 60–80 рр. XIX ст. Автор прийшов до висновку про те, що провідним напрямком, яким опікувались земські ліберали було питання побудови мережі залізничного сполучення на території регіону. Сміливо критикуючи політику Уряду Російської імперії у цій сфері, ліберальні земці наголошували на принциповій необхідності побудови системи залізниць у регіоні, використовуючи інструмент концесій та державних урядових гарантій і допоміжній ролі земських установ як репрезентантів інтересів місцевого соціуму. Уповноваженим представником профільних земських органів у галузі залізничного будівництва став член опозиційної фронди – О. Карпинський, який був направлений у службове відрядження до Санкт-Петербургу з метою земського лобіювання та оптимального визначення побудови гілок залізничного сполучення. Іншим важливим напрямом практичної діяльності ліберальних земців стало створення мережі шляхів транспортного сполучення, у тому числі – поштової комунікації, які з'єднували між собою як повітові центри регіону, так і окремо узяті територіальні громади. Мали місце факти гуманного філантропізму з боку земських лібералів, які погоджувалися за рахунок власних ресурсів утримувати у належному стані конкретні дорожні артерії, намагаючись не обтяжувати цим бюджети повітових та губернського земств. З кошторисів земських установ були асигновані значні фінансові ресурси Уряду Російської імперії з метою побудови шляхів стратегічного значення, а повітові та губернська земські управи, використовуючи можливості власних бюджетів, узяли на себе місію вирішення комплексу усіх проблем, у тому числі правових конфліктів, які були пов'язані з відчуженням приватних територій та активів власності окремих персон, на яких планувалося будівництво транспортних об'єктів, тим самим уникаючи ймовірності багатьох юридичних колізій навколо цього питання. У царині благоустрою територій громад регіону потрібно відзначити особисто розроблений та ініційований опозиційними аристократами модерний проєкт асфальтування абсолютної більшості локацій столиці Північного Лівобережжя – м. Чернігова. Інструментом ресурсного забезпечення проєкту стала соціально справедлива податкова політика, запропонована земськими лібералами, головна суть якої полягала у прогресивній шкалі податкоутворення та оподаткування населення міста: з одного боку, було запропоновано не оподатковувати активи власності міщан, за допомогою яких вони заробляють собі на життя(транспортні засоби, товарна худоба та птахівництво), з другого – максимально збільшити податки для заможних чернігівців, враховуючи ступінь прибутків та предметів розкоші.

***Ключові слова*:** *побудова інфраструктури, земська ліберальна партія, північна Україна, транспортне сполучення.*

Постановка проблеми. Історія земського ліберального руху на півночі Лівобережної України(60–80 рр. XIX ст.) продовжує залишатись маловідомим та малодослідженим явищем вітчизняної історії імперського періоду. Сказане у повній мірі стосується широкомасштабної економічної програми досліджуваної опозиційної течії у визвольному русі Російської імперії другої половини XIX ст.

Органічною та невід'ємною складовою вказаної програми українського земського лібералізму була дуже актуальна проблема побудови інфраструктури, зокрема на території північної України.

© Котельницький Н.А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Автору цих рядків вже вдалося зробити декілька кроків у справі дослідження вказаної тематики [1]. Однак, залишається комплекс історичних сюжетів, які ще не стали предметом належної уваги як профільних науковців, так і громадськості. Відтак, спробуємо заповнити існуючу прогалину в історичній науці.

Фундаментом для підготовки праці стали стенографічні звіти, повітових та губернського земських зібрань Чернігівської губернії, збірники постанов виборних інституцій міського та корпоративного самоврядування, які містять у собі протоколи засідань цих установ. Вказані першоджерела є незамінними для дослідників історії земського лібералізму в українських губерніях Російської імперії, оскільки у них з достатньою повнотою проілюстрована позиція ліберальних земців регіону по кожному практичному питанню, яке розглядалося виборними органами місцевого самоврядування краю.

Постановка завдання. Мета публікації – висвітлити подвижницьку участь членів опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя у побудові інфраструктури на території регіону у період 60–80 рр. XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Ліберальні земці регіону почали звертати увагу на проблеми будівництва інфраструктури вже на початку своєї діяльності у виборних інституціях місцевого самоврядування.

Так, скажімо, 20 вересня 1868 р. на засіданні чергової сесії Борзнянського повітового земського зібрання була обрана спеціальна комісія для розгляду питання про участь Борзнянського земства у побудові регіональної гілки загальноімперської Курсько-Київської залізниці за маршрутом Ніжин – Конотоп. До персонального складу органу були обрані представники лібералів – М. Імшенецький та І. Петрункевич [2, с. 9].

21 вересня 1868 р. Борзнянські повітові земські збори розглянули доповідь повітової управи про будівництво поштової дороги за маршрутом Прилуки – Ічня. Лідер ліберальних земців – І. Петрункевич звернув увагу зібрання на те, що мотиви управи щодо побудови дороги не мають переконливого значення, оскільки вона не впливає на розвиток торгівлі у повіті. Що стосується поштової кореспонденції, то шлях потрібен лише для незначної кількості осіб. Тому, на думку діяча, було справедливим не підпорядковувати інтереси більшості інтересам зацікавленої меншості.

Після обговорення питання повітове земство затвердило компромісне рішення: 1) надати дозвіл повітовій управі на реалізацію проєкту будівництва поштової дороги від Плисок до Сосниці; 2) доручити управі увесь спектр інспекційно – наглядових функцій, однак далі будівництво завершити, з огляду на відсутність економічного обґрунтування та рентабельності проєкту. На цьому ж засіданні інший представник земського лібералізму – Г. Волк-Карачевський зазначив, що повітове земство не повинно підтримувати та фінансувати спорудження мостів, які планується зводити на шляхах, які не виконують транспортних функцій [2, с. 25–27; 33–34].

23 вересня 1868 р. Борзнянське повітове земство розглянуло доповідь земської повітової управи з приводу будівництва мостів. Управа зазначала, що землевласник с.Плиски Борзнянського повіту – І. Петрункевич, згідно з постановою повітового земства, був відповідальним за утримання моста у Плисках, оскільки там знаходився млин, власником якого він був. Однак, оскільки млина вже більше не існує, то І. Петрункевич просив управу звільнити його від цього зобов'язання. Управа просила зібрання передати утримання цього моста до компетенції повітового земства. Повітові земські збори схвалили пропозицію виконавчого органу [2, с. 37].

27 вересня 1868 р. Борзнянське повітове земство розглянуло стратегічну проблему залізничного будівництва на території Борзнянського повіту. Представник лібералів – Н. Волк-Карачевський оприлюднив у залі засідань доповідь профільної комісії земства з питань залізничного будівництва.

Комісія відзначила, що Борзнянський повіт є аграрним краєм, а тому вже побудовані імперським урядом гілки Курсько-Київської залізниці не зовсім відповідають економічним інтересам Борзнянщини, оскільки вони ведуть не до чорноморських та азовських портів, не до портів балтійських міст, за допомогою яких здійснюється міжнародна торгівля сільськогосподарською продукцією та виробами тютюнових плантацій, а до столичних міст Російської імперії, що є помилковою філософією і свідчить про виключно кон'юнктурні завдання верховної влади.

У результаті цього виробники змушені додатково сплачувати тарифи за перевезення вантажів, завантажуючи продукцію вже на новій ділянці державної залізниці. Відтак, проєкт Рославльської залізниці, яку презентує верховна влада, є більш вигідним для Борзнянського повіту, оскільки мова йде про головний інструмент виходу виробників

краю на широкий ринок для збуту продукції через балтійські порти держави до країн Північної Європи [2, с. 83–89].

Однак, оскільки головним інвестором вказаної залізниці є велика англійська компанія, яка отримала державні гарантії бюджету Російської імперії під концесійні умови, то Борзнянське повітове земство не може брати на себе фінансові гарантії щодо реалізації будівництва Рославльської залізниці, оскільки, по-перше, інститут місцевого самоврядування не має від населення відповідних повноважень та мандату, а по-друге, для надання економічних гарантій потрібно буде збільшувати податкове навантаження для населення краю, що є вкрай обтяжливою обставиною [2, с. 89–93].

З метою уточнення позиції комісії у зборах виступив інший представник земських лібералів – М. Імшенецький. Він зазначив, що Борзнянське земство могло б фінансово брати участь у реалізації згаданого проєкту, якби мало у своєму розпорядженні міцний економічний фундамент у вигляді широкої податкової бази. Але, оскільки абсолютна більшість населення краю – колишні кріпаки-селяни, не являють собою самодостатню, фінансово спроможну верству, то дуже важко розраховувати на успіхи у цій царині. Економічна спроможність більшості платників податків залежить від рівня збуту виробленої ними продукції. Існуюча податкова політика імперського уряду, яка зводиться до рівномірного розподілу фіскального навантаження на усі стани суспільства, без урахування імперативів соціальної справедливості, жодним чином не вирішує проблем, які постали перед соціумом. Відтак, Борзнянське повітове земство усіляко вітає та схвалює зусилля центральної виконавчої влади у справі побудови системи центральних залізниць держави, однак не має фінансових можливостей для практичної реалізації вказаних важливих інфраструктурних проєктів [2, с. 93–95].

Керманич ліберальних земців – І. Петрункевич у своєму виступі висловив застереження щодо земських гарантій на побудову системи державних залізниць, зокрема Рославльської, адже інституції місцевого самоврядування не мали достатніх юридичних повноважень. Однак, у цілому, на думку політика, повітове земство має повне право брати участь у процесах та процедурах безпосереднього будівництва гілки Рославльської залізниці на території Борзнянського повіту, шляхом надання широкого комплексу допоміжних функцій, оскільки імперський уряд надавав комерційні концесії іноземним інвесторам на території регіону саме через уповноважених представників інститутів земського самоврядування.

У результаті тривалого обговорення, Борзнянське повітове зібрання постановило: просити Уряд Російської імперії узяти на себе державні гарантії щодо побудови відповідної гілки Рославльської залізниці, навіть за умов, якщо установи місцевого самоврядування Чернігівської губернії погодяться забезпечити фінансові гарантії реалізації проєкту [2, с. 95–97].

11 листопада 1868 р. на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання було обрану профільну комісію зборів з питань залізничного будівництва у регіоні. Від земських лібералів до складу комісії був обраний М. Імшенецький [3, с. 18–19].

12 листопада губернські збори розглянули доповідь Чернігівської губернської земської управи щодо проєкту будівництва Рославльської залізниці на території краю. Виконавчий орган губернського земства проінформував депутатський корпус про те, що голова управи – О. Карпинський був направлений у службове відрядження до Санкт-Петербургу з метою отримання інформації про ймовірні варіанти напрямів будівництва вказаної залізниці. У столиці Російської імперії було вказано на два варіанти маршрутів: 1) від Вітебська до Ніжина; 2) від Рославля до Конотопа.

Губернська управа акцентувала увагу депутатів на тому, що другий варіант найбільше відповідав логістичним та торгівельно – економічним інтересам Чернігівської губернії, оскільки у другому випадку проєктована гілка залізниці мала невелику відстань між кінцевими пунктами призначення, сукупний кошторис будівництва не був критичним для бюджету губернського земства і нівелювалась логістична конкуренція з системою судноплавства по р. Дніпро.

Заслухавши позицію О.Карпинського та вивчивши надіслані доповіді повітових земств Чернігівської губернії, земські збори постановили:

1) дати згоду на будівництво вказаної залізничної гілки по території Чернігівської губернії;

2) направити офіційне клопотання Уряду Російської імперії про надання урядових фінансових гарантій під формування пакету угод щодо будівництва залізниці на умовах концесії;

3) схвалити маршрут гілки залізниці – від Рославля до Конотопа, тим самим об'єднавши вже спроєктовані Орловсько-Вітебську і Курсько-Київську залізниці в одному напрямі;

4) погодитись з точкою зору більшості повітових земств Чернігівської губернії про те, що

транзитним залізничним центром повинно стати містечко Бахмач, оскільки саме через цей район Чернігівщина буде мати сполучення з сусідньою Полтавською губернією [3, с. 44–63].

18 листопада 1868 р. Чернігівське губернське земство розглянуло проєкт будівництва залізничної гілки по маршруту від Ніжина до Сегуна, що забезпечувало північні повіти губернії транспортним сполученням. Губернська земська управа запропонувала звернутись до Уряду Російської імперії з проханням про надання концесії на побудову гілки з відповідними державними фінансовими гарантіями.

Абсолютною більшістю голосів – 52 проти 3, губернські збори прийняли рішення про офіційне звернення до Уряду країни щодо надання вказаних концесійних умов для будівництва. Маршрут гілки залізниці повинен був проходити через станції Стародуб та Мглин, тим самим забезпечуючи сполучення з Орловською губернією. Оскільки питання мало стратегічний державний характер, було вирішено обрати депутацію Чернігівського губернського земства, якім буде делегований мандат для офіційного спілкування з Урядом Російської імперії по цій проблемі. Від ліберальних земців до депутації був обраний О.Карпинський [3, с. 107–115].

24 вересня 1869 р. на засіданні чергової сесії Борзнянського повітового земського зібрання було розглянуте звернення Чернігівської губернської земської управи щодо участі повітового земства у фінансуванні ремонтних робіт поштової дороги від Плисок до Борзни, оскільки, згідно планів побудови нового поштового тракту від Плисок до кордонів Сосницького повіту Чернігівської губернії, згадане шосе мало стати частиною транспортної артерії, яка вела до залізничної станції – збудованої на кошти державного бюджету нової дороги за маршрутом Борзна – Плиски.

Репрезентант ліберальної партії – Н. Волк-Карачевський у своєму виступі зауважив, що у зв'язку з дефіцитом бюджету повітового земства та відповідальністю губернського земства за розвиток інфраструктурних комунікацій у системі земського управління, повітовому земству не слід брати участь у ремонтних роботах існуючої поштової дороги, оскільки у конкретному випадку це не входить до безпосередньої компетенції повітового земства [4, с. 35–36].

24 листопада 1869 р. на засіданні надзвичайної сесії Чернігівського губернського земського зібрання було розглянуто питання про формування транспортної комісії.

Лідер опозиційної аристократичної фронди краю – І. Петрункевич виступив з промовою по цьому питанню. Діяч відзначив, що перш ніж розглядати пропозиції губернської земської управи, потрібно вирішити головне питання – визначитись, які саме з нині діючих і новопобудованих доріг мають значення для губернського земства як інструменти торгівельної комунікації. Він зауважив, що військово – транспортні та поштові дороги, у своїй більшості, не співпадають з напрямами торгівельних шляхів, а відтак служать виключно інтересам держави. З огляду на це, видатки на побудову і функціонування цих доріг повинні асигнуватись з комплексу податкових надходжень єдиного державного збору.

Чернігівське губернське земство може клопотати про це перед Урядом, але перед цим необхідно обрати особливу комісію земства, яка б всебічно дослідила проблему і надала зібранню експертну думку: які саме дороги потрібні інститутам земського самоврядування Чернігівської губернії, а які необхідно визнати предметом турботи верховної влади країни.

Губернське земство, у цілому сприйнявши аргументи І. Петрункевича постановило: доручити вирішення цієї проблеми губернській земській управі, але при цьому зобов'язати її отримати висновки кожної повітової земської управи Чернігівської губернії по цьому питанню [5, с. 21–22].

На цьому ж засіданні було розглянуто питання будівництва дороги за повітовим маршрутом Сосниця – Борзна – Плиски. І. Петрункевич у своєму виступі зауважив, що існуючі заперечення губернської управи щодо практичної реалізації цього проєкту базуються на аргументації про дефіцит бюджетних коштів, які необхідні для будівництва дороги. Однак, губернська управа не довела, що видатки на проєкт є нерентабельними. Оратор зазначив, що необхідно керуватися нагальними потребами земства. Відповідно, якщо є практична потреба у побудові дороги, то і користь для земського самоврядування буде очевидною. Якщо ж реалізація проєкту не принесе вигоди більшості населення краю – селянству, то і витрачені губернською земською управою ресурси можна буде вважати марними. Оскільки виконавчий орган не надав зібранню необхідної аналітичної інформації з цього приводу, то депутати зборів не можуть компетентно оцінити перспективу проєкту.

У результаті проведеної дискусії губернське земство постановило:

1) обмежитись побудовою поштової дороги у Борзнянському повіті за маршрутом Борзна – Плиски

і передбачити спеціальну статтю видатків з кошторису губернського земства у сумі 1028 рублів 79 копійок для придбання земельної ділянки у приватних власників та необхідних споруд;

2) доручити губернській земській управі зберегти та подбати про подальший розвиток поштового сполучення за маршрутом Сосниця – Конотоп з особливим осередком у Батурині [5, с. 23].

Паралельно з земськими інституціями Чернігівської губернії, члени опозиційної аристократичної фронди регіону брали участь у побудові інфраструктури краю і як депутати та службовці виборних інститутів міського самоврядування – дум та управ, оскільки електорат міст делегував їм відповідний представницький мандат та повноваження. Ліберали, цілком виправдовуючи довіру виборців, системно піклуватися про благоустрій міст регіону, зокрема столиці – міста Чернігова.

Наприклад, 16 липня 1871 р., на засіданні Чернігівської міської думи було розглянуте важливе питання про фінансування проєкту асфальтування вулиць міста. Від лібералів по цій проблемі виступив В. Хижняков, який зазначив, що головним джерелом фінансування буде міська податкова система.

Оратор наголосив на тому, що необхідно уникати оподаткування активів майна міщан, які є засобами їх заробітку на життя, у тому числі шляхом комерційних торгівельних операцій – кінних екіпажів, домашньої птиці та худоби, тощо. Натомість, головний акцент потрібно робити на прогресивному оподаткуванні власності заможних верств міста, особливо різноманітного комплексу предметів розкоші. Депутатський корпус Чернігівської міської думки у цілому погодився з такою постановкою проблеми і дав доручення міській управі дослідити це питання [6, с. 25].

9 березня 1873 р. на засіданні надзвичайної сесії Борзнянського повітового земського зібрання, член опозиційної аристократичної фронди регіону – В. Савич, використовуючи відповідне клопотання Чернігівського губернського земства і плани поштового сполучення Борзнянського повіту з м. Батурин, презентував авторський транспортний проєкт: план поштової дороги за маршрутом Борзна – станція Доч вже побудованої Віленсько-Роменської залізниці на території краю. Згідно оприлюдненого у зборах проєкту, паралельно з гілкою вказаної залізниці, передбачалося з'єднати усю територію повіту великою поштовою артерією, використовуючи старі занедбані сільські дороги, шляхом їх всебічного розширення, ремонту та упорядкування.

Окремо, репрезентант лібералів наголосив на необхідності зведення комплексу мостів та греблі через болото Доч, що дозволило б досягти цілісної поштової комунікації між усіма віддаленими громадами повіту. Передбачалося, що допомогу повітовому земству у цій справі можуть надати місцеві землевласники та комерсанти, які будуть зацікавлені вкласти свої ресурси у реалізацію проєкту, а інститут місцевого самоврядування, навзаєм, може надати їм право на довготермінову оренду об'єктів для своїх комерційних завдань. У майбутньому повітове земство мало право стати єдиним власником поштової артерії.

В. Савич акцентував увагу на тому, що у разі практичної реалізації проєкту Борзнянське повітове земство отримає ряд позитивів: по-перше, усі місцевості повіту, у тому числі важкодоступні території лісового ареалу, будуть поєднані між собою; по-друге, транспортна артерія принесе користь для здійснення торгівельних операцій у регіоні, адже значно полегшить логістику доставки виробленої продукції замовникам.

Після обговорення проєкту Борзнянське повітове земське зібрання постановило:

1) визнати запропонований транспортний проєкт В. Савича актуальним та своєчасним;

2) з огляду на перспективність проєкту, направити його для експертного вивчення до повітової земської управи з метою практичної реалізації у найближчому майбутньому;

3) оскільки земство не має профільних компетенцій у галузі побудови інфраструктури, надати доручення повітовій управі зібрати комплекс фахової інформації щодо реалізації проєкту;

4) підготувати доповідь для зборів і внести її на розгляд наступної сесії земського зібрання з метою прийняття відповідного рішення [7, с. 15–18].

10 грудня 1874 р. на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання було розглянуто питання залізничного будівництва у Чернігівській губернії.

Виступаючи по цьому питанню лідер ліберальної партії – І. Петрункевич звернув увагу зібрання на те, що відомий усім старомосковський шлях не проходить до станцій збудованої гілки Лібаво – Роменської залізниці. Відтак, будівництво нової гілки артерії, яка повинна поєднати м. Борзну і Батурин буде потребувати придбання земель під залізничне полотно для нової транспортної ділянки. У зв'язку з цим, необхідно доручити губернській земській управі всебічно дослідити це питання і надати земському зібранню детально розроблений проєкт кошторису вартості

залізничного з'єднання Батурина і Борзни Роменською залізницею. Губернське доручило губернській управі зібрати усю необхідну інформацію по цьому питанню і доповісти земським зборам [8, с. 133].

11 грудня 1874 р., на засіданні губернських зборів І. Петрункевич ініціював запрошення до губернської земської управи штатного найманого службовця – профільного фахівця з розвитку транспортної галузі, оскільки вказана галузь земського господарства потребує спеціальної освіти, наукових знань та практичного досвіду. Губернське земство підтримало пропозицію діяча [8, с. 140].

9 жовтня 1877 р. на засіданні чергової сесії Борзнянського повітового земського зібрання була розглянута доповідь повітової управи щодо спорудження у повіті транспортних об'єктів. Управа констатувала, що поштова дорога у селі Плиски від плотини землевласника І. Петрункевича до залізничного вокзалу не може надалі утримуватись постійно у штатному режимі, оскільки є тісною за конструкцією, після дощових опадів стає непридатною для практичної експлуатації.

У зв'язку з цим виконавчий орган вважав доцільним і практичним віддати цю споруду на утримання або одному з місцевих жителів, наприклад І. Петрункевичу, або ж частину усієї дороги віддати для піклування місцевій сільській громаді. Головне завдання залишиться тим самим – безперебійне функціонування поштового шляху під наглядом фахівців повітової управи. Повітові земські збори прислухались до аргументів управи і ухвалили передати поштову дорогу на утримання місцевого землевласника – І. Петрункевича [9, с. 44].

13 січня 1879 р. на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання губернське було розглянуте питання про побудову шосейної дороги за маршрутом Чернігів – Городня.

Очільник ліберальної партії – І. Петрункевич виступив з об'ємною промовою по цьому питанню. Оратор відзначив, що перш ніж вирішувати це питання, необхідно знати – чи є статистичні відомості, які підтверджують необхідність побудови для населення вказаної дороги і чи є приблизні розрахунки видатків на її будівництво з бюджету губернського земства. Діяч зауважив, що без достовірних даних подібного роду проблеми вирішувати не можна. Загальні ж міркування про користь дороги, які містяться у повідомленні голови губернської земської управи і доповідях найманих службовців не є достатнім аргументом для початку реалізації проєкту. Саме статистичні відомості, на переконання політика, могли б стати науковим фундаментом для аналізу проблеми, оскільки доповідь управи вельми поверхова і непереконлива.

Голова зборів запропонував обрати до складу губернської земської управи кількох гласних, які репрезентують повіти Чернігівської губернії, що зацікавлені у практичній реалізації проєкту. На його думку, участь провінційних представників дозволить управі більш впевнено та відносно швидше підготувати увесь комплекс документів для побудови дороги.

І. Петрункевич у відповідь зазначив, що подібна пропозиція у цілому є слушною, однак дуже важливо, щоб до складу управи не потравили комерційно зацікавлені персони, бо це буде заважати неупередженому характеру її діяльності. Тому найбільш оптимальним рішенням буде обрати спеціальну комісію при губернській земській управі з представників повітів, на території яких не буде будуватися згадана дорога, що дозволить неупереджено оцінити як саму потребу у транспортній артерії, так і її значення для регіону.

Чернігівське губернське земство після обговорення питання постановило: з метою вирішення долі проєкту будівництва дороги Чернігів – Городня тимчасово обрати до складу губернської земської управи представників незацікавлених повітових земств губернії. Від ліберальної партії були обрані М.Константинович та І. Шраг [10, с. 11–15].

На цьому ж засіданні була заслухана доповідь губернської управи про те, що чернігівський губернатор надіслав офіційне звернення до губернського земства з проханням підтримати проєкт побудови дороги Чернігів – Городня, оскільки це суттєво покращить транспортне сполучення між повітами губернії та надасть імпульс торгівельно – економічному розвитку регіону. Регіональний представник Міністерства внутрішніх справ Російської імперії зауважив, що подібні питання входять у безпосередню компетенцію виборних інституцій земського самоврядування, а відтак він рекомендує зборам обрати профільну комісію, яка предметно та всебічно розгляне вказаний інфраструктурний проєкт [10, с. 27–30].

20 жовтня 1879 р., на засіданні чергової сесії Чернігівського повітового земського зібрання була розглянута доповідь повітової управи щодо перспектив будівництва шосейної дороги за маршрутом Чернігів – Городня. Члени опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя узяли активну участь в обговоренні вагомого інфраструктурного проєкту.

Так, М. Константинович у своєму виступі зауважив, що він не погоджується з пропонованою управою логістикою дороги через м. Седнів, оскільки лише північно – західна частина Чернігівської губернії потребує додаткових магістралей для торгівлі зерновими виробами. Відтак, пропонований Чернігівською губернською управою напрямок дороги через с. Бурівка є найбільш оптимальним, хоча, безумовно, можна зрозуміти бажання мешканців Чернігова мати проєктовану дорогу.

Соратник М.Константиновича – В. Варзар відзначив, що м. Седнів Чернігівського повіту не є осередком хліборобства, а відтак немає сенсу будувати дорогу за такою логістикою.

Інший представник ліберальних земців – О. Карпинський у своїй промові зазначив, що вказану проблему треба розглядати у контексті стратегічних планів Уряду Російської імперії, який хоче інкорпорувати м. Чернігів у вже існуючу мережу побудованих залізниць, однак не будувати для цього додаткових гілок. Центральні інституції виконавчої влади вже звернулись до Чернігівського губернського земства про асигнування для вказаного амбітного проєкту з земського бюджету 5000 рублів й усіх необхідних для забудови ділянок землі, у тому числі приватної. Цілком очевидно, що урядові структури цікавить максимальне скорочення довжини залізничного сполучення, щоб не витрачати додаткових ресурсів державної казни. У контексті цього і потрібно розглядати долю вказаного шосе. Чернігівському повітовому земству потрібно добре обміркувати логістичні деталі проєкту.

Відомий правник та земський ліберал – І. Шраг не погодився з аргументами своїх колег по партії і підтримав точку зору повітової управи, яка пропонувала будувати шосе через м. Седнів. Оскільки під час обговорення питання думки розійшлися, юрист пропонував депутатам самостійно визначатися по проблемі шляхом голосування.

У результаті проведеного голосування, більшістю голосів – 16 проти 8, Чернігівське повітове земство постановило:

1) схвалити та затвердити проєкт будівництва шосе Чернігів – Городня, згідно поданого повітовою управою проєкту;

2) асигнувати з земського бюджету Уряду Російської імперії 6000 рублів для реалізації інфраструктурного задуму;

3) доручити повітовій земській управі узяти на баланс бюджету усі витрати, які будуть пов'язані з відчуженням земельних ділянок, необхідних для будівництва, у тому числі – приватних власників [11, с. 18–21].

21 жовтня 1879 р. Чернігівське повітове земство продовжило розглядати питання будівництва шосе Чернігів – Городня у площині проблеми можливого викупу повітовим земством земельних ділянок, які належать приватним, державним та комунальним власникам.

Репрезентант ліберальної партії – О. Карпинський у своїй промові відзначив, що порушене у зібранні питання є дуже складним, адже навіть документація Чернігівської губернської земської управи яскраво засвідчує численні факти наявних судових процесів, які відбуваються між власниками, розпорядниками земельних ділянок та структурами, які займаються практичною реалізацією будівництва доріг. Оскільки абсолютна більшість поштових доріг знаходиться у власності Чернігівського губернського земства, то буде цілком виправданим звернутися повітовому земству до губернської земської управи з пропозицією придбати за рахунок бюджету губернського земства полотно для будівництва зазначеної дороги, тим самим, з одного боку, підсиливши позиції земських установ як власників провінційних шляхів, а з другого – уникнути ймовірного конфлікту між губернським і повітовим земством у царині відповідальності та аспектів власності активів майна.

Інший представник лібералів – М. Константинович у своєму виступі відзначив, що поява шосе Чернігів – Городня буде вигідним не тільки для столиці губернії, яка отримає додаткове джерело для вибору послуг та продукції, а й особливо – для Чернігівського повіту, оскільки за умов появи згаданого залізничного сполучення з центром губернії саме шосейна дорога буде мати важливе значення економічного розвитку громад повіту. Відтак, він підтримав план зведення дороги через м. Седнів, що дозволить системі земського самоврядування заробити немалі фінансові ресурси для свого бюджету.

О. Карпинський, у свою чергу додав, що інститути міського самоврядування Чернігова у разі початку будівництва дороги те ж приймуть фінансову участь у проєкті, адже міські дума та управа зацікавлені як у збільшенні варіантів транспортного сполучення з Черніговом, так і розширенням джерел постачання послуг та продукції на ринки столиці губернії, що, безумовно, буде сприяти урізноманітненню асортименту для містян, появи конкуренції та у наслідок цього зниження масштабу цін на послуги і продукцію. Чернігівське

повітове земство більшістю голосів підтримало точку зору О. Карпинського [11, с. 57–60].

10 вересня 1881 р. на засіданні чергової сесії Сосницького повітового земського зібрання слухалось питання про виконання ремонтних робіт у Сосницькій прогімназії. Голова повітових зборів відзначив, що за результатами виконання земського бюджету передбачається акумуляція невикористаних коштів у сумі 3000 рублів. Репрезентант ліберальних земців – О. Карпинський принципово наполягав на тому, щоб вказана сума була витрачена на здійснення ремонтних робіт у згаданому навчальному закладі. Повітові земські збори у цілому погодились з такою постановкою питання і постановили: асигнувати з земського бюджету 3000 рублів на виконання ремонтних робіт у Сосницькій прогімназії [12, с. 26].

11 вересня 1881 р., Сосницьке повітове земство розглянуло питання про фінансування будівництва мостів на провінційній дорозі, яка проходила по території с. Осьмаківка. Були озвучені думки про те, що шлях має вагоме торгівельне значення, оскільки по ньому йдуть каравани з продукцією тютюнових плантацій краю, які мають міжнародну популярність.

Від ліберальної партії по цьому питанню виступив О. Карпинський. Оратор висловив сумніви щодо доцільності асигнування коштів для будівництва моста, оскільки, по-перше, провінційні дороги не є безпосередньою компетенцією земських установ; по-друге, зібрання не має у своєму розпорядженні детальних відомостей щодо реальної потреби у реалізації проєкту та його корисності для абсолютної більшості населення; по-третє, повітове земство не може собі дозволити брати фінансову участь у заходах, які мають відношення до економічних інтересів лише декількох комерційних фірм Ніжинського повіту Чернігівської губернії, які мають пряму зацікавленість у справі практичного втілення ідеї.

Опозиціонер наголосив на тому, що дорога у с. Осьмаківка є торгівельним шляхом для транспортування зернової продукції, однак значних обсягів виробів з тютюну тут не помічали. Відтак, земські збори повинні отримати більш детальну інформацію з цього приводу і тільки після її вивчення приймати будь-які рішення.

Сосницьке повітове земське зібрання, після обговорення питання постановило:

1) доручити повітовій земській управі всебічно дослідити значення Осьмаківської дороги для торгівельно – економічної галузі повіту і надати обґрунтовану доповідь для зборів;

2) просити повітову управу завчасно знайомити депутатський корпус зібрання з результатами діяльності відповідних служб виконавчого органу [12, с. 38–42].

12 вересня 1881 р. Сосницьке повітове земство розглянуло проблему транспортної повинності та інструментів її фіскалізації. Від опозиційної аристократичної фронди північної України виступив О. Карпинський.

У своїй промові він зазначив, що зібрання не має жодних достовірних відомостей щодо стану функціонування вказаної повинності у повіті. Відтак, повітова земська управа, не маючи у своєму розпорядженні точних економічних розрахунків, не зможе клопотати перед зібранням про асигнування бюджетних коштів, оскільки невідомо – які саме ресурси потрібно буде задіяти у справі налагодження системи сухопутної повітової транспортної комунікації.

Діяч акцентував увагу депутатського корпусу ще на одній проблемі. О. Карпинський вказав, що дорожні споруди проходять по територіям приватних володінь як аристократів, так і відомих місцевих підприємців та комерсантів. Відповідно, будь-яке втручання земського самоврядування у цій сфері буде суттєво впливати на кошторис майбутніх проєктів. Він підтримав позицію повітової земської управи щодо асигнування з бюджету земства 2000 рублів для забезпечення поточних потреб провінційної транспортної системи. Однак, депутати не підтримали вказані пропозиції [12, с. 47–52].

6 жовтня 1883 р. на засіданні чергової сесії Городнянського повітового земського зібрання була розглянута державна ініціатива про передачу під патронат земства лісового масиву території, по якій проходила військово – транспортна дорога за маршрутом Ріпки – Лоєв, оскільки самою артерією піклувалась повітова земська управа.

Репрезентант лібералів – О.Ліндфорс у своєму виступі зазначив, що Уряд Російської імперії, згідно законодавчих імперативів, повинен був сплачувати компенсацію власникам земельних латифундій, які мобілізувались для потреб держави під побудову одиниць транспортного сполучення. Однак, у силу того, що до 1880 р. жодних викупних процедур не було здійснено, то відповідні земельні активи повинні залишитись у власності своїх господарів, а сама дорога не може бути об'єктом піклування повітового земства, оскільки мілітарні питання є компетенцією верховної влади. Повітові земські збори у цілому підтримали точку зору опозиціонера [13, с. 100].

У жовтні 1884 р. на черговій сесії Чернігівського повітового земського зібрання була розглянута доповідь повітової земської управи щодо питання упорядкування та розширення мережі доріг у повіті, у тому числі військово – транспортних. Проблема полягала у тому, що під час розмежування земельного фонду повіту та вчинення корупційних дій, абсолютна більшість провінційних шляхів були звужені. Від ліберальної опозиції виступили В. Варзар та М. Константинович.

В. Варзар у своєму виступі відзначив, що становище можна виправити шляхом звернення до правоохоронних органів, адже звуження доріг відбулось за рахунок протиправного захоплення земельних ділянок у процесі розмежування. Крім того, потрібно реалізувати заплановані проєкти будівництва мостів у повіті, оскільки з земського бюджету були асигновані кошти на розробку документації.

М. Константинович у промові наголосив, що проблему цілком може вирішити Чернігівське повітове земство, адже воно, після ухвалення рішень мирових судових інститутів, має юридичне право виконувати згадані постанови, шляхом направлення уповноваженим посадовим особам провінційного самоврядування – сільським старостам, волосним старшинам та писарям, керівникам поліцейських органів відповідних приписів.

У результаті обговорення Чернігівське повітове земство постановило:

1) доручити повітовій земській управі постійно стежити за станом мережі доріг у Чернігівському повіті;

2) у разі будь-яких порушень та зловживань, надати повітовій управі повноваження для негайного звернення до органів поліції, з метою як покарання винних, так і виправлення ситуації;

3) зобов'язати повітову земську управу провести усі необхідні технічні роботи з належного розширення усіх провінційних шляхів, які функціонують на території громад Чернігівського повіту [14, с. 77–79].

23 жовтня 1887 р. на засіданні чергової сесії Борзнянського повітового земського зібрання було розглянуто питання про ремонт, фінансування та надання статусу крайової дорозі між селами Британи та Кладьківка Борзнянського повіту.

Представник ліберальної опозиції – Н. Волк-Карачевський зауважив, що він не погоджується з пропозиціями повітової управи, адже вказана дорога не має принципового значення, оскільки уся мережа шляхів, яка проходить по території повіту, веде до столиці Чернігівської губернії. Тому асигнування фінансових ресурсів з земського бюджету на згаданий проєкт є дуже сумнівним кроком. Повітові земські збори, після обговорення проблеми ухвалили: доручити повітовій земській управі вивчити усі аспекти питання і доповісти про результати земському зібранню [15, с. 19–20].

28 жовтня 1889 р. на засіданні чергової сесії Козелецького повітового земського зібрання було розглянуто питання про функціонування греблі на р. Остер. Була висловлена думка про необхідність її демонтажу, оскільки вона, буцім-то, вже не виконує своєї належної ролі.

У своєму виступі репрезентант ліберальної партії – О.Шлікевич зауважив, що вказана гребля виконує важливу роль у справі осушення земельних ділянок навколо басейну р. Остер, а тому без фахової експертизи не можна приймати жодних рішень по цьому питанню. Після обговорення Козелецьке повітове земство постановило: доручити повітовій земській управі всебічно дослідити проблему, підготувати доповідь та винести її на розгляд повітових земських зборів [16, с. 59–60].

Висновки. Резюмуючи викладене можемо стверджувати, що проблема побудови інфраструктури у регіоні займала помітне місце у практичній діяльності ліберальних земців північної України та була органічною частиною соціально – економічної програми досліджуваної політичної течії у визвольному русі Російської імперії другої половини XIX ст. Аналіз залученого комплексу історичних першоджерел, частина з яких уперше запроваджується до міжнародного наукового обігу свідчить про те, що опозиційні аристократи краю системно працювали в інфраструктурному сегменті розвитку економічного потенціалу Північного Лівобережжя.

Так, зокрема, одним з провідних напрямків, яким опікувались земські ліберали було питання побудови мережі залізничного сполучення на території регіону. Сміливо критикуючи політику Уряду Російської імперії у цій сфері, яка полягала у сполученні провінційних територій з столичним регіоном держави, а не з стратегічними торгівельними портами Чорного та Балтійського моря, які мали забезпечити стабільні фінансові прибутки для бюджету країни від комплексу міжнародної економічної діяльності; розуміючи, що корона Романових будує інфраструктуру не для потреб суспільства, а державного організму та збройних сил; тверезо та самокритично оцінюючи вельми скромні можливості кошторисів виборних інституцій земського самоврядування, все ж ліберальні земці наголошували на принциповій необхідності

побудови системи залізниць у регіоні, використовуючи інструмент концесій та державних урядових гарантій і допоміжній ролі земських установ як репрезентантів інтересів місцевого соціуму.

Уповноваженим представником профільних земських органів у галузі залізничного будівництва став член опозиційної фронди – О.Карпинський, який був направлений у службове відрядження до Санкт-Петербургу з метою земського лобіювання та оптимального визначення побудови гілок залізничного сполучення. Намагаючись забезпечити системність та якість залізничної політики, ліберали клопотали про запрошення на земську службу до Чернігівської губернської управи профільного спеціаліста, оскільки вказана галузь потребувала специфічних знань.

Іншим важливим напрямом практичної діяльності ліберальних земців стало створення мережі шляхів транспортного сполучення, у тому числі – поштової комунікації, які з'єднували між собою як повітові центри регіону, так і окремо узяті територіальні громади. Опозиційні аристократи чітко розмежовували державну компетенцію у справі будівництва та облаштування стратегічно важливих, у тому числі з мілітарної точки зору, доріг та шляхів регіонального значення, якими, згідно законодавства, повинні були опікуватись інститути місцевого самоврядування. У такий спосіб опозиціонери намагались нівелювати вірогідні прояви корупційних дій, які були дуже характерними для представників верховної бюрократії та провінційного чиновництва під час практичної реалізації побудови залізниць по території Російської імперії, в умовах залучення іноземного капіталу інвесторів.

Потрібно зауважити, що характерним нюансом транспортної політики лібералів краю було забезпечення логістичного сполучення з видатними у минулому центрами краю, які мали історичний символізм та політичний «ореол», скажімо однією з колишніх столиць Гетьманщини – містечком Батурин, що, безперечно, свідчить про збереження національної пам'яті у свідомості прогресистів. Зазначимо, що мали місце й факти гуманного філантропізму з боку земських лібералів, які погоджувалися за рахунок власних ресурсів утримувати у належному стані конкретні дорожні артерії, намагаючись не обтяжувати цим бюджети повітових та губернського земств.

При ухваленні проєктів будівництва доріг регіонального значення між столицею – Черніговом та іншими центрами повітів і громад, представники опозиційної аристократичної фронди керувались імперативами торгівельно – економічного значення одиниць логістики, даними обстежень земської статистичної служби та суспільною користю для конкретних територіальних громад.

Окремо необхідно наголосити на тому, що з кошторисів земських установ були асигновані значні фінансові ресурси Уряду Російської імперії з метою побудови шляхів стратегічного значення, а повітові та губернська земські управи, використовуючи можливості власних бюджетів, узяли на себе місію вирішення комплексу усіх проблем, у тому числі правових конфліктів, які були пов'язані з відчуженням приватних територій та активів власності окремих персон, на яких планувалося будівництво транспортних об'єктів, тим самим уникаючи ймовірності багатьох юридичних колізій навколо цього питання.

Оскільки у результаті численних корупційних дій посадових осіб регіональної адміністрації у галузі земельного розмежування багато повітових та сільських доріг були штучно звужені, земські ліберали принципово наполягали на всебічному розслідуванні цих злочинних дій правоохоронними органами краю та подальшому забезпеченні інтересів місцевого самоврядування у сегменті побудови та впорядкування інфраструктури, у тому числі шляхом асигнування коштів для ремонту об'єктів.

У царині благоустрою територій громад регіону, поза усіляким сумнівом, потрібно відзначити особисто розроблений та ініційований опозиційними аристократами модерний проєкт виборних органів міського самоврядування Чернігова щодо асфальтування абсолютної більшості локацій столиці Чернігівської губернії. Інструментом ресурсного забезпечення проєкту стала соціально справедлива податкова політика, запропонована земськими лібералами, головна суть якої полягала у прогресивній шкалі податкоутворення та оподаткування населення м. Чернігова: з одного боку, було запропоновано не оподатковувати активи власності міщан, за допомогою яких вони заробляють собі на життя(транспортні засоби, товарна худоба та птахівництво), з другого – максимально збільшити податки для заможних чернігівців, враховуючи ступінь прибутків та предметів розкоші.

Резюмуючи можемо стверджувати, що участь представників земської ліберальної партії північної України у побудові інфраструктури регіону у 60–80 рр. XIX ст. була яскравою та невід'ємною частиною соціально – економічної програми політичної течії у визвольному русі Російської імперії

другої половини XIX ст. Історичні першоджерела промовисто свідчать про те, що особисті, подвижницькі зусилля представників опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя у вказаній галузі дали свої практичні «плоди» революційного гатунку, якими користувалися не тільки сучасники досліджуваної епохи, а й покоління людей радянської доби, адже СРСР запозичив багатий економічний спадок часів існування Російської імперії.

Список літератури:

1. Котельницький Н. «Письма из деревни» Н.Н. Волк – Карачевського як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України(60–80 рр. XIX ст.). Історія науки та біографістика. 2019. № 2. С. 350–384; Він же. Праці В.М.Хижнякова як джерело з історії формування політики земської ліберальної фронди північної України у галузі побудови міської інфраструктури у 1870-х роках. Проблеми історичної регіоналістики та мікроісторії : збірник тез Всеукраїнської наукової конференції з нагоди 165-ї річниці від дня народження Миколи Левитського, 16–17 травня 2024 року. Кропивницький: РВВ ЦДУ ім. В.Винниченка, 2024. С. 60–63; Він же. Рукопис В.М. Хижнякова «О ревизии волостей в некоторых уездах Черниговской губернии в 1888 году» як джерело з історії земського лібералізму Північної України (1880-х рр.). Консенсус. 2024. № 3. С. 119–128.

2. Журналы заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1868 года. Чернигов: Ильинская типография, аренд. губ. зем. управой, 1868. 140 с.

3. Журналы очередных заседаний Черниговского губернского земского собрания 1868 года. Чернигов: Ильинская типография, арендуемая губернской земской управой, 1868. 204 с.

4. Журналы заседаний Борзенского уездного земского собрания 1869 года. Киев: Типография И. и А. Давиденко, 1869. 189 с.

5. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1869 года. Земский сборник Черниговской губернии. Чернигов: Типография губернской земской управы, 1870. № 1. 168 с.

6. Свод постановлений Черниговской городской думы с 1871 по 1883 гг. Чернигов: Губернская типография, 1883. 1270 с.

7. Журналы заседаний чрезвычайного Борзенского уездного земского собрания 1873 года. Чернигов: Земская типография, 1873. 25 с.

8. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1874 года. Чернигов : Земская типография, 1875. 356 с.

9. Журналы заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1877 года. Чернигов: Земская типография, 1878. 97 с.

10. Журналы Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1878 года, состоявшейся в 1879 году. Чернигов: Земская типография, 1879. 509 с.

11. Журналы заседаний чрезвычаайного и очередного Черниговского уездного земского собрания 1879 года. Чернигов: Земская типография, 1880. 132 с.

12. Журналы Сосницкого уездного земского собрания, очередной сессии 1881 года. Чернигов: Земская типография, 1882. 241 с.

13. Гаврилов М. Свод постановлений уездных земских собраний Черниговской губернии. Том I. Городницкий уезд (1865–1884). Чернигов: Земская типография, 1886. 618 с.

14. Журналы заседаний очередного Черниговского уездного земского собрания 1884 года. Чернигов: Типография Г. Шапиро, 1885. 174 с.

15. Журналы очередного Борзенского уездного земского собрания 1887 года и экстренной сессии 1888 года. Чернигов: Земская типография, 1888. 144 с.

16. Журналы и отчеты Козелецкого уездного земского собрания и управы за 1889 год. Чернигов: Земская типография, 1890. 277 с.

Kotelnytskyi N.A. PARTICIPATION OF LIBERAL ZEMTS OF NORTHERN UKRAINE IN BUILDING THE REGIONAL INFRASTRUCTURE (60–80 s. XIX c.)

The article examines the participation of zemstvo liberals of northern Ukraine in building the infrastructure of the region in the period 60–80 s. XIX c. The author came to the conclusion that the leading direction that the zemstvo liberals cared about was the issue of building a railway network in the region. Boldly criticizing the policy of the Government of the Russian Empire in this area, liberal zemstvos emphasized the fundamental need to build a railway system in the region, using the instrument of concessions and state government guarantees and the supporting role of zemstvo institutions as representatives of the interests of local society. The authorized representative of the specialized zemstvo bodies in the field of railway construction was a

member of the opposition Fronda – O. Karpynsky, who was sent on a business trip to St. Petersburg for the purpose of zemstvo lobbying and optimal determination of the construction of railway branches. Another important area of practical activity of liberal zemstvos was the creation of a network of transport routes, including postal communication, which connected both the county centers of the region and individual territorial communities. There were facts of humane philanthropy on the part of the zemstvo liberals, who agreed to maintain specific road arteries in good condition at the expense of their own resources, trying not to burden the budgets of the district and provincial zemstvos. From the estimates of the district institutions, significant financial resources were allocated to the Government of the Russian Empire for the purpose of building roads of strategic importance, and the district and provincial zemstvo boards, using the capabilities of their own budgets, took on the mission of resolving a complex of all problems, including legal conflicts that were associated with the alienation of private territories and property assets of individual persons on which the construction of transport facilities was planned, thereby avoiding the likelihood of many legal conflicts around this issue. In the field of improvement of the territories of the region's communities, it is necessary to note the modern project of asphalting the absolute majority of locations of the capital of the Northern Left Bank – the city of Chernihiv, personally developed and initiated by opposition aristocrats. The tool for resource provision of the project was a socially fair tax policy proposed by the Zemstvo liberals, the main essence of which was a progressive scale of tax formation and taxation of the city's population: on the one hand, it was proposed not to tax the property assets of the townspeople, with the help of which they earn a living (vehicles, livestock and poultry farming), on the other – to maximize taxes for wealthy Chernihiv residents, taking into account the level of income and luxury items.

Keywords: *infrastructure construction, Zemstvo liberal party, northern Ukraine, transport connections.*

Дата першого надходження статті до видання: 29.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 274(477):930.1"1991/2026"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.10

Куриляк В.В.
https://orcid.org/0000-0001-5245-9700
ПВНЗ «Український гуманітарний інститут»

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА ТА ІСТОРІОГРАФІЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРОТЕСТАНТИЗМУ В ПЕРІОД З 1991–2026 РОКИ

У статті здійснено комплексну джерелознавчу та історіографічну реконструкцію еволюції українського протестантизму в період з 1991 по 2026 роки. Дослідження простежує трансформаційний шлях євангельських спільнот від стану «конфесійної маргінальності», що був зумовлений спадщиною радянського тоталітаризму до набуття повноцінної суб'єктності в структурі громадянського суспільства та на міжнародній арені. Методологічну основу роботи становить систематизація й критичний аналіз широкого корпусу джерел, що охоплює державно-правові акти, матеріали державних і церковних архівів, внутрішню конфесійну документацію, его-документи, публіцистичні матеріали, а також судову практику новітнього періоду. Особливу увагу приділено періодизації розвитку протестантських конфесій. Від етапу інституційного оформлення та правової легітимації у 1990-х роках до активного виходу в публічний простір у 2010-х роках і формування феномену «Церкви Майдану» під час Революції Гідності. Проаналізовано процеси переосмислення соціальної місії церков у контексті війни, зокрема їхню роль як волонтерських центрів, капеланських структур і суб'єктів гуманітарної мобілізації. Окремо розглянуто становлення феномену «духовної дипломатії» як специфічної форми транснаціональної релігійної активності, що функціонує як інструмент «м'якої сили» України за кордоном, насамперед у взаємодії з релігійними та політичними колами США. Окремо блок присвячено етико-правовим викликам періоду повномасштабної війни (2022–2026 рр.), зокрема проблемі звуження права на альтернативну (невійськову) службу та зміні правозастосовної доктрини Верховного Суду України. На основі аналізу судових рішень зроблено висновок про формування амбівалентного статусу українських протестантів, які водночас визнаються державою як стратегічні партнери у сфері волонтерства та міжнародної комунікації, але піддаються кримінальному переслідуванню у випадках відмови від військової служби з мотивів совісті. У підсумку стаття пропонує цілісну «карту джерел» і аналітичну рамку для подальших міждисциплінарних досліджень протестантизму як одного з ключових чинників новітньої історії України.

Ключові слова: *сучасний протестантизм, джерелознавство, історіографія, громадянське суспільство, альтернативна служба, Церква Майдану, волонтерство, релігійна свобода.*

Постановка проблеми. Трансформація релігійного ландшафту України за роки незалежності (1991–2026) позначена не лише кількісним зростанням конфесій, а й докорінною зміною соціально-політичного статусу протестантських спільнот. Тривалий час перебуваючи у стані «конфесійної маргінальності», зумовленої репресивною політикою радянського тоталітаризму, український протестантизм за останні тридцять п'ять років здійснив безпрецедентний транзит до повноцінної суб'єктності в межах громадянського суспільства. Проте, попри активну соціальну роль протестантських церков, у вітчизняній історіографії й досі спостерігається певний дефіцит комплексних джерелознавчих студій, які б охоплювали динаміку цього процесу у його цілісності від етапу «виходу з підпілля» до сучасної ролі акторів «духовної дипломатії». В контексті цього актуальність теми зумовлена необхідністю наукової рефлексії над новітнім періодом (2022–2026), коли повномасштабна війна висунула перед протестантськими спільнотами нові етико-правові виклики. Зокрема, йдеться про складну колізію між релігійною ідентичністю (пацифізмом, альтернативною службою) та обов'язком захисту державного суверенітету. Ці процеси фіксуються у принципово нових для дослідника типах джерел, що потребують систематизації та критичного аналізу [29; 38].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Джерельна база та методи дослідження

© Куриляк В.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

вибудувана на засадах мультидисциплінарності. Охоплено корпус документів, що відображають різні виміри церковно-державних відносин, а саме: державно-правовий блок представлений Указами Президента України, законодавчі акти, рішення Верховного Суду щодо прав вірян у воєнний час. Корпоративно-церковна документація представлена внутрішніми хроніками, богословськими деклараціями, матеріалами соборів та з'їздів, що фіксують зміну саморефлексії громад. Его-документи та усні джерела, у вигляді мемуаристики від 1990-х років, які є ключовими для розуміння посттоталітарного транзиту. Міжнародний дискурс представлений звітами правозахисних інституцій та документами міжнародної діяльності українських протестантських центрів у 2024–2026 рр [17; 37]. Використання проблемно-хронологічного принципу дозволяє деконструювати в дослідженні міф про ізольованість протестантського середовища та простежити, як зміна типу панівних джерел від спогадів про переслідування до судових прецедентів та дипломатичних нот об'єктивно відображає інтеграцію протестантизму в глобальний та національний соціополітичний простір України.

Постановка завдання. Метою статті є здійснення джерелознавчої та історіографічної реконструкції еволюції українського протестантизму в період з 1991 по 2026 рр. Основне завдання дослідження не лише структурувати наявний масив документів, а й запропонувати концептуальну рамку для інтерпретації переходу релігійних організацій від об'єктів державного нагляду до активних суб'єктів міжнародної адвокації та внутрішньої соціальної політики.

Виклад основного матеріалу. Трансформація українського протестантизму за роки незалежності (1991–2026) є унікальним прикладом переходу релігійної спільноти від статусу переслідуваної меншини до впливового суб'єкта громадянського суспільства та міжнародної дипломатії. Цей шлях, позначений інституційним відродженням 1990-х, виходом у публічну площину під час масових євангелізацій 2000-х та жертовним волонтерським служінням у часи воєнних випробувань, демонструє глибоку інтеграцію євангельських церков у процеси державотворення. Сьогодні протестантська ідентичність в Україні формується на перетині двох векторів, а саме з одного боку – це успішна «духовна дипломатія» та визнання державою їхнього внеску в обороноздатність, з іншого – гостра екзистенційна криза, спричинена юридичними колізіями навколо права на альтернативну службу в умовах повномасштабної війни. Аналіз джерел та судової практики цього періоду дозволяє не лише реконструювати хронологію подій, а й з'ясувати, як українські протестанти долають розрив між есхатологічними очікуваннями та активною громадянською відповідальністю [23; 36].

Епоха відродження та інституційного оформлення (1991–2004). Перше десятиліття незалежності стало часом відновлення історичної пам'яті та розбудови організаційних структур. Для дослідника цей період важливий насамперед джерелами, що фіксують процес легітимації протестантських церков у новому правовому полі. Розуміння сучасного стану українського протестантизму неможливе без аналізу джерел, що висвітлюють його генезу. Офіційні історичні довідки великих конфесійних союзів слугують первинним матеріалом для реконструкції цього процесу. Важливим історіографічним вузлом є події 1944 року, коли під тиском радянської влади відбулося штучне об'єднання євангельських християн та баптистів у єдиний союз. Джерела, що описують цей процес, такі як історичні нариси Всеукраїнського союзу церков євангельських християн-баптистів, вказують на те, що «євангельські християни зайняли ключові позиції у керівництві союзу», але справжнє об'єднання було ускладнене догматичними розбіжностями та тиском тоталітарної системи. Звертаємо увагу на документи, що фіксують дезінтеграцію радянських структур у 1990-х роках та утворення автономних українських союзів. Це був не просто адміністративний поділ, а акт відновлення національної суб'єктності церков [23; 38].

Паралельно відбувалося відродження п'ятидесятницького руху. Джерела Всеукраїнського союзу церков християн віри євангельської апелюють до спадщини Івана Воронаєва та з'їздів 1920-х років в Одесі, підкреслюючи автохтонність українського п'ятидесятництва. Цитування цих матеріалів дозволяє спростувати поширений у 1990-х роках міф про протестантизм як «імпортовану» з Заходу релігію. Важливо підкреслити, що джерела фіксують тяглість традиції, яка була перервана, але не знищена репресіями. Окремим пластом джерел є мартирологи та свідоцтва про переслідування вірян у радянський період. Інтернет-проєкт «Музей дисидентського руху» (Харківська правозахисна група) містить масив даних про те, як баптисти та п'ятидесятники ставали в'язнями сумління. Ці джерела формують етичний фундамент сучасної протестантської ідентичності – «церкви мучеників», що має моральне право говорити про свободу совісті [21; 30].

Для об'єктивізації наративів про «духовне відродження» 1990-х років та подальшу динаміку розвитку релігійного середовища необхідно залучати верифіковані кількісні дані. Фундаментальним джерелом у цьому контексті є довготривалі моніторингові дослідження Центру Разумкова, що проводяться на системній основі з 2000 року. Ці дані дозволяють простежити трансформацію суспільної свідомості та визначити реальне місце протестантизму в структурі українського соціуму [10; 22].

Аналіз статистичних показників за період 2000–2020 років виявляє кілька ключових тенденцій. По-перше, спостерігається стабільне зростання загального рівня релігійності, особливо в центральних та західних регіонах України. Важливо розуміти, що цей приріст відбувався переважно за рахунок категорії громадян, які раніше маркували себе як «ті, хто не визначився». Це свідчить про активний пошук нової ідентичності у пост-атеїстичному суспільстві, де релігія стала легітимним способом самоідентифікації. По-друге, дані фіксують чітку вікову кореляцію у загальнонаціональному масштабі зберігається пряма залежність, де старші вікові групи демонструють вищий рівень релігійної активності [10; 22].

Проте аналіз внутрішньоконфесійних джерел вказує на специфіку протестантського середовища. На відміну від традиційних церков, протестантизм демонстрував надзвичайно високу динаміку роботи з молоддю. Хоча загальна соціологія не завжди встигала фіксувати ці локальні зміни, активність молодіжних служінь та освітніх проєктів свідчить про успішне омолодження громад. Зрештою, одним із найважливіших показників є рівень довіри до Церкви, який упродовж десятиліть залишається стабільно високим. В умовах деградації радянських соціальних інститутів Церква як інституція фактично замістила колишні партійні та державні структури, ставши головним об'єктом соціальної довіри та джерелом морального авторитету [36].

Таким чином, соціологічні дані дозволяють зробити висновок: хоча протестантизм залишався чисельною меншістю на тлі православного домінування, саме він демонстрував найвищу інституційну динаміку. Це підтверджується не лише опитуваннями, а й статистикою реєстрації релігійних організацій, де кількість нових протестантських осередків часто випереджала темпи розбудови традиційних конфесій. Аналіз соціологічних даних дозволяє зробити висновок про те, що протестантизм, хоч і залишався меншістю на тлі православного домінування, однак демонстрував найвищу динаміку зростання громад. Це підтверджується статистикою реєстрації релігійних організацій, де протестантські громади часто випереджали традиційні церкви за кількістю нових осередків [25].

Завершенням етапу інституційного становлення можна вважати створення у квітні 2005 року Ради Євангельських Протестантських Церков України (РЄПЦУ). Установчі документи цього органу є критично важливим джерелом, оскільки вони фіксують момент переходу від міжконфесійної конкуренції до стратегічної співпраці. РЄПЦУ стала майданчиком для вироблення спільної позиції у діалозі з владою. Протоколи засідань та спільні заяви Ради демонструють, як формувався «колективний голос» українських протестантів, здатний лобіювати питання свободи віросповідання, спрощення реєстраційних процедур та доступу до пенітенціарної системи для капеланів. Епоха публічної місії та соціального богослов'я (2005–2013) – це період між двома революціями (Помаранчевою та Революцію Гідності) позначився виходом протестантів з «молитовних будинків» на площі та стадіони. Джерела цього часу стають більш публічними, медійними та соціально орієнтованими [31].

Апогеєм епохи «стадіонного християнства» став візит Франкліна Грема до Києва у липні 2007 року. Джерела, що описують цю подію, вражають масштабом наведених даних. Звіти організаторів, опубліковані в медіа, фіксують участь понад 4000 церков різних конфесій, що є унікальним прикладом мобілізаційного ресурсу протестантів. Тексти виступів на фестивалі містять важливі маркери самосприйняття. Фраза голови ВСЦ ЄХБ Григорія Коменданта «Весь світ тепер дивиться на Україну... стабільності без духовності бути не може» свідчить про претензію протестантів на роль гаранта моральної стабільності держави. Організаційна структура фестивалю (супутникова трансляція, сотні автобусів, хори, перекладачі) стала тренувальним майданчиком для волонтерських мереж, які згодом, у 2014 році, будуть переорієнтовані на допомогу армії та біженцям. Для дослідника важливо відзначити цей причинно-наслідковий зв'язок, а саме інфраструктура, що була створена для євангелізації, стала інфраструктурою громадянського спротиву та гуманітарної допомоги [13].

Паралельно з масовими акціями відбувалася глибока інтелектуальна робота. Статті Михайла Черенкова, зокрема «Український євангельський

протестантизм: парадигма Реформації в сучасному контексті» (2009) є програмним документом епохи [12]. У цій статті ставиться питання про перехід від «етики втечі від світу» (властивої радянському періоду) до «етики відповідальності». Черенков аргументує, що протестантизм має потенціал стати драйвером модернізації України, подібно до ролі Реформації в Європі. Однак джерела фіксують і внутрішню критику. Публікації на ресурсі *Texty.org.ua* (2011) розкривають зворотний бік медалі, а саме явище «нового середньовіччя» у свідомості вірян. Інтерв'ю з бізнесменами-протестантами, які заявляли «Мені плювати на дороги... Головне, щоб прославлялося Ім'я Ісуса», демонструють розрив між високою теорією інтелектуалів (Черенков) та реальною практикою рядових членів. Цей конфлікт між есхатологічним очікуванням та соціальною відповідальністю є наскрізною темою для аналізу всього періоду [4].

«Церква Майдану» як народження публічної релігії (2013-2014). Революція Гідності стала потужним суспільно-політичним і духовним каталізатором, який остаточно трансформував ідентичність українського протестантизму та вивів його за межі традиційної приватної релігійності. У цей період протестантські спільноти вперше масово постали як публічні актори громадянського суспільства, поєднуючи богослужбову практику, соціальне служіння та громадянську солідарність у спільному просторі Майдану. Саме тоді сформувався феномен так званої «Церкви Майдану» – міжконфесійної, нефрагментованої, контекстуальної форми публічної релігії, орієнтованої не на інституційну експансію, а на етичну присутність і духовну підтримку суспільства в момент кризи. Джерельну базу цього етапу становлять переважно его-документи (свідчення учасників і очевидців подій), журналістські репортажі, публічні звернення духовних лідерів, а також соціологічні та антропологічні спостереження «в полі», що дозволяють реконструювати живу релігійну практику поза межами традиційних церковних інституцій [16; 18; 27].

Також унікальним феноменом, зафіксованим у джерелах, став «Молитовний намет» на Майдані. Дослідження Тетяни Калениченко, опубліковані у *Euxeinos*, надають детальний опис функціонування цього простору [20]. Намет став місцем, де стиралися конфесійні кордони, а протестанти, католики та православні молилися почергово або разом, що було немислимо у мирний час. Репортажі *Religious Information Service of Ukraine* (RISU) та свідчення іноземних спостерігачів (наприклад, стаття «The heart of Maidan prayer») фіксують зміну ролі пастора [26]. Із проповідника він перетворюється на «капелана Майдану», який стоїть між ворогуючими сторонами. Епізод, коли пастор запитує священника: «Що робитимемо, якщо почнуть стріляти?», а той відповідає: «Будемо молитися», став хрестоматійним прикладом ненасильницького спротиву [15; 26].

Далі хронологічно представлена теологія присутності та зміна ставлення до влади. Джерела фіксують богословський зсув у тлумаченні послання до Римлян (глава 13) про покору владі. Якщо раніше домінувала пасивна покора, то події Майдану актуалізували концепцію «активної громадянської позиції» як форми служіння Богу. Наукові дослідження Дениса Шестопальця аналізують цей процес як появу «публічної релігії» в Україні, де релігійні символи та риторика стають інструментами політичної легітимації протесту [28; 39]. Важливим інсайтом є спостереження, що саме на Майдані відбувся поділ на «національні церкви» (УГКЦ, УПЦ КП, протестанти) та «церкву імперську» (УПЦ МП), яка самоусунулася від підтримки протестувальників. Це заклало фундамент для майбутньої релігійної мапи воюючої країни.

Війна, волонтерство та державне визнання (2014–2019). Анексія Криму та початок воєнних дій на сході України стали якісно новим етапом у розвитку українського протестантизму, поставивши релігійні спільноти перед безпрецедентними екзистенційними, етичними та інституційними викликами. Для протестантів цей період означав одночасне переживання травматичного досвіду репресій на окупованих територіях і безпрецедентну мобілізацію ресурсів на підконтрольних Україні землях. Джерельна база цього етапу набуває виразного драматичного характеру та включає хроніки переслідувань, свідчення депортацій, знищення культових споруд, а також особисті наративи пасторів і волонтерів, які опинилися в умовах воєнного конфлікту [32].

Водночас саме в цей період протестантські спільноти здійснили радикальний поворот від маргінального статусу до активної участі у волонтерському русі, соціальній допомозі військовим і внутрішньо переміщеним особам, капеланському служінні та гуманітарній підтримці постраждалих регіонів. Практики віри дедалі більше поєднувалися з громадянською відповідальністю, що сприяло формуванню нової моделі протестантської ідентичності як «служіння в умовах війни». Саме через цю активну участь у захисті людської гідності та соціальної стійкості протестанти здобули

найвищий рівень суспільного та державного визнання за весь період незалежності України, що відобразилося у співпраці з державними структурами, легалізації капеланського служіння та включенні релігійних організацій у систему національної безпеки й гуманітарної політики [22; 32].

Звіти державних органів (ДЕСС) та заяви правозахисників (Віктор Єленський) документують системні переслідування протестантів на окупованих територіях Донбасу та в Криму. Російська пропаганда та окупаційні адміністрації таврували їх як «американських шпигунів» та «сектантів», що призводило до захоплення молитовних будинків, арештів та вбивств пасторів. Ці джерела є критично важливими для розуміння того, чому українські протестанти зайняли настільки безкомпромісну проукраїнську позицію для них це стало питанням фізичного виживання [3].

Окремо маємо низку наукових досліджень трансформації капеланства (*Changing focus on Military Chaplaincy*), які показують, як пацифістські деномінації адаптувалися до війни. Джерела описують процес, коли пастори, які раніше відмовлялися брати зброю, йшли на фронт як капелани, щоб надавати духовну підтримку. Це призвело до виникнення нової категорії служителів – «військових пасторів», які користуються величезним авторитетом як у церкві, так і в армії [19].

Святкування 500-річчя Реформації у 2017 році стало апогеєм державного визнання. Центральним документом епохи є Указ Президента України №357/2016 «Про відзначення в Україні 500-річчя Реформації» [8]. Текст указу є унікальним для пострадянського простору, оскільки на державному рівні визнає «вагомий внесок протестантських церков». Аналіз імплементації цього указу показує безпрецедентну активність через концерти, круглі столи, соціальні проєкти тощо. Проте, внутрішні джерела (наприклад, дискусії в середовищі Адвентистів сьомого дня) показують і наявність побоювань щодо «політизації» віри та надмірного зближення з державою [31]. Додамо, що представники Церкви АСД наголошують на необхідності збереження конфесійної ідентичності навіть у рамках загальнонаціональних проєктів.

Політичні трансформації після 2019 року, а особливо початок повномасштабного вторгнення Російської Федерації у 2022 році, вивели український протестантизм за межі внутрішнього національного контексту, перетворивши його на активного актора міжнародного релігійно-політичного дискурсу. У цей період протестантські лідери, богослови та громадські діячі дедалі частіше виконують функцію неформальних посередників між українським суспільством і західними політичними, церковними та академічними інституціями.

Джерельна база цього етапу включає дипломатичні візити, звернення до парламентів і церковних асамблей, участь у міжнародних конференціях, мережах гуманітарної допомоги та глобальних молитовних ініціативах. У цих контекстах протестанти постають як своєрідні «народні дипломати», здатні артикулювати український досвід війни, апелюючи до універсальних категорій людської гідності, свободи совісті та відповідальності віруючих перед світом. Їхній вплив часто виявляється ефективнішим за формальні дипломатичні канали, оскільки ґрунтується на довірі, спільній конфесійній мові та розгалужених транснаціональних мережах [14; 31].

У результаті формується нова модель «духовної дипломатії», в якій релігійні спільноти стають важливим елементом м'якої сили держави, сприяючи міжнародній підтримці України, протидії російським наративам та закріпленню України як суб'єкта, а не об'єкта глобальної політики. Цей період засвідчує остаточний перехід протестантизму від внутрішньо-конфесійного служіння до повноцінної участі у формуванні геополітичного образу країни [14].

Показовим та ключовим джерелом для аналізу зовнішньополітичної активності є матеріали, пов'язані з організацією «Українських тижнів» у Вашингтоні. Інтерв'ю координатора цих заходів Павла Унгуряна для *Espreso* та інших видань розкривають механіку лобіювання інтересів України через релігійні канали. Особливу цінність має кейс впливу на спікера Палати представників США Майка Джонсона у 2024 році. Джерела свідчать, що саме «духовна дипломатія» – зустрічі з українськими баптистами, розповіді про загиблих одновірців (зокрема, історія про загибель сім'ї пастора в Одесі від удару «шахеда») – стала тим емоційним тригером, який допоміг розблокувати пакет військової допомоги. Списки учасників делегацій (нардепи, капелани, діти-сироти) та перелік зустрічей з американськими сенаторами-республіканцями (Джеймс Ленкфорд, Роджер Вікер) демонструють системну роботу з консервативним електоральним полем США, яке часто скептично налаштоване до світської влади України, але солідаризується з «братами по вірі» [9; 34].

Констатуємо, що має низку джерел також фіксують активну протидію російським наративам. Спільні звернення американських релігійних

лідерів (католиків, православних, протестантів) із засудженням патріарха Кирила є прямим результатом роботи українських протестантів. Виступи Віктора Єленського на міжнародних самітах релігійної свободи підсилюють цю лінію, надаючи фактичну базу про злочини окупантів проти релігійної свободи [1; 33].

Період повномасштабної війни став найскладнішим випробуванням для протестантської ідентичності. Джерела 2022–2026 років – це переважно судові реєстри та правозахисні звіти, які демонструють картину гострого конфлікту між державою та частиною вірян. Аналіз судової практики 2023–2026 років виявляє системну проблему реалізації права на альтернативну (невійськову) службу під час війни.

Ключовим прецедентом є справа Дмитра Зелінського (Адвентист сьомого дня). Джерельна база детально фіксує хронологію судового розгляду справи, яка стала показовою для формування нової правової доктрини у сфері свободи совісті в умовах воєнного стану. У червні 2023 року суд першої інстанції в Кременці ухвалив виправдувальний вирок, визнавши право вірянина на заміну військової служби альтернативною з огляду на його релігійні переконання. Однак уже в серпні 2023 року апеляційний суд скасував це рішення, поставивши під сумнів абсолютний характер права на альтернативну службу в умовах збройної агресії. Кульмінацією процесу стало рішення Верховного Суду в червні 2024 року, яким було залишено в силі обвинувальний вирок із призначенням покарання у вигляді трьох років позбавлення волі [2; 37].

Це судове рішення стало поворотним моментом у правозастосовній практиці, оскільки Верховний Суд фактично сформулював новий підхід: за умов воєнного стану право на альтернативну (невійськову) службу не має абсолютного характеру, а конституційний обов'язок захисту Вітчизни набуває пріоритетного значення. У такий спосіб було закладено підвалини для зміни балансу між індивідуальною свободою совісті та інтересами національної безпеки, що має далекосяжні наслідки для релігійних спільнот із пацифістською традицією [7].

В цілому регіональна судова практика 2024–2025 років засвідчує системне посилення кримінальної відповідальності щодо представників баптистських громад та інших протестантських конфесій, які з мотивів релігійних переконань відмовляються від проходження військової служби. Джерела фіксують хвилю обвинувальних вироків у різних регіонах України, що свідчить не про поодинокі випадки, а про формування усталеної правозастосовної тенденції.

Показовим є так званий харківський кейс (листопад 2024 року), у межах якого баптиста, що надав довідку від релігійної громади та висловив готовність проходити службу в якості кухаря, було засуджено до трьох років позбавлення волі. Суд відхилив аргументацію щодо свободи совісті, обґрунтовуючи своє рішення тим, що навіть невійськова посада у структурі Збройних сил передбачає підпорядкування військовому статуту та потенційну можливість використання зброї [11]. Аналогічну логіку продемонстрував Івано-Франківський суд у вересні 2024 року, призначивши покарання у вигляді одного року позбавлення волі вірянину, який ігнорував повістки, попри заявлену готовність виконувати будівельні та господарські роботи поза бойовими підрозділами [6].

Особливо тривожним сигналом для релігійних спільнот став вирок від 19 січня 2026 року, яким особу було засуджено за відмову від мобілізації на посаду продовольчого забезпечення. Цей випадок засвідчує, що станом на початок 2026 року законодавча прогалина щодо альтернативної (невійськової) служби в умовах воєнного стану так і не була усунута. Натомість держава продовжує розв'язувати конфлікт між обов'язком захисту Вітчизни та свободою віросповідання переважно шляхом кримінального переслідування, а не через створення чіткого й легітимного механізму альтернативної служби [5].

У цьому контексті ключовим міжнародно-правовим документом є Висновок Венеційської комісії від 18 березня 2025 року, який надає принципово нову рамку для осмислення української судової практики у справах про відмову від військової служби з мотивів совісті. Комісія прямо констатує, що починаючи з 2022 року Україна фактично припинила визнавати право на альтернативну (невійськову) службу, навіть для осіб, чиї релігійні переконання є послідовними, задокументованими та належать до традицій пацифістських конфесій [37].

Таким чином, дискусія виходить за межі внутрішнього кримінального права і переміщується у площину міжнародних зобов'язань України у сфері прав людини, зокрема у світлі Європейської конвенції з прав людини та практики ЄСПЛ. Висновок Венеційської комісії створює додатковий нормативний і репутаційний тиск на законодавця, вказуючи на необхідність вироблення правового механізму, який би дозволив збалансувати

обов'язок захисту держави та свободу совісті в умовах воєнного стану [24].

Ці зауваження підтверджуються аналізом національної судової практики 2023–2026 років, яка демонструє послідовну ескалацію покарань та звуження простору для правового захисту віруючих. Порівняльний аналіз судових рішень засвідчує перехід від поодиноких виправдувальних вироків до формування стабільної обвинувальної лінії, незалежно від конфесійної належності обвинувачених чи характеру запропонованої ними альтернативної служби.

Так, у червні 2023 року суд першої інстанції в Тернопільській області виправдав вірянина Церкви адвентистів сьомого дня, визнавши його право на заміну військової служби. Проте вже у червні 2024 року Верховний Суд у справі вірянина АСД залишив у силі обвинувальний вирок із покаранням у вигляді трьох років позбавлення волі. У подальших рішеннях 2024–2026 років (Сумська, Івано-Франківська, Харківська, Чернівецька області) суди системно відхиляли аргументи, пов'язані зі свободою совісті, та призначали реальні строки ув'язнення, включно з випадками відмови від мобілізації на невійськові посади [35].

У сукупності міжнародна оцінка Венеційської комісії та національна судова практика свідчать про глибоку нормативну напругу між задекларованими стандартами прав людини та фактичними механізмами їх реалізації в Україні. Це дозволяє говорити не лише про правову, а й про світоглядну трансформацію державної політики щодо релігійних меншин у контексті війни, яка потребує подальшого богословського, правового та етичного осмислення.

Висновки. Отже, комплексний аналіз джерельної бази за період від здобуття Україною незалежності до 2026 року дозволяє зафіксувати глибоку та багатовимірну трансформацію ідентичності українського протестантизму, що відбувалася під впливом політичних, соціальних і воєнних викликів. Ці трансформації мають не лише конфесійне, але й ширше суспільно-історичне значення.

По-перше, відбулася радикальна зміна суб'єктності протестантських спільнот. У пострадянський період український протестантизм пройшов шлях від маргіналізованої релігійної меншини, яка успадкувала досвід репресій і напівлегального існування, до повноцінного актора публічного простору та міжнародних відносин. Особливо після 2014 року протестантські церкви стали активними учасниками громадянського суспільства, а з 2022 року – носіями феномену так званої «духовної дипломатії». Через розгалужені транснаціональні мережі, насамперед у США та країнах Західної Європи, вони виступили каналами «м'якої сили», які доповнювали офіційну державну дипломатію, формуючи позитивний образ України як держави, що бореться не лише за територію, а й за цінності.

По-друге, дослідження виявляє глибоку амбівалентність правового та соціального статусу протестантів у незалежній Україні. З одного боку, держава дедалі частіше визнає їхню роль як волонтерів, капеланів, гуманітарних координаторів і міжнародних комунікаторів. З іншого боку, судова практика 2023–2026 років демонструє жорстке звуження простору для реалізації свободи совісті у питаннях військового обов'язку. Таким чином, формується парадоксальна ситуація: протестанти визнаються державою як корисні партнери у зовнішньому та гуманітарному вимірах, але водночас криміналізуються як громадяни, чиї релігійні переконання не вписуються в домінантну воєнну парадигму. Цей розрив є однією з ключових характеристик сучасного етапу трансформації.

По-третє, Майдан і війна сприяли формуванню нової моделі екуменічної взаємодії. У кризових умовах 2013–2014 років і подальшої війни виникла практична, «польова» форма міжконфесійної солідарності, що проявилася у спільних молитовних ініціативах, волонтерських мережах та капеланському служінні. Ця модель виявилася значно динамічнішою й ефективнішою за традиційні інституційні формати міжконфесійного діалогу, зокрема такі, як Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій. Вона засвідчує зростання екуменічної зрілості українського протестантизму та його здатність діяти поза вузькими конфесійними межами.

По-четверте, аналіз дозволяє окреслити стратегічний прогноз. Судові вироки 2026 року свідчать про те, що конфлікт між правом на свободу совісті та конституційним обов'язком захисту держави не є тимчасовим явищем, а становить довготривалий виклик. Для протестантських спільнот це означає необхідність не лише правового захисту своїх вірян, але й глибшого богословського переосмислення категорій війни, миру, державної лояльності та християнської відповідальності в умовах сучасних збройних конфліктів.

У підсумку, проведене дослідження не лише реконструює еволюцію українського протестантизму в умовах історичних зламів, але й пропонує

цілісну «карту джерел» та аналітичну рамку для подальших студій. Воно відкриває можливість комплексного осмислення протестантизму як релігійного, соціального й політичного феномену, що став одним із ключових елементів української історії новітнього часу.

Список літератури:

1. Віктор Єленський на Саміті релігійної свободи закликав виключити РПЦ з Всесвітньої ради церков за співучасть у війні. *Державна служба України з етнополітики та свободи совісті*. 2025. URL: https://dess.gov.ua/viktor-ielenskyy-na-samiti-relihiynoi-svobody-zaklykav/ (дата звернення: 23.12.2025).
2. Загреба В. Верховний суд України ухвалив рішення щодо справи адвентиста. *Українська уніонна конференція Церкви адвентистів сьомого дня*. 2024. URL: https://adventist.ua/news/ukraine/verkhovnyi-sud-ukrainy-ukhvalyv-rishennia-shchodo-spravy-adventysta/ (дата звернення: 17.12.2025).
3. Звіт про результати роботи Державної служби України з етнополітики та свободи совісті. Київ, 2021. 61 с. URL: https://dess.gov.ua/wp-content/uploads/2023/08/Zvit-2021.pdf (дата звернення: 19.11.2025).
4. Малуха М. Нове середньовіччя: чимало українських протестантів вірить у прямий контакт пастора з Богом і вважають знання гріхом. *Texty.org.ua*. 2011. URL: https://texty.org.ua/articles/29987/Nove_serednovichcha_chymalo_ukrajinskyh_protestantiv_viryt_u-29987/ (дата звернення: 30.12.2025).
5. На Прикарпатті засудили мобілізованого "Свідка Єгови", який відмовився виконати наказ. *ПІК. Прикарпатська інформаційна корпорація*. 2026. URL: https://pik.net.ua/2026/01/22/593562/ (дата звернення: 11.02.2026).
6. На Прикарпатті суд позбавив волі баптиста, який відмовився служити у війську зі зброєю в руках. *Всеукраїнський Собор*. 2024. URL: https://sobor.com.ua/news/sud-12 (дата звернення: 14.01.2026).
7. Патріоти України: Українець відмовився від мобілізації до ЗСУ через релігію і був засуджений до трьох років в'язниці, але не здався (25 жовтня 2024 р.). *Конституційний Суд України*. 2024. URL: https://ccu.gov.ua/novyna/patrioty-ukrayiny-ukrayinec-vidmovyvsya-vid-mobilizaciyi-do-zsu-cherez-religiyu-i-buv (дата звернення: 24.12.2025).
8. Про відзначення в Україні 500-річчя Реформації : Ука́з Президе́нта Украї́ни від 26.08.2016 № 357/2016. URL: https://www.president.gov.ua/documents/3572016-20423 (дата звернення: 14.01.2026).
9. Тиждень адвокації. Під час Ukrainian week 2024 у Вашингтоні депутати, військові та релігійні діячі будуть агітувати за Україну. *Всеукраїнський Собор*. 2024. URL: https://sobor.com.ua/news/ukrainian-week-2024 (дата звернення: 09.12.2025).
10. Центр Разумкова. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: Тенденції 2010-2018 рр. Київ, 2018. 78 с. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_Religiya.pdf (дата звернення: 14.01.2026).
11. Цьомик Г. Житель Харківщини хотів ухилитися від служби через релігійні переконання, подавши довідку від баптистської церкви. *Суспільне Харків*. 2024. URL: https://suspilne.media/kharkiv/895243-zitel-harkivsini-hotiv-uhilitisa-vid-sluzbi-cerez-religijni-perekonanna-podavsi-dovidku-vid-baptistskoi-cerkvi/ (дата звернення: 16.12.2025).
12. Черенков М. Український євангельський протестантизм: парадигма Реформації в сучасному контексті. *Релігійна свобода*. 2009. № 14. С. 139–144. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/religfree_2009_14_30 (дата звернення: 11.12.2025).
13. American Gathers Thousands of Evangelicals in Kyiv. *RISU*. 2007. URL: https://risu.ua/en/american-gathers-thousands-of-evangelicals-in-kyiv_n16891 (date of access: 17.12.2025).
14. Bjola C., Fjällhed A. Public diplomacy in the crossfire: decoding Ukraine's 'Strategic Self' during wartime. *International Affairs*. 2025. Vol. 101, no. 6. P. 2059–2083. DOI: https://doi.org/10.1093/ia/iiaf179.
15. Boichak O., McKernan B. Narratives of Volunteering and Social Change in Wartime Ukraine. *Cultural Sociology*. 2022. Vol. 18, no. 1. P. 48–71. DOI: https://doi.org/10.1177/17499755221127877.
16. Cherenkov M. Theologizing on the Maidan: «Maidan theology» in the Experience and Reflections of the Younger Generation of Ukrainian Protestants. *Acta Missiologiae*. 2017. Vol. 5. P. 81–99.
17. Coleman H. J., Wanner C. War and religion in Ukraine: editors' introduction. *Canadian Slavonic Papers*. 2025. Vol. 67, no. 1–2. P. 1–12. DOI: https://doi.org/10.1080/00085006.2025.2501405.
18. Hug A. Traditional religion and political power: Examining the role of the church in Georgia, Armenia, Ukraine and Moldova. London : The Foreign Policy Centre, 2015. 77 p. URL: https://fpc.org.uk/wp-content/uploads/2015/10/1707.pdf (date of access: 23.12.2025).
19. Kalenychenko T. Changing focus on Military Chaplaincy : Religious-Spiritual Counseling and Care in Ukraine. *Religious-spiritual counselling & Care* / ed. by A. Ayten et al. Istanbul, 2016. P. 321–342.

20. Kalenychenko T. Public Religion During the Maidan Protests in Ukraine. *Euxeinos*. 2017. Vol. 7, no. 24. P. 23–38. URL: https://gce.unisg.ch/fileadmin/user_upload/HSG_ROOT/Institut_GCE/Euxeinos/24/Kelenychenko_Euxeinos_24_2018.pdf (date of access: 11.12.2025).

21. Kim H.-w., Chung J.-k. History of Protestantism in Ukraine. *Bogoslovni vestnik/Theological Quarterly*. 2023. Vol. 2, no. 83. P. 465–478. DOI: https://doi.org/10.34291/BV2023/02/Kim.

22. Kuryliak V. Analysis of the Multi-Confessional Religious Situation in Ukraine in the Period from 2000 to 2021. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2022. Vol. 42, no. 8. P. 22–38. DOI: https://doi.org/10.55221/2693-2148.2386.

23. Lyubashchenko V. Protestantism in Ukraine: Achievements and Losses. *Religion, State and Society*. 2010. Vol. 38, no. 3. P. 265–289. DOI: https://doi.org/10.1080/09637494.2010.499284.

24. Nekoliak A., Nekoliak R. Ukraine and the Venice Commission: A Pattern of Mutual Influences over the Last Decade. *OpinioJuris*. 2025. URL: https://opiniojuris.org/2025/08/14/ukraine-and-the-venice-commission-a-pattern-of-mutual-influences-over-the-last-decade/ (date of access: 06.01.2026).

25. Office of International Religious Freedom. Ukraine 2023 International Religious Freedom Report. Washington, DC : United States Department of State, 2024. 68 p. URL: https://www.state.gov/wp-content/uploads/2024/05/547499_UKRAINE-2023-INTERNATIONAL-RELIGIOUS-FREEDOM-REPORT.pdf (date of access: 18.12.2025).

26. Porch M. P. The heart of Maidan – touched by prayer. *Mill Pond Porch blog*. 2014. URL: https://millpondporch.com/2014/02/15/the-heart-of-maidan-prayer/ (date of access: 09.12.2025).

27. Searle J. T. Freedom, Compassion and Creativity. *International Journal of Public Theology*. 2020. No. 14. P. 255–275. URL: https://www.semanticscholar.org/paper/Freedom,-Compassion-and-Creativity-Searle/8333795b53d2c49899eaa319aaaa6850d4c0181d (date of access: 13.01.2026).

28. Shestopalets D. Church and State in Ukraine after the Euromaidan: President Poroshenko's Discourse on Religion, 2014–2018. *Politics and Religion*. 2020. Vol. 13, no. 1. P. 150–179. DOI: https://doi.org/10.1017/S1755048319000221.

29. Soloviy R. Challenges for Discipleship in the Context of the War of Attrition: The Ukrainian Case. *European Journal of Theology*. 2025. Vol. 34, no. 1. P. 124–150. DOI: https://doi.org/10.5117/EJT2025.1.007.SOLO.

30. Soloviy R. Pentecostalism in Western Ukraine: Historical Development and Current Theological Challenges. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2020. Vol. 40, no. 7. P. 87–105. URL: https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol40/iss7/7 (date of access: 15.01.2026).

31. Soloviy R. The Church Amidst the War of Attrition: Ukrainian Evangelical Community in Search of a New Mission Paradigm. *Religions*. 2024. Vol. 15, no. 9. P. 1–16. DOI: https://doi.org/10.3390/rel15091136.

32. Stepanenko V., Stewart S. 'Who, If Not Us?': Civic Activism and Defence in Wartime Ukraine. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*. 2025. Vol. 38, no. 1. P. 152–168. DOI: https://doi.org/10.1080/13511610.2025.2467214.

33. The religious landscape amidst warfare in Ukraine: assessing the situation / Y. Kharkovshchenko et al. *Multidisciplinary Science Journal*. 2024. Vol. 6. P. 1–10. DOI: https://doi.org/10.31893/multiscience.2024ss0728.

34. Turko S. Ukrainians in Congress: Key takeaways from Ukrainian Week in Washington. *Espreso TV Channel*. 2025. URL: https://global.espreso.tv/russia-ukraine-war-ukrainians-in-songress-key-takeaways-from-ukrainian-week-in-washington (date of access: 07.01.2026).

35. Ukraine: Annual report on conscientious objection 2024. *European Bureau for Conscientious Objection*. 2024. URL: https://ebco-beoc.org/ukraine/2024 (date of access: 16.12.2025).

36. Vasilyeva I., Tytarenko V. Dynamics and Growth Prospects of the Protestant Denominations in Ukraine. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2020. Vol. 40, no. 3. P. 73–87. URL: https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol40/iss3/7 (date of access: 09.12.2025).

37. Vovk D. UKRAINE: How should government deal with conscientious objectors in wartime?. *Forum 18*. 2025. URL: https://www.forum18.org/archive.php?article_id=2974 (date of access: 23.01.2026).

38. Wanner C. Communities of the Converted Ukrainians and Global Evangelism. London : Cornell University Press, 2007. 305 p.

39. Wanner C. Religion as Politics by Other Means. *Society for Cultural Anthropology*. 2014. URL: https://www.culanth.org/fieldsights/religion-as-politics-by-other-means (date of access: 10.12.2025).

Kuryliak V.V. A SOURCE-BASED AND HISTORIOGRAPHICAL RECONSTRUCTION OF UKRAINIAN PROTESTANTISM (1991–2026)

The article presents a comprehensive source-based and historiographical reconstruction of the evolution of Ukrainian Protestantism from 1991 to 2026. The study traces the transformational trajectory of evangelical communities from a condition of «confessional marginality», shaped by the legacy of Soviet totalitarianism, toward the acquisition of full subjectivity within civil society structures and on the international stage. The

methodological foundation of the research is based on the systematization and critical analysis of a broad corpus of sources, including state legal acts, materials from state and church archives, internal confessional documentation, ego-documents, journalistic materials, and contemporary judicial practice. Particular attention is given to the periodization of the development of Protestant denominations from the stage of institutional formation and legal legitimization in the 1990s, through their active entry into the public sphere in the 2010s, to the emergence of the phenomenon of the «Church of Maidan» during the Revolution of Dignity. The article analyzes processes of rethinking the social mission of churches in the context of war, particularly their role as volunteer centers, chaplaincy structures, and agents of humanitarian mobilization. A separate section examines the emergence of «spiritual diplomacy» as a specific form of transnational religious activity functioning as an instrument of Ukraine's soft power abroad, especially in cooperation with religious and political circles in the United States. Another analytical block addresses the ethical and legal challenges of the period of full-scale war (2022–2026), particularly the narrowing of the right to alternative (non-military) service and the transformation of the legal doctrine of the Supreme Court of Ukraine. Based on an analysis of court decisions, the study concludes that an ambivalent status of Ukrainian Protestants is emerging: they are recognized by the state as strategic partners in volunteering and international communication, yet face criminal prosecution in cases of refusal to perform military service on grounds of conscience. In conclusion, the article offers an integrated «map of sources» and an analytical framework for further interdisciplinary research on Protestantism as one of the key factors shaping the contemporary history of Ukraine.

Keywords: *modern Protestantism, source studies, historiography, civil society, alternative service, Church of Maidan, volunteering, religious freedom.*

Дата першого надходження статті до видання: 26.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 37:070:82-7]:94(477)"1940/1980"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.11

Лаврут О.О.
https://orcid.org/0000-0002-6915-7474
Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

СЮЖЕТИ ЗІ ШКІЛЬНОГО ЖИТТЯ НА СТОРІНКАХ РАДЯНСЬКИХ САТИРИЧНИХ І ГУМОРИСТИЧНИХ ЖУРНАЛІВ 1940-Х – 1980-Х РР.

У статті закцентовано, що періодичні видання у радянському суспільстві займали провідну роль у процесі формування суспільної думки, контролю та продукуванню нових ідей. На їх шпальтах знайшли відображення події, явища і процеси, що були притаманні тодішньому соціуму. Для читачів створювали картину ідеального життя, яке обов'язково мало власні переваги над іншими країнами. Водночас, дозволялася стримана або показова критика. При цьому дописувачі мали певні ризики. Саме гумор і сатира стали інструментами демонстрації хиб внутрішнього і зовнішнього вияву суспільного життя.

На сторінках журналів друкувалися статті, фейлетони, бувальщини, байки, шаржі, вірші, казки, оповідання, що супроводжувалися відповідною візуалізацією: карикатурами, малюнками, рекламою тощо. Вони були різноплановими за тематичним спрямуванням і охоплювали сторінки із життя країни та закордоння. Цікавими сюжетами стали матеріали про школу у радянському суспільстві. Автори дописів не лише презентували те, що було для неї характерним, а і власне ставлення до того, що відбувалося. У матеріалах простежуються усі риси і складові шкільного життя. Ідеологічні чинники залишалися провідними, що знайшло відображення у зовнішньому оформленні дописів, візуалізації та змісту контенту. Проте і вони для авторів були сумнівними.

У матеріалі знайшли відображення сюжети про будівництво або ремонт шкіл, підручникове і технічне забезпечення, яке потребувало уваги держави, оскільки у перший повоєнний період бракувало фактично всього через втрати у війні, далі – через закритість радянського суспільства і несприйняття ідей індустріального суспільства, що було характерним для демократичних держав і – дефіцитом у останні періоди існування СРСР. Взаємовідносини між педагогами, учнями, батьками теж були презентовані у журналах у контексті вимог до школи та виховного процесу. Вияви асоціальної поведінки і їх вплив на дітей став ще одним сюжетом життя радянської школи. Діяльність педагогів – актуальна на сторінках періодики.

Доведено, що журнали сатири і гумору стали тим інструментом, який дозволяв не лише висвітлювати сюжети, що необхідні були владі, а й привертати її увагу і суспільства до нагальних проблем.

Ключові слова: *періодичні видання, журнал, сатира, радянська дійсність, радянський спосіб життя, мислення, навчання, школа, учитель, учень.*

Постановка проблеми. У сучасному світі важливим є комунікація різних соціальних іститутцій, які демонструють не лише суб'єкт-суб'єктну взаємодію, але і можливість висловити власну думку і запропонувати вирішення того чи іншого питання. Відкритість до діалогу є запорукою існування демократичного суспільства. На сторінках періодичних видань у другій половині 1940 – 1980-х рр. здійснювали дописи не лише автори, але і їх передплатники. І хоча часто вони не могли вирішити власну проблему, звернення до неї і загострення давали певні шанси. Особливо це стосувалося сатиристичних та гумористичних журналів, які завуальовано писали про наболіле. Теоретичне застосування запропонованого матеріалу можливе під час вивчення історії України, спецкурсів, практичне – у контексті взаємодії сучасних медіа та закладів загальної середньої освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання функціонування радянської преси стала темою для різних дослідників. Ю. Колісник охарактеризував роль журнальної періодики на формування і вплив свідомості громадян. Його робота охоплює період від «відлиги» до «перебудови» в УРСР. Автор акцентує на монополії правлячої партії та її важелях впливу на населення і дописувачів

© Лаврут О.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

матеріалів періодики. Це обумовлювало їх зміст та напрямки [14].

К. Єремєєва охарактеризувала журнал «Перець», вивчивши його історичні витоки, етапи становлення та розвитку, вплив суспільно-політичних чинників на зміст і напрямки дописів видання. Вона зосередилась і на творчості поетів і письменників, які співпрацювали із журналом, впливі їх особистих поглядів на контент. Видання маневрувало між дозволеним і забороненим, між загальним і особистим, намагаючись критикувати радянську дійсність і захищатися словом, карикатурою і сміхом. Автори завжди ризикували власною кар'єрою, добробутом і життям. У цьому і полягав тягар такої творчої діяльності. З одного боку, журнал формував неофіційне ставлення читачів до влади і радянської дійсності, з іншого – був тим інструментом, який це здійснював [11].

І. Собокар охарактеризувала діяльність журналу періоду «сталінізму», наголошуючи на складних життєвих долях дописувачів, діяльність яких контролювала влада. Авторка з'ясувала тематику випусків [22, с. 126–129]. Одним із аспектів її уваги стало вивчення елементів коміксу на шпальтах видання [21, с. 85–88].

Т. Коць зосередилась на лінгвістичних аспектах гумору на прикладі журналу «Перець». Авторка вивчила значення гумору і сатири в житті особистості, зокрема українців, зупинившись і на історичних аспектах. Проте вона більше увагу приділила характеристиці сучасних аспектів гумору та сатири, які спрямовані на подолання життєвих труднощів і викликів, з якими зіштовхуються українці [17, с. 122–133]. Проте питання висвітлення шкільного життя на сторінках гумористичних і сатиристичних журналів залишалося недостатньо дослідженим. На порядку денному постає завдання надолужити це.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є вивчення життя школи на сторінках радянських сатиричних та гумористичних журналах другої половини 1940-х – 1980-х рр. Задля її досягнення варто з'ясувати напрямки публікацій, їх зміст; сюжети, які були найактуальнішими на шпальтах періодичних видань та причини їх появи; з'ясувати роль журналів у ставленні до радянської дійсності та окреслити перспективи дослідження.

Виклад основного матеріалу. Обговорення питань суспільного життя є відображенням ставлення громадян до нього. Періодичні видання були саме таким майданчиком. Джерелами до вивчення стали журнали «Шмель» і «Перець». Перший – республіканське газетно-журнальне видання при ЦК Казахської РСР, яке функціонувало протягом 1950-х – 1990-х рр. на казахській та російській мові. Причому кількість російськомовних екземплярів переважала казахськомовні майже у 2 рази, що свідчило про потужну роботу ідеологічного плану [25]. «Перець» – сатирично-гумористичний ілюстрований журнал УРСР, який виходив із 1922 р. під назвою «Червоний перець», а з 1941 р. – «Перець» [11].

На сторінках журналу «Шмель» простежуються зображення стереотипів та гендерної нерівності, із демонстративними перевагами «радянського способу життя». У дівчаток і хлопчиків суто «жіночі» і «чоловічі» ролі: батька, чоловіка, матері, жінки із їх повсякденними обов'язками. Вони граються і у відповідні ігри, грають такими ж іграшками: хлопчики – машинками та іграшковими матеріалами для будівництва, дівчатка – ляльками, кухнею і приготуванням їжі, доглядом за молодшими, читанням, настільними іграми. Це демонструється на фонах природи, школи, дитячого табору. Діти задоволені, щасливі, веселі, зацікавлені спілкуванням, слухають дорослих, уважні один до одного, доглянуті зовні: одягнені в охайний одяг і взуття, із зачесаним волоссям (хто із косами, хто із хвостиками). Можна помітити майже однаковий одяг: багато переважало червоного (у хлопчиків – костюми), у дівчаток – білосині сукні або червоні, підперезані фартушками. Черевики зі шкарпетками. Ідеальна картина взаємовідносин між дітьми і місце перебування їх – світле, комфортне [25].

На сторінках періодичних видань із гумором та сатирою відображали бюрократичну систему не лише радянської номенклатури, але і її вплив на взаємовідносини у педагогічних колективах, молодими фахівцями, під час вирішення економічних питань. Це гальмувало освітній процес та комунікацію між його учасниками. Зокрема, майбутні педагоги мали проходити виробничу практику у школах, надавши після цього звітну документацію: щоденники спостережень, характеристику класу, відвіданих і проведених уроків, відгуки на заняття. Прикладом цього став допис: «І це звіт з практики? Давно б так…» [3, с. 11]. Він підтверджує тезу не лише про надмірну папероманію адміністрації, але й перенавантаження педагогів непотрібними і зайвими справами, які відволікали і забирали ресурси, що можна було спрямувати на професійний розвиток, співпрацю зі школярами або власними дітьми. Влада сама привчала своїх громадян до бюрократизації і залежності від неї,

а потім звинувачувала у формальному ставленні до виконання власних обов'язків. До школи висували високі вимоги не лише держава у контексті формування «радянської людини», але й батьки, перекладаючи відповідальність від себе на учителів. Це стосувалося навчальної і виховної діяльності: успішності, взаємовідносин зі старшими, виконання власних обов'язків. У деяких випадках школа виступала як погроза – заклад, який має навчити як «правильно себе вести і навчатися», з іншого – заклад, від якого очікували високих результатів для власних дітей. Зокрема, коли учень приносив додому «2», то батько говорив: «Треба за тебе взятися! Де твоя школа?». Він не знав, підтвердженням чого є така ілюстрація [3, с. 11]:

Рис. 1. «Двійка? Треба за тебе взятися! Де твоя школа?»

Припускаємо, що при цьому чоловік, доглянутий, живе у комфортій, сучасній, багатій, ошатній квартирі або будинку. Навряд чи він створює такий затишок, сидячи або лежачі на дивані у піжамі. Хлопець мав витримувати гнів дорослого. Подібні сюжети часто зустрічалися на сторінках періодичних видань. Наприклад, мати зверталася до свого сина із реплікою: «Іди, іди, школа тебе навчить, як до мами ставитись!». При цьому дитина опиралася: її або налякали, або вона дійсно не хотіла відвідувати школу через низку причин. Можна спостерігати і протиставлення світогляду, який був удома і в школі. Часто поведінка у школі відповідала встановленим правилам, але за її межами могло відбуватися протилежне. Саме таким чином діти могли виживати у системі радянського виховання. Такою була модель поведінки школярів [4, с. 7].

Водночас на сторінках журналів діти, граючись, копіювали і демонстрували поведінку дорослих: паління, алкоголізм, запізнення на роботу, неякісне виконання власних обов'язків (батьківських та професійних), що не мало бути у радянському суспільстві. Але це було реальністю. Діти зазвичай гралися у дворах, спілкувалися із друзями, сусідами. Одні розуміли, що є відповідальність за навчання, інші – не завжди зважали на зауваження або прохання. Саме про такі вияви поведінки писали автори на сторінках періодики.

Учнів гукали старші і молодші, щоб вони заходили учити уроки, проте ті не зважали на це, результатом чого ставали незадовільні оцінки – їхнього «трішки погуляю», «трішки поганяю» [18, с. 13]. У школах радянського періоду склалася традиція вітати дівчаток із 8 Березня, а хлопчиків – із 23 Лютим. Вони дарували листівки, м'які іграшки, книжки, канцелярію, саморобки тощо. Цим процесом керували класні керівники [23, с. 12].

У рубриці «Наші незабутні одноперчани» колеги вшанували пам'ять Івана Немировича, який поєднував у собі талант природничника-математика і поета: він писав фейлетони, співав і грав на бандурі, «завжди ішов прямо, не пригинаючись, дошукувався до непокорення, ні перед ким не лукавлячи та не оглядаючись на особисті вигоди». Серед віршів, які він складав були і ті, що стосувалися взаємовідносин батьків і школи, ставлення дорослих до власних дітей, обов'язків і вцілому життя. У одному із творів, який був надрукований у журналі «Перець», автор зобразив сюжет зустрічі двох матусь, які покритикували школу, порядок, адміністрацію і поділилися баченням майбутнього своїх дітей: один планував стати інженером, оскільки любив техніку, а інший – м'ясником, бо любив тварин! [20, с. 12].

Результатом батьківского виховання могли бути слова П. Глазового, який писав:

«За двадцять літ синка він виховав такого,

Що навіть сам тепер ховається від нього» [9, с. 5].

Проте деякі батьки надавали іншим власні поради: як вгамувати дітей? Вони пропонували придбати «тапки Київської взуттєвої фабрики імені 50-річчя Радянської України». Взуття «сприяло» утамуванню бажанню дитини бігати, оскільки вистачило лише пів дня, щоб відклеїлася підошва і нівчому було вже ходити і бігати.

Це свідчить про вироблення неякісних товарів, обурення дорослих, дефіцит, що було притаманне другій половині 1980-х рр. Часто дописувачі зверталися до періодичних видань як до останньої інстанції, яка б зрозуміла їхні проблеми і можливість вплинути на перебіг подій [13, с. 2].

Діти переймали від своїх батьків норми поведінки та спілкування: лайливі слова, манери, зовнішній вигляд. Про це писав Олесь Жолдак: зайчиха зав'язала вуха своїм зайченятам, щоб ті не чули таких слів. Автор родом із Кіровоградщини, закінчив Запорізький педагогічний інститут і мав хист до письма. Він працював у газетах «Червоне Запоріжжя», «Радянська Україна», «Літературна Україна», у видавництві «Держлітвидав» та був завідувачем відділу з написання фейлетонів у журналі «Перець». Спочатку Олесь Іванович писав ліричні вірші, згодом почав друкуватись під псевдонімом Аполлон Вершок. Його творчість підтримав О. Вишня і він почав писати гумористичні та сатиричні твори: віршовані гуморески, фейлетони, бувальщини, пародії, усмішки. Він видав збірки творів: «Відколювання номерів», «Вибрики Пегаса», «Маститі мастаки», отримавши за свою діяльність літературну премію імені Остапа Вишні [12, с. 12].

Відсутність поваги до учителів теж демонстрували на сторінках періодичних видань. Коли двоє молодиків їдуть у громадському транспорті, модно одягнені, а позаду них стоїть педагогиня із двома сумками і знесиленим обличчям, можливо їй і соромно за такого учня, він говорить своєму співрозмовнику: «Це моя колишня вчителька. Тепер нехай вона у кутку постоїть». Такі інциденти іноді дійсно траплялися у школі [19, с. 2].

Педагоги мали демострувати бездоганну поведінку і дотримуватися встановлених морально-етичних норм, проте були випадки протилежні, коли представник адміністрації пропонував учениці замість того, щоб отримувати «двійки» стати його дружиною. Дівчина зображена у шкільній формі, у білому фартусі, з похиленою головою, демонструючи певний сором і ніяковіння: обличчя червоне. Дорослий – чоловік далеко старшого віку, який підлабузнювався до неї та посміхався [6, с. 10].

Спостерігалось зловживання власною посадою, корупція, вирішення питань шляхом «блату», пам'ятаючи радянський вислів: «Блат – вище Раднаркому» [7, с. 10]. Учні розуміли негативні явища у суспільстві і обговорювали їх між собою, коментували на уроках. Зокрема, коли учителька пропонувала написати речення «Корови ревуть, барани кричать, поросята пищать…», а учень продовжив: «А голова нашого колгоспу вовком виє – кормів не заготовив» [5, с. 2].

Періодика стала місцем, де критикували діяльність авторів і видавництв, які публікували неякісні матеріали. Прикладом цього стали сюжети про діяльність І. Хмельовського, який був завідувачем сектору російської мови і літератури науково-дослідного інституту педагогічних наук Міністерства освіти Казахської РСР, завдяки якому Казнавчпедгіз видав його твори. Ю. Долгопятов, автор однієї зі статей, про нього писав, що Іван Іванович писав примітивні вірші, зміст яких мав відображати механізацію радянського господарства і навчання:

«Солнце в небе высоко.
Пашут в поле далеко.
На полях везде народ.
Сев идет,
Сев идет!»

Міністерство освіти КРСР випустило такий підручник з російської мови тиражем близько 50 тис. накладу [10, с. 6–7]. Питання неякісного друку теж стало темою до публікацій. Траплялося, що частину підручника або книги могли видрукувати сплутавши аркуші або взагалі дороги дригом [2, с. 9].

У одному із листів у редакцію журналу «Перець» зазначалось, що видавництво «Радянська школа» неприпустимо зволікало із виданням книг «Університет на дому». І одразу «Перець» підхопив ідею: з'явилася світлина, на якій школяр, ідучи із батьком повз книжковий магазин, побачив вивіску «Передплачуйте "Університет на дому"», звертається до дорослого із проханням здійснити передплату, чому батько дивується: він же ще малий! Але хлопець каже, що поки він виросте, якраз книжки з'являться у нього. Варто відзначити, що у перше повоєнне десятиліття видавнича справа відставала від вимог, які перед нею висувалися, що було обумовлено відбудовчими процесами у країні та браком ресурсів: людських та матеріальних [8, с. 6]. А діти завжди залишалися дітьми і могли обписувати підручники: «Чи можеш ти, хлопче, зрозуміти, що на книжці, яка коштує дві пари галош кантес, чортиків малювати суворо заборонено» [24, с. 11].

На сторінках періодичних видань демонструвався зв'язок української культури та історії, наративи про спільне минуле і братню дружбу народів усіх колишніх республік, які входили до складу СРСР:

«Когда замученной лежала
Вся украинская земля,

Ее врагов разило жало
Журнала острого – «Шмеля».
Частенько на его страницах
Тогда Иван Франко писал.
Как этим может не гордиться
Наш сатирический журнал!
Нам радостно в семье единой,
Среди испытанных друзей,
По-братски, вместе с Украиной,
Франко отметить юбилей» [15, с. 3].

У дописі помітна вигадана інформація про діяльність І. Франка у Казахстані та у журналі.

На сторінках журналу «Перець» знайшло відображення питання матеріально-технічного забезпечення шкіл, вірніше – брак необхідних пристроїв і техніки. Зокрема, учителька просила дітей не чіпати руками комп'ютер, оскільки він був єдиним на усі школи міста. На нього учні дивилися на уроках математики та інформатики, не здійснюючи будь-яких практичних кроків не лише щодо вивчення навчального матеріалу, а і його експлуатації взагалі [16, с. 4].

Висновки. Сатиричні і гумористичні журнали стали ретрансляторами шкільного життя. Вони відображали ставлення до тих процесів, явищ і подій, які відбувалися у закладах. Дописувачами ставали не лише редакторський склад, але й звичайні люди, які реагували на зміни або несправедливість, що спостерігали у суспільстві. Оскільки такі видання були популярними серед населення і багатотиражними, то влада змушена була враховувати це, особливо щодо місцевих органів. Перспективами нашого дослідження може стати вивчення питання взаємодії школи і представників органів влади на сторінках періодичних видань.

Список літератури:

1. «Двійка? Треба за тебе взятися! Де твоя школа?» *Шмель.* 1956. № 3. С. 11.
2. «Дідусю, ти книгу дороги дригом тримаєш! Ні, дитинко, це так у типографії зробили…». *Шмель.* 1957. № 2. С. 9.
3. «І це звіт з практики? Давно б так…» Шмель. *1956.* № 3. С. 11.
4. «Іди, іди, школа тебе навчить, як до мами ставитись!». *Шмель.* 1956. № 8. С. 7.
5. «Корови ревуть, барани кричать, поросята пищать. А голова нашого колгоспу вовком виє – кормів не заготовив». *Шмель.* 1957. № 2. С. 2.
6. «Навіщо тобі отримувати двійки! Краще стань моєю дружиною». *Шмель.* 1956. № 4. С. 10.
7. «Спочатку відремонтуйте квартиру голови, а потім беріться за школу». *Шмель.* 1956. № 8. С. 10.
8. Видавництво «Радянська школа» неприпустимо зволікає із виданням книг «Університет на дому» – із листа у редакцію журналу «Перець». *Перець.* 1950. № 10. С. 6.
9. Глазовий П. Портрет вихователя. *Перець.* 1945. № 2. С. 5.
10. Долгопятов Ю. Протест живого, объявленного умершим. *Шмель.* 1956. № 6. С. 6–7.
11. Єремєєва К. Бити сатирою: журнал «Перець» в соціокультурному середовищі Радянської України. Харків : Раритети України, 2018. 200 с.
12. Жолдак О. Зайчиха-педагог (з народного). *Перець.* 1988. № 6. С. 12.
13. Жукова В. Друже, Перче. *Перець.* 1988. № 6. С. 2.
14. Колісник Ю. В. Формування суспільної свідомості журнальною періодикою УРСР (1950–1980 рр.) : монографія. Київ–Черкаси: КНУ ім. Т. Шевченка, Інститут журналістики, 2008. 290 с.
15. Котинская Н. К 100-летнему юбилею Ивана Франко. *Шмель.* 1956. № 8. С. 3.
16. Кохана О. Руками, діти, не чіпайте! *Перець.* 1988. № 4. С. 4.
17. Коць Т. Лінгвософія сучасного гумору й сатири в журналі «Перець». *Культура слова*. 2019. № 91. С. 122–133.
18. Коцюбинський А. Трішки. *Перець.* 1988. № 4. С. 13.
19. Монастирський О. Це моя колишня вчителька. *Перець.* 1988. № 6. С. 2.
20. Немирович І. Ким діти будуть! *Перець.* 1988. № 4. С. 12.
21. Собокар І. І. Елементи коміксу в сатиричному журналі «Перець» доби сталінізму. *Матеріали інтернет-конференції «Сучасні медіакомунікації: прикладний аспект. Сучасні медіакомунікації: прикладний аспект: Збірник матеріалів інтернет-конференції* Маріуполь, 2017. С. 92–94.
22. Собокар І. І. Жанрово-тематичний аспект сатиричного журналу «Перець» часів сталінізму. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації.* 2017. № 3 (31). С. 126–129.
23. Трофимчук І. Подарунок. *Перець.* 1988. № 8. С. 12.
24. Чи можеш ти, хлопче, зрозуміти, що на книжці, яка коштує дві пари галош кантес, чортиків малювати суворо заборонено. Перець. 1945. № 2. С. 11.
25. *Шмель.* Республиканское газетно-журнальное издательство при ЦК Казахстана. 1956. Березень.

Lavrut O.O. STORYLINES FROM SCHOOL LIFE ON THE PAGES OF SOVIET SATIRIC AND HUMOR MAGAZINES OF THE 1940S – 1980S

The article emphasizes that periodicals in Soviet society played a leading role in the process of forming public opinion, control and production of new ideas. Their columns reflected events, phenomena and processes that were inherent in the then society. For readers, they created a picture of an ideal life, which necessarily had its own advantages over other countries. At the same time, restrained or demonstrative criticism was allowed. At the same time, contributors had certain risks. It was humor and satire that became tools for demonstrating the flaws of the internal and external manifestation of social life.

Articles, feuilletons, anecdotes, fables, cartoons, poems, fairy tales, stories were published on the pages of magazines, which were accompanied by appropriate visualization: caricatures, drawings, advertising, etc. They were diverse in thematic direction and covered pages from the life of the country and abroad. Interesting plots were materials about school in Soviet society. The authors of the posts not only presented what was characteristic of it, but also their own attitude to what was happening. The materials trace all the features and components of school life. Ideological factors remained leading, which was reflected in the external design of the posts, visualization and content. However, they were also questionable for the authors.

The material reflected plots about the construction or repair of schools, textbooks and technical support, which required the attention of the state, since in the first post-war period there was a lack of practically everything due to losses in the war, then – due to the closed nature of Soviet society and the rejection of the ideas of an industrial society, which was characteristic of democratic states and – a deficit in the last periods of the USSR's existence. The relationships between teachers, students, and parents were also presented in magazines in the context of the requirements for the school and the educational process. Manifestations of antisocial behavior and their impact on children became another plot of the life of the Soviet school. The activities of teachers are relevant on the pages of periodicals.

It has been proven that satire and humor magazines have become a tool that allowed not only to cover the stories that were necessary for the authorities, but also to draw their attention and that of society to pressing problems.

Keywords: *periodicals, magazine, satire, Soviet reality, Soviet way of life, thinking, learning, school, teacher, student.*

Дата першого надходження статті до видання: 08.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 03.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 94(477.87):323.2
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.12

Лановий М.Б.
https://orcid.org/0009-0000-6571-0124
Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

УКРАЇНСЬКА ГОЛОВНА ВИЗВОЛЬНА РАДА: ОСОБЛИВОСТІ СТВОРЕННЯ, ПОЛІТИЧНА ПЛАТФОРМА

Досліджено особливості процесу створення Української Головної Визвольної Ради (УГВР) як надпартійного органу українського визвольного руху наприкінці Другої світової війни. Охарактеризовано політичну платформу УГВР та її роль у координації діяльності підпільних збройних формувань, зокрема Української повстанської армії (УПА). Акцентовано увагу на важливому значенні Ініціативного комітету у підготовці Великого Збору УГВР та розробці програмних документів, ороаналізовано внутрішні суперечності серед українських політичних організацій і їхнє ставлення до створення організації.

Розглянуто програмні документи УГВР, зокрема Тимчасовий устрій, Платформу та Універсал, що визначали принципи функціонування мету та цілі діяльності. Охарактеризовано склад керівних органів організації, з'ясовано роль ключових діячів українського визвольного руху у процесі консолідації національно-патріотичних сил. Акцентовано увагу на базових принципах діяльності УГВР (відновлення Української Самостійної Соборної Держави; політична незалежність; консолідація політичних сил та ін.). Досліджено міжнародний аспект діяльності УГВР, вказано на прагнення організації до співпраці з іншими поневоленими народами.

Показано, що створення УГВР у середині ХХ ст. відображало еволюцію українського національно-визвольного руху – від стихійного опору до єдиного політичного центру, зроблено висновок про значний внесок УГВР у розвиток української державницької традиції. Досліджено вплив внутрішніх конфліктів та ідеологічних розбіжностей на формування органу, охарактеризовано зв'язок між військово-політичними та державотворчими процесами. Проаналізовано історичне значення програмних документів УГВР як етапу розвитку концепції української державності, а також досліджено комплекс взаємопов'язаних факторів, які забезпечили утворення та функціонування Ради.

Ключові слова: *УГВР, Друга світова війна, політична платформа, УПА, ОУН, К. Осьмак, Універсал, ідеологія, політична програма.*

Постановка проблеми. На завершальному етап Другої світової війни на українських землях постав надпартійний орган, покликаний координувати діяльність підпільних збройних формувань, політичний осередок українського визвольного руху – Українська Головна Визвольна Рада (УГВР). В умовах сучасних викликів, пов'язаних із захистом суверенітету та територіальної цілісності України, звернення до історичного досвіду діяльності УГВР набуває особливого значення, потребує глибшого осмислення у контексті процесів українського державотворення та визвольної боротьби у середині ХХ ст. «УГВР стала завершенням довголітнього процесу боротьби українського народу в умовах найжорстокішого терору гітлерівсько-сталінських імперіалістів, процесу, що довів до органічного об'єднання українських мас довкола ідеї УССД. Таким чином, зродившись у боротьбі, в самому її розгарі, а не далеко від неї й не в спокійному кабінеті, УГВР є органічним твором українського народу, його плодом, якому народ віддав у руки мандат влади» [11, с. 83], – зазначав В. Радович.

Постановка завдання. Основна мета статті – охарактеризувати особливості створення УГВР у контексті військово-політичних процесів середини ХХ ст., визначити специфіку політичної програми організації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія досліджуваної проблеми представлена обмеженою кількістю наукових праць, що висвітлюють як особливості створення УГВР, так і політичну програму організації. Більшість робіт зосереджені на військово-політичному контексті

© Лановий М.Б., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

діяльності УГВР, її взаємодії з УПА та ОУН. Перші дотичні до предмету статті праці побачили світ уже у другій половині XX ст., серед таких, зокрема, виокремимо дослідження П. Мірчука «Роман Шухевич (Ген. Тарас Чупринка) – командир армії безсмертних» [6], В. Радовича «У спільному революційно-визвольному всеукраїнському фронті боротьби (До генези УГВР)» [11], Т. Чупринки «До генези Української Головної Визвольної Ради» [16] та ін., а також науково-документальні збірники «Літопис Української Повстанської Армії», які присвячувалися УГВР. З-поміж праць сучасної української історіографії заслуговують на увагу студії Т. Андрусяка «Українська Головна Визвольна Рада та її роль в українському національному державотворенні (До 70-річчя утворення УГВР)» [1], А. Боляновського «До питання про політичну стратегію українського визвольного підпілля в 1944 році» [2], С. Бутка «Спроба формування системного управління українським національно-визвольним рухом у 1943–1944 рр.» [3], А. Камінського «До генези Української головної визвольної ради у 65-ти ліття її створення» [4], Ю. Киричука «До питання утворення УГВР» [5], В. Мороза «До початків діяльності Української Головної Визвольної Ради» [7], Н. Осьмак «К. Осьмак – нескорений Президент УГВР» [8], І. Патриляка ««Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939–1960-х рр. (оновлене видання)» [9], Д. Саламіна «Зовнішньополітичні орієнтації УГВР (1943–1954 рр.)» [12], І. Терлюка «Створення Української Головної Визвольної Ради (УГВР) та програмні політико-правові засади її діяльності» [13]. Джерельну основу статті становлять програмні документи УГВР, матеріали преси, зокрема часопису «Самостійність», спогади членів УГВР та відомих громадсько-політичних діячів, а також позбавлені грифу «таємно» архівні документи, які зберігається в архіві Служби зовнішньої розвідки України [14].

Виклад основного матеріалу. Після початку Другої світової війни українські землі опинилися в епіцентрі протистояння двох тоталітарних режимів – нацистського та радянського. У складних військово-політичних умовах український визвольний рух був змушений шукати нові форми організації з метою покращення координації боротьби за відновлення української державності. Важливим етапом у цьому контексті стало формування Української повстанської армії (УПА), однак зростання масштабів боротьби вимагало створення єдиного політичного центру, який міг би представляти інтереси руху загалом. В. Радович відзначав, що УПА, як верховний збройний військовий чинник усього народу, мусіла дістати політичне завершення в формі верховного політичного, понадпартійного органу – уряду, що «перебрав би на себе керування всією політично-визвольною боротьбою та був політичним зверхником Української Повстанської Армії як війська, як збройного рамені народу» [11, с. 62].

У праці «До генези Української Головної Визвольної Ради» Р. Шухевич так писав про передумови утворення УГВР: «Найхарактернішим явищем українського національного життя в роках 1921–1939 було виникнення і постійний ріст визвольної, революційної боротьби українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. На фронті підпільної боротьби опинився найпатріотичніший, найдейніший, найактивніший український елемент. Щороку ширше вкорінювався в Україні цей український націоналістичний рух. Скрізь там, де вони доходили, вони підпільно охоплювали українські народні маси, різні українські національні середовища. Націоналістичний рух став одним із найважливіших факторів українського національного політичного життя» [16, с. 2].

Він зауважував, що саме УПА ініціювала акцію у напрямі створення загальнонаціонального, всеукраїнського політичного центру, який узяв би на себе найвище керівництво визвольною боротьбою за Українську Самостійну Державу та «репрезентував би цю боротьбу на зовні» [16, с. 6]. «Треба підкреслити, що йшлося про створення нового всеукраїнського загальнонаціонального центру – такого політичного центру, який зміг би відображати новий стан національно-політичних відносин в Україні, стан високорозгорнутої боротьби, і який відповідав би всім потребам такої широкорозгорнутої боротьби; був би здатний такою боротьбою діяти, керувати та належно її репрезентувати» [16, с. 6], – відзначав один із лідерів українського визвольного руху.

Р. Шухевич констатував, що таким центром не міг вважатися уряд УНР, який формально продовжував існувати, «бо він… від тридцяти років уже ні в якій мірі не віддзеркалював тих глибоких політичних перемін, що відбувалися серед українського народу на Українських землях, і був цілковито відриваний від тієї визвольної боротьби, яка саме за час тридцяти років в Україні виникла» [16, с. 6]. Також таким центром не могло вважатися Українське Державне Правління, утворене на Українських землях у червні 1941 р., «з тієї простої причини, що майже всі члени цього Правління у

цей час перебували в німецьких тюрмах і концтаборах» [16, с. 6].

Саме тому, як констатував В. Мороз, уже в першій половині 1943 р. член Проводу ОУН М. Степаняк провів консультації щодо утворення надпартійного органу з представниками провідних передвоєнних галицьких партій – Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) (В. Мудрий, З. Пеленський) та Українською соціалістично-радикальною партією (УСРП) (М. Стахів, В. Лисий), а В. Охримович – із Президентом УНР в екзилі А. Лівицьким. Як визнав М. Степаняк на допиті 30 серпня 1944 р., ці переговори здійснювалися відповідно до рішення ІІІ Конференції ОУН від лютого 1943 р. [7].

Все ж потрібно констатувати, що не усі українські політичні сили позитивно оцінили ідею створення УГВР. О. Іщук, зокрема, писав: «…Чимало українських політичних організацій критично поставилися до створення УГВР. Той же отаман Бульба-Боровець потім згадував, що УГВР, на його думку, було творінням ОУН, а тому не хотів у цьому брати участь. Так само мельниківці – ОУН під керівництвом Андрія Мельника – ще у квітні 1944 року створили Українську національну раду. Передбачалося, що саме вона повинна відстоювати інтереси українців, які борються за свою державу. Підтримати УГВР вони не хотіли через зрозумілі причини: розлам відбувся не так давно, особисті взаємини між багатьма бандерівцями і мельниківцями були не найкращі» [17].

Однак, практичні кроки щодо створення організації все ж були здійснені. В. Мороз стверджував, що хоча І Великий збір УГВР відбувся в липні 1944 р., в документах УПА УГВР починає згадуватися значно раніше. Зокрема, наказ УПА-«Захід» ч. 1 від 20 січня 1944 р., за підписом її першого командира О. Луцького («Беркута») та його ад'ютанта В. Чижевського («Демида»), починався таким реченням: «Згідно з рішенням Головної Визвольної Ради з дня 5.12.1943 р. терен дотеперішнього військового діяння УНС називається УПА-Захід. Крім нової назви УПА-Захід можна вживати і старої назви УНС» [7]. «Отже, в грудні 1943 р. і січні 1944 р. ми маємо не просто згадки про вищий керівний орган – Головну Визвольну Раду, – але й покликання на її рішення, датовані 5 грудня 1943 р. та 22 січня 1944 р. Всі ці рішення стосуються діяльності УПА… Я припускав, що в той час рішення від її імені ухвалювала Головна Команда УПА і вони мали тимчасовий характер (до створення Ради)» [7], – писав з цього приводу В. Мороз.

Зрештою, для уконституювання УГВР був створений Ініціативний комітет, який згодом розробив програмні документи, а також займався підготовкою Великого Збору. «Праця Ініціативного Комітету відбувалася непросто, – відзначав П. Мірчук. – Найбільші труднощі, очевидно, були пов'язані з необхідністю суворої конспірації, якої слід було дотримуватися під час підготовки всієї справи. Обговорювати її дозволялося лише з людьми надійними та обережними. Поза акцією, зрозуміло, мали залишитися групи, що відкрито співпрацювали з німцями. Також осторонь повинні були бути й ті, хто вороже ставився до УПА та нерідко використовував доноси перед ворогом як засіб міжпартійної боротьби. Окрім представників суто політичних кіл, Ініціативний Комітет залучив до Представництва кількох відомих громадян, які представляли інші, неполітичні українські громадські середовища. У червні 1944 року роботу Ініціативного Комітету було завершено» [6, с. 198].

Важко не погодитися з сучасними українськими істориками, які стверджували, що в умовах війни провести повноцінні вибори чи забезпечити більш-менш рівномірне представництво [в УГВР – авт.] від різних регіонів було нереально [17]. «Тому керівництво ОУН і УПА більше схилялося до того, щоби створити Українську головну визвольну раду в такий спосіб, щоб були представники різних регіонів, хоча б по декілька людей – і це показало б, що у збройній боротьбі за незалежність задіяні різні території України… Ініціаторами були відомі на той час провідники підпілля – головний командир УПА Роман Шухевич і Микола Лебідь, який був урядуючим провідником ОУН до 1943 року» [17], – констатував О. Іщук.

11 липня 1944 р. «подалі від сторонніх очей», розпочалися перші наради. Місце проведення охороняв курінь УПА, захищаючи його від можливих нападів німців або більшовицьких партизанів [6, с. 198]. Збори урочисто проголосили себе Тимчасовим Українським Парламентом і затвердили назву – УГВР. Головою Великого Збору УГВР було обрано відомого громадського діяча з Волині Р. Волошина. Великий Збір заслухав розгорнуту політичну доповідь про міжнародну ситуацію, а також доповідь щодо військового становища [6, с. 198]. У завершальний день роботи було обрано керівний склад УГВР. Президентом обрали К. Осьмака (колишній член Центральної Ради), віцепрезидентами – В. Мудрого, І. Гриньоха та І. Вовчука [14]. Уряд (Генеральний секретаріат) очолив Р. Шухевич, який став також генеральним

секретарем військових справ. Генеральним секретарем внутрішніх справ призначили Р. Волошина, закордонних – М. Лебедя. Генеральним суддею став Я. Біленький. Єдиною жінкою у президії УГВР стала Д. Ребет-Цісик (псевдо «Орлян», «Роберт») [14]. Відзначимо, що уже в серпні у бою підрозділів УПА з частинами Червоної армії він К. Осьмак був поранений, переховувався з документами на чуже ім'я у с. Дорожів Дублянського району Дрогобицької області та 12 вересня під час облави був заарештований [14].

Заслуговують на увагу схвалені на Великому зборі програмні документи УГВР – Тимчасовий устрій УГВР (визначав принципи побудови і функціонування Української Головної Визвольної Ради як «верховного органу українського народу в його революційно-визвольній боротьбі за УССД»), Платформа Української Головної Визвольної Ради (закріплювала цілі, завдання та основні ідейно-програмні принципи УГВР) та Універсал Української Головної Визвольної Ради. Програмні документи УГВР українські учені називали «етапними явищами формування і розвитку концепції української національної держави» [1, с. 6].

«Щоб об'єднати всі національно-визвольні сили українського народу, щоб з одного центру керувати нашою визвольною боротьбою, щоб перед зовнішним світом репрезентувати волю українського народу, та щоб протиставитись спробам ворогів української держави розбивати єдиний самостійний український фронт, – створюється Українська Головна Визвольна Рада, яка від сьогодні бере на себе керівництво визвольною боротьбою українського народу», – йшлося в Універсалі УГВР [15, с. 37]. У документі також відзначено, що в УГВР були об'єднані представники всіх активно діючих революційно-визвольних сил сучасної України, а також провідні діячі українських політичних середовищ, які на цьому етапі визнали єдино правильною повністю незалежну платформу визвольної боротьби українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу та готові втілювати її на практиці [15, с. 37].

Діяльність УГВР викристалізовувалася навколо двох основоположних ідей: 1) збереження життя нації, її єдності та культури; 2) суверенна національна держава – основна запорука збереження життя, нормального розвитку нації та добробуту її громадян [10, с. 40]. Зважаючи на вищезазначене, базовими принципами діяльності УГВР проголошувалися:

1. Відновлення Української Самостійної Соборної Держави на усіх землях українського народу шляхом революційної боротьби проти всіх ворогів державної самостійності України, зокрема проти більшовицьких і німецьких окупантів, та у співпраці з усіма прихильниками такої самостійності [10, с. 40].

2. Формування УГВР на принципі повної політичної незалежності, без підпорядкування чи впливу сторонніх сил та факторів [10, с. 40].

3. Об'єднання в УГВР усіх провідних політичних сил, незалежно від їхнього ідеологічного світогляду чи політичної приналежності, що відстоювали суверенітет української держави та політичну незалежність українських визвольних прагнень [10, с. 40].

4. Соціальна і політична платформа, яка могла б об'єднати національно-визвольні сили у боротьбі за Українську Самостійну Соборну Державу на основі: забезпечення народно-демократичного устрою через загальне народне представництво; гарантування свободи думки, світогляду та віросповідання; підтримки розвитку української національної культури; забезпечення справедливого соціального ладу без класового гноблення; забезпечення законності та рівності усіх громадян перед законом; гарантування громадянських прав національним меншинам в Україні; забезпечення рівного доступу до освіти для всіх громадян; підтримки вільної економічної ініціативи всіх громадян у межах національних потреб; встановлення вільної форми індивідуального землекористування з визначенням мінімальних і максимальних меж; суспільного управління основними природними багатствами – землею, лісами, водами та надрами – із передачею сільськогосподарських земель у постійне користування господарствам; державного управління важкою промисловістю та транспортом, передачею кооперативним об'єднанням легкої та харчової промисловості, сприяння кооперації дрібних виробників; забезпечення вільної торгівлі у межах законодавства; розвитку ремесел та права створення індивідуальних майстерень і підприємств; гарантування права на вільну працю для фізичних і розумових працівників та захист інтересів робітництва соціальним законодавством [10, с. 41].

4. Продовження боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу «в союзі з усіма поневоленими народами Європи та Азії», які борються за своє визволення і визнавали право України на політичну незалежність [10, с. 41].

5. Порозуміння і мирного співіснування УГВР з усіма сусідами України, на принципах взаємного

визнання права кожного народу на власну державу на його етнографічних землях [10, с. 41].

Висновки. Таким чином, утворення УГВР (1944 р.) стало закономірним результатом еволюції українського національно-визвольного руху, який, пройшовши етапи стихійного опору та організаційного оформлення, у роки Другої світової війни досяг рівня, що вимагав створення єдиного політичного центру. Зростання масштабів націоналістичного руху, поширення ідей незалежності серед широких верств населення та накопичення досвіду підпільної боротьби створили соціально-політичну базу для виникнення такого центру. Водночас не можна ігнорувати факт того, що створення УГВР відбувалося в умовах внутрішніх суперечностей – частина організацій сприйняла ідею утворення УГВР критично, що було зумовлено як ідеологічними розбіжностями, так і особистісними конфліктами між лідерами. Проведення Великого збору УГВР у липні 1944 р. стало кульмінацією консолідаційних процесів. Сам факт проголошення себе тимчасовим українським парламентом мав символічне та політичне значення, адже демонстрував претензію на представництво всього українського народу. Ухвалені програмні документи засвідчують спробу поєднати національно-визвольну ідеологію з демократичними принципами державного устрою. З історичної точки зору, УГВР стала важливим етапом у розвитку української державницької традиції.

Список літератури:

1. Андрусяк Т. Українська Головна Визвольна Рада та її роль в українському національному державотворенні (До 70-річчя утворення УГВР). URL: https://lpnu.ua/sites/default/files/2020/pages/483/vipusk-3-2014-r.pdf
2. Боляновський А. До питання про політичну стратегію українського визвольного підпілля в 1944 році. *Галичина*. 2008. Вип. 14. С. 329–342.
3. Бутко С. Спроба формування системного управління українським національно-визвольним рухом у 1943–1944 рр. *Розумовські зустрічі: матеріали наук.-практ. конф. «Розумовські зустрічі» (28 листопада 2012 року)*. Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2012. С. 151–154.
4. Камінський А. До генези Української головної визвольної ради у 65-ти ліття її створення. URL: https://litopysupa.com/wp-content/uploads/2019/02/Seriia_Podii_i_liudy_Knyha_07_Ukrainska_Holovna_Vyzvolna_Rada.pdf
5. Киричук Ю. До питання утворення УГВР. *Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи: Матеріали наук.-практ. конф. (22 листопада 2001 р.)*. Львів, 2001. Ч. 1. С. 119–122.
6. Мірчук П. Роман Шухевич (Ген. Тарас Чупринка) – командир армії безсмертних. Нью-Йорк–Торонто–Лондон, 1970. 212 с.
7. Мороз В. До початків діяльності Української Головної Визвольної Ради. URL: https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/4d5fc61d-a164-46b1-9c82-0c5e0f47a84e/content
8. Осьмак Н. К. Осьмак – нескорений Президент УГВР. Торонто; Львів: Літопис УПА, 2008. 128 с.
9. Патриляк І. «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939–1960-х рр. (оновлене видання). Харків: КСД, 2024. 688 с.
10. Плятформа Української Головної Визвольної Ради. *Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріаяли. Літопис Української Повстанської Армії / відп. ред. Є. Штендера*. Торонто; Львів: Видавництво Літопис УПА, 1980. Т. 8. Кн. 1 (1944–1945). С. 39–41.
11. Радович В. У спільному революційно-визвольному всеукраїнському фронті боротьби (До генези УГВР). *Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріаяли. Літопис Української Повстанської Армії / відп. ред. Є. Штендера*. Торонто; Львів: Видавництво Літопис УПА, 1980. Т. 8. Кн. 1 (1944–1945). С. 85–89.
12. Саламін Д. Зовнішньополітичні орієнтації УГВР (1943–1954 рр.). URL: https://uvr.in.ua/index.php/uvr/article/view/356/309
13. Терлюк І. Створення Української Головної Визвольної Ради (УГВР) та програмні політико-правові засади її діяльності. URL: https://ukrtextbook.com/istoriya-derzhavi-i-prava-ukra%D1%97ni-terlyuk-i-ya/istoriya-derzhavi-i-prava-ukra%D1%97ni-terlyuk-i-ya-stvorennya-ukra%D1%97nsko%D1%97-golovno%D1%97-vizvolno%D1%97-radi-ugvr-ta-programni-politiko-pravovi-zasadi-%D1%97%D1%97-diyalnosti.html
14. Українська Головна Визвольна Рада. Таємні протоколи. URL: https://szru.gov.ua/history/stories/ukrainska-holovna-vyzvolna-rada-taiemni-protokoly
15. Універсал Української Головної Визвольної Ради. *Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріаяли. Літопис Української Повстанської Армії / відп. ред. Є. Штендера*. Торонто; Львів: Видавництво Літопис УПА, 1980. Т. 8. Кн. 1 (1944–1945). С. 37–38.

16. Чупринка Т. До генези Української Головної Визвольної Ради. *Бюро Інформації Української Головної Визвольної Ради*. 1949. Вип. 2. С. 1–17.

17. Шурхало Д. Українська головна визвольна рада (УГВР): 75-річчя повстанського парламенту. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/30053945.html

Lanovyi M.B. UKRAINIAN MAIN LIBERATION COUNCIL: FEATURES OF CREATION AND POLITICAL PLATFORM

The article investigates the features of the formation process of the Ukrainian Main Liberation Council (UMLC) as a non-partisan body of the Ukrainian liberation movement at the end of World War II. The political platform of the UMLC and its role in coordinating the activities of underground armed formations, in particular the Ukrainian Insurgent Army (UPA), are characterized. Attention is drawn to the significant role of the Initiative Committee in preparing the UMLC's Grand Assembly and developing its foundational documents, and internal conflicts among Ukrainian political organizations and their attitudes toward the creation of the council are analyzed. The study examines the UMLC's programmatic documents, including the Temporary Structure, Platform, and Universal, which defined the principles, objectives, and purposes of its activity. The composition of the leadership bodies is characterized, and the role of key figures of the Ukrainian liberation movement in consolidating national-patriotic forces is clarified. Emphasis is placed on the fundamental principles of the UMLC, including the restoration of the Ukrainian Independent and United State, political independence, and the consolidation of political forces. The international aspect of the UMLC's activities is investigated, highlighting the organization's efforts to cooperate with other oppressed nations. It is demonstrated that the creation of the UMLC in the mid-20th century reflected the evolution of the Ukrainian national liberation movement from spontaneous resistance to a unified political center, and the study concludes on the significant contribution of the UMLC to the development of Ukrainian state-building traditions. The influence of internal conflicts and ideological disagreements on the formation of the council is explored, and the connection between military-political and state-building processes is characterized. The historical significance of the UMLC's programmatic documents as a stage in the development of the concept of Ukrainian statehood is analyzed, as well as the complex interrelated factors that ensured the establishment and functioning of the council.

Keywords: *UMLC, World War II, political platform, UPA, OUN, K. Osmak, Universal, ideology, political program.*

Дата першого надходження статті до видання: 17.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 13.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 726.025.5:272"21":351.853(477.82-25)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.13

Марків А.Л.
https://orcid.org/0009-0007-2833-0481
Волинський національний університет імені Лесі Українки

ІНТЕГРАЦІЯ ПАМ'ЯТОК РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ М. ЛУЦЬКА (КІНЕЦЬ XX – ПЕРША ЧВЕРТЬ XXI СТ.)

У статті проаналізовано процеси ревіталізації нерухомих пам'яток Римо-католицької церкви у Луцьку останнього десятиріччя XX – першої чверті XXI ст. Констатовано, що складовими подолання негативних наслідків радянської антирелігійної політики стали не лише відновлення богослужінь у Кафедральному костелі Святих Апостолів Петра і Павла (1991 р.) та функціонування в обласному центрі дієцезії, але й охорона об'єктів історико-культурної спадщини та їх оптимальне використання з метою розвитку суспільства і людини. Звернуто увагу на діяльність органів влади, Адміністрації Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку, наукових інституцій щодо ґрунтовного дослідження, реставрації, консервації та ремонту кафедрального костелу і південно-західного фасаду монастиря єзуїтів, підземель названих пам'яток. Зазначено, що важливу роль в інтеграції об'єктів Римо-католицької церкви в соціокультурне життя Луцька відіграла реалізація виконавчим комітетом Луцької міської ради проєкту Програми транскордонного співробітництва PL-BY-UA 2014–2020 «Нове життя старого міста: ревіталізація пам'яток історико-культурної спадщини Любліна і Луцька», відкриття Музейного простору «Окольний замок» (2023 р.). Проаналізовано форми і напрями роботи КП «Центр розвитку туризму» Луцької міськради, спрямовані на розкриття історико-культурного потенціалу пам'яток Римо-католицької церкви, включення їх у туристичну галузь. Наведено приклади екскурсійних і туристичних маршрутів, віртуального квесту «Таємниці двох веж», промоційних заходів, проєктної діяльності установи, які ефективно інтегрують пам'ятки в сучасний соціокультурний простір міста, підтримують їхню життєздатність і суспільну релевантність. Наголошено на багатофункціональності використання пам'яток Римо-католицької церкви, що виходить за межі їх суто сакральної функції. В сучасних умовах архітектурні споруди поєднують виконання релігійної місії з світоглядно-освітньою і соціальною роботою, виступають важливим інструментом збереження європейської культурної ідентичності в регіоні, формування локальної ідентичності.

Ключові слова: *об'єкти культурної спадщини, пам'ятка, Римо-католицька церква, костел Святих Апостолів Петра і Павла, колегіум єзуїтів, Луцьк, Волинська область, Музейний простір «Окольний замок», культурний туризм, музеєфікація, ревіталізація.*

Постановка проблеми. Одним із ключових завдань держави у галузі охорони культурної спадщини, організації міських територій є інтеграція пам'яток архітектури у соціокультурне та економічне життя громад. Це питання набуває особливого значення у містах, які зазнали історичних і політичних трансформацій, зокрема у Луцьку. У місті з багатою поліконфесійною історією локалізовано десятки пам'яток національного і місцевого значення, пов'язаних з діяльністю православних, вірменської, юдейської громад. Унікальний архітектурний, історичний та духовний комплекс міста, який є невід'ємною частиною європейської культурної ідентичності регіону, становлять й архітектурні будівлі Римо-католицької церкви (XIV–XVIII ст.).

Упродовж другої половини XX ст. костели, монастирі, як і вся релігійна спадщина, зазнали руйнівної дії радянської антирелігійної політики. Відновлення духовного життя наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. стало першим кроком до їх відродження. Проте, сам факт повернення споруд у власність церкви та відновлення богослужінь став лише початком довготривалого процесу

© Марків А.Л., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

ревіталізації. Актуальність дослідження полягає у необхідності ґрунтовного аналізу якісних змін, що відбулися у ставленні до цих об'єктів та їхнього функціонального використання протягом останніх десятиріч XX – у першій чверті XXI ст. Моніторинг інструментів збереження та використання архітектурних споруд Римо-католицької церкви у Луцьку, участі у цих багатовекторних процесах державних, релігійних та громадських інституцій, узагальнення набутого в означеній галузі досвіду підсилюють злободенність досліджуваної теми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Новітня історіографія проблеми охорони культурної спадщини м. Луцька представлена кількома групами досліджень. Найбільш ґрунтовно в останні десятиріччя розкриваються археологічні аспекти виявлення та реконструкції окремих складових архітектурних пам'яток, серед яких звертається увага й на Римо-католицькі об'єкти. Так, публікації В. Баюка [3–11] поетапно розкривають результати розвідок «Волинської археологічної експедиції», які в 2020-х рр. проводилися у Державному історико-культурному заповіднику м. Луцька. До наукового обігу автором вперше введено низку матеріалів, які характеризують підземелля Кафедрального костелу Святих Апостолів Петра і Павла та колегіуму єзуїтів. Однак, ці дослідження висвітлюють лише одну складову процесу ревіталізації пам'яток.

Важливу групу складають статті, присвячені діяльності Музейного простору «Окольний замок». Дослідники Л. Матвійчук, В. Корсак [23], В. Надольська [27], О. Штанько [45] аналізують не лише процеси музеєфікації башти Чорторийських і підземель колегіуму єзуїтів, але й новітні практики використання цих об'єктів для розвитку екскурсійної і туристичної галузі в обласному центрі, наголошуючи на тому, що саме сучасні форми актуалізації культурної спадщини сприяють розвитку суспільства, місцевих громад, збереженню історичного досвіду і локальної самобутності, активізації міжкультурного діалогу [27, с. 384].

Найбільше уваги українські вчені приділяють питанням розвитку туризму в області та м. Луцьку, зокрема таких його видів як урботуризм [28; 29; 41; 43], подієвий туризм [24; 26], релігійний туризм [20; 33; 42]. У кожній такій публікації характеризується туристичний потенціал об'єктів культурної спадщини, однак серед них не визначаються особливості використання пам'яток Римокатолицької церкви. Тому важливим залишається дослідження процесів інтеграції таких об'єктів, які виконують важливі суспільні функції, у соціокультурне життя Луцька в кінці XX – першій чверті XXI ст., що актуалізує тему дослідження.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати процеси включення пам'яток Римо-католицької церкви у соціокультурне життя м. Луцька в останньому десятиріччі XX – першій чверті XXI ст.

Виклад основного матеріалу. Культурна спадщина обласного центру Волинської області – м. Луцька – налічує 88 архітектурних об'єктів національного і місцевого значення, з яких 23 мають статус національних [34; 35]. Складовою історико-культурного ландшафту міста є культові пам'ятки Римо-католицької церкви (будівлі монастирів, костели та ін.), які відображають особливості суспільного розвитку регіону упродовж XIV–XVIII ст. Проголошення незалежності України стало каталізатором повернення римо-католицьких храмів краю до європейського культурного контексту. Вже на початку 1990-х рр. в державі розпочато процес подолання негативних наслідків політики десакралізації (радянського нищення та перепрофілювання споруд), духовного відродження громад різних конфесій, проведення ґрунтовних наукових досліджень пам'яток. Збереження історико-культурної спадщини та її оптимальне використання з метою розвитку суспільства та людини стало важливим завданням органів публічної влади і місцевих громад.

На підставі постанови Ради Міністрів Української РСР від 5 квітня 1991 р. [36] та під тиском громадськості 25 червня Волинський обласний виконавчий комітет прийняв рішення № 140 про повернення споруди костелу Святих Апостолів Петра і Павла у Луцьку (пам'ятки національного значення, охоронний номер 77/1), приміщення якого з грудня 1980 р. використовувалося як обласний Музей атеїзму та фондосховище об'єктів сакрального мистецтва Волинського краєзнавчого музею, в користування римо-католицькій громаді [15, арк. 44]. Але саме таке використання будівлі дозволило зберегти унікальні інтер'єри, розписи XVIII ст. (роботи Тадеуша Кунітце), ліпнину, підтримувати у споруді відповідний температурний режим. Експозицію музею було демонтовано, що викликало значні труднощі з точки зору пам'яткоохоронної роботи, адже потрібно було обережно звільнити інтер'єри від музейних конструкцій, не пошкодивши автентичний декор. 25 червня 1991 р. у костелі проведено першу за понад 40 років урочисту месу [39, с. 25]. Через два роки відбувся перший офіційний візит на Волинь глави римо-католицької конфесії в

Україні – архієпископа Львівської архідієцезії Мар'яна Яворського, який провів богослужіння у костелі, оглянув колишні католицькі будівлі Луцька [12, с. 453].

У травні 1996 р. рішенням Папи Іоана-Павла ІІ відновлено Луцьку дієцезію, припинену органами більшовицької влади в 1947 р. [12, с. 465]. Костел Святих Апостолів Петра і Павла знову набув свого канонічного статусу – став Кафедральним собором, головним храмом дієцезії, отримавши єпископську кафедру. Після передання храму Церкві розпочалися фахові реставраційні роботи (зокрема, відновлення підземель, даху, органу), які держава не могла профінансувати в повному обсязі. Значна частина робіт з відновлення та збереження здійснювалася завдяки пожертвам вірян, як місцевих, так і з-за кордону, а також за підтримки низки благодійних організацій. Заміна покрівлі та реставрація фасаду, відновлення тиньку і фарбування повернуло храму колористику, характерну для пізнього бароко / класицизму, його домінантну роль у панорамі Старого міста, підкресливши архітектурний стиль, створений Джакомо Бріано та пізніше трансформований Павлом Гіжицьким. 16 травня 1998 р. на інтронізацію на кафедру Луцької дієцезії єпископа Маркіяна Трофим'яка до міста разом з численним духовенством римо-католицької церкви з-за кордону прибула Маршалек Сенату Республіки Польща Аліція Гжеськовяк, що викликало помітну реакцію серед громадськості міста та області [14, с. 2].

Процес ревіталізації костелу привніс нові елементи. Оскільки оригінальний орган потребував ремонту та відновлення, у 1999 р. у храмі встановили великий орган фірми «Ludwig Rohlfing – Mathias Kreienbrink», який подарували католики парафії Святого Боніфація в Ноенкірхені (ФРН) [1]. В інтер'єрі храму з'явилися нові епітафії та пам'ятні дошки, присвячені жертвам репресій та діячам, котрі сприяли відродженню дієцезії.

Грунтовне вивчення пам'ятки, атрибуція наявних у споруді культових предметів упродовж двох десятиріч дозволили укласти ілюстрований «Каталог інтер'єру у Кафедральному костелі Святих Апостолів Петра і Павла» (2021 р.), який умістив зображення та описи більше 90 елементів інтер'єру та екстер'єру храму (скульптури, барельєфів, образів і фресок, епітафій та меморіальних дошок та ін.) [21]. Після проведення ремонтно-реставраційних робіт з відновлення приміщення колишньої Каплиці Пресвятих Тайн, у ньому планується відкриття Музею історії храму.

Костел Святих Апостолів Петра і Павла у Луцьку є не лише об'єктом культурної спадщини та діючим центром римо-католицького життя на Волині. Необхідно відзначити його багатофункціональність, що виходить за межі суто сакрального використання. Історично та в сучасному контексті ця споруда функціонує як культурний і соціальний простір, що підтверджується низкою заходів та ініціатив. Використання костелу в культурній площині ґрунтується на його унікальній історико-архітектурній цінності та наявності акустичного простору. У храмі регулярно проводяться концерти духовної і класичної музики [31]. Орган костелу є ключовим інструментом, який приваблює виконавців і слухачів, що сприяє популяризації пам'ятки. Концерти та ярмарки від «Карітас-Спес Луцьк» – благодійної місії при Луцькій дієцезії Римо-католицької церкви – сприяють підтримці багатьох соціальних ініціатив.

Повернення релігійній громаді наземної частини храму актуалізувало питання його унікальних підвалів. У 1950-х рр. підземелля виконували функцію складу овочів. Підземелля не функціонували за призначенням століттями, були замулені, частково затоплені, використовувалися як стихійне звалище будівельного сміття та побутових відходів. Рівень завалів у деяких галереях сягав склепінь. Фактично, нижній ярус храму був виключений з наукового та фізичного обігу. Про підземелля під костелом голова спелеокомісії, яка у 1986 р. проводила їх дослідження, сказав: «… таку річ на території України бачу вперше…Вже зараз можна стверджувати, що вони в республіці, а, можливо, і в країні (мається на увазі тодішньої СРСР) – унікальні» [25]. З ініціативи членів клубу «Ентузіаст», який очолив О. Виноградов, у 1989 р. розпочалося розчищення їх окремих приміщень, розташованих на двох поверхах [16, с. 125], що фактично підготувало об'єкт до процесу реставрації і музеєфікації в роки незалежності.

На рубежі XX–XXI ст. відбулося осмислення підземель як унікального багаторівневого комплексу, який став об'єктом професійного дослідження та ревіталізації. Сформувалася особлива ситуація співіснування сакрального та частково музеєфікованого просторів. Верхній храм функціонує як культова споруда (кафедральний собор), тоді як підземелля перебувають у віданні Адміністрації Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку. Упродовж 2017–2020 р. Адміністрацією спільно з Парафією проведено низку відновлювальних заходів, зібрано колекцію рухомого археологічного матеріалу. На даний час

досліджено два рівні підземних приміщень. Одно-рівневими є приміщення підземного храму та великих зал комплексу. Дворівневими підземелля обох башт, обхідні повздовжні та поперечні галереї, менші за площею зали. Однак, поверхня підлоги низки приміщень сучасного нижнього ярусу часто має форму правильних арок, що може свідчити про наявність під ними приміщень із склепінчастим перекриттям [9, с. 192, 194].

Із 1995 р. у підвальних приміщеннях костелу почали проводитися екскурсії. Обладнання сучасних систем вентиляції та освітлення (2017–2020 рр.) дозволило проводити знайомство відвідувачів з пам'яткою на якісно новому рівні. Тут можна оглянути декілька експозиційних зон – крипти та вівтар (єдиний підземний вівтар); виставку цегли, інструментів, археологічних знахідок; реставровану криницю; некрополь (завдяки епітафіям та архівним джерелам вдалося встановити належність окремих поховань). 26 листопада 2025 р. вперше за 75 років у підземному храмі відбулося богослужіння за усіх, хто тут був похований [30].

Важливу роль в інтеграції об'єктів Римо-католицької церкви в соціокультурне життя обласного центру відіграла реалізація виконавчим комітетом Луцької міської ради проєкту Програми транскордонного співробітництва PL-BY-UA 2014–2020 «Нове життя старого міста: ревіталізація пам'яток історико-культурної спадщини Любліна і Луцька» [2, с. 4]. У межах проєкту, який тривав з серпня 2018 р. до липня 2022 р., здійснено реконструкцію південно-західного фасаду монастиря єзуїтів, відновлено стіни башти Чорторийських та частину оборонної стіни [17]. Волинською археологічною експедицією під керівництвом В. Баюка виявлено і досліджено невідому частину першого підземного ярусу Колегіуму єзуїтів (пам'ятки XVII ст.) та перший підземний ярус частини Окольного замку – вежі Чорторийських (XV ст.) – загалом 11 приміщень [6, арк. 9].

Розчищення невідомих приміщень виявило їх з'єднання між собою. Загальна площа нововідкритих підземних галерей склала до 200 кв. м. [19, с. 221]. Реконструйовані підземелля вежі Чорторийських та колегіуму єзуїтів об'єднали 18 кімнат і 4 коридори [45, с. 141], які на сьогодні утворили найдовші підземелля в Європі. Об'єкт доповнюють вежа початку XVI ст., внутрішній і зовнішній дворики.

Роботи з дослідження підземель продовжуються. У 2022–2023 рр. співробітниками Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку розчищено та досліджено дві нововідкриті завівтарні крипти колишнього римо-католицького Кафедрального собору Святої Трійці, який функціонував до 70-х рр. XVIII ст. біля Костелу Святих Апостолів Петра і Павла [11, с. 75, 80–81, 86].

Результатом виконання грантового проєкту стала музеєфікація об'єкту, який тривалий час залишався зруйнованою пам'яткою. 14 липня 2023 р. новий туристичний об'єкт – Музейний простір «Окольний замок» – вперше відкрив свої двері для відвідувачів [27, с. 386]. Підземелля, як частина цілісного єзуїтського комплексу, почали функціонувати як інтерактивний майданчик для презентації історії не лише Римо-католицької церкви, але й історії міста, його урбаністичного та архітектурного розвитку у період XIV–XVIII ст. У музейному просторі відбувається переосмислення польсько-української, католицько-православної та європейської спадщини Луцька як міста з давніми магдебурзькими традиціями, що сприяє формуванню спільної локальної ідентичності. Дворик Музейного простору є місцем проведення низки культурних акцій (міжнародного літературного фестивалю «Фронтера», музичного фестивалю «Так звучить Луцьк», театралізованих дійств та ін.) Завдяки проєкту римо-католицька культурна спадщина перестала бути об'єктом зацікавлень лише вузьких фахівців, ставши актуальним публічним ресурсом для проведення освітніх, культурних заходів, налагодження діалогу у громаді.

Головною суспільною функцією об'єктів історико-культурної спадщини є сприяння соціалізації індивіда, визначенню ним своїх соціально-історичних «координат» у розмаїтті історичних процесів та соціальних зв'язків [32, с. 108]. Такий підхід до спадщини став визначальним у діяльності місцевих органів влади в питанні інтеграції пам'яток Римо-католицької церкви в соціокультурне життя міста. У роки незалежності відбулося повернення об'єктам їх первісної функції (костел Святих Апостолів Петра і Павла) з одночасною актуалізацією їх як пам'яток історії і культури.

Важливу роль у цій сфері з 2009 р. відіграє Комунальне підприємство «Центр туристичної інформації та послуг», підпорядковане управлінню туризму та промоції міста Луцької міської ради (у 2023 р. на черговому сесійному засіданні реорганізоване на «Центр розвитку туризму»). З уваги на історико-культурну значущість пам'яток Римо-католицької церкви «Центр розвитку туризму» здійснює роботу з інтеграції названих об'єктів у

міські екскурсійні та туристичні маршрути, що є важливою складовою актуалізації архітектурної спадщини, налагодження тісної взаємодії між заходами щодо її збереження та сучасними суспільними процесами функціонування об'єктів.

У поліетнічній історії Луцька римо-католицька традиція займає вагоме місце, тому при розробці оглядових екскурсій обласним центром, окремих тематичних екскурсій і тематичних маршрутів такі пам'ятки розглядаються як об'єкти освітньо-пізнавального інтересу, активні туристичні магніти. У загальноглядових маршрутах їх історія подається у контексті поліконфесійності Старого міста, поряд із православними храмами, лютеранською кірхою і синагогою. «Центр розвитку туризму» розробив значну кількість екскурсійних продуктів, які враховують запити різновікової аудиторії та включають окрім інших й пам'ятки Римо-католицької церкви («Луцьк від А до Я», «Луцьк – місто з душею», «Луцький Street Art», «Романтика та містика Лучеська», «Луцьк музичний» та ін.). Проєкт «Луцьк+» включає 10 туристичних маршрутів, які об'єднують найцікавіші локації міста та інші історичні населені пункти Волині. Створено маршрути на релігійну тематику – «Від святині до святині» (про поліконфесійність і сакральну архітектуру), «Луцьк підземний» (знайомство з луцькими підземеллями, значна частина яких пов'язана з культовими спорудами, зокрема підземеллями Костелу Святих Апостолів Петра і Павла (XVII ст.), колегіумів бернардинів та єзуїтів (XVII ст.)). Туристичними магнітами маршруту «Луцьк – Жидичин – Піддубці – Залісочне – Олика» стали колегіум бригідок (XVII ст., пам'ятка архітектури національного значення), Костел Святих Апостолів Петра і Павла (XVII ст.) та його підземелля, Троїцький кафедральний собор (у XVIII ст. – комплекс споруд монастиря і костелу бернардинів) у м. Луцьку [20].

Використання новітніх інформаційно-комунікаційних технологій дозволило виконавчому комітету Луцької міської ради долучитися до реалізації міжнародного проєкту «Таємниці двох веж: промоція історичної спадщини Луцька та Любліна через інноваційні технології», результатом якого стало створення транскордонного туристичного продукту – віртуального маршруту [38]. Мобільний додаток «Таємниці двох веж» знайомить усіх зацікавлених з історією Луцька та його мешканців у ході інтерактивної туристичної гри, віртуального квесту із доповненою реальністю, який об'єднав десять об'єктів культурної спадщини [40]. До них, зокрема, увійшли чотири римо-католицькі пам'ятки – Кафедральний костел Святих Апостолів Петра і Павла, колегіум єзуїтів, монастирі бригідок і василіанів. За допомогою додатку можна оглянути пам'ятку, отримати контекстну інформацію, побачити 3D-реконструкції втрачених елементів. Завдяки інтерактивним елементам, аудіогідам та ігровим компонентам цифровий інструмент створює в учасників квесту (включаючи школярів і молодь) захоплюючий досвід, який робить історію римо-католицької спадщини більш доступною і зрозумілою. Додаток ефективно інтегрує пам'ятки в сучасний соціокультурний простір міста, підтримуючи їхню життєздатність і суспільну релевантність.

У межах проєкту також створено спільний промоційний відеоролик для актуалізації пам'яток історико-культурної спадщини Луцька і Любліна, проведено круглий стіл на тему «Життя в середньовічному та ранньомодерному Луцьку та Любліні», розроблено науково-популярний електронний буклет «Будні історичного Луцька та Любліна» [13].

«Центр розвитку туризму» проводить активну дослідницьку роботу, зокрема втілює проєкт «Історичний та сучасний Луцьк», який ставить за мету написання статей на історичну й урбаністичну тематику [18]. Серед просвітницьких заходів, ініційованих «Центром розвитку туризму» – лекція, присвячена інституалізації римо-католицьких орденів на Волині, історії спорудження костелу у Луцьку, життєписам луцьких єзуїтів [37].

Ефективному включенню римо-католицьких пам'яток у міський простір сприяло встановлення у Луцьку сучасних вказівників, які не лише допомагають вибудувати послідовний пішохідний маршрут, але й виконують функцію первинної інтерпретації спадщини. Уніфікований дизайн та стратегічне розміщення вказівників як системи культурних точок формують єдиний туристичний бренд Луцька.

Окрім туристичної актуалізації в останні роки звернуто більше уваги на проведення вузькотематичних наукових та археографічних досліджень римо-католицьких пам'яток міста. Задля дослідження, збереження і популяризації історичної спадщини Католицької та інших Церков України у 2025 р. в Луцьку створено Інститут розвитку Церковних досліджень (директор – доктор філософії Павло Хом'як). Основним напрямом діяльності Інституту визначено наукову та просвітницьку діяльність, які сприятимуть поширенню знань про історію Римо-католицької Церкви та її роль в українському суспільстві [44].

Висновки. Таким чином, суспільно-політичні зміни останнього десятиріччя XX – першій чверті XXI ст. стали підґрунтям для процесів ревіталізації нерухомих пам'яток Римо-католицької церкви, включення їх у сучасне соціокультурне життя Луцька. На основі комплексного підходу здійснено ґрунтовне наукове дослідження, реставраційні, консерваційні та ремонтні роботи для відновлення життєздатності Костелу Святих Апостолів Петра і Павла, південно-західного фасаду монастиря єзуїтів та підземель названих об'єктів. Збереження самобутності, автентичності та історичних ресурсів культурного середовища поєднано із заходами щодо «пожвавлення» їх архітектурних та композиційних цінностей. Музеєфікація підземель колегіуму єзуїтів, надання об'єктам нових соціокультурних функцій створили основу для розвитку внутрішнього і зовнішнього туризму, території і громади загалом.

Використання пам'яток архітектури Римо-католицької церкви як багатофункціонального простору забезпечує постійну актуалізацію об'єктів, інтегруючи їх у сучасний культурно-громадський ландшафт Луцька, доводячи їх значущість не лише для вірян, але й для усієї громади. Чинна парафіяльна діяльність ефективно поєднує виконання релігійної місії з світоглядно-освітньою і соціальною роботою, перетворюючи об'єкти на важливий інструмент збереження європейської культурної ідентичності в регіоні, формування локальної ідентичності.

Список літератури:

1. Андрійчук Л. Костел Святих Апостолів Петра і Павла у Луцьку: 400 літ історії / Релігійно-інформаційна служба України. URL: URL: https://risu.ua/kostel-svyatih-apostoliv-petra-i-pavla-u-lucku-400-lit-istoriji_n81476 (дата звернення: 25.11.2025).
2. Башта князів Чорторийських. The Chortoryiski prince's tower / уклад. О. Котис. Луцьк: Волинська друкарня, 2021. 36 с.
3. Баюк В. Археологічне відкриття Кафедрального собору Святої Трійці у Луцьку. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник.* Вип. XVIII. Луцьк : Вежа-Друк, 2023. С. 203–208.
4. Баюк В. Археологічні дослідження на території Державного історико-культурного заповідника у місті Луцьку 2022 року. *Старий Луцьк*. *Науково-інформаційний збірник*. Вип. XVIII. Луцьк : Вежа-Друк, 2023. С. 197–202.
5. Баюк В. Г. Археологічні роботи в Державному історико-культурному заповіднику міста Луцька. *І Всеукраїнський археологічний з'їзд*: програма роботи та анотація доповідей (Ніжин, 23–25 листопада 2018 р.). Київ : Інститут археології НАН України, 2018. 196 с.
6. Баюк В. Г. Звіт про проведені комплексні наукові археологічні дослідження муру Окольного замку та підземель Башти Чорторийських і Колегіуму єзуїтів у Луцьку в 2020–2021 рр. *Науковий архів Музейного простору «Окольний замок».* 17 арк.
7. Баюк В. Нововідкриті підземелля Луцька. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник*. Вип. XVII. Луцьк : Видавництво «Терези», 2021. С. 201–208.
8. Баюк В. Підземелля Башти князів Чорторийських в Луцькому Окольному замку (попереднє повідомлення). *Археологія & Фортифікація України*. Збірник матеріалів X Всеукр. наук.-практ. конф. / редкол. О. Заремба та ін. Кам'янець-Подільський, 2021. С. 200–203.
9. Баюк В. Продовження досліджень собору Святих Апостолів Петра і Павла. *Старий Луцьк*. *Науково-інформаційний збірник*. Вип. XVI. Луцьк : «Терези», 2020. С. 191–199.
10. Баюк В. Продовження комплексних робіт по дослідженню Кафедрального костелу Святих Апостолів Петра і Павла. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник*. Вип. XV. Луцьк : Волиньенергософт, 2019. С. 243–253.
11. Баюк В. Сучасні археологічні дослідження Луцька. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник*. Вип. XIX. Луцьк: Вежа-Друк, 2024. С. 75–86.
12. Бортніков В. І., Надольський Й. Е., Денисюк В. Т. та ін. Волинь на зламі століть: історія краю (1989-2000). Луцьк: Ред.-вид. від. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. 694 с.
13. Вильотник Е. Два міста, дві вежі, один проєкт. *Monitor Wołyński*. 2023. 12 травня. URL: https://monitorwolynski.com/uk/news/4938-dwa-miasta-dwie-wieze-jeden-projekt (дата звернення: 27.11.2025).
14. Данилюк В. Чи поїде Голова Верховної Ради у Польщу на інтронізацію українського єпископа? *Віче*. 1998. 21 травня. С. 2.
15. Держархів Волинської області. Ф. Р-6. Оп. 16. Спр. 5420.
16. Дмитренко А., Чибирак С. Дослідження підземель старого Луцька. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада: історії, традиції, люди.* Наук. зб. Вип. 26. : матеріали XXVI Волин. обл. іст.-краєзн. конф., присвяч. 16-ій річниці Незалежності України, 510-й річниці надання м. Луцьку

Магдебурзького права і 390-й річниці створення Луцького православного братства. Луцьк : Волинське обласне товариство краєзнавців, 2007. С. 123–126.

17. Завершується реалізація проєкту «Нове життя Старого міста» / Луцька .міська рада. 2021. 22 липня. URL: https://www.lutskrada.gov.ua/publications/miskyi-holova-ihor-polishchuk-lutsk-maie-turystychnyi-potentsial (дата звернення: 25.11.2025).

18. Звіт про діяльність КП «Центр туристичної інформації та послуг» за період 2017 р. URL: https://www.lutskrada.gov.ua/static/content/files/r/fs/3antv bevdlka4puu7mjrvcaad2iigfsr.pdf (дата звернення: 19.11.2025).

19. Звіт про проведені комплексні наукові археологічні дослідження муру Окольного замку та підземель Башти Чорторийських і Колегіуму єзуїтів у Луцьку в 2020–2021 рр. / підготував В. Баюк. Луцьк, 2020–2022. 257 с.

20. Карпюк А. В., Трофімук-Кирилова Т. М., Кирилов М. А. Ресурси релігійного туризму Волинської області: популяризація та туристичний потенціал. *Економіка та суспільство.* 2022. Вип. 44. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1777/1713 (дата звернення: 24.11.2025). DOI: 10.32782/2524-0072/2022-44-3

21. Каталог інтер'єру у Кафедральному костелі Святих Апостолів Петра і Павла. Луцьк: Терези, 2021. 108 с.

22. Ковальчук Є. І. Формування фонду сакрального мистецтва у Волинському краєзнавчому музеї (1929–2012 роки) : Монографія. Луцьк: ДП «Волинські старожитності», 2013. 296 с.

23. Матвійчук Л. Ю., Корсак В. І. Розвиток туристичних дестинацій Волині в умовах невизначеності. *Сталий розвиток туризму на засадах партнерства: освіта, наука, практика:* матеріали ІІІ Міжнар. наук.-практ. конф. (23-24 листопада 2023 р.) / За ред. М. Барна, Й. Раковська. Львів: ЛТЕУ, 2023. С. 39–42.

24. Мезенцева І. В., Ольхова-Марчук Н. В. Розвиток івентивного туризму в Луцьку. *Матеріали X Міжнар. наук.-практ. конф. «Туристичний та готельно-ресторанний бізнес в Україні: проблеми розвитку та регулювання»* : 21–22 березня 2019 р. м. Черкаси [Електронний ресурс] : у 2 томах. Черкаси : ЧДТУ, 2019. Т. 1. С. 22–25. URL: https://surl.li/urhyiv (дата звернення: 29.11.2025).

25. Мельник В. Розкрийся, таємнице підземелля. *Молодий ленінець*. 1986. 20 лютого. С. 4.

26. Міщенко О. Розвиток подієвого туризму в м. Луцьку. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.* Географічні науки. 2014. № 11. С. 137–142.

27. Надольська В. В. Музейний простір «Окольний замок» у Луцьку: новітні практики музеєфікації і використання культурної спадщини. *Постаті рідного краю: історія та сучасність.* Наук. зб. «Велика Волинь». Матер. Всеукр. наук.-краєзн. конф. (Житомир, 23 травня 2025 р.). Вип. 67 / Упоряд. П. С. Скавронський. Бердичів : ФОП Мельник М. В., 2025. С. 384–390.

28. Надольська В. В. Урботуризм як складова формування і популяризації ідентичності культурного простору міст. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник*. Вип. ХХ. Луцьк: Терен, 2025. С. 257–263.

29. Надольська В. Розвиток туристичної привабливості міста Луцька. *Географія та туризм:* Матер. VII Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (28 лютого 2024 р., м. Харків) / за заг. ред. Лоцмана П. І. Харків: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2024. С. 540–549.

30. Оліх А. Вперше за 75 років у підземеллях Луцького костелу звершили богослужіння. *Волинь.* 2025. 26 листопада. URL: https://www.volyn.com.ua/news/142463-vpershe-za-75-rokiv-u-pidzemelliakh-lutskoho-kostelu-zvershyly-bohosluzhinnia (дата звернення: 26.11.2025).

31. Осінь з друзями луцького органа / Луцька міська рада. 2025. 22 жовтня. URL: https://www.lutskrada.gov.ua/publications/osin-z-druziamy-lutskoho-orhana (дата звернення: 28.11.2025).

32. Пам'яткознавство : посібник для початківців / укл.: Л. О. Гріффен, О. М. Титова : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Київ : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2014. 212 с.

33. Патійчук В. Особливості розвитку релігійно-паломницького туризму у Волинській області. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.* Серія: Географічні науки. 2016. № 14 (339). С. 72–79.

34. Перелік об'єктів культурної спадщини міста Луцька. URL: http://culture-lutsk.org.ua/pdf/upravlinnia/perelik_obyektiv.pdf (дата звернення: 24.11.2025).

35. Перелік пам`яток культурної спадщини місцевого значення Волинської області, занесених до Державного реєстру нерухомих пам`яток України. 2024. URL: http://surl.li/iisttt (дата звернення: 28.11.2025).

36. Про перелік пам'яток архітектури, які не підлягають передачі у постійне користування релігійним організаціям: Постанова Ради Міністрів Української РСР № 83 від 5 квітня 1991 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/83-91-%D0%BF#Text (дата звернення: 24.11.2025).

37. Просвітницька лекція «Історія римсько-католицької церкви на Волині» / Луцька міська рада. 2021. 22 липня. URL: https://surl.lt/bpgcmg (дата звернення: 25.11.2025).

38. Результати поточного моніторингу проєкту «Таємниці двох веж: промоція історичної спадщини Луцька та Любліна через інноваційні технології». URL: https://surl.li/vwsbzi (дата звернення: 27.11.2025).

39. Савчук О., Бурник Р. Храм Преображення Господнього у місті Рожище, його священники та парафіяни (до 100 річчя з часу початку будівництва та 90 років з часу освячення). Рожище : Центр дизайну і друку ФОП Смолюк І. М., 2021. 67 с.

40. Таємниці двох веж: просування історичної спадщини Луцька та Любліна за допомогою інноваційних технологій / Луцька міська рада. URL: https://surl.li/hbmycp (дата звернення: 27.11.2025).

41. Тищук І. В., Поліщук Л. М. Аналіз та оцінка основних тенденцій розвитку екскурсійного туризму міста Луцьк. *Економіка та держава*. 2020. № 1. С. 54–60. DOI: 10.32702/2306-6806.2020.1.54.

42. Трофімук-Кирилова Т., Карпюк А. Популяризація туристичних та екскурсійних об'єктів релігійного туризму у Луцькій територіальній громаді. *Міжрелігійний діалог та його вплив на суспільство, політику, бізнес, культуру* : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. (Тернопіль, 13 жовтня 2021 р.) / під заг.ред.: О. Є. Гомотюк. Тернопіль : ФОП Осадца Ю. В., 2021. С. 234–239.

43. Трофімук-Кирилова Т., Карпюк А. Туристично-інформаційний центр як інструмент промоції і популяризації об'єктів культурної спадщини міста. *Актуальні питання гуманітарних наук:* міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2022. Вип. 58. Т. 2. С. 136–143. DOI: https://doi.org/10.24919/2308-4863/58-2-18

44. У Луцьку розпочав діяльність Інститут розвитку Церковних досліджень / Римсько-католицька Церква в Україні. URL: https://rkc.org.ua/blog/2025/01/23/instytut-rozvytku-czerkovnyh-doslidzhen-u-luczku/ (дата звернення: 29.11.2025).

45. Штанько О. Інтерактивні технології у роботі з туристами (на прикладі Музейного простору «Окольний замок»). *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник.* Вип. XIX. Луцьк: Вежа-Друк, 2024. С. 140–144.

Markiv A.L. INTEGRATION OF ROMAN CATHOLIC CHURCH MONUMENTS INTO THE SOCIO-CULTURAL LIFE OF LUTSK (late 20th – early 21st centuries)

The article analyzes the revitalization processes of immovable Roman Catholic Church monuments in Lutsk in the last decade of the 20th century and the first quarter of the 21st century. Overcoming the negative consequences of Soviet antireligious policy involved not only the restoration of worship services at the St. Peter and Paul Cathedral (1991) and the functioning of the diocese in the regional center, but also the protection of historical and cultural heritage sites and their optimal utilization for the development of society and the individual. The emphasis is laid on the activities of government bodies, the Administration of the State Historical and Cultural Reserve in Lutsk, and scientific institutions regarding the in-depth research, restoration, conservation, and repair of the cathedral and the southwestern facade of the Jesuit monastery, including the dungeons of the abovementioned monuments. The Executive Committee of the Lutsk City Council plays an important role in the integration of Roman Catholic Church facilities into the socio-cultural life of Lutsk, in particular by implementing the project of the Cross-Border Cooperation Program PL-BY-UA 2014–2020 «New Life of the Old City: revitalization of historical and cultural heritage monuments of Lublin and Lutsk»; and opening of the Museum Space «Okolnyi Castle» (2023). The author analyzes the forms and directions of the Tourism Development Center's activities at the Lutsk City Council, aimed at revealing the historical and cultural potential of Roman Catholic Church monuments and including them in the list of attractive tourist sites. The examples of excursion and tourist routes, the virtual quest «Secrets of the Two Towers», promotional events, and the institution's project activities demonstrate the high efficiency of integrating the historical monument into the modern socio-cultural space of the city, supporting their viability and social relevance. The multi-functionality of the Roman Catholic Church monuments, which goes beyond their purely sacral function, is emphasized. The research findings confirm that, in the modern world, architectural structures integrate the fulfillment of a religious mission with ideological, educational, and social education. They act as an important tool for preserving European cultural identity in the region and forming local identity.

Keywords: *cultural heritage sites, monument, Roman Catholic Church, Church of the Holy Apostles Peter and Paul, Jesuit College, Lutsk, Volyn region, Museum space «Okolnyi Castle», cultural tourism, museification, revitalization.*

Дата першого надходження статті до видання: 04.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 01.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 94(477)”1914–1918”
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.14

Мілютін С.Ю.
https://orcid.org/0000-0003-3430-5542
КЗ «Ліцей «Науковий» Кропивницької міської ради»

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ У М. РІВНЕ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЩОДЕННОЇ ГАЗЕТИ «ГОЛОС ЮГА»)

У статті досліджено особливості повсякденного життя мешканців містечка Рівне Єлисаветградського повіту Херсонської губернії у роки Першої світової війни 1914–1918. Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, системності, науковості, верифікації, авторської об’єктивності, а також на використанні загальнонаукових методів аналізу, синтезу, узагальнення. На основі публікацій щоденної газети «Голос Юга» проаналізовано участь місцевої громади у підтримці фронту, організації допомоги пораненим, біженцям і родинам мобілізованих, а також функціонування кооперативних товариств у воєнний час. Показано, що війна суттєво трансформувала соціальне й економічне життя містечка, спричинила зростання цін, дефіцит продуктів, поширення спекуляції та загострення соціальних протиріч. Встановлено, що у місті діяла благодійна організація – Рівненський жіночий комітет допомоги військовим та їхнім родинам. З’ясовано, що вагомий внесок у роботу благодійних організацій здійснили місцеві землевласники, жінки, вчителі й інтелігенція. Доведено, що відсутність залізничного сполучення негативно впливала на економічний потенціал Рівненської волості в умовах війни й прискорила поширення кризових явищ у повсякденному житті містечка. Особлива увага приділяється еволюції настроїв населення від патріотичного піднесення 1914 р. до зростання соціальної напруженості й дезорганізації в останні роки війни. Показано, що активність благодійних організацій поступово знижувалася під впливом економічної кризи та інфляції, а в центр уваги виходила боротьба за продовольство. Таким чином, дослідження дозволяє відтворити локальний вимір Першої світової війни, висвітлюючи взаємодію державних структур і місцевих ініціатив, а також дає змогу краще зрозуміти механізми адаптації провінційних спільнот до викликів в умовах глобального конфлікту.

Ключові слова: *Перша світова війна, Рівне, повсякденне життя, «Голос Юга».*

Постановка проблеми. Перша світова війна 1914–1918 рр. забрала життя мільйонів людей, прискорила трансформацію довоєнного порядку, вплинула на мистецтво, сприяла зміні статусу жінки в Західній Європі та США і підготувала умови для утворення нових національних держав. Попри це в радянській історіографії вона отримала вузьке трактування – як пролог до громадянської війни чи типова «імперіалістична» війна за переділ світу на сфери впливу. У колективній пам’яті жителів Наддніпрянської України Першу світову витіснили інші травматичні чи героїчні досвіди – Національно-визвольні змагання 1917–1921 рр., соціально-економічні експерименти більшовиків, Голодомор-геноцид та Друга світова війна. Все це так чи інакше формувало ставлення до Першої світової війни в академічному середовищі.

Відновлення незалежності України дозволило вітчизняним науковцям розпочати об’єктивне дослідження Першої світової війни. Окремий напрям сучасних студій становить вивчення повсякденних вимірів війни, зокрема побуту військових та життя цивільного населення в тилових регіонах. Серед тилових регіонів Російської імперії особливе місце посідала Херсонська губернія, де у роки Першої світової війни виконувалися важливі логістичні завдання. Саме тут було розгорнуто широку мережу госпіталів для поранених і хворих військовослужбовців, організовано прийом біженців, а також налагоджено збір пожертв на потреби армії та евакуйованого цивільного населення. Логістичне значення губернії істотно посилилося після відкриття Румунського фронту. У цьому контексті варті уваги, насамперед, провінційні містечка, які стали важливими вузлами військових і гуманітарних комунікацій. Одним з таких локальних осередків було містечко Рівне. Донині тема повсякденного життя в цьому

© Мілютін С.Ю., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

населеному пункті під час Першої світової війни не перебувала у колі зацікавлення науковців. Спробуємо виправити це у запропонованій історичній розвідці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основу джерельної бази нашого дослідження становить щоденна ліберально-демократична газета «Голос Юга». Видання висвітлювало політичні, економічні та культурні події, які відбувалися переважно на території Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Газета виходила за економічної підтримки громадського діяча Дмитра Горшкова. На сторінках видання публікували статті провідні українські інтелектуали Наталія Бракер, Павло Зелений, Микола Левитський та Павло Рябков. Крім того, пересічні читачі часто надсилали до газети листи – здебільшого з аналізом соціально-економічних, культурних чи політичних проблем краю.

Під час Першої світової війни на сторінках «Голоса Юга» поширювалася інформація про міжнародну ситуацію та бойові дії. У виданні надавалася особлива увага опису місцевих подій: був поставлений акцент здебільшого на діяльності благодійних організацій, роботі військових госпіталів, засіданнях місцевих органів влади, культурному житті та соціально-економічних проблемах тилу. Більшість виявлених нами репортажів з Рівного анонімні, проте деякі з них підписані «И. А., «И. А-ській» та «И. Анскій». Припускаємо, що це псевдоніми, які використовував один і той самий автор.

Діяльність газети «Голос Юга» та її окремих співробітників стала предметом досліджень Романа Базаки [1], Віталія Крижанівського [7] і Володимира Поліщука [15]. Історики Володимир Тимошенко [28; 29], Олександр Чорний [29] та Сергій Мілютін [9] використали матеріали часопису для вивчення Першої світової війни.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити особливості повсякденного життя у Рівному під час Першої світової війни на основі матеріалів газети «Голос Юга». Для досягнення поставленої мети нам потрібно виконати низку завдань: встановити, як змінилося життя мешканців Рівного під час війни; проаналізувати діяльність благодійних організацій міста; визначити, як суспільство реагувало на соціально-економічні зміни, зумовлені затяжною війною.

Виклад основного матеріалу. Напередодні Першої світової війни містечко Рівне було волосним центром і входило до складу Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. 1896 р. на території волості проживало 16750 осіб, зокрема, 14797 осіб – у Рівному [26, с. 273–274]. 1916 р. населення містечка зросло до 17932 осіб, з яких 10088 складали жінки і 7844 – чоловіки [27, с. 214–215]. Значно зросла кількість дворів – зокрема, 1896 р. вона становила 2535 одиниць [26, с. 273–274], а через двадцять років у містечку було 3885 дворів [27, с. 214–215].

За підрахунками істориків, під час Першої світової війни до лав Російської імператорської армії мобілізовано близько 4 млн. українців [16, с. 9]. Вихідці з Рівненської волості добре зарекомендували себе під час бойових дій. Нами встановлено, що з-поміж уродженців Рівненської волості бойові нагороди отримали: Сильвестр Артеменко (90-й піхотний Онезький полк), Григорій Гавриленко (56-й піхотний Житомирський полк), Василь Грановський (42-й піхотний Якутський полк), Феоктист Захаренко (499-й піхотний Ольвіопольський полк), Юхим Карман (468-й піхотний Наримський полк), Іван Кондратенко (412-й піхотний Слов'янський полк), Харитон Кривошия (9-й Кавказький стрілецький полк), Юстин Омельченко (8-й уланський Вознесенський полк), Каліграт Панов (41-й піхотний Селенгінський полк), Гнат Рябошапка (7-й Туркестанський стрілецький полк), Микита Святченко (259-й піхотний Ольгопольський полк), Наум Соколенко (161-й піхотний Олександропольський полк), Йосип Шамшур та Павло Шамшур (416-й піхотний Верхньодніпровський полк) [8, с. 10–19].

Початок війни з Німеччиною та Австро-Угорщиною викликав патріотичне піднесення по всій імперії. Інформації про те, як у Рівному зустріли новину про початок війни, не виявлено, однак припускаємо, що реакція містян не відрізнялася від патріотичного піднесення, характерного для жителів повіту.

Ті, хто з різних причин не могли приєднатися до війська, допомагали матеріально. На території Єлисаветградського повіту виникла низка благодійних організацій, активну участь у яких брали жінки. Зокрема, у жовтні 1915 р. в Рівному з ініціативи Н. Головинської створено жіночий комітет з надання допомоги військовим та їхнім родинам. До комітету приєдналися А. Андрієвська, М. Биков, Н. Головінська, Х. Капустіна, М. Кривицький, А. Куцовський, Логвіненко, М. Могиліна, Северинова, Ф. Уманська, Н. Шаповалова, Н. Шпутенко та Ф. Шпутенко. Комітет поставив за мету збирати і закуповувати одяг на потреби армії. Кошти для роботи планувалося отримувати шляхом організації лотерей та добровільних пожертв.

11 жовтня 1915 р. членам комітету вдалося зібрати 295 руб. 84 коп. [4, с. 3].

Після цього діяльність Рівненського жіночого комітету завмерла. 27 листопада 1916 р. на сторінках газети «Голос Юга» з'явилась інформація, що губернатор дав дозвіл Рівненському жіночому комітету провести одноденний благодійний збір на підтримку військових та їхніх родин [12, с. 4]. Проте, чи було проведено такий збір, невідомо.

У грудні 1916 р. комітет отримав дозвіл на влаштування Різдвяних свят [11, с. 3]. Кореспондент газети «Голос Юга» пов'язував відновлення роботи Рівненського жіночого комітету з обранням на посаду голови організації А. Камінської. 26–27 грудня 1916 р. комітет організував концерт і святкову ялинку. Крім того, комітет надіслав воякам на фронт різдвяні подарунки [20, с. 4].

1917 р. діяльність Рівненського жіночого комітету остаточно припинилася, що зумовлено різким погіршенням матеріального становища населення містечка та згасанням інтересу до подій на фронті.

До благодійності долучалися й приватні особи. Зокрема, у травні 1915 р. в Рівному з ініціативи земського агронома А. Магакяна організовано благодійну лотерею. Валовий збір від лотереї склав 1275 руб. 78 коп., а чистий прибуток – 867 руб. 78 коп. Отримані кошти спрямовано на допомогу пораненим військовим. Кореспондент газети «Голос Юга» так підсумував результати лотереї: «Для містечка з його тихим життям, лотерея є великим і веселим святом й пройшла без порушень громадського порядку, завдяки тому ж Магакяну. Населення залишилося в захваті і навіть зараз говорить про лотерею» [18, с. 3–4].

4 квітня 1915 р. у Рівному відбувся весняний призов до лав Російської імператорської армії. З цього приводу у центрі містечка було проведено молебень за участі священників трьох церков. Всього на захід, за підрахунками очевидців, зібралося близько трьох тисяч осіб [17, с. 4]. Якщо весняний призов пройшов спокійно, то осінній – з порушеннями громадського порядку. 6 вересня 1915 р. у Рівному новобранці спровокували погром торгових лавок. За інформацією очевидців, погром тривав з 11 до 14 години. Найбільших збитків зазнали торгові лавки і крамниці, які належали місцевим євреям. Жертви погрому звернулися в Єлисаветград до братів Заславських, які посприяли, щоб до Рівного прибув інспектор для встановлення громадського порядку [3 с. 3].

Війна негативно вплинула на добробут населення Рівного. Доволі швидко зросли ціни на взуття, вугілля, м'ясо, пшеницю та цукор. 1916 р. в Рівному виник дефіцит взуття, керосину, цукру й інших товарів. Разом з тим процвітала спекуляція. Кореспондент газети «Голос Юга» бідкався, що спекулянти скуповують товари за оптовими цінами, а потім продають їх набагато дорожче. Крім того, автор інформаційної замітки зазначив, що така ситуація склалася тільки у Рівному [24, с. 4]. Насправді зловживання спекулянтів траплялося не лише у Рівному. Зокрема, в сусідній Новоукраїнці спекулянти оптом закуповували редьку по 2 коп. за пучок, розділяли його на дві частини і кожну з них продавали по 5 коп. Аналогічні маніпуляції здійснювалися з іншими продуктами [9, с. 107].

Під час Першої світової кооперативне життя у Рівному було розвинене слабко. У липні 1916 р. кореспондент газети «Голос Юга» з сумом констатував, що у той час, коли у низці містечок і навіть сіл влаштовуються й розвиваються кооперативи і товариства споживачів, які гуртують суспільні сили для полегшення тяжкого економічного становища, то в Рівному ще не додумалися організувати хоча б маленький кооператив [2, с. 4]. Зауваження були слушні, адже такі товариства давно діяли у сусідній Новоукраїнці та меншій за кількістю населення Добровеличківці.

Улітку 1916 р. місцевий громадський діяч А. Магакян виступив з ініціативою створення у Рівному сільськогосподарського товариства [23, с. 3]. Його підтримав губернатор і надав відповідний дозвіл. Нове товариство поставило за мету задовольняти інтереси селян, а саме облаштувати прокатну станцію та здійснювати закупівлю худоби за пільговими цінами. Всі охочі могли доєднатися до сільськогосподарського товариства, сплативши вступний внесок 1 руб., й надалі щорічно жертвувати на потреби організації аналогічну суму [6, с. 3]. Головою товариства було обрано диякона Василя Георгієва [19, с. 4]. За 1916 р. організація провела щонайменше 11 офіційних зібрань. На 1917 р. товариство мало низку амбітних планів, а саме – придбати сільськогосподарські машини для збору врожаю, закупити посівний матеріал та організувати читальні [23, с. 3]. Проте реалізувати задумане не вдалося. Після Лютневої революції інтерес містян до роботи сільськогосподарського товариства помітно знизився. Крім того, на ефективність роботи товариства вплинула відставка В. Горгієва з посади голови організації [21, с. 4].

Наприкінці 1916 р. у Рівному утворилося товариство споживачів. Організаційні проблеми, що виникли практично відразу, спровокували конфлікт і негативно вплинули на ефективність

його роботи [20, с. 4]. Вже в лютому 1917 р. відбулося екстрене засідання товариства споживачів. Ревізійна комісія звинуватила членів правління у тому, що вони займалися спекуляцією і встановили ціни на товари першої необхідності на 30% вищі, ніж у приватних підприємців. Звинувачення членів правління товариства споживачів призвело до позачергових виборів. Шляхом таємного голосування обрали А. Прокоповича, П. Холіна та П. Шмакова [22, с. 3].

Влітку 1917 р. у Рівному відкрився відділ селянського союзу, очолюваний В. Косинським. На заході, приуроченому цій події, зібралося багато людей. Не обійшлося й без промов. Зокрема, виступив ветеринар Лукасевич, який був прихильником курсу України на автономію. Промова Лукасевича викликала гарячу дискусію, про яку кореспондент газети «Голос Юга» писав наступне: «Після Лукашевича виголосив промову депутат-матрос з Чорноморського флоту; промова його спрямована проти самостійності України і в той же час він захищав Кронштадську республіку. Говорив про непідготовленість Росії до наступу, якого може не бути до тих пір, поки армія не буде забезпечена снарядами та провіантом. Пропонував конфіскацію капіталів. Взагалі його промова побудована на неправдоподібних вигадках. Тоді на заперечення йому виступив Лукасевич, як депутат від 7-ї армії, заявив, що армія оснащена всім у достатній кількості, а наступу немає тому, що в армію проникли ленінці та більшовики, з якими Тимчасовий уряд і народ бореться і близький вже той час, коли армія піде в наступ, від якого залежить порятунок Росії» [25, с. 4]. Згодом О. Керенський ініціював наступальну операцію, проте вона зазнала невдачі й прискорила розвал фронту.

Ще до початку Першої світової війни у Рівному активно обговорювали перспективу прокладання залізниці неподалік містечка. Відсутність залізничного сполучення відчутно зменшувала потенціал сільського господарства Рівненської волості. Крім того, взимку та під час затяжних дощів ґрунтові дороги, які сполучали Рівне з іншими містами, ставали непрохідними, що ускладнювало надходження до містечка товарів першої необхідності. Під час Першої світової війни ситуація ще більше ускладнилась, оскільки через мобілізацію чоловічого населення зросла собівартість виробництва усіх товарів. Також треба врахувати, що зросла вартість перевезень гужовим транспортом. На думку місцевого населення, залізничне сполучення дозволило б вирішити проблему сезонного дефіциту товарів, стимулювало б розвиток сільського господарства і допомогло б побороти спекуляцію.

21 серпня 1916 р. відбулося волосне зібрання мешканців Рівного, на якому обговорювали будівництво залізничної гілки Христинівка – Долинська. На волосному зібранні обрали групу уповноважених, яка мала лобіювати прокладання залізничної гілки ближче до Рівного і облаштування вокзалу. До групи увійшли депутат IV Державної думи Г. Мазуренко, місцевий активіст Г. Биков та представник рівненської єврейської общини А. Кацовський. Згодом уповноважені вирушили до Бобринця, де на той час перебувала інженерна комісія [5, с. 3]. Зазначимо, що їхні зусилля зазнали невдачі, адже гілка Христинівка – Долинська пройшла зовсім іншим маршрутом. Нині найближча залізнична станція до Рівного розташована на відстані два десятки кілометрів.

Затяжна війна призвела до посилення мобілізації та зростання попиту на робочу силу. Дефіцит робочих рук у Рівному компенсували за рахунок військовополонених, яких використовували на сільськогосподарських роботах. Після повалення царату, послаблення центральної влади і появи у Рівному селянських комітетів військовополонені почали частіше змінювати місця роботи й відмовлялися працювати, якщо зарплата чи умови праці не відповідала їхнім очікуванням. Зокрема, військовополонений П. Бекер залишив господарство, в якому працював посеред жнив, оскільки не отримував від роботодавця гідної оплати праці. Цей епізод викликав обурення дописувача у газеті «Голос Юга», який назвав дії П. Бекера ненормальними й закликав вжити відповідних заходів, щоб не допустити в майбутньому таких порушень трудової дисципліни [14, с. 4].

Довготривала позиційна війна породила зневіру серед вояків. Після Лютневої революції різко зросла кількість дезертирів, які самовільно залишали фронт і поверталися додому. Вони підривали обороноздатність армії та сприяли росту злочинності у тилових регіонах. Зокрема, неподалік від Рівного дезертир, який повертався до Бобринця, скоїв убивство [9, с. 108; 13, с. 3]. Улітку 1917 р. у Бежбайрацькому лісі неподалік від Рівного засіла група дезертирів. Місцева влада, не маючи змоги затримати їх, викликала з повітового центру підрозділ кінної міліції. У результаті рейду співробітникам міліції вдалося затримати понад 20 осіб [14, с. 3–4]. Восени 1917 р. такі рейди вже не здійснювалися, а дезертири об'єднувалися в банди й брали активну участь у грабунках поміщицьких економій.

Висновки. Практично відразу Перша світова війна відчутно вплинула на повсякденне життя у Рівному. Частину місцевих жителів було мобілізовано до лав царської армії, а ті, хто лишився у містечку, за можливості долучалися до збору пожертв на користь військових, їхніх родичів та біженців. Попри значний сільськогосподарський потенціал Рівного та волості містечко не змогло налагодити у себе ефективну роботу благодійних організацій чи кооперативних товариств. На нашу думку, це обумовлено відсутністю залізниці у містечку та переїздом суспільно активної частини містян до повітового центру. Логістичні проблеми не лише ускладнювали роботу благодійних організацій чи кооперативних товариств, а ще й сприяли погіршенню купівельної спроможності населення. На третій рік війни повсякденне життя у Рівному звелося до стратегії виживання в умовах тотального зростання цін на продовольчі товари, дрова та вугілля.

Список літератури:

1. Базака Р. Преса Кіровоградщини (1874–1921 рр.): історико-функціональний аспект, типологічна характеристика / Р. Базака. – Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2018. – 270 с.
2. И. А. М. РОВНОЕ, Херс. губ. Дороговизна. *Голос Юга*. 1916. 14 июля. С. 4.
3. И. А-нскій. Ровное (Елис. уъзда). *Голос Юга*. 1915. 12 сентября. С. 3.
4. И. Анскій. Ровное (Елис. уъзда). *Голос Юга*. 1915. 16 октября. С. 3.
5. И. А-скій. М. РОВНОЕ. Хер. губ. Ж.-д. вътка. *Голос Юга*. 1916. 27 августа. С. 3.
6. И. А-скій. М. РОВНОЕ. Хер. губ. Реквизиція сахара. *Голос Юга*. 1916. 12 августа. С. 3.
7. Крижанівський В. М. Єлисаветградська газета «Голос Юга» та російська цензура у світлі архівних документів. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* Запоріжжя, 2014. Вип. 41. С. 265–269.
8. Мілютін С. Ю. Герої забутої війни (на прикладі Єлисаветградського повіту). *Музейний вісник Центральної України*. Кропивницький, 2024. Вип. 4. С. 8–20.
9. Мілютін С. Ю. Повсякденне життя у м. Новоукраїнка під час Першої світової війни (За матеріалами щоденної газети «Голос Юга»). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* 2025. Т. 36 (75). № 3. С. 102–110. DOI: 10.32782/2663-5984.2025/3.15
10. Новоукраинка. *Голос Юга*. 1916. 13 июля. С. 4.
11. По уъзду. *Голос Юга*. 1916. 18 декабря. С. 3.
12. По уъзду. *Голос Юга*. 1916. 27 ноября. С. 4.
13. По уъзду. *Голос Юга*. 1917. 22 января. С. 3.
14. По уъзду. *Голос Юга*. 1917. 25 июля. С. 3–4.
15. Поліщук В. Час псевдонімів і робкорів / В. Поліщук. – Кропивницький: Видавництво та друк ВЦ «ККТК», 2019. – 122 с.
16. Реєнт О., Сердюк О., Перша світова війна і Українка / О. Реєнт, О. Сердюк. – Київ: Генеза, 2004. – 480 с.
17. Ровное (Елис. уъзда). *Голос Юга*. 1915. 15 апреля. С. 4.
18. Ровное (Елис. уъзда). *Голос Юга*. 1915. 21 июня. С. 3–4.
19. Ровное (Елис. уъзда). *Голос Юга*. 1916. 20 ноября. С. 4.
20. Ровное, Херс. г. *Голос Юга*. 1916. 30 декабря. С. 4.
21. Ровное, Херс. губ. *Голос Юга*. 1917. 15 августа. С. 4.
22. Ровное. Елисав. уъзда. *Голос Юга*. 1917. 25 февраля. С. 3.
23. Ровное. Херс. г. *Голос Юга*. 1917. 11 января. С. 3.
24. Ровное. Херс. губ. *Голос Юга*. 1916. 23 сентября. С. 4.
25. Ровное. Херс. губ. *Голос Юга*. 1917. 18 июня. С. 4.
26. Списокъ населенныхъ мъстъ Херсонской геберніи и статистическія данные о каждомь поселении / Изданіе Губернскаго Статистическаго Комитета. – Херсонъ: Типографія Губернскаго Правленія, 1896. – 544 с.
27. Списокъ населенныхъ мъстъ Херсонской губерніи (По даннымъ Всероссійской сел.-хоз. переписки 1916 г.) / Изданіе Херсонской Губернской Земской Управы. – Александрія: Типографія Ф. Х. Райхельсона, 1917. – 377 с.
28. Тимошенко В. Л. Початок Першої світової війни у сприйнятті жителів Єлисаветграда (за матеріалами газети «Голос Юга»). *Наукові записки. Серія: Історичні науки»*. Кропивницький, 2019. Вип. 25. С. 202–211.
29. Чорний О. В., Тимошенко В. Л. Загибель та шлях на батьківщину генерала О. В. Самсонова у повідомленнях єлисаветградської газети «Голос Юга» 1914–1915 рр. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* Т. 32 (71) № 2. 2021. С. 85–90. DOI: 10.32838/2663-5984/2021/2.12

Milytin S.Yu. EVERYDAY LIFE IN RIVNE DURING THE FIRST WORLD WAR (BASED ON THE DAILY NEWSPAPER «HOLOS YUGA»)

The article investigates the peculiarities of everyday life of residents of the town of Rivne in the Yelisavetgrad district of the Kherson province during World War I (1914–1918). Based on publications in the daily newspaper Golos Yuga, the article analyses the local community's participation in supporting the front, organising aid for the wounded, refugees and families of those mobilised, as well as the functioning of cooperative societies during wartime. It is shown that the war significantly transformed the social and economic life of the town, causing price increases, food shortages, widespread speculation and exacerbating social contradictions. It has been established that charitable organisations such as the Rivne Women's Committee and the Refugee Aid Committee operated in the town. It was found that local landowners, women, teachers, and intellectuals made a significant contribution to the work of charitable organisations. It was proven that the lack of railway connections had a negative impact on the economic potential of the Rivne volost during the war and accelerated the spread of crisis phenomena in the everyday life of the town. Particular attention is paid to the evolution of public sentiment from the patriotic upsurge of 1914 to the growth of social tension and disorganisation in the final years of the war. It has been shown that the activity of charitable organisations gradually declined under the influence of the economic crisis and inflation, and the struggle for food came to the fore.

Thus, the study allows us to recreate the local dimension of World War I, highlighting the interaction between state structures and local initiatives, and provides a better understanding of the mechanisms of adaptation of provincial communities to the challenges of global conflict.

Keywords: *First World War, Rivne, everyday life, «Holos Yuga».*

Дата першого надходження статті до видання: 30.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 323.13:316.647.6(=161.2)(091)]:343.138”1966.01/.04”
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.15

Паска Б.В.
https://orcid.org/0000-0002-5452-5254
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника

СУДОВІ ПРОЦЕСИ НАД УКРАЇНСЬКИМИ ДИСИДЕНТАМИ У СІЧНІ–КВІТНІ 1966 РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОПОВІДНИХ ЗАПИСОК І СПЕЦІАЛЬНИХ ПОВІДОМЛЕНЬ КДБ ДО ПАРТІЙНОГО КЕРІВНИЦТВА)

Метою статті є комплексна реконструкція судових процесів над українськими дисидентами у січні–квітні 1966 р. на основі доповідних записок і спеціальних повідомлень КДБ до партійного керівництва задля з’ясування їх ролі в реалізації репресивно-пропагандистської політики радянського режиму та визначення особливостей впливу цих процесів на розвиток шістдесятницького середовища. Основу джерельної бази статті склали матеріали фонду 16 Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ). Методологічною основою статті виступили принципи об’єктивності, історизму, всебічності, наступності, а також комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Автор приходить до висновку, що судові процеси січня–квітня 1966 р. були складовою цілеспрямованої репресивно-пропагандистської кампанії радянського режиму проти українського дисидентського руху. Їх організація і проведення засвідчують прагнення спецслужб використати суди як засіб «профілактики» і залякування широких верств населення, передусім інтелігенції. Водночас фактичний перебіг окремих процесів продемонстрував обмежену ефективність таких заходів, оскільки вони нерідко викликали співчуття до підсудних і провокували прояви латентного протесту. Разом із тим дослідження показує, що хвиля судових репресій 1966 р. була спрямована передусім проти найбільш активної та радикальної частини шістдесятницького середовища, тісно пов’язаної із самвидавною мережею та порівняно нещодавно окупованим західноукраїнським регіоном. Вироки судів значною мірою залежали від поведінки підсудних, ступеня їх «каяття» й готовності до співпраці зі слідством, що підкреслює карально-виховний характер радянського «правосуддя». Попри окремі випадки пом’якшення вироків у касаційній інстанції, загальна логіка репресій залишалася незмінною і передбачала ізоляцію лідерів руху, дезорганізацію їхніх контактів та одночасний тиск на ширше коло інтелігенції через систему профілактичних заходів. Хоча КДБ вдалося тимчасово обмежити активність дисидентського руху й частково схилити окремих його представників до лояльності, ці заходи не ліквідували підґрунтя для подальшого розвитку українського опозиційного середовища.

Ключові слова: *український дисидентський рух, шістдесятницький рух, політичні репресії, Комітет державної безпеки (КДБ), радянський режим, судові процеси.*

Постановка проблеми. Хвиля репресій 1965–1966 рр. стала однією з перших масштабних кампаній радянського режиму проти українського дисидентського руху в післясталінський період. Вона розпочалася із серії арештів активних представників шістдесятницького середовища в серпні–вересні 1965 р., які охопили насамперед Київ і західноукраїнські області та були спрямовані проти учасників мережі поширення самвидаву. Уже на початковому етапі каральні органи прагнули ізолювати найбільш активних діячів руху, водночас встановлюючи широке коло їхніх контактів і готуючи підґрунтя для подальших судових переслідувань. Були заарештовані майже три десятки представників шістдесятницького середовища. Кульмінацією цієї кампанії стали судові процеси січня–квітня 1966 р., які мали на меті не тільки юридичне оформлення вироків, а й публічну демонстрацію сили держави та залякування суспільства. Саме в ході цих процесів остаточно проявилися основні риси репресивної політики Комітету державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів (РМ) Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) – поєднання слідчо-судових

© Паска Б.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

заходів із пропагандистським впливом і системною профілактикою інакодумства.

Проблематика судових процесів над українськими дисидентами під час хвилі репресій 1965–1966 рр. постає як важливий аспект дослідження механізмів функціонування радянської репресивної системи та її взаємодії з інтелектуальним середовищем українського суспільства. У цьому контексті особливого значення набуває аналіз ролі КДБ як карального органу й інструмента політико-ідеологічного впливу, що прагнув поєднати судове переслідування із профілактично-пропагандистськими заходами. Вивчення доповідних записок і спеціальних повідомлень спецслужби дозволяє глибше зрозуміти логіку прийняття рішень щодо відкритого чи закритого характеру процесів, добору обвинувачених і формування вироків залежно від їхньої поведінки. Актуальність теми зумовлена також необхідністю з'ясування причин вибірковості репресій, спрямованих передусім проти найбільш активних учасників самвидавної мережі. Водночас дослідження цієї проблеми має важливе наукове значення для реконструкції внутрішніх механізмів радянської влади та практичне – для осмислення досвіду протидії інакодумству в тоталітарних суспільствах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Хвиля репресій радянського режиму проти української опозиційної інтелігенції 1965–1966 рр. неодноразово висвітлювалася в узагальнюючих монографіях з історії дисидентського руху авторства дослідників Георгія Касьянова [8], Анатолія Русначенка [14], Юрія Данилюка й Олега Бажана [5], Бориса Захарова [7]. Боротьбу влади із шістдесятниками в Україні протягом 1965–1972 рр. розкрито в розвідці Юрія Зайцева [6]. Науковець Ярослав Секо у своїй статті ретельно проаналізував та узагальнив напрацювання української історіографії щодо арештів 1965 р., залучивши як історичні джерела спогади учасників подій [16]. У працях Богдана Паски на основі матеріалів архівів колишнього КДБ простежено перебіг судового процесу в Луцьку над дисидентами Валентином Морозом і Дмитром Іващенком [13], а також арешти українських дисидентів на території Івано-Франківської області [17]. І все ж, наразі в історіографії відсутнє комплексне дослідження судових процесів над учасниками шістдесятницького руху, які відбулися протягом січня–квітня 1966 р. Переважна більшість напрацювань учених базуються на матеріалах партійних архівів і частково кримінальних справ, не враховуючи документи КДБ інформаційно-аналітичного характеру – доповідні записки й спеціальні повідомлення на адресу вищого партійного керівництва зі звітами про боротьбу з інакодумцями. Основу джерельної бази статті склали матеріали фонду 16 Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ).

Постановка завдання. Метою статті є комплексна реконструкція судових процесів над українськими дисидентами у січні–квітні 1966 р. на основі доповідних записок і спеціальних повідомлень КДБ до партійного керівництва задля з'ясування їх ролі в реалізації репресивно-пропагандистської політики радянського режиму та визначення особливостей впливу цих процесів на розвиток шістдесятницького середовища.

Виклад основного матеріалу. Упродовж січня–квітня 1966 р. відбулися десять судових процесів над 18-ма представниками шістдесятницького середовища, яких за рішенням КДБ було вирішено залишити за ґратами. Під пильним наглядом з боку спецслужби у Луцьку пройшов процес над В. Морозом і Д. Іващенком (17–20 січня); в Івано-Франківську – над Михайлом Озерним (4–7 лютого) та Опанасом Заливахою (21–23 березня); в Тернополі – над Ігорем Ґеретою і Методієм Чубатим (25–26 лютого); у Києві – над Ярославом Гевричем (11 березня), Євгенією Кузнєцовою, Олександром Мартиненком та Іваном Русином (25 березня), а також над Миколою Гринем (13 квітня); у Львові – над Михайлом Масютком (21–23 березня), Іваном Гелем і Ярославою Менкуш (24–25 березня), Михайлом і Богданом Горинями, Михайлом Осадчим і Мирославою Заричевською (13–18 квітня).

Очевидно, керівництво КДБ мало на меті перетворити судові розправи над інакодумцями на показові заходи загальної профілактики та використати їх із «виховною метою» для решти суспільства. Хронологічно перші три процеси – суди над В. Морозом і Д. Іващенком у Луцьку, над М. Озерним у Івано-Франківську, а також над І. Ґеретою і М. Чубатим у Тернополі – мали відкритий характер якраз із цією ціллю. Але плани каральних органів не вдалося повноцінно реалізувати вже на луцькому процесі. Незважаючи на те, що його фігуранти таки визнали свою провину, В. Морозу вдалося відкрито розкрити суть ідей боротьби за незалежність України, звернути увагу присутніх на недоліки національної політики радянського режиму, існування в СРСР пережитків російського великодержавного шовінізму. Окремі свідки також мали сміливість ставати на бік ув'язнених або дозволяти собі критику

окремих аспектів владної політики [12, с. 72–73]. Працівники КДБ уважно стежили за реакцією радянських громадян на проведену розправу і зафіксували окремі несхвальні щодо дій влади відгуки. Зокрема, місцевий бухгалтер тресту їдалень і ресторанів Яблонський заявляв: «Вина підсудних незначна, арешт необґрунтований… Якщо почнуть арештовувати кожну людину, яка висловлює незадоволення із національних питань, то це буде продовження репресій 1937 року» [1, арк. 88–91].

Наступний судовий процес, який каральні органи намагалися використати з профілактичною метою, відбувся в Івано-Франківську над М. Озерним. За погодженням із обласним комітетом Комуністичної партії України (КПУ) на судове засідання було запрошено завідуючих відділами пропаганди й агітації, штатних пропагандистів райкомів партії, завідувачів районних відділів народної освіти, викладачів суспільних наук вищих навчальних закладів, директорів шкіл Рожнятівського району, працівників друкованих засобів масової інформації. Всього за розправою над дисидентом спостерігало більше 100 осіб. Кадебісти мали на меті «на конкретних прикладах показати діяльність українських націоналістів у сучасних умовах» [1, арк. 275–276].

Під час суду майже все пішло за сценарієм кадебістів. Було заслухано 17 свідків, більшість із яких навели конкретні факти дисидентської діяльності підсудного та засудили т. зв. «український буржуазний націоналізм». Зокрема, Г. Мельниченко, голова батьківського комітету школи с. Ріпне (нині Калуського р-ну Івано-Франківської обл.), піддав різкому осуду спроби М. Озерного під час проведення уроків повідомляти учням про процеси русифікації українського народу й поширювати ідеї самостійності України: «Ми не хочемо, щоб наших дітей калічили такі вихователі, як Озерний. Своєю підлою діяльністю він заслужив собі місце в тюрмі…» Директор школи Н. Марковський, виступивши в ролі суспільного обвинувача, заявив: «Наш колектив і жителі села обурені злочинними діями Озерного, і я від імені колективу прошу суд про покарання для нього за всією строгістю радянського правосуддя і позбавлення його високого звання учителя школи». Зрештою, тільки один зі свідків – викладачка Київського університету А. Матвієнко – відмовилася свідчити проти М. Озерного, намагалася його виправдати, водночас заявивши про залякування, психологічний і моральний тиск під час слідства [1, арк. 276–279].

Підсудний в останньому слові змушений був повністю визнати провину: «Я здійснив антидержавний антинародний злочин, за який несу відповідальність. Мені дуже соромно перед судом і присутніми в залі. Я щиро розкаююсь у здійснених злочинах. Прошу повірити моїм словам, що більше у моєму житті це не повториться» [1, арк. 279]. Врешті, М. Озерного було засуджено до 6 років позбавлення волі (згодом Верховний Суд УРСР скоротив вирок до 3 років); у якості додаткового покарання йому заборонили займатися педагогічною роботою протягом 3 років після відбуття терміну. Окрему ухвалу суд виніс щодо А. Матвієнко: було вирішено надіслати компрометуючі матеріали стосовно неї керівництву Київського університету для вирішення питання про звільнення її з роботи [1, арк. 280].

Відразу після судилища слідчі КДБ були цілком задоволені здійсненим профілактичним заходом. За донесенням інформаторів, представники присутнього ідеологічного активу Івано-Франківщини схвально сприйняли винесений дисиденту вирок. Інспектор Коломийського міського відділу народної освіти В. Данкевич заявив, що рішення суду з приводу М. Озерного є цілком справедливим та отримало схвалення інтелігенції; закликав «проявляти більше пильності, розкривати подібні факти» [1, арк. 280–281].

Далеко не всі учасники судового процесу над М. Озерним підтримували дії влади. Присутній на судилищі кореспондент газети «Радянська Україна» Петро Скочко вирішив продемонструвати режиму й суспільству справжній характер цього «дійства». Уже 10 березня 1966 р. він надіслав на адресу першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста лист протесту проти несправедливого ув'язнення М. Озерного. Згодом цей лист, а також скорочений запис перебігу подій на процесі з'явилися у самвидаві [8, с. 69]. Значній частині української громадськості стало відомо про те, що педагога було репресовано фактично тільки за любов до рідної мови та країни. Зрештою, наступний судовий процес у Івано-Франківську над О. Заливахою в березні 1966 р. працівники КДБ вже не наважилися використовувати з метою профілактики, а зробили повністю закритим для громадськості [8, с. 70].

Напевно, найбільшим успіхом КДБ в ході першої хвилі арештів можна вважати судову розправу в Тернополі над лідерами місцевого осередку шістдесятництва І. Ґеретою та М. Чубатим 25–26 лютого 1966 р., яка теж була відкритою для громадськості. У залі суду були присутні

представники всіх районів області – працівники ідеологічних структур, творчої інтелігенції, вищих навчальних закладів і великих підприємств Тернополя, студенти. Обидва підсудні детально розповіли під час процесу про свою дисидентську активність, «щиросердечно засудили її і заявили, що незалежно від міри покарання, ніколи не допустять схожих дій». Характерно, що навіть коли окремі свідки намагалися давати покази на захист заарештованих, І. Ґерета та М. Чубатий самі засуджували їх поведінку і говорили те, що було потрібно слідству. У результаті підсудні отримали умовні терміни покарання (відповідно 5 і 4 роки позбавлення волі із 3-річним іспитовим терміном), були звільнені в залі суду, а після виходу на волю відвідали місцеве Управління КДБ, щоб висловити подяку. Незважаючи на таку поведінку, в КДБ продовжили «вивчати поведінку» І. Ґерети та М. Чубатого, а щодо їхніх контактів продовжувалися профілактично-попереджувальні заходи [1, арк. 392–395].

Інші жертви судових репресій отримали різні терміни ув'язнення – від 8 місяців до 6 років позбавлення волі у виправно-трудових колоніях (ВТК) суворого режиму. Під час винесення вироків суди зважали на окремі обтяжливі або пом'якшувальні обставини, поведінку підсудних на слідстві чи безпосередньо на процесі, рівень «щирості їх каяття», інші фактори. «Чистосердечне визнання провини» та співпраця зі слідством враховувалися під час визначення термінів покарання В. Мороза [4, арк. 220], І. Геля, Я. Менкуш [4, арк. 226], Б. Гориня, М. Осадчого, М. Зваричевської [4, арк. 211]. У випадку із Д. Іващенком було враховано його статус «учасника Великої Вітчизняної війни» і наявність урядових нагород [4, арк. 220–221]. Щодо М. Озерного суд наголошував на тільки частковому визнанні засудженим провини і поширенні націоналістичних поглядів в середовищі учнів школи, щоб обґрунтувати його досить жорсткий вирок – 6 років позбавлення волі [4, арк. 188]. Обтяжливою обставиною у випадку О. Заливахи вважалися проведені щодо нього раніше профілактичні заходи КДБ, які «не дали результату» [4, арк. 179]. Є. Кузнєцова отримала більший термін покарання через те, що була авторкою самвидавних документів, поширювала їх і заохочувала це робити інших осіб [4, арк. 241]. Враховуючи «щире розкаяння» М. Гриня, як виняток, суд дозволив йому відбувати 3-річний термін ув'язнення у колоніях не суворого, а посиленого режиму [4, арк. 202]. У випадку М. Гориня для аргументації жорсткого 6-річного терміну покарання суд вказував на його «організуючу роль у вчиненні злочинів», часткове визнання провини на слідстві [4, арк. 211]; під час суду львівський дисидент узагалі заперечував причетність до будь-яких злочинів і заявив, що не буде відмовлятися від своїх поглядів [2, арк. 84].

Характерною рисою першої хвилі репресій можна вважати той факт, що під час процедури касації Верховний Суд УРСР у кількох випадках пішов на послаблення покарання для дисидентів. Зокрема, М. Озерному термін покарання скоротили з 6-ти до 3-х років позбавлення волі [15, с. 534], Я. Гевричу відповідно з 5-ти до 3-х років [9]. Реальний 3-річний термін М. Гриня замінили на умовний [10]. У справі М. Масютка Верховний Суд 17 травня 1966 р. частково задовольнив касаційну скаргу підсудного та повністю – скаргу адвоката. Було знято безпідставні звинувачення в авторстві деяких анонімних статей, у вчиненні організаційної діяльності, скасовано стягнення оплати за недобросовісно проведені експертизи; вирок у 3 роки тюрми і 3 роки колоній суворого режиму було скориговано на 6 років ВТК [11].

Найбільш резонансною акцією протесту проти здійснення судових розправ над дисидентами був імпровізований мітинг біля стін Львівського обласного суду під час процесу над М. і Б. Горинями, М. Осадчим і М. Зваричевською 13–18 квітня 1966 р. Його учасниками виступили більше 30 осіб із числа родичів, друзів і однодумців підсудних. Із Києва заступитися за побратимів приїхала делегація у складі Ліни Костенко, Івана Драча, В'ячеслава Чорновола, Івана Дзюби, Євгена Сверстюка, Миколи Холодного. Вони намагалися морально підтримувати ув'язнених, під час їх виводу із зали суду кидали їм квіти, кричали «Слава!». І. Драч прямо заявив начальнику місцевого відділу міліції Сабурову, що суд відбувається над невинними людьми. В. Чорновіл пробрався у приміщення для свідків і переконував їх підтримати підсудних у ході засідання. Під час свого виступу в на суді в якості свідка заявив про відмову брати участь у закритому процесі. У відповідь суд видалив В. Чорновола із зали засідання і виніс постанову про притягнення його до кримінальної відповідальності. Про значний рівень розгубленості каральних органів протестними діями дисидентів свідчить доволі «беззуба» пропозиція голови республіканського КДБ Віталія Нікітченка партійному керівництву інформувати партійні, комсомольські і громадські організації за місцями роботи учасників акції «для відповідного реагування». У свою чергу Перший секретар

Центрального комітету (ЦК) Комуністичної партії України (КПУ) Петро Шелест був різко незадоволений самим фактом мітингу і дав вказівку КДБ і партійним структурам напрацювати пропозиції та конкретні кроки для припинення відповідних дій у майбутньому [2, арк. 83–87].

Кидається у вічі, що хвиля судових репресій по суті спрямовувалася переважно проти тих учасників шістдесятницького середовища, які мали досить радикальну позицію щодо відстоювання національних інтересів українського народу, його мови й культури. Вони були активними учасниками самвидавної мережі, тобто використовували певні елементи підпільних форм боротьби, а також читали й поширювали різко антирадянську літературу, видану українською діаспорою за кордоном. Переважна більшість засуджених мали ту чи іншу форму зв'язку із західними областями УРСР, окупованими радянським режимом тільки по завершенню Другої світової війни. Зокрема, 12 із 18 репресованих дисидентів були безпосередніми уродженцями західноукраїнських земель (6 осіб народилися на Львівщині, 4 – на Тернопільщині, 2 – на Волині). Ще 4 особи походили з інших областей УРСР, проте в якийсь період свого життя переїхали до Західної України (О. Заливаха, М. Озерний, Д. Іващенко, М. Масютко).

Центральною справою погрому 1965–1966 рр. можна вважати львівську справу М. і Б. Горинів, М. Осадчого і М. Зваричевської. У тексті їх вироку знаходимо найбільше інкримінованих дисидентам позицій антирадянської літератури (9 самвидавних документів і 9 книг чи статей закордонного походження); у фігурантів цієї справи вилучили аж 3 друкарські машинки. Кидається в очі те, що ст. 64 Кримінального кодексу (КК) УРСР про проведення «організаційної діяльності» була інкримінована переважно учасникам львівського дисидентського осередку, а також тим особам з інших міст, які мали тісні зв'язки й канали обміну літературою зі Львовом. Зрештою, за цією статтею засудили тільки 4-х осіб – лідерів львівського дисидентства М. і Б. Горинів, а також львів'ян І. Геля і М. Масютка, які перебували із ними в досить тісному контакті. У вироках усіх інших дисидентів фігурує ст. 62 КК УРСР («антирадянська агітація і пропаганда»). Водночас ключові фігури київського осередку руху опору – І. Дзюба, Є. Сверстюк, А. Горська, І. Драч та ін. – взагалі не потрапили до в'язниць, а раніше затриманого Івана Світличного за підсумками слідства звільнили. Оскільки репресивний удар 1965–1966 рр. спрямовувався більше по Львову, ніж по Києву, можемо припустити, що одним із ключових завдань КДБ була ізоляція від суспільства більш радикальної частини шістдесятників – тих осіб, що були різко налаштовані проти радянського режиму і його русифікаційної політики, із одночасним залякуванням усіх інших дисидентів.

Однак, незважаючи на всі старання, працівникам КДБ не вдалося подати заарештованих учасників самвидавної мережі як групу, зв'язану організаційними формами. У той же час керівництво КДБ було занепокоєне тим, що більшість причетних до кримінальних справ осіб знали один одного і спілкувалися між собою. Одночасно із репресіями слідчо-судового характеру спецслужба в 1965–1966 рр. продовжила реалізацію заходів оперативного характеру проти шістдесятницького середовища. Згідно оперативних матеріалів встановлено близько 350 контактних осіб заарештованих дисидентів, які були в різній мірі причетні до діяльності останніх. Переважно це були представники інтелігенції та студентської молоді [3, арк. 187].

Уже навесні 1966 р. з ініціативи керівництва КДБ розпочалася серія профілактичних бесід із керівниками партійних організацій за місцями роботи заарештованих осіб або інших учасників дисидентського руху, причетних до мережі самвидаву, які були виявлені в ході слідства. Станом на кінець березня по 24 кримінальних справах виявили 90 таких осіб (в т. ч. по Києву – 35, по Львівській області – 27, по Волинській області – 14, по Тернопільській області – 5, а по Івано-Франківській – 2). Серед них 14 були співробітниками Академії наук (АН) УРСР, 20 – студентами і викладачами вишів, 9 – працівниками культурних закладів, 9 – учителями, 7 – журналістами, 5 – письменниками, 8 – інженерами; 18 – членами партії, 23 – членами комсомолу [1, арк. 431–432]. У підготовленому спецслужбою списку фігурували прізвища Євгена Сверстюка, Євгена Пронюка, Зеновії Франко, Павла Мовчана, Івана Драча, Бориса Антоненка-Давидовича, Алли Горської, Вадима Смогителя, В'ячеслава Чорновола, Миколи Плахотнюка, Надії Світличної, Ярослава Кендзьора, Костя Шишка, Стефана Забужка та інших представників української опозиційної інтелігенції. Комплекс попереджувальних заходів схвалили особисто П. Шелест і секретар ЦК КПУ з ідеологічної роботи Андрій Скаба [1, арк. 427].

У цілях дискредитації заарештованих дисидентів і приглушення заходів на їх підтримку відповідно до постанови Президії ЦК КПУ від 11 травня 1966 р. в окремих творчих і громадських

організаціях республіки обговорили спеціально підготовлену доповідну записку Верховного Суду УРСР, Прокуратури УРСР і КДБ при РМ УРСР. У цьому документі увагу було акцентовано на фактах поширення репресованими інакодумцями виданої за кордоном літератури «націоналістичного спрямування», ймовірних їх зв'язках зі структурами української діаспори. Під час обговорення доповідної записки в Інституті літератури АН УРСР окремі наукові співробітники відкрито заявляли про русифікацію України та звинувачували радянське керівництво у замовчуванні національного питання. А на відкритих партійних зборах в Спілці письменників України (СПУ) 26 травня Л. Костенко виступила на підтримку засуджених осіб [2, арк. 279–282].

Паралельно КДБ намагався дискредитувати видних представників українського шістдесятництва за кордоном, в середовищі діаспорних організацій. З цією метою окремих українських молодих поетів спеціально відправляли у відрядження за кордон, щоб вони своєю поведінкою продемонстрували неприхильність до ідей українського національно-визвольного руху. У 1965 р. в Канаду через структури ЮНЕСКО було відправлено вже завербованого КДБ поета Віталія Коротича. Як звітувало керівництво спецслужби, компліментарні щодо радянської влади виступи літератора за кордоном «поставили у скрутне становище тих зарубіжних націоналістів, які… намагалися навіяти думку націоналістичній частині української еміграції, що у певних умовах на цих людей можна опертися під час здійснення підривної антирадянської діяльності». Задля продовження таких кроків, а також для того, щоб нівелювати хвилю критики радянського режиму у зв'язку із проведеною хвилею арештів у березні 1966 р. В. Нікітченко запропонував відправити в США і Канаду іншого шістдесятника І. Драча. Його планували включити до складу колективу Ансамблю танцю УРСР під керівництвом Павла Вірського в якості помічника з літературної частини і в подальшому керувати діями поета через представників ЦК КПУ і КДБ. Напередодні поїздки І. Драча мали «підготувати в пропагандистському плані через можливості партійних органів і КДБ». П. Шелест схвалив ідею керівництва спецслужби і дав необхідні вказівки для реалізації відповідного плану [1, арк. 358–360].

У результаті першої хвилі арештів 1965–1966 рр. КДБ вдалося дещо зменшити масштаби поширення самвидаву, тимчасово обмежити відповідну мережу. Значна частина активних учасників шістдесятницького середовища під страхом нових репресій змушена була відійти від національного руху. Яскравим виявом цієї тенденції можна вважати статтю І. Драча «О, будьте прокляті ви ще раз», опубліковану в газеті «Літературна Україна» 22 липня 1966 р. і спрямовану проти «буржуазних націоналістів». Фактично це був перший великий успіх роботи КДБ щодо схиляння чільних представників українського шістдесятництва до «покаяння» й відходу від дисидентської активності. Опісля спецслужба протягом кількох місяців збирала інформацію про реагування представників різних осередків української інтелігенції на заяву І. Драча.

Висновки. Отже, аналіз матеріалів доповідних записок і спеціальних повідомлень КДБ до партійного керівництва дозволяє дійти висновку, що судові процеси січня–квітня 1966 р. були складовою цілеспрямованої репресивно-пропагандистської кампанії радянського режиму проти українського дисидентського руху. Їх організація і проведення засвідчують прагнення спецслужб використати суди як засіб «профілактики» і залякування широких верств населення, передусім інтелігенції. Водночас фактичний перебіг окремих процесів (зокрема в Луцьку й Івано-Франківську) продемонстрував обмежену ефективність таких заходів, оскільки вони нерідко викликали співчуття до підсудних і провокували прояви латентного протесту. Реакція влади на ці явища, зокрема перехід до закритих судів і посилення контролю за інформаційним простором, свідчить про коригування тактики КДБ у ході реалізації репресивної політики. У цьому контексті відкриті процеси виконували роль своєрідного «експериментального майданчика», результати якого були використані для подальшого вдосконалення механізмів придушення інакодумства.

Разом із тим дослідження показує, що хвиля судових репресій 1966 р. була спрямована передусім проти найбільш активної та радикальної частини шістдесятницького середовища, тісно пов'язаної із самвидавною мережею та порівняно нещодавно окупованим західноукраїнським регіоном. Вироки судів значною мірою залежали від поведінки підсудних, ступеня їх «каяття» й готовності до співпраці зі слідством, що підкреслює карально-виховний характер радянського «правосуддя». Попри окремі випадки пом'якшення вироків у касаційній інстанції, загальна логіка репресій залишалася незмінною і передбачала ізоляцію лідерів руху, дезорганізацію їхніх контактів та

одночасний тиск на ширше коло інтелігенції через систему профілактичних заходів. Водночас зафіксовані у джерелах прояви солідарності з підсудними, поширення інформації про суди через самвидав і навіть відкриті акції протесту свідчать про те, що репресивна кампанія не змогла повністю досягти своєї мети. Хоча КДБ вдалося тимчасово обмежити активність дисидентського руху й частково схилити окремих його представників до лояльності, ці заходи не ліквідували підґрунтя для подальшого розвитку українського опозиційного середовища.

Список літератури:

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 16. Спр. 946. 476 арк.
2. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 947. 355 арк.
3. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 948. 408 арк.
4. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 952. 409 арк.
5. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX століття). Київ : Рідний край, 2000. 616 с.
6. Зайцев Ю. «Чорна ніч брежнєвської реакції» (1965–1973). *Український визвольний рух*. Львів, 2011. Вип. 15. С. 263–293.
7. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків: Фоліо, 2003. 144 с.
8. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. К. : Кліо, 2019. 248 с.
9. Овсієнко В. Геврич Ярослав Богданович. *Дисидентський рух в Україні. Віртуальний музей Харківської правозахисної групи*. 2009. URL: https://museum.khpg.org/1257671444 (дата звернення: 24.03.2026).
10. Овсієнко В. Гринь Микола Євдокимович. *Дисидентський рух в Україні. Віртуальний музей Харківської правозахисної групи*. 2013. URL: https://museum.khpg.org/1370354246. (дата звернення: 24.03.2026).
11. Овсієнко В. Масютко Михайло Савич. *Дисидентський рух в Україні. Віртуальний музей Харківської правозахисної групи*. 2007. URL: https://museum.khpg.org/1184405441. (дата звернення: 24.03.2026).
12. Паска Б. Валентин Мороз: прапор українського дисидентства. Івано-Франківськ: Фоліант, 2018. 366 с.
13. Паска Б. Луцький судовий процес над Валентином Морозом та Дмитром Іващенком у 1965–1966 роках. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. К.: Видавництво Гілея, 2016. Вип. 104 (1). С. 54–59.
14. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 1998. 720 с.
15. Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник. К.: Смолоскип, 2012. 896 с.
16. Секо Я. Арешти 1965 р. в УРСР як засіб боротьби комуністичної партії з інакодумством. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2015. Т. 4. № 2. С. 57–66.
17. Paska B. Arrests of Ukrainian Intellectuals in 1965 in Ivano-Frankivsk Region. *The scientific, cultural and educational local history journal "Halychyna"*. 2021. № 34. P. 68–76. DOI: https://doi.org/10.15330/gal.34.68-76

Paska B.V. TRIALS OF UKRAINIAN DISSIDENTS IN JANUARY–APRIL 1966 (BASED ON MATERIALS FROM REPORT NOTES AND SPECIAL MESSAGES OF THE KGB TO THE PARTY LEADERSHIP)

The aim of the article is a comprehensive reconstruction of the trials of Ukrainian dissidents in January–April 1966 based on the KGB's report notes and special messages to the party leadership in order to clarify their role in the implementation of the repressive and propaganda policy of the Soviet regime and to determine the specifics of the impact of these processes on the development of the Sixties environment. The source base of the article was formed by materials from the fund 16 of the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine (SSA SSU). The methodological basis of the article was the principles of objectivity, historicism, comprehensiveness, continuity, as well as a complex of general scientific and special historical methods. The author concludes that the trials of January–April 1966 were part of a targeted repressive and propaganda campaign of the Soviet regime against the Ukrainian dissident movement. Their organization and conduct demonstrate the desire of the special services to use the courts as a means of "prevention" and intimidation of broad segments of the population, primarily the intelligentsia. At the same time, the actual course of individual trials demonstrated the limited effectiveness of such measures, since they often aroused sympathy for the defendants and provoked manifestations of latent protest. At the same time, the study shows that the wave of judicial repressions of 1966 was directed primarily against the most active and radical part of the

sixties environment, closely connected with the samizdat network and the relatively recently occupied Western Ukrainian region. Court sentences largely depended on the behavior of the defendants, the degree of their "repentance" and their willingness to cooperate with the investigation, which emphasizes the punitive and educational nature of Soviet "justice". Despite individual cases of mitigation of sentences in the cassation instance, the general logic of repression remained unchanged and involved the isolation of the movement's leaders, the disorganization of their contacts, and simultaneous pressure on a wider circle of intellectuals through a system of preventive measures. Although the KGB managed to temporarily limit the activity of the dissident movement and partially persuade some of its representatives to loyalty, these measures did not eliminate the basis for the further development of the Ukrainian opposition environment.

Keywords: *Ukrainian dissident movement, Sixties movement, political repressions, Committee for State Security (KGB), Soviet regime, trials.*

Дата першого надходження статті до видання: 26.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 2-47(477.53)94
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.16

Петренко І.М.
https://orcid.org/0000-0002-2994-3833
Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

ДУХОВНА ЕЛІТА ТА ОСВІТА: ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛТАВСЬКИХ ПРЕОСВЯЩЕННИХ У СИСТЕМІ ЦЕРКОВНОГО ШКІЛЬНИЦТВА НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена комплексному аналізу діяльності полтавських преосвященних (архієреїв) у сфері розвитку церковних шкіл наприкінці XIX – на початку XX ст. У загальному вигляді проблема полягає у недостатньому висвітленні у вітчизняній історіографії локальної культурно-просвітницької діяльності преосвященних (архієреїв). Для забезпечення емпіричної бази даного дослідження залучено та проаналізовано матеріали єпархіального часопису «Полтавские епархиальные ведомости». Встановлено, що діяльність полтавських архієреїв мала вирішальне значення для розвитку народної освіти, перетворивши церковнопарафіяльні школи на головний осередок початкової грамотності. Архієреї забезпечували фінансування, підготовку вчителів та підтримання високого морального рівня навчання, поєднуючи релігійне виховання з основами знань. Діяльність церковних шкіл у Полтавській єпархії перебувала під особистою опікою та контролем архієреїв (преосвященних). Школи сприяли підвищенню грамотності населення, забезпечували розв'язання освітніх та релігійно-виховних завдань. Не зважаючи на значні труднощі, діяльність православних архієреїв Полтавської єпархії Олександра (Павловича), Іоанна (Петіна), Іларіона (Юшенова), Іоанна (Смирнова) забезпечила стабільний освітній і виховний розвиток Полтавської єпархії. Архієреї не лише відкривали школи, а залучали кошти меценатів, створювали єпархіальні училищні ради, що забезпечувало функціонування закладів. Преосвященні виступали ініціаторами створення благодійних фондів, єпархіальних кас та опікунських рад, які фінансували будівництво шкіл, утримання вчителів та надання допомоги бідним учням. Діяльність преосвященних була спрямована на підвищення рівня освіти пастирів та вчителів, створення бібліотек та покращення їхнього методичного забезпечення. Діяльність полтавських преосвященних часто відбувалася в умовах конкуренції із земськими школами, проте церковне шкільництво зберігало свою автономність до 1917 року. Отже, полтавські преосвященні виступили ініціаторами удосконалення освіти, поєднуючи церковну місію з культурно-просвітницькою діяльністю.

Ключові слова: *Полтавська єпархія, архієреї, церковнопарафіяльні школи, освіта, виховання, «Полтавские епархиальные ведомости», єпархіальний спостерігач.*

Постановка проблеми полягає у недостатній дослідженій специфіці діяльності на локальному рівні діяльності представників духовної еліти (місцевих архієреїв) у системі церковної освіти в умовах суспільно-політичних трансформацій кінця XIX – початку XX століття. Попри значну увагу історіографії до ролі церкви у розвитку освіти в Російської імперії, регіональний контекст залишається лакуною, що перешкоджає повноцінному розумінню ролі місцевих преосвященних у розвитку шкільної справи в окремих єпархіях. Зокрема, Полтавська єпархія, як важливий осередок інтелектуального життя Лівобережжя, вимагає системного аналізу освітньої діяльності місцевих архієреїв, їхньої взаємодії з місцевими єпархіальними училищними радами, меценатами, ієреями і мирянами. Зв'язок цього завдання з важливими науковими проблемами полягає у заповненні цієї прогалини, що дозволить уточнити розуміння еволюції імперської політики у церковно-освітній системі на локальному рівні, а також акцентувати роль архієреїв у культурно-просвітницькій сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на значну увагу, що приділялася історії церковного шкільництва, дана тема належить до тих аспектів історії Російської імперії, які досі залишаються недостатньо дослідженими, особливо на регіональному рівні. У дореволюційній

© Петренко І.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

літературі церковні історики наголошували на споконвічній виховній місії церкви, однак їхні праці мають переважно описовий характер. Більшість праць писалася представниками духовенства або монархістами, які підкреслювали виховну перевагу церковних шкіл над світськими [3; 13; 15; 35]. У радянській історіографії церковна освіта розглядалася виключно як інструмент затьмарення розуму народних мас, що створило інший перекіс у дослідженнях [9;36]. Сучасний підхід у вітчизняній історіографії ґрунтується на аналізі взаємодії між державою, церквою та місцевою громадою. Деякі аспекти розвитку церковнопарафіяльної освіти на Лівобережжі були висвітлені в працях українських істориків В. Перерви [21; 22; 23], І. Петренко [22; 24; 25; 26]. У працях зазначених дослідників церковні школи аналізуються як важливий соціокультурний феномен, розглядаються зміст навчання, діяльність вчителів-духовних осіб тощо.

Водночас полтавський регіональний контекст, зокрема специфіка діяльності місцевих преосвященних (архієреїв), їхня роль у розвитку церковно-шкільної справи досі не отримали системного аналізу.

Постановка завдання. Метою статті є заповнити означену лакуну, реконструювавши роль полтавських преосвященних (архієреїв) у шкільному житті єпархії наприкінці XIX – на початку XX ст., простеживши їхню роль у відкритті шкіл, їхньому забезпеченні, залученні меценатських коштів; з'ясувати на локальному рівні роль преосвященних у модернізації шкільної церковної освіти.

Виклад основного матеріалу. Історія українського народу тісно пов'язана з церквою. Одним із основних напрямків культурницької діяльності церкви була освітня діяльність, яка виявлялася у створенні освітніх закладів. Саме школи граматики, церковнопарафіяльні, бурси та духовні семінарії свого часу відкрили шлях у світ знань для більшості українців. Тривалий період церковнопарафіяльні школи були майже єдиною формою навчання для дітей незаможних верств населення.

Протягом усього XIX ст. неписьменність народу залишалась однією з головних культурно-соціальних проблем як Росії в цілому, так і зокрема України. Скасування кріпосництва стало своєрідним поштовхом до масового культурно-освітнього руху прогресивних сил суспільства, який змусив царський уряд розпочати реформування народної освіти.

Священний Синод розробив та видав цілу низку указів і положень, які стосувалися розвитку початкової освіти, залучивши до цієї справи православне духовенство. У 1864 р. були розроблені та видані «Положення про початкові народні училища». У 1884 р. – особливі «Правила про церковнопарафіяльні школи», до яких Синодом у 1886 р. було внесено доповнення спеціальними постановами «Програми навчальних предметів для церковнопарафіяльних шкіл». У 1896 році було опубліковано «Положення про управління школами церковнопарафіяльними і грамоти відомства православного сповідання». Після появи цих документів церковне шкільництво вийшло на якісно новий рівень розвитку. Запрацювала вертикаль церковно-шкільного управління і контролю: відкрилися синодальна та єпархіальні училищні ради, повітові відділення єпархіальних училищних рад, запроваджена система шкільних ревізорів; школи було типологізовано (елементарні школи грамоти, однокласні школи з дещо ширшою загальноосвітньою програмою навчання; двокласні школи, випускники яких могли бути вчителями у школах нижчого типу, і вже згодом другокласні, призначені для навчання майбутніх педагогів). Саме в українських губерніях став видаватися і розповсюджуватися перший у Російській імперії спеціалізований журнал «Церковноприходская школа» став своєрідною енциклопедією передового досвіду тогочасної світової педагогіки і набув загальнодержавного поширення.

На єпархіальному рівні церковні школи підпорядковувалися місцевому архієрею. Розвиток будь-якої галузі церковного життя єпархії залежить від особистості архієрея і його благословення. Нахили та інтереси полтавських ієрархів нерідко ставали визначальними у цьому сенсі, і яскраво позначалися на амплітуді зростання та спаду шкільної справи.

У 1860 р. на полтавську єпископську кафедру призначили Преосвященного Олександра (Павловича), уродженця Черкащини. Прибувши до Полтави, архіпастир, який свого часу навчався у сільській церковнопарафіяльній школі, енергійно взявся організовувати такі школи в містах і селах Полтавщини. Після скасування кріпацтва в 1861 р. ставлення вчорашніх підневільних селян до освіти дещо змінилося: у них виникла потужна мотивація до навчання своїх дітей, і Полтавська єпархія поступово почала наповнюватися церковнопарафіяльними школами.

Освітню справу активно продовжив єпископ (з 1878 р. – архієпископ) Іоанн (Петін). Він приїхав до Полтави у 1862 р. і чверть століття прослужив полтавським архіпастирем – до 1887 р. Архієрей

чимало опікувався освітою духовенства (за його архієрейства споруджено нові приміщення для Полтавської духовної семінарії, чоловічого духовного училища) і мирян (кількість церковнопарафіяльних шкіл помітно зросла). З 1864 р. з благословення архієрея почали видаватися «Полтавские епархиальные ведомости», які на своїх шпальтах регулярно висвітлювали питання розвитку церковно-шкільної справи в єпархії [2; 7; 5; 31; 32]. В середині 60-х рр. XIX ст. на сторінках часопису друкувалася статистика зростання кількості церковнопарафіяльних шкіл, оприлюднювалися «приговори» (угоди) мирян щодо матеріального забезпечення церковних шкіл Полтавщини, публікувалися архіпастирські подяки, подавалася інформація про нагороди священиків за успіхи у шкільній справі.

У єпархіальному часописі повідомлялося про нагородження набедреником священика с. Никонівка Григорія Суботіна за відкриття церковнопарафіяльної школи у власному будинкут [8, с. 391]. Цього ж року оголошено подяку священику с. Самовинці Зіньківського повіту Михаїлу Орді «за старанну безоплатну працю з навчання парафіяльних дітей у школі, розміщеній ним протягом трьох років у своєму будинку»; священику с. Білоусівка Переяславського повіту «за старанну працю з навчання сільських парафіяльних дітей у церковнопарафіяльній школі та за піклування його про благоустрій цієї школи» [6, с. 124].

Архієрей Іоанн (Петін) навіть запропонував, щоб за відкриття церковнопарафіяльну школу священику пробачали деякі його дрібні провини. Наприклад, того ж таки 1864 р. священику с. Харитонівка Михаїлу Волкову архієрей оголосив подяку за відкриття церковнопарафіяльної школи, вказавши, що «вчинок священика Волкова, за який він штрафований на користь піклування 15-ма рублями, забутий для того, щоб випадок цей не значився більше в послужному списку» [37, с. 74]. У подяках зазначалося, що на подальші старання священиків у церковнопарафіяльних школах «буде свого часу звернена належна увага» [11, с. 123]. Архієрей не забував своїх обіцянок: згодом деяких особливо ревних діячів церковно-шкільної освіти представив до нагородження Синодом – вищим органом православної церкви. Так, у часопису за 1864 р. міститься інформація про одного з таких шкільних ентузіастів, який справу освіти дітей поставив на своєрідний «сімейний підряд» і отримав синодальну відзнаку [18, с. 3].

У 70-х рр. XIX ст. церковно-шкільну справу очікував спад. На Полтавщині з'являється чимало земських і міністерських шкіл, які були порівняно краще матеріально забезпечені і почали активно витісняти бідніші церковнопарафіяльні школи із освітньої сфери. Нерідко світські навчальні заповнювали поглинали церковні школи, приєднуючи їх разом з учнями до себе. Відповідно у «Полтавских епархиальных ведомостях» публікації на церковно-шкільну тематику стають рідкістю, натомість оприлюднюються відомості про зростання кількості закладів державної та земської освіти.

На межі 70–80-х рр. церковно-шкільна тематика повертається із небуття, і перед владикою Іоанном (Петіним) відкривається простір для відродження освітньої діяльності. Він благословив публікацію проповідей, які закликали мирян Полтавщини звернути увагу на освіту своїх дітей і називають їх «найважливішим предметом» [10, с. 333]. Колишні кріпаки Полтавщини саме закінчували сплачувати викупні платежі і з тимчасовозобов'язаних перетворювалися на вільних. Тож у багатьох із них виникло бажання навчати своїх дітей, які вже остаточно могли покінчити із селянським способом життя і стати міщанами, купцями, військовими, студентами та ін.

У 1882 р. держава розпочала серйозну фінансову підтримку церковнопарафіяльних шкіл, а через два роки ухвалено «Правила для церковнопарафіяльних шкіл», що стали своєрідною основним документом церковного шкільництва.

На той час полтавський архієрей Іоанн (Петін) був хворим і не міг очолювати шкільну справу. Йому на допомогу призначили поважного за віком, але надзвичайно енергійного і працьовитого вікарія, – єпископа Прилуцького Іларіона (Юшенова), який з 1887 р. став єпископом Полтавським. Іларіона «полтавці сердечно полюбили за його пастирсько-батьківську простоту і доброту, турботу та благоговійне священнослужіння та вчительність» [16, с. 571].

Цей архієрей створив справжнє шкільне диво – за його довготривале архіпастирство (1887–1904 рр.) Полтавська єпархія з відстаючих перетворилася в одного з лідерів церковного шкільництва: «тисяча з надлишком церковних шкіл і особливо жіночі школи покликані до буття і зведені до благоустрою головним чином невпинними зусиллями архіпастиря» – писали сучасники [34, с. 251].

Відразу по прийнятті «Правил» 1884 р. новопризначений архієрей почав цілеспрямовано сприяти поширенню у «Полтавских епархиальных ведомостях» інформації про користь освіти і

активно проповідувати цю ідею під час архіпастирських візитів до парафій.

Архієрей, наслідуючи свого попередника, часто висловлював подяки у єпархіальній пресі священикам і причетникам за відкриття церковнопарафіяльних шкіл та турботу про них. А їх відкривалося чимало – значною була й кількість подяк. Так, у 1889 р. протоієрей Свято-Духівського собору м. Ромни Олексій Єльчуков повідомив, що в 1888 році в його парафії відкрита церковнопарафіяльна школа на церковні кошти, у якій уже навчалося 30 учнів. Законовчителем школи призначили місцевого диякона Іоанна Григоренко, а псаломник Григорій Орловський викладав церковний спів і світські дисципліни. Архієрей Іларіон (Юшенов) відгукнувся на це повідомлення схвальною резолюцією: «Закликаю благословення Боже на відкриту школу; пойменовані в рапорті особи затверджуються на посадах під головним наглядом та керівництвом протоієрея Єльчукова» [14, с. 33]. У цьому ж номері часопису архієрей благословив відкриття ще кількох церковнопарафіяльних шкіл: у містечку Драбів, селах Велика Абазівка, Хорошки, Ряшки тощо. Таким чином, 80-ті роки XIX ст. виявилися досить плідними на нові церковні школи.

Архієрей Іларіон регулярно об'їжджав єпархію і завжди цікавився, чи діє при церкві школа. В єпархіальному часопису публікували звіти про такі поїздки. Називалися вони здебільшого «Журналами обозрения церквей», але «шкільної» інформації у звітах аж ніяк не менше, ніж повідомлень про храми.

У 1895 р. архієрей Іларіон оглядав храми Кобеляцького повіту і практично всюди відвідував церковнопарафіяльні школи. У опублікованому щоденнику подорожі розповідається, що в Кобеляках у Хрестовоздвиженській парафії архієрей побачив наповнену учнями церковнопарафіяльну школу, де діти непогано відповідали на запитання. В Успенській парафії повітового центру священик Бодринський відкрив «дуже хорошу церковну школу, в якій до 30 хлопчиків і дівчаток, відповідали добре» [33, с. 843]. У Преображенській парафії міста в церковнопарафіяльній школі навчалося 32 учні, навчання проходило добре значною мірою завдяки новій вчительці Падалкіній [33, с. 845]. Архієрей шкодував, що в парафії припинилися позабогослужбові співбесіди, чому сприяла гарна бібліотека при церкві.

Відтак архієрей почав об'їжджати парафії, де так само не оминув своєю увагою школи. При цьому йому показували всі церковнопарафіяльні школи, а не тільки найкращі. У с. Бродщині Іларіон подякував місцевому диякону Забарному за старання у церковній освіті, а у с. Дашкові Хутори «вчення йде не цілком успішно через брак досвідченого вчителя» [33, с. 850]. У с. Китайгород архієрею показали відразу три церковнопарафіяльні школи, у яких також не було професійних учителів, а «навчають найкращі учні церковнопарафіяльної школи» [33, с. 853]. Але школи користувалися авторитетом у населення і були багатолюдними – навіть у школі грамоти навчалося 45 дітей, що для шкіл такого типу було не характерно.

У м. Царичанка архієрей побачив, що настоятель Свято-Миколаївського храму Георгій Зерніцький відкрив церковнопарафіяльну школу за річкою Оріллю – ближче до осель мирян, що цілком виправдало себе – у школі під час архієрейського візиту навчалося 80 школярів. А про шкільну бібліотеку архієрей сказав, що вона «найкраща із бачених мною» [33, с. 853].

В с. Андріївка учні «гарно відповідали» на запитання владики, у Нових Санжарах Преосвященний «втішився був учнями трьох церковнопарафіяльних шкіл, котрі зібралися; всі запитані відповідали дуже добре; співають також добре. Дві вчительки Онищенко, які закінчили курс гімназії з медалями, дуже здатні і ведуть свою справу з любов'ю [33, с. 854]. У щоденниках архієрейських подорожей важко відшукати формальні записи. Архієрей вникав у тонкощі шкільного життя і жваво цікавився різними його проблемами.

Окрім щоденників, де опис перебування в кожній школі обмежувався лаконічною статтею, «Полтавских епархиальных ведомостях» публікували розгорнуті репортажі про довготривале перебування архієрея у тій чи іншій церковнопарафіяльній школі. Так, 13 вересня 1896 р. залишилося пам'ятним для церковнопарафіяльної школи при Борисоглібській парафії м. Переяслава, оскільки саме сюди, незважаючи на поважні 72 роки, завітав енергійний архіпастир. Його зустрічало місцеве начальство церковнопарафіяльної школи (повітовий ревізор, голова Переяславського повітового відділення єпархіальної училищної ради тощо), вчителі і школярі. Владиці відрекомендували педагогів – Ольгу Богацьку (дружину священика, випускницю жіночої прогімназії) та доньку підполковника Наталю Карманову. Потім архієрей оглянув школу – дві просторі затишні кімнати, добре умебльовані та прикрашені іконами і лампадами. Дівчатка-учениці зразкової школи були одягнуті в учнівську форму – «коричневі сукні з білими комірами» [4, с. 874]. Дійсно, переяславська

церковнопарафіяльна школа помітно вирізнялася з-поміж інших.

Архієрей Іларіон у властивій йому манері взявся проводити імпровізований іспит із Закону Божого і залишився задоволеним, адже учні відповідали вільно, спокійно та розумно, відповіді були осмислені, тверді та впевнені. Іларіону особливо сподобалося, що діти відповідали весело і з радістю, без жодного збентеження і боязкості, такої властивої дітям, коли їм доводиться відповідати вперше високопоставленим особам. З іншого боку, «звернення до них владики було виконано такої серцевої простоти, лагідності та любові, що у багатьох присутніх у школі від надміру почуттів весь час стояли сльози» [4, с. 875].

Архієрей екзаменував учениць не тільки із Закону Божого, а й з церковнослов'янської та російської мов і був задоволений відповідями. Також архієрею дуже сподобалася виставка рукодільних робіт, виготовлених школярками, – вишивок, в'язання, шиття, чеканки тощо. Загалом школа перебувала у зразковому стані і не отримала жодного зауваження архіпастиря – так таланило далеко не всім церковнопарафіяльним школам.

Як уже зазначалося, архієрей Іларіон під час своїх поширених архіпастирських візитів до церковнопарафіяльних шкіл особисто приймав іспити та «в нагороду і заохочення дарував дітям книжечки, хрестики, іконки, учням, котрі більше встигли в навчанні , були видані нагороди і від ради школи – «Євангеліє» (ПЕВ, 1886, № 16. С. 571). Часом архієрей був присутній як почесний гість на відкритті церковних шкіл, за звичай зразкових. Так, саме він освячував церковно-учительську школу на полі Полтавської битви та двокласну жіночу церковнопарафіяльну школу при Велико-Будищанському Свято-Троїцькому монастирі [17, с. 571].

У подальшому турботи Іларіона про розвиток церковного шкільництва стосувалися різних галузей освітянської сфери. За відсутності педагогічних навчальних закладів основу вчительського корпусу становили церковнослужителі-псаломники, освітній рівень яких бажав кращого. Архієрей «постановивши однією з головних цілей своєї складної архіпастирської діяльності виправлення членів нижчого кліру в єпархії та ухваливши покращити якісний склад псаломщиків» [28, с. 302], запровадив «у довіреній йому єпархії особливі причетницькі класи чи нову спеціальну школу» [28, с. 303], яка б готувала псаломщиків-педагогів. Його ініціатива зустріла підтримку і була втілена в життя – спочатку з благословення Іларіона з'явилася причетницько-вчительська школа в Лубнах, а згодом – церковно-учительська школа у Полтаві.

Архієпископ, звісно, не міг особисто встигнути щороку оглядати всі парафії, а тому цим паралельно з ним займався ще й вікарій – єпископ Прилуцький Михаїл. Тобто школи не залишалися поза архієрейською увагою. У щоденнику архієрейських об'їздів вікарного владики Михаїла менше інформації про навчальні заклади, оскільки його більше цікавили храми та духовенство. У с. Жуки він звернув увагу на розп'яття у зріст людини, яке подарував місцевому храму імператор Петро І, а в Преображенській церкві с. Сорочинці його вразили «лики святих, цілком типові малороси, зображення пророка Даниїла – портрет самого будівельника» [12, с. 250] (храм збудував гетьман Данило Апостол).

Утім, оглядаючи 1895 р. парафії Полтавського повіту, архієрей Михаїл також відвідував деякі церковнопарафіяльні школи і за прикладом Іларіона брався екзаменувати дітей. Так, у с. Байрак він завітав до двох шкіл грамоти і занотував, що «запитані мною учні та учениці молитви прочитали добре. Невеликий хор, співають хлопчики із земської школи та школи грамоти, бібліотека досить гарна» [30, с. 486]. У с. Василівка архієрей спілкувався лише з одним школярем, і той прочитав молитву «Отче наш» «дуже жваво» [30, с. 487].

У Шишаках при церкві Різдва Христового «є шкілка грамоти. Займається паламар за відмовою псаломника, який ніде не вчився. Запитані мною учні відповідали молитви погано, а зі священної історії не могли сказати найперших відомостей на кшталт того: як звали перших людей? У скільки днів створено світ? Ким він створений? Чому ми називаємося християнами?» [30, с. 490]. Такі повідомлення свідчать про те, що архієрей мав змогу скласти цілком об'єктивне враження про стан шкіл і рівень успішності учнів. У тих самих Шишаках він схвально відгукнувся про хор школярок при Преображенському храмі.

З 1896 р. з благословення керуючого Полтавською єпархією в ній з'явилася окрема посадова особа, котра мала контролювати роботу церковнопарафіяльної школи, – єпархіальний спостерігач. Обов'язки останнього понад півтора десятиліття виконував Іустин Ольшевський. За умов, коли архієрей Іларіон через похилий вік не мав змоги багато подорожувати, поява такого помічника була дуже доречною [27, с. 826].

Звіти І. Ольшевського вирізнялися ґрунтовністю і детальністю. Їх подавали на розгляд

полтавському архієрею, а той на полях залишав чимало резолюцій, які ставали керівництвом до дії для церковно-шкільної адміністрації. Наприклад, у 1896 р. єпархіальний спостерігач оглянув церковнопарафіяльні школи Полтавського повіту і надіслав звіт про свою поїздку святителю Іларіону. Архієрей, у свою чергу, наклав на документі чимало резолюцій і відгуків, які яскраво свідчать про його інтерес до розвитку шкільної справи в єпархії [29, с. 953].

Архієрейські нотатки на полях мали різний характер – і схвальний, і невдоволений. Так, І. Ольшевський прибув у церковнопарафіяльну школу с. Івонченці, але, не дочекавшись учителя ні о 9-й, ні о 10-й ранку, поїхав далі. Учні з'явилися вже після появи ревізора, і І. Ольшевський залишився невдоволеним їхніми відповідями: «Знання учнів з усіх предметів дуже погані» [20, с. 104].

Між тим І. Ольшевському сподобалися церковнопарафіяльні школи у с. Жуки і на хуторі, приписаному до с. Байрак. Одна з шкіл існувала за рахунок поміщика Гунька, який спорудив для неї приміщення, купував необхідне приладдя і забезпечував опалення. Архієрей не обійшов увагою мецената: «Рада висловить від мого імені особливу подяку пану Гуньку з викладанням благословення Божого» [20, с. 105]. У с. Велика Рудка успіхи учнів були більш ніж скромними, але вчитель-псаломник «всю неуспішність пояснює нездатністю, несправністю та непослухом учнів» [20, с. 106]. Протоієрей не осудив невдаху-вчителя, але резолюція архієрея була безапеляційною: «буде переміщений» [20, с. 108].

У містечку Диканька значних успіхів у шкільній справі досягнув місцевий диякон Житній. Особливо вражав створений ним церковний хор: «тепер діти співають всю обідню на всі голоси і співають цілком задовільно, стрункo, досить суверенно» [20, с. 109].

Поряд із традиційними заохоченнями архієрей вдавався і до суворих застережень. Так, прочитавши у звіті І. Ольшевського про недбалість священика с. Круподеринці, який нерегулярно відвідує уроки, архіпастир зазначив: «благочинний оголосить священику Базилевському зауваження із попередженням про більшу відповідальність», а стосовно священика с. Остапівка, який не з'явився на урок навіть під час ревізії, архієрей написав: «оголосити через консисторію священикові Маркову, що за першої можливості на нього чекає переміщення кудись на інше місце» [20, с. 111]. Керуючі єпархіями, які дбали про розвиток церковнопарафіяльних шкіл, часто застосовували механізм нагородження кращими парафіями священиків, які були шкільними активістами, і переведення на гірші парафії тих настоятелів, які вважали школу чимось обтяжливим для себе. Такі виховні методи застосовував не тільки архієрей Іларіон, але і, наприклад, Київський митрополит Арсеній (Москвін).) Деяким священикам архієрей слушно радив докладати зусиль до шкільної роботи або ж висловлював своє розчарування, що чекав більшої любові і турботи про школу від того чи іншого священика.

Деякі резолюції архієрея були спрямовані на практичну допомогу певній церковнопарафіяльній школі. Так, о. Іустин Ольшевський зазначив у звіті, що соборна церковнопарафіяльна школа міста Лубни перебуває в холодному, темному і сирому приміщенні, а неподалік школи є старий міський будинок, який після ремонту міг би стати пристойним приміщенням для церковнопарафіяльної школи. Архієрей напроти повідомлення зазначив: «просити від мого імені міського голову» [20, с. 112].

Особливу увагу архієрей Іларіон звертав на жіночі церковнопарафіяльні школи, кількість яких у Полтавській єпархії помітно виділялося на тлі всієї Російської імперії. Саме він був «дбайливим начальником церковних шкіл та її скромним діячем» [1, с. 621].

У історичних статтях єпархіального часопису змальовувалася багатогранна церковно-шкільна діяльність архієрея: він виступав на з'їздах педагогічних працівників Полтавщини, відвідував педагогічні курси та особисто давав відкриті уроки, бував на шкільних іспитах і обдаровував кращих учнів подарунками, узяв під особисту опіку церковну учительну школу на Шведській могилі й утримував студентів-сиріт.

Після смерті преосвященного Іларіона, який багато зробив для полтавського шкільництва, наступні архієреї підтримували закладені ним традиції. «Як йшла справа церковно-шкільна в межах Полтавської єпархії протягом перших чотирьох п'ятирічь при Преосвященному Єпископі Іларіоні, так триває вона за наступника його, Преосвященного Єпископа Іоанна. Після Преосвященного Єпископа Іларіона Господь послав Полтавській єпархії Архіпастиря, навченого широким досвідом у справі навчально-виховній і, зокрема, у справі церковно-шкільній» – вказували дописувачі єпархіального часопису [19, с. 974].

Новий архіпастир Іоанн (Смирнов), наслідуючи попередника, об'їздив Полтавщину, прагнучи особисто визначити, зокрема, і подальший

розвиток церковнопарафіяльної освіти. Так, упродовж 1904/1905 навчального року «Преосвященний Іоанн, єпископ Полтавський і Переяславський, восени і влітку, при огляді церков і парафій, також відвідав церковнопарафіяльні школи у таких повітах: Пирятинському, Прилуцькому, Переяславському, Золотоніському, Кременчуцькому, Зіньківському, Полтавському» [39, с. 576].

Однак на початку ХХ ст. «Полтавские епархиальные ведомости» вже майже не друкували детальних звітів про відвідини церковнопарафіяльних шкіл полтавськими архієреями, і кількість самих шкіл дещо скоротилася.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. церковні школи відігравали помітну освітню і виховну роль, що спостерігаємо на прикладі Полтавської єпархії. Ці школи сприяли підвищенню грамотності населення, відповідали його духовним потребам, забезпечували розв'язання загальноосвітніх та релігійно-виховних завдань. Успіх справи залежав від єпархіального архієрея, його організаторських здібностей, авторитету, поміркованості та кадрової політики. Не зважаючи на труднощі, діяльність православних архієреїв Полтавської єпархії Олександра (Павловича), Іоанна (Петіна), Іларіона (Юшенова), Іоанна (Смирнова) забезпечила стабільний розвиток Полтавської єпархії, зберегла і примножила її здобутки. Архієреї не лише відкривали школи, а й створювали умови для стабільного функціонування школи – залучали кошти меценатів, створювали єпархіальні училищні ради. Преосвященні виступали ініціаторами створення благодійних фондів, єпархіальних кас та опікунських рад. Діяльність архієреїв була спрямована на підвищення рівня освіти пастирів та вчителів, створення бібліотек та покращення їхнього методичного забезпечення. Загалом, полтавські архієреї виступили ініціаторами удосконалення освіти, поєднуючи церковну місію з просвітницькою активністю.

Список літератури:

1. 26 и 27 июня 1896 года (из кадетского лагеря под Полтавой). *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1896. № 21. С. 621–628.
2. А.Г. Кое-что о воспитании детей. *Полтавские епархиальные ведомости.* Часть неофициальная. 1864. № 5. С. 59–69.
3. Благовидов Ф. *Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование императора Александра II.* Казань: Изд-во КазГУ, 1891. 378 с.
4. Богацкий Т. Посещение его преосвященством Илларионом женской церковноприходской школы при Борисоглебской церкви города Переяслава. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1896. № 29. С. 873–879.
5. В.Г-й. Тайна будущего предназначения. *Полтавские епархиальные ведомости.* Часть неофициальная. 1864. № 21. С. 351–370.
6. Даниленко Н. Разные известия и заметки. *Полтавские епархиальные ведомости.* Часть неофициальная. 1864. № 3. С. 123–195.
7. Даниленко Н. Разные известия и заметки. *Полтавские епархиальные ведомости.* Часть неофициальная. 1864. № 16. С. 148–167.
8. Даниленко Н. Разные известия и заметки. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1864. № 21. С. 390–400.
9. Зайончковский П.А. *Российское самодержавие в конце XIX столетия (политическая реакция 80-х – начала 90-х годов).* М.: Мысль, 1970. 442 с.
10. И-ко. Полтава. *Полтавские епархиальные ведомости.* Часть неофициальная. 1870. № 9. С. 333–341.
11. Иннокентий И. Догматические беседы сельских священников с прихожанами на дому. *Полтавские епархиальные ведомости.* Часть неофициальная. 1864. № 16. С. 121-128.
12. Историко-статистическое описание Михайловской церкви села Ковалей Хорольского уезда Полтавской епархии. *Полтавские епархиальные ведомости.* Часть неофициальная. 1895. № 6–7. С. 249–259.
13. Исторический очерк развития церковных школ за истекшее двадцатипятилетие (1884–1909 гг.). СПб: Изд. Училищного Совета при Святейшем Синоде, 1909. 686 с.
14. К тому же юбилейному празднику. *Полтавские епархиальные ведомости.* Часть неофициальная. 1887. № 1. С. 33.
15. Ковалевский Е.П. *Народное образование и церковное достояние в III-й Государственной Думе.* СПб: Тип. Р. В. Коротаевой, 1912. 180 с.
16. Несколько слов по случаю посещения церковноприходских школ в день испытания ее учеников. *Полтавские епархиальные ведомости.* Часть неофициальная. 1886. № 14. С. 570–574.

17. Несколько слов по случаю посещения церковноприходских школ в день испытания их учениц. *Полтавские епархиальные ведомости.* Часть неофициальная. 1886. № 14. С. 570–574.

18. О божестве Иисуса Христа. *Полтавские епархиальные ведомости.* Часть неофициальная. 1864. № 13. С. 3-22.

19. От совета Полтавского епархиального женского училища. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1909. № 36. С. 974–978.

20. Отчет о состоянии церковноприходских школ и школ грамот Лубенского уезда Полтавской епархии за 1894-1895 год. *Полтавские епархиальные ведомости.* Часть неофициальная. 1896. № 5–6. С. 104–122.

21. Перерва В. С. *Церковні школи в Україні (кінець XVIII – поч. XX ст.): забутий світ.* Біла Церква: Видавець О. В. Пшонківський, 2014. Том І. Загальна частина. 576 с.

22. Перерва В. С., Петренко І. М. *Церковні школи Полтавської єпархії (губернії) (кінець XVIII – початок XX ст.).* Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В., 2020. 692 с.

23. Перерва В.С. *Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст.* Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2008. 627 с.

24. Петренко І.М. Система підготовки вчительських кадрів для церковних шкіл в лівобережних українських єпархіях Російської імперії на межі XIX–XX ст. *Емінак:* науковий щоквартальник. 2022. № 4 (40) (жовтень-грудень). С. 78–89.

25. Петренко І.М. *Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884-1917 рр.).* Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2008. 161 с.

26. Петренко І.М. Церковно-шкільне меценатство у лівобережних українських єпархіях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Сіверянський літопис.* Науковий журнал. 2022. Вип. 3. С. 48–54.

27. По поводу десятилетия Лубенского Спасо-Преображенского братства. *Полтавские епархиальные ведомости.* Часть неофициальная. 1899. № 27. С. 825–1052.

28. Предстоящее открытие церковно-учительской школы в Лубнах. *Полтавские епархиальные ведомости.* Часть неофициальная. 1892. № 7. С. 302–304.

29. Приветственное слово священнику Петру Игнатьевичу Уманцеву в день пятидесятилетнего юбилея его в священном сане. *Полтавские епархиальные ведомости.* Часть неофициальная. 1899. № 9. С. 952–954.

30. Речь, сказанная ее пресвященным Михаилом, епископом Прилуцким, викарием Полтавское епархии, на выпускном акте воспитанниц Полтавского епархиального женского училища 4 июня 1895 года. *Полтавские епархиальные ведомости.* Часть неофициальная. 1895. № 14. С. 486–497.

31. С. А-чь. Несколько слов о сельских училищах. *Полтавские епархиальные ведомости.* Часть неофициальная. 1864. № 14. С. 47–64.

32. С.Т. Старанное посещение сельського приходского училища. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1864. № 2. С. 69–75.

33. С.Ф. П-ий. Исторический и церковно-статистический очерк поселений Кобелякского уезда, расположенных в реке Ворскле. *Полтавские епархиальные ведомости.* Часть неофициальная. 1895. № 23. С. 843-855.

34. Самойлович А. Беседы с участием в день 19 февраля. *Полтавские епархиальные ведомости.* Часть неофициальная. 1905. № 8. С. 252–260.

35. Статистические сведения о церковных школах Российской империи со времен издания высочайше утвержденных 13 июня 1884 г. Правил о церковно-приходских школах. СПб: Синодальная типография, 1909. 404 с.

36. Твардовская В.А. *Идеология пореформенного самодержавия (М.Н. Катков и его издания).* М.: Наука, 1978. 212 с.

37. Трипольский В. Невыгоды для сельского духовенства от занятия земледелием, относительно его образования и пастырского служения. *Полтавские епархиальные ведомости.* Часть неофициальная. 1864. № 14. С. 72–80.

38. У «Шведской Могилы», 26-го и 27-го июня 1895 года. *Полтавские епархиальные ведомости.* Часть неофициальная. 1895. № 4. С. 508–518.

39. Черницкий А. В праве ли Полтавская семинария рассчитывать на удовлетворение ее суммой в 38700 р. единовременно, или же по 2000 р. ежегодно. *Полтавские епархиальные ведомости.* Часть неофициальная. Часть неофициальная. 1906. № 12. С. 575–577.

Petrenko I.M. SPIRITUAL ELITE AND EDUCATION: THE ACTIVITIES OF THE POLTAVA BISHOPS IN THE CHURCH SCHOOL SYSTEM AT THE END OF THE 19TH AND BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

The article is devoted to a comprehensive analysis of the activities of Poltava prelates (archbishops) in the development of church schools in the late 19th and early 20th centuries. In general, terms, the problem lies in the insufficient coverage in domestic historiography of the local cultural and educational activities of prelates (archbishops). To provide an empirical basis for this study, materials from the diocesan journal «Poltavskie eparchialnye vedomosti». It has been established that the activities of the Poltava archbishops were of decisive importance for the development of public education, transforming church-parish schools into the main centres of primary literacy. The archbishops provided funding, trained teachers and maintained high moral standards of education, combining religious education with basic knowledge. The activities of church schools in the Poltava diocese were under the personal care and control of the bishops (His Eminence). Schools contributed to increasing literacy among the population and ensured the fulfilment of educational and religious-educational tasks. Despite significant difficulties, the activities of the Orthodox bishops of the Poltava Diocese, Alexander (Pavlovich), John (Petina), Hilarion (Yushenov), and John (Smirnov), ensured the stable educational and moral development of the Poltava Diocese. The bishops not only opened schools, but also attracted funds from patrons and created diocesan school councils, which ensured the functioning of the institutions. Their Eminences initiated the creation of charitable foundations, diocesan funds and guardianship councils, which financed the construction of schools, the maintenance of teachers and the provision of assistance to poor students. The activities of the bishops were aimed at improving the level of education of pastors and teachers, creating libraries and improving their methodological support. The activities of the Poltava bishops often took place in competition with local government schools, but church schools retained their autonomy until 1917. Thus, the Poltava prelates initiated improvements in education, combining the church's mission with cultural and educational activities.

Keywords: *Poltava Diocese, bishops, church-parish schools, education, upbringing, «Poltavskie eparhialnye vedomosti», diocesan observer.*

Дата першого надходження статті до видання: 14.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 09.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 930.2:623.4(477)"185/189"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.17

Рижева Н.О.
https://orcid.org/0000-0001-8379-4325
Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова

СТАНОВЛЕННЯ ІСТОРИЧНОГО ЗБРОЄЗНАВСТВА ТА ЙОГО ПЕРСОНІФІКАЦІЯ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Стаття присвячена дослідженню процесу становлення та концептуалізації історичного зброєзнавства в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Визначений період характеризується трансформацією від аматорського збирання старожитностей до закладення підвалин мілітарної спадщини, що відбувалося на тлі піднесенням історико-культурного руху, розвитку археології та формування приватних і музейних колекцій. Обґрунтовано, що саме в цей час зброя починає розглядатися як самодостатнє історичне джерело, здатне реконструювати технологічний та соціально-культурний рівень розвитку тогочасного суспільства. Ключову роль у цьому процесі відіграла науково-дослідна синергія Д. Самоквасова, М. Біляшівського, В. Антоновича та системна меценатська допомога В. Тарновського. Завдяки комплексному аналізу писемних джерел, у поєднанні з масштабними польовими дослідженнями, вчені змогли верифікувати архівні дані матеріальними джерелами та трансформувати вивчення артефактів мілітарної спадщини у ширший соціокультурний і державотворчий контекст на українських теренах. Дослідження репрезентативних курганних ансамблів та результати масштабних розкопок археологічних об'єктів дозволили науковцям реконструювати еволюцію військової справи у безпосередньому зв'язку з динамікою соціальної стратифікації давньоруського суспільства. Особливий акцент у роботі зроблено на залученні вченими методів зіставлення технологій виготовлення зброї зі зразками Сходу та Заходу та обґрунтуванні високого рівня й самобутності місцевого зброярства. Визначений підхід дав змогу трактувати озброєння як ключовий символ суспільного становища воїна. У другій половині XIX – на початку XX ст. важливим чинником інституціоналізації історичного зброєзнавства стало формування приватних колекцій та музейних фондів, що створило умови для наукової реконструкції мілітарної культури і соціальної структури давньої України. Це посприяло акумуляції репрезентативної джерельної бази, створенню умов для комплексної наукової реконструкції мілітарної парадигми та соціальної стратифікації суспільства, що зберігає свою релевантність для сучасного академічного дискурсу.

Ключові слова: *зброєзнавство, археологічні джерела, колекції, військова справа, поховання, середньовіччя, Русь, зброя, дослідження.*

Постановка проблеми. Розуміння історії України в контексті військової сили є вагомим маркером загального осмислення цивілізаційного виміру. Сучасна наукова спільнота визначену проблематику розглядає в безпосередній взаємодії між державотворенням, національною свідомістю та певними реаліями історичного поступу. Вивчення історії зброї на підставі новітніх реалій має важливе значення та пояснює закономірність формування історичного зброєзнавства як міждисциплінарної галузі історичної науки. що поєднує археологію, історію військової справи, історію матеріальної культури та мистецтвознавство. В Україні формування дослідницько-пошукової традиції історії військової сили та культури зброярства стали предметом розробок аматорів та науковців у другій половині XIX – на початку XX ст.

Актуальність представленого дослідження зумовлена необхідністю комплексного аналізу науково-практичного досвіду та первинних дослідницьких засад тогочасних фундаторів історичного зброєзнавства. Саме їх археологічні розвідки, комплексна робота з джерельними матеріалами, формування приватних і публічних музейних колекцій, а також впровадження методів наукової атрибуції артефактів стали тим необхідним

© Рижева Н.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

підґрунтям, що дозволило розпочати процес інтеграції мілітарної спадщини на українських теренах у соціокультурний та державотворчий контекст. Отже, звернення до витоків українського зброєзнавства дозволяє не лише реконструювати історію військової справи, а й простежити процес формування наукових інституцій та національної музейної мережі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про інтерес сучасної української історіографії до постатей фундаторів вітчизняного зброєзнавства. Збереження історико-культурної спадщини В. Тарновським (молодшим) на засадах меценатської діяльності досліджували – А. Клепак [17; 18], Л. Линюк [21], О. Черненко [33]. Спадщина Д. Самоквасова в контексті вивчення давньоруських старожитностей переосмислюється в роботах зацікавлених істориків, археологів та музеєзнавців О. Васюти [7], А. Коржа [19], Ю. Полідовича, Є. Величко О. [22], В. Яценко [33]. Діяльність В. Антоновича як організатора київської історичної школи та всього комплексу історико-наукових досліджень, у тому числі й щодо міліарної історії, відтворюється в роботах М. Гендіна [8], Л. Григор'євої [9; 10], С. Іваницької [13], О. Кіяна [16] Робота М. Біляшівського аналізується в працях Л. Дідух [11], А. Клепак [15]. Попри наявність тематично окреслених досліджень, комплексна актуалізація спадщини цих фундаторів є важливою як для створення цілісної картини становлення українського зброєзнавства, так і позбавлення його певних ідеологічних нашарувань.

Постановка завдання. Метою роботи є ретроспективний аналіз дослідницької практики та первинної систематизації мілітарної спадщини на українських теренах у другій половині XIX – на початку XX ст., а також висвітлення ролі В. Тарновського-молодшого, Д. Самоквасова, М. Біляшевського та В. Антоновича в процесі формування джерельної бази та становлення наукових засад вітчизняного зброєзнавства.

Методологічну основу статті становить комплексний підхід, що базується на принципах історизму, об'єктивності та наукової верифікації археологічних знахідок через писемні джерела.

Виклад основного матеріалу. Визначальні акценти у формуванні досліджень мілітарної спадщини збігаються з реаліями другої половини XIX ст., коли матеріалізація інноваційної проблематики була безпосередньо пов'язана із загальним піднесенням історико-культурного руху, розвитком археології та формуванням приватних і музейних колекцій. Переконливим свідченням наявного тренду стала діяльність Василя Тарновського (1838–1899 рр.), видатного українського мецената та колекціонера [18]. Його батько, Василь Тарновський (старший – так його персоніфікують у сучасному українському науковому середовищі), був відомим етнографом, другом Тараса Шевченка та Миколи Гоголя. В. Тарновський-молодший стає представником нової, для свого часу, культурно-громадської генерації, яка заклала підвалини для подальшої інституціоналізації вітчизняного зброєзнавства. Його «справою життя» стало збирання пам'яток української старовини, у першу чергу, доби козаччини та збереження національної пам'яті [21, с. 102]. В. Тарновський зумів поступово переформатувати своє «захоплення» старожитностями – від купівлі окремих предметів та фінансування археологічних розкопок до наукової систематизації колекції. У 1870–1890-х рр. завдяки його фінансуванню стала можливою реалізація знакових археологічний проєктів: у Чернігові (розкопки – Чорної Могили); розкопки курганів періоду бронзи та скіфського часу на території Чернігівської та Полтавської губерній; порятунок «скарбів» Княжої гори. Археологічні знахідки поповнювали колекцію В. Тарновського та ставали об'єктами перших зброєзнавчих описів.

У процесі систематизації матеріальних джерел визначаються пріоритетні акценти колекціонування, що стосувалися історії зброї давньої Русі та козаччини. Поступово меценатська діяльність та захопленість «антикваріатом» трансформуються В. Тарновським у цілеспрямоване вивчення матеріальних доказів існування соціально-економічних особливостей та військових традицій на теренах України, що знаходить практичну реалізацію у спробах каталогізації його колекції [14]. Відомий український історик-зброєзнавець, Д. Тоїчкін вказує, «Особливу увагу необхідно звернути на відмінно проілюстрований каталог зібрання В. Тарнавського, ...експонати колекції Чернігівського історичного музею уперше введено до наукового обігу саме у зазначеному каталозі» [30, с. 15]. у якому «використовувався прогресивний на сучасному йому (В. Тарнавському – авт.) етапі розвитку історичної науки метод дифіринціюючи зброю відповідно до її походження» [29, с. 171].

Свідченням вагомої наукової цінності створеної меценатом колекції стає відкриття у 1902 році на її основі музею українських старожитностей. (Чернігівський обласний історичний музей імені В. В. Тарновського). У музеї були представлені як унікальні документи, так й матеріальні артефакти.

Колекція зброї В. Тарновського стала справжньою «мілітарною енциклопедією», вона налічувала рідкісні експонати та представила безперервну еволюцію озброєння на українських землях – від артефактів давнього періоду до козацької шаблі та гетьманської булави. Колекцію можна визнати своєрідним фундаментом, на якому постало українське історичне зброєзнавство, оскільки вона вперше об'єднала артефакти з чіткою історичною та археологічною прив'язкою. Сучасні українські дослідники вважають, що проведена систематизація сприяла перетворенню аматорської збірки на повноцінний науковий об'єкт [17, с. 129–132; 24, с. 6–7; 32, с, 81–84].

У 1870–1890-х рр. меценатська діяльність В. Тарновського сприяла появі талановитих дослідників історичної «старовини», які перетворювали аматорські пошуки на фундаментальні наукові розвідки, у тому числі – із історії зброї. У 1870-х рр. завдяки фінансовій підтримці В. Тарновського одним із творців матеріальних та джерельних засад військово-історичних досліджень став Дмитро Самоквасов (1843–1911 рр.).

Його професійне зростання як юриста, професора історії права (докторська дисертація «Історія руського права», 1878 рік) супроводжувалося заглибленням у проблематику формування держави та права Давньої Русі, історію розвитку міст, організацію війська та мілітарні реалії середньовіччя [25; 26].

Прагнення до практичного розуміння визначеної проблематики спонукало Д. Самоквасова до участі в археологічних розкопках. У 1872–1873 рр. у Чернігові він розпочинає масштабні археологічні роботи – розкопки кургану Чорна Могила (матеріальне забезпечення здійснював В.Тарновський) [27, с. 4–36]. Знайдені Д. Самоквасовим зразки давньоруської зброї: мечі, шоломи, кольчуги та наконечники стріл визнаються в наш час «еталоном» у процесі вивчення військового спорядження. Вони є найбільш дослідженими й верифікованими артефактами в східноєвропейській археології, оскільки мають чітке датування та унікальну технологію виготовлення (наприклад, позолота шоломів), яка поєднувала скандинавські та місцеві елементи IX–X ст. [6, с. 3–6, 10–13].

У 1892–1911 рр. Д. Самоквасов очолював архів Міністерства юстиції (Москва) та зумів поєднати роботу головного архіваріуса з «польовою» археологією. Пошуки матеріальних артефактів стали складовою його наукових досліджень та зберігали актуальність майже 40 років. Археологічні пошуки Д. Самоквасова охопили певну територію сучасної України, зокрема Лівобережну (Чернігівщина, Полтавщина) та Правобережну (Київщина, Волинь) частини, що в адміністративному поділі відповідали Лівобережним губерніям та Південно-Західному краю XIX ст. Об'єктом багаторічних розкопок Д. Самоквасова стали курганні некрополі та городища в басейнах річок Десна, Дніпро, Сула та Західний Буг, які представляли основні регіони формування східнослов'янських племінних союзів та історичне ядро Давньоруської держави [7, с. 5–8, 12; 19, с. 70–72; 22, с. 130–139; 33].

У науковій площині дослідника формується переконання, що архівні документи мають вивчатися разом археологічними артефактами. Учений наполягав, що в роботі дослідника потрібен комплексний підхід на підставі якого археологія, матеріальні джерела ставали рівноправними партнерами писемної історії та архівознавства в процесі реконструкції минулого. На підставі знайдених ним архівних документів він локалізував (метод ретроспективної локалізації), а потім, за допомогою археологічних розкопок, знаходив певні городища, об'єкти військового спрямування, які раніше вважалися літературними переказами легенд [25; 27; 33].

Цілком зрозуміло, що на сучасному етапі розвитку історії зброєзнавства звернення до наукових висновків та описів Д. Самоквасовим зброї та її функціонального призначення вимагають певного «критичного» осмислення. Потрібно враховувати наявність помилок у його авторських розробках (хронологічна та термінологічна плутанина типів зброї та періодів її створення), що пояснюється рівнем розвитку науки та методами археологічних розкопок другої половини XIX – початку XX ст. [6, с. 10–12; 33].

Загалом вагомість наукових досліджень Д. Самоквасова не підлягає сумніву, а його роботи «Могильні старожитності Сіверянської Чернігівщини» «Курс історії руського права» та інші заклали теоретичний і фактологічний фундамент для подальшого становлення військової історії [26; 27].

Вважаємо за потрібне наголосити, що на початок XXI ст. переважна більшість артефактів матеріально-культурної спадщини видатного науковця, – колекція із декількох тисяч одиниць, – знаходиться за межами України і сконцентрована в Росії, де його науково-дослідна діяльність вмонтована в імперську історію як «російського вченого». Проте сьогодні українські історики, музеєзнавці й громадські діячі активно працюють над «репатріацією» його колекції та формують, за новою

парадигмою цивілізаційного розвитку, об'єктивне уявлення щодо пріоритетів знаходження історико-наукової спадщини Д. Самоквасова.

Вітчизняні науковці підкреслюють, якщо за часовими реаліями кінця XIX – початку XX ст. робота Д. Самоквасова була інтегрована в російську імперську систему, проте об'єктом досліджень стала саме українська минувшина, яка має повернутися в наукову скарбницю матеріальної культури України XXI ст. Нагальну необхідність повернення в Україну даної матеріально-культурної спадщини обґрунтував авторитетний вітчизняний науковець Сергій Кот (1958–2022 рр.). Він підкреслював, що знайдені артефакти вивозилися до Москви через імперську політику загальної «централізації» науки і позбавляли Україну її ключових речових джерел [20, с. 190–191]. «Самоквасов, – підкреслює С. Кот, – мріяв про створення у Чернігові Музею сіверянських старожитностей, до якого хотів передати свої знахідки. Проте добитися цього йому не вдалося… Лише дуже невелику частину пам'яток після смерті Самоквасова, згідно з його заповітом, вдова покійного передала до Чернігова» [20, с. 189–190]. Отже, досить логічним є висновок, що доля знахідок Д. Самоквасова яскравий приклад «вкраденої спадщини» та «вимушеного вивезення» артефактів, які доводять високий рівень військової справи та загальної культури на теренах України.

Саме тому, об'єктивне визнання необхідності повернення спадщини Д. Самоквасова та її узагальнення на підставі сучасних акцентів української науки має стати нагальною потребою на майбутнє. Очевидною є необхідність вироблення чіткої, зрозумілої та послідовної державної політики щодо долі українських культурних цінностей на території Російської Федерації [20, с. 803–827].

Звернемо увагу, що в другій половині XIX – на початку XX ст. становлення історичного зброєзнавства стало справою певного кола інтелектуалів, яких об'єднували наукові пошуки та особистісні інтереси. Після фундаментальних відкриттів Д. Самоквасова на Чернігівщині, які дозволили ввести в науковий обіг унікальні зразки давньоруського озброєння, своєрідним продовженням дослідницьких пошуків стала діяльність Миколи Біляшівського. Варто акцентувати, що обох дослідників об'єднувала базова юридична освіта, яка, на наш погляд, сприяла виробленню особливого підходу до матеріальних джерел. Дипломовані юристи сприймали артефакти не тільки як старожитності, а й вважали їх беззаперечними «матеріальними доказами» історії. Це зумовило їхню вимогливість до точної фіксації, детального опису та прагнення створити певні системи класифікації військового спорядження.

Саме «авторський» підхід до аналізу матеріальної культури запровадив М. Біляшівський у процесі розкопок на Княжій горі, поблизу міста Каніва (традиційно, ця територія ототожнюється з літописним містом-фортецею Роднем X–XIII ст.). Зауважимо, що на початку 1890-х рр. Княжа гора була своєрідним «ельдорадо» для скарбошукачів, які не розуміли наукової цінності наявних на її території історичних предметів [3].

Системна протидія знищенню та порятунок унікальної середньовічної пам'ятки стали можливими завдяки об'єднанню матеріальних та інтелектуальних зусиль своєрідного «трикутника» – В. Тарновського, М. Біляшівського, В. Антоновича. Ключову роль у порятунку Княжої гори відіграв В. Тарновський, саме він був власником земель та визнаним колекціонером. Він першим усвідомив, що без фахової експертизи та системних досліджень унікальний пласт військової культури буде назавжди втрачений, і вирішив надати розкопкам Княжої гори суто наукового спрямування. Реалізацію цієї мети він запропонував М. Біляшівському, який вже мав певний досвід самостійних археологічних розвідок. Підкреслимо, що його дослідницька культура формувалася під ідейним впливом Володимира Антоновича, який забезпечував науковий супровід пошукових робіт. Фахова юридична освіта та офіційний статус дослідника дозволили М. Біляшівському стати гарантом легальності робіт із подальшою систематизацією колекції [11, с. 125–127; 17 с. 130–133].

У 1891 р. М. Біляшівський, спираючись на поради В. Антоновича, починає комплексні розкопки на території Княжої горі. Він запроваджує науковий підхід пошуку та збереження артефактів: фіксацію місця знахідки; аналіз і описи кожного культурного шару та археологічних знахідок. Зафіксовані в процесі розкопок артефакти (описи предметів) засвідчили вагому роль військового компонента в забезпеченні життєдіяльності давньоруського міста XI–XIII ст. Серед систематизованих археологічних матеріалів значну частину становили озброєння та військовий інвентар [3].

Основними знахідками були: зброя ближнього бою – мечі, бойові сокири, чекани, наконечники списів; дистанційна зброя – залізні наконечники стріл різних типів (для пробивання кольчуг та полювання), а також деталі композитних луків; ударна зброя – залізні та бронзові булави, а також кистені (бойові гирьки), які здебільшого мали

орнаменти, що вказувало на високий статус їхніх власників. Наявність великої кількості шпор, вудил, стремен та деталей кінської збруї свідчило про потужний гарнізон.

Масштабність та наукова цінність артефактів Княжої гори змусила М. Біляшівського здійснити первину типологізацію озброєння. Він прагнув диференціювати артефакти за функціональним призначенням та морфологічними ознаками. Дослідник намагався виокремити характерні «місцеві» типи та вказати на їхню схожість із північноєвропейськими або східними прототипами. Важливо наголосити, що комплекс матеріальних джерел військового призначення, виявлений під час розкопок на Княжій горі, був зафіксований М. Біляшівським та пройшов первинну інвентаризацію в колекції В. Тарновського (на це вказано в нашій статті вище). Незважаючи на недосконаліть тогочасної методики, саме це збережене ядро знахідок стало необхідною фактологічною базою для подальших фундаментальних досліджень військової справи науковцями XX–XXI ст. Це дозволило сучасним українським дослідникам інтегрувати збережений масив артефактів в загальноєвропейський контекст розвитку озброєння доби середньовіччя. Завдяки класифікаційним карткам та описам (своєрідним «паспортів» артефактів), що створив М. Біляшівський, зброя стала сприйматися як маркер культурних та економічних зв'язків України з Заходом та Сходом [15, с. 78–79].

Накопичений досвід наукової систематизації матеріальних артефактів та робота з колекцією В. Тарновського стали своєрідним фундаментом для подальшої діяльності М. Біляшівського [4, с. 31–38]. У 1902 р він стає директором новоствореного «Київського художньо-промислового і наукового музею», де використав зброєзнавчий та археологічний досвід у процесі розбудови «Археологічного відділу» [5]. Сюди потрапили предмети, що мали найбільше наукове значення для реконструкції побуту та військової справи Київської Русі, що стало початком систематизації хаотичних на той час колекцій. Зброя розглядалася не лише як засіб ведення бою, а як складний історичний артефакт, ключове джерело для вивчення історії, що дозволило здійснити перехід від простого накопичення артефактів до їх соціокультурної інтерпретації [5; 11, с. 122–123; 17, с. 130–133].

Попри постійний брак фінансування та організаційні труднощі, М. Біляшівському вдалося залучити до формування фондів провідних археологів та меценатів. Це дозволило розпочати перетворення музею зі звичайної виставки на дослідницьку базу для вивчення матеріальної культури, зокрема доби Київської Русі. Його *діяльність стала однією з перших спроб впровадження наукової систематизації в умовах тогочасної музейної мережі*.

У другій половині XIX – на початку XX ст. одним із фундаторів військово-історичних студій в Україні стає Володимир Антонович (1834–908 рр.) – історик, археолог, етнограф, професор Київського університету, засновник української археології та організатор київської школи істориків (школа Антоновича) [13; 16; 23]. Значення та роль В. Антоновича в розвитку історичної думки України загально визнано, у нашій роботі зосередимося на його сприйнятті міліарних реалій минувшини.

У 1863–1882 рр. за його редакцією та вступними статтями було підготовлено 8 томів (збірників) давніх актів «Архива Юго-Западной России». Змістовним наповненням збірників став величезний масив документів, складовим компонентом яких стали унікальні – близько 2200 актів, загальною кількістю понад 4000 аркушів. «Велика заслуга В. Антоновича, – як зазначає сучасна українська дослідниця М. Палієнко, – полягала, передусім, у значно ширшому розумінні ним історичної та джерельної цінності документів, їх ролі у реконструкції історичних подій та встановленні фактів і, зрештою, створенні джерельного фундаменту для наукових праць з української історії» [23, с. 68]. Ці документи висвітлювали й мілітарні аспекти (військовий устрій, зброю, фортифікації, тощо) історії України XIV–XVIII ст.

У передмовах до вказаних томів В. Антонович оприлюднив власну концепцію української історії як процесу «саморозвитку» народу [23, с. 67–71], де військова сила відігравала вагому роль. Він прослідкував перехід від холодного озброєння воїнів Русі (сокири, списи, мечі) до вогнепальної зброї (козацтва). Подальші наукові розробки (дослідження про древлян та походження козацтва) дозволили йому проаналізувати мілітарні реалії та військову справу Русі крізь призму трансформацій соціальної структури, у якій дружинники були «професійною військовою корпорацією», що жила за рахунок походів та зборів. В. Антонович розглядав зброю не просто як технічний засіб, а як символ соціального статусу [1; 2].

Звернемо увагу, що в другій половині XIX ст. загальноєвропейським трендом науковців та аматорів були археологічні дослідження [31, с. 240–241]. Саме вони у 1870–1890-х рр.

стають науковим пріоритетом В. Антоновича та підіймають його розвідки на новий рівень. Безпосередня участь у розкопках численних курганів та городищ дозволила вченому на підставі систематизації конкретних артефактів проаналізувати побут, озброєння і військову справу слов'янських племен (древлян, полян, сіверян) [1; 10, с. 129–132; 28, с. 118–121].

Авторський аналіз артефактів давнини сприяв розробці наукової методики фіксації знахідок (із урахуванням вимог стратиграфії вивчалася послідовність культурних шарів для датування знахідок), що дозволило ідентифікувати типи зброї та воєнного спорядження різних епох.

Він класифікував знайдені в давньоруських похованнях артефакти: мечі (наприклад – «каролінзькі» характерні для епохи вікінгів); бойові сокири (за функціональним призначенням); наконечники стріл, списи тощо. У процесі опису конструкцій шоломів та кольчуг В. Антонович відзначав, що військове спорядження було результатом синтезу місцевих традицій та запозичень (скандинавських, візантійських, східних). Учений розглядав військо та зброю Русі комплексно – крізь призму археологічних артефактів та критичного аналізу літописів. На підставі узагальнень археологічних знахідок залишків зброярень науковець критично переглядав літописні згадки про «кузні», де виготовлялася зброя доби середньовіччя. У процесі дослідження поховань козацької доби він намагався не тільки зібрати інформацію про самобутність українського воїнства, а й відстежити його міліарну історію та систематизувати зброю. Науково-пошукова робота Володимира Боніфатійовича заклала нові підвалини до вивчення міліарної історії. Вона перестала бути переліком битв або їх «романтичних описів» і поступово перетворювалася на науку про військові ресурси, технологічну культуру зброярів, фортифікацію тощо.

Наукові здобутки В. Антоновича отримали позитивне визнання дослідників XX та XXI ст. Він сформував та систематизував широке коло джерельної та матеріально-культурної спадщини, яка дозволила значній когорті вітчизняних науковців активізувати роботу в напряму військово-історичних досліджень. Водночас наукові реалії сьогодення дозволяють переглянути як окремі теоретичні висновки В. Антоновича, так і специфіку його методики формування джерельної бази на підставі археологічних досліджень. Попри вагомий внесок у систематизацію слов'янських старожитностей, підхід ученого подекуди піддається критиці за надмірну швидкість та масовість розкопок. Такий «статистичний» підхід, орієнтований передусім на кількісний збір артефактів, часто призводив до недостатньої фіксації стратиграфії, мікродеталей та органічних залишків, що з позицій сучасної археології розглядається як суттєвий методичний недолік [9, с. 50–51; 10, с. 131; 12, с. 12–14, 102–108, 238–239].

Зауважимо, що наведені помилки були типовими в роботі дослідників, які стояли у витоків світової міліарної історії кінця XIX – початку XX ст. Тоді ж безумовним досягненнями В. Антоновича стає використання археологічних даних як наукового інструменту та прагнення до «поєднання» архівних джерел і матеріальних артефактів. Його первинні описи дозволили наступним поколінням створити сучасну еталонну класифікацію середньовічної зброї.

Висновки. Підсумовуючи, можна стверджувати, що формування вітчизняного історичного зброєзнавства в другій половині XIX – на початку XX ст. пройшло шлях від аматорського зацікавлення до наукової систематизації в межах археологічних пошуків, дослідження першоджерел і становлення музейних осередків. Саме музеї стали майданчиками, де в публічному просторі відбувалася концентрація та репрезентація мілітарної спадщини, що дозволило перетворити приватні збірки на об'єкти системного вивчення та подальшого фахового опрацювання й класифікації військових старожитностей. Цей процес був невід'ємним від історико-соціального контексту – загального піднесення українського національного руху та прагнення інтелігенції обґрунтувати тяглість державотворчих традицій.

Діяльність В. Тарновського (молодшого) створила необхідну матеріальну базу, зосередивши в одній колекції розпорошені артефакти, що стало фундаментом для подальших студій. Археологічні відкриття Д. Самоквасова, зокрема знахідки зброї Русі (із кургану Чорна Могила), надали дослідникам унікальний фактологічний матеріал для реконструкції військового потенціалу Давньої держави. Важливо, що цей доробок Д. Самоквасов посилив ґрунтовною роботою в архівах, що дозволило поєднати речові артефакти з писемними свідченнями про військову організацію минулого. М. Біляшевський значно розширив потенціали наукових досліджень завдяки власним розкопкам (перш за все, на Княжій горі) і заклав як директор провідного київського музею стандарти зберігання та класифікації військових старожитностей. Науковий метод В. Антоновича дозволив

остаточно перетворити ці дискретні емпіричні дані на логічну систему вивчення мілітарного минулого. Напрацювання вчених заклали першоджерельну базу та сформували перші класифікаційні підходи, які стали необхідним підґрунтям для подальших досліджень мілітарної історії. Сучасне українське зброєзнавство продовжує розвивати започатковані ними традиції, переосмислюючи зброярську культуру як складник історичної ідентичності та культурної спадщини.

Список літератури:

1. Антонович В. Б. История малорусского козачества : лекции проф. ун-та Св. Владимира В. Б. Антоновича. Киев : Литогр. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882–1885. 168 с.
2. Антонович В. Б. Древности Юго-Западного края: раскопки в стране древлян. Санкт-Петербург : Тип. И. Н. Скороходова, 1893. 78 с.
3. Беляшевский Н. Ф. Раскопки на Княжей горе в 1891 г. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1892. 44 с.
4. Беляшевский Н. К вопросу о программе киевского музея древностей и искусств. *Археологическая летопись Южной России*. 1900. № 3. С. 31–38.
5. Біляшівський М. Наші національні скарби. Київ : Шлях, 1918. 14 с.
6. Васюта О. О. Курган Чорна Могила в історичних дослідженнях минулого та сучасності. *Сіверянський літопис*. 2016. № 6. С. 3–18.
7. Васюта О. О. Ще раз до питання про один цікавий артефакт з Чернігівського кургану Гульбище. *Сіверянський літопис*. 2021. № 1. С. 4–17. DOI: 10.5281/zenodo.4650178.
8. Гендін М. С. Погляди В. Б. Антоновича на процеси державотворення України. *Вісник КНЛУ. Серія Історія, економіка, філософія*. 2022. Вип. 27. С. 21–33.
9. Григор'єва Л. Р. Роль В. Б. Антоновича (1834–1908) у формуванні української археології. *Етнічна історія народів Європи* : зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2011. Вип. 35. С. 49–54.
10. Григор'єва Л. Р. Київський археологічний осередок наприкінці XIX – на початку XX ст. *Археологія*. 2011. № 4. С. 128–134.
11. Дідух Л. Микола Біляшівський і розвиток місцевих музеїв в Україні. *Краєзнавство: наук. журнал*. 2008. Вип 1–4. С. 120–127.
12. Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-археологічне дослідження). Київ : Наукова думка, 1996. 272 с.
13. Іваницька С. Володимир Антонович як «навчитель... в житті та керівник поколінь» у життєсвіті Сергія Єфремова. *Сіверянський літопис*. 2019. № 3. С. 162–176. URL: www.siver-litopis.cn.ua
14. Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского. Киев : Тип. Милевского, 1898. 86 с.
15. Кирпичников А. Н. Мечи с надписью ULFBERHT в Европе. *Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова :* Матеріали історико-археол. семінару, присвяч. 150-річчю від дня народження Д. Я. Самоквасова. Чернігів, 1992. С. 78–79.
16. Кіян О. І. Володимир Антонович: історик й організатор «Київської історичної школи». Київ : Ін-т історії України НАН України, 2005. 489 с.
17. Клепак А. С. В. В. Тарновський-молодший і М. Ф. Біляшівський : дослідження і збереження історико-культурної спадщини. *Сіверянський літопис*. 2015. № 6 (126). С. 129–136.
18. Клепак А. С. Громадська та меценатська діяльність В. В. Тарновського-молодшого в Україні (1838 – 1899 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2018. 20 с.
19. Корж А. А. Про можливий варіант інтерпретації укріплення біля села Великі Будки. *Археологія і давня історія України*. 2021. Вип. 4 (41). С. 68–74. DOI: 10.37445/adiu.2021.04.04
20. Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.). Київ : Інститут історії України, 2020. 1020 с.
21. Линюк Л. Архів родини Тарновських у зібранні Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського. *Скарбниця української культури: збірник наукових праць.* Чернігів, 2013. Вип. 15. С. 99–103.
22. Полідович Ю. Б., Величко Є. О. Кургани скіфського часу біля с. Великі Будки у Посуллі : архівні дані та музейні колекції. *Археологія і давня історія України*. 2023. Вип. 4 (49). С. 129–143. DOI: 10.37445/adiu.2023.04.09.
23. Палієнко М. Г. Діяльність Київської археографічної комісії у контексті розвитку європейської археографії XIX – початку XX ст. *Архіви України*. 2014. № 6. С. 59–73.
24. Половнікова С. О., Коваленко О. Б. Хранителі : нариси про очільників Музею українських старожитностей В. В. Тарновського в Чернігові. Чернігів : SCRIPTORIUM, 2025. 40 с.
25. Самоквасов Д. Я. Древнее русское право : лекции. Москва : Унив. тип., 1903. VIII, 378, 56 с.

26. Самоквасов Д. Я. Курс истории русского права. 3-е изд., испр. и доп. Москва : Тип. Имп. Моск. ун-та, 1908. 616 с.

27. Самоквасов Д. Я. Могильные древности северянской Черниговщины. Москва : Синодальная типография, 1916. 97 с.

28. Старенький І. О. Археологічна та пам'яткоохоронна діяльність В. Б. Антоновича на Поділлі. *Краєзнавець Хмельниччини* : наук.-краєзнав. зб. Кам'янець-Подільський, 2013. Вип. 5. С. 117–122.

29. Тоїчкін Д. В. Козацька шабля XVII – XVIII ст. : історико-зброєзнавче дослідження. Київ : Стилос, 2007. 368 с.

30. Тоїчкін Д. В. Клинкова зброя козацької старшини XVI – першої половини XIX ст. : проблеми атрибуції та класифікації. Київ : Ін-т історії України, 2013. 464 с.

31. Тоїчкін Д. В. Етапи розвитку зброєзнавчої історіографії Старого Світу та короткий огляд розвитку зброєзнавства у Європі до кінця XIX ст. *Військово-науковий вісник*. 2021. № 35. С. 238–251.

32. Черненко О. Є. Археологічне зібрання Музею українських старожитностей ім. В. В. Тарновського. *Скарбниця української культури* : зб. наук. праць. Чернігів, 2002. Вип. 3. С. 80–86.

33. Яценко В. Я. Монографія Д. Я. Самоквасова «Древние города России» (1873 р.) у світлі критики Ф. І. Леонтовича. *Універсум історії та археології*. 2021. Вип. 4 (29), № 1. С. 121 – 135. DOI: 10.15421/26210404

Ryzheva N.O. THE FORMATION OF HISTORICAL HOPLOLOGY AND ITS PERSONIFICATION IN UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

The article explores the formation and conceptualization of historical hoplology in Ukraine during the second half of the 19th and early 20th centuries. This period is characterized by a transformation from amateur antiquarianism to the laying of the foundations for military heritage studies. This process unfolded against the backdrop of a rising historical and cultural movement, the development of archaeology, and the formation of private and museum collections. The study substantiates that it was during this time that weaponry began to be regarded as a self-sufficient historical source, capable of reconstructing the technological, social, and cultural development of contemporary society. A key role in this process was played by the research synergy of D. Samokvasov, M. Biliashivskyi, and V. Antonovych, alongside the systematic patronal support of V. Tarnovskyi. Through a comprehensive analysis of written sources combined with large-scale field research, these scholars were able to verify archival data with material evidence and transform the study of military heritage artifacts into a broader socio-cultural and nation-building context within Ukrainian lands. The investigation of representative kurgan (mound) ensembles and the results of extensive archaeological excavations allowed researchers to reconstruct the evolution of warfare in direct connection with the dynamics of social stratification in Old Rus' society. Particular emphasis is placed on the scholars' use of comparative methods, contrasting weapon-making technologies with Eastern and Western models and demonstrating the high level and originality of local craftsmanship. This approach enabled the interpretation of weaponry as a key symbol of a warrior's social status. In the late 19th and early 20th centuries, the formation of private collections and museum funds became a vital factor in the institutionalization of historical hoplology, creating the conditions for a scientific reconstruction of military culture and social structure in ancient Ukraine. This contributed to the accumulation of a representative source base and established the framework for a comprehensive scholarly reconstruction of the military paradigm and social stratification – a framework that remains relevant to modern academic discourse.

Keywords: *hoplology, archaeological sources, collections, military affairs, burials, Middle Ages, Rus', weapons, research.*

Дата першого надходження статті до видання: 10.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 908(477.62):061.1(091)"19"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.18

Романько О.В.
https://orcid.org/0009-0001-3138-652X
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ У СКЛАДІ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ (1990–2014): ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті здійснено спробу дослідити становлення та розвиток Донецької обласної організації у складі Національної спілки краєзнавців України з 1990 по 2014 роки. Враховуючи специфіку Донеччини, важливо вказати на ті форми та методи краєзнавчої роботи, яка у взятий для аналізу історичний період розвитку суспільства проводилася у цьому краї. Методологічну основу роботи складають принципи історизму, науковості, об'єктивності, аналітичного та порівняльного методів. Наукова новизна визначається відсутністю грунтовних досліджень з історії краєзнавчого руху в Донецькій області саме у період з кінця XX по початок XXI століття. Зроблена спроба згрупувати досліджений матеріал у певні хронологічні рамки – етапи становлення та розвитку обласної краєзнавчої організації як самостійної структури у складі НСКУ. Поставлена мета дослідити перші три періоди, які охоплюють історичні рамки з початку зародженняї обласної краєзнавчої організації включно по 2014 рік. Висновками вважаємо наступні моменти: краєзнавчий рух на Донеччині, маючи давні історичні традиції, розпочав своє активне відродження у складі Всеукраїнської спілки краєзнавців з початку 1990-х років і досяг свого найвищого розвитку на початку XXI століття уже у складі НСКУ. При цьому він мав такі особливості, як масовість, різноманітність форм і методів діяльності, тісна співпраця із ЗМІ, активна видавнича діяльність. Знайшли місце й ті специфічні особливості, які, на нашу думку, виявилися більш характерними для Донеччини, чим для інших регіонів України: не належна підтримка членів Національної спілки України з боку владних структур, де керівниками були переважно члени партії регіонів; на форми та методи краєзнавчої роботи вплинули військові дії, в результаті яких частина міст і сіл Донеччини тимчасово опинилася в окупації.

Разом з тим у процесі дослідження виявилися і слабкі ділянки роботи, над якими слід було працювати у наступні роки: покращити зв'язок з державними та громадськими організаціями, активніше залучати молодь до краєзнавчо-дослідницьких пошуків, удосконалювати діловодство міських осередків, активніше досліджувати історію міст і сіл Донеччини тощо.

Ключові слова: *краєзнавчий рух, рідний край, Донеччина, історичний період, краєзнавчі дослідження.*

Постановка проблеми. Як одна з невід'ємних структур Національної спілки краєзнавців України, Донецька обласна організація пройшла непросту й довгу історію. Її шлях багато в чому схожий на становлення та розвиток інших обласних організацій України. Разом з тим у літописі українського краєзнавства шлях розвитку пізнання своєї історії на Донеччині мав свої помітні відмінності, на які вплинули особливості розвитку цього регіону: промислово-економічні, політичні, культурно-мистецькі, національні, географічні, природні тощо. На особливість краєзнавчого руху впливало й те, що порівняно з іншими регіонами України Донецький край сформувався значно пізніше. Колонізація краю, за твердженням істориків, розпочалася з середини XVII ст. [6; 16]. А щодо розвитку соціально-економічного, суспільно-політичного, національно-культурного, то мова може йти ще про менший історичний відрізок часу – про «триста років самотності» [6].

Інтерес до історії та культури Донецького краю ніколи не припинявся, а, навпаки, в окремі періоди посилювався. Важливим є й те, що в останні роки науковці все частіше звертаються до питань детального вивчення окремих регіонів, до краєзнавчих питань. Говорячи про перспективи

© Рижева Н.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

розвитку регіоналістики, Я. В. Верменич не уявляє його без тісної і плідної взаємодії з розвитком краєзнавства: «Не меншою мірою майбутнє українського регіонознавства залежить від того, наскільки вдасться у новому тисячолітті зберегти і примножити масовість краєзнавчого руху» [2, с. 450].

Важливого значення розвитку краєзнавчого руху в кожному регіоні надавав фундатор Національної спілки краєзнавців України, її багаторічний керівник академік П. Т. Тронько, наголошуючи, що з метою виконання державної програми з краєзнавства «кожна обласна організація Спілки, кожний краєзнавчий осередок повинен зробити свій конкретний внесок» [24, с. 24].

Вважаємо, що необхідно аргументувати хронологічні рамки, взяті нами для дослідження: 1990–2014 роки. По-перше, цей історичний період залишається особливим у суспільному та політичному житті України. Разом з кардинальними змінами державного значення, у ці роки відбуваються й епохальні зміни у краєзнавстві: 9 січня 1990 року утворено Донецьку обласну краєзнавчу організацію, а 27 березня цього ж року відбувся І Всеукраїнський (Установчий) з'їзд краєзнавців, на якому утворено Всеукраїнську спілку краєзнавців. Дослідження завершуємо 2014-м, нелегким роком для України, в тому числі для Донецького краю: наша держава тимчасово залишилася без деяких своїх територій: рф захопила Крим та частину Донецької та Луганської областей, утворивши там так звані ДНР та ЛНР. Саме події, які відбулися в 2014 році та продовжуються по сьогодні, змусили переглянути деякі аспекти державної політики не тільки щодо питань обороноздатності держави, її зовнішньої політики, а й необхідності провести кардинальні зміни у політиці внутрішній, в тому числі у сфері національно-патріотичного виховання населення, посилення роботи по вихованню любові до рідного краю, готовності стати на захист держави тощо. З подій 2014 року намітилися відповідні зміни у формах та методах краєзнавчої діяльності у краєзнавчих організаціях України. Краєзнавці Донеччини, разом із дослідниками рідного краю усієї України, вважають себе відповідальними за недостатній рівень національної самосвідомості частини населення України, що показали події 2014 року, особливо на теренах Сходу та Півдня України. Беремо на себе відповідальність сказати, що маємо ще не належний стан виконання вимог Статуту НСКУ, де з часу його прийняття у п. 1.3 записано: «Спілка виховує в громадян почуття національної самосвідомості, глибокої поваги до історії, культури, мови, традицій українського народу…» [21].

Таким чином, події з 1990 по 2014 роки мають свою особливість, що дає нам підстави у своєму дослідженні обмежитися саме такими хронологічними рамками.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До питань розвитку краєзнавчого руху на Донеччині зверталося чимало авторів, зокрема керівники обласної організації Р. Д. Лях [9], В. І. Романько [20, с. 7–16], краєзнавці О. В. Баженова [1, с. 16–20], Т. К. Лисак [7, с. 20–23]; це питання досліджувалося у наукових працях І. Ф. Павлухіної [14], Т. Г. Пішванової [17] та ін.; про різноманітність форм та методів краєзнавчої роботи писали автори чисельних статей у періодиці Донецького краю, зокрема на сторінках обласної газети «Донеччина», в альманахах «Рідний край», «Донеччина: минуле і сучасність» та інших, повідомлялося у програмах радіо та телебачення, на Веб-ресурсах; про діяльність краєзнавців Донеччини говорили у звітних доповідях на з'їздах НСКУ її керівники П. Т. Тронько та О. П. Реєнт. Таким чином, помітний краєзнавчий рух по дослідженню та популяризації знань про рідний край, який активно розвивався на Донеччині у кінці XX – на початку XXI століть, не міг бути непоміченим, і у певній мірі свого часу він висвітлювався. І все ж автори публікацій не ставили за мету здійснити детального дослідження краєзнавчого руху упродовж перших років виникнення та розвитку Донецької обласної організації у складі Національної спілки краєзнавців України. Автори публікацій обмежувалися меншими хронологічними рамками, переважно аналізували окремі форми краєзнавчої діяльності, висвітлювали роботу окремих місцевих осередків без узагальнень в рамках області тощо. Тому виникла необхідність питання розвитку краєзнавчого руху на Донеччині дослідити та узагальнити більш ґрунтовно.

Постановка завдання. Ми ставимо такі завдання: дослідити процес становлення та розвитку краєзнавчого руху на Донеччині у період з 1990 до 2014 рр.; показати різноманітність форм та методів краєзнавчої роботи; відмітити особливості форм та методів краєзнавчої роботи дослідників Донецького краю у зв'язку з тими специфічними особливостями, які склалися саме в цьому регіоні України; у кінці статті зробити висновки та узагальнення.

Виклад основного матеріалу. Краєзнавчий рух, який широко розгорнувся в середині 1980-х років в Україні, в тому числі на Донеччині,

вимагав організаційного оформлення та єдиного координаційного центру. В окремих областях почали створюватися первині осередки дослідників рідного краю: при школах, бібліотеках, Будинках культури, у вищих навчальних закладах, краєзнавчих музеях. Непоодинокими були приклади утворення міських (районних) краєзнавчих організацій, а то й обласних. Такі краєзнавчі об'єднання потребували методичних рекомендацій, обміном досвідом роботи, друкованих органів, врешті решт, створення центрального органу на взірець Українського комітету краєзнавства, як це було в 20-і роки XX століття. Такий орган зміг би зайнятися вирішенням усіх тих питань, які ставило життя у сфері відродження духовності та історичної пам'яті українського народу, дослідження та популяризації історії рідного краю.

27 березня 1990 року сталася історична подія – в Києві відбувся І (Установчий) краєзнавчий з'їзд, який проголосив відродження Всеукраїнської спілки краєзнавців, затвердив її Статут, обрав керівні органи Спілки. Головою правління обрано академіка АН України П. Т. Тронька. Серед делегатів того історичного з'їзду від Донецької області був Р Д. Лях, професор Донецького державного університету.

У ході нашого дослідження, проаналізувавши шлях розвитку Донецької обласної краєзнавчої організації упродовж майже чверть століття, ми дійшли висновку, що окреслюються певні хронологічні періоди, які мають свої особливості в залежності від історичних обставин, використання тих чи інших форм та методів роботи, рівня активності краєзнавчої діяльності у конкретний історичний період, наявності дійових яскравих особистостей тощо. В залежності від цього, хронологічні рамки, взяті для дослідження, умовно поділяємо на такі періоди:

1-й період – організація та початок становлення Донецької обласної організації ВСК: 1990–1996 рр.; 2-й період – подальший розвиток, удосконалення форм та методів роботи: 1997–2003 рр.; 3-й період – активізація краєзнавчого руху, найвищий період розвитку: 2004–2014 рр.; 4-й період: пошуки нових форм та методів роботи у період часткової окупації Донецької області у зв'язку з розпочатою військовою агресією рф: 2014–2022 (січ-лют); 5-й період: особливості діяльності краєзнавців Донеччини у період активних бойових дій: з лютого 2022 р. по сучасний час.

У нашій статті ми розглянемо перші три періоди, що охоплюють хронологічні рамки з 1990 по 2014 роки.

1-й період – організація та початок становлення Донецької обласної організації ВСК: 1990–1996 рр. Обласна краєзнавча організація на Донеччині утворена однією із перших в Україні – у Донецьку 9 січня 1990 р. відбулася установча конференція. Тоді було обрано правління, головою якого став професор Донецького національного університету Р.Д. Лях. Нам довелося попрацювати з двома документами, які це підтверджують.

У «Звіті про діяльність Донецької обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців» за період діяльності з січня 1990 по липень 1996 року за підписом її голови Р. Д. Ляха зазначається, що організація «була створена на Установчій конференції 9 січня 1990 року» [10].

У довідці за № 33 від 27 липня 2020 р. за підписом голови НСКУ О.П. Реєнта сказано: «Донецька обласна краєзнавча організація створена 9 січня 1990 р. за рішенням Установчої конференції Донецької області. 27 березня 1990 р. обласна організація на І (Установчому) краєзнавчому з'їзді увійшла до складу новоствореної Всеукраїнської спілки краєзнавців. На сьогодні Донецька обласна організація є територіальною структурною організацією Національної спілки краєзнавців України відповідно до Закону України про професійних творчих працівників і творчі спілки, Статуту НСКУ та Положення про Донецьку обласну організацію НСКУ» [3]. Тільки у трьох областях така подія сталася раніше: Рівненська ОО утворена 31 березня 1989 р., Черкаська ОО – 9 грудня 1989 р., Житомирська ОО – 5 січня 1990 р. [8, с. 46].

Нелегкими були перші кроки становлення обласної організації як нещодавно створеної структурної одиниці. На початковому етапі її розвитку, згідно звіту Р.Д. Ляха, обласна організація зросла з 97 осіб (1990 р.) до 385 – станом на середину 1996 р. «Єдиного обліку членів Спілки не створено» [10]. Краєзнавці бралися на облік в первинних організаціях. Облікові особові картки велися тільки у Слов'янській та Артемівській міських первинних осередках, членські квитки не виписувалися, членські внески не збиралися. Окрім того, «оскільки організація створювалася при обласній організації Фонду культури, вона не мала своїх коштів, будь-яких реквізитів, ревізійна комісія не створювалася» [там же].

На той час в Донецькій області первинні організації були створені в 12 районах, 15 містах. Помітний центр краєзнавства склався у Слов'янську: на базі пединституту 10 жовтня 1991 р. створено перший офіційний краєзнавчий осередок, про що у статті «Гуртуйтесь, краєзнавці!», повідомляла

місцева газета «Вісті» [18]. Слов'янська міськрайонна організація створена на установчій конференції 10 березня 1992 р.: затверджено статут, обрано правління та його голову, ревізійну комісію [15]. У статті «Краєзнавство – річ захоплююча» повідомлялося, що станом на червень 1992 р. «в організації налічується 152 особи. Більше ста з них одержали спеціальні посвідчення. Складено план роботи» [19]. Приклад у краєзнавчій справі тут показували досвідчені краєзнавці О. Духін, Т. Лисак, І. Овчаренко, В. Соловар, А. Шамрай, О. Шевченко та інші. Про успіхи слов'янських краєзнавців говорив в обласній газеті «Донеччина» голова Донецької обласної краєзнавчої організації Р.Д.Лях [9], академік АПН України Р.О. Мазуркевич у всеукраїнських виданнях: журнал «Рідна школа» [11, с. 22–23], «Педагогічна газета» [21]; писали про успіхи слов'янців літописні джерела Всеукраїнської спілки краєзнавців [23, с. 167–168].

Доволі кількісний осередок краєзнавців сформувався на базі Артемівського державного краєзнавчого музею. Організаційною роботою по об'єднанню краєзнавчих сил тут займався безпосередньо директор музею С. Й. Татаринов. В Артемівську в кінці 1991 р. (підписано до друку 29.10.1991 р.) у міській типографії побачив світ перший номер науково-популярного краєзнавчого журналу міськрайонного Товариства краєзнавців Артемівщини «Былое». На базі краєзнавчого музею та середньої школи № 11 вівся навчальний курс для старшокласників «Історичне краєзнавство. Основи музейної справи» [22, с. 3]. Уперше на Донеччині артемівцями започаткована міська краєзнавча премія імені Н. В. Вінк, однієї з перших керівниць музею. Вагомий краєзнавчий доробок мали такі досвідчені краєзнавці Артемівщини, як В. Замковий, О. Копил, Д. Кравець, В. Сутковой, С. Татаринов, О. Титова та ін.

У Красноармійську міське краєзнавче товариство «Оберіг» утворене 8 грудня 1991 р. [13]. Головою обрано викладача педучилища П. Є. Гайворонського, співголовою – директорку історичного музею Н. П. Бондаренко. До «Оберегу» почали активно долучатися вчителі, журналісти, студенти педучилища. У місцевій газеті «Маяк» у співпраці краєзнавців та журналістів виходила історико-краєзнавча сторінка «Оберіг», з якої читачі дізнавалися про маловідомі, а то й зовсім невідомі сторінки рідного краю, про знаних земляків; започаткована тут і рубрика «Найважливіші події в історії міста Красноармійська і району». Члени «Оберегу» Д. Білоконь, П. Гайворонський, Р. Мазоха, Л. Овсяник були активними дописувачами обласної газети «Донеччина», учасниками наукових конференцій, презентацій, інших історико-краєзнавчих заходів.

Досвід краєзнавців Слов'янська, Красноармійська, Артемівська поширювався в періодичній пресі, по радіо й телебаченню, на краєзнавчих конференціях та семінарах. Згодом з'явилися міські осередки у Краматорську, Дружківці, Донецьку, Маріуполі, Сніжному...

Далі зупинимося на тих видах та формах діяльності, які сприяли об'єднанню краєзнавчих сил в регіоні, популяризації, становленню та укріпленню рядів обласної організації, поширенню знань про розвиток історії та культури на Донеччині. Виділимо з них наступні:

– у 1992 р. в Донецькому державному університеті започатковано наукове краєзнавче видання «Новые страницы в истории Донбасса». З 1992 р. Донецький обласний краєзнавчий музей розпочав видавати щорічний краєзнавчий збірник «Летопись Донбасса». У діловій співпраці редколегії газети «Донеччина» та правління Донецької обласної краєзнавчої організації побачили світ чотири номери історико-краєзнавчого альманаху «Рідний край» (1994–1997) [9, с. 3];

– в обласній газеті «Донеччина» краєзнавці Валерій Романько та Валерій Шептуха з початку 1994 р. започаткували щомісячну краєзнавчу сторінку «Рідний край». Редакція пропонувала читачам краєзнавчі конкурси, нові рубрики, були започатковані сторінки, які повністю присвячувалися діяльності тієї чи іншої міської (міськрайонної) краєзнавчої організації;

– у Слов'янську на базі педінституту проведено дві всеукраїнські конференції: «Краєзнавство в системі народної освіти: проблеми, пошуки, перспективи» (1994 р.) та «Теорія та практика професійної підготовки вчителя до краєзнавчої роботи (1996);

– з 1998 р. на базі Донецької обласної бібліотеки ім. Н. К. Крупської спільно з обласною краєзнавчою організацією започатковані щоквартальні «Донецькі краєзнавчі читання»;

– краєзнавці Донеччини мали свої періодичні видання: журнал «Былое» (Артемівськ, 1991), альманахи «Відродження» (Слов'янськ, 1993), «Рідний край» (Донецьк, 1994);

– почали активно з'являтися видання із серії «Історія міст і сіл Донеччини»: за 1990–1996 роки краєзнавцями Донецького краю таких книг видано близько десяти. Це були переважно видання, які висвітлювали історію населених пунктів

Артемівська та Артемівського району, а також міста Маріуполя;

– розпочався активний випуск краєзнавчої літератури, переважно навчальної. Викладачі Донецького держуніверситету видали навчальні посібники з краєзнавства: В. Оліфіренко «Дума і пісня. Джерела літературного краєзнавства» (1993), В. Оліфіренко та Ф. Пустова «Таємниця духовного скарбу (1994), викладач Слов'янського пединституту В. Романько видав навчальний посібник «Література рідного краю» (1995). Активну краєзнавчо-видавницьку діяльність розгорнули артемівські краєзнавці Замковий В., Терещенко В., Татаринов С., Шевченко А.; видали книги донецькі краєзнавці В. Пірко, П. Лаврів, Г. Тепляков; у Маріуполі презентували свої краєзнавчі дослідження П. Мазур, А. Проценко, Л. Яруцький та інші;

– велику роль в плані організації, об'єднанні краєзнавців Донецької області мала підготовка, а потім і самі видання – довідники «Хранители памяти: о краеведах Донетчины» (Вип. 1, 1993) та «Хранители памяти: краеведы Донетчины» (Вип 2, 1995). Укладач В. Романько розшукував активних дослідників рідного краю, листувався з ними, збирав біографічні довідки про них та просив надати списки їхніх краєзнавчих видань. Таким чином, було зібрано й оформлено у нариси дані про 44 краєзнавців Донеччини, які увійшли до раніш названих довідників;

– друковане слово Донеччини зосереджувалося у бібліотеках області, особливо ретельно цим займалися у краєзнавчому відділі Донецької ОУНБ імені Н.К.Крупської (зав. відділом член ВСК Т. Дрьомова). Правління Донецької обласної краєзнавчої організації налагоджували тісні контакти як з обласною бібліотекою, так і з міськими, особливо з бібліотеками Красноармійська, Слов'янська, Краматорська, Маріуполя, Дружківки;

– народні традиції, звичаї, обряди вивчалися й пропагувалися у багатьох закладах освіти, при Будинках культури, в бібліотеках. Як приклад, у Донецькому державному університеті у зв'язку з вивченням курсів етнології (на історичному факультеті), української літератури (на філологічному), а також під час проведення краєзнавчої та етнографічної практик. Таку роботу вели й музеї, зокрема, Донецький обласний краєзнавчий музей, Артемівський, Маріупольський, Старомлинівський (кер. С. К. Темір), музей села Прелесне Слов'янського району (кер. О. І. Шевченко) та ін. Топоніміка краю плідно вивчалася на філологічному факультету Донецького державного університету під керівництвом проф. Є. С. Отіна.

Таким чином, уже у перше п'ятиріччя офіційної діяльності ДонОО у складі ВСК були помітні вагомі результати. І все ж координаційних зусиль з боку керівництва обласної краєзнавчої організації було недостатньо. У багатьох містах та організаціях не були створені краєзнавчі осередки, а ті міські, що існували у Слов'янську, Артемівську, Красноармійську, та первинні – на філологічному та історичному факультетах Донецького держуніверситету, у Маріупольському краєзнавчому музеї, працювали, як правило, без тісних зв'язків з правлінням обласної краєзнавчої організації.

Підсумки діяльності краєзнавців Донеччини за перші п'ять років (1990–1996) були підведені на звітно-виборчій конференції 25 червня 1996 року. У звітній доповіді голова правління Р.Д. Лях крім позитивних моментів, зупинився на питаннях, які потребували покращення. Серед першочергових завдань він виділив такі: «1. Завершити облік членів Спілки обласної організації. 2. Завершити організаційну структуру об'єднань краєзнавців області. 3. Вивчати історію зниклих сіл, порушити питання про повернення історичних назв населеним пунктам, майданам, вулицям і посилити пропаганду краєзнавчих матеріалів на сторінках газет, на радіо, телебаченні» [10, с. 3].

Успіхи донецьких краєзнавців були відзначені керівництвом ВСК. З трибун наукових краєзнавчих конференцій, чергових з'їздів ВСК називалися прізвища активних дослідників рідного краю з Донеччини, перераховувалися ті форми роботи, які використовувалися краєзнавцями шахтарського краю. Серед областей, де дослідники рідного краю одними з перших об'єдналися «майже в половині міст і районів», названі Черкащина, Рівненщина, Донеччина та Тернопільщина [25, с. 36]. Кращі краєзнавці Донеччини відзначалися грамотами, дипломами, почесними званнями. У 1993 р. звання «Почесний член ВСК» (пізніше перейменоване як «Почесний краєзнавець України») отримали Валерій Романько зі Слов'янська та Роман Лях з Донецька, у 1996 р. – Петро Гайворонський (Красноармійськ), Петро Добров та Олександр Бут (Донецьк).

2-й період – подальший розвиток, удосконалення форм та методів роботи: 1997–2003. Проведений у кінці 1996 року II з'їзд краєзнавців України дав потужний поштовх до активізації краєзнавчої роботи в Україні, в т. ч. на Донеччині. Продовжувалися вдосконалюватися уже

перевірені життям форми краєзнавчої діяльності, з'явилося й чимало нових. Удосконалювалася тематична краєзнавча сторінка «Рідний край», яку щомісячно видавала газета «Донеччина». З'являлися нові краєзнавчі видання, серед яких важливе місце займали дослідження з історії міст та сіл Донецького краю: історію населених пунктів досліджували артемівські та маріупольські краєзнавці, до них додалися автори з інших міст: П. Гайворонський з Красноармійська, М. Колодяжний з Макіївки, В. Коцаренко з Краматорська.

На сторінках місцевих та обласних газет друкувалися статті на теми, які цікавили не тільки дослідників рідного краю, а й широку читаючу аудиторію; такі матеріали вчителі широко використовували у навчально-виховному процесі: про таких відомих людей рідного краю, як педагог Микола Корф, поет Микола Чернявський, педагог та просвітянин Микола Фененко, актор та режисер Леонід Биков; досвідом краєзнавчої роботи ділилися вчителі, керівники гуртків; чимало статей присвячено історії заснування населених пунктів; описувалися такі заповідні місця Донеччини, як Кам'яні Могили, Хомутівський степ, заповідник «Кальміуський»; були рецензії на нові краєзнавчі видання та ін.

Після смерті Р.Д. Ляха (14 березня 2002 р.) обов'язки голови обласної організації більше року виконував один із його заступників, а саме В. І. Романько. 15 жовтня 2003 р. відбулася обласна звітно-виборча краєзнавча конференція, на якій заслухано звіт правління за період з 1997 по 2003 рр., очільником краєзнавців Донеччини обрано В. І. Романька, обрано й делегатів на ІІІ з'їзд ВСК [4, с. 3].

ІІІ з'їзд ВСК відбувся у Києві 29–30 жовтня 2003 р. Серед його делегатів були 6 представників Донецької області [26, с. 19]. Чимало важливих завдань поставив з'їзд перед делегатами, перед всіма краєзнавцями України. У своїй доповіді керівник спілки П. Тронько назвав почесним обов'язком дослідників рідного краю «з залученням нових архівних документів докласти всіх зусиль до видання нової багатотомної «Історії міст і сіл» [26, с. 41]. Про успіхи та ті завдання, які стояли перед краєзнавцями Донеччини, на з'їзді виступив голова правління В. І. Романько [26, с. 64].

3-й період – активізація краєзнавчого руху, найвищий період розвитку: 2004–2014 рр. Десятиріччя після ІІІ з'їзду ВСК до початку військових дій в Донецькій області (12 квітня 2014 р.), на нашу думку, вважається найбільш плідним у діяльності обласної краєзнавчої організації. Вагомим на здобутки став він і для всеукраїнської спілки: у 2008 р. згідно Постанови Кабінету Міністрів України від 16 жовтня 2008 р. № 908 вона отримала статус національної [8, с. 5].

12 червня 2009 р. відбувся пленум правління Національної спілки краєзнавців України, на якому були прийняті Методичні рекомендації по організації роботи регіональних осередків НСКУ – пов'язано це було, перш за все, у зв'язку з новим статусом Спілки. Керівництво ДонОО офіційно зареєструвало свою організацію, були юридично оформлені такі установчі документи: Положення про ДонОО НСКУ (прийнято установчою конференцією ДонОО НСКУ 20.10. 2009 р., протокол № 1. Затверджено рішенням президії правління НСКУ від 16.09. 2010 р., зареєстровано Головним Управлінням юстиції в Донецькій області, наказ № 486/1 від 27.10.2010 р.); Свідоцтво про державну реєстрацію творчої спілки № 12 від 27.10.2010 р., зареєстровано в Управлінні юстиції Донецької обл.; довідка АБ № 025537 з єдиного реєстру підприємств та організацій України (ЄДРПОУ) від 12.11.2010 р.; свідоцтво про державну реєстрацію юридичної особи: серія А01, № 713506 від 04. 11.2010 р.

У третій період свого розвитку правління ДонОО запровадило нові форми діяльності:

– започатковано обласну відзнаку «Кращий краєзнавець року» (рішення XVI обласної конференції від 20.10.2008 р.);

– започатковано літературно-мистецьку премію імені Михайла Петренка (рішення XIX обласної конференції від 28.01.2012 р.) [8, с. 183];

– запроваджені історико-краєзнавчі читання: «Незламний дух Олекси Тихого» (спільно з ГО «Товариством Олекси Тихого»); «Стусівські читання» (спільно з Фондом В. Стуса, керівник, член НСКУ О. Федоров); «Срібні дзвони»: до Дня пам'яті В. Сосюри (спільно з відділом культури Дебальцівської міськради);

– провели низку заходів до 200-річчя від дня народження Т.Г Шевченка: з редакцією газети «Донеччина» організували обласний конкурс «Донецька Шевченкіана», видали чималу кількість статей та книг, відкрили пам'ятні дошки тощо. Про внесок краєзнавців Донеччини у відзначення ювілею Великого Кобзаря голова правління В. Романько доповів на XIII Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції, яка відбулася 24–25 жовтня 2014 р. в м. Каневі [5, с. 318–323];

– з ініціативи та при безпосередній участі краєзнавців відкриті пам'ятні дошки В. Сосюрі

на будинку навчального корпусу Слов'янського педуніверситету (2004), М. Петренку на будинку Слов'янської міської бібліотеки (2012), Т. Шевченку на початку вулиці у Слов'янську, названої в честь поета (2014); пам'ятний камінь на місці колишньої садиби батьків М. Петренка у Слов'янську (2012);

– згідно рішення XVI обласної конференції організували конкурс на кращий громадський музей, в результаті якого п'ять переможців рекомендовані до участі у всеукраїнському конкурсі на кращий громадський музей України, де вони гідно представили Донецький край [8, с. 186];

– у ці роки найбільш повно поповнилася бібліотека із серії «Історія міст і сіл України: за десятиріччя досліджено історію близько 30 населених пунктів Донецького краю. Слід відзначити, що поряд з виданнями науковими, наповненими архівними матеріалами, документальними свідченнями, були й видання більш публіцистичного, аматорського характеру, але усі вони написані з любов'ю до рідного села чи міста, з рідкісними фото, спогадами про знаних людей рідного краю – такі виданні теж мають право на видання та заслуговують слова подяки.

На ці роки припадає проведення IV (28 жовтня 2008 р.) та V (позачергового, 23 січня 2012 р.) з'їздів НСКУ, участь у роботі яких брали делегати від Донецької обласної організації. Про роботу краєзнавців Донеччини на цих з'їздах звітував голова правління В. І. Романько [27, с. 57–60; 28].

Таким чином, наше дослідження ІІІ періоду розвитку Донецької краєзнавчої організації (2004–2014) засвідчило. що краєзнавці були в постійному пошуку нових форм діяльності, удосконалювали їх і зробили доволі чимало у питаннях дослідження та популяризації знань про Донецький край.

Говорячи про особливості усіх трьох періодів краєзнавчого руху, які ми досліджували з 1990 до 2014 року включно. Варто наголосити на тих специфічних рисах, з якими зіткнулися у своїй роботі керівники обласної організації, міських осередків та й самі краєзнавці.

По-перше: нелегко було знайти повного порозуміння як з керівництвом обласної влади, так і з керівниками міських та районних виконкомів, депутатами місцевих органів, де на Донеччині у переважній своїй більшості вони були представники партії регіонів. Тому на вирішення національно-патріотичних питань, які ставили краєзнавці перед владними структурами, керівники йшли вкрай рідко, з відкритим небажанням, часто затягуючи вирішення тих чи інших питань. Так, нелегко далося відкриття пам'ятних знаків Олексі Тихому у Дружківці, відкриття дошки В. Сосюрі у Слов'янську, зміни дат заснування окремих міст Донецького краю. Так і не вдалося присвоїти Слов'янському педагогічному університету ім'я Володимира Сосюри – це питання ініціювала обласна краєзнавча організація, була згода вишівського педагогічного колективу, листи-підтримки з боку Національних спілок краєзнавців та письменників України, але тогочасні обласна влада та керівництво Міністерства освіти України не пішли назустріч. Незважаючи на все це, правлінню Донецької обласної організації все ж вдалося на офіційному рівні вирішити чимало важливих питань краєзнавчого характеру. Питання взаємостосунків керівництва обласної краєзнавчої організації з владними структурами потребує свого окремого дослідження.

По-друге: у зв'язку з військовими діями на Донеччині з початку 2014 року, з'явилися нові форми краєзнавчої діяльності: уточнення списків загиблих за звільнення міст і сіл Донеччини, волонтерська діяльність, спільні заходи з українськими військовими у бібліотеках, закладах освіти тощо. Усе це наклало певний відбиток на особливості роботи у краєзнавчих осередках Донецького краю.

Висновки. Краєзнавчий рух на Донеччині, маючи давні історичні традиції ще з кінця XIX століття, особливо розвинувся у 20-30-ті роки XX століття. Наше дослідження показало, що найбільш повно він досяг свого найвищого розвитку з кінця XX – на початку XXI століть, коли Донецька обласна організація у 1990 році увійшла до складу ВСК (з 2008 р. – НСКУ). Краєзнавчому руху Донеччини цього періоду характерні такі особливості, як масовість, різноманітність форм і методів діяльності, тісна співпраця із ЗМІ, активна видавнича діяльність. Разом з тим виявилися й такі ділянки роботи, які слід було посилювати: зв'язок з державними та громадськими організаціями, активніше залучення молоді до краєзнавчо-дослідницьких пошуків, удосконалення діловодства міських осередків і підняття їхньої активності та авторитету тощо. Деякі з цих питань почали покращуватися вже з 2012 року та в наступні роки, що охоплюють IV (2015–2022, лют.) та V (лютий 2022 по даний час) періоди розвитку краєзнавства на Донеччині. Але ці питання плануємо висвітлити у наступних наших публікаціях. Краєзнавчий рух на Донеччині має цікаву історію, специфічні особливості й потребує свого подальшого дослідження.

Список літератури:

1. Баженова О. В. Основні напрями історико-краєзнавчої роботи на Донеччині. Форум краєзнавців Донеччини, 15 травня 2020 р.: доповіді учасників / за ред. Г. Р. Темірової. Вінниця – Слов'янськ: ДонНУ ім. Василя Стуса, 2020. С. 16–20.
2. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. К.: Інст-т історії НАН України, 2003. 516 с.
3. Довідка про створення Донецької обласної організації НСКУ. № 33. З поточного архіву НСКУ.
4. Краєзнавча конференція. Донеччина. 2003. 27 листопада. С. 3.
5. Краєзнавча Шевченкіана України: матеріали XIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, м. Канів, 24–25 жовтня 2014 р. / за заг. ред. О. П. Реєнта. – Черкаси: РВЦ ЧДТУ, 2014. – 364 с.
6. Кульчицький С., Якубова Л. Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини. Вид. 2-ге, доп. і переробл. К.: ТОВ «Вид-во "Кліо"», 2019. 720 с.
7. Лисак Т. К. Краєзнавча робота як одна з важливих складових освітнього процесу. Форум краєзнавців Донеччини, 15 травня 2020 р.: доповіді учасників / за ред. Г. Р. Темірової. Вінниця – Слов'янськ: ДонНУ ім. Василя Стуса, 2020. С. 20–23.
8. Літопис Національної спілки краєзнавців України: 2008–2018 рр. До 10-річчя надання Спілці краєзнавців статусу національної / Нац. спілка краєзнавців України; за заг. ред. О. П. Реєнта; упоряд. Є. В. Букет, В. І. Дмитрук, Р. В. Маньковська, В. І. Милько. К.: НСКУ, 2018. 500 с.
9. Лях Р. П'ять років дії: до зібрання краєзнавців Донеччини. Донеччина. 1996. 25 червня.
10. Лях Р. Д. Звіт про діяльність Донецької обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців: рукопис. З поточного архіву НСКУ.
11. Мазуркевич О. Р. Воскресіння нетлінного, відродження заповітного. Рідна школа. 1994. № 8. С. 22–23.
12. Мазуркевич О. Р. Рідний край у шкільному навчанні. Педагогічна газета. 1995. 15 вересня.
13. Об'єднаємо краєзнавчі сили. Маяк (Красноармійськ). 1991. 3 грудня.
14. Павлухіна І. Ф. Історичне краєзнавство Донецької області в 50–90-і роки XX ст.: дис. ... канд. наук. 1999.
15. Петренко В. Утворено товариство краєзнавців. Вісті. 1992. 14 березня.
16. Пірко В. О. Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст.: короткий історичний нарис і уривки з джерел. Донецьк: СВД, 2003. 180 с.
17. Пішванова Т. Г. Краєзнавчий рух в загальноосвітніх школах Донеччини 50–60-х рр. XX ст.: наук.-краєзн. дослідження. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2004. 80 с.
18. Романько В. Гуртуйтесь, краєзнавці! Вісті (Слов'янськ). 1991. 26 грудня.
19. Романько В. Краєзнавство – річ захоплююча. *Вісті*. 1992. 4 липня.
20. Романько В. І. Краєзнавство Донеччини: 30 років пошуків. Форум краєзнавців Донеччини, 15 травня 2020 р.: доповіді учасників / за ред. Г. Р. Темірової. Вінниця – Слов'янськ: ДонНУ ім. Василя Стуса, 2020. С. 7–16.
21. Статут Національної спілки краєзнавців України (нова редакція). Київ, 2017. URL: https://nsku.org.ua/?page_id=5613 (дата звернення: 10.03.2026).
22. Татаринов С. Тричі народжений. Донеччина. 1995. 12 вересня. С. 3.
23. Творчий набуток краєзнавців України. Коротка бібліографія 1990–1996 рр. Донецька область / Всеукр. спілка краєзнавців. К., 1997. С. 167–168.
24. Тронько П. Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). К., 2000. 270 с.
25. Тронько П. Т. Звіт правління ВСК ІІ з'їздові ВСК: доповідь. ІІ з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (25 грудня 1996 р., м. Київ): матеріали та документи. К.: Рідний край.
26. ІІІ з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (29–30 жовтня 2003 р.). Матеріали та документи. К.: ВЦ «Академія», 2004. 160 с.
27. IV з'їзд Національної спілки краєзнавців України (28 жовтня 2008 р.). Матеріали та документи. Кам'янець-Подільський: Видавець Зволейко Д. Г., 2009. 232 с.
28. V (позачерговий) з'їзд НСКУ (23 січня 2012 р.). Матеріали та документи. К.: ПФ «Фоліант», 2012.

Romanko O.V. FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE DONETSK REGIONAL ORGANIZATION OF THE NATIONAL UNION OF LOCAL HISTORIANS OF UKRAINE (1990–2014): A HISTORICAL ASPECT

The article attempts to examine the formation and development of the Donetsk Regional Organization within the National Union of Local Historians of Ukraine from 1990 to 2014. Taking into account the specific features

of the Donetsk region, particular attention is paid to the forms and methods of local history work carried out in this area during the selected historical period of social development. The methodological framework of the study is based on the principles of historicism, scientific rigor, and objectivity, as well as analytical and comparative methods.

The scientific novelty of the research lies in the absence of comprehensive studies devoted to the history of the local history movement in the Donetsk region specifically during the period from the late twentieth to the early twenty-first century. An attempt is made to organize the studied material within certain chronological boundaries, identifying the stages of formation and development of the regional local history organization as an independent structure within the National Union of Local Historians of Ukraine. The aim of the study is to analyze the first three stages that cover the period from the establishment of the regional local history organization to 2014.

The study leads to the following conclusions: the local history movement in the Donetsk region, which has deep historical traditions, began its active revival within the All-Ukrainian Union of Local Historians in the early 1990s and reached its highest level of development in the early twenty-first century as part of the National Union of Local Historians of Ukraine. It was characterized by mass participation, a diversity of forms and methods of activity, close cooperation with the mass media, and active publishing work.

At the same time, several specific features were identified that, in the authors' opinion, were more characteristic of the Donetsk region than of other regions of Ukraine. These include insufficient support for members of the National Union of Local Historians from local authorities, many of whose leaders belonged to the Party of Regions. In addition, the forms and methods of local history work were affected by military actions, as a result of which some towns and villages of the Donetsk region were temporarily occupied.

The research also revealed certain weaknesses that required further improvement in subsequent years, including strengthening cooperation with state and public organizations, increasing the involvement of young people in local history research, improving documentation practices in city branches, and expanding studies on the history of towns and villages of the Donetsk region.

Keywords: *local history movement, native land, Donetsk region, historical period, local history research.*

Дата першого надходження статті до видання: 16.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 13.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 94(477):792.071 «1921/1939»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.19

Сергієнко С.Ю.
https://orcid.org/0000-0002-9761-0897
Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

СВІДЧЕННЯ СУЧАСНИКІВ ПРО СПЕЦИФІКУ ОСОБИСТИХ ВЗАЄМИН В АКТОРСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНИ У 1920–1930-Х РР.

У статті на основі свідчень сучасників розглянуті особисті відносини в акторському середовищі у 1920–1930-ті роки. Показана специфіка цих відносин, котра, на думку автора, грунтувалася на своєрідності характеру мистецького середовища, яке було непересічною частиною суспільства і тому привертало до себе його особливу увагу. Автор підкреслив виняткове значення театру в досліджуваний період не тільки в містах, але і в містечках, і селах України. Наводиться думка одного із сучасників, що 1920-ті роки були «золотим віком» театру в Україні. Серед факторів, що формували особисті стосунки акторів, виділені прагнення до особистого успіху, конкурентна боротьба за кращі ролі і за симпатії глядача. Відзначено, що особисті відносини в акторському середовищі багато в чому визначалися складом акторського колективу, його характером, сталими традиціями, своєрідним ставленням до цінностей суспільства, прагненням до богемності. Підкреслено, що пересічна публіка дивилася на акторів як на людей незвичайних, котрі приваблювали своєю загадковістю. Актори намагалися відповідати таким уявленням про себе і застосовували для цього апробовані роками методи. Складовою частиною акторських стосунків були і взаємини закоханих, але все ж таки з поправкою на дух богемності, що особливо відчувався у 1920-ті роки. Зазначено, що богемні взаємовідносини в акторському середовищі в 1930-ті роки не зникли повністю і наводяться відповідні приклади. Автор зауважує, що страх, який нагнітався владою у суспільстві, особливо у 1930-ті роки, негативно вплинув на взаємини акторів. У їхньому колі стало поширюватися доносительство, що привело до недовіри навіть до близьких людей. Підкреслено, що репресії проти діячів театрального мистецтва почалися в Україні раніше ніж у цілому в СРСР, що негативно вплинуло на взаємини в колі українських митців.

Ключові слова: *1920-ті роки, 1930-ті роки, актори, мистецтво, особисті відносини, талант, театр.*

Постановка проблеми. Акторське середовище в усіх країнах і в будь-які часи вирізнялося специфікою особистих взаємин. Це пов'язано з низкою причин. Однією з основних є та, що творчий талант можливий тільки на основі природного дару, який формує своєрідність характеру особи, що, своєю чергою, породжує специфічні особисті взаємини з оточенням. До того ж актори, будучи непересічною частиною суспільства, привертають до себе його особливу увагу, що також живить специфіку особистих відносин. З іншого боку прагнення популярності, особисті амбіції, матеріальні інтереси тощо, примушують акторів створювати в очах суспільства власний імідж, котрий не вписується в поняття «звичайна людина» і виділяє їх з пересічного середовища. Зважаючи на це, історичне дослідження особистих взаємин в акторському середовищі є вельми актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукових робіт, що присвячені складним подіям 1920–1930-х років, на сьогодні існує чимало. Дослідники також не оминули увагою різні проблеми діяльності творчої інтелігенції та театрального життя [1, 2, 3 та ін.]. Проте спеціального дослідження, котре висвітлює особисті взаємини акторів, бракує.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження визначеної проблеми на основі свідчень сучасників. Результати роботи покликані не лише висвітлити суперечливі події 1920–1930-х років, а й розширити уявлення про тогочасне театральне життя України.

© Сергієнко С.Ю., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Виклад основного матеріалу. Театр у 1920–1930-ті роки в Україні був дуже популярним. Театральні вистави збирали велику кількість глядачів у містах і містечках, і навіть у селах. На початку 1920-х років за фаховим рівнем, акторським складом, художніми уподобаннями театри значно відрізнялися, але акторів, як талановитих так і не дуже, об'єднувала спільна мета – донести до народу духовне надбання людства і, звичайно, заробити собі на життя. Можливо, що у частини служителів Мельпомени «заробити собі на життя» було головною метою. Узагальнення прагнень у мистецькому середовищі нелегка справа, тому що розбіжності характеру окремих осіб дуже значні. Були ще й інші визначальні фактори, що формували акторські стосунки. Серед них – прагнення до особистого успіху, конкурентна боротьба за кращі ролі, за симпатії глядача тощо.

Взаємини в акторському середовищі багато в чому визначаються складом акторського колективу, його характером. У 1920-ті роки театри мали у своєму складі акторів з дореволюційним стажем і творчу молодь, яка стала на професійний шлях вже у революційну або ж післяреволюційну добу. Поповнився склад і акторів кіно, яке стрімко набирало популярності в Україні. Хоча актори кіно, як правило, працювали і в театрі, що вважався основним місцем роботи. На кінець 1930-х років чимало українських акторів змінили професію, але деякі стали окрасою найкращих театрів [4, с. 21].

Коли йде мова про особисті відносини в акторському середовищі, не можна обійти проблему спадкоємності поколінь. Потрібно зазначити, що акторський склад вирізнявся не тільки потягом до художньої творчості, але й своєрідним відношенням до цінностей суспільства. На всеросійському з'їзді сценічних діячів у 1897 році констатувалося, що в акторській професії панує дилетантизм і низька культура «середньої акторської маси», яка «не визнавала освіту благом для себе і для свого мистецтва» [5]. Звичайно, що за два десятки не самих сприятливих для розвитку культури років освітній рівень акторської маси значно не змінився. Цінувався насамперед акторський талант, на освітній рівень не дуже звертали увагу, що, звичайно, впливало на світогляд акторів і особисте спілкування в їхньому колі.

Зі спогадів митців відомо, що атмосфера взаємовідносин акторів була своєрідною. Вона відрізнялася певним чином від загальноприйнятної. Акторське товариство відносило себе до богеми, тобто людей, що поводять себе (у всякому разі «на публіку») безладно, легковажно. Пересічна публіка дивилася на акторів як на людей незвичайних, цікавих своєю загадковістю**.** Актори намагалися не розчаровувати своїх потенційних глядачів і для цього використовували апробовані методи. Ось деякі з них. Під час в'їзду трупи до ярмаркового містечка ще за околицею актори перевдягалися у свій кращий одяг, пов'язували найяскравіші краватки, начищали черевики до блиску, актриси одягали спокусливі «шикарні» сукні. Після цього в'їздили у містечко, кружляючи всіма вулицями. Або ж для в'їзду до повітових міст вибирали тільки вечір, щоб самого в'їзду ніхто не бачив. Наступного ранку, перевдягаючись щогодини в новий одяг або кожного разу змінюючи якісь деталі своїх костюмів, з недбало пов'язаними краватками, безжурно збитими на потилицю капелюхами актори безперестанно вешталися по місту з байдужим і нудьгуючим виглядом цілком вільних і пересічених життям людей. Вони з'являлися в публічних місцях і, не затримуючись, з них зникали. Вони заходили до всіх крамниць міста і запитували чогось такого, чого в цьому місті і зроду не було. Наприклад, бананів, брюсельських мережив, парфумів «Коті», шовкової білизни, запитували з таким виглядом, що це все у них вдома є, але вони, поспішаючи на гастролі, його забули [4, с. 128–129]. Цю замальовку зробив Ю. Смолич, який був професійним актором з осені 1919 року до березня 1924 року і пройшов щаблі від напівпрофесійних колективів до високопрофесійного театру імені І. Франка.

Публіка від таких цілеспрямованих дій переповнялася цікавістю. Вважалося, що актори – незвичайні люди, живуть незвичайним життям, яке далеке і недоступне пересічному обивателю, а акторки-красуні схильні до любовних пригод і не є взірцем подружньої вірності. Це уявлення переходило від покоління до покоління, і деякі його складові збереглися до нашого часу. Ю. Смолич свідчить: «Акторське коло тих часів відштовхувало мене ... гнітило мене обмеженістю своїх інтересів. Головним у тих інтересах було мати успіх у глядача. Саме мати успіх, а не добре виконати свою роль, створити примітний образ. Я не кажу про всіх, кажу про акторську масу – можливо тільки в провінції. Поза жаданням успіху, задля якого раз у раз годилося й ніжку підставити партнерові або вдатись до позалаштункової інтриги, для акторського кола старих часів (нехай тільки в «низах», а може, якраз і не в «низах») існувало, власне, дуже й дуже мало. Що стосується театрів то їх у Києві «розплодилося до біса, – і центральних академічних, і експериментальних, і просто виробничих у

кожнісінькому районі міста. То був «золотий вік» театру на Україні, зумовлений не лише творчим піднесенням, але й тим, що театр і далі залишався майже єдиною масовою мистецькою формою ідейного впливу...» [6, с. 737; 756–757].

Існує думка, що відразу після захоплення влади більшовики, будучи відвертими атеїстами, вирішили замінити релігію мистецтвом і, в першу чергу, театром, щоб заповнити місце, яке займала релігія в духовному житті народу. Ходили чутки, що нарком А. Луначарський отримав відповідні директиви від В. Леніна. Але це чутки, а реальністю було те, що нова влада всіляко підтримувала театральне мистецтво на різних рівнях – від найвищого до самодіяльного [5]. Цікаво, що, як свідчить Ю. Смолич із власного досвіду, актори ніколи не говорили про мистецтво. «Саме слово «мистецтво» вживалося раз у раз як закляття, як висока обітниця, – з молитовним благоговінням, з відчуттям власної ницості, з епітетом «святе». Святе мистецтво! І це не було тільки ханжество, це була наче релігія, наївна і щира – смиренне схиляння перед непорушним символом чистої віри. У сутінку лаштунків розмови велись тільки впівголоса. Брутальна лайка на кону ніколи не вимовлялась. Але говорити про мистецтво було не прийнято, ніяково, неподобно, як «уживати ім'я господа бога твойого всує» [4, с. 61]. Це дуже нагадує описи акторського середовища в повісті «Як я був актором» О. Купріна. Щоправда, О. Купрін наголошував, що високі слова про мистецтво були святеництвом, але і Ю. Смолич допускає певну долю святеництва у зовнішніх проявах поваги до мистецтва. Тобто в акторському середовищі певною мірою був присутній дух святеництва, по суті – лицемірства, що не могло не позначитися на особистих стосунках.

Театр був дуже впливовою силою. Про його вплив на мешканців українських сіл у 1920-ті роки свідчить відомий педагог А. Макаренко. Коли він разом зі своїми вихованцями організував самодіяльний театр, то вистави стали користуватися надзвичайною популярністю серед мешканців навколишніх сіл і хуторів. Глядацька зала на 600 місць не могла вмістити всіх охочих. Запрошення на вистави отримували тільки обрані особи. Цікаво, що навіть у самодіяльному театрі відносини у колективі нагадували професійну театральну богему. У самодіяльній трупі дуже не вистачало жінок на ролі коханок. Місцеві жінки навідріз відмовлялися обніматися і цілуватися на сцені. Дуже довго довелося шукати тих, хто зміг би виконувати подібні ролі. Якось серед глядачів знайшлася молода жінка з міста, яка «виявилася дійсною перлиною» і погодилася виконувати ролі коханок. Однак, у першому ж антракті спектаклю за куліси прийшов чоловік актриси з вимогою до неї негайно покинути театр. Він ревниво кидав у лице дружині: «Тебе разів десять цілували тільки за одну дію. Що це таке?». Пояснення, що поцілунки на сцені дуже відрізняються від поцілунків на побаченні «під кущиком» на ревнивця не діяли. Крапку поставив один із вихованців А. Макаренка, який прямо сказав: «Якщо ви зараз не підете, чесне колонійське слово, ми вам роги наставимо. У нас такі хлопці, що не встоїть ваша жінка» [7, с. 269–270]. У цих словах проявився не тільки вплив кримінального минулого вихованця колонії, але і вплив богемності, яка проникла навіть у самодіяльний колектив, що працював в українській сільській глибинці.

Акторське середовище притягувало до себе і представників інших мистецьких професій, яким для творчого натхнення потрібен був дух богеми. Богемний характер відносин у колі українських акторів породжував і специфічні особисті відносини. Молода дівчина, яка мріяла стати артисткою в Києві, ознайомившись з позалаштунковим побутом театру 1920-х років, зробила висновок, що там «відверта сексуальна розпущеність» [8, с. 178]. Можна не погоджуватися з думкою молодої, очевидно, романтичної дівчини, але, схоже, взаємини в акторському середовищі справді могли похитнути її уявлення про високе кохання.

Атмосфера богемності також не оминула і українське кіно. Часом вона проявлялася у вигляді легковажного відношення до подружньої вірності. Відома у свій час актриса Т. Окунєвська згадує, як вона вісімнадцятирічною приймала участь у створенні художнього фільму про шахтарів «Батьки» у донбаському селищі. Режисером фільму був М. Садкович, за словами актриси «миршавий, верткий, безбарвний, самовдоволений». Він зовсім нещодавно одружився з кохання і в нього був «медовий рік». Т. Окунєвська також недавно вийшла заміж з кохання. Проте запальний режисер навідався до неї на квартиру в селищі, де знімали кіно, коли вона була одна (чоловік залишився у Москві, а господарі квартири були на роботі). «Він швидко, без стуку зайшов, накинув на двері защіпку і побіг до вікна закрити фіранку. Я встигла скинути защіпку і вибігти. Він не зміг затягнути мене назад. Він стояв у дверях оскаженілий, у розідраній сорочці» [9]. Наступного дня спроба повторилася. Через три дні ще раз. Тоді молода актриса рішуче попередила, що в

разі продовження подібних дій вона все розкаже своєму чоловікові і дружині Садковича. Режисер облишив свої домагання, але робота на майданчику стала для актриси справжнім випробуванням: Садкович став брутально й злісно її переслідувати [9].

Подібні взаємини в акторському середовищі, як свідчать джерела, не були виключенням. Звичайно, що за таких обставин особисті відносини не можуть бути приязними і щирими. А якщо врахувати, що з 1930-х років на відносини акторів негативно впливали дії влади, направлені на спотворення взаємин у акторському середовищі, то картина виходила явно не приваблива.

У 1930-ті роки різко зросло значення партійних органів і органів ГПУ–НКВД. Якщо у 1920-ті роки ГПУ не відігравало ще надзвичайної політичної ролі, а виконувало здебільшого інформативні функції, або, як відзначив І. Майстренко, «грало тоді третьорядну ролю» [10, с. 186; 197], то з початку 1930-х років роль партійних комітетів і ГПУ почала стрімко зростати. ВКП(б)–КП(б) У перетягнула на себе всі основні важелі впливу на культуру. Як пояснював у 1930 році секретар Одеського партійного комітету КП(б)У Вайнов: зараз справи вирішує не голова Раднаркому України, а секретар ЦК КП(б)У [10, с. 210]. Відповідно зростала роль і ГПУ – «озброєного загону панівної партії».

Сучасник подій І. Майстренко зазначає, що страх прийшов саме в 1930-ті роки [10, с. 131]. Це було результатом класового підходу до мистецької праці, який був, на погляд відомого митця і філософа Г. Буркова, не просто порочним, а злочинним. «Талант – надбання народу» підмінено іншим: «талант – надбання партії», У тебе, мовляв, є талант, а як їм розпорядитися, ми тобі вкажемо» [11]. За таких соціальних реалій особисті відносини українських митців не могли не набути нових, незнаних раніше, рис.

У середовищі акторів виникла практика політичних доносів. Доносництво пронизувало суспільство і постійно підтримувалося владою, перш за все, в тих соціальних прошарках, які могли суттєво впливати на поведінку людей, на їхні взаємовідносини. Влада намагалася контролювати творчу інтелігенцію, тримати її під постійним наглядом. Для цього була створена мережа так званих сексотів (скорочення від російського визначення «секретний сотрудник») у театральному сережовищі. Як свідчить М. Хрущов: «Українська інтелігенція, особливо письменники, композитори, артисти і лікарі, також були під наглядом, піддавалися арештам і розправі». Він же вказав на атмосферу доносительства у середовищі творчої інтелігенції [12].

Фахівець у галузі мистецтва Ю. Єлагін зауважив, що після проголошення нового радянського стилю мистецтва – «соціалістичного реалізму» влада отримала страшну зброю для вторгнення в саме серце творчої діяльності і для встановлення над творчістю найжорстокішої диктатури. Трагедією стало те, що влада у вигляді «соціалістичного реалізму» мала теоретичне обгрунтування своїм власним смакам у мистецтві. Реалізм грав і грає велику роль у мистецтві, але коли встановлюють його диктатуру, тобто диктатуру одного стилю, це є неприпустимим. Фахівець наголосив, що диктатура над змістом в мистецтві є злочином. Диктатура ж над формою є злочином найбільш жорстоким. Саме вона вривається у саму серцевину творчості, душить талант митця, що є смертельним навіть для генія. Погано, коли хорошому театру нав'язують для постановки погану п'єсу, але ще гірше, коли цю погану п'єсу наказують поставити одним визначеним способом. А саме це і почала робити влада з другої половини тридцятих років, безжально знищуючи всіх, хто намагався творити поза межами її смаків і бажань [13].

Щодо СРСР загалом, то наведена думка є цілком слушною. Однак, в реаліях України були значні відхилення – процес знищення «всіх, хто намагався творити поза межами» почався раніше.

Ще наприкінці 1920-х, на початку 1930-х років влада намагалася знищити талановитого драматурга М. Куліша і замість його творів ставити в театрах бездарні п'єски вірнопідданих авторів. Так, видатного режисера Л. Курбаса, який талановито втілював на сцені твори М. Куліша, примусили взяти для постанови п'єсу маловідомого, але вірнопідданого автора, яку Ю. Смолич прямо назвав «непотребом». Далі доречно навести цитату: «Мучився Курбас з тим непотребом страшенно, довів спектакль до перегляду – це я точно пам'ятаю (хоча дехто заперечує, бо, мовляв, ніде в історії цього не записано), пам'ятаю добре, бо ж як інспектор театрів Головполітосвіти і член Репертkому брав участь у тому злощасному перегляді. Далі того «перегляду» спектакль не пішов; не лише Репертком одноголосно, але й вище начальство в Головполітосвіті й Наркомосі категорично не дозволило давати глядачеві таку муру» [14]. Хоча «непотріб» на цей раз і не вийшов на сцену, та все ж актори змушені були працювати над ним. Такими діями їх привчали сприймати як належне тиск влади на творчий процес і залучення брехні

в мистецтво, що не могло не відбитися на взаємовідносинах в акторському колі. Влада почала знищувати невгодних митців. М. Куліш у 1934 році був заарештований, відправлений на Соловки і невдовзі розстріляний. Л. Курбас у 1934 році був назавжди відлучений від театру, а потім страчений. Отже, в Україні репресії проти діячів театрального мистецтва розпочалися раніше, ніж у цілому в СРСР і вони кардинально вплинули на взаємини в театральному середовищі.

Один із сучасників констатував, що на сценах театрів провідне місце зайняли п'єси, в яких активно проводилася більшовицька ідеологія. «Все частіше дуже талановитим акторам доводилося грати брехливі, надумані ролі людей, що говорили примітивною мовою… З'являлося все більше і більше штампованих героїв сталінської епохи. Офіційна версія життя Радянського Союзу, яку доводилося відображати, різко розходилася з дійсністю… У радянських же фільмах видумане все – від колгоспної хати, в якій мешкає герой, і до пальта, що на ньому» [13].

Актори, які втілювали на сцені образи нових героїв, бачили, що вони брехливі. Брехня на сцені живила брехню у взаєминах в реальному житті, паплюжила особисті стосунки акторів. Лицемірство посилювалося у відносинах у театральному колективі. Тепер до цього ще додалися інтриги на політичний основі, котрі несли набагато страшніші наслідки для акторської спільноти. На цій основі розривалися багаторічні добрі взаємини і виникала ворожість між колишніми друзями, а часом проявлялися й гірші варіанти. Хоча, звичайно, і в колі митців були щирі стосунки, але в цілому, як свідчать очевидці, не вони були домінуючими. Коли, наприклад, О. Довженко потрапив до влади в немилість, то знайомі, побачивши, що він іде назустріч, переходили на протилежний бік вулиці, тільки щоб не привітатися з опальним колегою. Це був прямий вплив атмосфери, що сформувалася у 1930-ті роки. Якось Довженко приїхав до Києва і побажав зустрітися із земляками-режисерами. На зустріч прийшов лише М. Донській. Чоловіки обійнялися і розплакались [15]. Їхні особисті стосунки були цілком щирими, без лицемірства, незважаючи на тиск влади.

Варто зауважити, що богемні відносини в акторському середовищі в 1930-ті роки повністю не зникли. Ось як описує актриса Т. Окунєвська свої відносини в другій половині 1930-х років з режисером Л. Луковим, який на той час працював на київській кіностудії. «Луков закохався в мене, залицятися він не вміє і почав добиватися мене догоджанням, гамірним захопленням, квітами, раками. Кожного дня мені в готель приносили пармські фіалки. Все це відкрито при живій дружині. Цікава особистість: здібний, нахабний, самовпевнений, свято віруючий у свою безкарність, нерозумний, старший за мене, єврей з російським прізвищем, дебелий, жирний, з черевом і підборіддям, повна відсутність культури, інтелігентності, простої вихованості» Потім, коли актрису запросили зніматися у фільмі Лукова «Олександр Пархоменко», він знову відновив свої «атаки». Пізніше в своїх мемуарах актриса ставила сама собі запитання: «Як могло статися, що я зійшлася з Луковим?» [9].

Але були взаємини й іншого стилю, хоча й не полишені певної богемності. Дружина відомого кінорежисера Марка Донського згадувала, як він у 1930-ті роки залицявся до неї: «Знаєте, як він до мене залицявся? Якось привів мене в ліс, поставив мені на голову сірникову коробку, відійшов, і пострілом дрібнокаліберної гвинтівки збив її з моєї голови». Дружину запитали: «І вам не було страшно?» – «Мені було весело». – «Він же міг не поцілити». – «Він чудово стріляв! А я була закохана в нього» [15].

Звичайно, було і класичне залицяння з відбитком специфіки театрального життя. Молодий український актор Є. Пономаренко закохався в популярну актрису Н. Ужвій. Він не пропускав можливості побувати на її виставах. Вона для нього стала ідеалом жінки. Може тому довго підійти до неї не наважувався. Лише у 1931 році після спектаклю з її участю у харківському театрі «Березіль» актор набрався сміливості зайти до неї в гримерку. Він згадував: «Я зайшов за куліси і висловив свою думку відносно вистави, виконання нею ролі, у ті 10 хвилин, які мав у своєму розпорядженні, я щось їй говорив, дякував, ще раз дякував, я був щасливий, що я стою поруч». Але освідчитися у коханні молодий чоловік не наважився. І лише, коли у 1936 році вони стали працювати в одному театрі в Києві і були задіяні в одному спектаклі, актор став діяти рішуче. Він запросив кохану до популярного на той час ресторану готелю «Континенталь», де і відбулося освідчення. На кошти, які заробив у театрі, купив коханій смарагдову обручку, а оскільки грошей у актора було замало, то вечеря в ресторані обмежилася шампанським і яєшнею. Н. Ужвій, яка вже на той час була дуже популярною актрисою, дала згоду на шлюб. Пізніше знаменита актриса, згадуючи перше побачення з майбутнім чоловіком,

сміючись, говорила: «Прийшов, розумієте, молодий актор з периферії, і з таким темпераментом почав критикувати нашу столичну виставу...». Прожили вони разом п'ятдесят років [16].

Висновки. Таким чином, можна констатувати, що особисті відносини в акторському середовищі України у 20–30-ті роки XX ст. визначалися як давніми традиціями, так і набутками доби війн і революцій. Творчі засади мистецької професії значно впливали на формування поведінки у повсякденному житті. У 1920-ті роки митці, в першу чергу, актори виділялися богемністю, тобто показною легковажністю та безладністю. Богемності у 1930-х роках стало дещо менше. Люди мистецтва були зазвичай чутливими й вразливими і водночас робили наголос на своїй особливій ролі в житті суспільства. Це проявлялося як в побуті, так і в особистих стосунках. Тобто, особисті взаємини акторів мали у своїх основах як притаманні всім людям стосунки, так і показні відносини, що формувалися митцями свідомо. Межі даних основ не були чітко позначені. Не варто забувати і те, що актори, особливо у 1930-ті роки, привертали значну увагу держави, котра розуміла вплив митців на суспільство й намагалася тримати їх під наглядом, що охоплював і особисті взаємини в їхньому середовищі.

У подальших дослідженнях доцільно зосередити увагу на взаєминах представників творчої інтелігенції, що сформувалися протягом наступних десятиліть.

Список літератури:

1. Автушенко І., Буглай Н. Конформізм і нонконформізм творчої інтеліґенції в радянській Україні 1920–1930-х рр.: проблема вибору. *Український історичний журнал*. 2021. № 2. С. 80–92. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2021.02.080

2. Роса-лаврентій С. Візія театральної публіки у театрально-критичному дискурсі Східної Галичини 1920–1930-х років. *Художня культура. Актуальні проблеми*. 2021. № 17 (1). С. 84–92. DOI: https://doi.org/10.31500/1992-5514.17(1).2021.235425

3. Водяхін Є. Зміст і функції українського театру в радянську добу (1920-ті р р.): урядова політика та громадська позиція. *Молодий вчений*. 2022. № 8 (108). С. 51–54. DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2022-8-108-12

4. Смолич Ю. Театр невідомого актора. Твори в 6 томах. Т.2. Київ : Дніпро, 1971. 660 с.

5. Елагин Ю. Тёмный Гений. URL: https://archive.org/details/1982_20240505_202405 (дата звернення 05.01.2026).

6. Смолич Ю. Я вибираю літературу. Твори в 6 тмах. Т.6. Київ : Дніпро, 1981. 768 с.

7. Макаренко А. Педагогическая поэма. Харьков : Прапор, 1979. 630 с.

8. Гуменна Д. Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. Київ : Дніпро, 2004. 520 с.

9. Окуневская Т. Татьянин день. URL: https://homeread.net/book/tatyanin-den-tatyana-okunevskaya (дата звернення 15.01.2026).

10. Майстренко І. Історія мого покоління. Едмонтон : Альбертський університет, 1985. 418 с.

11. Бурков Г. Хроника сердца. URL: http://www.belousenko.com/books/art/burkov_hronika.htm (дата звернення 20.02.2026).

12. Хрущев Н. Воспоминания. Время. Люди. Власть. Книга 1. URL: https://royallib.com/book/hrushchev_nikita/vospominaniya_vremya_lyudi_vlast_kniga_1.html (дата звернення 10.11.19).

13. Елагин Ю. Укрощение искусств. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://www.belousenko.com/books/memoirs/elagin_art.pdf (дата звернення 10.11.25).

14. Смолич Ю. Мозаїка. З тих років (курйози). URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Smolych_Yurii/Mozaika_Z_tykh_rokiv_kkurioz/ (дата звернення: 01.06.2025).

15. Чухрай Г. Мое кино. URL: https://mir-knigi.info/books/dokumentalnaya-literatura/biografii-i-memuary/page-44-6120-moe-kino.html (дата звернення: 01.02.2026).

16. Поліщук Т. Кодекс актора і чоловіка. *День.* № 42–43. 2019. 7–8 березня.

Serhiienko S.Yu. CONTEMPORARY ACCOUNTS OF THE PECULIARITIES OF PERSONAL RELATIONSHIPS WITHIN THE ACTING COMMUNITY OF UKRAINE IN THE 1920s AND 1930s

Based on contemporary accounts, the article examines personal relationships within the acting community in the 1920s and 1930s. It highlights the peculiarities of those relationships, which, according to the author, were based on the uniqueness of the artistic community as an extraordinary part of society that attracted special attention. The author emphasises the exceptional importance of theatre during the period under study, not only in cities, but also in towns and villages throughout Ukraine. The opinion of one of the contemporaries is provided, who believed that the 1920s were the "golden age" of theatre in Ukraine. Among the factors that

shaped the personal relationships of actors, the author highlights striving for personal success, and competing for the best roles and the audience's sympathy. It is noted that personal relationships in the acting community were largely determined by the composition of the acting company, its character, established traditions, a peculiar attitude towards the values of society, and a pursuit of bohemianism. It is emphasised that the audience viewed the actors as extraordinary people who attracted attention with their mystery. Actors tried to live up to that image of themselves and used methods that had been tried and tested over the years. Romantic relationships were an integral part of the actors' relationships, but with an emphasis on bohemianism, which was particularly noticeable in the 1920s. It is stated that bohemian relationships in the acting community did not disappear completely in the 1930s, which is proved by relevant examples. The author notes that the fear instilled by the authorities in society, especially in the 1930s, had a negative impact on relationships among actors. Denunciation became widespread in their circle, leading to mistrust even among close friends. It is emphasised that repression against theatre artists began in Ukraine earlier than in the USSR as a whole, which had a negative impact on relationships among Ukrainian artists.

Keywords: *1920s, 1930s, actors, art, personal relationships, talent, theatre.*

Дата першого надходження статті до видання: 10.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 06.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 378.4(477.54)«1804/1917»:7.07
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.20

Соколова Н.Д.
https://orcid.org/0000-0002-5393-8567
Національний університет фізичного виховання і спорту України

Олексин І.Я.
https://orcid.org/0000-0002-6650-627X
Національний університет фізичного виховання і спорту України

ВИКЛАДАННЯ «ПРИЄМНИХ МИСТЕЦТВ» В ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (1804–1917 РР.)

У статті досліджено ґенезу та еволюцію системи викладання «приємних мистецтв» у Харківському університеті від моменту його заснування до початку XX ст. Проаналізовано мистецькі дисципліни (музику, хореографію, малювання) та спортивні (фехтування, верхову їзду, гімнастику) як складники цілісної моделі естетичного виховання інтелектуальної еліти. Доведено, що система освіти в Харківському університеті в першій половині XIX ст. мала елітарний характер. Статутні документи закладу передбачали викладання мистецьких дисциплін як обов'язкових або факультативних елементів підготовки майбутнього службовця-дворянина. З'ясовано, що практичне значення «приємних мистецтв» полягало не лише в естетизації побуту, а й у соціалізації студентства та набутті прикладних навичок, необхідних для майбутньої державної служби. Оволодіння фехтуванням та верховою їздою розглядалося як елемент підготовки до військової або дипломатичної кар'єри, тоді як танці та музика забезпечували навички репрезентації у вищому світі. Крім того, ці дисципліни сприяли зміцненню корпоративної єдності та формуванню специфічної університетської ідентичності

Приділено увагу трансформаційним процесам 1860-х років, коли під впливом загальнодержавних реформ відбувся відхід від станового дворянського характеру освіти в бік її демократизації та професіоналізації. Визначено, що в цей час відбулась трансформація станової системи тілесного виховання в організований спортивний рух. За ініціативи студентської молоді створено спортивно-гімнастичний гурток, який сприяв демократизації фізичної культури, роблячи спорт доступним для широкого кола студентів-різночинців, а не лише для дворянської еліти. На основі аналізу тогочасної періодики, зокрема газети «Південний край», розкрито соціальну та благодійну місію студентських хорів та оркестрів. Доведено, що університетські традиції «приємних мистецтв» стали фундаментом для формування професійного мистецького середовища Харкова.

Ключові слова: *Харківський університет, студент, мистецтво, спорт, музика, малювання, фехтування, верхова їзда, танці, гімнастика.*

Постановка проблеми. Студентська спільнота посідає вагоме місце в суспільному житті. Традиційно дослідники акцентують увагу на протестному потенціалі молоді, яка навчається у вищій школі. Проте ми пропонуємо звернутися до культурної історії студентства, оскільки цей напрям заслуговує на ґрунтовне висвітлення. Такий підхід дає змогу проаналізувати не лише мистецькі аспекти життєдіяльності молоді, а й з іншого ракурсу дослідити їхнє повсякдення, дозвілля та процеси формування світогляду вихованців закладів вищої освіти.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю переосмислення класичної університетської традиції як цілісного соціокультурного явища. У сучасних умовах трансформації вищої освіти в Україні особливого значення набуває досвід Харківського університету у поєднанні фундаментальної науки з естетичним вихованням. Вивчення системи «приємних мистецтв» дозволяє зрозуміти механізми формування інтелектуальної еліти, яка була не лише професійно підготовленою, а й інтегрованою в європейський культурний контекст. Крім того, звернення до цієї теми актуалізує роль

© Соколова Н.Д., Олексин І.Я., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

університету як головного осередку культурного розвитку Слобожанщини, що є важливим для деколонізації історії української освіти та висвітлення її самобутніх традицій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Обрана проблематика залишається недостатньо висвітленою в сучасній науковій літературі. Серед наявних напрацювань варто виокремити праці Г. Приходько [19] та Н. Левицької [8], у яких проаналізовано діяльність студентських спортивних гуртків на початку ХХ ст., зокрема в Харківському університеті. Харківський дослідник С. Посохов розглядав студентство як окрему субкультуру з притаманними їй специфічними рисами, зокрема виразними культурно-мистецькими вподобаннями [18]. Історикині Н. Соколова та О. Попова досліджували питання розвитку спорту в Харківському університеті дореволюційної доби, однак основний акцент у роботі зміщено на організаційно-правові засади формування навчальних дисциплін спортивного спрямування та діяльності спортивних товариств, тоді як культурно-мистецький складник студентського дозвілля залишився поза межами їх наукового пошуку [21].

Незважаючи на наявність робіт, присвячених культурно-спортивним аспектам історії Харківського університету, поза увагою дослідників залишається цілісна реконструкція системи викладання «приємних мистецтв» як єдиного освітньо-виховного комплексу.

Постановка завдання. Мета статті полягає у комплексному дослідженні історичного досвіду викладання «приємних мистецтв» у Харківському університеті впродовж 1804–1917 рр. як засобу формування інтелектуальної та соціокультурної ідентичності студента.

Виклад основного матеріалу. В 1804 р. засновано перший класичний вищий навчальний заклад на українських землях, що увійшли до складу Російської імперії – Харківський університет. На час заснування університет розглядався як установа, що повинна була надавати професійну підготовку юнаків «для вступу в різні звання державної служби» [26, с. 225]. Запровадження система мала гармонійно поєднати інтелектуальне, фізичне та естетичне виховання молоді. Статут 1804 р. передбачав у штаті три вчителі «приємних мистецтв та гімнастичних вправ» [26, с. 233]. Згідно 120 параграфа статуту, планувалось безкоштовне відвідування занять для казеннокоштних студентів, інших слухачів – за додаткову помірковану платню [26, с. 264]. Крім того, для виконання допоміжних функцій запроваджувалися посади живописця та гравера на міді [26, с. 253]. Визначалась і сума посадового окладу вчителів «приємних мистецтв» – 500 крб. в рік. Для порівняння, річна зарплатня ректора університету становила 600 крб., декану – 300. Цей факт підкреслює елітний статус викладачів «мистецького» циклу.

Університетський статут 1835 р. нормативно закріпив штатні позиції викладачів дисциплін естетичного спрямування та фізичної культури, а саме: фехтування, музики, танців та верхової їзди [25, с. 38]. Попри попередню практику, у 1859 р. викладання зазначених дисциплін було припинено, а університетський статут 1863 р. вже не передбачав їх наявності серед переліку предметів. Це пояснюється процесом корінних змін в системі вищої освіти Російської імперії. Прийняття нового загального статуту університетів ознаменувало відхід вищої освіти від становодворянської моделі та початок формування нової прагматичної парадигми вищої освіти, орієнтованої на наукову спеціалізацію.

З 1805 р. з ініціативи графа С. Потоцького в Харківському університеті розпочинає роботу фехтувальний клас, для потреб якого в 1804 р. закуплено 12 рапір із ручками та без і пара рукавичок на 19 крб. В цьому ж році докуплено інвентарю на 47 крб. 80 коп., в тому числі маски та нагрудники. В 1810 р. придбано 6 шабель, 8 пар рапір, 6 рапірних кленків, 3 пари рукавичок та 4 маски вартістю 170 крб. В 1814 р. на обладнання фехтувальної зали виділили 366 крб. 37 коп. (50 рапір, 4 маски та 6 пар рукавичок). В подальші роки на закупівлю інвентарях витрачались менші суми: в 1853 р. – 108 крб., 1854 – 152 крб., 1855 – 28 крб., 1857 р. – 96 крб. На момент закриття класу його матеріальний фонд налічував 136 предметів: 68 рапір, 20 масок, 30 пар рукавичок, 6 замшевих жилетів, 12 пар сандалів [20, с. 31].

Кількісний та якісний аналіз матеріально-технічної бази дозволяє зробити висновок про домінування рапіри у навчальному процесі. Конструктивні особливості рапіри – менша вага та наявність захисного навершя забезпечували мінімізацію травматизму. Альтернативним видом зброї, що застосовувалась студентами під час занять, була шабля – вид клинкової холодної зброї, для якої характерне випукле лезо та відсутність колючої функції, призначеної для рубаючих ударів.

З 1804–1807рр. посаду вчителя фехтування в Харківському університеті за запрошенням графа С. Потоцького, обіймав французький відставний офіцер А. Сівокт. З 1808–1816 рр. дисципліну

викладав ще один француз І. Ледюк. З 1837–1840 рр. навички фехтування студенти здобували під керівництвом Ф. Гуторовича. Впродовж 1845–1847 рр. вчителем фехтування призначено Колупаєва, а в період з 1853–1859 рр. – Лефера [6, с. 385–386]. Нажаль, не вдалось віднайти дані про викладачів фехтування, які працювали в університеті з 1817 до 1836 рр. Це дає можливість припустити, що в цей час у викладанні дисципліни відбулась тривала перерва, або ж ці обов'язки тимчасово виконували інші штаті співробітники, відомості про яких не були зафіксовані в офіційній звітності.

Ініціатором запровадження уроків верхової їзди в Харківському університеті можна вважати попечителя Харківського учбового округу графа С. Потоцького. Дисципліна була базовим компонентом професійної підготовки представників шляхетних станів, а отримані навички забезпечували ефективне виконання функціональних обов'язків під час проходження військової служби у офіцерському корпусі. В 1807 р. на сторінках «Московських відомостей» з'явилась об'ява з пропозицією облаштування в університеті манежу та запрошенням викладачів для навчання студентів, але з обов'язком утримувати за власний рахунок коней та конюхів [20, с. 33]. З університетського кошторису виділялось 2575 крб. на утримання манежу. На вакантну посаду вчителя верхової їзди оголосили конкурс, в якому перевагу надали французу І. Ледюку, котрий обіймав це місце до 1816 р.

Спочатку студенти займались в університетському Ботанічному саду, а в1839 р. за 13500 крб. на території за р. Лопать, що належала закладу, побудували манеж, де утримувалось 6 коней [20, с. 33–34]. Посади вчителів верхової їзди обіймали польський офіцер Фрейман (1821–1830 рр.), німець Лембергер (1836–1839 рр.), І. Летов (1840–1853 рр.), німець В. Гесслер (1853–1859 рр.). Заняття були платними, за винятком для казеннокоштних студентів, їх вартість коливалась від 2 крб. 50 коп. до 5 крб. за урок. Ціна залежала від вартості фуражу [6, с. 387–388]. В 40-х рр. XIX ст. дисципліна користувалась популярністю серед студентів-медиків, оскільки опанування навичок вершника розглядалось як невід'ємний елемент професійного профілю майбутнього лікаря, особливо в контексті його подальшої діяльності у військово-медичній сфері або під час роботи в сільській місцевості. Так, в 1848–1849 рр. уроки їзди брали від 8 до 20 вихованців медичного факультету університету [6, с. 388]. Нажаль, в 1859 р. класи верхової їзди та манеж було зачинено.

У 1804 р. танці були інтегровані до навчального плану Харківського університету як додаткова дисципліна, що відповідала тогочасним стандартам художньо-естетичного розвитку майбутньої еліти. Відомо, що першого викладача танців запросив до університету граф С. Потоцький, який проводив заняття двічі на тиждень – у понеділок і четвер у вечірній час з 18.00 до 19.30 [20, с. 20]. Вартість навчання становила 30 крб.

Викладачами танців в університеті в різні часи були: колишній танцівник придворного театру І. Єропкін (1810–1814 рр.), німець І. Штейн (1815–1817 рр.), колишній танцівник Санкт-Петербурзького імператорського театру Р. Беккер (1820–1829 рр.), відставний поручик П. Строцький (1829–1837 рр.; 1842–1850 рр.), А. Сен-Мартен (1838–1841 рр.), Ф. Кржисевич (1850–1851 рр.), артист Харківського театру О. Киленик (1851–1854 рр.), О. Резголь (1854–1859 рр.).

Наразі не виявлено уніфікованої навчальної програми з хореографії, що використовувалась викладачами танців в Харківському університеті. Ймовірно молодь вивчала найбільш репрезентативні танці своєї епохи: полонез, екосез, вальс, котильйон, кадриль, мазурку, матредур, краков'яку, тампет та французьку кадриль [17, с. 52].

Вихованці Харківського університету залишили спогади про відвідування уроків танців. Так, студент медичного відділення Л. Нічпаєвський, котрий навчався в університеті в 20-х рр. XIX ст. пригадує, що йому довелось навчатись у Р. Беккера. Автор наголошує на непомітній ролі викладача у навчальному процесі, адже Роман Григорович хворів на подагру, що уможливлювало його рухову активність. І сама молодь не потребувала вчителя танців, оскільки опанували необхідні танцювальні навички під час навчання в пансіонах та гімназіях. Зацікавленість студентів даною дисципліною мемуарист пояснює бажанням студентів «потанцювати і повеселитися» [16, с. 66]. Інший випускник етико-політичного відділення 30-х рр. XIX ст. С. Геєвський пригадує приватні уроки танців, що коштували 1 крб. За відсутності танцювального досвіду, наполегливістю друга та за необхідності відвідування світських заходів, студент обрав приватного вчителя, заняття якого були настільки ефективними, що через 10 уроків він зміг танцювати з дівчатами майже без помилок [3, с. 142–143]. Доцільно припустити, що розроблена колишнім військовим П. Строцьким методика не повною мірою відповідала запитам танцівників-початківців. За свідченнями студента медичного факультету І. Любарського, в

50-х рр. XIX ст. методика викладання танців в Харківському університеті не зазнала суттєвих змін. Уроки танців проводились щосуботи ввечері. З їдальні виносили столи зі стільцями і під наглядом вчителя під акомпанування трьох музикантів, студенти весело танцювали один за одним [9, с. 405].

Студентство було активно залучене до публічних форм дозвілля, зокрема до балів та маскарадів. За словами студента Н.: «жоден бал чи вечір з танцями не обходився без них. Охоче запрошували університетську молодь і в приватні будинки, і на публічні зібрання в клубах. Кращих танцівників неможна було знайти в місті, де крім піхотного гарнізону, не було інших військових» [4, с. 129]. Участь студентів у балах потребувала обов'язкового погодження з інспектором.

У 1841 р. з дозволу попечителя навчального округу, казеннокоштні студенти отримали право відвідувати практичні заняття з гімнастики. Вартість навчання складала 10 крб., а викладацьку діяльність здійснював учитель шляхетного пансіону при Харківській гімназії Семинаговський.

У 1858 р. з ініціативи попечителя Харківського навчального округу П. Зинов'єва було відкрито практичну гімнастичну школу для фізичної підготовки студентів та вихованців місцевих гімназій. Особливу увагу адміністрація приділила формуванню викладацького складу, схваливши кандидатуру колишнього вихованця університету Ф. Бемера. З метою вивчення європейського досвіду викладання гімнастики, університет профінансував наукове відрядження Федора Васильовича до Німеччини, виділив 350 крб. Для матеріально-технічного забезпечення гімнастичних занять було передбачено асигнування в розмірі 300 крб. Згідно з університетським кошторисом, річне жалування вчителя гімнастики було встановлено в розмірі 400 крб, а його помічників – 200 крб. З метою популяризації дисципліни Ф. Бемер прочитав студентам цикл із трьох лекцій, присвячених історії розвитку гімнастики від Античності до Нового часу. В перший рік функціонування школи, кількість бажаючих займатись гімнастикою становила 60 студентів та 20 сторонніх слухачів [5, с. 132].

У 60-х рр. XIX ст., унаслідок реформування вищої школи та переорієнтації навчального процесу на вузькопрофільну фахову підготовку, фізичне виховання втратило пріоритетність, а заняття спортом відійшли на периферію освітньої діяльності. Закриті фехтувальний, гімнастичний зали та манеж. Популярності набули більярд та шахи, які носили більш розважальний характер. Студент історико-філологічного факультету Н. Мазуренко у спогадах описував випадки порушення навчальної дисципліни, зокрема пропуски лекцій через участь слухачів у більярдних турнірах [10, с. 439]. Офіційно грати в більярд студентській молоді було заборонено. Інспекторів зобов'язали розшукувати порушників і карати їх. Студент фізико-математичного факультету М. Леваковський у мемуарах описував заходи інспектора, спрямовані на боротьбу з азартними гравцями. Зокрема, останній практикував нашивання ідентифікаційних номерів на студентські шинелі, що мало на меті полегшити верифікацію осіб порушників [7, с. 419]. Різночинна студентська молодь розглядала ігри як джерело матеріального прибутку.

Наприкінці XIX ст. спостерігалась активізація інтересу студентства до спортивної діяльності. Водночас побоювання урядових кіл щодо можливої політизації молодіжного середовища стримували процес інституціоналізації спортивних гуртків. Зростання соціальної напруженості у молодіжному середовищі змусило офіційні інституції переглянути політику щодо студентських об'єднань. 22 грудня 1901 р. Міністерство народної освіти видало розпорядження про дозвіл на організацію науково-літературних, мистецьких і спортивних гуртків, а також студентських їдальнь, бібліотек та читальнь [2, с. 172].

Імплементація згаданих нормативних актів сприяла розбудові мережі спортивно-гімнастичних гуртків на промислових підприємствах та в закладах освіти України. Починаючи з 1905 р., студентські спортивні об'єднання розпочали діяльність у Київському та Новоросійському університетах, а з 1912 р. – у Харківському університеті.

Передумовою виникнення спортивно-гімнастичного гуртка в Харківському університеті стало створення близько 1903–1904 рр. спортивного об'єднання з власною гімнастичною залою. Офіційно гурток при Харківському імператорському університеті був організований восени 1912 р. і відразу набув популярності серед студентства. Навчально-тренувальний процес відбувався на базі Харківського першого гімнастичного товариства. Діяльність організації була спрямована на популяризацію гімнастики та атлетики під керівництвом П. Пелепейченка та Н. Калмикова [22, с. 17]. Напрями діяльності студентського спортивного осередку передбачали проведення навчально-тренувальних занять у закритих приміщеннях та на відкритих майданчиках. Програма

підготовки акумулювала елементи сокольської гімнастики, рухливі ігри, фехтування на рапірах та еспадронах, а також дисципліни легкої та важкої атлетики. Дозвілля інституціоналізувалося через організацію прогулянок, тематичних екскурсій, спортивних змагань та лекційно-просвітницьких заходів. Матеріально-технічна база осередку містила спеціалізований книжковий фонд та цейхгауз для зберігання інвентарю. Статут організації регламентував широке коло членства: від студентства до науково-педагогічного складу. Випускники зберігали статус учасників без права голосу та обійнята посад. Управлінська вертикаль складалася із загальних зборів та правління, а до викладання залучали фахівців зі статусом учителів «мистецтв». Фінансовий базис формували членські внески й пожертви. Вагомим здобутком тогочасного університетського спорту став успіх студента Б. Протопопова, який посів призове місце на ювілейних змаганнях Ризького гімнастичного товариства.

Образотворче мистецтво посідало важливе місце в структурі рекреаційної діяльності студентства. Заняття малюванням та живописом функціонували як форма інтелектуального дозвілля, що сприяло естетичному розвитку особистості. Університетська адміністрація підтримувала діяльність художніх класів, розглядаючи їх як дієву альтернативу азартним іграм та іншим деструктивним формам проведення вільного часу. Концепція заснування художнього класу при Харківському університеті була сформульована В. Каразіним ще у 1803 р. У межах реалізації цього проєкту було ініційовано закупівлю матеріально-технічного забезпечення (гіпсових бюстів, художніх фарб, естампних верстатів) на загальну суму 300 крб [5, с. 122]. Фонди класу малювання функціонували в період 1804–1859 рр. і постійно поповнювалися зразками образотворчого мистецтва. Зібрання включало: гравюри, оригінальні літографії з творів Рафаеля, Леонардо да Вінчі, Гвідо Рені та інших майстрів; літографії картин із колекції Ермітажу; репродукції робіт імперських художників В. Шебуєва, О. Єгорова, К. Брюллова; а також етюди та малі скульптурні форми (статуетки). Найвагоміший внесок у розвиток фондів у 1858 р. зробив вихованець Харківського університету І. Бецький, передавши в дар закладу власну колекцію картин італійських майстрів XVI–XVII ст. Після ліквідації художнього класу (1859 р.) це зібрання було інтегровано до фондів Музею витончених мистецтв при університеті.

Першим викладачем малювання за протекцією президента Санкт-Петербурзької Академії наук М. Новосільцева було призначено німецького майстра Я. Матеса (1804–1817 рр.). Педагогічний процес під його керівництвом охоплював навчання студентів технік малюнку та гравіювання. Окрім обов'язкової програми, слухачі мали можливість відвідувати приватні уроки, вартість яких становила 150 крб [20, с. 5]. Упродовж 1804–1809 рр. пейзажний живопис студентам викладав німецький майстер А. Швертфлін. Впродовж тривалого часу (1815–1838 рр.) посаду вчителя малювання та гравіювання обіймав Ф. Рєпнін. В останні роки функціонування класу викладацьку діяльність здійснювали Б. Клембовський (1839–1844 рр.) та С. Чириков (1844–1859 рр.).

Показовим є факт, що після ліквідації класу малювання ініціатива створення у місті фахової мистецької школи належала саме професорсько-викладацькому складу Харківського університету. Зокрема, значних організаційних зусиль доклали Є. Рєдін та Ф. Шміт, чия діяльність була спрямована на забезпечення талановитої молоді доступом до якісної профільної освіти. Попри припинення діяльності університетських класів, студенти продовжували вдосконалювати художні навички під керівництвом приватних учителів. Матеріали тогочасної періодики, зокрема газети «Південний край», свідчать про системну організацію студентською молоддю художніх виставок на базі міського музею [1].

Важливе місце в дозвіллі харківського студентства посідала музика. Закупівлю музичних інструментів для профільного класу розпочали ще 1804 р. За свідченням К. Фойгта, у 50-х роках XIX ст. музичний клас був укомплектований 24 інструментами та 122 нотними виданнями (музичними творами). Протягом пів століття за кошти університету було придбано: 12 скрипок, 6 флейт, 4 гобої, 6 кларнетів, 1 віолончель, 1 контрабас, 2 фаготи, 2 валторни, 1 фортепіано, 1 рояль, пару литавр, мідні труби та тарілки [5, с. 125–126]. Рішення про закупівлю обладнання зазнало впливу міністра народної просвіти О. Шишкова – консерватора та прибічника жорсткої цензури. Через відсутність фахових знань він висловив думку, що гра на духових інструментах шкодить здоров'ю молоді. Натомість міністр рекомендував зосередитися на заняттях фортепіано чи скрипкою [20, с. 19].

Першим викладачем музики в Харківському університеті був І. Вітковський. Навчальні заняття проводилися двічі на тиждень (у середу та суботу)

з 16:00 до 18:00 [28, с. 29]. І. Вітковський поєднував викладацький талант із комерційними здібностями. Він написав видатну ораторію на честь відкриття університету, за яку отримав гонорар у розмірі 200 крб. Водночас викладач був змушений тимчасово залишити посаду через звинувачення в комерційній діяльності: він утримував музичний магазин та організовував платні бали в приміщенні університету. Викладачами музики в різні часи були: І. Лозинський (1815–1837 рр.), Я. Зенькевич (1830–1833 рр.), В. Андреєв (1837–1842 рр.), Ф. Шульц (1842–1859 рр.). Заняття музикою користувалися значною популярністю серед студентства. Так, у 1825 р. музичний клас відвідувала 31 особа, а в 1828 р. – 49 осіб [20, с. 15–19]. Особливої популярності дисципліна набула в період викладацької діяльності Ф. Шульца. Під керівництвом диригента було організовано виконання ораторій Й. Гайдна, Л. Шпора та Ф. Мендельсона.

Викладацький склад університету організовував музичні вечори та концерти, до участі в яких залучали запрошені хорові й оркестрові колективи. Якісно новий етап розвитку музичного мистецтва в Харківському університеті розпочався у 80-х роках XIX ст. із заснуванням студентського оркестру та хору.

Думка про заснування студентського оркестру виникла у харківської молоді у 1880 р. [11]. За сприяння викладача Харківського відділення Імператорського російського музичного товариства С. Неметця та фінансової підтримки мецената І. Харитоненка студенти отримали дозвіл університетської адміністрації на проведення в навчальному корпусі музичних вечорів. До участі в цих зібраннях долучалися відомі харківські артисти, які виступали у складі студентського оркестру. Чисельність колективу демонструвала сталу динаміку зростання: якщо 1880 р. він налічував 12 осіб (зокрема 9 студентів), то 1881 р. – 19, а 1882 р. – 30 виконавців [27]. 30 січня 1882 р. в залі Дворянського зібрання відбувся дебютний симфонічний концерт студентського оркестру. Колектив у складі 50 музикантів виконав симфонію Й. Гайдна та увертюру «Егмонт» Л. Бетховена. Попри незначну кількість аудиторії, захід отримав схвальні відгуки слухачів та музичної громадськості [12].

У 1853 р. при Свято-Антоніївській церкві Харківського університету було сформовано студентський хор. Його створенню передувало рішення університетської адміністрації про впровадження з 1854 р. нової навчальної дисципліни – церковного співу. Ініціатором цього нововведення став попечитель Харківського навчального округу С. Кокошкін, який доручив організувати хор півчих при університетському храмі. Керівником колективу призначили священника І. Волобуєва із встановленням річного окладу в розмірі 171 крб 43 коп. На вивчення дисципліни відводилося чотири години на тиждень [29, с. 24]. Найвідомішими очільниками хору в різні періоди були Литинський (1875–1884 рр.) та І. Туроверов (з 1885 р.). Тривалий час хор належав до провідних вокальних колективів Харкова. Зокрема, з осені 1873 р. його учасником був майбутній видатний театральний діяч М. Синельников. Важливим стимулом для розвитку колективу став привілей від університетської адміністрації – звільнення співаків від плати за навчання. Репертуар хору був різноманітним і, окрім літургійних піснеспівів, містив українські народні пісні. На шпальтах місцевої газети «Південний край» систематично публікували замітки про концертну діяльність хору [13; 14].

Студенти-музиканти брали активну участь у благодійних заходах на користь малозабезпечених колег та пацієнтів лікарень. Зокрема, у січні 1897 р. в оперному театрі відбувся благодійний концерт, збори від якого спрямували до Товариства допомоги нужденним студентам Харківського університету. У заході взяли участь як студенти, так і артисти театральної трупи. Особливу увагу публіки привернув виступ студента Луценка, який виконав на роялі дві композиції [24]. Студенти Харківського університету започаткували традицію проведення благодійних музичних вечорів у шпиталях під час свят. Програма заходів, що зазвичай тривали з 18:00 до 20:00, охоплювала виконання творів «легкого» жанру, а також декламацію байок і поезій [15].

Висновки. Отже, викладання «приємних мистецтв» впродовж XIX ст. було невід'ємною складовою університетської освіти, що мала на меті формування гармонійно розвиненого випускника, поєднуючи інтелектуальну підготовку з дворянським етикетом та фізичним гартом. Попри факультативний характер цих дисциплін, університетська адміністрація забезпечувала їх викладання професійними майстрами (танцмейстерами, вчителями фехтування), часто іноземного походження, що гарантувало високий рівень підготовки та відповідність європейським стандартам тогочасного дозвілля.

В другій половині XIX ст. на зміну «приємним мистецтвам», що мали на меті виховання світського дворянина, прийшов запит на природничі та прикладні знання. На межі XIX–XX століть у Харківському університеті відбулася

трансформація дозвілля: від поодиноких занять «приємними мистецтвами» студенти перейшли до створення професійних об'єднань, гуртків та спортивних секцій. В цей період Харківський університет виступав головним модератором культурного життя Слобожанщини.

Список літератури:

1. В городском музее открывается вторая студенческая выставка картин, этюдов и рисунков. *Южный край*. 1907. 20 ноября.
2. Временные правила организации студенческих учреждений в высших учебных заведениях ведомства Министерства народного просвещения. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1902. Ч. CCCXXXIX.
3. Геевский С.Л. Из автобиографии (1813–1862). *Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців:* У 2 тт. / Уклад.: Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко та ін. Х.: Видавництво Сага, 2011. Т. 1. С. 136–156.
4. Из воспоминаний студента Н. *Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців*: У 2 тт. / Уклад.: Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко та ін. Х.: Видавництво Сага, 2011. Т. 1. С. 99–130.
5. Историко-статистические записки об Императорском Харьковском университете и его заведениях от основания университета до 1859 года / сост. К. Фойгт. Х., 1859. 170 с.
6. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). *Харьковский Императорский университет. Историко-филологический факультет* / Под ред. М. Г. Халанского, Д.И. Багалея. Харьков: Типография Адольфа Дарре, 1908. 390 с.
7. Леваковский Н. Университет пятидесятых годов *Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців:* У 2 тт. / Уклад.: Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко та ін. Х.: Видавництво Сага, 2011. Т. 1. С. 417–438.
8. Левицька Н. Дозвілля студентів-гуманітаріїв Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. *Гілея: Науковий вісник: збірник наукових праць*. К., 2013. Вип. 77. С. 28–33.
9. Любарский И.В. Воспоминания о Харьковском университете. 1850–1855 гг. *Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців*: У 2 тт. / Уклад.: Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко та ін. Х.: Видавництво Сага, 2011. Т. 1. С. 388–408.
10. Мазуренко Н. Первая харьковская университетская история (Из воспоминаний старого студента) *Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців*: У 2 тт. / Уклад.: Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко та ін. Х.: Видавництво Сага, 2011. Т. 1. С. 439–447.
11. Местная хроника. *Южный край*. 1880. 23 декабря.
12. Местная хроника. *Южный край*. 1882. 1 февраля.
13. Местная хроника. *Южный край*. 1894. 5 апреля.
14. Местная хроника. *Южный край*. 1895. 18 марта.
15. Музыкально-литературные вечера в военном госпитале. *Южный край*. 1897. 21 февраля.
16. Ничпаевский Л. Воспоминания о Харьковском университете. *Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців*: У 2 тт. / Уклад.: Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко та ін. Х.: Видавництво Сага, 2011. Т. 1. С. 57–89.
17. Петровский Л. Правила для благородных общественных танцев, изданные учителем танцеванья при Слободско-украинской гимназии Людовиком Петровским. Харьков: Тип. университета, 1825. 145 с.
18. Посохов І. Студентство університетів Російської імперії XIX – початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури / Наук. ред. Духопельников В. М. Харків, 2013. 276 с.
19. Приходько Г.І. Діяльність студентських спортивних гуртків і товариств вищих освітніх закладів України на початку XX ст. *Проблеми інженерно-педагогічної освіти*. 2012. №34/35. С. 311–315.
20. Редин Е. К. Преподавание искусств в Императорском Харьковском университете: к истории Император. Харьк. ун.та (1805–1905). Харьков : Тип. и лит. М. Зильберберга и С-вья, 1905. 35 с.
21. Соколова Н., Попова Б. Спортивне життя в Харківському університеті (1804–1917 рр.). *Фізична активність, здоров'я і спорт*. 2016. № 2. С. 11–17.
22. Спортивно-гимнастический кружок при Харьковском университете. *Красота и сила*. 1913. №6.
23. Студенческая выставка. *Южный край*. 1907. 8 декабря.
24. Студенческий вечер. *Южный край*. 1897. 19 января.
25. Университетский Устав 5 ноября 1804 года. Общий Устав Императорских Российский Университетов, [высочайше утвержденный] июля 26-го 1835 года. *Соловьев И.М. Русские университеты в их уставах и воспоминаниях современников.* Вып. 1. Университеты до эпохи шестидесятых годов /

Общество распространения технических знаний, Историческая комиссия Учебного отдела. С.-Петербург: Книгоиздательство типо-литографии «Энергия», 1914. С. 37–46.

26. Устав Императорского Харьковского университета. *Периодическое сочинение об успехах народного просвещения*. Санкт-Петербург: Имп. Акад. наук, 1805. № 10. С. 225–290.

27. Харьков. *Южный край*. 1882. 18 января.

28. Харьковский Императорский университет. Обозрение преподавания предметов, кои от 17 августа 1808 года по 30 июня 1809 года в Императорском Харьковском университете имеют быть преподаваемы. Харьков: В Университетской типографии, 1808. 30 с.

29. Харьковский Императорский университет. Обозрение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1855–1856 учебный год. Харьков: В Университетской типографии, 1855. 28 с.

Sokolova N.D., Oleksyn I.Ya. TEACHING "FINE ARTS" AT KHARKIV UNIVERSITY (1804–1917)

The article examines the genesis and evolution of the teaching system of "pleasant arts" at Kharkiv University from the moment of its foundation to the beginning of the 20th century. Artistic disciplines (music, choreography, drawing) and physical exercises (fencing, horse riding, gymnastics) are analyzed as components of a holistic model of aesthetic education of the intellectual elite. It is proved that the education system at Kharkiv University in the first half of the 19th century. had an elitist character. The statutory documents of the institution provided for the teaching of artistic disciplines as mandatory or optional elements of the training of a future civil servant. It was found out that the practical meaning of "pleasant arts" was not only in the aestheticization of everyday life, but also in the socialization of students and the acquisition of applied skills necessary for future public service. Mastery of swordsmanship and horsemanship was seen as an element of preparation for a military or diplomatic career, while dancing and music provided skills for representation in the higher world. In addition, these disciplines contributed to the strengthening of corporate unity and the formation of a specific university identity

Attention is paid to the transformational processes of the 1860s, when, under the influence of state-wide reforms, there was a departure from the aristocratic nature of education towards its democratization and professionalization. It was determined that at this time the state system of physical education was transformed into an organized sports movement.On the initiative of student youth, a sports and gymnastics club was created, which contributed to the democratization of physical culture, making sports accessible to a wide range of students, not only to the noble elite. The social and charitable mission of student choirs and orchestras is revealed on the basis of the analysis of periodicals of that time, in particular the newspaper "Southern Region". It has been proven that the university traditions of "nice arts" became the foundation for the formation of the professional artistic environment of Kharkiv.

Keywords: *Kharkiv University, student, art, sport, music, drawing, fencing, horse riding, dancing, gymnastics.*

Дата першого надходження статті до видання: 02.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 94(477.7-074)"1941/1943":[351.07(430):325.3]
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.21

Тішин О.В.
https://orcid.org/0009-0003-5094-1650
КЗ «Василівський ліцей "Сузір'я"» Василівської міської ради Запорізької області

ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ПІВДНЯ УКРАЇНИ ПІД НІМЕЦЬКИМ ОКУПАЦІЙНИМ ЦИВІЛЬНИМ УПРАВЛІННЯМ У КОНТЕКСТІ НАЦИСТСЬКОГО «НОВОГО ПОРЯДКУ»

У статті досліджено особливості політико-правового становища Півдня України в період німецької окупації 1941–1943 рр. крізь призму реалізації нацистської моделі «нового порядку». Проаналізовано процес встановлення контролю вермахту над регіоном, перехід від військового управління до цивільної адміністрації та включення південноукраїнських територій до складу рейхскомісаріату «Україна». З'ясовано місце генеральних округів «Миколаїв», «Таврія» та «Дніпропетровськ» у структурі окупаційної влади, охарактеризовано систему підпорядкування генерал-комісарів і гебітскомісарів, а також роль місцевих управ у механізмі реалізації рішень німецького керівництва.

Особливу увагу приділено співвідношенню норм міжнародного права про режим окупації та реальної практики управління, що сформувалася на Півдні України. Показано, що встановлений порядок поєднував риси воєнної окупації з елементами підготовки до можливої анексії, про що свідчать стратегічні наміри нацистського керівництва щодо майбутньої інтеграції регіону до імперського простору. Розкрито значення Півдня України як аграрно-сировинної бази, транспортного та військово-стратегічного плацдарму, що визначало характер адміністративних рішень і масштаби економічної експлуатації.

У статті також здійснено порівняння підходів німецької влади до організації управління у 1918 р. та в роки Другої світової війни, що дозволило простежити трансформацію імперських практик у контексті націонал-соціалістичної ідеології. Наголошено на принципових відмінностях між обмеженим військовим контролем періоду Першої світової війни та системною колоніальною політикою Третього рейху, яка передбачала глибоку перебудову адміністративного устрою, жорстке регулювання суспільного життя й масштабне застосування репресивних механізмів.

Зроблено висновок, що політико-правовий статус Півдня України визначався підпорядкуванням цивільним органам окупаційної влади та інтеграцією регіону до загальної системи нацистського панування в Східній Європі. Дослідження уточнює регіональні особливості функціонування окупаційного режиму та поглиблює розуміння характеру нацистської політики на українських землях.

Ключові слова: *Південь України, німецька окупація, рейхскомісаріат «Україна», цивільне управління, нацистський «новий порядок», політико-правовий статус, генеральні округи, Друга світова війна.*

Постановка проблеми. Проблема функціонування німецького окупаційного режиму на Півдні України у 1941–1944 рр. належить до кола ключових питань історії Другої світової війни, однак і досі не отримала всебічного висвітлення саме в площині історико-політичного аналізу. У більшості досліджень увага зосереджується на перебігу воєнних дій, діяльності підпілля та партизанського руху, економічній експлуатації регіону або повсякденному житті населення. Натомість специфіка організації цивільного управління, його місце в системі нацистського «нового порядку» та особливості становища південноукраїнських земель у структурі рейхскомісаріату «Україна» часто залишаються на периферії наукових інтересів. Південь України мав стратегічне значення для нацистської Німеччини як важливий аграрний, промисловий і транспортний простір. Саме тут відпрацьовувалися механізми адміністративного контролю, колонізаційної політики та

© Тішин О.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

економічного використання окупованих територій. Дослідження політико-правового статусу регіону дозволяє глибше зрозуміти, яким чином окупаційна влада інтегрувала місцеві управлінські структури у власну адміністративну систему, як формувалися нові ієрархії влади та які трансформації зазнала регіональна управлінська модель.

Актуальність теми посилюється потребою комплексного осмислення нацистської політики на українських землях у ширшому контексті історії Східної Європи. Вивчення досвіду Півдня України дає змогу конкретизувати загальні уявлення про характер «нового порядку», виявити регіональні особливості його реалізації та простежити взаємозв'язок між ідеологічними настановами нацистського керівництва й практикою управління на місцях.

Таким чином, звернення до проблеми політико-правового статусу Півдня України під німецьким цивільним управлінням є важливим для поглиблення історичних знань про окупаційний режим, його структуру та механізми функціонування, а також для формування цілісного бачення подій Другої світової війни на регіональному рівні.

Постановка завдання. Метою статті є комплексний історичний аналіз особливостей становища Півдня України в умовах німецького окупаційного цивільного управління у 1941–1944 рр. через призму реалізації нацистської концепції «нового порядку».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми функціонування німецького окупаційного режиму в Україні в роки Другої світової війни активно досліджуються в сучасній історіографії. У наукових працях розкрито структуру цивільної адміністрації, нормативні засади її діяльності та практику впровадження управлінських рішень на місцях. Водночас регіональний вимір, зокрема становище Півдня України, потребує подальшого узагальнення. О. М. Гончаренко у дисертаційному дослідженні [1] проаналізував організаційно-правові основи функціонування адміністрації райхскомісаріату «Україна» у 1941–1944 рр., зосередившись на її структурі та системі підпорядкування. Ю. І. Левченко [7] дослідив особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України, звернувши увагу на регіональні відмінності управління. Питання адміністративно-територіального устрою Півдня України в умовах німецького цивільного управління розглянуто у праці О. В. Тішина [12].

Виклад основного матеріалу. Окупація Півдня України стала наслідком несприятливого для Радянського Союзу перебігу подій на початковій стадії німецько-радянської війни. Реакцією радянського керівництва на стрімке просування військ противника було оперативне запровадження воєнного стану [9]. Наступальні дії німецького командування в південноукраїнському напрямі розгорталися в межах операції «Мюнхен». У відповідь на наступ Німеччини та союзних їй держав радянська сторона організувала проведення на Півдні України Тираспольсько-Мелітопольської та Донбасько-Ростовської оборонних операцій. Безпосередній опір німецьким і румунським з'єднанням у регіоні здійснювали війська Південного фронту, сформованого на підставі рішення Політбюро ЦК ВКП(б) від 25 червня 1941 р. Водночас, за оцінкою командувача фронтом І. Тюленєва, матеріально-технічний стан з'єднань залишався вкрай незадовільним: станом на 17 серпня 1941 р. у їхньому розпорядженні перебувало лише 103 танки [3, с. 63].

Воєнні дії на Півдні України влітку 1941 р. розгорталися в умовах протистояння з регулярними, структурно оформленими з'єднаннями Червоної армії. Водночас їхній бойовий потенціал істотно знижувався через психологічний шок від раптового нападу та прорахунки радянського військово-політичного керівництва. За своїм характером ця кампанія суттєво відрізнялася від подій 1918 р., коли під час операції «Faustschlag» німецькі та австро-угорські війська майже безперешкодно просувалися на схід. Начальник генерального штабу Головного командування східних військ М. Гофман образно охарактеризував ті події як «найдивовижнішу війну», за якої невеликі піхотні підрозділи з мінімальним озброєнням пересувалися залізницею, захоплювали станції, заарештовували представників більшовицької влади й без суттєвого опору рухалися далі [14, с. 195].

На початку серпня 1941 р. оперативна обстановка для з'єднань Південного фронту різко ускладнилася: війська опинилися в умовах постійного тиску з боку противника та нестачі ресурсів [3, с. 63]. Реалізуючи задум охоплення радянських сил, 2 серпня 1941 р. моторизовані з'єднання 1-ї танкової групи вермахту вийшли в тил 6-ї та 12-ї радянських армій і прорвалися до м. Первомайськ (сучасний Первомайський район Миколаївської області). Наступ з південного заходу підтримували частини 17-ї армії, що забезпечило захоплення міста 3 серпня 1941 р. [6, с. 307].

Одночасно з півночі радянські війська зазнавали тиску з боку італійської дивізії «Посубіо» та 16-ї німецької моторизованої

дивізії, тоді як із західного напрямку наступ розгортала 11-та польова армія вермахту Паралельно 12 серпня 1941 р. німецькі частини увійшли на територію Дніпропетровської області. Уже 13 серпня було зайнято м. П'ятихатки (нині Кам'янський район Дніпропетроаської області), а 14 серпня – м. Кривий Ріг (нині Криворізький район Дніпропетровської області) [11, с. 69].

У цей період, 13 серпня 1941 р., з'єднання 9-ї армії опинилися в оперативному оточенні. Після запеклих боїв упродовж 13–16 серпня їм вдалося прорвати кільце противника та відступити за р. Інгулець. 15 серпня 1941 р. війська 9-ї армії вступили до Херсона, розпочавши переправу на лівий берег Дніпра [15, с. 5]. Упродовж 16–17 серпня частини Червоної армії здійснювали відхід у напрямку Запоріжжя – Дніпропетровська [3, с. 65]. У ніч на 17 серпня 1941 р. німецькі війська зайняли Миколаїв, а до кінця місяця вся територія Миколаївської області перебувала під німецьким контролем [2, с. 115].

18 серпня 1941 р. в районі Запоріжжя з'явилися передові підрозділи танкових і моторизованих дивізій вермахту. Радянські війська залишили правобережжя Дніпра, після чого було здійснено підрив греблі Дніпрогесу. Наступного дня, 19 серпня 1941 р., було захоплено Херсон. Подальший розвиток наступу призвів до прориву німецьких військ 9 вересня 1941 р. на Каховському плацдармі, унаслідок чого до середини вересня було окуповано північно-східні райони Херсонщини та розгорнуто наступ у напрямку Мелітополя й Криму [15, с. 5].

16 вересня 1941 р. вермахт установив контроль над населеними пунктами Велика Лепетиха, Генічеськ, Нижні Сірогози та Сиваське. Упродовж 17–18 вересня залишки 9-ї та 18-ї армій відійшли вглиб Запорізької області, зайнявши оборонну смугу від дніпровських плавнів південніше Запоріжжя до озера Молочного, що фактично відкрило німецьким військам шлях на Крим [3, с. 109–110].

29 вересня 1941 р. німецьке командування розпочало новий етап наступу: перша танкова група рушила з району Дніпропетровська в напрямку Азовського моря, назустріч їй уздовж узбережжя просувалися 11-та німецька та 3-тя румунська армії. У відповідь 3 жовтня 1941 р. Ставка Верховного Головнокомандування ухвалила директиву про відведення військ Південного фронту на лінію Павлоград – Васильківка – Оріхів – Мелітополь. Уже 4 жовтня 1941 р. 12-та армія залишила Запоріжжя [3, с. 113].

5 жовтня 1941 р. танкові частини вермахту досягли Бердянська, а надвечір того ж дня моторизовані з'єднання Клейста зайняли Гуляйполе та Пологи [3, с. 114]. Наступного дня, 6 жовтня 1941 р., були окуповані Куйбишеве та Мелітополь, а 7 жовтня – Великий Токмак, Чернігівка й Бердянськ, у районі якого відбулося з'єднання північного й південного угруповань німецьких військ. У результаті 9-та та 18-та армії опинилися в повному оточенні, а їхній особовий склад був фактично знищений. У середині жовтня 1941 р. вермахт установив контроль над усією територією Дніпропетровської області, причому, як зазначалося в джерелах, вирішальну роль у її захопленні відіграла перша танкова група під командуванням Е. фон Клейста [11, с. 69].

Після відходу підрозділів Червоної армії наприкінці літа – восени 1941 р. південноукраїнські землі опинилися під повним контролем вермахту. Такий стан відповідав положенням статті XLII Конвенції про закони і звичаї сухопутної війни (IV Гаазька конвенція), згідно з якою територія вважається окупованою за умови її фактичного перебування під владою ворожих збройних сил, причому режим окупації поширюється лише на ті райони, де ця влада реально встановлена й здатна здійснювати свої функції [4].

Подальша організація управління на захоплених територіях визначалася наказом А. Гітлера від 17 липня 1941 р., відповідно до § 1 якого після завершення активних бойових дій керівництво новоокупованими східними землями передавалося від військових структур до органів цивільної адміністрації [13, с. 200]. Відповідальність за цивільне управління була покладена на рейхсміністра окупованих східних територій А. Розенберга.

Сутність і структуру нової системи влади окупаційна адміністрація намагалася пояснити місцевому населенню через контрольовану пресу. Зокрема, газета «Мелітопольський край» у номері від 28 жовтня 1942 р., посилаючись на берлінське видання «Голос», повідомляла, що німецьку цивільну владу в Україні очолює рейхскомісар України Еріх Кох як уповноважений представник А. Гітлера, який діє на підставі директив рейхсміністра А. Розенберга. Безпосереднє здійснення влади на місцях покладалося на генерал-комісарів і гебітскомісарів, юрисдикція яких поширювалася на відповідні генеральні округи та адміністративні округи.

Гебітскомісаріати функціонували як окружні органи цивільного управління і зазвичай охоплювали від трьох до шести районів з міськими та

районними управами. Найнижчою ланкою адміністративної системи були сільські управи на чолі зі старостами, підпорядкованими районному керівництву [8]. При кожному гебітскомісарі діяли підрозділи жандармерії та поліції, що забезпечували силову підтримку окупаційної влади. Проміжною інстанцією між гебітами й центральним апаратом виступали генерал-комісаріати, які об'єднували від 20 до 30 округів. Управління генерального комісара складалося з чотирьох основних відділів – загально-організаційного, політичного, господарського та технічного, кожен з яких поділявся на підвідділи та референтури [8].

У межах німецького цивільного управління опинилися південноукраїнські території між нижньою течією Південного Бугу та східними кордонами Дніпропетровської й Запорізької областей. Ці землі були включені до рейхскомісаріату «Україна» у формі генеральних округів «Дніпропетровськ», «Крим» та «Миколаїв». Передача влади цивільній окупаційній адміністрації означала, що німецька сторона, відповідно до статті XLIII Гаазької конвенції, формально зобов'язувалася вживати заходів для підтримання громадського порядку та організації суспільного життя, зберігаючи, наскільки це було можливо, чинні на місцях правові норми [4].

Радянське керівництво трактувало території, зайняті підрозділами вермахту, як такі, що перебували у стані тимчасової окупації. Саме в такому ключі німецьку присутність на захоплених землях характеризувала офіційна радянська преса. Зокрема, газета «Правда» наголошувала, що німецьке військове командування відкрито декларує запровадження на окупованих територіях України режиму жорсткої експлуатації, спрямованого на повне підпорядкування економічного потенціалу, праці та повсякденного життя цивільного населення інтересам воєнної машини Третього рейху. При цьому підкреслювалося, що така практика грубо суперечить усталеним міжнародним нормам і принципам, які регулюють відносини між державами навіть в умовах збройного конфлікту [10].

У сучасному науковому розумінні окупація визначається як тимчасове встановлення контролю збройними силами однієї держави над територією іншої із запровадженням на ній влади військової адміністрації. Водночас режим, установлений німецькою владою на Півдні України, лише умовно може бути віднесений до класичної моделі окупації. Після нетривалого періоду, коли управління здійснювалося безпосередньо військовими структурами, контроль над більшою частиною регіону було передано цивільним окупаційним органам рейху. Разом із тим цей режим не відповідав і поняттю завоювання, яке передбачає остаточне підкорення переможеної сторони, припинення війни, втрату державного суверенітету та демонтаж національних державно-правових інститутів.

Політико-правовий режим, запроваджений Третім рейхом на території Півдня України у 1941–1943 рр., доцільно визначати як військову окупацію з елементами підготовки до подальшої анексії. Ключовою ознакою анексії є включення захопленої території до складу держави-агресора. Проте щодо південноукраїнських земель цей крок так і не був реалізований на практиці: німецьке керівництво обмежувалося лише деклараціями про можливість їх майбутнього приєднання. У стратегічних планах нацистського керівництва Південь України, подібно до Східної Галичини, розглядався як простір, що в перспективі мав бути інтегрований безпосередньо до складу Третього рейху.

Про такі наміри свідчить, зокрема, заява А. Гітлера, зроблена 16 липня 1941 р. під час наради за участі А. Розенберга, Г. Ламмерса, В. Кейтеля та Г. Герінга. Тоді він наголошував, що за аналогією з країнами Балтії Крим разом із прилеглими територіями на північ від півострова повинен стати частиною рейху, причому зона тилу, за його словами, мала бути якомога ширшою [13, с. 179].

Проєкт включення південноукраїнських земель до складу рейхскомісаріату «Україна» та їх адміністративного поділу на генеральні округи був підготовлений апаратом А. Розенберга ще 3 травня 1941 р., тобто напередодні нападу на СРСР [5, с. 93]. Запровадження на цих територіях цивільного управління й утворення рейхскомісаріату стало логічним продовженням окупаційної практики, яку Німеччина вже застосовувала в Західній Європі. До початку німецько-радянської війни рейхскомісаріати функціонували, зокрема, в Нідерландах і Норвегії, де вся повнота влади зосереджувалася в руках рейхскомісара, безпосередньо підпорядкованого А. Гітлеру. На інших захоплених територіях Європи, включених до системи «нового порядку», нацистська Німеччина використовувала різні форми адміністративно-територіальної організації: режим протекторату (як у внутрішніх районах Чехії), військові адміністрації (у Бельгії та Північній Франції). Окрему модель було реалізовано в Данії, яка протягом значної частини Другої світової війни формально зберігала статус суверенної держави.

У разі інкорпорації до складу Німеччини південних українських територій, їхній правовий режим, найімовірніше, нагадував би модель Генерального губернаторства, створеного для управління окупованими польськими землями. Це адміністративне утворення постало 12 жовтня 1939 р. на частині польських територій площею близько 95,5 тис. кв. км і охоплювало дистрикти Галичина, Краків, Люблін, Радом і Варшава. Попри формальне підпорядкування рейху, цей регіон залишався відмежованим від власне німецьких земель митною, валютною та поліцейською системами контролю. Адміністративним центром став Краків, а керівництво здійснював губернатор Ганс Франк. У нацистській офіційній риториці Генеральне губернаторство не визначалося як окупована територія – його трактували як «побічну землю Райху» (Nebenland des Deutschen Reiches), що мало підкреслити особливий характер залежності. У липні 1941 р. Адольф Гітлер ініціював приєднання Галичини до складу Генерального губернаторства; відповідні рішення були підтверджені наприкінці того ж місяця. Вже 1 серпня 1941 р. було утворено дистрикт «Галичина», до якого включили території колишніх радянських областей – Львівської, Дрогобицької, Станіславської та Тернопільської. Адміністративна структура Генерального губернаторства мала чітку ієрархію: дистрикти поділялися на крайзгауптманшафти (округи), ті – на крайзфрайштадти (міста з окружним статусом) і бецирки (повіти), далі – на ландгемайнди (волості), а найнижчою ланкою були громади.

Для розуміння особливостей німецького цивільного управління на Півдні України доцільно зіставити підходи двох історичних періодів – 1918 року та 1941–1943 років. Дослідники відзначають принципову різницю між ними: якщо під час Першої світової війни німецьке керівництво не мало чітко сформульованої довгострокової програми щодо українських земель, то в роки Другої світової війни націонал-соціалістичний режим діяв відповідно до заздалегідь визначених стратегічних і ідеологічних цілей. У 1918 р. південноукраїнські землі формально залишалися частиною Української Народної Республіки, а згодом Української держави. Центральні держави вводили війська під приводом гарантування безпеки. 29 березня 1918 р. Німеччина та Австро-Угорщина уклали угоду про розмежування сфер впливу: Таврійська губернія та Крим відходили до німецької зони, тоді як Херсонська й Катеринославська губернії – до австро-угорської. Передбачалося також направлення німецьких військових частин до районів компактного проживання німецьких колоністів в австро-угорській зоні.

Інакше склалася ситуація у 1941–1943 рр. Після витіснення Червоної армії регіон спочатку перебував під військовим контролем, але згодом був переданий під управління цивільних структур окупаційної адміністрації. Південні області (за винятком Донбасу й Криму) увійшли до складу рейхскомісаріату «Україна» як генеральні округи «Миколаїв», «Таврія» та «Дніпропетровськ». Уже сам характер планування кампанії 1941 р. свідчив про її загарбницьку спрямованість, що відрізняло її від подій 1918 р. не лише фактично, а й у правовому сенсі.

Відмінності простежуються й у військовій присутності. У 1918 р. територію Півдня України займали як німецькі, так і австро-угорські війська, між якими виникали суперечності щодо розподілу повноважень. У 1941–1943 рр. основну роль відігравав вермахт, хоча до бойових дій і подальшої експлуатації регіону залучалися також підрозділи держав-сателітів Німеччини. Їхня участь мала на меті забезпечення ефективного використання економічних ресурсів, підтримання порядку та створення умов для функціонування виробництва.

Зокрема, угорські частини, що на початку війни перебували в оперативному підпорядкуванні 17-ї німецької армії та брали участь у боях поблизу Запоріжжя, згодом виконували охоронні та господарські функції, у тому числі в районі Кривого Рогу. Через значні втрати більшість угорських підрозділів була відкликана до кінця 1941 р., залишився лише окремий батальйон. Командування навіть видавало розпорядження щодо недопущення жорстокого поводження з місцевим населенням, особливо у виробничій сфері. На території Півдня України також діяли хорватські формування, італійський рухомий корпус (який у 1941 р. наступав у складі 1-ї танкової групи), а також румунська 3-тя армія, що спільно з німецькою 11-ю армією вела бойові дії на напрямку Південний Буг – Дніпро – Азовське море.

Таким чином, якщо у 1918 р. контроль над регіоном здійснювали війська Німецької та Австро-Угорської імперій у межах формально збереженої української державності, то в 1941–1943 рр. Південь України опинився під владою нацистської Німеччини як повноцінної окупаційної сили з чітко визначеною колоніальною політикою.

По-третє, і в 1918 р., і в 1941–1943 рр. Південь України розглядався німецькою стороною передусім як аграрно-сировинна база. Водночас підходи

до економічної політики суттєво відрізнялися. У період нацистської окупації вилучення продовольства набуло системного й примусового характеру: практикувалися масові реквізиції, жорстке податкове навантаження та відверта експропріація селянської продукції. Натомість у 1918 р. політика Німеччини та Австро-Угорщини еволюціонувала: після початкових реквізицій окупаційна влада намагалася впорядкувати господарські відносини через механізми контрольованої торгівлі. В обох випадках, однак, голод не розглядався як інструмент навмисного тиску на населення – окупаційні адміністрації були зацікавлені у збереженні мінімальної продовольчої стабільності.

Про значення регіону для Австро-Угорщини у 1918 р. свідчила й присутність австрійського ерцгерцога Вільгельма Франца фон Габсбурга-Лотрінґена (Василя Вишиваного), який намагався позиціонувати себе як прихильника української справи та здобути підтримку селянства. Проте загальна картина габсбурзької окупації виявилася складною: потреба забезпечення військ продовольством часто переважала над прагненням продемонструвати лояльність. Фінансові труднощі, знецінення валюти, спротив селян реквізиціям, приховування зерна та страйки транспортників ускладнювали ситуацію й призводили до застосування каральних заходів.

У роки Другої світової війни продовольча ситуація в сільській місцевості рейхскомісаріату «Україна» мала суперечливий характер. Попри жорстку систему вилучень, у низці районів фіксувалися випадки відносного достатку сільськогосподарської продукції. Зберігалася торгівля на базарах, а окремі сучасники навіть згадували про відчутну насиченість ринків продовольством у 1942–1943 рр. Отже, в обидві світові війни економічний потенціал Півдня України посідав важливе місце в розрахунках німецької сторони, хоча способи його використання були різними.

По-четверте, в обох історичних періодах Берлін намагався залучити фактор місцевого німецького населення. У 1918 р. обговорювався проєкт створення колоніального утворення «Крим – Таврія», причому ініціативи частково виходили від самих колоністських кіл. Натомість у 1941–1943 рр. концепція заселення й формування поселенської марки «Готенгау» («Готенланд») була складовою централізованої політики Третього рейху й розроблялася на найвищому державному рівні.

По-п'яте, істотно різнився характер застосування насильства. У 1918 р. репресивні акції здійснювали як німецькі, так і австро-угорські частини; вони вдавалися до розстрілів озброєних повстанців і каральних спалень у відповідь на виступи. Водночас існували певні правові обмеження: заборона брати цивільних у заручники, контроль за діяльністю польових судів тощо. Масштаби ж терору, запровадженого нацистським режимом у 1941–1943 рр., були незрівнянно ширшими та системнішими.

По-шосте, принципово відмінною була політика щодо єврейського населення. Під час Першої світової війни німецькі та австро-угорські військові у низці випадків перешкоджали антиєврейському насильству, і кількість погромів у цей період скоротилася. Натомість у роки нацистської окупації було розгорнуто політику цілеспрямованого знищення євреїв. На Півдні України загинула переважна більшість місцевого єврейського населення; лише в Херсоні за час окупації було вбито десятки тисяч людей.

Висновки. Отже, встановлення влади вермахту на Півдні України в 1941 р. можна кваліфікувати як воєнну окупацію, що супроводжувалася поступовою інтеграцією регіону до колоніальної системи Третього рейху. Хоча ці території формально не були включені безпосередньо до складу Німеччини, вони увійшли до рейхскомісаріату «Україна», який розглядався як складова майбутнього імперського простору. Адміністративний статус південноукраїнських земель у цій структурі загалом відповідав становищу інших округ рейхскомісаріату, однак у стратегічних планах нацистського керівництва передбачалася їх подальша повна інтеграція до рейху.

Список літератури:

1. Гончаренко О. М. Організаційно-правове забезпечення функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2011. 44 с.

2. Гузенко Ю. І. Миколаїв у роки німецької окупації (16.08.1941 – 28.03.1944 рр.). Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941–1944 (До 60-річчя визволення області від німецько-румунських окупантів) / під керівництвом Шитюка М. М. Миколаїв : Квіт, 2004. С. 115–137.

3. Запорізький рахунок Великій війні. 1939–1945 / Ф. Г. Турченко, В. М. Мороко, О. Ф. Штейнле, В. С. Орлянський [та ін.]; Ф. Г. Турченко (наук. ред.). Запоріжжя : Просвіта, 2013. 416 с.

4. Конвенція про закони і звичаї суходільної війни (IV Гаазька конвенція) (укр., рос.) (витяг). URL: https://www.zakon-i-normativ.info/index.php/component/lica/?base=1&id=153961&menu=86372&view=text
5. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж ; Нью-Йорк ; Львів, 1993. 684 с.
6. Котляр Ю. В. Миколаївщина в перші місяці Великої Вітчизняної війни (червень–серпень 1941 р.). Історія України: Маловідомі імена, події, факти : зб. ст. Вип. 26. Київ, 2004. С. 301–314.
7. Левченко Ю. І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. : дис. … канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2015. 319 с.
8. Мелитопольский край. 1942. 28 октября.
9. Правда. 1941. 23 июня.
10. Правда. 1942. 29 марта.
11. Слободянюк М. А., Шахрайчук І. А. Рух опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни. Дніпропетровськ : ВКФ «Оксамит-Текс», 2004. 294 с.
12. Тішин О. В. Особливості адміністративно-територіального устрою Півдня України під німецьким цивільним управлінням (1941–1944 рр.). Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2017. Вип. 48. С. 154–160.
13. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 1 / упорядкування і передмова Володимира Косика. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. 384 с.
14. Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / Вольфрам Дорнік та ін.; упоряд. В. Дорнік; пер. з нім. В. Кам'янець; наук. ред. Р. Пиріг. Київ : Ніка-Центр, 2015. 512 с.
15. Херсонщина на початку Великої Вітчизняної війни (червень–вересень 1941 р.) : добірка документів / упоряд. І. Ю. Сінкевич, О. І. Стукалова. Херсон : Державний архів Херсонської області, 2011. 64 с.

Tishyn O.V. POLITICAL AND LEGAL STATUS OF SOUTHERN UKRAINE UNDER GERMAN OCCUPATIONAL CIVIL ADMINISTRATION IN THE CONTEXT OF THE NAZI "NEW ORDER"

The article examines the specific features of the political and legal status of Southern Ukraine during the German occupation of 1941–1943 through the prism of the implementation of the Nazi "New Order" model. It analyzes the process of establishing Wehrmacht control over the region, the transition from military rule to civil administration, and the incorporation of southern Ukrainian territories into the Reichskommissariat "Ukraine." The place of the general districts of Mykolaiv, Tavria, and Dnipropetrovsk within the structure of the occupation regime is clarified, and the system of subordination of General Commissars and Gebietskommissars, as well as the role of local administrations in implementing German policies, is characterized.

Special attention is paid to the correlation between the norms of international law governing occupation regimes and the actual administrative practices introduced in Southern Ukraine. It is demonstrated that the established order combined features of military occupation with elements of preparation for possible annexation, as evidenced by the strategic intentions of the Nazi leadership to integrate the region into the imperial space of the Third Reich. The significance of Southern Ukraine as an agrarian and raw-material base, as well as a transport and military-strategic bridgehead, is highlighted, as these factors shaped administrative decisions and determined the scale of economic exploitation.

The article also compares German approaches to governance in 1918 and during the Second World War, allowing for an assessment of the transformation of imperial practices within the framework of National Socialist ideology. It emphasizes the fundamental differences between the limited military control of the First World War period and the systematic colonial policy of the Third Reich, which involved a profound restructuring of administrative arrangements, strict regulation of social life, and the extensive use of repressive mechanisms.

The study concludes that the political and legal status of Southern Ukraine was defined by its subordination to civil occupation authorities and its integration into the broader system of Nazi domination in Eastern Europe. The research refines the regional dimensions of the occupation regime and contributes to a deeper understanding of Nazi policy in the Ukrainian territories.

Keywords: *Southern Ukraine, German occupation, Reichskommissariat "Ukraine," civil administration, Nazi "New Order," political and legal status, general districts, Second World War.*

Дата першого надходження статті до видання: 17.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 94(477)"1861/1863":070.4
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.22

Тоноян А.А.
https://orcid.org/0000-0003-1643-2986
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ПРАКТИКИ АНОНІМІЗАЦІЇ АВТОРСЬКОГО СКЛАДУ В ПЕРЕДПЛАТНИХ ОГОЛОШЕННЯХ ЖУРНАЛУ «ОСНОВА» (1861–1863 РР.)

У статті висвітлюються практики анонімізації авторського складу в другому, третьому та четвертому передплатних оголошеннях «Основи», які містять розлогі іменні реєстри. Під поняттям «анонімізація» розуміється цілеспрямоване приховування імені автора чи істинного сенсу висловлювання, при цьому псевдонім також може бути формою анонімізації. Стаття розкриває, як редакція в особі В. Білозерського крізь особливості репрезентації справжніх імен та псевдонімів авторів формувала уявлення про коло своїх дописувачів. Аналіз кількісних показників продемонстрував тенденцію до зростання прозорості у висвітленні псевдонімної природи значної частини авторських підписів. Для відновлення читацького інтересу, особливо наприкінці 1862 р., «Основа» використовувала різні засоби для привернення уваги, в тому числі намагалася представити себе як прозорий журнал, що відкрито повідомляє читача про псевдонімність окремих авторських підписів, хоча й прямо не розкриває осіб, які стояли за цими підписами. Зіставлення з іншими періодичними виданнями, що виходили паралельно з «Основою», доводить оригінальність такої стратегії: для тогочасної преси практика відкритої репрезентації псевдонімів у рекламних оголошеннях була нехарактерною. На прикладі трьох репрезентативних постатей розкрито ключові мотиви авторської анонімізації та особливості її відображення в передплатних оголошеннях. Зокрема, чиновник освітнього відомства М. Тулов використовував сатиричну маску «Лінєйкіна» для уникнення службових ризиків після публікації гострої критики гімназійної освіти. М. Костомаров застосовував псевдонім «Ієремія Галка» для символічного відмежування україномовних поетичних творів від свого офіційного статусу професора Петербурзького університету. Зі свого боку, П. Куліш послуговувався масками «Хуторянина» та «Козака Белебня» для конструювання специфічного літературного образу, через який артикулював власну хутірську філософію. Дослідження доводить, що практики анонімізації в «Основі» мали переважно ситуативний та тимчасовий характер. Дописувачі українського часопису здебільшого не прагнули до створення довготривалих літературних містифікацій і часто повертали собі атрибуцію текстів, коли цензурні та суспільно-політичні умови ставали сприятливішими.

Ключові слова: *журнал «Основа», анонімізація, псевдонім, передплатне оголошення, редакційна політика, авторський склад, друга половина XIX ст.*

Постановка проблеми. Літературна та журналістська анонімність була надзвичайно поширеним явищем в Російській імперії та європейських державах протягом XIX ст. Приховування авторства, інколи суто декоративне, застосовувалося в найрізноманітніших ситуаціях і слугувало різним цілям. Для одних письменників це ставало способом захистити себе від уваги публіки чи цензурного нагляду. Для інших практика анонімізації була засобом для створення довкола власної постаті ореолу загадковості задля комерційної вигоди [1, p. 4], або ж приховування статі, що мало особливе значення для письменниць того періоду [2, с. 55]. Кореспондент «Санкт-Петербургских ведомостей» К. Полєвой у 1849 р. наводив випадок, як видавець лондонського «The Monthly Magazine» (1796–1843 рр.) Р. Філіпс увів в оману всю Європу, коли скористався іменем відомого письменника Олівера Ґолдсміта й видав під ним низку історичних творів, які стали бестселерами. Оцінюючи цей феномен, К. Полєвой влучно підсумував: «Варто лише прибрати з якої-небудь книги

© Тоноян А.А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

справжнє ім'я автора, як публіка почне читати її зовсім інакше» [3].

Однак якщо у вікторіанській Англії анонімність від середини XIX ст. почала поступово втрачати свої позиції та дедалі частіше викликати осуд громадськості [1, p. 23; 4, p. 112], то в Російській імперії події розвивалися у протилежному напрямку. На межі 1850–1860-х рр. імперія переживала короткочасну хвилю соціально-політичної лібералізації, що сприяла активній появі соціально-політичних і національних питань в пресі. Автори таких публікацій нерідко вдавалися до анонімізації, адже межі дозволеного у цих питаннях не були чітко окреслені. У цьому контексті постала й низка нових видавничих ініціатив, однією з яких став український петербурзький щомісячний журнал «Основа». Поява «Основи» певною мірою була пов'язана з анонімністю, адже журнал з'явився внаслідок клопотання невідомого статс-секретаря під криптонімом «Н.» [5, с. 67], чия постать, попри спроби її ідентифікації в історіографії, досі не дістала остаточного розкриття [6, с. 94; 7, p. 105, 259]. Водночас поява та діяльність «Основи» стали однією з ключових підстав для висновку Й. Ремі, який назвав 1861–1862 рр. найсприятливішим періодом для українського книговидання в Російській імперії XIX ст. [7, p. 108].

У статті висвітлюються практики анонімізації авторського складу в тексті трьох передплатних оголошень про вихід журналу «Основа». Ці документи містять прикінцеві реєстри, в яких редакція вміщувала десятки (інколи сотні) авторських підписів під справжніми іменами та псевдонімами. Увага зосереджена на тому, яким чином редакція через механізми анонімізації формувала уявлення про своїх дописувачів. Актуальність теми визначається, по-перше, тим, що анонімність як складова редакційної політики «Основи» в історіографії майже не ставала предметом окремого вивчення. По-друге, кейс «Основи» надає можливість краще зрозуміти ширші механізми комунікації між тогочасним друкованим органом та його аудиторією. На прикладі цього журналу можна простежити, як професія автора, тематика чи жанр тексту впливали на вибір того, хто відкрито входив до кола співробітників під справжнім іменем, а хто приховувався за псевдонімами і з яких причин це відбувалося, що є корисним для характеристики й порівняння з іншими друкованими органами того періоду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Анонімність у журналі «Основа» як аналітична категорія досі лишається «terra incognita» і розглядається в історіографії здебільшого крізь цензурні рамки. Окремих робіт з цієї теми журналу не присвячено. Однак дві монографії В. Дудка, що об'єднують значний корпус його ключових праць про «Основу», написаних у 1996–2015 рр., дають змогу реконструювати окремі аспекти, пов'язані з анонімністю. В. Дудко подає цінний матеріал про комунікацію журналу з імперською владою [6; 8; 9; 10], структуру та функції «основ'янських» передплатних оголошень [11; 12], взаємодію редакції з дописувачами [13; 14; 15], а також її уявлення про свою аудиторію [16]. В. Дудко також уперше звернув увагу на те, що відсутність певного імені в передплатному оголошенні може бути не менш промовистою, ніж його присутність, інтерпретуючи незгадування Марка Вовчка в четвертому оголошенні «Основи» як символічний жест «викреслення» її персони з історії часопису, що було наслідком фінансових непорозумінь між письменницею та редакцією [14, с. 392].

Постановка завдання. Мета статті – цілісно розкрити практики анонімізації авторського складу в передплатних оголошеннях журналу «Основа», а також з'ясувати, які функції вони виконували як для редакційної політики журналу, так і для особистих інтересів дописувачів. Дослідження фокусується на трьох репрезентативних постатях і пов'язаних із ними псевдонімах, що фігурують в усіх розглянутих оголошеннях: М. Костомарові («Ієремія Галка»), П. Кулішеві («Хуторянин», «Козак Белебень») та М. Тулові («Линейкин»).

Виклад основного матеріалу. За час існування журналу редакція «Основи» випустила чотири передплатні оголошення, в яких сповіщала своїх читачів про його вихід. У статті зосереджено увагу на другому, третьому та четвертому оголошеннях, оскільки саме вони містять розгорнуті списки авторського складу. Перше оголошення, підготовлене в березні 1860 р., мало підготовчий характер і фактично повідомляло громадськості про появу в столиці нової українофільської ініціативи в найближчому майбутньому. Там не йшлося про авторів і єдиним іменем, окрім підпису самого головного редактора В. Білозерського, було прізвище Д. Кожанчікова, петербурзького книгопродавця, у якого можна було оформити підписку на майбутній журнал [17, с. 544].

Друге оголошення докладалося до найпершого номеру «Основи» за січень 1861 р. [18], третє – до вересневого номеру за 1861 р. й за січень 1862 р. [19]. Третє оголошення збереглося

в двох варіантах. У статті використано повніший варіант, доданий до вересневого номера «Основи» за 1861 р., де присутній псевдонім П. Куліша «Ломус», а відтак його враховано в кількісних підрахунках у межах цієї публікації. Останнє, четверте оголошення, було підготовлене в листопаді 1862 р., наприкінці існування часопису й дійшло до нас лише у цензурній коректурі [20], оскільки не отримало схвалення міністерства внутрішніх справ. Як відомо, міністр П. Валуєв виступив проти переформатування «Основи» з журнального формату на газетний [6, с. 107]. Перед безпосереднім розглядом авторських реєстрів у цих документах варто наголосити, що всі оголошення, за винятком четвертого, також розсилалися окремо через популярні газети й журнали [11, с. 147–148, 151–152]. Тому інформація, яка в них артикулювалася, була адресована не лише безпосереднім підписникам «Основи», а й значно ширшій аудиторії.

В цій статті поняття «анонімізація» застосовується ширше, ніж суто непідписані публікації. Під анонімністю я розумію будь-яке навмисне приховування авторства або суті висловлювання, навіть якщо воно досягнуто за допомогою псевдоніма. В історіографії утвердилася традиція розмежовувати псевдонімні та анонімні (як непідписані) твори, однак такий поділ продиктований передусім практичними завданнями укладання словників псевдонімних і непідписаних творів, що потребують відмінних підходів з огляду на свою специфіку [21, с. 56]. У цій публікації застосовано іншу, більш соціологічну оптику, відповідно до якої псевдонім може бути різновидом анонімності, якщо він нікому не відомий і використовується з метою приховування [22, p. 9]. Показовим прикладом є сатиричний журнал «Искра», що виходив в один час з «Основою», де реальні міста, щоб уникнути цензурної заборони, позначалися псевдонімними назвами на кшталт «Вєдьмінск», «Чєпухінск», «Пріволжск» тощо [23, с. 51]. Так само й новинний відділ, спеціально заборонений цензурою в цьому журналі, був перейменований на «Казки Шахерезади», що надавало можливість маскувати його під своєрідний вимисел і водночас надалі публікувати новини, нерідко висвітлюючи в критичному світлі дії адміністрації тієї чи іншої губернії [24, с. 608].

У таблиці 1 підсумовано кількість дописувачів, яких редакція перелічила в передплатних оголошеннях «Основи».

Стовпець «Авторські підписи» охоплює всі випадки, коли редакція фіксувала імена дописувачів: як справжні, так і псевдонімні. Стовпець «Псевдоніми» відображає загальну кількість псевдонімних підписів у межах усього масиву авторських підписів. Дві наступні категорії показують, чи В. Білозерський позначав для читача, що певний підпис є псевдонімом (колонка «Марковані псевдоніми»), чи, навпаки, приховував цю інформацію (колонка «Немарковані псевдоніми»). Для прикладу як читати таблицю звернімося до другого передплатного оголошення. У ньому В. Білозерський зарахував до авторів «Основи» 73 імені, з яких сім становили псевдоніми. Водночас жоден із них не був спеціально позначений як псевдонім.

Зведені дані демонструють тенденцію редакції журналу «Основа» до більшої прозорості у використанні псевдонімів. Якщо в другому оголошенні жоден із семи псевдонімів не був маркований, то вже у третьому й четвертому оголошеннях кількість маркованих редактором псевдонімів перевищувала кількість немаркованих. Коли у третьому оголошенні маркованих псевдонімів було приблизно в 1,7 раза більше, ніж немаркованих, то в четвертому оголошенні цей розрив зріс удвічі: маркованих псевдонімів було вже у 3,5 раза більше.

Варто окремо підкреслити, що навіть тоді, коли псевдоніми маркувалися, головний редактор ніколи не розкривав, хто саме за ними стояв. У третьому оголошенні він лише зазначав у дужках, що відповідний авторський підпис є псевдонімом, а в четвертому маркував такі підписи астерискою (*). Внаслідок цього в межах одного оголошення могли цілком вільно співіснувати П. Куліш і деякі його альтер-его, зокрема «П. Казюка», «Необачний», «Хоречко», «Хуторянин» [19, с. 558–560]. Тобто читач розумів, що перед ним псевдоніми, однак не міг встановити, кому саме вони належали, якщо не був обізнаний із Кулішевими літературними

Таблиця 1

Авторські підписи й псевдоніми в передплатних оголошеннях журналу «Основа»

Номер оголошення	Авторські підписи	Псевдоніми (загалом)	Марковані псевдоніми	Немарковані псевдоніми
Друге	73	7	0	7
Третє	62	19	12	7
Четверте	110	41	32	9

хитрощами. Періодичні видання другої половини XIX ст. часто вдавалися до подібних практик, аби створити враження великого кола співробітників [25, с. 59].

З чим точно не варто пов'язувати зростання прозорості, особливо в четвертому оголошенні, так це з бажанням редактора догодити цензурним органам. Така інтерпретація може видаватися спокусливою, адже неопубліковане четверте оголошення фактично читали лише цензори, а тому можна вдатися до припущення, чи не зменшив би В. Білозерський кількість позначених псевдонімів у версії для широкої громадськості, тоді як ширша репрезентація у цензурному варіанті мала б продемонструвати благонадійність часопису в очах влади? В. Дудко переконливо доводить, що Петербурзький цензурний комітет і Третє відділення вважали «Основу» цілком благонадійним виданням [6, с. 106; 8, с. 142–143]. До цього можна додати, що навіть після Валуєвського циркуляру 1863 р. випуски «Основи» можна було вільно поширювати в Російській імперії, попри наявність у них, хай і в невеликій кількості, публіцистики та наукових статей українською мовою. Про це свідчить відповідь Петербурзького цензурного комітету від 5 вересня 1870 р. на запит Головного управління у справах друку стосовно того, чи підлягав заборонам часопис «Основа» у попередні роки. Згідно з висновком цензурного комітету, жоден із номерів журналу не був заборонений за цей час [26, арк. 18]. Це виразно контрастує, наприклад, із ситуацією після арешту членів Кирило-Мефодіївського товариства навесні 1847 р., коли забороною супроводжувалися вже випущені й попередньо схвалені цензурою тексти.

Різні читацькі середовища висували набагато більше претензій до часопису, аніж імперська влада. Ключова аудиторія видання мешкала далеко за межами Петербурга, на теренах українських губерній, що зумовлювало хронічну проблему затримок, яка підривала інтерес до видання. До причин падіння читацького кредиту довіри варто віднести і дисбаланс у наповненні журналу: чимало авторів, які надсилали тексти й розраховували на гонорари або принаймні на публікацію, змушені були чекати в черзі й нерідко взагалі не знали, яка доля спіткала їхні твори [15, с. 430]. Додатковим чинником стала й загальна програма «Основи», що декларувала проміжну позицію стосовно різних соціально-політичних питань, зокрема прагнула під однією палітуркою уміститити суперечності між селянами та поміщиками, українською і російською частиною аудиторії [27, с. 61]. Наслідком стало не узгодження цих позицій, а радше накопичення окремих претензій з боку кожної з груп до способу ведення «Основи», що призвело до більше ніж дворазового скорочення кількості підписок на журнал в 1862 р. порівняно з першим роком його існування [13, с. 236].

Саме до читача редакція «Основи» найбільше апелювала в четвертому передплатному оголошенні, намагаючись повернути втрачений кредит довіри у цей поворотний для видання момент. За обсягом це було найбільше з усіх оголошень: воно включало розлогі редакційні рефлексії, визнання прорахунків і пояснення того, як редакція планувала мінімізувати транспортні затримки через перехід журналу в газетний формат. Водночас варто нагадати, що після того, як В. Білозерський не отримав дозволу на переформатування видання, він і далі міг випускати його в попередньому форматі, проте через фінансову скруту вдалося видати лише жовтневий номер за 1862 р. І в цьому контексті цілком логічно, що у четвертому оголошенні редактор подав аж 110 авторських підписів, серед яких промаркував абсолютну більшість псевдонімів, оскільки це також можна розглядати як спробу продемонструвати прозорість часопису у формуванні свого портфеля для аудиторії. Схожий прийом В. Білозерський використав і в другому оголошенні, коли журнал тільки-но з'являвся. В ньому теж був заявлений надзвичайно широкий авторський склад, хоча близько половини осіб, з якими редакція начебто вже встановила контакт, так і не з'явилися на сторінках «Основи». Серед них були, зокрема, В. Ламанський і М. Страхов [18, с. 553], російські публіцисти консервативного спрямування, яких важко уявити близькими до демократичних ідей «Основи», однак їхня поява в оголошенні, очевидно, мала забезпечити прихильність петербурзької читацької аудиторії, для якої ці автори залишалися помітними фігурами.

Розгляньмо тепер конкретні псевдоніми, які редактор вставляв до передплатних оголошень. Сім немаркованих псевдонімів другого оголошення включають: «Ієремія Галка», «Ганна Барвінок», «Лінєйкін», «Марко Вовчок», «М. Т. Номис», «Патриченко» та «Хуторянин» [18, с. 552–553]. Варто зауважити, що в оригіналі підписи зазвичай подавалися у форматі «прізвище – ім'я», однак у статті їх змінено на формат «ім'я – прізвище» для зручності сприйняття. Псевдоніми «Ганна Барвінок», «Марко Вовчок», «М. Т. Номис» та «Патриченко» належали відповідно О. Білозерській-Куліш, М. Вілінській, М. Симонову та

А. Свидницькому. Справжні імена їхніх носіїв у тексті не наводяться. Це були літературні псевдоніми, що виконували радше декоративну, а не маскувальну функцію й відбивали особливості літературного життя XIX ст. Найвідоміший приклад такого псевдоніма в українській літературі, напевно, належить Марку Вовчку, псевдонім якої став поширенішим навіть за її справжнє ім'я. Щодо псевдонімів «Ієремія Галка», «Лінєйкін» та «Хуторянин», то редакція в різних місцях цього оголошення окремо внесла і справжні імена тих осіб, які послуговувалися цими псевдонімами, – відповідно М. Костомарова, М. Тулова та П. Куліша. Такий спосіб подання був свідомим і надавав можливість розмежувати одну й ту саму особу під справжнім ім'ям і під псевдонімом, зберігаючи анонімність. Для пересічного читача, який переглядав цей список, М. Костомаров та «Ієремія Галка» з великою ймовірністю поставали як дві окремі постаті, адже «Ієремія Галка» згадувався редакцією як автор віршів, а М. Костомаров – як автор низки статей з історії України.

Третє оголошення вже містило 19 псевдонімів, серед яких сім –немарковані. Розглянемо ці сім псевдонімів: «Лінєйкін», «І. М.», «Митро Олелькович», «Г. Т.», «Кузьма Шаповал», «Ієремія Галка» та «Галузенко». В. Білозерський не позначив «І. М.» та «Г. Т.» як псевдоніми, оскільки вони є справжніми ініціалами, однак якщо «І. М.» – це Іван Васильович Маркович (1806–1870 рр.), то постать за «Г. Т.» дотепер не розшифровано. Цей автор опублікував в «Основі» дві важливі публіцистичні розвідки на тему смерті Т. Шевченка та самостійності української мови (у № 4 за 1861 і № 8 за 1862 р. відповідно). Цього автора тривалий час некоректно ототожнювали з Григорієм Тарновським (1788–1853 рр.), який помер за 8 років до виходу «Основи» [9, с. 203]. Враховуючи, що справжні ініціали В. Білозерський не позначав як псевдонім, це може бути підказкою для подальших спроб встановлення цієї особи.

Обидва псевдоніми, що приховані в попередньому оголошенні, «Ієремія Галка» та «Лінєйкін», зберігають анонімність і в третьому. Чим могла бути зумовлена така редакційна практика? М. Тулов («Лінєйкін») публікував в «Основі» серію статей під назвою «Гімназійна переписка» (№ 4 і № 5 за 1861 р.), в якій гостро викривав реалії тодішньої гімназійної освіти в Російській імперії, зокрема й практику побиття учнів. Важливо й те, що М. Тулов належав до системи освіти зсередини: у той час він перебував на державній службі в освітньому відомстві, обіймаючи посади в Київському навчальному окрузі [28, с. 305, 308–309]. За цих обставин, публікація настільки критичного тексту під власним прізвищем створювала для М. Тулова очевидні службові ризики. Тому редакція не маркувала псевдонім «Лінєйкін», адже це одразу дискредитувало справжність особи, від якої нібито створюється цей цикл статей: «Іван Лінєйкін». Хоча саме прізвище, вочевидь, натякало на сатиру шкільної освіти, що наближає цей псевдонім, наприклад, до «Міхаіла Бурбонова» – псевдонімний образ члена редакції «Искры» Д. Мінаєва, під яким він імітував прямолінійність солдата і висміював різні особливості військової служби [29, с. 48]. В обох цих випадках маємо сконструйовану маску не лише задля конспірації, а й з метою продукування, бо через ці образи з певними гіперболізованими рисами вироблявся певний комічний, а відтак викривальний ефект.

Щодо М. Костомарова, то псевдонім «Ієремія Галка» він узяв під час навчання в Харківському університеті. Він використав його для своєї дебютної поетичної збірки «Українські балади», яка вийшла друком у 1838 р. [30, с. 39]. Цим псевдонімом він підписував багато листів до друзів та знайомих, адже він відігравав важливе символічне значення для молодого інтелектуала-романтика, тобто тут також йдеться про певний образ. О. Ясь зазначає, що подвійна лояльність М. Костомарова проявилася у його двох псевдонімах: українському («Ієремія Галка») та російському («Іван Богучаров») [30, с. 255]. Отже, навряд чи цей псевдонім можна вважати таким, що мав на меті певну анонімізацію, навіть український поет О. Корсун дізнався справжнє ім'я «Ієремії Галки» у друкарні Харківського університету ще до їхнього особистого знайомства з М. Костомаровим [30, с. 47]. Причина, з якої цей псевдонім у третьому оголошенні не був промаркований, полягає в особливості його подання: він, як і «Галузенко» (П. Морачевський), перелічувався через кому після слів «Вірші українською мовою», де узагальнено вказувалися підписи авторів. В усіх інших випадках цього оголошення кожне ім'я подавалося з нового рядка. Отже, відсутність маркування тут має суто технічне пояснення.

Водночас є підстави вважати, що в «Основі» підпис «Ієремія Галка» все ж виконував функцію анонімізації постаті М. Костомарова, хоча сам по собі цей псевдонім не цілком відповідав цій функції. Й. Ремі звертає увагу на появу в «Основі» вірша «На добраніч» під цим підписом у № 2 за 1861 р. Твір змальовує падіння Вавилона

та глобальний тріумф свободи, що містить чіткий натяк на Російську імперію. Ремі прямо називає цей вірш «політичною агітацією» [7, p. 92]. Якщо у випадку з М. Туловим необхідно було зберегти повну анонімність через гострий критичний текст, то М. Костомаров під цим псевдонімом публікував виключно художні твори українською мовою, що було безпечнішим для громадського сприйняття, бо в такій конфігурації формально промовляв не знаний професор Петербурзького університету, а «Ієремія Галка». Отже, навіть нібито загальновідомий псевдонім міг виконувати функцію формального відмежування автора від тексту. Водночас означення «загальновідомий» варто розуміти контекстуально. «Ієремію Галку» могли впізнавати українські читачі «Основи», проте навряд чи загальновідомим він був для петербурзької аудиторії. Показово, що навіть у Києві в 1925 р. під час опитування 15 студентів-літературознавців третього курсу Київського інституту народної освіти (КІНО) щодо належності псевдонімів різним діячам XIX ст. лише троє знали, що «Ієремія Галка» був псевдонімом М. Костомарова. Не менш прикметно, що ніхто з них не знав, що йому також належав псевдонім «Іван Богучаров» [31, с. 26–27].

У третьому оголошенні також фігурував псевдонім П. Куліша «Хуторянин», однак, на відміну від попереднього оголошення, тут він уже був чітко маркований як псевдонім. Це можна пояснити явищем своєрідної подвійної анонімності в публіцистично-філософській серії «Листи з хутора», де П. Куліш і використовував цей підпис. «Хуторянин», як і у випадку з М. Туловим, – це сконструйований образ людини, що веде певний хутірський спосіб життя і наділений відповідною хутірською філософією та цінностями [32, с. 56–57]. Власне, в останній статті цього циклу, надрукованій у № 11–12 за 1861 р., «Хуторянин» розкривається П. Кулішем як «Козак Белебень» – нібито справжня постать, яка стоїть за цим псевдонімом [33]. Тому для В. Білозерського не було особливого сенсу приховувати «Хуторянина»: уже сама його форма виразно показувала, що йдеться не про людське прізвище, а про певний спосіб саморепрезентації автора як мешканця хутора.

Четверте оголошення подає вичерпний список із 110 авторських підписів, 41 із яких є псевдонімом [20, с. 573–574]. Із 41 можна визначити дев'ять псевдонімів, які В. Білозерський не позначив як псевдонім. Зокрема, це: «Ка-па», «Леся–кий», «С. Мітла», «Ю. Мохраниця», «І. Н. Свячченко», «Г. Т.», «Халявський», «Савва Ч.», «Ст. Шарап». Як бачимо, в цьому оголошенні редакція значно відкритіше сигналізує про псевдонімність тих підписів, які раніше подавалися без відповідних позначок. Так, і «Ієремія Галка», і «Лінєйкін», і «Хуторянин», і «Козак Белебень» присутні в цьому оголошенні як марковані псевдоніми. У випадку з М. Туловим цілком можливо, що його псевдонім і надалі анонімізували б, якби «Гімназійна переписка» продовжувала виходити 1862 р., однак цього не сталося через цензурні обставини. Решту текстів він зміг опублікувати лише через двадцять років у журналі «Вестник Европы» 1881 р. та окремою книгою у відомій типографії Г. Корчака-Новицького того ж року. Так само, найімовірніше, було б продовжено анонімізацію й «Козака Белебня», однак це альтер-его втратило значення для П. Куліша після розриву його контактів з «Основою» навесні 1862 р. та виїзду з Петербурга [34, с. 288]. М. Костомаров у 1862 р. до «Ієремії Галки» вже не звертався і віршів в «Основі» не публікував. Із художніх творів він надрукував там лише казку «Загадка» під справжнім іменем (№ 6, 1862 р.), тоді як основну увагу приділяв питанню збору коштів на україномовні підручники.

Це уможливлює зробити висновки про темпоральність практик анонімізації. Вочевидь, псевдоніми не функціонували в «Основі» як довготривалі засоби конспірації, навпаки – вони використовувалися в нагальних потребах і з часом втрачали свою актуальність. Хоча псевдоніми М. Тулова та П. Куліша мали потенціал до тривалішого функціонування, з різних причин, вочевидь і через досить швидке припинення існування петербурзького часопису, в «Основі» не розвинувся поширений на той час феномен складних літературних масок, здатних жити власним життям упродовж багатьох років. Показовим прикладом такого явища був «Козьма Прутков» – колективний псевдонім, крізь гротескні риси якого група літераторів впродовж 1850–1860-х рр. висміювала бюрократичну систему Російської імперії та інші її імперські риси [35, с. 197–198]. «Ієремія Галка» також не належав до цього типу, оскільки йшлося про значно давніший і вже усталений індивідуальний псевдонім М. Костомарова, який в контексті анонімізації в «Основі» існував лише формально.

Цей висновок наштовхує на думку, що українські публіцисти вдавалися до анонімності радше вимушено, тоді як збереження атрибуції загалом залишалося для багатьох із них важливим, щойно умови ставали сприятливішими. В одній зі статей П. Куліша із «основ'янської» рубрики «Огляд

української словесності», присвяченій М. Гоголю, він полемізував з М. Максимовичем. У цьому тексті П. Куліш підсилює свій аргумент, репрезентуючи себе як автора, який уже написав дві біографії М. Гоголя [36, с. 68]. Йдеться про дві книги, опубліковані ним під псевдонімом «Николай М.» у 1856 р. [37; 38]. Після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства влада заборонила П. Кулішу друкуватися, тож він був змушений покладатися на псевдоніми. На момент його полеміки з М. Максимовичем в «Основі» це обмеження вже було зняте й тому П. Куліш міг знову привласнити собі авторство цих текстів, аби підкріпити власну позицію як авторитетного гоголезнавця.

На тлі іншої тогочасної періодики «Основа» вирізняється тим, що В. Білозерський значно частіше маркував псевдоніми в авторських підписах у передплатних оголошеннях. У грудневому номері «Отечественных записок» за 1860 р. вкладене оголошення містило лише прізвища, іноді скорочені, і редакція не робила жодних позначок щодо псевдонімів [39]. Вересневий номер «Русского слова» за 1863 р. також містив оголошення зі звичайним списком імен без виділення серед них псевдонімів [40, с. 2–3]. В оголошенні газети «Наше время» за 1862 р., передрукованому в «Искре», позначено як псевдоніми лише два підписи з понад 50 авторських підписів [41, с. 4]. В «Основі» вражає не сам факт позначення псевдонімів, а незвично велика кількість таких маркувань, починаючи з третього оголошення (див. таблицю 1). Тому в порівнянні з іншими виданнями це дає підстави говорити про специфіку редакційної практики «Основи», в межах якої псевдонімна природа значної частини авторських підписів була видимою для читача.

Висновки. Розгляд передплатних оголошень журналу «Основа» показує, що практики анонімізації були важливою складовою редакційної політики цього видання й виконували одразу низку функцій. Насамперед, зіставлення другого, третього та четвертого оголошень дає змогу зафіксувати виразну тенденцію до зростання прозорості у маркуванні псевдонімічної природи більшості авторських підписів перед своїми читачами. Це було пов'язано з ширшими потребами редакції «Основи» повернути кредит довіри перед громадськістю, особливо перед спробою переформатування журналу в газетний формат напередодні 1863 р. Це було унікальним явищем «Основи» і в іншій періодиці того часу такої практики не простежено. Водночас ця прозорість не означала розкриття реальних осіб, що стояли за псевдонімами. Навіть у тих випадках, коли В. Білозерський спеціально позначав певний підпис як псевдонім, він не пояснював читачеві, кому саме той належав. Відтак маркування псевдоніму не скасовувало анонімізації, у межах одного оголошення могли співіснувати реальне ім'я автора і низка його або її псевдонімів.

Розглядаючи конкретні випадки репрезентації псевдонімів М. Тулова, М. Костомарова та П. Куліша, можна дійти висновку, що в кожному з них потреба в анонімізації мала різні причини. Водночас усі три випадки об'єднує те, що ця практика не набувала тривалого характеру й потреба в приховуванні досить швидко втрачала актуальність, що добре простежується в передплатних оголошеннях. Попри відмінність конкретних обставин, і для самих авторів, і для редакції анонімність мала радше ситуативне, ніж принципове значення. Для чиновника освітнього відомства М. Тулова сконструйований образ Івана Лінєйкіна гарантував можливість зберегти своє становище після публікації гострої соціальної критики на умови офіційної шкільної освіти в гімназіях. Це була класична ситуація приховування свого реального імені, пишучи на чутливу для влади тему, тим більше будучи людиною з середини. Випадок М. Костомарова був складнішим. Його псевдонім «Ієремія Галка» не створювався спершу як конспіративний, однак у контексті «Основи» він усе ж міг слугувати формою символічного відмежування автора від текстів іншого типу. Якщо свої історичні праці М. Костомаров підписував власним ім'ям, то поетичні твори українською мовою, часом політично загострені, з'являлися під цим літературним образом, який формально знімав пряме ототожнення цих висловлювань із постаттю професора Петербурзького університету. У випадку псевдонімів П. Куліша, передусім «Хуторянина» і пов'язаного із ним «Козака Белебня», анонімізація використовувалася для створення певної характерної постаті, через яку можна було артикулювати специфічну хутірську філософію.

Список літератури:

1. Hesketh I. Victorian Jesus: J. R. Seeley, Religion, and the Cultural significance of Anonymity. Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press, 2017. 272 p.

2. Дмитриев В. Скрывшие имя свое (из истории анонимов и псевдонимов). Москва: Наука, 1980. 312 с.

3. Полевой К. О литературных подлогах, псевдонимах, похищениях, кражах и обманах. *Санкт-Петербургские ведомости*. 1849. № 77. 10 квітня. С. 308.

4. Arrese Á. The evolution of anonymity in The Economist. *Media History* 2022. Vol. 28, no. 1. P. 111–124. DOI: 10.1080/13688804.2021.1888703.
5. Михалевич О. Костомаров в петербурзькій громаді 1860-х рр.: з споминів Вол. Менчица. *Україна*. 1925. № 3. С. 66–68.
6. Дудко В. «Основа» у жандармських матеріалах. *«Основа» та її епоха: джерелознавчі студії*. Київ, 2024. С. 91–118.
7. Remy J. Brothers or Enemies: The Ukrainian National Movement and Russia from the 1840s to the 1870s. Toronto: University of Toronto Press, 2016. 344 p.
8. Дудко В. Із цензурної історії «Основи». *«Основа» та її епоха: джерелознавчі студії*. Київ, 2024. С. 119–143.
9. Дудко В. Хронологія видання «Основи». *«Основа» та її епоха: джерелознавчі студії*. Київ, 2024. С. 187–213.
10. Дудко В. «Каракозовська історія» і доля архіву «Основи». *«Основа» та її епоха: джерелознавчі студії*. Київ, 2024. С. 493–520.
11. Дудко В. Передплатні оголошення «Основи»: хронологія, способи поширення. *«Основа» та її епоха: джерелознавчі студії*. Київ, 2024. С. 145–154.
12. Дудко В. Ще про оголошення редакції «Основи». *«Основа» та її епоха: джерелознавчі студії*. Київ, 2024. С. 155–172.
13. Дудко В. Авдиторія «Основи»: кількісний вимір. *«Основа» та її епоха: джерелознавчі студії*. Київ, 2024. С. 227–247.
14. Дудко В. Марко Вовчок в «Основі»: реалії і міти. *«Основа» та її епоха: джерелознавчі студії*. Київ, 2024. С. 357–399.
15. Дудко В. Із коментаря до листів Анатолія Свидницького. *«Основа» та її епоха: джерелознавчі студії*. Київ, 2024. С. 427–439.
16. Дудко В. Українсько-російська двомовність «Основи»: стратегія і практика. *«Основа» та її епоха: джерелознавчі студії*. Київ, 2024. С. 173–186.
17. Белозерский В. I [Перше передплатне оголошення]: Об издании южнорусского литературно-ученого вестника «Основа». *«Основа» та її епоха: джерелознавчі студії*. Київ, 2024. С. 541–544.
18. Белозерский В. II [Друге передплатне оголошення]: С января 1861 года будет издаваться «ОСНОВА, южнорусский литературно-ученый вестник». *«Основа» та її епоха: джерелознавчі студії*. Київ, 2024. С. 544–554.
19. Белозерский В. III [Третє передплатне оголошення]: «ОСНОВА, южнорусский литературно-ученый вестник». *«Основа» та її епоха: джерелознавчі студії*. Київ, 2024. С. 554–561.
20. Белозерский В. IV [Четверте передплатне оголошення]: «Основа, южнорусский литературно-ученый вестник», будет издаваться и в 1863 году. *«Основа» та її епоха: джерелознавчі студії*. Київ, 2024. С. 561–575.
21. Кравченко-Максименкова Н. Аноніми та псевдоніми в загальній і в українській бібліографії. *Методологічний збірник*. 1928. Т. 1. С. 18–60.
22. DeGloma T. Anonymous: The Performance of Hidden Identities. Chicago–London: University of Chicago Press, 2023. 272 p.
23. Ямпольский И. Г. Сатирические и юмористические журналы 1860-х годов. Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1973. 168 с.
24. Быховский Н. Из архива Курочкинской «Искры». *Литературное наследство*. 1936. Т. 25/26. С. 606–617.
25. Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.). Київ: Наукова думка, 1969. 559 с.
26. [Лист від Головного управління у справах книгодрукування до Петербурзького цензурного комітету, 05.09.1870]. *РДІА*. Ф. 777. Оп. 2. Спр. 127 (1870 р.). Арк. 18.
27. Дудко В. Альманаховий проєкт Куліша (1859 рік). *«Основа» та її епоха: джерелознавчі студії*. Київ, 2024. С. 55–76.
28. Гербель Н. М. А. Тулов. *Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко*. Санкт-Петербург, 1881. С. 305–311.
29. Ямпольский И. Г. Сатирическая журналистика 1860-х годов. Журнал революционной сатиры «Искра» (1859–1873). Москва: Художественная литература, 1964. 623 с.
30. Ясь О. Багатоликий Микола Костомаров. Київ: Либідь, 2018. 304 с.
31. К. Н. До питання про українські псевдоніми. *Бібліотечний журнал*. 1925. № 8–10. С. 25–29.
32. Назаренко М. Творець нової епістолярної культури. *Локальна історія*. 2026. № 1. С. 54–57.
33. Козак Белебень [Куліш П. О.]. Листи з хутора. Лист 5. *Основа*. 1861. № 11–12. С. 122–128.

34. Дудко В. Шевченко і Куліш в оголошенні про передплату на «Основу» 1862 року. *Тарас Шевченко: джерелознавчі студії*. Київ, 2014. С. 279–288.
35. Заславский Д. Козьма Прутков и его родители. *Литературное наследство.* 1932. Т. 3. С. 197–201.
36. Кулиш П. Гоголь, как автор повестей из украинской жизни. *Основа*. 1861. № 4. С. 67–90.
37. Николай М. [Кулиш П. А.]. Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем: в 2 т. СПб: В тип. А. Якобсона. 1856. Т. 1. 321 с.
38. Николай М. [Кулиш П. А.]. Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем: в 2 т. СПб: В тип. А. Якобсона, 1856. Т. 2. 339 с.
39. Краевский А., Дудышкин С. В «Отечественных записках» 1861 г. будут помещены, между прочим, следующие повести, рассказы и учёные статьи. *Отечественные записки.* 1860. № 12. С. [1].
40. Об издании журнала «Русское слово» в 1864 году. *Русское слово*. 1863. № 9. С. 1–4.
41. Павлов Н. Ежедневная политическая и литературная газета «Наше время». *Искра*. 1862. № 2. С. 3–4.

Tonoian A.A. ANONYMIZATION PRACTICES OF CONTRIBUTORS IN SUBSCRIPTION ANNOUNCEMENTS OF THE JOURNAL «OSNOVA» (1861–1863)

The article examines practices of anonymizing authorship in the second, third, and fourth subscription announcements of «Osnova», each containing an extensive list of names. Here, «anonymization» means the deliberate concealment of either an author's name or the true meaning of a statement, noting that a pseudonym may also serve as a form of anonymization. The paper reveals how the editorial board, represented by V. Bilozersky, shaped the perception of its circle of contributors through the specific representation of authors' real names and pseudonyms. Quantitative analysis demonstrates a growing trend toward greater transparency in marking the pseudonymous nature of a significant number of authorial signatures. In an effort to restore readers' interest, especially in late 1862, «Osnova» used several strategies to attract attention. For instance, the journal attempted to present itself as transparent by openly informing readers about the pseudonymous nature of certain signatures, yet still without revealing the authors' real identities. Comparison with other periodicals published alongside «Osnova» underscores the originality of this strategy. Contemporary journals rarely used open references to pseudonyms in subscription announcements. Through three representative figures, the article identifies the main motives behind authorial anonymization and traces the ways it appeared in subscription announcements. Specifically, educational department official M. Tulov used the satirical mask of «Lineikin» to avoid professional risks after publishing a harsh critique of gymnasium education. M. Kostomarov applied the pseudonym «Ieremiia Halka» to symbolically separate his Ukrainian-language poetic works from his official status as a professor at St. Petersburg University. P. Kulish, in turn, utilized the masks of «Khutorianyn» and «Kozak Beleben'» to construct a specific literary persona through which he articulated his own khutir (farmstead) philosophy. The study shows that anonymization practices in «Osnova» had a primarily situational and temporary character. Contributors generally did not aim to create long-lasting literary mystifications and often reclaimed authorship of their texts as soon as censorship or socio-political conditions became more favorable.

Keywords: *the journal «Osnova», anonymization, pseudonym, subscription announcement, editorial policy, authorship, second half of the nineteenth century.*

Дата першого надходження статті до видання: 31.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

UDC 94(477.64)"2014":323.173-048.66]:316.658.4(470)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.23

Totska S.I.
https://orcid.org/0000-0002-8229-1360
Zaporizhzhia National University

Boiko O.V.
https://orcid.org/0000-0001-7217-1704
Zaporizhzhia National University

THE FAILURE OF THE "RUSSIAN SPRING" IN ZAPORIZHZHIA AS A MANIFESTATION OF DECOLONISATION AND RESISTANCE TO RUSSIAN NARRATIVES (MARCH–MAY 2014)

This article examines the failure of the so-called "Russian Spring" in Zaporizhzhia in March–May 2014 as a manifestation of local resistance to Russian imperial narratives and an important element in the processes of decolonisation of Ukrainian society. It analyses the political, social and informational factors that contributed to the failure of attempts to destabilise the situation in the city and implement a scenario similar to the events in Donbas. Particular attention is paid to the role of civil society, local activists, volunteer initiatives and pro-ukrainian mobilisations, which became key factors in containing pro-russian forces. The mechanisms for spreading Russian propaganda narratives about the so-called "Russian world", the "protection of the Russian-speaking population" and the "federalisation" of Zaporizhzhia with the so-called pseudo-republics of the DNR/LNR are examined, as well as the forms of public counteraction to these discourses in the city's information and public space. It is demonstrated that the active civic stance of residents, support for Ukraine's territorial integrity, and the consolidation of local communities have become key factors in neutralising pro-Russian movements. The article also examines the failure of the so-called "Russian Spring" as part of a broader process of decolonisation, manifested in the rejection of imperial political and cultural models, the affirmation of Ukrainian identity, and the formation of new practices of civic solidarity. In this context, decolonisation is not merely a process of symbolic or cultural change, but a deeper transformation of public consciousness linked to overcoming the long-standing influence of Russian imperial and post-Soviet narratives. It is concluded that the events of spring 2014 in Zaporizhzhia served as an important example of successful social mobilisation and effective counteraction to russian narratives in the south-eastern region of Ukraine.

Keywords: *decolonisation, "Russian Spring", russian narratives, information warfare, civil society, Zaporizhzhia.*

Statement of the problem. The events of spring 2014, related to attempts to implement the so-called "Russian Spring" project in the south-eastern regions of Ukraine, became an important challenge for Ukrainian statehood, regional stability and national identity. The Russian Federation actively used political, informational and propaganda tools to spread narratives about "Russian world", "protection of the Russian-speaking population" and the need for "federalization" of Ukraine. In several cities, these processes led to the escalation of the conflict and armed confrontation, but in some regions, particularly in Zaporizhzhia, attempts at destabilisation were unsuccessful.

Despite the activity of pro-Russian forces and the presence of informational influence from Russia, the scenario of the so-called "Russian Spring" in Zaporizhzhia was not implemented. At the same time, the reasons for this failure and the mechanisms of public opposition to Russian narratives remain insufficiently researched in Ukrainian historiography. In this context, it is important to consider the events in Zaporizhzhia in March–May 2014 through the prism of decolonisation processes. It is about the gradual overcoming of imperial political and cultural narratives, which for a long time formed the idea of the south-eastern regions of Ukraine as part of the "Russian world".

© Totska S.I., Boiko O.V., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

The analysis of the failure of the "Russian Spring" in Zaporizhzhia makes it possible to better understand the mechanisms of public opposition to Russian information expansion and the role of local communities in the processes of establishing Ukrainian civic identity.

Analysis of recent research and publications. Today, there are few scientific publications devoted to the study of the issue of decolonization in the territory of Southern Ukraine, as well as in. Zaporizhzhia. This creates a scientific gap that must be filled in order to fully understand the regional specificity of these historical events.

However, there are several scientific works that relay the all-Ukrainian nature of these phenomena. Among the works devoted to all-Ukrainian topics, the works of O. Bazhana [1], I. Grabovska, S. Grabovsky [3], M. Boychenko [2], etc. The regional aspect of the events of the Revolution of Dignity and its component Anti-Maidan, the subsequent events of the so-called "Russian Spring" were studied by G. Turchenko and S. Totska [9, 10].

The authors of Ewuoso C. [6], Tuck E. [7] consider the processes of decolonization at the international level and pay special attention to the course of these processes on the territory of Ukraine, in particular in the conditions of the Russian-Ukrainian war and its active phase.

Task statement. In view of the above, the purpose of the article is to analyze the failure of the "Russian Spring in Zaporizhzhia in March" May 2014 and to study the mechanisms of public opposition to Russian narratives in the context of the processes of decolonization of the Ukrainian public and information space [8, p. 145–147].

Outline of the main material of the study. Presentation of the main material. After the events of the Revolution of Dignity and the escape of the President of Ukraine, Viktor Yanukovych, on February 22, 2014, early presidential elections were announced, which took place on May 25, 2014. According to their results, Petro Poroshenko won the first round. The election process took place in extremely difficult conditions, since at that time, open Russian aggression against Ukraine had already begun, which was manifested in the annexation of the Autonomous Republic of Crimea and the escalation of the armed conflict in Donbas [10, p. 264].

Against the background of the all-Ukrainian political crisis and the beginning of Russian aggression in the south-eastern regions, the activities of pro-Russian organizations that tried to implement the scenario of the so-called "Russian Spring" intensified. One of the key elements of this scenario was the spread of informational narratives about the "Russian world", the need for "protection of the Russian-speaking population", and the idea of creating a new political entity called "Novorossiya". Such messages were actively spread through Russian media, social networks and pro-Russian political structures [4].

The events unfolding in the city of Zaporizhzhia in the spring of 2014 were a reflection of the general aggravation of the political situation in Ukraine. In March and April 2014, Anti-Maidan actions were held on Soborny Avenue, during which pro-Russian activists expressed support for the ideas of creating "Novorossiya" and called for the separation of the region from Ukraine. Motorcades with Russian flags moved through the streets of the city, which greatly increased tensions in society. Representatives of the former Zaporizhzhia Anti-Maidan gathered near the city government building, trying to demonstrate the presence of pro-Russian forces in the region [5].

At the same time, pro-Ukrainian forces were also active in the city. Already on March 2, 2014, a rally against the aggressive policy of the President of the Russian Federation, V. Putin. The action was held under the slogan "Putin away!" A characteristic feature of this rally was the absence of party symbols or flags of public organizations. The participants used exclusively the state flags of Ukraine, which testified to the consolidation of citizens around the idea of protecting state sovereignty. Posters appeared on the facade of the building of the Zaporizhzhia Regional State Administration with the inscriptions "Enemy – is not the Russian people, but dictator Putin", "Ukrainians for peace", "Ukraine is in danger", "We love Ukraine!", "Russia, stop maniac!" [4].

After the change of the central government, the process of updating the leadership on the ground began. Valery Baranov, the former mayor of Berdyansk, was appointed as the new head of the Zaporizhzhia Regional State Administration. On March 4, 2014, he met with Maidan activists, which caused a mixed reaction among the participants of the protest movement. In particular, public activist and well-known Zaporizhzhia anti-corruption fighter A. Shevchenko opposed this appointment, accusing V. Baranov of involvement in corruption schemes in previous years. The next day, March 5, 2014, during the "round table" in the regional state administration, he distributed a leaflet in which he criticized the political activities of the newly appointed head of the region and demanded his resignation [4].

On the same day, pro-Russian activists made an attempt to install the flag of the Russian Federation on the building of the Zaporizhzhia Regional State

Administration. In response to this, members of the People's Self-Defence were on high alert. A medical centre was even set up in the building of the regional council in case of possible clashes. Posters appeared on the facade of the administrative building with the inscriptions "No war", "No lies", "No Putin! Ukraine is one!", "Shh! Speak Russian more quietly! Because Putin will hear and send troops in your direction for your own salvation! ", as well as a comparison of V's policy. Putin with the aggression of Nazi Germany in 1941: "22.06.1941 – Hitler = 01.03.2014 – Putin", "Vova, why did you shave your moustache? (left – drawing of Hitler, right – Putin)" [5].

Civil self-organisation structures played a significant role in stabilizing the situation. People's Self-Defence of the city of Zaporizhzhia united mainly working citizens, students and representatives of various public organizations. They were on duty even at night, ensuring the protection of administrative buildings and public order [9, p. 140].

Mass pro-Ukrainian rallies became an important manifestation of civil mobilization. On March 16, 2014, a rally was held near the Zaporizhzhia Regional State Administration under the slogan "Ukraine is in danger! Our strength is in unity!". Representatives of the "Women's Hundred" organized the symbolic "Ukrainian Circle", during which they performed Ukrainian songs and dances in national dress. The action "We draw Ukraine" was held for children, which was aimed at demonstrating the peaceful nature of the protests [5].

One of the hardest moments of the confrontation was the events of April 13, 2014, which were called "egg Sunday". That day, pro-Russian activists tried to hold a rally in the city centre, but were surrounded by representatives of Self-Defence, "Right Sector" and other pro-Ukrainian activists. For seven hours, the opposing sides remained separated by the border of law enforcement officers [5].

During the conflict, Euromaidan supporters pelted pro-Russian demonstrators with eggs and flour. The law enforcement officers tried to take the participants of the Anti-Maidan out by car bombs, but these attempts were accompanied by attacks on the transport, in particular, the cars were hit by headlights and brake lights, and one of the car bombs even caught fire as a result of a firecracker explosion. Later, a bus approached the scene, but it was also blocked, so it was not possible to evacuate people. The confrontation lasted until the evening, and even with the onset of darkness, the situation remained tense. These events were later called "egg Sunday" [4].

On April 16, 2014, a crowded pro-European rally was held on the Maidan near the Zaporizhzhia Regional State Administration building under the slogan "Cherry blossoms". During the evening, its chairman I. Artyushenko emphasized that Ukrainians, including residents of Zaporizhzhia, must demonstrate that the city is an integral part of Ukraine, and efforts aimed at its protection are not in vain. Such words reflected the desire of the Zaporozhians to testify their support for Ukrainian statehood. To create an appropriate atmosphere, the head of the People's Council, O. Tkachenko, read Taras Shevchenko's poem "Cherry orchard near the house". This work gave the event a special symbolic meaning, because it represents the peaceful and harmonious life of the Ukrainian people, which at that time was under threat [4, 5].

On April 27, 2014, another meeting was held, organized by pro-European youth under the leadership of I. Artyushenko, which took place under the slogan "We are for peace". During his speech, he emphasized that manifestations of separatism in Zaporizhzhia will not have support, as the court decided to ban the holding of rallies of the organization "Slavyanskaya gvardiya". Active participant of the Maidan and co-chairman of the Zaporizhzhia city organization of the All-Ukrainian Association "Svoboda", T. Knysh, noted that the relatively calm situation in the city was the result of joint efforts of its residents and law enforcement agencies, which sided with the community. He also emphasized that the police need the support of society during this period, because their activities are aimed at protecting the interests of citizens [10, p. 273].

In May 2014, events related to the "Russian spring" in Zaporizhzhia took on a new informational colour. So, on May 4, 2014, there were reports on social networks that a certain "Novorossiysk" organization called "Blockada" allegedly introduced its own plastic "passports". It was noted that these documents were to be received by members of the special battalion "Peremoha", which was positioned as part of the Zaporizhzhya-Dnipropetrovsk resistance forces "Blockade". According to widespread information, a group of Zaporozhian residents planned to travel to Crimea to obtain approximately one hundred such documents [5].

In April–May 2014, pro-Russian organizations operated in the region, in particular the so-called "South-Eastern Front", which tried to mobilize Russian supporters in Zaporizhzhia. However, the activities of this structure did not receive significant support among the local population. The main part of

its participants were elderly people, and the number of active supporters of separatism was estimated at approximately 50–70 people. Law enforcement agencies and the Security Service of Ukraine took active measures to counter separatism. Numerous searches were conducted, in which weapons were seized, and persons suspected of sabotage activities were detained. According to the then head of the regional prosecutor's office, O. Shatskyi, by May 2014, law enforcement agencies managed to completely stabilize the situation in the region [5].

Note that attempts to implement the scenario of the so-called "Russian spring" in Zaporizhzhia were defeated. Plans to create the so-called "Zaporizhzhia People's Republic" were not implemented due to the lack of mass support among the population and active opposition from civil society. The events of spring 2014 became an important example of how the local community was able to resist Russian informational narratives and attempts to destabilize the region [4].

Including these processes can be considered as a manifestation of decolonization of social consciousness, in particular in the city of Zaporizhzhia. The refusal of the majority of citizens of Zaporizhzhia to support the ideas of the "Russian world" proved the gradual overcoming of imperial political and cultural narratives, which had spread for a long time in the information space of the region. Consolidation of citizens around Ukrainian statehood, active participation in public initiatives and protection of the city from separatist provocations became important elements of the formation of a new civic identity [4].

Conclusions. So, the events of March–May 2014 in Zaporizhzhia marked a significant stage in the formation of local resistance to Russian political and informational influence. During this period, against the backdrop of the events following the Revolution of Dignity and the onset of Russian aggression, processes of re-evaluating historical memory, identity and political orientations gained momentum in Ukraine. In Zaporizhzhia, these processes can be viewed as a manifestation of decolonisation.

One of the key factors in the decolonisation processes was the revitalisation of civil society. Following Russia's annexation of Crimea in 2014 and the start of attempts to implement the so-called "Russian Spring" scenario, pro-Russian forces organised rallies aimed at spreading the ideas of "federalization", annexation to Russia, or the creation of pseudo-state entities modelled on those that emerged during the war in eastern Ukraine. However, in Zaporizhzhia, these attempts met with significant resistance from pro-Ukrainian activists, volunteers, veterans and local residents.

Decolonisation processes manifested themselves primarily in the city's symbolic space. The proliferation of Ukrainian symbols, mass patriotic rallies, demonstrations in support of Ukraine's territorial integrity and the organisation of self-defence groups contributed to the formation of a new civic solidarity. Ukrainian historical narratives linked to the Cossack heritage and traditions of the Zaporizhzhia region began to be voiced more actively in the public sphere, contrasting with the Russian imperial interpretation of the region's history.

Countering Russian propaganda played a significant role in the decolonisation process. Civic initiatives, journalists and activists were active in the city, refuting Russian narratives about the "oppression of the Russian-speaking population" or the "need to protect Russians". Alternative information was disseminated through social media, the media and public campaigns, which helped foster a critical attitude towards Russian propaganda messages.

Another manifestation of decolonisation processes was the emergence of new practices of civic self-organisation. In Zaporizhzhia, volunteer and defence initiatives sprang up, supporting the Ukrainian military and assisting law enforcement agencies in maintaining order and countering pro-Russian provocations. These processes helped to strengthen local identity, based on support for Ukrainian statehood.

The events of the spring of 2014 in Zaporizhzhia witnessed a gradual break with the colonial paradigm, within which the region was positioned for a long time as part of the "Russian world and the sphere of cultural and political influence of Russia. The active position of local communities, resistance to pro-Russian mobilization practices and support for the state sovereignty of Ukraine became manifestations of the formation of a new civic identity.

The events of March–May 2014 showed that the residents of. Zaporizhzhia actively defended the territorial integrity of Ukraine, demonstrating an unwillingness to succumb to pro-Russian influences. Massive pro-European rallies, vigils and mobilization of public organizations testified to a high level of civic activity and patriotism.

The refusal of citizens of Zaporizhzhia from pro-Russian ideas and the active support of Ukrainian symbols and cultural narratives testify to the process of decolonization, conscious distancing from Russian narratives and the restoration of their own national identity. The failure of pro-Russian actions in Zaporizhzhia, the lack of mass support for pro-Russian organizations and separatist initiatives, demonstrated that Russia's external influence could not change the political and cultural orientation of the city.

The failure of the "Russian Spring" in Zaporizhzhia can be interpreted as one of the practical manifestations of decolonization, which took place not only at the level of state policy, but also in the everyday practices of citizens, in the rethinking of historical memory, symbolic space and political loyalty. This process was accompanied by the gradual displacement of Russian imperial narratives and the establishment of Ukrainian national and civil discourse in the public space of the region.

So, the events of spring 2014 in Zaporizhzhia became a symbol of opposition to imperial narratives and fakes in the conditions of the Russian-Ukrainian war.

Bibliography:

1. Bazhan O. What is decolonization in the Ukrainian public space in the conditions of the Russian-Ukrainian war? A turning point: Russia's war against Ukraine in the time layers and spaces of the past. Dialogues with historians: in 2 books. /edited by: G. Boryak, O. Yas ; resp. ed. IN. Smoliy; National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 2022. Kn. 1, Chapter 1. S. 109–111.

2. Boychenko M. The main directions of countering "Russian peace" in Ukraine: the task of decolonization. Philosophy of education. Philosophy of Education. 2023. 29 (2). S. 60–77. DOI: https://doi.org/10.31874/2309-1606-2023-29-2-4

3. Grabovska I., Grabovskyi S. Waves of globalization, decolonization and geopolitical subjectivity. Ukrainian studies. 2023. № 1(86). S. 212–225. DOI: https://doi.org/10.30840/2413-7065.1(86).2023.275328

4. Interview S. Totska with a participant of the Anti-Maidan. Zaporizhzhia Maria, m. Zaporizhzhia. 04/27/2019.

5. Interview S. Totska with a participant of the Anti-Maidan in. Yuriy Zaporizhzhia. 02/05/2023.

6. Ewuoso C. Decolonization Projects: Achieving Inclusion with Cultural Sensitivity. Voices in Bioethics. 2023. № 9. Pp. 1–7.

7. Tuck E., Yang W. Decolonization is not a metaphor. Decolonization: Indigeneity, Education & Society. 2012. Vol. 1, №. 1. Pp. 1–40.

8. Totska S. Zaporizhzhia region in the conditions of the Revolution of Dignity and the deployment of aggression of the Russian Federation against Ukraine (November 2013 – May 2014) Dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Philosophy in speciality 032. History and archaeology. Zaporizhzhia National University. Zaporizhzhia, 2025. 309 p.

9. Turchenko G., Totska S. Revolution of Dignity in Zaporizhzhia: chronicle of events (November 2013 – February 2014) Zaporizhzhia Historical Review. 2021, №57. S. 139-147. DOI https://doi.org/10.26661/zhv-2021-5-57-16

10.Turchenko G., Totska S. Revolution of Dignity in Zaporizhzhia (November 2013 – February 2014). EMINAK. 2024. №. 4 (48). S. 260-278. DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2024.4(48).763

Тоцька С.І., Бойко О.В. ПРОВАЛ «РУССКОЙ ВЕСНИ» У ЗАПОРІЖЖІ ЯК ПРОЯВ ДЕКОЛОНІЗАЦІЇ ТА ПРОТИДІЇ РОСІЙСЬКИМ НАРАТИВАМ (березень–травень 2014 р.)

У статті досліджується провал так званої «русской весни» у Запоріжжі в березні–травні 2014 р. як прояв локальної протидії російським імперським наративам та важливий елемент процесів деколонізації українського суспільства. Проаналізовано політичні, соціальні та інформаційні чинники, які вплинули на невдачу спроб дестабілізації ситуації в місті та реалізації сценарію, подібного до подій на Донбасі. Особливу увагу приділено ролі громадянського суспільства, місцевих активістів, волонтерських ініціатив і проукраїнських мобілізацій, що стали ключовими факторами стримування проросійських сил. Розглянуто механізми поширення російських пропагандистських наративів про так званий «русский мир», «захист російськомовного населення» та «федералізацію» м. Запоріжжя з так званими псевдореспубліками ДНР/ЛНР, а також форми суспільної протидії цим дискурсам у міському інформаційному та публічному просторі. Показано, що активна громадянська позиція мешканців, підтримка територіальної цілісності України та консолідація місцевих спільнот стали важливими чинниками нейтралізації проросійських рухів. У статті також розглядається провал так званої «русской весни» як складова ширшого процесу деколонізації, що проявляється у відмові від імперських політичних та культурних моделей, утвердженні української ідентичності та формуванні нових практик громадянської солідарності. У цьому контексті деколонізація є не лише як процесом символічних чи культурних змін, а глибшою трансформацією суспільної свідомості, пов'язаною з подоланням тривалого впливу російських імперських і пострадянських наративів. Зроблено висновок, що події весни 2014 р. у Запоріжжі стали важливим прикладом успішної суспільної мобілізації та ефективної протидії російським наративам у південно-східному регіоні України.

Ключові слова: *деколонізація, «русская весна», російські наративи, інформаційна війна, громадянське суспільство, Запоріжжя.*

Дата першого надходження статті до видання: 25.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

UDC 37.014.5:63:94:342.1(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.24

Fedorova I.V.
https://orcid.org/0000-0002-6345-2309
Odessa State Agrarian University

Cheban O.M.
https://orcid.org/0000-0002-7271-17
Odessa State Agrarian University

Romanenko T.I.
https://orcid.org/0000-0002- 3752-8701
Odessa State Agrarian University

HISTORICAL CONTINUITY OF EDUCATIONAL POLICY AS THE BASIS OF UKRAINIAN STATESHIP AND THE MODERN PHILOSOPHICAL CHALLENGE TO NATIONAL PEDAGOGY UNDER EUROPEAN INTEGRATION

The article provides a historical and pedagogical analysis of the formation and development of the system of lower agricultural education in the South of Ukraine in the second half of the 19th – early 20th centuries in the context of the historical continuity of educational policy and its significance for the formation of Ukrainian statehood. The relevance of the study is due to the need to understand the historical experience of the development of agricultural education as an important component of the national educational tradition and as a basis for modern reforms in the context of Ukraine's European integration progress. In modern educational discourse, the issue of the heredity of educational practices acquires special importance, since the formation of an effective educational policy is impossible without taking into account the historical experience of the institutional development of education and pedagogical thought.

The study reveals the contradictory nature of the formation of a network of lower agricultural educational institutions within the educational policy of the Russian Empire. It is shown that the active institutional expansion of agricultural education was combined with its subordination to the economic interests of large landownership and the imperial administration. At the same time, the creation of lower agricultural schools contributed to the spread of practical agronomic knowledge among the population, the formation of a professional culture of agriculture and the gradual establishment of a system of professional training for the agricultural sector. The article analyzes the typology of educational institutions, their structure and features of the educational process, in particular the activities of lower agricultural schools of the 1st and 2nd categories, specialized schools and short-term courses organized by zemstvos and agricultural societies.

Special attention is paid to the development of pedagogical methods of teaching agricultural disciplines at the beginning of the 20th century. The contribution of teachers and scientists to the formation of the principle of combining theoretical training with practical activities, the modernization of curricula and the introduction of new methodological approaches to the professional training of future specialists is highlighted. It is proved that these processes contributed to the formation of the foundations of agricultural pedagogy as an important direction of professional education.

It is emphasized that the historical experience of the development of agricultural education demonstrates the continuity of educational policy as an important factor of social development and state formation. Understanding these processes in modern conditions acquires a new philosophical and pedagogical significance, since the European integration course of Ukraine sets before the national pedagogy the task of combining its own educational tradition with the European values of humanism, academic freedom and innovation. In this context, the historical experience of organizing

© Fedorova I.V., Cheban O.M., Romanenko T.I., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

agricultural education can serve as an important source for the formation of a modern educational paradigm focused on the development of competencies, professional mobility and responsible citizenship. The European educational paradigm based on the principles of humanistic pedagogy, humanism and interdisciplinarity provides for the development of critical thinking, academic mobility and openness to innovations. In this dimension historical and pedagogical research contributes to a deeper understanding of educational policy transformations and the formation of a national education model capable of organically integrating into the common European educational space.

Keywords: agricultural education, lower agricultural schools, history of education in Ukraine, educational policy, pedagogical methodology, historical continuity, Ukrainian statehood, European integration.

Statement of the problem. The period of development of agricultural education in Ukrainian lands from the second half of the 19th century under study demonstrates a deep contradiction between the social need for modernization of the agrarian sphere and the colonial nature of educational policy. Our goal is to analyze the initial period of the formation of the educational system in the agricultural sector. Formally, the system of lower and middle agricultural schools was being developed quite actively, but its content, structure and goals were determined by imperial interests, and not by the national needs of Ukrainian society.

The philosophical challenge of this model was that education was considered primarily as a tool for training personnel for large landowners' farms, and not as a means of developing the peasantry and raising the agricultural level of the people. Despite the goal of "spreading basic knowledge among the people" proclaimed in the "Normal Provisions on Lower Agricultural Schools" of 1883, in practice the schools recreated the social hierarchy and were oriented towards serving the economic needs of the imperial market. Thus, educational policy was utilitarian and stratificational in nature.

At the same time, modern pedagogical ideas matured within this system, bringing Ukrainian agrarian education closer to European trends. Discussions around teaching methods, the works of R. Straukh and I. Biletsky, the principle of combining theory with practice ("Herbert-Ziller method"), two-year testing of programs – all this indicates the emergence of a scientifically-reflexive approach to vocational education. Educators sought systematicity, methodological unification, logical construction of the course, and a clear statement of the educational and educational goals of disciplines.

Thus, despite the colonial context, agrarian pedagogy of the early twentieth century demonstrated the potential for institutional modernization and methodological renewal. It is here that the philosophical dimension of modern European integration arises: is national pedagogy, while preserving the historical memory of imperial restrictions, able to transform the acquired institutional and methodological developments into an autonomous, humanistically oriented system?

Ukraine's European integration course requires rethinking education not as a tool for economic service but as a space for the formation of subjectivity, critical thinking and professional mobility. The historical experience of agricultural education shows that without harmonizing theory with practice, without a clear program policy and methodological culture, modernization is impossible. At the same time it reminds us of the danger of losing national content under conditions of external regulatory regulation.

Thus, the philosophical challenge to national pedagogy today is to overcome the colonial legacy of utilitarianism and dependence, to transform historically formed educational models into a system that combines European quality standards with Ukrainian cultural and professional traditions.

The study of the historical experience of Ukrainian agricultural education of previous centuries is an important basis for a deeper understanding of modern theoretical and methodological tasks for the development of the educational sector. This becomes especially relevant under conditions of Ukraine's active European vector which requires a reassessment of national educational traditions in the light of integration processes.

In this context our research focuses on the analysis of the formation and development of lower agricultural educational institutions in Southern Ukraine in the late 19th and early 20th centuries which allows us to trace the historical origins of professional agricultural training and its institutional features.

Analysis of recent research and publications. The issue of the development of agricultural education in Ukraine has been in the field of view of domestic scientists for a long time which testifies to its scientific significance and relevance. Over the century researchers have repeatedly addressed various aspects of the formation and functioning of the agricultural education system. In particular, the analytical

investigations of Tochidlovsky G. Ya. and Balashov I. V. are devoted to the general trends in the development of the industry; the historical and pedagogical features of the formation of agricultural education are highlighted in the works of Fedorova I. V.; the issues of the content of education and the organization of a network of agricultural institutions were thoroughly investigated by Bilan L. L. Certain regional aspects of the development of agricultural education have become the subject of scientific studies: in Poltava region – Mykhailiuk O., in Kyiv region – Rybchenko D., in Sumy region – Komlykova G. I.

In addition to these researchers, modern historians of education and agrarian science pay scientific attention to the topic. In particular, P. Sushitsky in a number of publications examines interregional relations of agrarian schools in the context of educational reforms of the 19th and early 20th centuries; V. Yaniv analyzes the impact of socio-economic transformations on the dynamics of the development of agrarian education; O. Zhyvotko focuses on comparative methods of teaching professional disciplines in different types of educational institutions. Recently, I. Fedorova's research has also become more active revealing the issue of the relationship between agrarian education and national-cultural identity which is important for understanding the philosophical foundations of educational policy. Among the works of recent years monographs and articles attract attention where agrarian education is considered not only as a historical and educational phenomenon but also as a socio-pedagogical phenomenon that influenced the transformation of rural society. In particular some studies focus on the methodological aspects of the formation of professional competence of agricultural specialists and on the comparison of imperial models with European practices which is an important perspective for modern discussions on the humanization of education.

Thus, scientific publications of recent decades allow us to outline a broad intellectual context of research in which historical, social and pedagogical, methodological and philosophical approaches interact for a deeper understanding of the development of agricultural education as a component of the educational and social structure of Ukraine.

Task statement. The aim of the article is a comprehensive analysis of the formation and functioning of lower agricultural education in Southern Ukraine in the second half of the 19th – early 20th centuries, in particular, to clarify the content, forms and methods of organizing the educational process. The chronological boundaries of the study cover the period from 1861 and are associated with the consequences of social reforms – peasant (1861), zemstvo (1864) and local government reform (1870) which contributed to the expansion of the network of lower agricultural schools in Ukrainian provinces.

Outline of the main material of the study. The period of Ukrainian agricultural education under study refers us to colonial, imperial times. In the 70s of the 19th century. numerous requests for permission to open lower agricultural schools began to arrive at the offices of the governors of Ukraine (as part of the Russian Empire). Therefore, the government allowed a number of lower agricultural schools under specially approved statutes. Satisfying these requests the government approved in 1883 the "Normal Regulation on Lower Agricultural Schools". According to this regulation, lower agricultural schools were aimed at "spreading among the people basic knowledge of agriculture and the crafts necessary for it, mainly through practical classes" [2, p.64]. LAS had the right to be opened by private individuals, societies or zemstvos and to use appropriations from the treasury in the amount of up to 3500 rubles. They could be allocated up to 500 dessiatines of state land for free use. Education at the LAS lasted three years. They were divided into two categories: the 1st category LAS admitted people who had completed a course of two-class rural schools, and the 2nd category LAS admitted people who had completed a course of folk schools. If necessary, preparatory classes could be organized at the LAS. Due to the various needs of the agricultural environment it was necessary to create LAS of different types which was not provided for by the normal regulations [4].

The following types of agricultural schools functioned:

1. Lower general agricultural schools of the 1st category.

In 1896, the Olgin Agricultural School was founded in the village of Migeya, Elisavetgrad district, Kherson province which was subordinate to the Ministry of Agriculture and State Property [5, p. 182].

2. Lower general agricultural schools of the 2nd category.

The difference between the 1st and 2nd category LAS actually turned out to be insignificant. The course lasted 3 years, but there were mostly 1 or 2 preparatory classes [4].

3. Schools and LAS of horticulture. The program of state schools was broader and devoted more space to theoretical teaching. The main task of the school was teaching horticulture (fruit growing) and vegetable gardening. In addition some schools studied

beekeeping, hop growing, viticulture, sericulture, forestry and winemaking, depending on the county needs [4].

In 1828 the State School of Viticulture, Horticulture and Winemaking was opened at the Nikitsky Botanical Garden in the Crimea [6].

In 1844 the Main School of Horticulture was founded in Odessa [7. p. 343]. In 1874 the Kherson Lower Agricultural School was founded by the provincial zemstvo and in 1882 it was transformed into a secondary school according to the regulations of 1878. For some time the Kherson School was headed by the well-known figure at that time, M. V. Neruchev [8].

4. National School of Dairy Farming. According to the statute of 1890, the National School of Dairy Farming was aimed at training, mainly through practical classes, in cattle breeding, oil production and cheese making. The training lasts 2 years; the third year is devoted entirely or partially to practical classes.

5. Lower schools for other specialties – Goretsk Craft School which aimed to train craftsmen capable of making and repairing agricultural tools and machines as well as operating them and Berezovsko-Pokrovskaya School of Shepherds which aimed to train shepherds and practitioners [4].

6. Women's agricultural schools. The first school, Zozulinskaya, was founded in 1888. These schools taught female students home economics and some special areas of agriculture that were important for the rural housewife. The training usually lasted 2 years [12, p. 84].

7. Practical schools and simplified training courses began to emerge in the last decade of the 19th century to meet the growing need for skilled and inexpensive workers in agriculture. The training was conducted in its separate areas – gardening, horticulture, viticulture, etc. Their organization depended on local conditions. One school was founded in the state estate "Salgirka" near Simferopol, 3 schools were founded by zemstvos, 3 schools – by private individuals and 2 courses – by societies of correctional shelters [4].

The issue of the importance of the development and activity of the lower agricultural school in the south of Ukraine in the 19th – early 20th centuries and possible ways of its improvement were discussed many times at conferences of educators from technical, professional, agricultural branches, at congresses dedicated to the topic of agronomic assistance to the rural population as well as at meetings at the Department of Agriculture.

The educational community immediately joined the lively discussion of didactics and teaching methods of professional agricultural disciplines. The Department of Agriculture published the works of R. Strauch "Curriculum and Teaching Programs" and "Didactics and Teaching Methods". These publications became a significant phenomenon in the process of formation and development of agricultural education. Teaching programs directed the teacher to what exactly needs to be taught and what should be studied, and didactics together with the methodology comprehensively considered the question of how to teach in order to achieve success and thereby fulfill the curriculum. Thus, R. Strauch in his works highlighted the essential elements of agricultural pedagogical work. According to V. Perekhod, R. Strauch's work "Curriculum and Teaching Programs" became a desk book for teachers of the agricultural sphere.

A significant advantage is the fact that the teacher was able not only to clearly track the sequence of the course read but also to note the need for certain changes and improvements for the future. This method made it possible to substantiate the need for applied or changed some questions of the program in a particular discipline on the basis of actual material. Review and comparison of the programs of 1880 with the programs of 1904 formed a clear understanding of the need not only for a theoretical basis of the educational course but also for a practical analysis of the feasibility of the necessary changes. Thus, the need for the so-called two-year cycle of testing newly created programs in professional disciplines in agricultural education was emphasized. Namely: the first year is the first experience of testing the program, its application under different conditions in several educational institutions. The second year is a control year which will make it possible to verify the effectiveness and correctness of the conclusion made without subjective influences and errors. After several years of testing V. Perekhod in his works concludes about the shortcomings in teaching various disciplines and suggests the use of various didactic methods for objective reasons for in-depth mastery of theoretical and practical material by students. Emphasizes the need to unify methodological guidelines for young teachers [9, p. 111–114].

Bright methodological works of the early twentieth century were "Methodology of Agriculture" by I.I. Biletsky and "Didactics and Teaching Methods" by R. Shtraukh. Analyzing these educational and methodological manuals, it is necessary to pay attention to their certain differences in terms of practical training of students. "Methodology of Agriculture" by I.I. Biletsky concerns the discipline "Agriculture" with all related disciplines. Therefore, it facilitates the task for teachers of crop production but leaves

aside such important disciplines as economics and animal husbandry. In addition the methodology of I.I. Biletsky has been tested mainly for teaching in lower agricultural schools and colleges. At the same time the methodology of R. Shtraukh is more adapted for higher agricultural education which operates with practically trained students. The latter is quite important in teaching because it gives the teacher the material that is necessary for first-level analysis with the heuristic method. Such a discussion gave impetus to the final recognition of the method of combining scientific and theoretical knowledge with agricultural practical activities. Thus, the most relevant method in the field of agricultural sciences around which the attention of agricultural educators was focused was the method of combining theory with practice that V. Perekhod calls "Herbert-Zillerovsky" [9, p. 113]. So, the need to use the principle of continuity in the training of pupils and students of lower agricultural schools and colleges comes to the fore. According to teachers-practitioners of the early twentieth century, the correct organization of agricultural work in accordance with the 1904 curriculum is important. Which provided for the active involvement of students of the lower grades of secondary agricultural schools in all types of practical agricultural work, namely: sowing, harvesting, care and feeding of farm animals, etc.

So, teaching moved to a higher level guided by the principles and instructions set out in the methodology of R. Strauch. Thus, students became students of winter agricultural schools and therefore had the opportunity to meaningfully perceive the theoretical foundations of agricultural knowledge on the basis of practical skills.

The so-called "program" issue is also important. After all, the requirements for training in secondary school were significantly different from the requirements of lower school. The goal of organizing the educational process in these schools also differed: secondary school was to train independent workers in the field of agriculture, lower school – only assistants (agronomic headmen). Therefore, practicing teachers on the pages of scientific and practical publications advised in the teaching programs for secondary agricultural schools to indicate specific methods that should be applied in the process of studying a particular subject, listing all the important features of a particular discipline and highlighting the most important issues of the course being taught. Such instructions could not be an imposition on a teacher of any specific method but only a recommendation of the most purposeful ways for mastering the discipline. Thus, already in the programs of 1911 a division into a general part and a practical part was proposed, in which the main issues of the discipline were presented. Important, according to V. Perekhod, was the following sequence in the construction of methodological instructions: indicating the purpose of the given subject, both educational and educational in nature; requirements for mastering this discipline; a list of tools for this course; adherence to the logical sequence of mastering the educational material; a list of methods that deserve attention in the process of mastering this or that discipline. Therefore, the work of a teacher can be purposeful and productive only if he treats it consciously. The latter, in turn, is possible only if the teacher sees the entire academic discipline as a whole, as organized according to a plan and methodically developed.

The conclusions of the teachers were used as the basis for a newly developed project on lower agricultural education. Lower agricultural schools, as was found out by school councils and confirmed at congresses, successfully train lower personnel serving in large farms – headmen, clerks, etc. It was noted by some schools that the surrounding population, especially private landowners, sought to borrow from the schools selective seeds, breeding livestock, tools and machines, and even methods of land cultivation. But the peasant population did not receive direct benefits from agricultural schools and, thus, the main task set by the 1883 regulation for lower schools – "the dissemination of basic knowledge of agriculture among the people" – was not directly fulfilled by them [2]. The following circumstances were identified as the reasons for this phenomenon: among the students there were many people who came from the environment of small-land peasants or from the environment of the urban class and, therefore, after completing the course, they could not manage their own farm; peasant boys, having lived from 3 to 5 years at school, got used to better living conditions than those they could find in the countryside; the amount of knowledge acquired in the LAS was much higher than the existing conditions in the peasant farm; finally, the school farms in their type were closer to private farms, rather than to peasant farms. As for the training of lower-level personnel for large farms, the schools that existed under normal conditions generally met their purpose, and only a correction of their organization was provided for. If necessary, it was envisaged to open a department at the lower schools for the training of primary school teachers familiar with agriculture, lower personnel for the needs of the zemstvo agronomic organization, as well as specialists in various crafts that were of particular

importance in a particular area. At the same time, it was recognized that the lower agricultural schools, the number of which, moreover, due to their high cost, could not be significant, and could not satisfy the needs of the landowners' farms in undemanding trained workers, would contribute to the spread of agricultural knowledge among the peasantry.

In view of this, various types of simplified LAS were proposed: on the one hand, those where the main attention would be paid to the practical activities of agriculture following the example of existing practical LAS, on the other hand, those in which the main attention would be paid to theoretical subjects that are the basis of agriculture. In addition to a special school, in order to spread agricultural knowledge among the peasants, it was proposed to introduce teaching of agriculture in folk teacher schools [4]. Having studied the sources, we can state that with the development of the network and system of lower agricultural schools, the advanced public, rural owners, and the progressive part of the ruling bureaucracy began to advocate the creation of agricultural educational institutions of a higher type. Given that practical training did not provide for serious theoretical training. Against the background of the accelerated development of the agricultural economy in market conditions, theoretical training became the basis not only for improving the production sector, but also for determining long-term economic and production prospects. The first secondary agricultural educational institutions (agricultural schools) in the Dnieper Ukraine were opened on the basis of the general Regulations on them, approved by the Tsar on May 30, 1878, and the Statute of Agricultural Schools, approved by the Minister of State Property on March 10, 1888. The Statute stated that they “aim to provide their students and young people with theoretical and practical education necessary for their proper management of agriculture” [10, pp. 4–17].

On May 26, 1904, a new “Regulation on Agricultural Education” was approved. The course of study for secondary agricultural schools was left six years, but it was envisaged to create 6 classes – 2 general and 4 special. The compulsory subjects in the schools were: the Law of God, Russian, one of the new languages, geography, history, mathematics, drawing and painting, natural history, land management, agriculture and its branches, accounting and law. Graduates received the title of agronomist [9, pp. 111–114].

Conclusions. Thus, the analysis of the historical prerequisites for the formation of agricultural education in Ukraine in the second half of the 19th – early 20th centuries gives grounds to assert that its development was due to a complex of socio-economic and socio-political factors. Among the key prerequisites, it is worth highlighting:

– the abolition of serfdom in 1861, which necessitated the strengthening of agronomic assistance to the population and the creation of a system of professional training, because according to the "Regulations on Peasants Who Have Released from Serfdom", peasants received the right to enter various educational institutions;

– the introduction of zemstvo self-government in 1864 which covered the economic, cultural and educational life of Ukrainian provinces and contributed to the development of local educational initiatives, in particular the opening of agricultural schools;

– educational activities of agricultural societies, public organizations and individual individuals who popularized agricultural knowledge among the population and contributed to the creation of a network of agricultural educational institutions;

– intensive development of agriculture and industry which led to the need for specialists of various levels of training and contributed to the formation of a system of professional agricultural education, enshrined in the normative "Regulations on Agricultural Education" of May 26, 1904.

At the beginning of the twentieth century agricultural education in Ukrainian lands required a thorough review. In particular, the issue of updating the content of curricula of professional disciplines in agricultural educational institutions became relevant. For a long time the educational process was carried out on the basis of the "Teaching Programs in Agricultural Schools" approved in 1880 which over time began to lag behind the real needs of agricultural production. Such a gap between theoretical provisions and practical needs of the economy necessitated the modernization of the content of education and improvement of the structure of agricultural education.

During this period a certain hierarchy of agricultural educational institutions was formed which included lower agricultural schools, secondary agricultural schools and secondary agricultural colleges. An important step in reforming the educational system was the “Regulations on Agricultural Education” of 1904 which defined a new classification of lower agricultural educational institutions: lower agricultural schools, lower agricultural schools and practical schools. Along with this a significant role in the dissemination of agricultural knowledge was played by zemstvos and agricultural societies which

organized short-term courses for peasants, conducted lectures, discussions, readings and educational excursions on agricultural topics [11, p. 230].

In a broader historical and philosophical context, these processes indicate the formation of a tradition of continuity of educational policy, when the needs of economic development, social transformations and state institutional decisions interacted in creating a system of professional training. It is this historical continuity of educational practices that is an important basis for the modern modernization of Ukrainian education.

Under current conditions of Ukraine's European integration progress the historical experience of the development of agricultural education acquires new significance. It demonstrates that effective educational policy has always been formed in the interaction of state reforms, public initiatives and practical needs of economic development. Today this experience is becoming an important reference point for national pedagogy which is faced with new philosophical challenges of integration into the European educational space, the need to combine national educational traditions with modern European standards and principles of academic mobility, innovation and openness.

Thus, the historical development of agricultural education in Ukraine demonstrates that the continuity of educational policy is an important factor in the formation of Ukrainian statehood as well as a methodological basis for further reforming the national educational system in the context of European integration.

Bibliography:

1. Комликова Г. І. Зародження, становлення і розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Сумщині [Електронний ресурс] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.07 "Історія науки й техніки" / Г. І. Комликова. Київ, 2012. 21 с. URL: http://repo.sau.sumy.ua/handle/123456789/980 (дата звернення 04.03.2026).

2. Комликова Г. І. Сільськогосподарська освіта на Сумщині наприкінці XIX СТ. маловідомі сторінки становлення. *Аграрна наука і освіта в Україні: історичний екскурс, сучасна парадигма, стратегія розвитку:* Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (урамках Іго наукового форуму «Науковий тиждень у Крутах – 2016», 25 березня 2016 р., с. Крути, Чернігівська обл.) / ДС «Маяк» ІОБ НААН. Ніжин: Видавець Лисенко М.М., 2016. С.64. URL: https://repo.snau.edu.ua/bitstream/123456789/3247/1/Komlykova_Tezy.pdf (дата звернення 04.03.2026).

3. Рибченко Д.В. Формування мережі та розвиток сільськогосподарських освітніх закладів Київщини в XIX – на початку XX століття: Автореф. дис. к-та іст. наук: 07.00.07 / Держ. наук. с.-г. бібліотека УААН. Київ, 2004. 20 с.

4. Михайлюк О.І. Нижчі та середні сільськогосподарські освітні заклади Полтавщини у XIX – на початку XX ст.: наукове видання / О. І. Михайлюк; Укр. акад. аграр. Наук. Ін-т землеробства УААН. Київ: Нора-прінт, 1999. 17 с.

5. Федорова І.В. Розвиток ступеневої освіти фахівців-аграріїв Півдня України. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського (збірник наукових праць).* №11–12.Одеса: ПНПУ ім. К. Д. Ушинського, 2011. С. 179–185.

6. Аграрна освіта України на перетині століть / за заг. ред. М.Ф.Бойка. Київ: Аграрна освіта, 2015. 279 с.

7. Манько В.М., Заболотько О.О. Становлення системи навчання інженерів-механіків сільськогосподарського виробництва в Україні // Науковий вісник НАУ. Київ. Вип. 50. 2002. С. 343–348.

8. Державний архів Одеської області, м. Одеса. Ф. 45. Оп. 11. Спр. 12. 15 арк.

9. Федорова І.В. Дискусії щодо організації навчального процесу у сільськогосподарських навчальних закладах на початку XX століття. *Сучасні міждисциплінарні дослідження: історія, сьогодення, майбутнє: результати чотирнадцятої міжнародної конференції: збірник наукових праць (4 травня 2016 р.)* відп. Ред. Приходько М.М., Тонких С.В. Київ: Видавництво «Аграр Медіа Групп», 2016. С. 111–114.

10. Михайлюк О.І. Формування мережі і розвиток сільськогосподарських освітніх закладів Полтавщини в XIX – на початку XX століття: Автореф. дис. к-та іст. наук: 07.00.07 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка; Центр українознавства. Київ, 2001. 17 с.

11. Білан Л.Л. Форми організації навчального процесу в аграрних вищих навчальних закладах в XIX – на поч. XX ст. *Проблеми освіти. Вип. 42.* 2005. С. 229–234.

12. Селецький А.В. Історіографія класифікацій організаційно-педагогічних форм з підготовки робітничих кадрів в Україні останньої-чверті XIX- початку XX ст. *Професійна педагогіка*, № *2*, 82–93. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/2354/1/Seletskiy.pdf (дата звернення 02.03.2026).

Федорова І.В., Чебан О.М., Романенко Т.І. ІСТОРИЧНА БЕЗПЕРЕРВНІСТЬ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ ЯК ОСНОВА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА СУЧАСНИЙ ФІЛОСОФСЬКИЙ ВИКЛИК НАЦІОНАЛЬНІЙ ПЕДАГОГІЦІ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

У статті здійснено історико-педагогічний аналіз становлення та розвитку системи нижчої сільськогосподарської освіти на Півдні України у другій половині XIX – на початку XX століття у контексті історичної безперервності освітньої політики та її значення для формування української державності. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю осмислення історичного досвіду розвитку аграрної освіти як важливого складника національної освітньої традиції та як підґрунтя для сучасних реформ в умовах євроінтеграційного поступу України. У сучасному освітньому дискурсі питання спадковості освітніх практик набуває особливого значення, оскільки формування ефективної освітньої політики неможливе без урахування історичного досвіду інституційного розвитку освіти та педагогічної думки.

Дослідження розкриває суперечливий характер формування мережі нижчих сільськогосподарських навчальних закладів у межах освітньої політики Російської імперії. Показано, що активне інституційне розширення аграрної освіти поєднувалося з її підпорядкованістю економічним інтересам великого землеволодіння та імперської адміністрації. Водночас створення нижчих сільськогосподарських шкіл сприяло поширенню практичних агрономічних знань серед населення, формуванню професійної культури землеробства та поступовому становленню системи фахової підготовки для аграрного сектору. У статті проаналізовано типологію навчальних закладів, їхню структуру та особливості освітнього процесу, зокрема діяльність нижчих сільськогосподарських шкіл I та II розрядів, спеціалізованих училищ і короткострокових курсів, що організовувалися земствами та сільськогосподарськими товариствами.

Окрему увагу приділено розвитку педагогічної методики викладання аграрних дисциплін на початку XX століття. Висвітлено внесок педагогів і науковців у формування принципу поєднання теоретичної підготовки з практичною діяльністю, модернізацію навчальних програм і запровадження нових методичних підходів до професійної підготовки майбутніх фахівців. Доведено, що ці процеси сприяли формуванню основ аграрної педагогіки як важливого напряму професійної освіти.

Підкреслено, що історичний досвід розвитку аграрної освіти демонструє безперервність освітньої політики як важливого чинника суспільного розвитку та державотворення. Осмислення цих процесів у сучасних умовах набуває нового філософсько-педагогічного значення, оскільки євроінтеграційний курс України ставить перед національною педагогікою завдання поєднання власної освітньої традиції з європейськими цінностями гуманізму, академічної свободи та інноваційності. У цьому контексті історичний досвід організації аграрної освіти може слугувати важливим джерелом для формування сучасної освітньої парадигми, орієнтованої на розвиток компетентностей, професійну мобільність і відповідальне громадянство. Європейська освітня парадигма, що ґрунтується на принципах гуманістичної педагогіки, людиноцентризму та міждисциплінарності, передбачає розвиток критичного мислення, академічної мобільності та відкритості до інновацій. У цьому вимірі історико-педагогічні дослідження сприяють глибшому розумінню трансформацій освітньої політики та формуванню національної моделі освіти, здатної органічно інтегруватися у спільний європейський освітній простір.

Ключові слова: *аграрна освіта, нижчі сільськогосподарські школи, історія освіти України, освітня політика, історична безперервність, українська державність, євроінтеграція, педагогічна методика.*

Дата першого надходження статті до видання: 17.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 13.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(32):929.731-055.2
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.25

Білик В.А.
http://orcid.org/0000-0002-1788-6704
Волинський національний університет імені Лесі Українки

ЖІНКА-ФАРАОН ХАТШЕПСУТ: МЕХАНІЗМИ ЛЕГІТИМІЗАЦІЇ ВЛАДИ

Пропоноване дослідження присвячене правлінню однієї із найодіозніших постатей Стародавнього Єгипту – жінці-фараону Хатшепсут. На підставі опрацювання доступних джерел та наукової літератури зроблено спробу окреслити особливості функціонування політичної влади у Стародавньому Єгипті та показати шляхи її легітимізації на прикладі правління жінки-фараона Хатшепсут. Через призму аналізу політичної ситуації в Єгипті на початку XV ст. до н. е., правил і традицій спадкування влади продемонстровано, як, використовуючи різні важелі впливу, жінці вдалося закріпитися на престолі фараона і управляти великою державою упродовж двох десятиліть.

Попри те, що характерною рисою державотворчих процесів у старосхідному регіоні була не лише необмеженість влади правителя, але й специфічне ставлення до жінки, яке проявлялося, передусім, в обмеженні її прав – в першу чергу політичних, а потім й загалом суспільних, у статті продемонстровано як Хатшепсут, здійснюючи регентське правління при малолітньому Тутмосі III, поступово реалізовувала свої плани на отримання повної і необмеженої влади у державі. З'ясовано, що головним механізмом легітимізації її влади стала релігія, а саме утвердження постулату про божественне народження Хатшепсут від бога сонця Амона. Продемонстровано, як на практиці це втілювалося у життя. Визначено, яку роль у цьому відігравало оточення, зокрема жрецтво і вищі сановники. Хатшепсут була представницею XVIII династії, засновник якої Яхмос I увійшов в історію як визволитель Єгипту від кочових племен-завойовників гіксосів, збирач єгипетських земель і засновник централізованої Єгипетської держави. Цей період в історії має назву Нове царство. Характерною особливістю фактично усіх попередників Хатшепсут – Яхмоса I, Аменхотепа I, Тутмоса I та Тутмоса II, була завойовницька політика. А правління цієї жінки ввійшло в історію як двадцятирічний періоду миру та внутрішньої розбудови держави.

Ключові слова: *Стародавній Єгипет, Нове царство, жінка-фараон, Хатшепсут, легітимізація влади.*

Постановка проблеми. Процес становлення державних утворень у східному регіоні в давнину вирізнявся певними особливостями та мав свої характерні риси. Найперше, політична влада в державах Сходу ототожнювалася виключно з представниками чоловічої статі. Другою ключовою особливістю була сакралізація влади правителя. Практично в усіх державах Стародавнього Сходу правитель вважався носієм божественної влади на землі і в уяві підлеглих був або намісником богів на землі, або ж божеством. Відтак, він наділявся відповідними характеристиками, його влада була необмеженою, що стало головною ознакою такого поняття як східна деспотія. Ще одна особливість – специфічне ставлення до жінки, обмеження її прав, навіть суспільна ізоляція. Але політична історія Стародавнього Єгипту є винятком.

У Єгипті носієм верховної влади, необмеженої, сакралізованої, традиційно вважався фараон, титул якого упродовж століть пов'язувався з чоловіками. Влада в державі передавалася по чоловічій

© Білик В.А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

лінії. Але в історії Стародавнього Єгипту траплялося, що трон фараона посідали жінки. Особливе місце в цьому контексті належить представниці XVIII династії – Хатшепсут, яка пройшла довгий шлях від дружини фараона і регентши при малолітньому правителі Тутмосі III до одноосібної незалежної правительки.

Актуальність дослідження на сьогодні можна обґрунтувати двома обставинами. Перша лежить в політичній площині і пов'язана із геополітичними процесами, які, демонструючи поглиблення протистояння двох світів – Західного і Східного, показують на скільки разюче відрізняються їхні політичні системи і суспільні цінності. Друга обставина лежить в суспільній площині. Мова йде про місце і роль жінки у сучасному світі. Звісно, у порівнянні з давніми часами, сьогодні жіноцтво має, фактично, повноту прав. Але це властиво для західного світу. Східне суспільство більш консервативне, свідомість населення пронизана багатовіковими традиціями і переконаннями, відтак становище жінок, їхні права і свободи все ще мають відчутні обмеження. Але і там, і там питання гендерної рівності, тобто участі жінок у політичному житті, їхній доступ до високих державних посад, механізми легітимації їхньої влади залишаються одним з ключових і, навіть, дуже часто стають приводом для маніпуляцій.

Владарювання Хатшепсут демонструє, що навіть в державах з деспотичною формою правління, у консервативних суспільствах з жорсткими традиційними уявленнями про владу, місце і роль жінки, траплялися виняткові політичні обставини і ситуації, у яких жінка могла не просто реалізувати себе, але й отримувала верховну владу.

Отже, звернення до феномену правління жінки-фараона Хатшепсут з одного боку дозволяє зрозуміти і пояснити певні особливості сучасних політичних процесів на Сході через призму аналізу історичного минулого, а з іншого – сприяє осмисленню проблеми прав, свобод і ролі жіноцтва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри те, що українська сходознавча наука в силу об'єктивних обставин перебуває у непростих умовах, дослідники позбавлені практичної можливості брати участь у дослідженнях безпосередньо в східному регіоні, все ж констатуємо наявність окремих досліджень із старосхідної історії загалом, і з історії Єгипту зокрема. Найбільш знаними і авторитетними дослідниками староєгипетської історії є Олена Романова та Микола Тарасенко. Їхні наукові дослідження носять переважно джерелознавчий характер. Зокрема, Олена Романова володіє технікою читання давні єгипетських ієрогліфів, відтак її роботи базуються на першоджерелах [8], а окремі з них присвячені огляду давньоєгипетських джерел з музейних колекцій України [9]. Микола Тарасенко також у своїх роботах часто зупиняється на характеристиці єгипетських старожитностей в українських музеях [10–12]. Однак, ці роботи лише опосередковано стосуються нашої теми. Безпосередній стосунок має нещодавно опублікована монографія «Давньоєгипетська література в українських перекладах» за редакцією М. Тарасенка [4]. Один з розділів якої в перекладі і з коментарями Наталії Бондаренко, присвячений текстам із заупокійного храму цариці Хатшепсут в Дейр ель-Бахрі [13].

Теми нашого дослідження частково торкається й робота Ігоря та Євгенії Логвиненко, у якій автори у контексті вивчення шлюбно-сімейних відносин у Стародавньому Єгипті розглядають і правовий статус жінок [6]. Цікавим та оригінальним видається дослідження сучасної української мистецтвознавиці Катерини Гамалії про віртуальний образ жінки-фараона, створений Лесею Українкою у вірші «Ра-Менеїс». Авторка ототожнює героїню твору з Хатшепсут [3].

Значно ширше образ єгипетської жінки-фараона Хатшепсут представлений у зарубіжній історіографії. До прикладу, Аміна Шехович, яка розглядає історію правління Хатшепсут з точки зору гендерності. Дослідниця стверджує, що якби Хатшепсут народилася чоловіком, то її довге правління так само запам'яталося б за її великі досягнення. А. Шехович переконана, що стать Хатшепсут стала її найважливішою характеристикою, і історики кінця XIX–XX ст. більше зосередилися на спробах відродити інтриги, які привели її на трон, інтриги, які утримували її на ньому, та нібито любовні зв'язки. Тобто, замість того, щоб цінувати її великі досягнення, ці досягнення давно затьмарені «мильною оперою», яку деякі дослідники зробили з життя Хатшепсут . На її переконання лише у сучасній історіографії почали відходити від такої форми подачі образу Хатшепсут [15]. Таку ж думку підтримує й Кейлі Даймонт, яка вважає, що правління цієї жінки стало прикладом гендерної мінливості в Стародавньому Єгипті. А образ правительки, який на сьогодні представлено в історіографії, трактує як неправильне тлумачення особистості Хатшепсут, відображає упередження колоніальної єгиптології та сучасних наукових досліджень [14].

Таким чином, можемо констатувати, що в сучасній українській сходознавчій науці маємо

обмежену кількість досліджень, присвячених саме Хатшепсут. Крім того, частина з них компілятивного характеру. Інші, як і в більшості робіт зарубіжних авторів, розглядають проблему в площині гендерності.

Постановка завдання. З огляду на це, у статті поставлена **мета** – розглянути модель жіночої влади у Стародавньому Єгипті та визначити шляхи її легітимізації.

Виклад основного матеріалу. Серед низки стародавніх східних держав саме Єгипет вирізнявся відносно поміркованим ставленням до жінок. Жінки – представниці вищих суспільних прошарків, могли здобувати освіту, працювати за фахом, мали вплив при дворі фараона, ставали регентами чи співправительками і, навіть, одноосібними правительками. Саме Хатшепсут є однією із найнеординарніших постатей, приклад якої показує, як у стародавніх суспільствах ламалися багатовікові традиції, правила і порядки.

У Стародавньому Єгипті склалася чітка система уявлень про владу і її спадкування. За стародавніми переказами одного разу в сім'ї жерця народився хлопчик, батьком якого був сам верховний бог Амон, який передбачив, що його син з часом стане правителем об'єднаного Верхнього і Нижнього Єгипту, а всі його нащадки теж будуть вважатися синами бога і його намісниками на землі. Саме ця божественна спорідненість і буде давати їм право на титул фараона. Отже, правлячий фараон був, як вважали стародавні єгиптяни, сином не свого батька, попереднього фараона, а сином верховного бога Єгипту – Ра, а в пізнішому часі – Амона-Ра [5, с. 128].

При вступі кожного фараона на престол проводилися спеціальні релігійні обряди, які повинні були підтвердити спорідненість майбутнього правителя з богом. Як правило, для демонстрації такого споріднення достатньо було численних зображень і написів до них, де Амон зображувався поруч зі своїм «сином», майбутнім правителем Єгипту. Одночасно з цим в храмах з'являлися зображення, на яких Амон-Ра передавав знаки влади новому царю. Нерідко проводився ще один обряд, під час якого статуя бога Ра жестом, а іноді і голосом благословляла спадкоємця на царювання. Сучасні дослідження показали, що такий ефектний ритуал в очах єгиптян виглядав як зішестя божества на землю і забезпечувався спеціальними механізмами, які перебували всередині величезної статуї і приводилися в дію жерцями храму. При чому, все це відбувалося у напівтемному храмі, у який єгиптяни заходили із залитої сонцем вулиці. Ці контрасти ще більше посилювали ефект [8, с. 165].Таким чином, древні єгиптяни вважали, що тільки чоловік міг бути фараоном, бо тільки чоловік був сином і ставлеником бога на землі і саме тому мав право на управління Єгиптом.

Існує два погляди на те, чому Хатшепсут стала фараоном. Одна версія ґрунтується на тому, що Тутмос I, розуміючи, що його син досить слабкодухий, вбачав у ній свою спадкоємицю, і ще з дитинства готував до цього амбітну, розумну і честолюбну доньку. Інші дослідники припускають, що утвердження при владі жінки – це реалізація плану її сподвижників, які прагнули від влади більшого, ніж мали на той момент. Якби не було, але ставши регентшою при малолітньому Тутмосі III, вона почала реалізовувати цей план. Однією з головних фігур утвердження Хатшепсут при владі і всього її подальшого царювання був верховний жрець Амона – Хапусенеб. Правителька призначила його візиром – очільником державного апарату. Саме завдяки підтримці Хапусенеба прагнення цариці володіти подвійною короною Єгипту і були реалізовані [14, с. 172]. Про зміну статусу правительки свідчать наскельні зображення. На скелі Ваді-Магара, на Синайському півострові, знаходяться зображення Хатшепсут і Тутмоса III, що приносять жертви божествам, причому, як і належить регентші, вона зображена дещо за спиною фараона. Але з часом Хатшепсут велить виправляти раніше зроблені зображення в храмах, згідно з якими Тутмос II передавав владу своєму синові, а Амон-Ра визнавав його своїм сином і законним правителем Єгипту. Саме ці зображення були одним з найважливіших підтверджень права на престол і підкреслювали божественну природу малолітнього правителя. За наказом цариці на подібних зображеннях ім'я Тутмоса III замінювали її ім'ям [15, с. 158]. Отож, тепер Амон-Ра визнавав жінку своїм втіленням на землі, а Тутмос II призначав її своїм наступником.

Щоб обґрунтувати своє божественне право на престол, оскарживши його у Тутмоса III, Хатшепсут вдалася ще до однієї маніпуляції. У написі цариці з Дейр-Ель-Бахрі детально описана вся її біографія – від, навіть, зачаття до сходження на престол. Усі події подано як справи, які вершили боги. Зокрема, зазначається, що мати Хатшепсут цариця Яхмес зачала її від верховного бога Амона, який перевтілився у Тутмоса II і сказав: «Хну-міт Амон Хатшепсут, істинно – ім'я дочки цієї, котре я їй дав в лоні твоєму… Буде вона виконувати обов'язок цей благодатний в землі цій до країв її. Сила моя – в ній, міць моя – в ній, почесті мої – у

неї, вінець мій – у неї. Буде царювати, буде правити вона в Обох Землях…».

На рельєфах зображено народження правительки в присутності верховного бога Амона і богині Месхенет, яка сказала про новонароджену: «Дана дитина, в якості царя Верхнього і Нижнього Єгипту, Півдня і Півночі. Буду я на захисті достатку твого подібно Ра. Даю я тобі життя і благополуччя більше, ніж у будь кого. Призначаю я тебе до життя, до благополуччя, до здоров'я, до благодіяння, до величі, до радості серця, до їжі, до вдоволення, до подарунків, до речей прекрасних. Запалаєш ти в якості царя Верхнього і Нижнього Єгипту….». Щоб уникнути будь-яких сумнівів стосовно законності вступу на єгипетський престол, у написах також викладена історія подорожі Хатшепсут зі своїм батьком Тутмосом I храмами Верхнього і Нижнього Єгипту, під час якої, нібито, усі боги схвалили вибір Амона і її право на престол [7, с. 46–47].

Все йшло до того, щоб цариця стала не тільки одноосібним правителем, але і фараоном, формально не порушуючи при цьому релігійної традиції. Незабаром офіційне зображення цариці змінюється майже до невпізнання – воно все більш набуває чоловічих рис: жіноче плаття замінюється коротким плісированим фартухом, який традиційно носили всі фараони, зникає жіноча фігура, риси обличчя стають більш грубими, плечі – широкими, з'являється характерна для фараонів борідка. Хатшепсут бере активну участь у проведенні обрядів в храмі бога Амона, за її наказом будуються святилища бога [1, с. 14].

Цариця прибирала владу до рук поступово і настільки в цьому досягла успіху, що через невеликий проміжок часу вищі чиновники вже робили доповіді тільки цариці, не звертаючи уваги на малолітнього фараона, який був присутній тут же. Фактично вона стає володарем Верхнього і Нижнього Єгипту, хоча офіційного визнання ще не було. Тому правителька готується до коронації.

Коронація Хатшепсут детально описана на стінах її заупокійного храму і цей напис свідчить, що весь процес пройшов з дотриманням найменших деталей і зі збереженням усіх ознак традиційної коронації фараонів. Хатшепсут виконала кілька обов'язкових умов коронації. Перш за все, вона, як і її попередники, обрала собі п'ять імен – «Ім'я Хора» – «могутність духів»; «Ім'я Небті» – «Квітуча в літах»; «Золоте ім'я» – «Прояв божественності»; «Тронне ім'я» – «Маат-Ка-Ра»; і «Особисте ім'я» – «Найшанованіша серед благородних жінок» або «Поєднана з Амоном». При цьому, попри те, що зображення Хатшепсут мало чоловічі риси, після коронації воно почало супроводжуватися у написах жіночими закінченнями та детермінативами: «жінка Гор», «Досконала богиня», «Дочка Ра». Друга умова коронації фараона – це наявність цариці. У випадку Хатшепсут титул «Дружина царя» отримала її донька Нефрура. Дуже часто у наскельних написах вона згадується під іменем «Дружина Бога Амона» [13, с. 203–207]. Столичні жерці Амона проголосили її фараоном. Своєрідним підтвердженням легітимності її влади став випадок у храмі під час однієї з церемоній, коли несли корабель зі статуєю бога, жерці нібито в знемозі впали на коліна поруч з царицею. Оракул це розцінив як прояв волі бога Амона [1, с. 15].

Вся церемонія коронації детально відображена на стінах заупокійного храму. І важливим елементом є присутність на цих зображеннях великої кількості народу – від еліти єгипетського суспільства – жерців, вищих чиновників, знаті до соціальних низів – ремісників і селян. Це мало засвідчити схвалення і визнання влади жінки фараона, як богами, так і населенням Єгипту [14, с. 183].

Висновки. Жінка із здоровими амбіціями, гнучкістю розуму і знанням психології змогла ненав'язливо, але цілеспрямовано із регентши стати одноосібним правителем з необмеженою владою. Для цього були використані усі можливі шляхи легітимізації влади, які ґрунтувалися, найперше на релігії, політичній ідеології та пропаганді. Правління Хатшепсут – це великий період в історії Нового царства тривалістю у два десятиліття. На відміну від своїх попередників, жінка-фараон, фактично, відмовилась від агресивної завойовницької зовнішньої політики, а зосередила свої зусилля на внутрішній розбудові Єгипту. Відтак, особливості та характерні риси правління цариці мають стати темою нового дослідження.

Список літератури:

1. Бондаренко Н. Концепція божественного походження як засіб легітимації влади за часів правління жінки-фараона Хатшепсут. *XXVI Сходознавчі читання А. Кримського*. Київ : Львів – Торунь: Liha-Pres, 2023. С. 14–17. DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-346-3-1

2. Бутко О., Рябініна О. Статус жінки в Давньому Єгипті як гендерний феномен. *Збірник тез доповідей IV Міжнародної наукової конференції курсантів і студентів «Культура як феномен людського духу*

(багатогранність і наукове осмислення)». Львів: ЛДУ БЖД, 2017. С. 268–270. URL: https://ldubgd.edu.ua/sites/default/files/3_nauka/grantu/kultura_yak_fenomen_lyudskogo_duhu_zbirnik.pdf#page=268

3. Гамалія К. Жінка-фараон: достовірність віртуального образу. *The 2 nd International scientific and practical conference «International scientific innovations in human life» (August 25-27, 2021)*. Manchester. 2021. С. 329–336. URL: https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2021/08/INTERNATIONAL-SCIENTIFIC-INNOVATIONS-IN-HUMAN-LIFE-25-27.08.21.pdf#page=329.

4. Давньоєгипетська література в українських перекладах; ред. та упоряд. М. Тарасенко. Київ – Харків: Видавець О. Савчук. 2022. 256 с.

5. Заплетнюк О. Царська влада в Єгипті та фіванське жрецтво в період XVIII династії. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 98. С. 127–130. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=gileya_2015_98_34

6. Логвиненко І. А., Логвиненко Є. С. Жінка у Стародавньому Єгипті: визначення правового статусу та особливості шлюбно-сімейних відносин. *Право і безпека.* 2023. № 2 (89). С. 87–97. DOI: https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.08

7. Написи цариці Хатшепсут з Дейр-Ель-Бахрі. *Хрестоматія з історії Стародавнього Сходу*; під ред. Шама О. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. С. 44–49.

8. Романова О. О. Доброчесна людина в Стародавньому Єгипті за автобіографічними текстами від Давнього до Середнього Царства. К.: Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України, 2011. 380 с.

9. Романова О. О., Станиціна Г. О. Стародавній Єгипет у Києві: відображення на склі (колекція скляних фотонегативів Наукового архіву Інституту археології НАН України); Інститут археології НАН України; Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України. Київ. 2021. 336 с.

10. Тарасенко М. 6-та глава давньоєгипетської Книги мертвих: текст і віньєтки за «фіванською редакцією». *Сходознавство.* № 77. 2017. С. 88–126.

11. Тарасенко М. Давньоєгипетські старожитності XXI династії у музеях України. Київ: Академперіодика, 2024. 274 с.

12. Тарасенко М. Давньоєгипетські статуетки ушебті в зібранні Одеського археологічного музею НАН України. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2021. 236 с.

13. Тексти із заупокійного храму цариці Хатшепсут в Дейр Ель-Бахрі. Переклад і коментарі Н. Бондаренко. *Давньоєгипетська література в українських перекладах*. Київ-Харків: Видавець О. Савчук. 2022. С. 198–212.

14. Diamond Kelly-Anne. Hatshepsut: Transcending Gender in Ancient Egypt. *Gender & History*. Vol. 32 No. 1. 2020. P. 168–188. https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/1468-0424.12462

15. Šehović Amina. Ancient Egyptian Female Pharaoh Hatshepsut as a Model Of Female Power in Antiquity and Her Visual Representation: the Gender Issue of the «Royal Queer». *Analize – Journal of Gender and Feminist Studies*. 17 (31). 2022. P. 149–159. https://www.analize-journal.ro/wp-content/uploads/AnaLize-No.-17-2022-Article-Amina-Sehovic.pdf

Bilyk V.A. FEMALE PHARAOH HATSHEPSUT: MECHANISMS OF LEGITIMIZATION OF POWER

The proposed study is devoted to the reign of one of the most odious figures of Ancient Egypt – the female pharaoh Hatshepsut. Based on the study of available sources and scientific literature, an attempt is made to outline the features of the functioning of political power in Ancient Egypt and to show the ways of its legitimization using the example of the reign of the female pharaoh Hatshepsut. Through the prism of the analysis of the political situation in Egypt at the beginning of the XVth century BC, the rules and traditions of inheritance of power, it is demonstrated how, using various levers of influence, a woman managed to gain a foothold on the throne of the pharaoh and rule a large state for two decades.

Despite the fact that a characteristic feature of state-building processes in the ancient Near East region was not only the unlimited power of the ruler, but also a specific attitude towards women, which was manifested, first of all, in the restriction of her rights – primarily political, and then social in general, the article demonstrates how Hatshepsut, exercising regency rule under the young Thutmose III, gradually implemented her plans to obtain full and unlimited power in the state. It is found out that the main mechanism for legitimizing her power was religion, namely the affirmation of the postulate of Hatshepsut's divine birth from the sun god Amun. It is demonstrated how this was implemented in practice. It is determined what role the environment played in this, in particular the priesthood and higher dignitaries. Hatshepsut was a representative of the XVIIIth dynasty, whose founder, Ahmose I, went down in history as the liberator of

Egypt from the nomadic tribes-conquerors of the Hyksos, the collector of Egyptian lands and the founder of a centralized Egyptian state. This period in history is called the New Kingdom. A characteristic feature of virtually all of Hatshepsut's predecessors – Ahmose I, Amenhotep I, Thutmose I and Thutmose II – was a policy of conquest. And the reign of this woman went down in history as a twenty-year period of peace and internal development of the state.

Keywords: *Ancient Egypt, New Kingdom, female pharaoh, Hatshepsut, legitimation of power.*

Дата першого надходження статті до видання: 29.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК (031) 94 (477)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.26

Борчук С.М.
https://orcid.org/0000-0001-7494-7369
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника

Лизень Є.В.
https://orcid.org/ 0000-0002-3621-5922
Аналітичний центр балканських досліджень

ЙОСИП БРОЗ ТІТО І ФЕНОМЕН НЕЗАЛЕЖНОГО СОЦІАЛІЗМУ

У статті аналізується феномен незалежного (югославського) соціалізму як специфічної політико-ідеологічної та соціально-економічної моделі розвитку соціалістичної держави у другій половині XX ст., сформованої під вирішальним впливом Й. Броз Тіто. Особливу увагу зосереджено на персональному чиннику в процесі відходу Югославії від радянського зразка соціалізму після конфлікту з СРСР у 1948 р. та на виробленні альтернативної моделі, що поєднала елементи марксистської ідеології з принципами децентралізації, самоврядування і зовнішньополітичного нейтралітету.

У дослідженні розкриваються ідейні засади югославського соціалізму, зокрема концепція робітничого самоуправління, федералізація державного устрою та спроби подолання надмірної централізації влади. Проаналізовано зовнішньополітичний вимір незалежного соціалізму, насамперед роль Югославії у формуванні та діяльності Руху неприєднання, що дозволило країні зайняти особливе місце в системі міжнародних відносин періоду холодної війни та маневрувати між двома ідеологічними блоками.

Окремо висвітлюється значення особистого авторитету Й. Броз Тіто як чинника внутрішньої стабільності багатонаціональної федерації, а також межі цієї моделі, зумовлені економічними диспропорціями, зростанням національних суперечностей і надмірною залежністю політичної системи від харизматичного лідера. У статті робиться висновок, що незалежний соціалізм Югославії був не лише альтернативою радянській моделі, а й унікальним історичним експериментом, успіхи й поразки якого значною мірою визначалися поєднанням структурних умов і персонального лідерства.

Після Другої світової війни Югославія опинилася серед держав, де соціалістична влада була встановлена внаслідок внутрішнього партизанського руху, а не прямої військової присутності СРСР. Це з самого початку створювало специфічні умови для взаємин із Москвою. До 1948 р. югославське керівництво формально дотримувалося сталінської моделі, однак уже тоді виявляло прагнення до автономії у внутрішній і зовнішній політиці.

Розрив між Белградом і Москвою у 1948 р. став переломним моментом. Він не лише означав вихід Югославії з-під радянського політичного контролю, а й поставив перед керівництвом країни питання про легітимацію нового курсу. У цих умовах незалежний соціалізм почав формуватися як відповідь на необхідність збереження соціалістичної ідентичності за одночасного відмежування від радянського зразка.

Ключові слова: *Йосип Броз Тіто, Югославія, незалежний (титовський) соціалізм, «самоврядного соціалізму», Федеративної Народної Республіки Югославії, Союз комуністів Югославії, Соціалістична Федеративна Республіка Югославія.*

Постановка проблеми. Після завершення Другої світової війни соціалістичний світ сформувався переважно за радянською моделлю політичного, економічного та ідеологічного розвитку. Проте югославський досвід, пов'язаний із діяльністю Й. Броза Тіто, став винятковим явищем у межах біполярної системи міжнародних відносин. Розрив між Югославією та СРСР у 1948 р. започаткував формування альтернативної моделі соціалізму, що отримала назву «незалежний» або «титовський» соціалізм. Цей феномен поєднав елементи соціалістичної ідеології з принципами

© Борчук С.М., Лизень Є.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

державного суверенітету, самоврядування та відносної відкритості до Заходу, що суттєво відрізняло його від ортодоксальної радянської системи.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю переосмислення ролі Югославії у світовій історії ХХ ст. як прикладу пошуку «третього шляху» між капіталізмом і радянським соціалізмом. Незалежна політика Белграда вплинула не лише на внутрішній розвиток федерації, але й на міжнародні процеси, зокрема на формування Руху неприєднання та трансформацію відносин між державами соціалістичного табору. Водночас залишається дискусійним питання про реальну ефективність югославської моделі: чи була вона життєздатною альтернативою, чи лише тимчасовим компромісом, що тримався на особистому авторитеті Й. Броз Тіто.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика діяльності Й. Броз Тіто та феномену незалежного (титовського) соціалізму посідає важливе місце у сучасній історіографії ХХ ст., охоплюючи широкий спектр політичних, соціально-економічних і міжнародних досліджень. Наукові праці останніх десятиліть демонструють поступовий відхід від ідеологізованих оцінок періоду «холодної війни» до комплексного міждисциплінарного аналізу югославського досвіду. Проблематика діяльності Й. Броз Тіто та югославської моделі незалежного соціалізму активно досліджується у світовій, балканській та частково українській історіографії. Серед українських узагальнюючих праць важливе місце посідає дослідження М. Кріля та З. Барана «Історія Югославії. 1918–1990 рр.» [6], у якому комплексно розглянуто політичний розвиток югославської держави та становлення соціалістичної системи під керівництвом Й. Броза Тіто. Автори висвітлюють специфіку югославського шляху розвитку після розриву із СРСР, що створює необхідний історичний контекст для аналізу феномену незалежного соціалізму. Важливим доповненням до дослідження югославського історичного простору в українській історіографії є праця О. Мустафіна «Чорногорія. Подорож історією» [8], у якій розвиток Чорногорії розглядається у контексті балканських політичних трансформацій ХХ ст. Автор висвітлює особливості функціонування югославської федерації та вплив політики Й. Броза Тіто на інтеграцію багатонаціональної держави, що дозволяє краще зрозуміти практичні аспекти незалежного соціалізму. Важливе місце в зарубіжній історіографії проблеми займає узагальнююча праця Б. Єлавіч «Історія Балкан ХХ століття» [4], у якій розвиток соціалістичної Югославії розглядається у ширшому регіональному контексті. Дослідниця аналізує становлення післявоєнних комуністичних режимів, югославсько-радянський конфлікт та специфіку політичної еволюції держав Балкан, що дозволяє простежити формування незалежної моделі соціалізму під керівництвом Й. Броза Тіто. Важливе місце у сучасній світовій історіографії займає праця М.-Я. Каліч «Тіто. Вічний партизан» [5], у якій постать югославського лідера розглядається крізь призму політичної біографії та трансформацій ХХ ст. Авторка аналізує становлення влади Й. Броз Тіто, його роль у партизанському русі та формування специфічної моделі незалежного соціалізму, що виникла після розриву Югославії з СРСР.

Попри досить значну кількість досліджень, залишається недостатньо розкритим комплексний аналіз взаємодії ідеології, економічної моделі самоврядування та особистісного чинника Й. Броз Тіто у функціонуванні незалежного соціалізму, що визначає актуальність подальших наукових студій.

Постановка завдання. Проблема дослідження полягає у з'ясуванні сутності феномену незалежного соціалізму, визначенні його ідеологічних засад, політичних механізмів та соціально-економічних результатів, а також у встановленні ролі особистісного чинника Й. Броза Тіто у формуванні й функціонуванні цієї моделі. Аналіз зазначених аспектів дозволяє глибше зрозуміти специфіку югославського шляху розвитку та його місце в історії європейського соціалізму другої половини ХХ ст.

Метою статті є аналіз феномену незалежного соціалізму Югославії крізь призму політичного лідерства Й. Броз Тіто, а також визначення меж і спадщини цієї моделі в контексті історії холодної війни.

Виклад основного матеріалу. У другій половині ХХ ст. соціалістичний світ не був монолітним утворенням, попри домінування радянської моделі та біполярну структуру міжнародних відносин. Одним із найбільш показових прикладів альтернативного розвитку соціалістичної держави стала Югославія, яка після 1948 р. обрала самостійний шлях політичного, економічного та зовнішньополітичного розвитку. У центрі цього процесу перебувала постать Й. Броз Тіто, чия роль виходила далеко за межі формального керівництва державою.

Комуністичний уряд Й. Броза Тіто прагнув розв'язати національне питання шляхом проголошення федеративного устрою повоєнної

Югославії. Однак на початковому етапі югославська комуністична держава фактично залишалася унітарною. Лише Конституція 1946 р. юридично закріпила федеративний характер Федеративної Народної Республіки Югославії (далі – ФНРЮ), до складу якої увійшли шість республік: Сербія, Македонія, Чорногорія, Боснія і Герцеговина, Хорватія та Словенія. В конституції «народної республіки» багато говорилося про потреби народу, робітників і демократичне самоврядування, та насправді в країні була встановлена диктатура однієї партії – Комуністичної [8, с. 165–166]. У межах Сербії було створено дві автономні одиниці: Воєводину – автономний край із багатонаціональним населенням, зокрема значною угорською меншиною, та Косово і Метохію, що отримали статус автономної області. Адміністративні кордони комуністичної Югославії формувалися переважно політичним шляхом і не збігалися з етнічними межами розселення народів. У випадках територіальних суперечок застосовувався ідеологічний аргумент про другорядність кордонів у соціалістичній державі, населення якої становлять «народи-брати». Подальші події засвідчили хибність такого підходу: під час розпаду федерації у 1990–1991 рр. саме чітко визначені адміністративні кордони набули вирішального політичного значення [10, с. 151].

Принаймні до 1950 р. в югославській федерації зберігався пріоритет центральної державної влади у взаєминах між республіками та федеральними органами. Центральний уряд мав широкі повноваження, включно з правом видавати нормативні акти без участі Скупщини, яка виконувала переважно посередницькі функції. Політична система нової держави від самого початку формувалася як однопартійна. Таким чином, у період 1946–1950 рр. міжнаціональні конфлікти практично не проявлялися, оскільки населення було інтегроване в ідеологічну концепцію єдності всіх націй і народів Югославії. [1, с. 89–90].

Керувати державою югославські комуністи взялися у суворій відповідності зі сталінськими настановами. Великі й не тільки великі промислові, торгові та транспортні підприємства були націоналізовані. Усіх, кому належало більше визначеної законом «трудової» норми землі, її позбавляли. Вилучені ділянки спочатку розподіляли між малоземельними селянами, а потім розпочали колективізацію. Місцеві колгоспи називали давньою назвою «задруги», проте населенню Югославії вони одразу не сподобалися і докладно так і не запрацювали. Комуністичне завзяття, втім, не завадило Й. Броз Тіто та його спільникам вже у 1948 р. посваритися зі Й. Сталіним. Водночас для обгрунтування своїх позицій у протистоянні з СРСР югославські лідери змушені були вдатися до дій, які мали свідчити про більшу демократичність та народність їхньої влади в порівнянні з радянською моделлю [8, с. 167–168].

З огляду на попередні факти, зазначимо, що другий етап розвитку югославської федерації розпочався після розриву відносин із СРСР у 1948 р. та переходу до тітовського курсу побудови «самоврядного соціалізму». Його сутність полягала у впровадженні концепції «трьох Д» – децентралізації, дебюрократизації та демократизації – а також у запровадженні ринкових механізмів господарювання під державним контролем і поступовому формуванні ідеологічного та політичного плюралізму [1, с. 90].

Отже, очевидно, можна говорити про те, що конфлікт ФНРЮ з Радянським Союзом спонукав югославське керівництво переглянути основні напрямки внутрішньої політики. Не відмовляючись від цілей «соціалістичного будівництва» і принципу державної власності на засоби виробництва, воно розпочало пошук власного шляху розвитку. З концепцією «самоврядного соціалізму» виступили лідери Комуністичної партії Югославії (далі – КПЮ) Й. Тіто та Е. Кардель. Уперше населення країни довідалось про неї з доповіді Й. Броз Тіто, виголошеній 26 червня 1950 р. в Народній скупщині ФНРЮ у зв'язку зі схваленням «Основного закону про управління трудовими колективами державними підприємствами та економічними асоціаціями» [6, с. 51], котрий один із авторитетних дослідників назвав «найважливішим югославським законодавчим актом, прийнятим у повоєнні роки» [15, p. 57–58]

Атакувавши найслабші ланки радянської системи – її надмірну централізованість та зверхність у відносинах з партнерами – югославські ідеологи на чолі з Й. Тіто висунули власні принципи. Оскільки йшлося про взаємини з іншими націями, було проголошено постулат множинності шляхів до соціалізму. При цьому вказувалося, що оскільки кожна зі східноєвропейських країн мала різні початкові умови розвитку, то логічно очікувати, що кожна відповідно до місцевих потреб розвиватиме власні інституції та накреслюватиме відмінні стратегії досягнення спільної соціалістичної мети. Таким чином, югослави критикували всю сталінську модель економічного та політичного розвитку [9, с. 183].

Югославські теоретики також пропонували альтернативні шляхи організації державного життя. Оскільки раніше вони критикували централізацію та бюрократизацію радянської системи, то самі, за логікою цієї критики, повернули в бік децентралізації та повнішої передачі влади в руки «народу». Втілення цих принципів у життя найперше позначилося на реорганізації урядових та партійних органів, проте також і на економічному житті країни. Ґрунтуючись на принципі «робітничого самоуправління», нова система теоретично позбавляла державу права власності на засоби виробництва і передавала контроль над ними до рук робітників, у так звану «соціальну власність». Тепер робітники здійснювали нагляд за процесом управління окремими підприємствами. Виробники контролювали якість своїх виробів [4, с. 483].

Особливістю цієї економічної системи було те, що в державі фактично відсутнє директивне централізоване планування та безпосереднє управління господарством з боку центральної влади. Упродовж 1951–1957 рр. центральні органи ФНРЮ ухвалювали лише так звані «суспільні плани», які визначали загальні напрями економічного розвитку країни, обсяги й пріоритети капіталовкладень у різні галузі економіки, а також основні засади зовнішньоторговельної політики. Водночас більшість економічних показників формувалася безпосередньо на рівні підприємств, що отримали широкі повноваження у здійсненні господарської діяльності. Це передбачало значний ступінь самостійності виробничих колективів, включно з можливістю конкуренції як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках [6, с. 51].

«Новий економічний курс», проголошений Й. Броз Тіто у 1956 р., мав наочно продемонструвати покращення життя пересічних громадян. Державні кошти та отримані іноземні кредити тепер спрямовувалися переважно на будівництво житла, виробництво споживчих товарів, створення сучасної системи охорони здоров'я, розвиток туризму [8, с. 170–171]. Форсована державою індустріалізація, посилена глобальним післявоєнним бумом, подарувала мешканцям Югославії таке економічне диво, якого вони ще ніколи не бачили і не переживали. Ті, хто народився після війни, росли в умовах, про які їхнім батькам та прабатькам годі було й мріяти: йдеться про можливості отримання освіти, про гарантовані робочі місця та про дохід, що дозволяв переважній більшості людей споживати більше, ніж необхідно для життя. У 1961 р. обсяг промислового виробництва перевищував у чотири з половиною рази відповідні показники, зафіксовані перед початком Другої світової війни. А оскільки показники реального доходу в період з 1950–1965 рр. виросли приблизно на вісімдесят відсотків, то приватні домогосподарства могли собі дозволити значно більше побутових товарів, як-от електроплити, холодильники, телефони, електробритви, телевізори, радіоприймачі, ба навіть невеликі легкові автомобілі фірми «Застава» (Zastava) – скорочена назва «Фічо». Відставання за рівнем заможності населення порівняно з країнами Західної Європи постійно зменшувалося [5, с. 229].

Можемо констатувати, що ключовим елементом югославської альтернативи став самоврядний соціалізм, офіційно запроваджений на початку 1950-х рр. Його сутність полягала в передачі частини управлінських функцій безпосередньо трудовим колективам підприємств, що мало зменшити роль централізованого державного апарату та бюрократії. На відміну від радянської командно-адміністративної системи, югославська модель передбачала: ширшу економічну автономію підприємств; децентралізацію фінансових потоків; федеративний принцип розподілу повноважень між республіками.

Разом із тим самоврядування мало обмежений характер і не скасовувало провідної ролі партії. Незважаючи на декларації, політичний плюралізм залишався відсутнім, а ключові рішення ухвалювалися на найвищому рівні [11, с. 163].

Підсумовуючи вищезгадані події, наголосимо, що незалежний соціалізм у виконанні Й. Тіто спирався на кілька ключових принципів: самоврядний соціалізм (робітниче самоуправління на підприємствах); децентралізація влади та ширші повноваження республік; ідеологічний плюралізм у межах соціалізму, без жорсткого копіювання радянських зразків; відкритість до Заходу в економічній та культурній сферах.

На початку 1950-х рр. у країні було сформовано систему місцевого самоврядування. Зокрема, у 1952 р. ухвалено закон про народні комітети, які виступали органами державної влади на рівні общин, районів і міст. Структурно ці органи складалися з двох палат – Народного віча та Віча виробників, що відображало прагнення поєднати територіальне представництво з принципами виробничого самоврядування. Водночас югославське керівництво відмовилося від політики колективізації сільського господарства, започаткованої у 1949 р. Держава переорієнтувала аграрну політику на підтримку одноосібних селянських господарств і розвиток постачально-збутових

кооперативів. Унаслідок цього вже станом на 1953 р. переважна більшість так званих «селянських трудових кооперативів» була ліквідована [6, с. 51].

Слід зазначити, що з часом КПЮ офіційно відмовилася від претензій на всебічне керівництво суспільством, зберігши за собою переважно ідеологічні функції. У зв'язку з цим партію було перейменовано на Союз комуністів Югославії (СКЮ), що відображало трансформацію її ролі в політичній системі держави. У січні 1953 р. було ухвалено конституційний закон про основи суспільного і політичного устрою ФНРЮ, який закріпив нову модель організації влади. Найвищим органом державної влади проголошувалася двопалатна Союзна скупщина, до складу якої входили Союзне віче та Віче виробників. Союзне віче здійснювало розгляд і вирішення основних політичних питань. Його очолював президент федерації – посада, що впроваджувалася вперше і передбачала обрання строком на чотири роки. Першим президентом став Й. Броз Тіто. Водночас Віче виробників було відповідальним за розгляд і вирішення господарсько-економічних питань. [6, с. 52]. Ці та інші трансформації отримали правове закріплення у Конституції 1963 р., яка також зафіксувала нову назву держави – Соціалістична Федеративна Республіка Югославія (далі – СФРЮ).

Відповідно до положень нової конституції національні меншини, зокрема боснійські мусульмани, отримали статус народностей, а Косово було надано статус автономного краю. У межах конституційної реформи поступово звужувалися повноваження федерального центру та водночас розширювалися компетенції союзних республік і автономних утворень. Передбачалося, що децентралізація державного управління сприятиме зниженню міжнаціональної напруженості та запобігатиме конфліктам[3, с. 371].

Але чим відкритішою ставала Югославія для світу, тим більшим ставало невдоволення її мешканців всевладдям Комуністичної партії. Ожили національні рухи [8, с. 172]. Уже в 1968 році в Косово відбулися масові демонстрації, учасники яких вимагали ширших можливостей для розвитку національної культури та економічної підтримки регіону. Ще більш масштабні виступи відбулися у 1970–1971 рр. у Хорватії, увійшовши в історію під назвою «хорватська весна». Серед ключових вимог хорватського руху поступово сформувалася ідея виходу Хорватії зі складу СФРЮ. Й. Броз Тіто досить швидко придушив ці виступи: хорватських політичних лідерів було усунуто з посад, а в партійних структурах проведено масштабні кадрові чистки [1, с. 90].

Особливе місце в незалежному соціалізмі посідала зовнішня політика. Югославія обрала курс на балансування між двома блоками, уникаючи формального приєднання як до НАТО, так і до Варшавського договору. Така позиція дозволила країні отримувати економічну допомогу та кредити як із Заходу, так і з соціалістичних держав.

Важливою складовою цього курсу стала участь Югославії у формуванні Руху неприєднання. Тіто виступив одним із ключових ідеологів концепції політичної незалежності держав «третього світу», що значно підвищило міжнародний авторитет Югославії та її лідера. У цьому контексті незалежний соціалізм набував не лише внутрішнього, а й глобального виміру. Феномен незалежного соціалізму був значною мірою персоналізованим. Авторитет Й. Броз Тіто ґрунтувався на його ролі у партизанському русі, перемозі у війні та здатності відстояти незалежність країни в конфлікті зі Й. Сталіним. Він виступав не лише як керівник партії й держави, а й як символ єдності багатонаціональної федерації. Персональне лідерство дозволяло: стримувати міжнаціональні конфлікти; балансувати інтереси республіканських еліт; забезпечувати відносну стабільність політичної системи. Водночас надмірна залежність від особистого авторитету лідера створювала структурну вразливість системи [12, с. 157].

Після загострення ситуації в Сербії та Хорватії Й. Броз Тіто вирішив вчергове реформувати державний устрій Югославії. Таким чином, заключний етап розвитку СФРЮ розпочався у 1974 р. з ухваленням нової Конституції, відповідно до якої союзні республіки та автономні краї отримали значно ширші повноваження, а також реальну політичну й економічну самостійність. Фактично югославська федерація набула рис конфедеративної моделі державного устрою [2, с. 371].

У цей період значна увага приділялася забезпеченню прав національних меншин. У країні функціонувала широка мережа шкіл із викладанням албанською, угорською, турецькою, румунською, болгарською, італійською, словацькою та іншими мовами. В університетах діяли спеціалізовані відділення, де навчання здійснювалося мовами національних меншин. У Приштині – адміністративному центрі Косова – було засновано університет. Керівництво СФРЮ часто підкреслювало багатонаціональний характер держави, характеризуючи її як країну шести республік, п'яти народів, чотирьох мов, трьох релігій, двох алфавітів і однієї

правлячої партії. Передбачалося, що така модель унеможливить прояви республіканського націоналізму, однак на практиці відбулося протилежне [7, с. 132].

Загалом економічна реформа мала суперечливий характер. З одного боку, вона сприяла відносно тривалому економічному піднесенню, яке особливо помітно проявилося наприкінці 1960-х – у 1970-х рр. Найдинамічніше розвивалися хімічна, нафтова, електротехнічна та металургійна промисловість, а також сільське господарство. Це, своєю чергою, позитивно вплинуло на ринок праці, сприяючи зростанню рівня зайнятості населення та скороченню безробіття [6, с. 54]. Проте, з часом у федерації поступово накопичувалися серйозні економічні проблеми: скорочення промислового виробництва, зниження зовнішньої платоспроможності, зростання споживання, інфляції, цін і безробіття. Посилювалися соціальні відмінності та диспропорції в економічному розвитку окремих республік, що проявлялося, зокрема, у різному рівні цін на продукцію та комунальні послуги. За рівнем економічного розвитку регіони Югославії умовно поділялися на кілька груп: Словенія і Хорватія належали до розвинених; Воєводина – до середньорозвинених; Сербія (без автономних країв) – до малорозвинених; Боснія і Герцеговина, Македонія та Чорногорія – до слаборозвинених; Косово – до найбільш економічно відсталих регіонів [13, с. 715].

До середини 1980-х рр., за оцінками експертів, Югославія фактично перестала функціонувати як єдиний народногосподарський комплекс: близько двох третин продукції, виробленої в республіках і краях, не виходило за межі їхніх адміністративних кордонів, а в окремих регіонах навіть спостерігалися бойкоти товарів із так званих «недружніх» республік.

Ситуацію ускладнював і міжконфесійний фактор, оскільки етнічна ідентичність населення значною мірою визначалася релігійною належністю. Водночас за життя Й. Броза Тіто створена ним політична система зберігала відносну стабільність, а соціальний мир підтримувався завдяки культу його особи та значним іноземним кредитам [1, с. 90–91].

Й. Броз Тіто ж вважав зовнішню загрозу більшою за внутрішню. І підстави для занепокоєння в нього були. У 1974 р. у м. Києві за сприяння радянського керівництва була проведена нарада «Ініціативного комітету за відродження КПЮ». За тиждень у м. Бар (Чорногорія) в приватному будинку відбувся нелегальний з'їзд «нової КПЮ», але в той же день усіх його делегатів затримали працівники югославських спецслужб. Республіканська влада, як могла, дистанціювалася від опозиціонерів, хоча б тому, що намагалася використати легальні можливості для самоствердження [8, с. 173].

Серце Й. Броз Тіто перестало битися у неділю, 4 травня 1980 р., незадовго до його 88-го дня народження. Список міжнародних співчуваючих підкреслював величезний авторитет Й. Тіто. 209 делегацій з 128 країн віддали останню шану, в тому числі чотири королі та шість принців, 31 президент, 22 прем'єр-міністри і 47 міністрів закордонних справ. Зі смертю Й. Тіто, як сказав король Йорданії Хусейн, добігла кінця післявоєнна доба [5, с. 315].

У 1970-их рр. Югославія вступила в те, що німецьке посольство в Белграді назвало «епохою після Тіто з Тіто» [5, с. 306]. Багаторічний югославський лідер залишив після себе систему колективного керівництва державою. Але представники республік, які тимчасово – один за одним – ставали на чолі федеративної Югославії, більше дбали про інтереси своїх батьківщин. Економічну кризу, що незабаром охопила СФРЮ, поглибили величезні борги, накопичені перед іноземними кредиторами [8, с. 176].

Світ загалом змінювався. Перехід до інформаційно-комунікаційного суспільства був неминучим. В умовах міжнародної конкуренції економіка Югославії залишалася недофінансованою, відсталою та забюрократизованою. Світова рецесія, спричинена нафтовою кризою 1973 р., ускладнила положення. Результатом її стало зниження темпів зростання, безробіття, збільшення державного боргу та інфляція. Щоб пом'якшити наслідки економічної кризи, комуністичний режим сховався за державними інвестиціями та підвищенням заробітної плати. Він брав все нові й нові кредити на підтримку та реструктуризацію боргів. Парадоксально, але реальний дохід і масове споживання в ці роки зросли до найвищого рівня. Тільки це сталося не завдяки власній економічній потузі країни, а через надмірні міжнародні запозичення. У 1980 р. Югославія мала рекордний борг у майже 20 мільярдів доларів США, що відповідало приблизно 27 % її внутрішнього валового продукту. Оскільки кредитори, насамперед США, після нафтової кризи різко підвищили відсоткові ставки, уряд постійно друкував нові гроші для обслуговування кредитів, а інфляція зростала [5, с. 307–308].

У ході цього процесу, який тривав понад три десятиліття, змінювалась і роль Й. Броз Тіто.

Диктатор революційної доби трансформувався у «м'якого» автократа, який наприкінці свого життя перебрав на себе роль посередника й арбітра між конфліктуючими республіканськими лідерами та зацікавленими групами. Утім, Югославія не стала демократичною у західному розумінні. Щоразу, коли соціалістичний лад, автократія комуністів або держава Югославія опинялися в небезпеці, в хід йшла цензура, заборони на професійну діяльність, політичні судові процеси та ліквідація спецслужбами ворогів режиму за кордоном. Тож треба визнати, що «демократичний соціалізм» Й. Броз Тіто до останнього містив у собі репресивний осад. Проте, водночас, незважаючи на всю критику, Й. Броз Тіто залишається кумиром багатьох людей навіть через чотири десятиліття після смерті. Він перебуває у центрі історичної пам'яті, через яку люди висловлюють свою скорботу й ностальгію з приводу втрати батьківщини і (романтизованого) минулого [14, p. 283–284].

Вищезгадані факти засвідчують, що система «самоврядного соціалізму», створена в Югославії Й. Броз Тіто та його прибічниками, з усіма її відмінностями від систем, що існували в державах Центральної та Південно-Східної Європи, фактично багато в чому збігалася зі сталінською моделлю соціалізму. Її характерними рисами були монополія СКЮ на владу, адміністративно-командна система управління, панування суспільної власності на засоби виробництва.

Попри відносні успіхи, югославська модель мала суттєві внутрішні суперечності. Економічні диспропорції між республіками, зростання зовнішнього боргу та посилення націоналізму поступово підривали стабільність федерації. Після смерті Й. Броз Тіто у 1980 р. відсутність харизматичного арбітра призвела до загострення конфліктів, які система виявилася неспроможною врегулювати.

Висновки. Отже, Й. Броз Тіто створив унікальний варіант соціалізму, який поєднував ідеологічну автономію, міжнародний прагматизм і персоналізовану владу. Феномен незалежного соціалізму став важливим прикладом альтернативного розвитку соціалістичних держав у другій половині ХХ ст. та показав, наскільки вирішальним може бути особистісний чинник у політичній історії. Таким чином, незалежний соціалізм виявився ефективним лише за умов персоналізованого управління, але не створив сталих інституційних механізмів довготривалої стабільності. Й. Броз Тіто, хоч і був абсолютним диктатором, допускав певний рівень свободи слова та існування дрібних та середніх приватних підприємств. В останні роки свого правління він активно брав західні кредити та використовував не надто ефективно, що лягло тяжким тягарем на його наступників.

Досвід Югославії демонструє, що альтернативні моделі соціалізму могли існувати поза радянським контролем, однак їхня стабільність значною мірою залежала від поєднання структурних реформ і персоналізованого лідерства.

Список літератури:

1. Балканська субрегіональна підсистема міжнародних відносин: історико-політичний вимір / укладач: О. П. Іваницька. ДонНУ імені Василя Стуса, 2022. 156 с.

2. Вандич П. Ціна свободи: історія Центрально-Східної Європи від середньовіччя до сьогодення. К. : Критика, 2004. 463 с.

3. Епплбом Е. Залізна завіса. Приборкання Східної Європи. 1944–1956. К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2017. 623 с.

4. Єлавіч Б. Історія Балкан ХХ століття. К. : Видавництво «Свенас», 2004. Т. ІІ. 600 с.

5. Каліч М.-Я. Тіто. Вічний партизан. Львів: Видавництво Анетти Антоненко; Київ: Ніка-Центр, 2023. 360 с.

6. Кріль М., Баран З. Історія Югославії. 1918–1990 рр. Львів, 1997. 92 с.

7. Майборода О. М. Етнічність у міжнародній системі. Київ: ІПіЕНД, 2015. 403 с.

8. Мустафін О. Чорногорія. Подорож історією. К.: Сілаєва О. В., 2020. 184 с.

9. Постоловський Р., Пугач Є., Страшнюк Є. Встановлення тоталітарних режимів у країнах Центрально-Східної Європи (1944–1953): Хрестоматія для студентів історичного факультет вищих навчальних закладів. Харків : Бізнес Інформ, 2000. 472 с.

10. Ротшильд Дж., Вінгфілд Н. Повернення до різноманітності: політична історія Східно-Центральної Європи після Другої світової війни. К. : Видавництво «Мегатайп», 2004. 384 с.

11. Страшнюк С., Пугач Є. Політичні кризи та антитоталітарні рухи в країнах Східної Європи (50–80-ті роки ХХ ст.). Харків : Бізнес Інформ, 1998. 391 с.

12. Чорногор Я. «Феномен Югославії: від виникнення до розпаду». Київ : Видавець Олег Філюк, 2015. 304 с.

13. Яровий В. І. Новітня історія Центрально-європейських та Балканських країн : Підручник для вищих навч. закл. Київ : Генеза, 2005. 816 с.

14. Banac I. With Stalin against Tito: Cominformist splits in Yugoslav Communism. Ithaca, New York: Cornell University Press, 1988. 294 p.

15. Rusinow D. The Yugoslav Experiment, 1948–1974. Berkeley: University of California Press, 1977. 410 p.

Borchuk S.M., Lyzen Ye.V. JOSIP BROZ TITO I PHENOMENON OF INDEPENDENT SOCIALISM

The article analyzes the phenomenon of independent (Yugoslav) socialism as a specific political-ideological and socio-economic model of the development of a socialist state in the second half of the 20th century, formed under the decisive influence of J. Broz Tito. Special attention is focused on the personal factor in the process of Yugoslavia's departure from the Soviet model of socialism after the conflict with the USSR in 1948, and on the development of an alternative model that combined elements of Marxist ideology with the principles of decentralization, self-government and foreign policy neutrality.

The research uncovers the ideological foundations of Yugoslav socialism, in particular the concept of worker self-government, the federalization of the state system, and attempts to overcome excessive centralization of power. The foreign policy dimension of independent socialism was analyzed, primarily the role of Yugoslavia in the formation and operation of the Non-Aligned Movement, which allowed the country to occupy a special place in the system of international relations during the Cold War period and to maneuver between two ideological blocs.

The importance of the personal authority of Y. Broz Tito as a factor in the internal stability of a multinational federation is highlighted separately, as well as the limits of this model, caused by economic disproportions, the growth of national contradictions and the excessive dependence of the political system on the charismatic leader. The article concludes that the independent socialism of Yugoslavia was not only an alternative to the Soviet model, but a unique historical experiment whose successes and failures were largely determined by a combination of structural minds and personal leadership.

After the Second World War, Yugoslavia found itself in the midst of a state where a socialist government was established as a result of an internal partisan movement, and not a direct military presence of the USSR. This from the very beginning created specific minds for interaction with Moscow. Until 1948, the Yugoslav leadership formally adhered to the Stalinist model, but even then it showed a desire for autonomy in domestic and foreign policy.

The rift between Belgrade and Moscow in 1948 became a turning point. He not only signified the exit of Yugoslavia from Soviet political control, but also put before the country's leadership the question of the legitimacy of the new course. In these conditions, independent socialism began to form as a response to the need to preserve socialist identity for the simultaneous separation from the Soviet model.

Keywords: *Josip Broz Tito, Yugoslavia, independent (titovian) socialism, «self-governing socialism», Federativnoi Narodnoi Respublika Yugoslavia, Soyuz communists Yugoslavia, Socialist Federative Republic of Yugoslavia.*

Дата першого надходження статті до видання: 20.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 13.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 94(510:595.3):623.8"140/143"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.27

Козловський С.О.
https://orcid.org/0000-0002-4590-2433
Львівський національний університет імені Івана Франка

Долик О.С.
https://orcid.org/0009-0009-1311-5791
Львівський національний університет імені Івана Франка

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ МІНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА МАЛАККСЬКОГО СУЛТАНАТУ В ЕПОХУ ПОДОРОЖЕЙ ЧЖЕН ХЕ (1405–1433 РР.)

У статті здійснено комплексне дослідження історії становлення та розвитку зовнішньополітичних відносин Мінської імперії та Малаккського султанату в першій третині XV ст., у період семи масштабних заморських кампаній адмірала Чжен Хе (1405–1433 рр.). Вперше в сучасній українській історіографії зроблено спробу проаналізувати політико-дипломатичний, торгівельно-економічний та культурний виміри цих взаємин.

Методологічною основою дослідження стали принципи історизму, об'єктивності та системності. У роботі застосовано проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний та історико-типологічний методи. Особливу увагу приділено джерелознавчому аналізу китайських офіційних династичних хронік та анналів, а також творів, написаних безпосередніми учасниками подорожей Чжен Хе. Проведено порівняльне зіставлення і перехресну критику китайських і малайських нарративних джерел з метою історичної реконструкції подій досліджуваного періоду та виявлення специфіки міждержавних відносин.

Доведено, що включення Малаккського султанату до сфери впливу Мінської імперії було зумовлене передусім стратегічними інтересами китайського двору, спрямованими на контроль ключових морських комунікацій та розширення кола номінальних держав-данників у регіоні «Південних Морів». Встановлено, що дипломатичні контакти між сторонами вибудовувалися відповідно до принципів традиційної китайської «данницької системи», що проголошувала верховну владу «Сина Неба» над усім світом. Виявлено двоїстий характер політики Китаю щодо султанату: виступаючи гарантом безпеки Малакки від зовнішніх загроз, Піднебесна водночас стримувала надмірне посилення свого номінального васала, підтримуючи баланс сил у регіоні.

Показано, що масштабні морські кампанії 1405–1433 рр. під керівництвом Чжен Хе стали основою китайсько-малаккського союзу, забезпечуючи регулярний посольський обмін і сприяючи перетворенню Малакки на важливий транзитний центр міжнародної торгівлі. Простежено роль торгівельних операцій в умовах державної монополії Китаю та політики «морської заборони», а також деякі особливості поширення культурних впливів Піднебесної через практику символічної інвеститури малаккських правителів, церемоніальний етикет і діяльність місцевих китайських громад.

Ключові слова: *Китай, династія Мін, Малаккський султанат, Середньовіччя, Чжен Хе, «данницька система», заморські експедиції, дипломатія, зовнішньополітичні відносини, морська торгівля.*

Постановка проблеми. Виникнення та піднесення Малаккського султанату на початку XV ст. збіглося в часі з розгортанням масштабних морських експедицій Китаю під керівництвом адмірала Чжен Хе (1405–1433 рр.). Ці кампанії, демонструючи військову міць та престиж Мінської імперії в регіоні «Південних Морів», водночас виконували цілий ряд дипломатичних функцій, налагоджуючи тісні взаємини між мінським двором та заморськими державами. Спільні інтереси Китаю та Малакки у зазначений період зумовили формування взаємовигідного союзу, що

© Козловський С.О., Долик О.С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

набув політико-дипломатичного й торгівельного характеру.

Попри значний інтерес науковців до історії подорожей Чжен Хе та зовнішньої політики Мінської імперії, двосторонні відносини останньої із Малаккським султанатом здебільшого розглядаються лише у ширшому контексті взаємин Китаю з державами «Південних Морів» у рамках «данницької системи» і не завжди виступають предметом окремого наукового дослідження. Водночас саме на їхньому прикладі найкраще простежуються механізми поєднання дипломатичних, торгівельно-економічних та культурних чинників у формуванні зовнішньополітичних відносин Піднебесної з іншими державами у добу Середньовіччя. Дослідження становлення китайсько-малаккських контактів сприяє кращому розумінню окремих аспектів «данницької системи» Китаю епохи Мін, історичних витоків сучасних політико-економічних процесів у Азіатсько-Тихоокеанському регіоні та значення морських комунікацій у налагодженні взаємодії між великими державами та регіональними центрами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Джерельну базу дослідження складають передусім тогочасні китайські офіційні династичні хроніки та аннали, зокрема «Історія династії Мін» (*Мін ші*; 明史) [32] та «Істинні записи династії Мін» (*Мін ші-лу*; 明實錄) [26], що ґрунтовно висвітлюють зовнішню політику Мінської імперії у «Південних Морях». Важливим доповненням до них слугують твори безпосередніх учасників експедицій Чжен Хе, серед яких «Загальний огляд берегів океану» (*Ін'я шенлань*; 瀛涯勝覽) Ма Хуаня [14] та «Опис подорожей Зоряного флоту» (*Сінча шенлань*; 星槎勝覽) Фей Сіня [8]. Додатково було залучено окремі малайські наративні джерела, насамперед «Малайські хроніки» (*Седжарах Мелаю*; وياالم هراجس) [15], що розповідають про заснування та політичний розвиток Малаккського султанату, його правлячу династію та відносини з сусідами.

Необхідно вказати на наявність незначної кількості спеціалізованих наукових робіт, присвячених детальному аналізу контактів Китаю та Малакки в період подорожей Чжен Хе. У загальних рисах це питання порушувалося в працях В. Гроеневелта [11], В. Рокхілла [21], П. Пелліо [19], Я. Дюйвендака [5], Л. Леватес [13] та Е. Дреєра [4]. Щоправда, специфіка міждержавних відносин у них розкрита вкрай фрагментарно, оскільки основна увага авторів зосереджується передусім на заморських кампаніях Чжен Хе та загальних засадах політики Піднебесної у «Південних Морях».

Більш ґрунтовне висвітлення окремих аспектів взаємин Китаю та Малаккського султанату означеного періоду представлено у працях сучасних дослідників. Зокрема, Г. Ван детально проаналізував початковий етап становлення дипломатичних контактів між сторонами, а також діяльність перших малаккських правителів у системі відносин із Мінською імперією [28, с. 1–25; 29, с. 26–41]. Т. Сен розглянув вплив експедицій Чжен Хе на формування мережі міжрегіональних зв'язків в Індійському океані, приділивши особливу увагу ролі Малакки як важливого транзитного центру [23, с. 609–636]. Найповніше питання зовнішньополітичних відносин Мінської імперії та Малаккського султанату розкрите у напрацюваннях Б. Дармавана, котрий наголошує на взаємовигідному характері китайсько-малаккського союзу та вважає його одним із ключових факторів стабільності в регіоні «Південних Морів» [3, с. 48–60].

Водночас зауважимо, що дана проблема поки не знайшла жодного відображення в українській історичній науці. Крім того, глибшого вивчення потребують окремі особливості китайсько-малаккських дипломатичних відносин у межах «данницької системи», специфіка поєднання політичних, економічних та культурних чинників у цих взаєминах, а також стратегічна роль та місце Малакки у контексті зовнішньополітичного курсу Мінської імперії.

Постановка завдання. Метою статті є комплексний аналіз становлення та розвитку зовнішньополітичних відносин Мінської імперії та Малаккського султанату в першій третині XV ст., з'ясування їх політико-дипломатичного, торгівельно-економічного та культурного аспектів, а також визначення місця Малакки в системі стратегічних пріоритетів політики Піднебесної в регіоні «Південних Морів» у період морських експедицій Чжен Хе 1405–1433 рр.

Виклад основного матеріалу. Після утворення Мінської імперії у 1368 р. одним із першочергових зовнішньополітичних завдань, що постали перед її засновником Чжу Юаньчжаном (девіз правління *Хун'у* – «Розлив Войовничості»; 1368–1398 рр.) було утвердження міжнародного визнання нової династії та відновлення традиційної системи міждержавних відносин Китаю з сусідами, порушеної в епоху монгольського панування. З цією метою мінський двір розгорнув активну дипломатичну діяльність, одним із напрямів якої став заморський вектор. Уже в останній третині XIV ст.

китайські посольські місії почали регулярно відвідувати держави регіону «Південних Морів», встановлюючи офіційні дипломатичні контакти та запрошуючи місцевих правителів до участі у церемоніальних відносинах із імператорським двором [27, с. 584–586]. У результаті було налагоджено посольський обмін із низкою тамтешніх політичних утворень (Аннамом, Тямпою, Кхмерською імперією, Сіамом, королівством Маджапагіт, Брунеєм, Лусоном).

Дипломатична політика Мінської імперії виходила із засад традиційної китайської моделі світового порядку, в якому Піднебесна виступала цивілізаційним центром, а довколишні держави – такими, що входять до орбіти її політичного та культурного впливу. На практиці ця концепція втілювалася у вигляді «данницької системи» (*чаогунmісі*; 朝貢體系), відповідно до якої прибуття іноземних посольств трактувалося як акт визнання верховенства Китаю, а подарунки посланців – як «данина» (*гун*; 貢) «Сину Неба» [7, с. 135–144]. Натомість заморські володарі отримували з рук китайських послів імператорські «дари» (*лі*; 禮), а також символічні регалії влади, що засвідчували їхній номінальний васалітет [12, с. 64–66]. При цьому, для правителів невеликих держав «Південних Морів» участь у цій моделі відносин була досить вигідною, оскільки забезпечувала доступ до безпосередньої торгівлі з Китаєм, легітимізацію їхньої влади через символічну інвеституру, а також можливість заручитися політичною підтримкою наймогутнішої держави регіону.

Утвердження на престолі імператора Чжу Ді (девіз правління *Юнле* – «Вічна Радість»; 1402–1424 рр.) ознаменувало початок нового етапу реалізації зовнішньополітичної стратегії Мінської імперії у «Південних Морях» та перехід до активної заморської експансії. Наміри нового правителя передбачали суттєве розширення числа номінальних країн-данників Піднебесної в рамках «данницької системи» та встановлення китайської гегемонії в регіоні шляхом контролю над ключовими морськими комунікаціями [9, с. 1–12]. Безпека цих шляхів, а також лояльність розташованих уздовж них політичних утворень мали важливе значення як для функціонування сталих дипломатичних контактів, так і для тісно пов'язаної з ними торгівлі.

Практичним втіленням цієї політики стало спорядження низки масштабних морських експедицій під проводом придворного євнуха Чжен Хе (1371–1433), що відбулися у 1405–1433 рр. [1, с. 59–63]. Ці кампанії були для свого часу по-справжньому грандіозними: за деякими оцінками, в кожній подорожі брало участь до 300 кораблів [30, с. 26], а загальна чисельність особового складу становила понад 27 тис. осіб [25, с. 232]. Зауважимо, що їхні завдання значно виходили за межі виключно дипломатичних чи торгівельних функцій. Величезні флотилії Чжен Хе були покликані продемонструвати військово-технічну могутність Китаю, схилити заморських правителів до встановлення данницьких відносин, врегулювати будь-які локальні конфлікти та поступово інтегрувати держави регіону до політико-економічної орбіти Мінської імперії [10, с. 327–347]. У результаті цих подорожей кількість держав, що підтримували офіційні контакти з імператорським двором, значно зросла, а сама «данницька система» набула небачених досі масштабів.

Особлива увага мінського двору зосереджувалася на стратегічно розташованих портах, здатних виконувати роль опорних пунктів китайської присутності у «Південних Морях» та забезпечувати матеріально-логістичну базу для регулярних заморських кампаній. У цьому контексті неабиякого значення набула Малаккська протока – головна транспортно-комунікаційна артерія, що поєднувала акваторію Південно-Китайського моря із басейном Індійського океану.

На початку XV ст. політична ситуація на Малаккському півострові визначалася суперництвом провідних держав регіону за контроль над стратегічно важливими прибережними територіями. Найбільш відчутними були претензії з боку Сіаму та яванського королівства Маджапагіт, які розглядали місцеві порти як сферу свого політичного впливу й прагнули утримувати їх у данницькій залежності [3, с. 48–50]. Приблизно в цей час, згідно з «Малайськими хроніками», на історичній арені півострова з'являється раджа Парамешвара (1344–1414 рр.), пізніше відомий як Іскандер Шах – виходець із правлячих кіл Суматри та останній правитель князівства Темасек (сучасний Сінгапур), який був змушений тікати на материк після завоювання острова королівством Маджапагіт [15, с. 85–89]. Вважається, що близько 1400 р. він закріпився у Малацці, де розпочав формування нового політичного центру [13, с. 77–78]. Малайська традиція приписує Парамешварі заснування самого міста, проте ймовірніше йдеться про розвиток уже існуючого торгівельного порту, стратегічне значення якого й зумовило інтерес до нього з боку сусідніх держав.

Зумівши утвердити свою владу в Малацці, Парамешвара, утім ще не став цілком самостійним

правителем. Ма Хуань повідомляє, що *«ці землі знаходилися під пануванням Сіаму і були змушені сплачувати щорічну данину в розмірі сорока лянів золота, інакше за нею прибували сіамські війська…»* [14, с. 108]. Такий стан справ змушував Парамешвару активно шукати зовнішньополітичної підтримки.

Вразливе становище Малакки не залишилося поза увагою мінського двору. Чжу Ді, вочевидь, було добре відомо про стратегічне значення Малаккської протоки та слабкість новопосталого Малаккського султанату [28, с. 7–9]. Зацікавлений у створенні зручного перевалочного пункту на шляху до Індії, куди саме готувався вирушити флот Чжен Хе, імператор вирішив використати сприятливу нагоду для поширення на Малакку політичного протекторату Китаю.

Першим практичним кроком у цьому напрямі стало відправлення у 1403 р. спеціальної посольської місії на чолі з уповноваженим посланцем Інь Ціном [23, с. 615]. Її завданням було детальне з'ясування політичної ситуації в регіоні, встановлення офіційних дипломатичних відносин із правителем Малакки та запрошення останнього до участі у «данницькій системі» Мінської імперії. Як засвідчує «Історія династії Мін», Парамешвара надзвичайно прихильно прийняв китайських послів, і разом з ними відправив до Піднебесної власних посланців із подарунками, висловивши бажання *«приєднатися до територій Китаю, які щорічно сплачують данину…»* [32]. Таким чином, він свідомо обрав номінальну залежність від Мінської імперії, яка дозволяла йому уникнути реальної підпорядкованості Сіаму. Символічна сплата «данини» місцевими товарами, яка, до того ж, супроводжувалася отриманням щедрих «дарів» у відповідь, не йшла в жодне порівняння із зобов'язанням величезних виплат сіамцям. Крім того, Малакка отримувала можливість налагодити надзвичайно вигідну безпосередню торгівлю із Китаєм.

Прагматичні задуми Парамешвари повністю здійснилися. Уже в 1405 р. він був визнаний незалежним легітимним правителем. Одночасно йому було надано китайський титул *вана* (王), що представляло собою усталену практику стосовно іноземних володарів, котрі вважалися данниками Піднебесної. Разом із титулом Парамешвара отримав офіційні грамоти та печатки, які засвідчували його номінальний васалітет, а також багаті «дари» від імператора (дорогі шовкові тканини, китайський церемоніальний одяг тощо). Ці регалії та подарунки прибули до Малакки на кораблях першої експедиції Чжен Хе (1405–1407 рр.) [4, с. 49–62]. Визнання з боку Китаю дозволило Парамешварі зміцнити власну владу та отримати захист для протидії зовнішнім загрозам, не втрачаючи при цьому реальної самостійності.

Водночас одразу позбутися домагань зі сторони Сіаму не вдалося. Сіамська держава, що традиційно розглядала Малаккський півострів як сферу свого впливу, вкрай негативно сприйняла політичне зближення Парамешвари з Піднебесною і намагалася всіляко йому протидіяти. Ситуацію ускладнювало те, що під час перших двох подорожей (1405–1409 рр.) флот Чжен Хе був зосереджений на розв'язанні інших нагальних проблем у регіоні, зокрема ліквідації піратського осередку в Палембанзі [13, с. 70–73] та врегулюванні конфлікту із королівством Маджапагіт після інциденту з убивством місцевих китайців на о. Ява [4, с. 62–64]. За таких обставин, Сіам, який формально також перебував у системі данницьких відносин із Мінською імперією, протягом 1405–1409 рр. став чимраз сильніше тиснути на Малакку, щоб не допустити її переходу під китайський протекторат [3, с. 55–56]. Є підстави припускати, що мали місце локальні збройні зіткнення, хоча на відкриту війну сіамський двір не наважувався, побоюючись реакції Китаю.

Загострення конфлікту спонукало Піднебесну до дипломатичного втручання. З одного боку, Мінська імперія не була зацікавлена у відкритому протистоянні з Сіамом, який розглядався як важливий регіональний союзник, з іншого – прагнула убезпечити Малакку від зовнішніх небезпек, бажаючи використати її як зручний транзитний порт і опорний пункт для подальших заморських кампаній. У цьому контексті ключову роль відіграла третя експедиція Чжен Хе (1409–1411 рр.) в ході якої китайська сторона показово підтвердила свій політичний протекторат над султанатом.

Під час прибуття китайських посланців до Малакки наприкінці 1409 р. Парамешвара був повторно титулований як васал Піднебесної, а також отримав нові срібні печатки та інші символічні регалії влади – замість попередніх, які були відібрані сіамцями [3, с. 55–56]. За свідченням Фей Сіня, *«Чжен Хе встановив кам'яну стелу, на якій було вказано, що ця територія тепер зветься Малаккською державою. Після цього Сіам більше не наважувався непокоїти Малакку…»* [8, с. 55]. Крім того, у місті було створено китайську торгову факторію, в якій, можливо, розміщувався невеликий гарнізон [23, с. 615]. Таким чином, дії Мінської імперії стали вирішальним фактором

міжнародного утвердження Малаккського султанату.

Важливим свідченням зміцнення китайсько-малаккських відносин став особистий візит Парамешвари (який прийняв іслам під іменем Іскандера Шаха) до Китаю у 1411 р., здійснений на зворотному шляху третьої експедиції Чжен Хе. Як зазначають «Істинні записи династії Мін», *«Правитель Малакки разом із дружиною, дітьми та наближеними сановниками числом понад 540 осіб прибув до імператорського двору. Під час аудієнції він урочисто підніс данину… після чого був удостоєний особливих почестей. Син Неба особисто влаштував бенкет і обдарував правителя… а для його дружини та чиновників було надано окреме частування…»* [26]. Факт цього візиту та урочистого прийому засвідчив високий статус Малакки в системі зовнішньополітичних контактів Піднебесної та остаточне утвердження влади Парамешвари під китайським протекторатом.

Після подій 1409–1411 рр. відносини Китаю та Малакки вступили в нову фазу свого розвитку, набувши повністю впорядкованого характеру відповідно до принципів «данницької системи». Така форма взаємодії закріплювала за Мінською імперією роль номінального сюзерена, союзника та протектора, передбачаючи дипломатичне посередництво у врегулюванні регіональних конфліктів за участю султанату.

Як уже згадувалося вище, одну з базових засад функціонування «данницької системи» становив регулярний посольський обмін. Прибуття іноземних місій з «даниною» до імператорського двору розглядалося китайською стороною як показове свідчення визнання верховенства «Сина Неба» та включення відповідної держави до ієрархічної моделі світового порядку на чолі з Піднебесною. При цьому «данина», яка зазвичай складалася із місцевої натуральної продукції, виробів ремесла або екзотичних тварин, не мала істотної практичної цінності й виконувала передусім символічну функцію демонстрації покори [6, с. 129–135]. Водночас для самих заморських правителів участь у посольських контактах відкривала можливості для отримання імператорських «дарів» (котрі значно перевищували вартість піднесеної «данини») та символічного підтвердження і міжнародної легітимізації власної влади, що робило такі місії надзвичайно вигідними. У цьому контексті інтенсивність обміну посольствами виступала важливим показником рівня міждержавних відносин.

Китайсько-малаккські взаємини у 1412–1433 рр. демонструють у цьому відношенні винятково високу динаміку. Якщо на етапі становлення контактів (1403–1411 рр.) до Китаю прибули лише чотири малаккські місії (останньою з яких став особистий візит Парамешвари), то вже у 1412–1433 рр. джерела фіксують аж п'ятнадцять посольств із султанату [29, с. 32–33]. У свою чергу, Чжен Хе регулярно відвідував Малакку під час своїх наступних чотирьох походів [4, с. 75–95; 150–164]. Це виразно засвідчує не лише стабілізацію та розвиток дипломатичних відносин між сторонами, але й перетворення Малакки на одного із найактивніших учасників «данницької системи» серед держав «Південних Морів».

Особливо показовою є участь в окремих місіях самих малаккських володарів. Загалом впродовж означеного періоду до Китаю було здійснено чотири особисті візити султанів [29, с. 35–40]. Слід зауважити, що подібна практика безпосередніх аудієнцій при імператорському дворі відповідала усталеним нормам «данницької системи», оскільки кожен новий правитель заморської держави-данника повинен був отримати символічну інвеституру з рук «Сина Неба», для того, щоб вважатися легітимним васалом. Щоправда, дуже мало держав регіону справді дотримувалися цього правила. Так, окрім султанів Малакки, відомо про особисті візити до Китаю лише правителів Брунею [13, с. 74–75] та Самудери [32], що ще більше підкреслює винятковий характер китайсько-малаккських відносин.

Згідно з «Істинними записами династії Мін», син та спадкоємець Парамешвари – Мегат Іскандер Шах (1414–1424 рр.), у 1414 р. *«прибув до двору та повідомив про смерть свого батька… Відповідно до імператорського указу, він успадкував титул правителя… Йому було подаровано золото, срібло та шовкові тканини…»* [26]. Ця місія підтвердила васальний статус Малакки. У 1419 р. султан здійснив ще одну подорож до Піднебесної, вочевидь, на борту суден п'ятої експедиції Чжен Хе (1417–1419 рр.) [29, с. 37–38]. Повторна особиста аудієнція засвідчила не лише подальше підтримання формальних данницьких практик, але й прагнення поглибити безпосередній зв'язок із мінським двором.

Традиція особистих візитів, започаткована Парамешварою та продовжена Мегат Іскандер Шахом, отримала подальший розвиток за правління наступного султана – Мухаммад Шаха (1424–1444 рр.). У 1424 р. він *«разом із дружиною та воєначальниками прибув до двору та підніс данину…Причиною цієї подорожі послужила смерть його батька та сходження на престол…»*

[26]. Як і у випадку з посольством 1414 р., ця місія мала на меті отримання символічної інвеститури та підтвердження зовнішньополітичного курсу Малакки на тісну взаємодію з Мінською імперією.

На кораблях флотилії Чжен Хе, що поверталися до Китаю із останнього заморського походу (1431–1433 рр.), султан у 1433 р. вдруге відвідав Піднебесну. «Істинні записи династії Мін» повідомляють, що імператор Чжу Чжанцзі (девіз правління *Сюань-де* – «Поширення Чесноти»; 1425–1435 рр.) *«наказав розмістити їх* [Мухаммад Шаха та його родину] *у Нанкіні, виявляючи до них особливу щедрість…»* [26]. Відомо, що султан отримав у своє розпорядження китайське судно для повернення на Батьківщину [32]. Подібний рівень вшанування наочно підкреслював привілейоване становище малаккського володаря серед інших заморських данників імперії.

Варто зауважити, що незважаючи на остаточне міжнародне визнання Малаккського султанату та його входження до «данницької системи», загроза з боку Сіаму протягом першої третини XV ст. продовжувала зберігатися. Сіамські правителі не полишали спроб відновити колишній вплив на Малаккському півострові, а зміцнення політичних позицій султанату, розширення його кордонів і стрімке економічне зростання лише загострювали ситуацію. За таких умов протекторат Мінської імперії продовжував відігравати ключову роль як фактор зовнішньополітичної безпеки Малакки. При цьому, показовим є те, що дипломатична підтримка Китаю аж ніяк не була одностороннім заступництвом.

Перший серйозний спалах напруженості після затишшя 1409 р. припав на 1419 р., коли сіамська сторона вдалася до демонстрації сили, бажаючи відновити практику примусової данницької залежності Малакки. Реакцією мінського двору стало направлення до Сіаму імператорського маніфесту, в якому зазначалося: «*Нещодавно правитель Малакки успадкував престол… Він виконав волю свого батька та прибув до двору, щоб піднести данину… Однак я дізнався, що ви* [сіамці] *без жодної причини мали намір відправити проти нього війська… Загравати з війною… неприпустимо… Слід добре пам'ятати про це…»* [26]. Поряд із цим, уже на початку 1420 р. мінський двір прихильно прийняв сіамського посла і надіслав його правителю щедрі «дари». Така подвійна політика швидко дала результат: у 1421 р. до Китаю прибуло чергове сіамське посольство з «даниною» *«на знак визнання провини за злочин, вчинений у Малацці»* [26].

Подібна ситуація повторилася у 1431 р. Султан Мухаммад Шах через послів повідомив імператора, що побоюється особисто вирушати до Китаю у зв'язку із погрозами зі сторони Сіаму [32]. У відповідь імператор Чжу Чжанцзі розпорядився надіслати сіамському володарю новий маніфест із закликом *«розвивати хороші відносини з сусідами та… не діяти нерозсудливо чи агресивно…»* [26]. Послання було доставлене на кораблях сьомої експедиції Чжен Хе, які водночас на зворотному шляху доправили малаккського султана до Піднебесної.

Вищенаведені прецеденти показують, що, під час дипломатичного врегулювання суперечностей між Малаккою та Сіамом, Мінська імперія притримувалася виразно прагматичного двоїстого курсу. Китайські імператори стримували агресію Сіаму і тим самим убезпечували Малакку, однак уникали прямого військово-політичного втручання, зберігаючи союзницькі відносини з обома державами. Така стратегія засвідчує, що головною метою мінської політики в регіоні «Південних Морів» було підтримання стабільності та рівноваги сил, а також закріплення за собою ролі арбітра у міждержавних зносинах.

Важливим є той факт, що, поряд із гарантуванням безпеки Малакки, китайський протекторат одночасно слугував інструментом стримування її власних експансіоністських амбіцій. Найбільш показовим став прецедент 1413 р., коли Парамешвара спробував поширити свій контроль на стратегічно важливий порт Палембанг на о. Суматра. Апелюючи до авторитету «Сина Неба», він заявляв, що нібито отримав із Китаю імператорський указ, який санкціонував «приєднання» цих територій до султанату, і намагався використати це для залякування яванського магараджі – формального сюзерена цих земель [26].

Ситуацію ускладнював особливий політичний статус самого Палембанга. Після яванського завоювання 1377 р. місто номінально підпорядковувалося королівству Маджапагіт, однак уже на початку XV ст. фактична влада там зосередилася у руках впливових представників місцевої китайської громади [18, с. 10]. У 1407 р. мінський двір надав заможному купцю Ши Цзіньціню титул «очільника умиротворення» (*сюань вей си ши*; 宣慰司使), а Палембанг було проголошено «умиротвореним інородницьким округом» (*сюань вей си*; 慰司使) [4, с. 57–58]. Це означало часткову інтеграцію міста та прилеглих районів до адміністративної системи Мінської імперії. Водночас яванський магараджа надалі зберігав формальний контроль над Палембангом.

За таких умов експансіоністські наміри Парамешвари були зустрінуті в Китаї вкрай негативно. Імператор Чжу Ді рішуче відмовився підтримати безпідставні малаккські претензії й надіслав до яванського двору маніфест із наказом проігнорувати вимоги султана [26]. Така позиція Піднебесної пояснювалася прагненням зберегти баланс сил у регіоні, уникнути конфлікту із королівством Маджапагіт і водночас не допустити втрати стратегічно важливого осередку китайського впливу та присутності на Суматрі. У підсумку, цей епізод вкотре засвідчив двоїстий характер політики Мінської імперії, яка у стосунках із Малаккою переслідувала, перш за все, власні інтереси.

Невід'ємним елементом союзницьких відносин Мінської імперії та Малаккського султанату в означений період було використання гавані Малакки як опорної бази під час заморських експедицій Чжен Хе. Вигідне розташування порту в центрі Малаккської протоки перетворювало його на зручний транзитно-логістичний пункт для китайських ескадр, що прямували в «Західний Океан». Як відомо, Чжен Хе в ході кожної із своїх подорожей двічі зупинявся в Малацці (на попутному та зворотному шляхах) [25, с. 233–236], що демонструє виняткову важливість даного міста в системі морських комунікацій регіону.

Номінальний васальний статус султанату та його абсолютна політична лояльність мінському двору гарантували китайським мореплавцям безпечну стоянку й належне матеріально-технічне забезпечення. Під час зупинок у Малацці здійснювалися огляд та можливий ремонт суден, поповнення запасів прісної води та провізії, а також заготівля важливих ресурсів – зокрема місцевої деревини та смол [13, с. 79]. Окрім цього, порт слугував перевалочним пунктом для вантажів і товарів з кораблів Чжен Хе. Вище вже згадувалося про заснування у місті в 1409 р. постійної китайської факторії. Ма Хуань у своїх записах згадує, що *«було зведено частокіл, споруджено четверо воріт і сторожові вежі. Всередині знаходилася друга стіна та склади, наповнені всіма необхідними припасами… Судна, повертаючись із різних країв, причалюють тут і збираються разом. Найрізноманітніші цінності та припаси розподіляються і знову завантажуються на кораблі…»* [14, с. 113]. Таким чином, гавань Малакки стала ключовим опорним пунктом заморської інфраструктури походів Чжен Хе.

Важливим чинником, що визначав специфіку китайсько-малаккських економічних контактів у першій третині XV ст., була офіційна політика «морської заборони» (*хайцзінь*; 海禁), запроваджена мінським урядом у 1371 р. Вона передбачала суворе обмеження приватної зовнішньої торгівлі та встановлення на неї державної монополії. За таких обставин купівля-продаж товарів здійснювалися переважно в межах «данницької системи», коли посольський обмін супроводжувався санкціонованими торгівельними операціями [16, с. 77–78].

Із Малакки до Китаю потрапляв досить широкий асортимент товарів: кардамон, перець, агарова, сандалова та ебенова деревина, різноманітні пахощі та ароматичні смоли, жовтий віск, слонова кістка, олово, а також цукрова тростина, банани, цибуля, імбир, часник, гірчиця, кавуни тощо [17, с. 25]. Натомість із Піднебесної надходили шовк, порцеляна, папір, лаковані вироби, золоті та срібні предмети розкоші, а також мідні монети, котрі активно використовувалися у грошовому обігу Південно-Східної Азії [22, с. 31–33; 17, с. 19–21]. Варто зауважити, що флот Чжен Хе, з огляду на широкі географічні межі плавань [2, с. 5–8], під час кампаній 1405–1433 рр. виконував важливу роль торгівельного посередника, відтак через Малакку проходила продукція не лише китайського, але й індійського та арабського походження, що сприяло поступовому перетворенню міста на провідний центр міжнародної торгівлі у «Південних Морях».

У цьому контексті варто згадати також про активну міграцію вихідців із Піднебесної до регіону «Південних Морів», що розпочалася ще наприкінці XIII ст., після монгольського завоювання Китаю [18, с. 9]. Нова її хвиля припала на кінець XIV – першу половину XV ст., що було пов'язано із запровадженням політики «морської заборони», яка позбавила значну частину населення південно-східних прибережних провінцій традиційних джерел доходу. Це підштовхнуло багатьох китайців до переселення за межі Піднебесної, в результаті чого у Південно-Східній Азії та на островах Малайського архіпелагу почали формуватися китайські поселення, що нараховували декілька сотень мешканців [24, с. 96–99]. Малакка у цьому сенсі аж ніяк не була винятком.

Перші відомості про китайських поселенців у Малацці подає Фей Сінь [8, с. 54]. Частина колоністів поступово асимілювалася із місцевим населенням, однак значна їх кількість продовжувала зберігати власну мову, звичаї та культурні традиції. Регулярні заходи флотилій Чжен Хе до малаккської гавані, а також функціонування китайської факторії, безперечно, сприяли подальшому

зростанню чисельності цієї колонії та зміцненню її економічних позицій.

Є підстави припускати, що, зосереджуючи у своїх руках вагому частку тамтешньої транзитної торгівлі в Малаккській протоці, місцеві китайські купці могли справляти відчутний вплив й на політичне життя султанату. За деякими свідченнями, султан Мегат Іскандер Шах був одружений з дочкою очільника місцевої китайської громади, ім'я якої невідоме [20, с. 237]. Цей епізод згодом отримав легендарне відображення у «Малайських хроніках», де дружиною одного із малаккських правителів виступає китайська принцеса Хан Лі По – постать повністю вигадана [15, с. 173–184], що, однак, показово демонструє важливе значення китайського чинника в малайській історичній традиції.

Союзні відносини Китаю та Малакки супроводжувалися також поширенням культурних впливів Піднебесної на султанат. Насамперед, у межах «данницької системи» мінський уряд приділяв особливу увагу заохоченню заморських правителів до запровадження при дворі китайського літочислення, наслідування придворних урочистостей та етикету, а також носіння спеціального церемоніального одягу, наданого імператором. Подібна практика відповідала уявленням політичної еліти Мінської імперії про те, що рівень розвитку інших народів визначається ступенем засвоєння ними культурних норм Піднебесної [31, с. 20]. Ці запозичення розглядалися як шлях поступового «окультурення» сусідів і водночас як наочне свідчення сюзеренітету над ними «Сина Неба».

Яскравим прикладом такого цілеспрямованого культурного впливу стало вручення Парамешварі під час особистої аудієнції в 1411 р. багатих «дарів», що мали не лише матеріальну, але й глибоко ритуально-репрезентативну цінність. У «Істинних записах династії Мін» зазначено, що султану було даровано *«золотий і нефритовий пояси та церемоніальні атрибути… а також ритуальні шати, виткані золотими нитками… Окрім цього, були вручені головні убори та набір обрядового одягу…»* Його дружина, у свою чергу, отримала *«чотири набори вбрання з візерунчастого тонкого шовку та газу, прошитого золотими нитками»*, тоді як *«головні убори та пояси були даровані синам і небожам правителя…»* [26]. Подібні подарунки, окрім засвідчення імператорської милості, демонстрували символічне включення Малакки до культурної орбіти Піднебесної.

Окрім «офіційних» впливів, окремі елементи китайської культури поширювалися й через місцеві громади. Джерела згадують про наявність у Малацці значної кількості будівель – палаців, адміністративних споруд та звичайних будинків – зведених за китайським архітектурним зразком [11, с. 126]. Це може свідчити не лише про заможність частини колоністів, але й про престижність китайських культурних форм у середовищі місцевої малаккської еліти.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє сформулювати підсумкові узагальнення щодо характеру та значення китайсько-малаккських відносин першої третини XV ст., а також окреслити перспективи подальших наукових напрацювань у цьому напрямку.

По-перше, встановлено, що включення Малаккського султанату до системи зовнішньополітичних відносин Мінської імперії було безпосередньо пов'язане зі стратегічними намірами китайського двору. Зокрема, йшлося про прагнення контролювати ключові комунікації та порти «Південних Морів», розширити коло номінальних держав-данників і закріпити політичну гегемонію Піднебесної у регіоні. У цьому контексті, Малакка, розташована на перехресті найважливіших торгівельних шляхів, набула для Китаю особливого геополітичного значення.

По-друге, з'ясовано, що дипломатичні контакти між сторонами будувалися на основі засад традиційної китайської «данницької системи», що проголошувала Піднебесну цивілізаційним центром світу. Така модель взаємин поєднувала символічну ієрархічність із прагматичними вигодами. Для мінського двору вони означали розширення сфери впливу та міжнародне утвердження нової династії, тоді як для малаккських правителів – легітимізацію їхньої влади, отримання політичного протекторату і доступ до санкціонованої торгівлі з Китаєм. Таким чином, відносини мали взаємовигідний, хоча й нерівноправний характер.

По-третє, виявлено, що політика Мінської імперії по відношенню до султанату була двоїстою: виступаючи гарантом безпеки Малакки від зовнішніх загроз, Піднебесна одночасно стримувала надмірне посилення свого васала, дотримуючись курсу на підтримання регіонального балансу сил. Це проявлялося як у формально-нейтральних імператорських маніфестах під час загострення відносин між Малаккою та Сіамом, так і у відмові підтримати територіальні домагання султанату. Відтак, визначальним залишався пріоритет стратегічних інтересів Китаю.

По-четверте, доведено, що масштабні морські експедиції Чжен Хе 1405–1433 рр. відіграли

ключову роль у становленні та подальшому розвитку взаємин Мінської імперії та Малаккського султанату. Вони забезпечували регулярний посольський обмін, виступали показовою демонстрацією військово-політичної підтримки з боку Піднебесної та зумовили включення Малакки до обширної мережі міжрегіональних морських комунікацій. У підсумку, ці кампанії стали основою китайсько-малаккського союзу першої третини XV ст.

По-п'яте, простежено, що торгівельно-економічний та культурний аспекти відігравали важливу роль у зміцненні союзницьких відносин. Інтенсивний товарообіг – обмін китайського шовку, порцеляни, золотих, срібних і лакованих ремісничих виробів на прянощі, пахощі, цінну деревину та інші ресурси Малаккського півострова – сприяв перетворенню Малакки на провідний транзитний центр регіону. Одночасно на султанат поширювалися культурні впливи Піднебесної: через символічну процедуру інвеститури малаккських правителів, церемоніальний етикет, а також діяльність місцевих китайських громад.

Перспективи подальших досліджень убачаються у поглибленому аналізі відносин Мінської імперії з Малаккським султанатом та іншими державами «Південних Морів» з метою виявлення спільних і відмінних механізмів інтеграції до «данницької системи»; вивченні китайської середньовічної діаспори в Малацці як важливого чинника економічної та культурної взаємодії двох цивілізацій; міждисциплінарному дослідженні матеріальних і культурних слідів китайської присутності на Малаккському півострові на основі даних археологічних та писемних джерел.

Список літератури:

1. Долик О. Життя та діяльність Чжен Хе: шлях від в'язня до адмірала. *VIII Конгрес сходознавців: збірник матеріалів (20 грудня 2024 року)*. Львів: Liha-Pres, 2024. С. 59–63. DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-464-4-14.
2. Долик О., Козловський С. «Ми подолали понад сто тисяч лі безкраїх морських просторів»: до питання про географічні межі експедицій Чжен Хе. *Китайська цивілізація: традиції та сучасність: матеріали XVIII міжнародної наукової конференції (14 листопада 2024 р.)*. Львів: Liha-Pres, 2024. С. 5–8. DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-442-2-1.
3. Darmawan B. Malacca and Ming Dynasty in 15th–16th Centuries: A Diplomatic Relations and Regional Stability. *JUSPI (Journal Sejarah Peradaban Islam)*. 2024. Vol. 8. № 1. P. 48–60. DOI: https://dx.doi.org/10.30829/juspi.v8i1.18491.
4. Dreyer E. Zheng He, China, and the Oceans in the Early Ming Dynasty (1405–1433). New York: Pearson Longman, 2007. 237 p.
5. Duyvendak, J. The True Dates of the Chinese Maritime Expeditions in the Early Fifteenth Century. *T'oung Pao*. 1939. № 5. P. 341–413.
6. Fairbank J. Tributary Trade and China's Relations with the West. *The Far Eastern Quarterly*. 1942. Vol. 1. № 2. P. 129–149.
7. Fairbank J., Teng S. On the Ch'ing Tributary System. *Harvard Journal of Asiatic Studies*. 1939. Vol. 6. № 2. P. 135–246.
8. Fei Xin. Hsing-Ch'a Sheng-Lan / Translated by Mills J. Cambridge: University Press, 1996. 153 p.
9. Finlay R. The Treasure Ships of Zheng He: Chinese Maritime Imperialism in the Age of Discovery. *Terrae Incognitae*. 1991. № 23. P. 1–12.
10. Finlay R. The Voyages of Zheng He: Ideology, State Power and Maritime Trade in Ming China. *Journal of The Historical Society*. 2008. № 8. P. 327–347.
11. Groeneveldt W. Notes on the Malay Archipelago and Malacca: Compiled from Chinese Sources. Batavia: W. Bruining, 1876. 144 p.
12. Kuhn F. Much More Than Tribute: The Foreign Policy Instruments of the Ming Empire. *Journal of Chinese History*. 2021. № 5. P. 59–82. DOI: 10.1017/jch.2020.43.
13. Levathes L. When China Ruled the Seas: The Treasure Fleet of the Dragon Throne (1405–1433). New York: Simon & Schuster, 1994. 207 p.
14. Ma Huan. Ying-Yai Sheng-Lan / Translated and edited by Mills J. Cambridge: University Press, 1970. 393 p.
15. Malay Annals / Translated by Leyden J. London: Paternoster-Row, 1821. 362 p.
16. Matsuura A. Chinese Sea Merchants and Pirates. *A Selection of Essays on Oriental Studies of ICIS* / Ed. by Takao F. Kansai: Institute for Cultural Interaction Studies, 2011. P. 63–84.
17. Meyer J. Tribute and Trade: An Overview of Economic Relations between China and Southeast Asia During the Song and Ming Dynasty. *Wittenberg University East Asia Studies Journal*. 2023. Vol. 46. P. 15–31.

18. Miksic J. China and the Maritime Silk Road: from Passive to Active Participant. *Research Handbook on the Belt and Road Initiative* / Ed. by Liow J. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2021. P. 2–13.
19. Pelliot P. Les Grands Voyages Maritimes Chinois Au Début Du XVe Siècle. *T'oung Pao*. 1933. Vol. 30. № 3. P. 237–452.
20. Purcell V. The Chinese in Southeast Asia. Oxford: University Press, 1980. 624 p.
21. Rockhill W. Notes on the Relations and Trade of China with the Eastern Archipelago and the Coast of the Indian Ocean during the Fourteenth Century. *T'oung Pao*. 1915. Vol. 16. № 1. P. 61–159.
22. Sen T. Diplomacy, Trade and the Quest for the Buddha's Tooth: The Yongle Emperor and Ming China's South Asian Frontier. *Ming China: Courts and Contacts 1400–1450* / Ed. by Craig C. London: The British Museum Press, 2016. P. 26–36.
23. Sen T. The impact of Zheng He's Expeditions on Indian Ocean Interactions. *Bulletin of SOAS*. 2017. Vol. 79. № 3. P. 609–636. DOI: 10.1017/S0041977X16001038.
24. Stuart-Fox M. A Short Story of China and Southeast Asia: Tribute, Trade and Influence. Crow Nest: Allen & Unwin, 2003. 278 p.
25. The Cambridge History of China. Vol. 7, Part 1 / Ed. by Mote F., Twitchett D. Cambridge: University Press, 2008. 859 p.
26. Wade G. Southeast Asia in the Ming Shi-lu: An Open Access Resource. *The National University of Singapore E-Press*. URL: https://epress.nus.edu.sg/msl/ (last accessed 28.10.2025).
27. Wade G. Engaging the South: Ming China and Southeast Asia in the Fifteenth Century. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*. 2008. Vol. 51. № 4. P. 578–638. DOI: 10.1163/156852008X354643
28. Wang G. The Opening of Relations Between China and Malacca, 1403–1405. *Admiral Zheng He & Southeast Asia* / Ed. by Suryadinata L. Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, 2005. P. 1–25.
29. Wang G. The First Three Rulers of Malacca. *Admiral Zheng He & Southeast Asia* / Ed. by Suryadinata L. Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, 2005. P. 26–41.
30. Yang W. Admiral Zheng He's Voyages to the "West Oceans". *Education About Asia*. 2014. Vol. 19. No 2. P. 26–30.
31. Zurndorfer H. Tribute, Trade and the Demise of the Chinese World Order in Ming (1368–1644) and Qing (1644–1911) China. *Leidschrift: Het Rijk Van Het Midden*. 2004. Vol. 18. № 3. P. 17–31.
32. 明史卷三百〇四 列傳第一百九十二 宦官一 鄭和 金英 王振 曹吉祥 懷恩 汪直 梁芳 何鼎 李廣 蔣琮 劉瑾 張永 谷大用 History of Ming. Vol. 304. *Chinese Notes*. URL: https://chinesenotes.com/mingshi/mingshi304.html (last accessed 28.10.2025).

Kozlovskyi S.O., Dolyk O.S. FOREIGN POLICY RELATIONS BETWEEN THE MING EMPIRE AND THE MALACCA SULTANATE IN THE ERA OF ZHENG HE'S VOYAGES (1405–1433)

The article presents a comprehensive study of the formation and development of foreign policy relations between the Ming Empire and the Malacca Sultanate in the first third of the 15th century, during the period of admiral Zheng He's seven large-scale overseas expeditions (1405–1433). For the first time in modern Ukrainian historiography, an attempt is made to analyze the political-diplomatic, trade-economic and cultural dimensions of these relations.

The methodological framework of the study is grounded in the principles of historicism, objectivity and systematic analysis. The research employs the problem-chronological, comparative-historical and historical-typological methods. Attention is devoted to a source-critical analysis of official Chinese dynastic chronicles and annals, as well as to the accounts authored by the direct participants of Zheng He's voyages. A comparative examination and cross-critical analysis of Chinese and Malay narrative sources have been undertaken to reconstruct the historical events of the period under study and to identify the specific features of interstate relations.

It has been demonstrated that the incorporation of the Malacca Sultanate into the sphere of influence of the Ming Empire was primarily due to the strategic interests of the Chinese court, aimed at controlling key maritime communications and expanding the circle of nominal tributary states in the "Southern Seas" region. It has been established that diplomatic contacts between two polities were structured in accordance with the principles of the traditional Chinese "tributary system", which proclaimed the supreme authority of the "Son of Heaven" over the entire world. The study reveals the dual nature of China's policy toward the Sultanate: while acting as a guarantor of Malacca's security against external threats, the Ming court simultaneously sought restrain the excessive strengthening of its nominal vassal, thereby maintaining a regional balance of power.

It is shown that the large-scale maritime campaigns of 1405–1433 under the command of Zheng He constituted the foundation of the Sino-Malaccan alliance, ensuring regular diplomatic exchanges and

contributing to Malacca's transformation into a major transit hub of international trade. The role of commercial operations conducted under conditions of state monopoly and the "maritime prohibition" policy is examined, as are specific features of the dissemination of Chinese cultural influences through the practice of symbolic investiture of Malaccan rulers, court ceremonial norms and the activities of local Chinese communities.

Keywords: *China, Ming Dynasty, Malacca Sultanate, Middle Ages, Zheng He, "Tributary System", Maritime Expeditions, Diplomacy, Foreign Policy Relations, Maritime Trade.*

Дата першого надходження статті до видання: 23.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 94(37) «1575-1577»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.28

Кушнір В.Г.
https://orcid.org/0000-0003-3058-3019
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ЧУМА ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ВЕНЕЦІЙСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (1575–1577)

Стаття присвячена аналізу чуми Святого Карла у Венеції 1575–1577 рр. як чинника формування політичної та соціальної ідентичності міського суспільства. Визначено, що епідемія виступила не лише демографічною та медичною кризою, а й комплексним явищем, яке спричинило трансформацію взаємин між владою, соціальними групами та індивідами. Доведено, що в умовах кризи відбулося переосмислення ролі держави, колективної відповідальності та механізмів дотримання громадського порядку.

Виявлено, що діяльність органів влади, передусім магістратів охорони здоров'я, сприяла формуванню нових моделей політичної взаємодії. Через впровадження карантинних обмежень, контроль за пересуванням населення та регламентацію повсякденного життя було сформовано практики соціальної дисципліни, які визначали новий формат відносин між владою та громадянами. Встановлено, що в цих умовах влада закріплювалася як інститут захисту, а населення як учасник колективної відповідальності.

Доведено, що соціальна ідентичність венеціанців зазнала суттєвих змін під впливом одночасного розвитку практик солідарності та соціального напруження. Виявлено поєднання взаємодопомоги, релігійних практик і конфліктів, зумовлених економічними інтересами та прагненням уникнути обмежень. Визначено, що ці процеси сприяли переосмисленню співвідношення між індивідуальним і колективним у міському середовищі.

У результаті дослідження доведено, що чума Святого Карла стала важливим механізмом трансформації політичної культури та соціальної структури Венеції. Визначено, що кризові умови сприяли як посиленню інтеграційних процесів, так і загостренню соціальних відмінностей, що відобразилося у формуванні нових моделей ідентичності та взаємодії в ранньомодерному суспільстві.

Ключові слова: *чума Святого Карла, громадське здоров'я, чума у Венеції, епідемії в Італії, карантин, демографічні зміни, соціальні ідентичності.*

Постановка проблеми. У сучасній історіографії епідемії дедалі частіше розглядаються не лише як прояви медичних криз, а також як фактори безпосереднього впливу на політичні процеси та соціальну організацію суспільства, масові захворювання виступають каталізаторами змін у системах управління, способах контролю та формах взаємодії між владою і населенням. У цьому контексті особливого значення набуває дослідження чуми Святого Карла у Венеції 1575–1577 рр., як чинника трансформації міського соціально-політичного середовища в умовах екстремальної кризи.

Епідемія створила ситуацію, у якій традиційні форми соціальної організації виявилися недостатніми для забезпечення стабільності суспільства. Загроза масової смертності та дезорганізація економічного життя спонукала до пошуку ефективних управлінських практик і перегляду меж втручання влади у повсякденне життя. У цих умовах відбувалося формування нових уявлень про функції держави, її відповідальність та легітимність.

Набирають обертів трансформаційні процеси, впроваджуються системи регуляторних заходів, спрямовані на контроль за пересуванням населення, організацію простору та нормування соціальної поведінки. Такі практики формували нові моделі взаємодії між владою та громадянами, у межах яких підпорядкування вимогам безпеки поєднувалося з очікуванням захисту з боку держави. Водночас ці процеси супроводжувалися соціальною напругою, оскільки обмеження економічної діяльності та втручання у приватне

© Кушнір В.Г., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

життя викликали опір і сприяли виникненню конфліктів.

Особливістю венеційського випадку стало те, що епідемія виступила простором одночасного розвитку інтеграційних і дезінтеграційних тенденцій. З одного боку, формувалися практики солідарності, взаємної підтримки та колективної відповідальності, з іншого – посилювалися відмінності між соціальними групами, зумовлені нерівним доступом до ресурсів і можливостей уникнення обмежень.

Таким чином, чума Святого Карла у Венеції 1575–1577 рр. постає не лише як історичний приклад епідемії, а як важливий чинник формування політичної та соціальної ідентичності міського суспільства. Аналіз цього процесу дозволяє глибше зрозуміти зміни уявлення про владу у кризових умовах, відповідальність і місце індивіда в колективі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливий внесок у розуміння демографічних наслідків епідемій зробив М. Л. Баччі [14]. У своїй роботі він аналізує довготривалі зміни народжуваності, смертності та шлюбності в Європі.

Суттєве значення мають також дослідження, присвячені лазаретам як окремим інституціям ранньомодерної санітарної політики. У колективній праці «Венеція та Середземноморські лазарети» [17] венеційська модель ізоляційних установ розглядається як зразок для інших портових міст Середземномор'я. Автори підкреслюють організаційну складність лазаретів, їхню фінансову підтримку з боку держави та їхню роль у формуванні міжнародних стандартів карантинної практики.

Інституційний аспект функціонування системи громадського здоров'я у Венеційській республіці детально розглянуто в роботі І. Качіавіллані [6], де проаналізовано нормативну базу, компетенції магістратів та механізми контролю за населенням і торгівлею. Доповнює цей напрям досліджень праця Д. Дженсіні [12], у якій карантин розглядається як довготривалий інституційний інструмент регулювання мобільності та захисту публічного простору.

Проблематика епідемій ранньомодерної Європи тривалий час розглядалася переважно в межах демографічної та медичної історії. Одним із ключових дослідників впливу чуми на соціально-економічний розвиток Італії є Ґ. Альфані, який у своїй праці [4] обґрунтовує гіпотезу про структурний зв'язок між повторюваними епідеміями XVII століття та довготривалим економічним занепадом італійських регіонів. Хоча дослідження Альфані зосереджене насамперед на пізнішому періоді, його висновки дозволяють ширше інтерпретувати епідемії XVI століття як чинник трансформації соціальних і економічних структур.

Водночас у сучасній історіографії дедалі більше уваги приділяється культурним та соціальним аспектам епідемій. Так, С. Кон-молодший у праці [7] аналізує трансформацію медичного мислення та суспільних реакцій на чуму в добу Ренесансу, наголошуючи на відмінностях між регіональними моделями реагування. Д. Кроушоу у монографії [9] розглядає лазарети не лише як медичні установи, а як простори соціального контролю та управління ризиками. Р. Палмер [15] та П. Прето [16] у своїх дослідженнях звертають увагу на політичний вимір боротьби з епідеміями, підкреслюючи роль магістратів у зміцненні державної дисципліни.

Попри наявність значного масиву праць, більшість із них або зосереджується на демографічних показниках, або аналізує інституційні механізми протидії хворобі. Окремі аспекти проблематики вже були висвітлені у сучасних дослідженнях, зокрема у роботах Т. Лобачової [2; 3], де проаналізовано структурні, практичні та репрезентативні виміри епідемії, а також особливості формування індивідуальних ідентичностей через персональні історії та мікроісторичні приклади. Водночас комплексного дослідження, яке б поєднувало аналіз політичних механізмів управління, повсякденних практик реагування та процесів формування соціальної ідентичності в єдиному аналітичному полі, досі бракує.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження чуми Святого Карла у Венеції 1575–1577 рр. як чинника формування політичної та соціальної ідентичності міського суспільства, трансформації уявлення про владу, механізми контролю та моделі взаємодії між державою і населенням.

У контексті сформульованих завдань аналізується питання: діяльнсті органів влади у період епідемії як інструмент формування нових політичних практик, роль магістратів охорони здоров'я у впровадженні регуляторних заходів та їх вплив на переосмислення функцій держави. Простежується процес становлення соціальної дисципліни в умовах кризи через регламентацію повсякденного життя, обмеження мобільності населення та контроль економічної діяльності, що впливало на формування моделей підпорядкування й відповідальності. Виявляються особливості трансформації соціальної ідентичності венеціанців,

співіснування практик солідарності та соціального напруження. Простежується вплив епідемії на зміну співвідношення між індивідуальним і колективним у міському середовищі.

Виклад основного матеріалу. Інституціоналізація карантину та формування розгалуженої системи санітарного контролю стали не просто відповіддю на загрозу чуми, а важливим механізмом конструювання уявлень про порядок, відповідальність і роль держави в житті міської спільноти. На відміну від більшості європейських міст, де ізоляційні заходи мали епізодичний характер, у Венеції сформувалася стабільна модель регулювання, що інтегрувала медичні, адміністративні та соціальні практики [15, с. 347; 13; 10]. Вона формувалась впровадженням карантинних обмежень і контролем за мобільністю населення, обмеження контактів, перевірку пересування, ізоляцію підозрюваних осіб тощо. Ці заходи сприяли формуванню нового типу політичної взаємодії між владою та громадою. Через регламентацію повсякденного життя держава не лише забезпечувала санітарну безпеку, але й утверджувала себе як гарант колективного виживання. У цих умовах поступово формувалося уявлення про спільне благо як пріоритет, що вимагав підпорядкування індивідуальних інтересів загальноміським потребам [7, с. 79; 2].

Специфіка політичної організації Венеції також відіграла ключову роль у цьому процесі. Республіканська система з її розгалуженою мережею магістратів забезпечувала не лише ефективне управління кризою, а й формувала нову модель політичної ідентичності, у якій влада постає як раціонально організований механізм контролю та захисту. Водночас населення дедалі більше усвідомлювало себе частиною єдиного політичного тіла, відповідального за дотримання встановлених норм [8, с. 120]

Особливої актуальності зазначені заходи набули у контексті економічної структури морської торгівлі Венеції. Інтенсивні контакти з регіонами Східного Середземномор'я та Близьким Сходом забезпечували місту економічну могутність, але водночас створювали постійну загрозу занесення інфекцій [5]. Саме ця залежність від зовнішніх зв'язків зумовила необхідність жорсткого контролю, який поступово трансформувався у складову колективної ідентичності як прояв дисципліни та організованості.

Впровадження санітарних практик, зокрема перевірки суден, використання документів здоров'я та ізоляції товарів, формувало нові соціальні уявлення про ризик, відповідальність і довіру. Як зазначає І. Качіавіллані, разом із товарами циркулювали й хвороби, що змушувало владу створювати механізми контролю не лише за економічними, а й за біологічними потоками [6, с. 136]. У цьому контексті карантин ставав не лише інструментом боротьби з інфекцією, а й способом впорядкування соціального простору.

Міська влада, хоча і інтуїтивно, все ж усвідомлювала ризик зараження з мобільністю людей, вантажів і кораблів, що визначило ключовий напрям протиепідемічної політики [7, с. 175; 13]. Саме контроль за морськими комунікаціями став центральним елементом санітарного управління, формуванням нової політичної логіки. В умовах постійної загрози епідемій Венеція не могла відмовитися від торгівлі як основи власного існування, однак була змушена виробити механізми, які дозволяли поєднувати економічну відкритість із практиками захисту. У цьому контексті карантин виступав не просто як медичний захід, а як інструмент регулювання відносин між державою та суспільством, поступово формував уявлення про пріоритет колективної безпеки над приватними інтересами.

Створення системи лазаретів також стало одним із ключових компонентів цієї трансформації. Розміщені на ізольованих островах лагуни, вони забезпечували контрольоване відокремлення потенційно заражених осіб і товарів від міського середовища, тим самим формуючи нову «санітарну географію» Венеції. Таке просторове розмежування сприяло стримуванню інфекції, закріпленню у свідомості мешканців уявлення про місто як упорядкований і контрольований простір, де влада виступає гарантом безпеки [17; 3].

Інституціоналізація карантину у Венеції була радикальною, як на той час, відповіддю на медичну загрозу, і навіть на ширший структурний виклик, пов'язаний із функціонуванням ранньомодерних торговельних мереж. У цій системі поєднувалися адміністративна дисципліна, економічна доцільність і практичні заходи ізоляції, що сприяло формуванню специфічної моделі політичної ідентичності, заснованої на довірі до інституцій та визнанні необхідності контролю.

Витоки таких практик простежуються ще з XIV ст. Йдеться про запровадження тридцятиденної ізоляції («trenteno») для осіб і суден із небезпечних регіонів [2].

Карантинні заходи виконували також важливу економічну функцію: дозволяли уникнути повного припинення торговельної діяльності, зберігаючи баланс між безпекою та функціонуванням

ринку [12, с. 259]. Тому карантин виступав не як обмеження економіки, а як механізм її збереження в умовах кризи.

Вжливою складовою формування системи стали рекомендації лікарів, зокрема пропозиції щодо створення ізольованих просторів за межами міста. Саме через впровадження принципу просторового відокремлення «небезпечного» від «безпечного» середовища було закладено підвалини нової моделі управління міським простором. У межах цієї моделі чума виступала не лише як загроза, а як фактор, що стимулював переосмислення меж міста, ролі влади та відповідальності мешканців.

Управління санітарними ризиками стало одним із ключових чинників переходу від епізодичних заходів боротьби з епідеміями до формування стабільної системи їх регулювання. Саме повторюваність спалахів чуми зумовила усвідомлення обмеженості тимчасових ізоляційних практик і сприяла створенню інституцій, здатних забезпечувати довготривалий контроль. У цьому контексті заснування у 1486 р. постійного магістрату охорони здоров'я – Provveditori alla Sanità – стало ключовим етапом інституціоналізації державного втручання у сферу громадського життя [15, с. 451; 9; 8, с. 89; 2].

Діяльність цього органу виходила далеко за межі суто медичних функцій. Контроль за пересуванням людей і товарів, запровадження ізоляційних заходів, нагляд за лікарями та організація роботи лазаретів формували нову модель політичної взаємодії, у якій держава виступала як гарант безпеки, а населення – як об'єкт і водночас учасник регулятивних практик. У результаті здоров'я починало сприйматися не як приватна справа, а як складова публічного порядку та елемент політичної стабільності [8, с. 137]

Важливу роль у цьому процесі відіграло створення спеціалізованої структури ізоляції. Заснування Lazzaretto Vecchio у 1423 р., а згодом Lazzaretto Nuovo у 1468 р., стало принципово новим етапом у розвитку протиепідемічних практик [17]. Розміщення цих установ на окремих островах лагуни відображало прагнення поєднати уявлення про «заражене середовище» з ефективним просторовим контролем. Така організація дозволяла чітко розмежовувати «безпечний» і «небезпечний» простір, що сприяло формуванню нових уявлень про порядок, межі та контроль у міському середовищі.

Фінансування лазаретів із державного бюджету та залучення оплачуваного персоналу свідчать про високий рівень інституційної відповідальності. Це також доводить, що венеційська влада розглядала громадське здоров'я як стратегічний ресурс, необхідний для збереження політичної та економічної життєздатності Республіки. У цьому контексті карантинні практики набували значення не лише медичного інструменту, а й елементу державної політики, спрямованої на підтримання соціальної стабільності.

Інституційно складна система протиепідемічного контролю, яка сформувалася на Апеннінському півострові упродовж XV-XVI ст., стала відповіддю міської влади на постійні загрози інфекційних захворювань. Центральне місце в цій системі посідали санітарні магістрати, що здійснювали регулювання мобільності людей, товарів і суден. Одним із ключових інструментів цього контролю стали так звані *fedi di sanità* – «свідоцтва здоров'я», які засвідчували епідемічний статус порту відправлення та підтверджували проходження карантинних процедур. Видача цих документів супроводжувалася ретельною перевіркою маршрутів суден, їхніх контактів і походження, що дозволяло локалізувати потенційні джерела зараження [17, p. 23].

Функціонування цієї системи передбачало внутрішній адміністративний контроль, активний міждержавний обмін інформацією. Як підкреслює Масімо Ліві Баччі, вже у ранньомодерний період сформувалася своєрідна мережа епідеміологічної комунікації, в межах якої міста оперативно інформували одне одного про спалахи захворювань, карантинні заходи та санітарні обмеження [14]. У цьому контексті Венеція відігравала особливо важливу роль як один із провідних торговельних центрів Середземномор'я. Її геополітичне становище вимагало поєднання дипломатичного моніторингу зовнішніх загроз із внутрішньою системою контролю за пересуванням населення, що реалізовувалося через діяльність Magistrato alla Sanità [7, с. 238].

Втім, ефективність цієї розгалуженої системи мала свої обмеження, що яскраво проявилися під час чуми 1575–1577 рр. Попри наявність карантинних практик і розвиненої інфраструктури лазаретів, епідемія спричинила масштабну демографічну катастрофу, забравши життя понад 50 000 мешканців міста [17, p. 32; 2]. Такий рівень смертності засвідчив вразливість навіть найбільш організованих санітарних систем, поставив під сумнів їхню здатність повністю контролювати поширення хвороби в умовах інтенсивних торговельних контактів.

Система венеційських лазаретів у XVI ст. являла собою не просто допоміжний елемент санітарної політики, а складно організований простір державного контролю, у якому поєднувалися медичні уявлення, адміністративна дисципліна та економічні інтереси. Ключову роль у цій системі відігравали два основні об'єкти – Lazzaretto Vecchio, орієнтований на ізоляцію інфікованих, і Lazzaretto Nuovo, призначений для карантину осіб і товарів із потенційно небезпечних регіонів. Їхнє функціонування передбачало чітку інституційну ієрархію, регламентований розподіл простору та наявність спеціалізованого персоналу, який перебував на державному утриманні [17, p. 22–23, 32; 2].

Просторова організація лазаретів підпорядковувалась логіці сегрегації та класифікації ризиків. Території поділялися на окремі сектори, що дозволяло ізолювати прибулих залежно від їхнього походження, стану здоров'я чи характеру вантажу. У межах цих ізольованих зон функціонували житлові приміщення, склади, зони для дезінфекції та адміністративні приміщення, що разом формували середовище, де практики охорони здоров'я невідділно поєднувалися з бюрократичним контролем. Така організація відображає ранньомодерну тенденцію до раціоналізації простору як інструменту управління населенням і мобільністю.

Особливе місце в діяльності лазаретів посідав контроль за товарами, які розглядалися як потенційні носії інфекції. Текстиль, шкіряні вироби, хутро та інші матеріали підлягали обов'язковим процедурам провітрювання, обкурювання або тривалого зберігання в умовах ізоляції [7, с. 175]. Ці практики ґрунтувалися на тогочасних уявленнях про передачу хвороби через «заражене повітря» та здатність предметів акумулювати інфекційний вплив. У цьому контексті лазарети виконували функцію своєрідного фільтра, що регулював взаємодію між глобальними торговельними потоками та локальним простором міста [9].

Разом із тим, ефективність цієї системи значною мірою залежала від здатності влади забезпечити дотримання встановлених правил. Тривалі карантинні терміни та жорсткі обмеження створювали постійне напруження між економічними інтересами та вимогами санітарної безпеки. Фіксуються випадки спроб обходу карантинних процедур – підкупу персоналу, незаконне скорочення термінів ізоляції або таємне вивезення товарів до завершення встановленого строку [16; 9]. Для купців затримка вантажів означала прямі фінансові втрати, особливо у випадку товарів, чутливих до часу чи сезонності.

У цих умовах Magistrato alla Sanità змушений був розширювати інструменти контролю, поєднуючи каральні заходи з постійним наглядом. Формувалася система санкцій, інформаторів і перевірок, спрямована на забезпечення дисципліни в умовах високого економічного тиску. Таким чином, лазарети постають не лише як медичні установи, але як простір соціальної взаємодії, де відбувалося щоденне зіткнення інтересів держави, торгівлі та окремих індивідів.

У ширшому контексті ця система відображає процес інституціоналізації контролю над мобільністю та ризиками, що поступово ставав складовою політичної культури Венеційської республіки. Лазарети виступали матеріальним втіленням прагнення держави до безпеки. Саме в практиках повсякденного контролю, а також у пов'язаних із ними компромісах і конфліктах формувалися нові уявлення про відповідальність, дисципліну та належність до міської спільноти, які стали важливим елементом венеційської соціальної та політичної ідентичності в умовах чуми.

Епідемія 1575–1577 рр. у Венеції спричинила катастрофічні людські втрати, натомість викликала глибокі трансформації демографічної структури міста, що мали довготривалий соціальний ефект. Однією з характерних рис цього періоду стало різке падіння народжуваності під час піку смертності, (висока захворюваність, загальне виснаження населення), дезорганізація сімейних структур. Втрата членів родин, розрив шлюбних зв'язків і загальна нестабільність призводили до тимчасового зниження репродуктивної активності. Водночас уже в післяепідемічний період фіксується помітне зростання кількості укладених шлюбів, що інтерпретуються дослідниками як своєрідна компенсаторна реакція суспільства на кризу [14].

Ця динаміка відображає прагнення до відновлення соціального порядку: шлюб виступав як індивідуальний акт, як механізм стабілізації господарств, відтворення трудових ресурсів і перерозподілу майна після масової смертності. У цьому сенсі демографічна поведінка населення стає важливим індикатором адаптаційних стратегій у кризових умовах.

Разом з тим, наслідки чуми виходили далеко за межі короткострокових коливань народжуваності та шлюбності. Як зазначає Фернан Бродель, демографічні кризи ранньомодерної Європи мали структурний характер і впливали на соціальний баланс [1]. У Венеції ці процеси проявилися особливо виразно: найвразливішими до епідемії

виявилися нижчі соціальні прошарки, що спричинило зміни у пропорціях між групами населення та порушення функціонування міського господарства.

Демографічне відновлення міста відбувалося повільно й нерівномірно. У другій половині XVI–XVII ст. темпи приросту населення залишалися обмеженими, що свідчить про тривалу фазу стагнації [11]. Навіть у періоди відносної стабілізації втрати, спричинені епідемією, не були повністю компенсовані, а економічна динаміка вже не відповідала попереднім показникам.

Висновки. Таким чином, епідемія чуми 1575–1577 рр. у Венеції, набула загальноєвропейського значення як приклад масштабної інституційної мобілізації ранньомодерного суспільства. Її перебіг засвідчив, що до другої половини XVI ст. у провідних середземноморських центрах уже сформувалися відносно ефективні механізми санітарного контролю, здатні не лише реагувати на кризу, але й локалізувати її поширення. Наявність інституційних структур дозволила уникнути перетворення епідемії на неконтрольовану міждержавну катастрофу, хоча вони й не змогли повністю запобігти масовому зараженню в межах самого міста.

Ключовими елементами цієї системи були багаторівневі інструменти нагляду за мобільністю. Запровадження та широке використання *fedi di sanità* – свідоцтв, що засвідчували епідемічний статус місця відправлення, поєднувалося з веденням корабельних журналів, перевіркою маршрутів плавання та встановленням обов'язкових карантинних термінів для суден, пасажирів і вантажів. Це доповнювалися функціонуванням розгалуженої мережі лазаретів, які забезпечували просторову ізоляцію та санітарну обробку. У сукупності вони створювали складну систему бар'єрів, спрямовану на контроль потенційних шляхів проникнення інфекції.

Досвід чуми 1575–1577 рр. чітко окреслив межі ефективності системи санітарного нагляду. Інтенсивність торговельних зв'язків, висока мобільність населення, демографічний тиск і спроби обходу карантинних обмежень постійно підривали стабільність системи санітарного нагляду. Крім того, обмеженість медичних знань про природу захворювання не дозволяла повністю контролювати механізми його поширення. Адміністративні заходи могли лише стримувати, але не усувати загрозу.

Проте, саме інституційна сталість і організованість венеційської системи забезпечували її відносну ефективність. Наявність спеціалізованих органів, таких як Magistrato alla Sanità, визначені повноваження, стабільне фінансування та відпрацьовані процедури давали можливість реагувати на кризу, швидко відновлювати функціонування міського організму після пікових фаз смертності. У цьому сенсі чума виступала чинником посилення державних функцій у сфері контролю за населенням і простором.

Венеційська модель протиепідемічного управління стала орієнтиром для інших портових центрів Середземномор'я, зокрема Генуї, Марселя та Барселони, а згодом і для північноєвропейських торговельних міст. Вона заклала основи ранньомодерної системи громадського здоров'я, у якій поєднувалися правові механізми, адміністративний нагляд, просторове планування та інформаційні мережі спостереження.

У ширшому контексті події 1575–1577 рр. сприяли формуванню специфічної політичної та соціальної ідентичності Венеційської республіки. Держава починає усвідомлювати себе як гарант колективної безпеки, здатний організувати захист спільноти в умовах постійної загрози. Водночас населення, залучене до практик карантину, контролю та дисципліни, поступово інтегрує ці механізми у повсякденний досвід. Таким чином, чума Святого Карла постає не лише як трагедія, але як ключовий момент інституційного та ідентифікаційного переосмислення, в якому взаємодія держави й суспільства набуває нових форм і значень.

Список літератури:

1. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Т. 1 : Структури повсякденності: можливе і неможливе / пер. з фр. Г. Філіпчук. – Київ : Основи, 1995.

2. Лобачова Т. О. Чума Святого Карла у Венеції 1575–1577 рр.: структури, практики, репрезентації. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* 2024. Т. 35 (74), № 2. С. 115–119. DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/2.17

3. Лобачова Т. О. Формування індивідуальних ідентичностей у Венеції чумних років (1575–1577 рр.): персональні історії, казуси, приклади. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2024. Вип. 77, т. 3. С. 4–11. DOI: https://doi.org/10.24919/2308-4863/77-3-1

4. Alfani G. Plague in seventeenth-century Europe and the decline of Italy: an epidemiological hypothesis. *European Review of Economic History*. 2013. Vol. 17, № 4. P. 408–430.

5. Braudel F. The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II. Berkeley, Los Angeles, London : University of California Press, 1995. 1375 p.
6. Cacciavillani I. La sanità pubblica nell'ordinamento veneziano. Venezia : ARPAV, 2010. 164 p.
7. Cohn S. K., Jr. Cultures of Plague: Medical Thinking at the End of the Renaissance. Oxford : Oxford University Press, 2010. 342 p.
8. Contarini G. Republic of Venice: De Magistratibus et Republica Venetorum / ed. A. Murphy et al. Toronto : University of Toronto Press, 2022. 135 p.
9. Crawshaw J. S. Plague Hospitals: Public Health for the City in Early Modern Venice. Farnham : Ashgate, 2012.
10. Delogu G. Inventing Public Health in the Early Modern Age: Venice and the Northern Adriatic. Como, Pavia : Ibis, 2022. 108 p.
11. Del Panta L. Plague, malaria and demographics in past Italy: recent acquisitions and open problems [Електронний ресурс]. 2020. Режим доступу: https://www.academia.edu/129096881/Plague_malaria_and_demographics_in_past_Italy_recent_acquisitions_and_open_problems (дата звернення: 03.02.2026).
12. Gensini G. F. The concept of quarantine in history: from plague to SARS. Journal of Infection. 2004. № 49. P. 257–261.
13. Henderson J. Florence Under Siege: Surviving Plague in an Early Modern City. New Haven, London : Yale University Press, 2019. 352 p.
14. Livi Bacci M. Population and Nutrition: An Essay on European Demographic History. Cambridge : Cambridge University Press, 1990. 149 p.
15. Palmer R. The Control of Plague in Venice and Northern Italy 1348–1600 : PhD thesis. Canterbury : University of Kent, 1978. 766 p.
16. Preto P. Peste e società a Venezia nel 1576. Vicenza : Neri Pozza, 1978. 230 p.
17. Venice and the mediterranean lazarettos. by Nelli-Elena Vanzan Marchini. Venice: Biblioteca Nazionale Marciana: Edizioni Della Laguna, 2004. 71 p.

Kushnir V.H. THE PLAGUE AS A DRIVER OF VENETIAN POLITICAL AND SOCIAL IDENTITY FORMATION (1575–1577)

This study examines the Plague of St. Charles in Venice (1575–1577) as a key context in which political and social identities of the urban community were reshaped. Rather than treating the epidemic solely as a demographic or medical disaster, the article approaches it as a multidimensional crisis that altered patterns of interaction between governing institutions, social groups, and individuals.

The analysis shows that the emergency conditions prompted a redefinition of the role of the state, shifting expectations toward greater responsibility for collective security and public order. Particular attention is given to the actions of public authorities, especially the health magistracies, whose interventions contributed to the emergence of new forms of political engagement. Measures such as quarantine regulations, restrictions on mobility, and increased oversight of everyday activities fostered practices of social discipline that reconfigured relations between authorities and the population. Within this framework, the state was increasingly perceived as a protective structure, while inhabitants became participants in shared responsibility.

The article further argues that Venetian social identity underwent significant change under the combined influence of cooperation and tension. Practices of mutual aid and religious expression coexisted with conflicts driven by economic interests and attempts to circumvent restrictions. These dynamics encouraged a reconsideration of the balance between individual agency and collective obligations within the urban environment.

Overall, the study demonstrates that the Plague of St. Charles functioned as a transformative moment in the development of Venice's political culture and social organization. Crisis conditions not only reinforced integrative tendencies but also intensified social divisions, resulting in new patterns of identity formation and interaction in early modern society.

Keywords: *Plague of St. Charles, public health, plague in Venice, epidemics in Italy, quarantine, demographic changes, social identities.*

Дата першого надходження статті до видання: 25.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 94(439)"1989/1996":272
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.29

Ронай Л.М.
https://orcid.org/0000-0002-3482-9656
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В УГОРЩИНІ В УМОВАХ ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ 1989–1996 РОКІВ

У статті здійснено аналіз ключових аспектів відновлення та розвитку Римо-католицької церкви в Угорщині після падіння соціалістичної системи у 1989 році та впродовж першої половини 1990-х років. Перехід до демократичного політичного ладу вимагав докорінного переосмислення принципів взаємодії між державою і релігійними організаціями, що протягом десятиліть перебували під жорстким контролем комуністичного режиму. Автор досліджує, яким чином угорська держава ліквідувала механізми політичного тиску на церкву, а також яким чином була сформована нова державна церковна політика, спрямована на забезпечення свободи совісті та автономії релігійних організацій у нових умовах.

У статті розкрито та визначено найважливіші кроки з відновлення діяльності Католицької церкви, які були здійснені у перші роки після демократичних змін. Одним із перших рішень стало відновлення дипломатичних відносин між Угорською Республікою та Святим Престолом, які були перервані після Другої світової війни. У статті висвітлено, як угорська держава, а також уряд прем'єр-міністра Міклоша Немета, сприяли налагодженню переговорного процесу, результатом якого стало підписання угоди про відновлення дипломатичних відносин на рівні послів і папських нунцій. Автор підкреслює, що це створило правові та організаційні підстави для нормалізації діяльності Католицької церкви, зокрема для відновлення церковних структур, чернечих орденів та освітніх установ.

У статті також порушено питання реституції майна, конфіскованого у церков під час комуністичного режиму, а також розкрито проблеми практичного застосування законів про повернення або компенсацію власності. Особлива увага приділена відновленню католицьких навчальних закладів – від дитячих садків і початкових шкіл до колегіумів та університету імені Петера Пазманя, а також розвитку нових освітніх ініціатив, таких як Католицький інститут освіти для дорослих.

Крім правових та організаційних аспектів, у статті розглянуто питання фінансування та соціальної діяльності Католицької церкви після втрати державної підтримки у радянський період. Автор аналізує, яким чином укладалися двосторонні угоди між державою та конфесіями, що давало можливість реалізовувати спільні соціальні, освітні та гуманітарні проєкти, а також визначати роль церкви у суспільному та культурному житті.

У статті висвітлено значення візитів Папи Івана Павла II до Угорщини, що стали символом відродження Католицької церкви та її легітимації у нових політичних умовах. Автор показує, що ці візити сприяли зміцненню морального авторитету церкви, підвищенню її суспільного впливу та розвитку міжконфесійного діалогу, а також підкреслюють роль церкви як фактор духовного, культурного та соціального розвитку Угорщини у період демократичних трансформацій.

Ключові слова: *Угорщина, політика, церква, держава, освіта , Римо-католицька церква, взаємовідносини.*

Постановка проблеми. Після падіння соціалістичної системи наприкінці 1980-х років Угорщина вступила у період глибоких політичних і суспільних трансформацій, які суттєво вплинули на становище релігійних інституцій. Упродовж десятиліть комуністичного режиму діяльність церков була значною мірою обмежена, а релігійні організації перебували під постійним державним контролем. Перехід до демократичного політичного устрою вимагав переосмислення ролі релігії в суспільному житті та формування нових принципів взаємодії між державою і церквами.

© Ронай Л.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Важливим елементом цих змін стало відновлення дипломатичних відносин між Угорщиною та Святим Престолом, що відкрило нові можливості для діяльності Римо-католицької церкви. У цих умовах актуальним постає дослідження процесів відновлення церковних структур, розвитку католицької освіти, адміністративної реорганізації церковних інституцій та зміцнення ролі церкви у суспільному житті країни. Незважаючи на значну увагу дослідників до політичної трансформації Угорщини, окремі аспекти розвитку релігійної політики та відродження католицьких інституцій у період демократичних змін залишаються недостатньо висвітленими, що зумовлює необхідність їх подальшого наукового аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика трансформації державно-церковних відносин в Угорщині після падіння соціалістичної системи привертала увагу значної кількості дослідників. У науковій літературі вагоме місце посідають праці, присвячені аналізу політичних і правових передумов відновлення діяльності релігійних організацій, а також формуванню нової моделі співпраці між угорською державою та Святим Престолом. Зокрема, Янош Добсаі у своїй праці [7] детально аналізує розвиток взаємин між державою і церквами в Угорщині у 1989–2004 рр., висвітлюючи інституційні та правові зміни цього періоду. Вагомий внесок у дослідження релігійної тематики зробив Єно Ґергель [8], який зосередив увагу на становищі та ролі Римо-католицької церкви в угорському суспільстві, а також у співавторстві з Балог Маргіт [3] підготували ґрунтовне дослідження, присвячене розвитку церков в Угорщині у 1790–1992 рр. Окремі аспекти відносин між державою і церквою, зокрема значення пастирських візитів Папи Римського, висвітлено у працях, присвячених діяльності Івана Павла II [10], де проаналізовано їхній вплив на суспільно-політичні та міжконфесійні процеси.

Окрім цього, у дослідженнях значна увага приділяється питанням реституції церковного майна, відродженню діяльності чернечих орденів, розвитку католицької освітньої системи та адміністративній реорганізації структури Римо-католицької церкви на початку 1990-х років. Важливим напрямом є також вивчення ролі церкви у культурному та суспільному житті країни в умовах демократичних трансформацій. Водночас, попри наявність значної кількості наукових праць, окремі аспекти відновлення та функціонування католицьких інституцій, а також їх вплив на формування нової суспільної моделі в Угорщині залишаються недостатньо дослідженими, що зумовлює актуальність подальших наукових розвідок у цій сфері.

Постановка завдання. Ціллю статті є комплексне дослідження процесу відновлення та розвитку Римо-католицької церкви в Угорщині після політичних змін 1989 року. Автор ставить за мету проаналізувати основні етапи трансформації державно-церковних відносин, з'ясувати передумови відновлення дипломатичних відносин між Угорщиною та Святим Престолом, а також дослідити процес відродження церковних інституцій у нових соціально-політичних умовах. Особлива увага приділяється аналізу реабілітації представників католицького духовенства, відновленню діяльності чернечих орденів, розвитку католицької освіти та адміністративній реорганізації церковної структури. Важливим завданням дослідження є також визначення ролі пастирських візитів Папи Римського Івана Павла II у зміцненні авторитету церкви та розвитку міжконфесійного діалогу в Угорщині.

Виклад основного матеріалу. Після зміни політичної системи в Угорщині, сформована державна церковна політика сприяла налагодженню дипломатичних відносин між Угорською Народною Республікою та Ватиканом. Початком цього процесу стала ініціатива прем'єр-міністра (23 листопада 1988 – 23 травня 1990) Міклоша Немета, який 5 вересня 1989 року надіслав листа кардиналу Агостіно Касаролі, державному секретареві Ватикану із запрошенням до переговорного процесу. У відповіді від 18 жовтня йшлося про те, що Ватикан готовий до відновлення дипломатичних відносин. Кінцевий результат переговорів був досягнутий доволі швидко. 9 лютого 1990 року прем'єр-міністр М. Немет і кардинал А. Касаролі підписали угоду, згідно з якою було відновлено дипломатичні відносини між урядом Угорської Республіки та Апостольським Престолом на рівні послів і папських нунцій, які були перервані у 1945 році. Нунцієм Апостольського Престолу в Будапешті став Анджело Ачербі, а угорським послом у Ватикані – Шандор Керестеш, депутат парламенту від Демократичної народної партії в 1947 році та від Християнсько-демократичної народної партії в 1990 році. (Ш. Крестеша з 1994 року змінив Йожеф Братінка; наступником нунція А. Ачербі став архієпископ Карл-Йозеф Раубер, який обійняв свою посаду 17 червня 1997 року.) [6, с. 10; 1, с. 208].

Процес політичної реабілітації та репарації, розпочатий у рамках зміни політичного режиму, торкнувся десятків тисяч громадян Угорщини.

18 травня 1990 року Верховний суд оголосив недійсним вирок, винесений єпископу Естерґома Йожефу Мендсенті, а 22 травня – архієпископу міста Калоча Йожефу Ґросу. Подібно до багатьох угорців, які померли за кордоном, і у випадку колишнього архієпископа Естерґома було ініційовано повернення його останків на батьківщину та їх перепоховання. Прах його був похований 4 травня 1991 року в крипті базиліки в Естерґомі. 10 жовтня 1991 року було перепоховано також Берталана Бадаліка, колишнього єпископа Веспрема. Його ще в 1957 році виключили зі своєї єпархії, і до смерті в 1965 році він жив у Гейце, в колишній літній резиденції Еґерського архієпископства, куди його примусово поселили. Після смерті його дозволили поховати тільки у рідному місті, Годмезевашаргей.

На першому етапі системних політичних змін, 30 серпня 1989 року, набув чинності закон № 17, який знову дозволив діяльність чернечих орденів в Угорщині. Завдяки цьому з величезною швидкістю відбулося відновлення різних чернечих орденів, позбавлених дозволу на діяльність у 1950 році, а також створилися нові організації. У 1991 році діяло 21 чоловічих і 47 жіночих, а у 1995 році – 21 чоловічих і 50 жіночих релігійних спільнот та об'єднань, присвячених апостольському життю. Знаком відродження є «Скельний храм» Ордену Отців Паулінів: святиня Марії в Будапешті була побудована в 1926 році. В ніч на Великодній понеділок 1951 року співробітники Управління державної безпеки увірвалися до храму, розгромили його оздоблення та заарештували ченців. 27 серпня 1989 року на площі перед ще замурованими дверима храму ченці Пауліни знову змогли відслужити Святу Месу. (Скельний храм було знову освячено 6 червня 1992 року.) [2, с. 223–225; 8, с. 142].

З великим ентузіазмом знову почали працювати католицькі церковні навчальні заклади. Їхня кількість постійно зростала, тому різні видання наводили різні дані. У виданні Екуменічної ради церков Угорщини за 1995 рік налічувалося 175 католицьких навчальних закладів, тоді як за даними Кабінету міністрів, також за 1995 рік, їхня кількість становила 167. З них 34 дитячі садки, 67 початкових шкіл, 30 середніх шкіл, 23 колегіуми (коледжі), 1 університет, 12 інститутів. Богословська академія імені Петера Пазманя була підвищена до статусу університету в 1990 році (хоча за своєю структурою вона не була університетом, оскільки на той час мала лише один факультет). У вересні 1992 року розпочалося навчання на факультеті філософії Католицького університету імені Петера Пазманя, який розмістився у колишніх радянських казармах у місті Пілішчаба. Угорщина стала першою з колишніх соціалістичних країн, де після зміни владної системи було відкрито новий Католицький університет. Навчальний заклад, вміщував двісті студентів, належав церкві і знаходився під її управлінням, а держава лише долучалася до витрат на освіту за допомогою нормативної підтримки. Важливу фінансову підтримку закладу, який тим часом розширився за рахунок юридичного факультету, забезпечував Католицький університетський фонд, створений у травні 1991 року та який фінансувався за рахунок громадських доброчинних внесків. З 1 вересня 1993 року Педагогічний інститут у Жамбеку знову отримав управління католицької церкви. Відродилися не тільки традиційні форми освіти, але й з'явилися нові ініціативи. Так, освітня ініціатива, яка працювала в західній Європі вже з 1963 року, була започаткована саме Угорщиною в центральноєвропейському просторі єпархією в Сомбатгеї, восени 1992 року було створено Католицький інститут освіти для дорослих [3, с. 39; 4, с. 472].

Вже після Другої світової війни, ще за ініціативою кардинала Йожефа Міндсенті, були окреслені плани щодо нових адміністративних меж римо-католицької церкви, але вони були реалізовані лише через півстоліття. Папа Іван Павло II у своїй буллі Hungarorum gens, яка набрала чинності 19 червня 1993 року, пристосував межі єпархій, встановлені століттями раніше, з урахуванням сучасних обставин. Папа заснував дві нові єпархії, підвищив одне єпископство до рангу архієпископства, змінив назви двох архідієцезій і в більшій чи меншій мірі перекроїв усі єпархії Угорщини. Лише територія єпархії Сомбатгей залишилася без змін. З території єпархії Веспрем, що лежить на південь від озера Балатон, утворилася єпархія Капошвара. Єпархія Дебрецен-Ніредьгаза була утворена з відокремлених територій Еґерської архієпархії та єпархії Сеґед-Чанад. Нова назва Естерґомської архієпархії стала Естерґомсько-Будапештська архієпархія, яка перейняла від єпархій Секешфегервара та Ваца зовнішні райони Буди та Пешта, таким чином столиця, за винятком Чепела, належала до єдиної єпархії. Назва другого за розмірами архієпископства країни була змінена на Калоча-Кечкеметську архідієцезію, а її територія була розширена за рахунок південних частин колишньої Вацької єпархії, тобто тепер вона охопила всю територію Бач-Кішкунського комітату разом із містом Кечкемет. Незначні зміни

відбулися також на спільному кордоні з Печською єпархією. Папським указом було також створено новий архієпископський округ: Веспрем отримав статус архієпископства. Кожне з чотирьох архієпископств тепер мало під своєю юрисдикцією дві або три єпархії. (Архієпископство Естерґом-Будапешт: Дьйор, Секешфегервар і Гайдудороґ; до архієпископства Калоча-Кечкемет: Печ і Сеґед-Чанад; до Еґерського архієпископства: Вац і Дебрецен-Ніредьгаза; до архієпископства Веспрем: Капошвар і Сомбатгей.) Паннонгальмське територіальне абатство (єпархія) залишилося незалежним і, подібно до греко-католицької Мішкольцської апостольської адміністрації, підпорядковувалося безпосередньо Апостольському Престолу [7, с. 111].

Окрім адміністративної реорганізації, відбулися важливі зміни у керівництві церкви: до 1990 року католицька церква перебувала під керівництвом Естерґомського Примаса-архієпископа, а потім, відповідно до канонічного права, її керівництво перейшло до Угорської католицької єпископської колегії та єпископської конференції. Головою був архієпископ Еґерський Іштван Шерегей, виконавчим органом – Секретаріат єпископату, очолюваний єпископом-помічником Естерґома-Будапешта Чабою Терняком. Єпископська колегія мала загалом двадцять фахових комітетів, серед яких Екуменічний комітет на чолі з капеланом-єпископом Ґашпаром Ладочі. Безумовно, це насамперед справа католицької церкви, коли її глава, Папа Римський, здійснює пастирську подорож до будь-якої країни. Папа Іван Павло ІІ перебував у Угорщині з 16 по 20 серпня 1991 року. Зазвичай папські візити не мають на меті легітимізацію тієї чи іншої політичної системи. У випадку Угорщини це було не так однозначно. На момент візиту системні політичні зміни ще були на фазі становлення, тривали узгодження між державою та церквою. Тому візит виявився більшим, ніж просто візитом католицького папи, і, мабуть, не буде перебільшенням сказати, що він означав визнання суспільних змін та результатів церковної політики.

Візит Папи Римського у релігійному сенсі вийшов за рамки внутрішніх справ Католицької церкви. Зрозуміло, що глава церкви зустрівся з католицькою церковною ієрархією латинського та грецького обрядів, а також прийняв некатолицьких, але християнських лідерів церков, однак той факт, що він радо прийняв лідерів єврейської конфесії, було вже незвичайним [10, с. 26]. Представник єврейської громади висловив у присутності Папи свою думку про Голокост та антисемітизм, а Папа відповів на це осудливою промовою. Реформатська церква також вважала важливим скористатися нагодою, та висловила побажання щоби у стінах великого храму в Дебрецені «реабілітувати» депортованих галерників, скасувати реверсаліс (письмова угода між подружжям щодо релігії майбутніх дітей у разі змішаного шлюбу) та наміри щодо захисту інтересів Угорської реформатської церкви в Трансільванії. А Євангелічна церква, окрім скасування реверсаліс, хотіла домогтися прийняття рішення про спільний переклад Біблії. Офіційні заяви протестантських і ортодоксальних церков характеризувалися стриманістю і тактовністю. Один із випусків серії брошур Екуменічного навчального центру був присвячений візиту Папи Римського, в якому висловлювалася критика політики рекатолізації Папи та однобічності його екуменічного погляду. Екуменічна рада церков Угорщини опублікувала заяву, написану в екуменічному, братньому тоні. Думки малих церков розділилися: деякі (наприклад, баптисти) були більш критичними, незважаючи на дружній прийом, а Свідки Єгови та Церква Віри висловили відкрите засудження папського візиту. Найважливішими з промов Папи були промови, виголошені перед представниками культури та науки, а також промова, адресована єпископському корпусу. Їх суть можна описати ключовими словами: «Примирення», «Оновлення», «Європейськість» та «Екуменізм», при цьому Папа не висловлював своєї позиції щодо актуальних політичних питань. У 1996 році Папа Іван Павло ІІ знову вшанував Угорщину своєю присутністю, цього разу прибувши на урочистості з нагоди тисячоліття заснування абатства в Паннонгальмі. Без перебільшення можна сказати, що ці дві видатні події зміцнили тисячолітні зв'язки між угорцями та європейцями [13, с. 112].

Після політичних змін у державі, угорські церкви, особливо протестантські, наголошували на необхідності всебічного самоаналізу. У католицькій церкві також з'явилася моральна сила та духовна мужність, необхідні для проведення об'єктивного самоаналізу. Доказом сучасності у представництві соціального християнства слугував циркулярний лист Угорської католицької єпископської конференції, опублікований у серпні 1996 року під назвою «Справедливіший і братерніший світ». Він без демагогії критикував тогочасні суспільні умови, тобто чотири розділи листа були присвячені темам соціальних відносин, охорони здоров'я, економічного життя, держави і політики, а також культури. Він одночасно відстоював

особисту гідність людини та принципи солідарності, а також захищав всіх знедолених, таких як роми та безхатні, меншини та біженці, літні люди та діти [5, с. 437–438].

Висновки: Політичні зміни в Угорщині наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років створили передумови для докорінної трансформації державно-церковних відносин та відновлення повноцінної діяльності Римо-католицької церкви. Перехід до демократичної політичної системи сприяв ліквідації механізмів державного контролю над релігійними організаціями та формуванню нової моделі співпраці між державою і церквою. Важливим кроком стало відновлення дипломатичних відносин між Угорщиною та Святим Престолом, що сприяло активізації церковного життя та зміцненню міжнародних контактів.

У досліджуваний період відбулося поступове відродження церковних інституцій, реабілітація представників католицького духовенства та відновлення діяльності чернечих орденів. Значних змін зазнала також система католицької освіти, що проявилося у відкритті нових навчальних закладів і відновленні діяльності традиційних освітніх установ. Важливим етапом стала адміністративна реорганізація структури Римо-католицької церкви, спрямована на пристосування церковного управління до нових суспільно-політичних умов.

Пастирські візити Папи Римського Івана Павла II до Угорщини стали важливою подією у духовному житті країни та сприяли зміцненню авторитету церкви в суспільстві. Загалом відродження Римо-католицької церкви стало важливим складником демократичних трансформацій і сприяло формуванню нових духовних та культурних орієнтирів у постсоціалістичній Угорщині.

Список літератури:

1. Ронай Л. Державно-церковні відносини в Угорщині після зміни політичної системи 1989 року та в 1990-х роках XX ст. *Вчені записки Таврійського Національного університету ім. В.І. Вернадського*. Серія: Історичні науки, Видавничий дім «Гельветика» 2025. 06. 27. Том 36. (75). № 2. С. 207–213. DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.30

2. Adriányi G. A Katolikus egyház története a 20. században Kelet-, Közép-Kelet- és Dél-Európában. Győr: Kairosz Kiadó, 2005. 359 old.

3. Balogh M., Gergely J. Egyházak az újkori Magyarországon. 1790–1992. Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1996. 549 old.

4. Balogh S., Gergely J., Izsák L., Jakab S., Pritz P., Romsics I. Magyarország a XX. században. Második kiadás. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1986. 534 old.

5. Bihari M. Magyar politika 1944–2004. Politika és a hatalmi viszonyok. Budapest: Osiris Kiadó, 2005. 485 old.

6. Bölöny J. Magyarország kormányai 1848–2004. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004. 549 old.

7. Dobszay J. Állam, egyházak Magyarországon 1989–2004. 15 év a rendszerváltástól az európai uniós csatlakozásig. Budapest: Egyházfórum Alapítvány, 2004. 399 old.

8. Gergely J. Katolikus egyház, magyar társadalom 1890–1986. Budapest: Tankönyvkiadó, 1989. 192 old.

9. II. János P. II. János Pál pápa magyarországi látogatása 1991. augusztus 16–20. Budapest: MKPK Sajtóirodája, 1991. 76 old.

10. Szántó K. A kommunizmusnak sem sikerült. A magyar katolikus egyház története 1945–1991. Miskolc: Új Misszió Alapítvány, 1992. 127 old.

Ronai L.M. THE ROMAN CATHOLIC CHURCH IN HUNGARY DURING THE PERIOD OF POLITICAL TRANSFORMATIONS 1989–1996

The article analyses the key aspects of the restoration and development of the Roman Catholic Church in Hungary following the end of the socialist system in 1989 and throughout the first half of the 1990s. The transition to a democratic political system required a fundamental rethinking of the principles governing the relationship between the state and religious organizations, which had been under the strict control of the communist regime for dozens of years. The author examines how the Hungarian state liquidated the mechanisms of political pressure on the Church, as well as how a new state policy on the Church was formed, aimed at ensuring freedom of conscience and the autonomy of religious organizations under the new conditions.

This article outlines and identifies the most significant steps taken to restore the activities of the Catholic Church in the early years following the democratic transition. One of the first decisions was to re-establish diplomatic relations between the Republic of Hungary and the Holy See, which had been severed after the Second World War. The article examines how the Hungarian state, as well as the government of Prime Minister

Miklós Németh, promoted the negotiation process, which resulted in the signing of an agreement on the restoration of diplomatic relations at the level of ambassadors and papal nuncios. The author emphasizes that this created the legal and organizational foundations for the normalization of the Catholic Church's activities, in particular for the restoration of church structures, monastic orders and educational institutions.

The article also addresses the issue of the restitution of property confiscated from churches during the communist regime and examines the practical application of laws concerning the return of property or compensation. Particular attention is paid to the restoration of Catholic educational institutions – from nurseries and primary schools to colleges and Péter Pázmány University – as well as the development of new educational initiatives, such as the Catholic Institute of Adult Education.

In addition, the legal and organizational aspects, the article examines the issues of funding and the social activities of the Catholic Church following the loss of state support during the Soviet period. The author analyses how bilateral agreements were concluded between the state and religious denominations, which made it possible to implement joint social, educational and humanitarian projects, as well as to define the role of the Church in public and cultural life.

The article highlights the significance of Pope John Paul II's visits to Hungary, which came to symbolize the revival of the Catholic Church and its legitimization within the new political context. The author demonstrates that these visits contributed to strengthening the moral authority of the Church, enhancing its social influence and fostering interfaith dialogue, whilst also highlighting the Church's role as a factor in Hungary's spiritual, cultural and social development during the period of democratic transformation.

Keywords: *Hungary, policy, church, state, education, Roman Catholic Church, relations.*

Дата першого надходження статті до видання: 30.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 94:327](47+57):73«1946/1991»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.30

Сніда Є.О.
https://orcid.org/0000-0002-6681-9786
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

АМЕРИКАНСЬКА РАДЯНОЛОГІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ГЕОПОЛІТИЧНОГО АНАЛІЗУ СРСР В УМОВАХ ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ

У статті здійснено спробу проаналізувати американську радянологію як інструмент геополітичного аналізу СРСР в умовах холодної війни. Висвітлено, що після завершення Другої світової війни між США та СРСР розпочалося протистояння на геополітичній мапі світу. Американо-радянські відносини другої половини XX ст. стали визначальними для всієї світової архітектури. Охарактеризовано, що інтелектуальною відповіддю США на нові міждержавні реалії стало формування радянології як окремого наукового напряму, що поєднав теоретико-методологічний інструментарій історії, політології, соціології та міжнародних відносин.

Простежено, що усталення радянознавчих досліджень відбулося фактично після 1945 р. через створення і розширення мережі науково-дослідних установ. Вивчено, що наукові концепції та підходи радянологів безпосередньо впливали на модель зовнішньої політики США та американо-радянські відносини. У цьому контексті виділено три основі етапи в розвитку наукових студій радянології: 1940–1950-і рр. – домінування класичної «тоталітарної» школи; 1960–1970-і рр. – панування ревізіоністської концепції; з кінця 1970-х рр. – акцент на соціальному напрямі досліджень СРСР.

Простежено основні засади формування політики «стримування» за авторства Дж. Кеннана, зокрема через аналіз його доробку – «Довгої телеграми» та «Статті Х».

Доведено, що радянологія як інтелектуальний інструмент впливала на формування основоположних документів у сфері національної безпеки США, зокрема директиви Ради національної безпеки США NSC 68.

Звернено увагу, що під впливом радянології в американській зовнішній політиці змінювалися акценти – після завершення Другої світової війни домінував підхід «стримування» СРСР, після приходу до влади в СРСР М. Хрущова – наголос на політиці «розрядки», а з середини 1980-х рр. – широкого діалогу та співпраці з радянським керівництвом.

Ключові слова: *американська радянологія, СРСР, політика «стримування», холодна війна, геополітичний аналіз, кремлінологія, радянознавчі дослідження.*

Постановка проблеми. Після завершення Другої світової війни погіршилися відносини між колишніми союзниками антигітлерівської коаліції, що призвело до такого феномена, як холодна війна. Геополітична мапа світу була розділена між двома гегемонами – США та СРСР, конфронтація між якими стала визначальною для всієї світової архітектури другої половини XX ст.

Ідеологічне, політичне та військове протистояння наддержав вимагало від американського керівництва розуміння особливостей економічного, політичного, культурного розвитку радянської системи та матриці її зовнішньополітичних цілей. Відповіддю на такий запит стала американська радянологія – науковий напрям, що сформувався після 1945 р. і був спрямований на комплексне й системне дослідження СРСР.

Радянологія відігравала не лише теоретичну роль, але й практичну. Вона фактично стало складником американської академічної та аналітичної думки, забезпечуючи науково-експертну основу для формування стратегії американської зовнішньої політики щодо СРСР.

Таким чином, американська радянологія стала важливим інструментом геополітичного аналізу СРСР в умовах холодної війни, що зумовлює її актуальність і потребу сучасного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Студійована проблематика посідає важливе місце в історичній науці. Вагомі наукові здобутки в цій

© Сніда Є.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

царині належать адептам американської радянології середини XX ст. – Дж. Кеннану [16; 17], З. Бжезинському [9], Г. Арендт [2], Р. Пайпсу [20], в працях яких ґрунтовно проаналізовано особливості політичної структури, ідеологічного складника та принципів зовнішньої політики СРСР. Учені намагалися зрозуміти на лише засади поведінки радянської влади в геополітичному контексті, але й сформувати та обґрунтувати основи політики «стримування».

Окремий історіографічний сюжет становлять студії, присвячені становленню і розвитку власне американської радянології. У цьому річищі доцільно згадати доробок Д. Енгермана [12], в якому вивчено мережу американських освітньо-академічних закладів та їх роль з підготовки фахівців з радянської тематики. Попри те, що автором розкрито прямий зв'язок радянології і держави, ним доволі слабко проаналізовано вплив радянологів на ухвалення політичних рішень.

Дослідження О. Вестада [22] є відмінною спробою інтегрувати американську радянологію до глобального контексту крізь призму американо-радянського протистояння в умовах холодної війни. Водночас для його доробку характерна західноцентрична візія, натомість радянська перспектива представлена бідно.

Вагоме місце в сучасній історіографії посідає монографія О. Батури та Й. Елкінка [8], в якій переосмислено радянську «кремлінологію» і запропоновано інструментарій для аналізу сучасної Російської Федерації.

В українській історіографії проблематика радянології ще не набула достатнього висвітлення. Утім, дотичними до нашої проблематики є праці Н. Шліхти [5; 6] та Н. Лаас [4], у яких простежено етапи інституційного розвитку радянознавчих досліджень, їх предмет і джерельну базу. Звернено увагу на проблеми, з якими стикалися американські вчені під час вивчення СРСР.

У розвідці Ю. Бондар [3] проаналізовано становлення американської радянології у післявоєнну добу, зауважено, що від самого початку цей науковий напрям мав виражену антикомуністичну спрямованість.

Утім, попри наявність наукового доробку, присвяченого холодній війні та радянським студіям, питання ролі американської радянології як інструменту геополітичного аналізу СРСР у другій половині 1950-х рр. залишається актуальним і потребує подальшого наукового осмислення.

Постановка завдання. Метою в цій статті є виявлення особливостей становлення і функціонування американської радянології як інструменту геополітичного аналізу СРСР в умовах холодної війни, а також з'ясування її ролі у формуванні аналітичних підходів і практик зовнішньополітичної стратегії США.

Дослідження має міждисциплінарний характер і поєднує підходи та методи історичної науки, політології та теорії міжнародних відносин.

Виклад основного матеріалу. До Другої світової війни в США не було системної академічної експертизи, присвяченої СРСР. Країну рад сприймали крізь романтичну призму лівих інтелектуалів, або як екзотичну terra incognita. Але швидке перетворення СРСР на наддержаву та головного суперника США продемонструвало, що в останніх була відсутня інтелектуальна зброя для боротьби з опонентом. Тому постала гостра потреба швидкого створення інтелектуально-експертного підґрунтя для побудови зовнішніх відносин із СРСР.

Після 1945 р. у США почав формуватися новий науковий напрям досліджень – радянологія, спрямований на системне й послідовне вивчення Радянського Союзу. Сьогодні в українській історичній науці можна зустріти два тотожних терміни – «радянологія» та «совєтологія». Водночас для україномовного простору, на нашу думку, автентичним є саме термін «радянологія», оскільки «совєтологія» (з англ. Sovietology) є прямою транслітерацією англійського відповідника. Уперше термін «Sovietology» вжито в лондонському щотижневику «Observer» у січні 1958 р. Проте, на декілька років раніше цей термін уже використовували у французькій історіографії [5, с. 108].

Радянологія не виникла як окрема наука, вона сформувалася в контексті ширшої стратегії регіональних досліджень (Area Studies) і фактично відразу перетворилася на міждисциплінарну галузь знань, що поєднала інструментарій історії, політології, соціології та економіки. Від самого початку ця дисципліна повинна була «пізнати ворога свого», забезпечувати інтереси національної безпеки США й водночас бути частиною академічного простору [5, с. 22].

На ранніх етапах становлення радянології науковці намагалися «зрозуміти» СРСР і розгадати, як говорив В. Черчилль, «…загадку, загорнуту в таємницю, всередині головоломки» [11], не маючи прямого доступу до об'єкта дослідження.

Біля витоків американської радянології стояли російські та радянські інтелектуали – емігранти, оскільки власне американських фахівців з радянських студії тоді не вистачало. Одним з

найвідоміших істориків-русистів був М. М. Карпович (1888–1959), який працював у Гарвардському університеті та викладав російську історію та літературу. Його учнями були відомі совєтологи – Р. Пайпс, М. Маля, Л. Хаймсон [10; 12]. Активна участь у розвитку радянознавчих студій саме вихідців з російських теренів призвела до концептуальної та методологічної небезпеки, оскільки радянологія формувалася відразу як «росієцентрична» – СРСР розглядали як природне продовження Російської імперії, а національні республіки залишалися осторонь уваги [6, с. 23].

Радянологія тривалий час була специфічним явищем в американо-англійській гуманітаристиці другої половини ХХ ст. Нерідко вчені зауважували, що для цього напряму досліджень була притаманна надмірна суб'єктивність і використання позанаукових методів. Це було пов'язане з відсутністю достовірних джерел, правдивої інформації та загалом доступу до об'єкта дослідження – СРСР [4, с. 12].

За таких умов набула поширення кремлінологія як специфічний метод аналізу СРСР, що виник через повну відсутність прозорості в радянській системі прийняття рішень. Такий підхід був цілим мистецтвом «читання радянських знаків» і непрямих політичних знаків. Фахівці звертали увагу на найменші дрібниці – поведінку партійних радянських лідерів, їх виступи, появу імен у пресі, лексичні аномалії в офіційних заявах і зверненнях. Загалом цей підхід дозволяв фіксувати певні зміни в політичній еліті СРСР, але він нерідко піддавався параноїдальним інтерпретаціям і не міг претендувати на науковість [8; 21].

Головним завданням науковців було формулювати максимально правдиву картину відносин із СРСР, готувати експертні висновки, на основні яких уже ухвалювали політичні рішення. Крім цього, в умовах жорсткого американо-радянського протистояння за часів холодної війни самі експерти були зацікавлені в об'єктивності й неупередженості власних досліджень, що прямо впливали на їхню особисту захищеність і безпеку цілої країни [4, с. 13].

Прикметно, що згодом радянологія зазнавала впливу як з боку американської влади (через фінансування студій), так і з боку СРСР, керівництво якого нерідко вирішувало кому надати допуск до архівів, а кому відмовити. У такий спосіб і формувалася дослідницька палітра американської радянології.

Одним з ключових напрямів радянології було формування концепції політики «стримування «СРСР». Аналітичні висновки американських радянологів дозволяли керівництву США оцінювати внутрішню стабільність радянської політичної системи, стійкості й потенціалу економіки та можливих напрямів зовнішньополітичної діяльності. Науковий доробок широко використовували в американських дипломатичних, військових відомствах і військово-дослідницьких центрах.

В умовах американо-радянського протистояння під час холодної війни радянологія стала академічним інструментом геополітичного аналіз СРСР. Фактично завдяки її методології низка розрізнених уявлень і знань про радянську систему були інтегровані в єдину картину зовнішньополітичної концепції США. У цьому контексті також були сформовані ідеологічні підвалини політики «стримування» за авторства Дж. Кеннана (1904–2005), відомого американського дипломата, політолога та історика. У лютому 1946 р. він підготував для Міністерства фінансів США аналітичну довідку з поясненням поведінки СРСР на міжнародній арені, що згодом отримала назву «Довга телеграма». У цьому документі було зосереджено увагу на причинах, що обумовлювали незрозумілу політику радянського керівництва [16].

У «Довгій телеграмі» наголошено, що політико-ідеологічне «стримування» СРСР можливе через економічні засоби тиску (не військові). Згодом у «Статті Х» Дж. Кеннан розвинув власну концепцію політики «стримування», хоч і піддався палкій критиці з боку громадянського суспільства через незрозумілість фінальних результатів і розмитість строків такої політики [17].

Попри це, його парадигмальні настанови стали визначальними для ідеології холодної війни й американської зовнішньої політики щодо СРСР. Світоглядна картина Дж. Кеннана та його розуміння особливостей радянської політики заклали потужний фундамент для розвитку радянології, особливо на ранніх її етапах.

Становлення і розвиток американської радянології як академічного напряму було пов'язане з розбудовою інституційної мережі – кафедр, департаментів, наукових центрів та університетів [4, с. 14]. Упродовж декількох повоєнних років у США виникла низка «інтелектуальних цехів» з радянським фокусом досліджень. 1946 р. утворено Російський інститут при Колумбійському університеті, що став першим спеціалізованим закладом з підготовки фахівців для дипломатичної та розвідувальної служби. 1948 р. розпочав роботу Центр російських досліджень при Гарвардському університеті (за сприяння вже

згаданого М. М. Карповича), в якому всебічно вивчали радянське суспільство. Згодом саме в цьому закладі зреалізували відомий «Гарвардський проєкт» – опублікували сотні матеріалів за результатами соціологічного опитування радянських громадян – неповерненців, які після Другої світової війни залишилися проживати в Європі чи емігрували до США [12, p. 11–20; 95–120].

Містком між академічними студіями й оборонними потребами став заснований у травні 1948 р. у Каліфорнії науково-аналітичний центр RAND (Research ANd Development). У ньому створювали й моделювали можливі сценарії ядерної війни між США та СРСР. Згодом фахівці RAND стали творцями американської антирадянської ядерної стратегії [7, p. 4–14; 43–90].

Фінансування радянологічних студій було по-своєму унікальним і пов'язане з тим, що ця наука була не просто науковою дисципліною, а інструментом національної безпеки. Уряд США та приватні фонди інвестували чималі кошти для створення експертно-дослідницьких хабів. Підтримка студій відбувалася за принципом державно-приватного партнерства – американське керівництво через розвідувальні органи й державний департамент формувало запит, приватні фонди (Карнегі, Форда тощо) виступали посередниками й надавали гранти, зберігаючи видимість академічної свободи, а університети забезпечували інтелектуальний ресурс і власне дослідження. Такий симбіоз сприяв інтенсивному науковому поступу й певному вивищенню фахівців – радянологів з-поміж інших науковців. Загалом зазначені наукові студії практично ніколи не відчували дефіциту фінансування, оскільки були в пріоритеті у влади США [12, p. 21–90].

Під впливом доробку радянологів 1950 р. було ухвалено директиву Ради національної безпеки США NSC 68, у якій зазначено, що СРСР прагнув не лише зміцнити свої кордони, а й встановити панування на євразійських просторах. Радянологи допомогли американській владі усвідомити, що протистояння з радянським режимом – це екзистенційна боротьба двох систем [12, p. 41–55; 18, p. 180–222].

Можемо погодитися з думкою вченого Е. Р. Майя, що в зазначеному документі було викладено фактично план мілітаризації холодної війни з 1950 р. до самого розвалу СРСР. Ця директива слугувала обґрунтуванням збільшення фінансування на оборонні потреби й створення системи військово-політичних альянсів, зокрема й НАТО [19, p. 45–90].

1958 р. у США ухвалили закон «Про освіту для національної оборони», в якому на рівні з розвитком технологій визначено обов'язкове вивчення російської мови та радянської історії як провідного елемента національної безпеки. Фактично цей закон дав старт масовій підготовці фахівців, що спеціалізувалися на вивченні СРСР [12, p. 60–75].

Теоретичні парадигми американської радянології не були суто академічними, а скоріше прогностично-практичними. Пропоновані експертами концепції американське керівництво адаптувало в дипломатії та зовнішній політиці.

У другій половині XX ст. наукові моделі й підходи істотно впливали на формування концепції американської зовнішньої політики щодо СРСР. За цей час у радянознавчих студіях змінилося декілька методологічних векторів.

У 1940–1950-х рр. у радянології панувала класична тоталітарна модель, біля витоків якої були К. Фрідріх, З. Бжезинський, Г. Арендт. Їхні напрацювання дозволили класифікувати радянську систему як тоталітарну й навіть за деякими ознаками уподібнити до гітлерівського режиму. К. Фрідріх і З. Бжезинський сформулювали шість ознак, за якими політичний режим можна було уналежнити до тоталітарного. Крізь призму такого підходу вони розглядали СРСР як статичне, «заморожене» утворення, нездатне до будь-якої еволюції. Це безпосередньо вплинуло на концепцію тогочасної американської зовнішньополітичної стратегії – Радянський Союз намагалися «стримувати» або ж очікували можливого колапсу системи зсередини [14].

Г. Аренд у своїх дослідженнях підійшла крізь філософський фокус до вивчення радянського тоталітаризму з акцентом на психологічних особливостях режиму. Закцентовано увагу, що радянська влада трималася не лише завдяки силовим інструментам, зокрема КДБ, але й руйнуванню соціальних зав'язків між людьми й виникненню явища «атомізації» суспільства – перетворення громадян на ізольовані одиниці, що бояться одне одного, а тому нездатні чинити опір режиму. У розумінні американського істеблішменту це означало, що в СРСР відсутнє громадянське суспільство, а тому наголос у зовнішній політиці потрібно робити через тиск на радянське політичне керівництво [2].

Смерть Сталіна та початок «відлиги» за часів правління М. Хрущова в СРСР змусили американських радянологів переглянути своє ставлення до вивчення СРСР. Це поклала початок ревізіоністському напряму досліджень, яскравими представниками якого були, зокрема, Ш. Фіцпатрик [13]

та Дж. Гаф [15]. Їхній доробок уможливив формування двох концепцій – конвергенції та інституційного плюралізму. Згідно з першою моделлю наголошувалося, що СРСР та США дедалі стають схожими, зокрема в сфері суспільних потреб. Водночас для другого напряму характерна була думка, що СРСР піддається модернізації і в ньому існують групи за інтересами – промисловці, армія, регіональні еліти, що конкурують за ресурси та вплив на радянське керівництво, що нагадує американський лобізм [15].

Підхід ревізіоністів істотно впливав на американське сприйняття СРСР, особливо в 1970-х рр. Розгляд Радянського Союзу як суспільства, що здатне до змін, спричинило справжню революцію для американської зовнішньої політики й стало фундаментом для політики «розрядки», ініційованої президентом США Р. Ніксоном та державним секретарем Г. Кіссінджером. Це сприяло укладенню в травні 1972 р. Договору про основи взаємин між США та СРСР [5, с. 110].

З кінця 1970-х рр. актуальним сюжетом радянознавчих студій став соціальний напрям, присвячений не лише радянському керівництву, але й особливостям життя звичайного радянського суспільства. Вчені зауважували, що радянська політична система й ідеологія насправді були крихкими й хаотичними, ніж це насправді здавалося офіційному Вашингтону. Зрештою, такий підхід підготував підґрунтя для методологічного конфлікту між консерваторами (Р. Пайпс), які вважали СРСР злом, дотримувалися тоталітарної парадигми й ратували за знищення радянського режиму через економічні засоби, та лібералами (С. Коен), які вірили в можливість цивілізованого реформування держави рад і можливості в майбутньому з нею домовитися [12, p. 130–180].

Радянологи відігравали ключову роль у розробленні політики «м'якої сили» щодо СРСР. Вони чудово розуміли, що радянська ідеологія водночас мала як свої переваги, так і недоліки, що використовували для викриття послаблення позицій режиму. У цьому річищі експерти наполягали на американській підтримці правозахисних та інших дисидентських рухів. Зокрема, публікація в західних країнах заборонених у СРСР праць, наприклад, «Архіпелагу ГУЛАГ» О. Солженіцина, викривало сутність радянського режиму й завдавало йому репутаційних втрат [12, p. 189–211].

Не менш серйозним кроком була консультативна підтримка радянологів американських засобів масової комунікації. Так, експерти розробили інструкції для редакції «Радіо Свобода» та «Голос Америки» з акцентом на контенті, що був би цікавим звичайним радянським громадянам і водночас оминав цензуру.

На початку 1980-х рр. згадані вище наукові школи радянології суттєво впливали на зовнішню політики США щодо СРСР. В адміністрації президента Р. Рейгана це викристалізувалося в жорстку політику проти радянської системи, а саму державу рад називали «імперією зла».

Ідейна боротьба в цеху радянологів тривала до середини 1980-х рр., коли СРСР очолив М. Горбачов, а прихильники обох підходів отримали змогу практично перевірити спроможність своїх концепцій. Радянський Союз перестали сприймати як монолітного ворога, з'явилися помітні спроби розібратися в специфіці його внутрішніх проблем і спрогнозувати подальшу трансформацію радянської системи. Такий підхід на практиці вилився в можливість вести нормальний американо-радянський діалог і спробу домовитися з низки геополітичних питань, що виразилося, зокрема, в укладанні Договору про ліквідацію ракет середньої та малої дальності (1987 р.) [12, p. 210–230; 18, p. 338–450].

Таким чином, сприйняття СРСР в академічному середовищі радянологічних студій еволюціонувало від зображення його як інституційного ворога до розуміння його як складної системи з внутрішніми особливостями. Саме в цьому й полягала квінтесенція американської парадигми в зовнішній політиці, що уможливлювала, за потреби, змінювати акценти в американо-радянських відносинах.

Утім, 1991 р. і розпад СРСР були справжнім приголомшливим провалом для радянології та багатьох експертів, які не змогли цього передбачити. Очевидно, це можна пояснити тим, що більшість учених розглядали СРСР через концепцію структурної стабільності та недооцінили деструктивний вплив горбачовської політики «гласності» й «перебудови». Утім, були й ті, хто пророкував розпад СРСР. У цьому контексті доречно згадати доробок З. Бжезинського, в якому наголошено, що радянська система була певним історичним анахронізмом без майбутнього [9]. Привертає увагу також есе А. Амальріка, в якому закцентовано увагу не неминучому конфлікті між радянською елітою, деградації соціальних інститутів і розвалі комуністичної ідеології. Зрештою, автор припустив розпад СРСР, зокрема в контексті можливої війни з Китаєм [1].

Проте, такі передбачення було поодинокими випадками в середовищі радянологів, оскільки

переважна їх більшість вірила, що радянська система здатна до «консервації» (як за часів Брежнєва) і до тривалого існування в такому стані.

Після 1991 р. американська радянологів опинилася в глибокій інституційній кризі. Чимало дослідників були змушені змінити професію, а ті, хто залишився, почали працювати вже в пострадянських студіях. З іншого боку, це сприяло зміщенню фокуса з «росієцентризму», що домінував за часів радянології, коли СРСР ототожнювали з Росією, на національні республіки. У такий спосіб відбулася певна наукова корекція – змінився стратегічний імператив, коли геополітичні процеси в Євразії неможливо було розглядати поза контекстом пострадянських республік, що намагалися вийти з орбіти Москви.

Висновки. Таким чином, американська радянологія була цікавим академічним феноменом – дисципліною, що сформувалася за умов істотного дефіциту інформації про об'єкт дослідження (СРСР). Водночас цей науковий напрям за короткий проміжок часу став інтелектуальною зброєю та інструментом США у протистоянні з СРСР в умовах холодної війни.

З'ясовано, що виникнення радянознавчих студій було зумовлене не лише академічним інтересом, але й нагальною потребою сформувати зовнішньополітичну модель і концепцію американської стратегії національної безпеки. Усталення нової дисципліни відбулося через низку створених і підтриманих на державному рівні науково-дослідних центрів – кафедр, інститутів, відділень тощо. Висвітлено, що вагому роль у розвитку радянології відіграли приватні інвестиції бізнесу через систему грантів і проєктів.

Охарактеризовано, що еволюція радянознавчого напряму досліджень ознаменувалася через зміну концептуальних парадигм – від класичної «тоталітарної» школи до ревізіонізму та соціальних досліджень.

Доведено, що під впливом напрацювань радянологів у США було ухвалено значущі документи в сфері національної безпеки (зокрема, директива NSC 68, 1950 р.), що стали визначальними на десятиліття вперед для зовнішньої політики й американо-радянських відносин.

Висвітлено, що радянологія була важливим інтелектуальним інструментом США для геополітичного аналізу СРСР в умовах холодної війни. Під впливом її наукових концепцій трансформувалася американська політика щодо СРСР, зокрема від жорсткої моделі «стримування» (на початковому етапі) до політики «розрядки» за часів президентства Р. Ніксона та співпраці – з середини 1980-х рр. після приходу до влади в СРСР М. Горбачова.

Перспективи подальших досліджень полягають у систематизації та вивченні доробку західноєвропейських радянологічних студій як інструменту геополітичного аналізу СРСР в умовах холодної війни.

Список літератури:

1. Амальрік А. Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року? Париж, Балтимор : Видавництво ім. В. Симоненка «СМОЛОСКИП». 1971. 99 с. URL: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/10602/file.pdf

2. Арендт Г. Джерела тоталітаризму / пер. з агл. В. Верлока, Д. Горчаков. 2-е вид. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА. 2005. 584 с. URL: https://surl.li/cqwxtf

3. Бондар Ю. Промисловість Української РСР у повоєнний період (1946–1965 рр.): концепції західної радянології. *Scientific and Practical Journal «Materials of Scientific Conferences of the Petro Mohyla Black See National University». Series: History and archeology, Political sciences.* 2025. № 1. URL: https://www.mspc.mk.ua/index.php/journal/article/view/389/326

4. Лаас Н. Характеристика етапів та особливостей вивчення радянознавчої та українознавчої проблематики гуманітарними науками англо-американських країн у другій половині XX ст. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*. 2012. № 17. С. 10–28. URL: https://surl.li/pqcxhg

5. Шліхта Н. Західна совєтологія у пошуках себе і предмету дослідження (середина 1940-х – початок 2000-х рр.). *Docendo discimus – Навчаючи вчимося: (методологія нових ділянок історичного знання та її впровадження у навчальні практики: до 25-річчя кафедри історії НаУКМА): збірник статей викладачів кафедри / упоряд. Наталя Яковенко, Степан Бліндер; наук. ред. Наталя Яковенко; Національний університет «Києво-Могилянська академія», Факультет гуманітарних наук, Кафедра історії*. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2020. С. 107–123. URL: https://lnk.ua/4dSPsymCW

6. Шліхта Н. В. Чи варто і навіщо займатися радянською історією? *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2023. Т. 6. С. 21–25. URL: https://doi.org/10.18523/2617-3417.2023.6.21-25

7. Abella A. Soldiers of Reason: The RAND Corporation and the Rise of the American Empire. New York : Harcourt, Inc. 2008. 412 p. URL: https://archive.org/details/soldiersofreason0000unse/page/n5/mode/2up

8. Baturo, A., Elkink, J. A. The New Kremlinology: Understanding Regime Personalization in Russia. Oxford University Press. 2021. 207 p. URL: https://surl.li/ilpzup
9. Brzezinski Z. Grand Failure: The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century. New York : Charles Scribner's Sons. 1989. 296 p. URL: https://archive.org/details/grandfailureb00brze/page/n7/mode/2up
10. Chomsky N. (ed.). The Cold War and the University: Toward an Intellectual History of the Postwar Years. New York : New Press, 1997. 258 p. URL: https://archive.org/details/coldwaruniversit00chom/page/n7/mode/2up
11. Churchill W. The First Month of the War. 01 жовтня 1939 року (радіовиступ). URL: https://surl.li/dzkimd
12. Engerman D. Know Your Enemy: The Rise and Fall of America's Soviet Experts. New York : Oxford University Press. 2009. 459 p.
13. Fitzpatrick S. Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times Soviet Russia 1930-s. Oxford University Press, Inc. 1999. 274 p. URL: https://www.masterandmargarita.eu/estore/pdf/eren015_everydaystalinism.pdf
14. Friedrich C. J., Brzezinski K. Totalitarian Dictatorship and Autocracy. Second edition. New York, Washington, London. 1965. 457 p. URL: https://archive.org/details/totalitariandict0000frie/page/n3/mode/2up
15. Hough J. The Soviet Union and Social Science Theory. Cambridge, Mass. : Harvard University Press. 1977. 289 p.
16. Kennan G. F. (1946). The Long Telegram. URL: https://nsarchive2.gwu.edu/coldwar/documents/episode-1/kennan.htm
17. Kennan G. F. The Sources of Soviet Conduct. *Foreign Affairs.* 1947. № 25 (4), 566–582. URL: https://doi.org/10.2307/20030065
18. Leffler M. P. A Preponderance of Power: National Security, the Truman Administration, and the Cold War. Stanford, California : Stanford University Press. 1992. 731 p.
19. May E. R. American Cold War Strategy: Interpreting NSC. Boston, New York. 1993. 228 p.
20. Pipes R. Survival Is Not Enough: Soviet Realities and America's Future. New York : Simon and Schuster. 1984. 312 p.
21. Ulam A. Dangerous Relations: The Soviet Union in World Politics, 1970–1982. New York : Oxford University Press. 1983. 340 p. URL: https://archive.org/details/dangerousrelatio0000ulam/page/n5/mode/2up
22. Westad O. A. The Cold War: A World History. New York : Basic Books. 2017. 710 p. URL: https://archive.org/details/coldwarworldhist0000west

Snida Ye.O. AMERICAN SOVIETOLOGY AS A TOOL FOR GEOPOLITICAL ANALYSIS OF THE USSR DURING THE COLD WAR

This article attempts to analyze American Sovietology as a tool for geopolitical analysis of the USSR during the Cold War. It highlights that after the end of World War II, a confrontation began between the United States and the USSR on the geopolitical map of the world. U.S.-Soviet relations in the second half of the 20th century became decisive for the entire global architecture. It has been noted that the United States' intellectual response to the new international realities was the emergence of Sovietology as a distinct academic discipline, combining the theoretical and methodological tools of history, political science, sociology, and international relations.

It has been observed that Soviet studies truly took root after 1945, following the establishment and expansion of a network of research institutions. The study found that the scientific concepts and approaches of Sovietologists directly influenced the model of U.S. foreign policy and U.S.-Soviet relations. In this context, three main stages in the development of Soviet studies have been identified: the 1940s–1950s—the dominance of the classical "totalitarian" school; 1960s–1970s – the dominance of the revisionist concept; from the late 1970s – an emphasis on the social dimension of research on the USSR.

This study traces the main principles underlying the formation of the «containment» policy as articulated by George Kennan, in particular through an analysis of his works – the «Long Telegram» and «Article X».

It has been demonstrated that Sovietology, as an intellectual tool, influenced the formulation of foundational documents in the field of U.S. national security, specifically U.S. National Security Council Directive NSC 68.

It has been noted that, under the influence of Sovietology, the focus of American foreign policy shifted: following the end of World War II, the approach of «containment» of the USSR prevailed; after Nikita Khrushchev came to power in the USSR, the emphasis shifted to a policy of «détente»; and from the mid-1980s onward, the focus shifted to broad dialogue and cooperation with the Soviet leadership.

Keywords: *American Sovietology, USSR, «containment» policy, Cold War, geopolitical analysis, Kremlinology, research on the Soviet Union.*

Дата першого надходження статті до видання: 23.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 94(410)«164»:274.5/.7:305-055.2
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.31

Судаков С.М.
https://orcid.org/0009– 0000-4813-9827
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ПОЛЕМІКА МІЖ ПРЕСВІТЕРІАНАМИ ТА ІНДЕПЕНДЕНТАМИ В 1640– РОКАХ ЯК ЕТАП КОНФЕСІЙНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ

У статті, спираючись на концепцію конфесіоналізації, розроблену німецькими дослідниками В. Райнхардом та Г. Шиллінгом, здійснено спробу дослідити дискурс полеміки між пресвітеріанами та індепендентами в Англії в 1640-х рр. Події Англійської революції розглянуто крізь призму релігійно-інституційних процесів, що відображали складний онтологічний, соціальний та суспільно-політичний процес формування та утвердження нових релігійно-церковних структур, що претендували на й політичний вплив.

Наголошено на еволюції історіографічних поглядів щодо подій Англійської революції та ролі релігійних інституцій у перебігу та наслідках цих подій. Зокрема, виокремлено сприйняття суспільно-політичних змін крізь призму як загальноєвропейських процесів, так і внутрішньо-англійських релігійних трансформацій.

Окреслено основні віхи Громадянської війни в Англії, що були безпосередньо пов'язані із релігійним фактором. Зокрема, висвітлено суть еклезіологічного розколу між пресвітеріанським баченням розвитку Церкви як жорстко структурованої державної інституції, та індепендентським поглядом на автономію конгрегацій й важливості ролі особи.

Окрему увагу зосереджено на персоналізованому вимірі полеміки на прикладі «памфлетного протистояння» між Томасом Едварсом та Кетрін Чідлі. Більш предметно зосереджено увагу на постаті й діяльності К. Чідлі як прикладі не лише релігйних трансформацій суспільства, а й своєрідної феміністичної предтечі подальших соціальних зрушень у патріархальному суспільстві. Наголошено, що публікація Т. Едварса «Гангрена» стала своєрідним маніфестом пресвітеріанського ригоризму й догматики. Тоді як памфлети К. Чідлі репрезентували жіночу суб'єктність у тогочасному богословському дискурсі й були голосом релігійних меншин.

Окреслено роль індепендентів у Довгому парламенті та у створенні Нової моделі армії й радикалізації політичних ініціатив. Також побіжно згадано ставлення до проявів католицизму та рух левеллерів.

У результатах наголошено, що події Громадянської війни та полеміка 1640-х рр. заклали підвалини подальшого формування в Англії релігійної толерантності та інших демократичних змін.

Ключові слова: *Англія, Громадянська війна, індепенденти, К. Чідлі, Карл I, О. Кромвель, пресвітеріани, пуритани, рух левеллерів, Т. Едвардс.*

Постановка проблеми. Перш ніж зупинитися безпосередньо на полеміці, яка розгорнулася між пресвітеріанами та індепендентами в окреслений період, варто зробити побіжний історичний екскурс задля окреслення загальної політичної ситуації, яка склалася на той час в Англії. Йдеться про події Англійської революції, а радше – про їх інтерпретацію в історіографії цієї країни.

У XIX ст. ці події розглядалися як масштабний переворот і конституційна боротьба між абсолютистським монархом та демократичним парламентом. Панівною була думка про те, що боротьба ознаменувала шлях до ліберальної демократії, конституційної монархії та парламентського суверенітету. О. Кромвель мав репутацію визволителя англійського народу та героя демократії. Такий підхід був дещо спрощеним та не відображав низку нюансів чи тонкощів людського фактора. З утвердженням марксистських поглядів, починаючи з 1940-х рр. події Англійської революції трактувалися як класова боротьба. Було заведено вважати, що купецькі та комерційні прошарки населення виступали за парламентську свободу, сприяючи таким чином формуванню нового парламентаризму, який був тісно пов'язаний із протестантською економічною етикою. На 1970-ті рр.

© Судаков С.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

сформувалася ревізіоністська наукова думка, яка відкинула обидві вище згадані концепції. Проблематика подій розглядалася із значно більш ширшої перспективи. У полі зору опинилися місцеві інтереси та вподобання, роль характеру та королівської влади Карла I, перебіг подій на території Англії, Шотландії та Ірландії. На особливу увагу заслуговував релігійний фактор, уся складна мозаїка релігійних переконань, що лежали в основі того, хто з ким і хто проти кого воював між 1629 і 1660-ми рр. На думку багатьох істориків, саме релігія, а не політичні, економічні чи соціальні чинники, були рушійною силою буремних подій XVII ст. Ці події часто трактують саме як релігійні війни, що цілком вписується у ширший європейський контекст інших релігійних баталій, що охопили низку країни у цей період [9].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження релігійних процесів у ранньомодерній Європі часто базується із залученням концепції конфесіоналізації, яка була ґрунтовно розроблена В. Райнхардом та Г. Шиллінгом [17; 18]. Однак запропонована німецькими дослідниками концепція не є універсальною. Вона радше слугує рамкою для вивчення процесів, пов'язаних із релігійно-світоглядними та суспільно-політичними змінами у різних країнах Європи в окреслений період. Що стосується Англії, то Дж. Боссі робить наголос на сильній збереженості католицького впливу [2]. А М. Ган взагалі вкрай критично оцінює універсальність запропонованих пропозицій конфесіоналізації, зважаючи на специфіку перебігу реформаційних процесів в Англії [10].

Інформативною є публікація П. Елліотта (P. Elliott), присвячена еклезіологічній полеміці між К. Чідлі та Т. Едвардсом. На прикладі їхнього протистояння висвітлюється масштабне протистояння між короною і парламентом [6]. Я. Чунг (Y. Chung) також зосередився навколо аналізу поглядів пресвітеріан та індепендентів щодо бачення Реформації та її впливі на суспільство [4]. Пресвітеріанське представництво в парламенті Англії 2 липня 1644 р. – 3 червня 1647 р. стало предметом наукової уваги для М. П. Махоні (M. P. Mahony), зокрема, з акцентом на діяльності графа Ессекса [12]. Р. Д. Бредлі (R. D. Bradley) вивчав пресвітеріанські та індепендантські конфлікти 1640-1648 рр. на прикладі Вестмінстерської асамблеї та памфлетної літератури [3]. Е. Хьюз (A. Hughes) досліджував питання релігійної свободи за часів Олівера Кромвеля [11]. Проблемами церковного управління у Довгому парламенті 1640-1643 рр. цікавилася Е. В. Гейнс (A. V. Gaines), зосередившись на причинах обрання депутатами пресвітеріанства [7].

Постановка завдання. Мета статті полягає у спробі поглянути на події Громадянської війни в Англії крізь призму релігійної диференціації та на прикладі полеміки між пресвітеріанами й індепендентами продемонструвати процес конфесійного розмежування в межах пуританізму.

Виклад основного матеріалу. Король Генріх VIII зосередив у своїх руках владу як над церквою, так і над державою, утвердивши протестантське християнство як основу своєї влади і своїх володінь. Однак вже після його правління закладалися передумови для жорсткого протистояння двох релігій у його королівстві, що спалахне під час Англійської громадянської війни в наступному столітті, а також спричинить масштабні конфлікти на європейському континенті під час Тридцятирічної війни. Після його смерті у 1547 р. і до початку Громадянської війни у 1642 р. на престолі побувало п'ять персон, ще й відбулася зміна династії Тюдорів на династію Стюартів. Протягом років, які є предметом наукової уваги у нашій статті, на троні був Карл I (1625–1649 рр.). До 1642 р. по Європі вже понад два десятиліття вирувала війна. Католики і протестанти завзято знищували один одного у країнах Північної та Центральної Європи. Всередині самої Англії зростало невдоволення правлінням Карла I. Ми не будемо зупинятися на причинах нелюбові до монарха, лише наголосимо, що у різних населених пунктах спостерігалося загострення між представниками різних політичних симпатій. Одні були католицькими та роялістськими, на противагу протестантським або пуританським та парламентським. Тридцятирічна війна докотилася до Англії у формі війни громадянської. Армії короля і парламенту вперше зіткнулися у двобої у Еджхіллі у жовтні 1642 р. Однак битва була безрезультативною. Обидві армії переміщалися країною, намагаючись знекровити суперника шляхом руйнування логістики та комунікації або ж через облогу фортець і замків. Зрештою, король Карл I був захоплений, засуджений за державну зраду і страчений у 1649 р., хоча сам конфлікт тривав ще до 1651 р. Корону успадкував його син, Карл II. Однак, попри наявність нового монарха, Англію фактично змінила Англійська Співдружність, якою фактично керував Олівер Кромвель, парламентський діяч, який мав титул лорда-протектора Англії. Карл II був засланий, а в країні правила диктатура. О. Кромвель був пуританином, так само як і ліберальний мислитель Джон Локк, які виступали за очищення

Англіканської церкви від будь-яких проявів католицизму. О. Кромвель оприлюднив низку законодавчих ініціатив, спрямованих проти католиків, які у незначній кількості були в Англії та Шотландії, але чисельними в Ірландії. Він засуджував офіційну політику релігійної терпимості, яка стосувалася різноманіття протестантизму. Попри свою владу, О. Кромвель не сприяв зменшенню напруги в суспільстві, яка виникла внаслідок війни. Він помер у 1658 р., після чого його син Ричард швидко втратив вплив у королівстві. До 1660-го р. було відновлено монархію, коли Карл II повернувся із вигнання, але це вже виходить за хронологічні межі нашої статті [23].

Це був час політичного радикалізму, що супроводжувався гострими суперечками навколо релігії між католиками та англіканами, англіканами й неконформістськими протестантами, а також між різними протестантськими напрямами. Політичні зрушення були нерозривно пов'язані з дискусіями про природу буття [5]. За часів правління О. Кромвеля в суспільне життя були впроваджені суворі пуританські норми поведінки, які вимагали дотримання біблійних принципів. Будь-які прояви богохульства суворо переслідувалися. Англія фактично перетворилася на країну без розваг: театри були зачинені, святкування заборонені, особливо ті, де передбачалося вживання алкоголю. Найважливішим і найбільш шанованим днем стала неділя, яка відводилася виключно для відвідин церкви та читання Біблії в сімейному колі з наголосом на покаяння. Будь-хто, старший за 14 років, міг бути покараний у разі, якщо його ловили в неділю за якоюсь неналежною поведінкою. Було навіть запроваджено певний стиль одягу, заснований на строгих і скромних костюмах темних тонів, які не відповідали сучасним модним тенденціям. Водночас пуританство мало й свої позитивні моменти. Наприклад, для поширення релігійних знань громаду заохочували відправляти дітей до школи [16].

Ще на початку війни релігійні дебати охопили Англію. Зокрема, на початку 1640-х рр. у парламенті виникли суперечки між пресвітеріанами, які прагнули якомога швидше закінчити війну, тому були зацікавлені у переговорах з Карлом I, й індепендентами, які, навпаки, прагнули до інтенсифікації війни, щоб нав'язати королю свої умови. Загалом, назви «пресвітеріани» та «індепенденти» («незалежні») вказують на розбіжності щодо поглядів на те, як має бути організована Церква. Пресвітеріани прагнули Церкви, якої керують старійшини, що суворо дотримуються доктрин. Тоді як індепенденти виступали за терпимість щодо неконформістських конгрегацій. Це є одним із свідчень того, як релігія впливала на багато розбіжностей у Громадянській війні [15].

Зіткнення між Карлом I і парламентом знайшло своє більш вузьке відображення у царині еклезіології. Зокрема, з 1641 р. здобули популярність погляди Кетрін Чідлі, які оформилися ще до 1620-х рр. У своїй публікації вона відстоювала ідею незалежності [6]. К. Чідлі народилася близько 1598 р. У 1616 р/ вона одружилася з Деніелом Чідлі, кравцем із Шрусбері, і в тому ж році народила їхнього первістка, Семюеля Чідлі. У наступні тринадцять років у подружжя з'явилося ще семеро дітей. У 1626 р. її з чоловіком звинуватили в ухилянні від відвідування церкви. Через цей конфлікт із церквою сім'я була змушена переїхати до Лондона, де жінка приєдналася до руху незалежних. У 1632 р. вона разом із Деніелом почала дружити з Джоном Лілберном, на якого значний вплив мали праці Джона Фокса. У 1637 р. Дж. Лілберн познайомився з Джоном Баствіком, пуританським проповідником, який за критику релігійних поглядів архієпископа Кентерберійського Вільяма Лауда був покараний відрізанням вух. Дж. Лілберн запропонував допомогу Дж. Баствіку в його боротьбі проти англіканської церкви. У результаті було вирішено, що Дж. Лілберн відправиться до Нідерландів для організації друку книги, написаної Дж. Баствіком. К. Чідлі вирішила стати проповідницею. Це було настільки незвичайно для жінки, що привернуло увагу Томаса Едвардса, який на той час працював в Елдгейті у церкві Святого Ботольфа. Сам Т. Едвардс був рішуче налаштований проти таких пуританських груп, як анабаптисти та конгреціоналісти. Й навіть прагнув до їх придушення. Т. Едвардс попереджав про зростання числа радикальних проповідників, які мандрували країною, серед яких були й жінки. Адже, якщо виходити з послання святого Павла, це є неприйнятним, оскільки жінки повинні бути вдома, у покорі, і за усіма роз'ясненнями звертатися до своїх чоловіків. У відповідь на це К. Чідлі почала також писати релігійні памфлети. У листопаді 1640 р. було опубліковане «Виправдання незалежних церков Христа». На 81 сторінці тексту авторка спростовувала аргументи лондонського проповідника Т. Едвардса на користь ієрархічного та централізованого управління Церквою. Т. Едвардс побоювався, як влучно зазначала К. Чідлі, що релігійна терпимість поколиває владу чоловіків, які були господарями своїх дружин, дітей та слуг. Проповідниця стверджувала,

що Церквам не потрібні пастори чи вчителі, адже всі люди, мають свій голос і мають право на його звучання. Ба більше, вона припустила, що навіть найскромніші члени суспільства краще підходять для створення церков, аніж хитрі священники. На завершення К. Чідлі визнала свою готовність до публічних дебатів з Т. Едвардсом на тему релігійних відокремлень. Все це лише посилило репутацію останнього як противника толерантності [8].

Тим часом 4 січня 1642 р. Карл І відправив своїх солдатів для арешту Джона Піма, Артура Хазельріга, Джона Гемпдена, Дензіла Холлеса та Вільяма Строда. Але їм вдалося втекти до прибуття солдатів. Члени парламенту відчували загрозу з боку короля, тому вирішили формувати власну армію. Після невдачі з арештом членів парламенту, Карл І утік із Лондона і сформував армію роялістів (кавалерів). Його противники створили парламентську армію круглоголових, що й поклало початок Громадянської війни в Англії. За твердженням Б. Меннінга, війна становила серйозну загрозу для патріархальної сім'ї. Оскільки релігійні переконання могли призвести до незалежності дружин від своїх чоловіків, дітей від батьків, а слуг від господарів. У січні 1645 р. світ побачила публікація К. Чідлі «Новорічний подарунок містеру Томасу Едвардсу». У тексті йшлося про те, що англіканська церква була не істинною, а деформованою, оскільки, не допускаючи усіх своїх прихильників до таїнств, «кинула Божі святині собакам». Авторка відкидала ідею про те, що віротерпимість може призвести до терпимості гріхів. У відповідь на памфлет Т. Едвардс написав, що К. Чідлі зухвала, нахабна й стара жінка, що у ті часи прирівнювалось ледь чи не до найбільшого богохульства. У цей період К. Чідлі зближується з рухом левеллерів, входячи до кола таких діячів, як подружжя Лілбернів та Овертонів, Вільям Волвін, Джон Вайлдман та Томас Прінс. У вересні 1647 р. під проводом В. Волвіна група ініціювала петицію з радикальною програмою реформ: від запровадження загального чоловічого виборчого права та релігійної свободи до скасування монархії, Палати лордів і цензури. Економічні вимоги передбачали податкові пільги для малозабезпечених та обмеження відсоткових ставок. Політичне протистояння загострилося у лютому 1649 р. після виходу памфлету Джона Лілберна «Нові ланцюги Англії відкриті», де автор гостро критикував владу Державної ради та маріонеткового парламенту. Після публічної презентації чергового памфлету біля Вінчестер-Хауса, Лілберна та його соратників було заарештовано за звинуваченням у державній зраді. Символічним моментом цього конфлікту став епізод у Державній раді, коли Кромвель, усвідомлюючи загрозу з боку левеллерів, вимагав розбити їх вщент, аби не дати їм знищити чинну владу. Перебуваючи в ув'язненні, лідери руху продовжували апелювати до суспільства, викриваючи репресії проти преси та солдатів, які намагалися захистити свої права через петиції [22].

У 1641 р. Т. Едвардс опублікував «Аргументи проти незалежного урядування окремих конгрегацій». На його думку, Він стверджував, Римо-католицька церква перебувала у занепаді. А Реформації загрожують нові помилки у вигляді різних радикальних сект. Для нього справжньою церквою була та, у якій панували настанови, порядок і мир. При цьому терпимість є загрозою для соціального ладу. У 1646 р. він опублікував свою знамениту «Гангрену», у якій стверджував, що має достовірну інформацію щонайменше про 300 єресей та помилок, які проповідують в Англії протягом останніх кількох років. Він попередив парламент про небезпеку релігійного розсіювання та терпимість як диявольський задум. Також він звернувся до пресвітеріальних очільників Англії з тим, що їхні настанови про заборону вірянам проповідувати не мали жодного впливу й сподівався на суд Божий (у вигляді мору) за таке непотребство. Ця книга, обсягом понад 800 сторінок, стала бестселером свого часу. Автор вбачав в індепендентах головну проблему, а терпимість асоціював із гангреною – повзучою хворобою, яка, якщо її не зупинити, зруйнує все тіло.

Т. Едвардс розкритикував капелана Нової модельної армії (прибічників О. Кромвеля, які поділяли його вкрай пуританські погляди) [20] Хью Пітерса та К. Чідлі, про яку йшлося вище, за заснування своєї церкви у Бері-Сент Едмундс. Однак головне вістря його критики було спрямоване на засновників руху левеллерів. Рух левеллерів як радикальне крило виник під час Громадянської війни. Його діячі виступали за демократію, народний суверенітет та особисті права й прагнули вирішити наявні соціальні та економічні проблеми, що були породжені війною та нерівністю тогочасного суспільства. Впливові діячі руху, такі як Джон Лілберн, Річард Овертон та Вільям Волвін, мобілізувати підтримку за допомогою памфлетів та петицій. Зростання рівня безробіття, недостатня представленість прибічників у парламенті, загальне загострення економічної ситуації сприяло популярності левеллерів. Вони, окрім економічних та юридичних вимог, підтримували

й релігійну терпимість. Ними була запропонована «Угода народу» – радикальна конституція, яка була спрямована та встановлення республіканського ладу як альтернативи монархії. Однак, попри усі зусилля, рух левеллерів зіткнувся із придушенням насамперед з боку О. Кромвеля та військової еліти. Це все, зрештою, призвело до його занепаду наприкінці 1640-х рр. Менше з тим, ідеї левеллерів заклали підвалини для наступних демократичних рухів, що виступали за підзвітність уряду та підкреслювали важливість громадянських свобод [13].

Переймаючись зростанням влади таких військових лідерів, як Томас Ферфакс, Олівер Кромвель та Томас Гаррісон, Т. Едвардс закликав до розпуску армії парламенту. Його підтримав провідний пресвітеріанець Дензіл Холлес. Однак швидко стало зрозуміло, що влада тепер належала індепендентам, тому Т. Едвардс утік до Амстердама влітку 1647 р. та невдовзі помер [21].

Індепенденти, напевно, були найпотужнішими та найуспішнішими політичними фракціями Довгого парламенту (The Long Parliament). Їм належала провідна роль у найсміливіших політичних ініціативах парламенту та, як наслідок, у сприянні виграшу Громадянської війни проти Карла І. На початку 1644 р. було створено головний виконавчий орган Довгого парламенту, Комітет обох королівств, а вже наступного року ухвалено законодавство, що стало основою для формування Нової моделі армії. Ці ініціативи значною мірою належали депутатам і перам, яких пізніше назвали індепендентами. Ба більше, саме радикальні представники цієї групи відіграли ключову роль у подіях, які привели до страти короля Карла І 30 січня 1649 р. Склад депутатів і колег, що належали до фракції індепендентів, а також причини їхньої приналежності, викликали численні дискусії як серед сучасників, так і серед істориків. Невизначеність здебільшого пов'язана із самою назвою «індепенденти», яка не відображає приналежності до конкретного політичного руху, а походить від невеликої групи пуританських богословів, що брали участь у Вестмінстерській асамблеї, консультативному органі парламенту з питань релігії. Ці релігійні незалежні до початку 1644 р. вступили в конфлікт із більшістю своїх колег через підтримку конгрегацій, які були незалежними від пресвітеріанської національної церкви. Депутати та колеги Довгого парламенту, що здебільшого підтримували незалежних у їхньому протистоянні пресвітеріанам, отримали назву політичних незалежних. Серед них деякі дійсно були ревними пуританами й членами зібраних конгрегацій за межами пресвітеріанської системи. Однак тепер очевидно, що для більшості політичних незалежних не було характерно належати до таких конгрегацій, і навіть самі погляди окремих із них не завжди відповідали пуританській традиції. Водночас вони не виступали проти пресвітеріанської церкви, якщо та залишалася під суворим парламентським контролем. Їхня підтримка релігійних незалежних та незгода з ригоризмом пресвітеріан базувалися на ідеї обмеженої терпимості до певних категорій пуритан, які з совісних міркувань відмовлялися підпорядковуватися централізованій пресвітеріанській владі [19].

Отож, наприкінці XVI та на початку XVII ст. пуритани використовували парламент для проведення кампаній, спрямованих на те, щоб зробити Церкву більш протестантською. За правління Карла І вони активно виступали проти того, що вважали відродженням католицьких практик і ідей. Ці суперечки стали однією з причин, які призвели до Громадянської війни в 1642-1646 рр. Ще до початку військових дій, у 1641 р., єпископів позбавили їхньої участі в парламенті. Після перемоги парламент скасував Англіканську церкву. Хоча політики намагалися створити нову офіційну церкву, ці ініціативи наштовхнулися на опір з боку прихильників багатьох неформальних релігійних рухів, таких як квакери та баптисти, які почали виникати, заповнюючи створений вакуум. Англіканська церква була відновлена під час Реставрації, однак її структура, доктрина та права нових релігійних груп здійснювати обряди поза її рамками залишалися джерелом політичних суперечок. Закон про єдність 1662 р. був неприйнятним для багатьох пресвітеріанських наступників пуритан. Дисидентам або нонконформістам, які відмовлялися прийняти доктрину Церкви, було заборонено проводити релігійні обряди відкрито на основі низки парламентських актів. Крім того, їм не дозволяли займати державні посади через Закон про випробування 1673 р. Хоча проводилися спроби зробити практику Церкви більш прийнятною та забезпечити толерантність для тих, хто не належить до її структури, ці зусилля провалилися, частково через побоювання, що вони могли сприяти більшій свободі для католиків. Лише після революції 1689 р. стало можливим здійснити політичні зміни для запровадження релігійної толерантності [14].

Підбиваючи підсумки, звернемося до дефініції «конфесіоналізація», яка зазвичай потрібна для позначення періоду раннього Нового часу

в країнах Європі, що характеризувався, поміж іншого активним і експресивним процесом формування та утвердження впливу нових релігійно-церковних структур, що суттєво вплинули на подальших культурно-цивілізаційний розвиток суспільства. Прикметно, що релігійні та політичні взаємовпливи були постійними й часто визначали характер один одного. Г. Р. Шмідт виокремлює основні характеристики процесу конфесіоналізації:

– територіалізацію;
– секуляризацію;
– соціальне дисциплінування.

Територіалізація обмежувала географічне поширення певної конфесії та мала кілька визначних наслідків. Вона сприяла становленню ранньоабсолютистських монархій, створювала умови для переходу церковних структур під контроль держави, що фактично означало їх одержавлення, та змінювала суспільний менталітет. Секуляризація охоплювала різноманітні аспекти розвитку ранньомодерного суспільства, від соціально-політичних до правових, забезпечуючи консолідацію суспільства на засадах, які відрізнялися від традиційних середньовічних уявлень. Зміст соціального дисциплінування, як зазначає Г. Р. Шмідт, полягав у протистоянні народній культурі, що реалізовувалось через подолання впливу середньовічних традицій, моралізацію родинних взаємин і посилення індивідуальної обізнаності про ідейний зміст певної конфесії. Отже, конфесіоналізація виступала складним і багатоаспектним процесом, що охоплював політичні, правові та соціокультурні трансформації [1, с. 101]. І це добре унаочнено на прикладі релігійно-полемічних та соціально-політичних процесів в Англії під час Громадянської війни.

Висновки. Таким чином, події 1640-х рр. в історії Англії позначилися не лише складними перипетіями боротьби за владу й вплив між Карлом І та парламентом, що вилилося у Громадянську війну, а й ознаменували складний процес подальшої релігійної диференціації й інституалізації, який був започаткований ще реформаційними кроками Генріха VIII. Еклезіологічна полеміка та памфлетна форма донесення своїх думок до опонента й до суспільства в окреслений період в Англії є проявом конфесіоналізації, де процеси територіалізації та соціального дисциплінування відбувалися через жорстке ідеологічне зіткнення різних поглядів на церковний устрій, роль священнослужителів і мирян, а також трактування Святого Письма.

Розмежування пуританізму на пресвітеріан та індепендентів відбулося по лінії ставлення до державної влади, церкви та релігії. Пресвітеріани прагнули замінити королівський єпископат парламентською пресвітерією, тоді як індепенденти вибороли право на автономію громад й широке залучення вірян у церковно-релігійне життя. Конфлікт сприяв залученню в орбіту публічного дискурсу нових соціальних прошарків та змінив гендерне обличчя богословської думки, що підірвало вікову патріархальну монополію на релігійну істину й доктрини та сприяло подальшій демократизації різних сфер життя.

Релігійна диференціація підняла на поверхню суспільно-політичних процесів рух левеллерів, що мало вплив на соціальну стратифікацію та політичну ієрархію в країні.

Список літератури:

1. Каріков С. Лютеранська конфесіоналізація XVI ст. у Саксонії: основні тенденції сучасної історіографії. *Міждисциплінарні гуманітарні студії. Серія: Історичні науки*. 2017. Випуск 3. С. 99–109.
2. Bossy J. *The English Catholic Community, 1570–1850*. London: Darton, Longman and Todd, 1975. 464 p.
3. Bradley R. D. *«Jacob and Esau struggling in the Wombe»: a study of Presbyterian and independent religious conflicts 1640-1648 with particular reference to the Westminster Assembly and the pamphlet literature. Doctor of Philosophy (PhD) thesis*. University of Kent, 1975. DOI: https://doi.org/10.22024/UniKent/01.02.86374. URL: https://kar.kent.ac.uk/86374/
4. Chung Y. Ecclesiology, Piety, and Presbyterian and Independent Polemics During the Early Years of the English Revolution. *Church History,* 2015, 84:2. P. 345–368. DOI: https://doi.org/10.1017/S0009640715000074 URL: https://www.sci-hub.box/10.1017/s0009640715000074
5. Dunne L. John Locke: What are the Limits of Human Understanding? *The Collector*. URL: https://www.thecollector.com/john-locke-human-understanding/
6. Elliott P. Duelling Ecclesiologies: 1640s Religious Independency in Katherine Chidley's Separatism vs. Thomas Edwards's Presbyterianism: Duelling Ecclesiologies. *Journal of Religious History*, 2016, 41(3). DOI: https://doi.org/10.1111/1467-9809.12399
7. Gaines A. V. The Problem of Church Government and Emergent Presbyterianism in the Long Parliament, 1640 – 1643. 142 p. *University of York. History Department.* June 2021. URL: https://etheses.whiterose.ac.uk/id/eprint/29821/

8. Gentles I. Chidley, Katherine (fl. 1616–1653), religious controversialist and Leveller. *Oxford Dictionary of National Biography.* 2008, January 03. URL: https://www.oxforddnb.com/view/10.1093/ref:odnb/9780198614128.001.0001/odnb-9780198614128-e-37278

9. Great rebellion, English Revolution or War of Religion? *UK Parliament*. URL: https://www.parliament.uk/about/living-heritage/evolutionofparliament/parliamentaryauthority/civilwar/overview/great-rebellion/

10. Hahn M. *How useful is the «confessionalization thesis» as an account of the impact of the German Reformation?* URL: https://www.academia.edu/24267494/How_useful_is_the_confessionalization_thesis_as_an_account_of_the_impact_of_the_German_Reformation

11. Hughes H. «The public profession of the nation»: religious liberty and the English Church under Oliver Cromwell. Cromwell Study Day: October Cromwell's Religion. P. 14-26. *The Cromwell Assotiation.* 2015. URL: https://www.olivercromwell.org/wordpress/the-public-profession-of-the-nation-religious-liberty-and-the-english-church-under-oliver-cromwell/

12. Mahony M. P. The Presbyterian party in the Long Parliament, 2 July 1644– 3 June 1647 [PhD thesis]. University of Oxford. 1973. URL: https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:2c94758f-f66e-4a9c-9122-275b2254d4e9

13. Mitchel G. Levellers. *EBSCO Knowledge Advantage*. 2022. URL: https://www.ebsco.com/research-starters/history/levellers

14. Parliament and Religion. *The History of Parliament. British Political. Social & Local History.* URL: https://www.historyofparliamentonline.org/themes/religion

15. Presbyterians, Independents and the New Model Army. *UK Parliament*. URL: https://www.parliament.uk/about/living-heritage/evolutionofparliament/parliamentaryauthority/civilwar/overview/presbyterians/

16. Radulovic I. Oliver Cromwell: Dictator of England. *The Collector*. URL: https://www.thecollector.com/oliver-cromwell-english-civil-war/

17. Reinhard W. Zwang zur Konfessionalisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters. *Zeitschrift Für Historische Forschung*, 1983. № 10(3), pp. 257–277. URL: http://www.jstor.org/stable/43571472

18. Schilling H. *Konfessionskonflikt und Staatsbildung: Eine Fallstudie über das Verhältnis von religiösem und sozialem Wandel am Beispiel der Grafschaft Lippe.* Gütersloh : Gütersloher Verlagshaus Mohn, 1981. 443 p. URL: https://archive.org/details/konfessionskonfl0048schi

19. Scott D. The Independents and the Long Parliament, 1644-48. *The History of Parliament. British Political. Social & Local History.* URL: https://www.historyofparliamentonline.org/themes/politics/independents

20. Simkin J. New Model Army. *Spartacus Educational*. 2020. URL: https://spartacus-educational.com/STUmodelarmy.htm

21. Simkin J. Thomas Edwards. Spartacus Educational. 2020. URL: https://spartacus-educational.com/Thomas_Edwards.htm

22. Simkin J. Katherine Chidley. Spartacus Educational. 2020. URL: https://spartacuseducational.com/Katherine_Chidley.htm

23. Standjofski A. The English Civil War: The British Chapter of Religious Violence. *The Collector.* URL: https://www.thecollector.com/english-civil-war-thirty-years-war/

Sudakov S.M. POLEMICS BETWEEN PRESBYTERIANS AND INDEPENDENTS IN THE 1640S AS A STAGE OF CONFESSIONAL DIFFERENTIATION

The article, based on the concept of confessionalization developed by German researchers W. Reinhard and G. Schilling, attempts to explore the discourse of the polemic between Presbyterians and Independents in England in the 1640s. The events of the English Revolution are considered through the prism of religious and institutional processes that reflected the complex ontological, social and socio-political process of the formation and establishment of new religious and church structures that claimed political influence.

The evolution of historiographical views on the events of the English Revolution and the role of religious institutions in the course and consequences of these events is emphasized. In particular, the perception of socio-political changes through the prism of both pan-European processes and intra-English religious transformations is highlighted.

The main milestones of the Civil War in England are outlined, which were directly related to the religious factor. In particular, the essence of the ecclesiological split between the Presbyterian vision of the development of the Church as a rigidly structured state institution and the independent view of the autonomy of congregations and the importance of the role of the individual is highlighted.

Special attention is focused on the personalized dimension of the polemic on the example of the «pamphlet confrontation» between Thomas Edwards and Catherine Chidley. More objectively, attention is focused on the figure and activities of K. Chidley as an example not only of religious transformations of society, but also of a kind of feminist precursor of further social shifts in patriarchal society. It is emphasized that the publication

of T. Edwards' «Gangrene» became a kind of manifesto of Presbyterian rigorism and dogmatism. While the pamphlets of C. Chidley represented female subjectivity in the theological discourse of the time and were the voice of religious minorities.

The role of the Independents in the Long Parliament and in the creation of the New Model Army and the radicalization of political initiatives is outlined. The attitude towards manifestations of Catholicism and the Leveller movement is also briefly mentioned.

The results emphasize that the events of the Civil War and the polemics of the 1640s laid the foundations for the further formation of religious tolerance and other democratic changes in England.

Keywords: *England, Civil War, Independents, C. Chidley, Charles I, O. Cromwell, Presbyterians, Puritans, Leveller movement, T. Edwards.*

Дата першого надходження статті до видання: 30.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 94(470)“18/19”:351.74
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.32

Трубчанінов М.А.
https://orcid.org/0000-0001-8432-478X
Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

ПІД НАТИСКОМ ІМПЕРІЇ:ПОЛІЦІЯ ТА ЖАНДАРМЕРІЯ НА ЗАХОПЛЕНИХ ТЕРИТОРІЯХ ЯК КАРАЛЬНІ ОРГАНИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті здійснено комплексний аналіз становлення, еволюції та функціонування поліції й жандармерії як ключових каральних інституцій державного апарату Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. Розглянуто організаційну структуру, правові засади діяльності та кадрове забезпечення поліцейсько-жандармського апарату в умовах соціально-економічних трансформацій пореформеної доби. Особливу увагу приділено процесам централізації системи політичної поліції, взаємодії між цивільною та військовою складовими карального механізму, а також посиленню адміністративно-поліцейських повноважень губернаторів.

Проаналізовано роль поліції та жандармерії у забезпеченні внутрішньої безпеки імперії, придушенні революційного руху та протидії українському національно-визвольному руху. На основі широкого кола архівних джерел і нормативно-правових актів показано, що поліція і жандармерія виконували не лише охоронні, а й репресивні функції, спрямовані на збереження самодержавного ладу та імперської моделі управління. Висвітлено специфіку діяльності міської та повітової поліції, жандармських управлінь і охоронних відділень, а також особливості повсякденної служби рядового поліцейського складу.

Зроблено висновок, що нездатність царського уряду здійснити глибоку та послідовну реформу каральних органів в умовах наростання суспільно-політичної кризи призвела до деградації поліцейсько-жандармської системи та її фактичного краху внаслідок революційних подій 1917 р.

В статті проаналізовані закономірності та особливості розвитку поліції та жандармерії як основних каральних органів, що існували в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. Об’єктивно визначені місце та роль поліції та жандармерії в суспільно-політичному просторі імперії, а особливо в боротьбі з революційними організаціями та з українським національно-визвольним рухом.

Ключові слова: *Російська імперія, поліція, жандармерія, каральні органи, державний апарат, український національно-визвольний рух, революційні організації.*

Постановка проблеми визначається тим, що період другої половини XIX – початку XX ст. є надзвичайно важливим з точки зору історії розкрити неспроможність розвитку поліції та жандармерії як основних каральних органів Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. Актуальність об’єктивного дослідження історії політичної поліції Росії та її боротьби з українським національно-визвольним рухом в останні роки усе більше усвідомлюється українськими вченими через наявність суттєвих пробілів в знаннях по даній темі. Детальне додаткове вивчення розвитку російської поліції та жандармерії, на наш погляд, дозволить створити цілісну картину політичного, соціально-економічного і культурного розвитку Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. та адекватніше зрозуміти причини та витоки імперських амбіцій Росії щодо України та розвитку українського національного відродження зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що незважаючи на сучасне підвищення дослідницького інтересу, проблема історичного розвитку російської політичної поліції протягом другої половини XIX – початку XX ст. як і раніше залишається дискусійною, особливо на територіях України які входили до складу російської імперії. Вплив та особливості еволюції поліції та

© Трубчанінов М.А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

жандармерії Російської імперії на розвиток українського національно-визвольного руху досліджувався украй мало. Проте, суттєвий внесок у наукову розробку окремих аспектів обраної теми зуміли зробити такі дослідники як О.В. Борисов [1], С. Шумов, О. А.П. Малишинський [13], М.П. Маслов[14], Р.С. Мулукаєв [11], З.І. Пєрєгудова [10], О.М. Ярмиш [17] та інші.

Постановка завдання. Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати основні етапи стагнації та розвитку поліції та жандармерії як основних каральних органів Російській імперії на захоплених територіях у другій половині XIX – на початку XX ст., об'єктивно визначити місце та роль поліції та жандармерії в суспільно-політичному просторі імперії, а особливо в боротьбі з політичними, національними та революційними організаціями в умовах наростання українського національно-визвольного руху.

Виклад основного матеріалу. Вже першій половині XIX ст., у зв'язку з ростом революційного руху, в тому числі з зародженням та розвитком українського національно-визвольного руху, уряд Російській імперії прагнув зміцнити і підсилити свої каральні органи – поліцію і жандармерію. На початку XIX ст., в роки правління імператора Олександра I наглядом за політично неблагонадійними особами та їх розшуком займалися співробітники Особливої канцелярії, що існувала спочатку при Міністерстві поліції, а потім при Міністерстві внутрішніх справ [8, с. 29–31].

В 1815 році в Російській імперії розпочалося формування жандармських підрозділів, а само слово «жандарм» з цього часу надовго ввійшло в лексикон російських громадян. Так, 1815 році Борисоглебський драгунський полк був перетворений із військового у жандармський і розподілений по всіх підрозділах російської армії для спостереження за порядком і політичними настроями офіцерів і солдат. Всього до початку XX ст. було розгорнуто шість польових жандармських ескадронів, які деякий час іменувалися польовими жандармськими командами. Наприкінці 1815 року був сформований, на правах гвардійського підрозділу, жандармський лейб-гвардії півескадрон [7].

В 1817 році в був заснований Корпус внутрішньої стражі, який складався з жандармських дивізіонів, що створювалися в столичних містах Санкт-Петербурзі та Москві, та з жандармських команд, що створювалися в повітових містах Російській імперії. У червні 1826 року, імператор Микола I підписав указ про установу нової посади шефа жандармів та призначення на цю посаду командира другої кірасирської дивізії, генерал-ад'ютанта, а згодом графа А.Х. Бенкендорфа. При цьому, шефу жандармів були підпорядковані всі жандарми імперії, як Жандармський полк, що знаходився при військах, так і жандармські дивізіони та жандармські команди, які входили до Корпусу внутрішньої стражі [19, с. 48–50].

У липні 1826 року було створене Третє відділення імператорської канцелярії, до якого перейшли всі функції політичної поліції, які раніше виконувала Особлива канцелярія Міністерства внутрішніх справ. Першим керівником («головноуправляючим») Третього відділення імператорської канцелярії був призначений шеф жандармів граф А.Х. Бенкендорф. Третє відділення імператорської канцелярії, яке проіснувало з 1826 по 1880 рік, фактично було перетворене в самостійну державну установу – вищий орган політичної поліції. За своїм значенням в структурі органів державного управління воно прирівнювалося до міністерства вищої поліції та жандармерії. Таким чином, вища поліція та жандармерія були об'єднані під начальством однієї особи. Граф А.Х. Бенкендорф залишався головноуправляючим третього відділення й одночасно шефом жандармів до самої своєї смерті в вересні 1844 р., а його спадкоємцем став князь О.Ф. Орлів, який займав ці посади до квітня 1856 року [9, с. 328–330].

Виконавчим органом третього відділення імператорської канцелярії став Окремий корпус жандармів, створений царським урядом в 1827 році. Першим керівником корпусу жандармів був призначений вже згаданий граф А.Х. Бенкендорф, що роком раніше був призначений шефом жандармів та головноуправляючим Третього відділення імператорської канцелярії. Вся Російська імперія була розділена спочатку на п'ять, а згодом на вісім жандармських округів, які, у свою чергу, поділялися на жандармські відділення. На чолі кожного округу стояв генерал, підлеглий безпосередньо шефові жандармів, а у кожну губернію призначався штаб-офіцер, підлеглий своєму окружному генералові [16, с. 73–74].

В розвитку державного ладу Російської імперії протягом другої половини XIX – початку XIX ст. виявлялися дві головні тенденції. Одна була спрямована на встановлення в країні військово-поліцейської диктатури, в тому числі на жорстку боротьбу за допомогою поліції і жандармерії з українським національно-визвольним рухом, а інша була спрямована на проведення широких ліберальних реформ. У цілому, ліберальні реформи 1860–1870-х років значно змінили державний лад

Російської імперії, ввели в нього основні буржуазні елементи, які вже були характерні для багатьох держав Європи. Зокрема, були значно розширені права місцевих установ, з'явилася виборність до органів місцевого адміністративно-господарського управління і суду, більш гнучким стали форми державного фінансового контролю і цензури, більш демократичним стало судочинство [10, с. 412–414]. Проте, падіння кріпосного права, що викликало звільнення селян з-під вотчинної влади поміщиків, розвиток капіталізму та ріст міст змусив царський уряд радикально реформувати весь поліцейський та жандармський апарат, пристосовуючи його до принципово нових умов капіталістичної модернізації Російської імперії.

Вже на початку 1860-х років в країні почалося проведення реформи поліцейського та жандармського апарату. Так у грудні 1862 року в кожній губернії Російської імперії відбулося об`єднання повітової і міської поліції й були створені єдині повітові поліцейські управління. Міська поліція зберігалася лише в губернських і найбільших повітових містах [18, с. 16–19]. Згідно Положення 1867 року вся місцева структура політичної поліції, яка існувала в Російській імперії протягом 1827–1866 років, була суттєво змінена. Більшість жандармських округів були скасовані, а губернські штаб-офіцери перейменовані в начальників губернських жандармських управлінь. Окремий жандармський півескадрон, який був сформований наприкінці 1815 року, в 1876 році був перетворений у Лейб-гвардії польовий жандармський ескадрон, що проіснував аж до розвалу Російської імперії. Для допомоги поліції у 1880-х роках був створений корпус воєнізованої сільської стражі, що утримувався наполовину за рахунок поміщиків. Крім того, великі поміщики мали право утримувати власні загони охоронців. Основне призначення великої армії сільських стражників та охоронців полягало у захисті поміщиків від виступів селян і охорона поміщицьких маєтків від пожеж, а лісів від порубок [16, с. 75].

За період з 1862 по 1880 рік була проведена реорганізація всіх поліцейських структур, що виразилася в посиленні централізації як звичайної, так й політичної поліції. Поліцмейстери в містах і повітові справники перестали обиратися, а стали призначатися. Вони підкорялися губернаторові, який, у свою чергу, був підлеглий директорові департаменту поліції міністерства внутрішніх справ [18, с. 198]. У зв'язку із проведенням військової реформи 1874 р. і скасуванням рекрутського набору був уведений новий принцип формування рядового складу поліції, стало практикуватися наймання за контрактом. У поліцейських і жандармів збільшилося жалування, були уведені пенсії, нагородження за вислугу та інші пільги. Були звужені непрофільні другорядні функції поліції. Так, проведення слідство передавалося судовим слідчим, господарські функції та благоустрій міст, продовольча справа, контроль за станом доріг передавався органам земського і міського самоврядувань [17, с. 165–175].

В 1880 році, при скасуванні Третього відділення імператорської канцелярії, керівництво корпусом жандармів було доручено міністрові внутрішніх справ, на правах шефа жандармів, однак у військовому відношенні корпус жандармів як і раніше залишався в підпорядкуванні у військового міністра і виконував свої задачі незадовільно. В результаті проведених реформ політична і звичайна поліція об'єдналися під загальним дахом міністерства внутрішніх справ, а шефом корпусу жандармів став міністр внутрішніх справ. В серпні 1880 р. у складі міністерства внутрішніх справ був створений Департамент державної поліції, в листопаді 1880 р. до нього був приєднаний Департамент виконавчої поліції, а в лютому 1883 р. був приєднаний Судовий відділ. З цього часу Департамент державної поліції став називатися Департаментом поліції МВД. Цьому департаменту були передані справи скасованого третього відділення імператорської канцелярії, а також були підпорядковані охоронні відділення, поліцейські відділення, розшукні відділення, адресні столи та пожарні команди [6].

Заснуванням департаменту поліції зі значним розширенням складу поліцейських і жандармських частин завершувався процес централізації усього карального апарату Російської імперії. Саме цей апарат протягом другої половини XIX – початку XX ст. був поставлений на службу царському самодержавству в боротьбі з революційним рухом, в тому числі українського національно-визвольного руху, що поступово наростав на українських етнічних землях Російської імперії.

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. неухильно нарощувалися карально-поліцейські функції губернаторів, в тому числі губернаторів українських губерній. Кожен губернатор фактично контролював весь поліцейський апарат своєї губернії, зокрема, він безпосередньо призначав поліцмейстерів та повітових справників з помічниками, а також станових приставів. Всі вони повинні були негайно доповідати губернатора про будь-яку подію в губернії [13, с. 118]. Вже

в 1866 році губернатори отримали право вимагати виконання своїх вимог від усіх державних службовців, не зважаючи на їх службову підлеглість, старшинство за посадою або чином. Тоді ж керівникам губерній була надана можливість ревізувати усі цивільні установи губернії, незалежно від їх відомчої належності, що перетворило губернаторів у повновладних вершителів долі чиновництва. Губернаторам також була надана можливість закривати приватні підприємства, товариства, клуби та інші господарські та громадянські організації в разі виявлення в їх діяльності ознак антидержавного напряму, порушення громадського порядку, безпеці та офіційної моралі. З 1876 року вони почали видавати «для правильного виконання узаконень про безпеку», обов'язкові для виконання постанови про заборону зборів, закриття органів преси тощо [15, с. 67].

Особливо посилилася поліцейсько-адміністративна влада губернаторів, в тому числі губернаторів українських губерній, після видання Положення про заходи по охороні державного порядку і громадського спокою від 14 серпня 1881 року. Згідно з цим законом при введенні режиму посиленої охорони губернатор мав право закривати збори, торгівельні та промислові заклади, забороняти органи преси, арештовувати на строк до 3-х місяців і штрафувати на суму до 500 крб. винних в порушенні виданих ним постанов, а також висилати підозрілих і неблагонадійних осіб за межі губернії. За поданням губернатора Особлива нарада при Міністерстві внутрішніх справ вирішувала питання про адміністративне заслання на строк до п'яти років осіб «небезпечних для державного та громадського спокою» [10, с. 567–570].

Домінуючою була роль губернаторів в організації гласного та негласного поліцейського нагляду за особами «сумнівної політичної благонадійності». Губернатори набули можливість впливати на рішення судів. Так, наприклад, під час здійснення судової контреформи в Харківській губернії, губернатор переглядав списки осіб, які були намічені для обрання їх мировими суддями, а також списки присяжних засідателів. У 1889 році губернатор став головою такої важливою адміністративно-судової установи як губернське присутствіє. Він же подавав міністру внутрішніх справ для затвердження кандидатури земських дільничних начальників. Положення 1890 і 1892 років поставили під жорсткий губернаторський контроль всю діяльність органів земського та міського самоврядування [2, с. 446].

В ході пореформеного реформування поліцейських та жандармських каральних органів Російської імперії замість традиційної практики поповнення штату поліції армійськими чинами, на службу в поліцію стала приймати у свої ряди громадян за принципом вільного найму. Особливо це стосувалося міських городових, які персоніфікували в очах громадян всю поліцію й яких у просторіччі часто називали «фараонами». Вони набиралися на поліцейську службу з числа колишніх солдат і офіцерів, що вже відслужили термінову службу в російській армії. Зовнішній виглядав новий стражів порядку в порівнянні з їх попередниками був досить функціональним. На службі городові носили круглу чорну шапку або чорний кашкет, чорний мундир і шаровари із червоними кантами, а у провінційних містах носили шаровари з жовтогарячими кантами. На груди кожного городового висіла бляха з його особистим номером і назвою поліцейської ділянки. Городовий другої половини XIX − початку XX ст. був озброєний свистком, револьвером і солдатською шашкою, нешанобливо прозваною в народі «поліцейським оселедцем». В С.-Петербурзькі та Москві, ті городові, що стояли на перехрестях, мали білі дерев'яні жезли, призначені для подання сигналу для зупинки гужового транспорту [15, с. 30–35].

Територія міст в Російської імперії стали ділитися на поліцейські дільниці на чолі з дільничними приставами, а дільниці ділитися на відділки на чолі з околодочними наглядачами, які командували рядовими городовими. Так, у Санкт-Петербурзі − столиці Російської імперії − під керівництвом обер-поліцмейстера службу по охороні порядку несли 6 поліцмейстерів та 51 дільничний пристав. У їх підпорядкуванні перебувало 54 старших помічників приставів і 110 молодших помічників приставів. Поліцейських наглядачів по трьох розрядах налічувалося 600, а число городових доходило до 4 тис. чоловік [3, арк. 81]. Окремо від постової поліції існували розшукна і річкова поліція, а також палацова поліція, яка підкорялася міністрові імператорського двору. Існував і поліцейський резерв в особу начальника, старшого помічника, 2 молодших помічників, 22 поліцейських офіцерів, 25 рядових поліцейських та 150 городових [2, с. 112–114].

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. в українських губерніях міська поліція також була поділена на дільниці, де несли службу пристави зі своїми помічниками і писарями, околодочні наглядачі, городові й кінні стражники. Зокрема, у м. Харкові протягом 1860-х років територію міста

було поділено на 12 поліцейських кварталів в кожному з яких було створено по чотири поліцейські дільниці, на чолі кожної з яких стояв пристав та його помічники. Так, в Захарківському адміністративно-поліцейському район м. Харкова функціонували Вознесенська (територія з лівого боку Старо-Московської вулиці), Михайлівська (територія з правого боку Старо-Московської вулиці), Воскресенська (Воскресенська площа і найближчі до неї вулиці) та Москалівська (територія Москалівки) поліцейські дільниці [13, с. 79]. В Нагорній частині міста розташовувалися Монастирська (територія між Міщанською і Московською вулицями та частина Сумської вулиці), Миколаївська (Університетська гірка, Миколаївська площа і найближчі вулиці), Рибна (простір між Московською вулицею та річкою Харків) і Німецька (Пушкінська вулиця і Журавлівка) поліцейські дільниці [16, с. 98]. В Залопанській частині міста розташовувалися Базарна (територія Благовіщенського ринку і найближчих вулиць), Катеринославська (територія вздовж Катеринославської вулиці, Холодна гора і Лиса гора), Карповська (територія південної частини Холодної гори, Новоселівки і Рубанівки) і Панасівська поліцейські дільниці [16, с. 100–101].

До 1917 р. всі ці поліцейські дільниці залишалися основою адміністративно-поліцейського устрою м. Харкова, його найменшою територіальною одиницею в системі місцевих установ державної виконавчої влади. На початку XX ст. на всіх цих дільницях несли службу 6 приставів зі своїми помічниками і секретарями («письмоводителями»), 52 околодочних наглядачів, 370 городових і 50 кінних стражників. Їх служба була нелегкою й заморочливою: поліцейські проводили дізнання по кримінальних справах і випадкам раптової смерті; обходили питні заклади, перевіряли стан доріг і мостів, боролися з пожежами та епідеміями, виявляли безпаспортних громадян, відслідковували й припиняли толки і слухи, що розповсюджувалися серед харків'ян. Поліцейські, як освічені й авторитетні особи, нерідко допомагали громадянам складати різноманітні прохання та скарги [4, арк. 50].

В кожному повіті всіх губерній Російської імперії існувало поліцейське управління на чолі з повітовим справником, у якого був помічник і канцелярія − секретар зі столоначальниками й реєстраторами. Територія кожного повіту ділилася на 2–4 стани зі становими приставами та їхніми помічниками − поліцейськими наглядачами. Наприклад, в 60–70-х роках XIX ст. в повітах Харківської губернії з півторамільйонним селянським населенням на службі в поліції знаходилось 12 справників й 33 станових пристава, а всього 126 поліцейських [19, с. 281–182].

В 1878 році, після невдалого «ходіння в народ» та спроби народовольців підняти на боротьбу з урядом селян, в штати повітових поліцейських управлінь 46 губерній Російської імперії додали 5 тис. поліцейських урядників, які підкорялися становим приставам і керували соцькими в селах [14, с. 152–153]. Саме на них лежало завдання виховання власним прикладом у народних мас строгого почуття законності й довіри до уряду.

Політичний розшук веліли губернські жандармські управління, які були незалежними від губернаторів, що відповідали за безпеку й спокій у губернії. З 1880-х з'явилися «секретно-пошукові відділення», а згодом «охоронні відділення» при канцеляріях поліцмейстерів зі своїми секретними агентами й сищиками − «філерами». У них була своя агентури в рядах есерів і соціал-демократів та інших радикальних партій [5, арк. 4–12]. Жандармські губернські управління у всіх містах імперії вели політичний розшук, проводили арешти, робили слідство по державним і політичним справам. Жандарми боролися з масовим селянським і робочим рухом, здійснювали розшук революційних організацій, супроводжували особливо небезпечних злочинців, доповідали цареві про настрої в суспільстві. Всього в Російській імперії діяли сто п'ятдесят жандармських команд, жандармські полки в армії, лейб-гвардії жандармський півескадрон [7, арк. 61–62]. Але знешкодити революційні структури їм так і не вдалося, революціонери перегравали супротивника.

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. обов'язки російських поліцейських та жандармів залишалися, як і раніше, неосяжно широкими. На поліцейських лежала охорона державних установ, пошти, в'язниць, організація зустрічей і супровід державних чиновників. Крім того, городовий повинен був не тільки припиняти будь які протиправні вчинки громадян, але й дізнаватися, чи немає в них «наміру супротив здоров'я і честі імператорської величності або бунту і зради проти держави». Городовий також повинен був розвідувати в протизаконних співтовариствах, припиняти поширення антиурядових прокламацій, не допускати безпатентної торгівлі й змови торговців і виробників з метою підвищення цін, ловить бродячу по вулицях худобу, спостерігати за «збереженням у борделях тиші й можливої благопристойності». Ще городовий повинен був стежити,

щоб «ніхто не злидарював», щоб обійнявши, ніхто не ходив і пісні не співав і не свистів, не писав на заборах, не тримав собак без прив'язі, зобов'язаний був забороняти «всім і кожному пияцтво». Злочинців та неслухняних городовому належало затримувати з «обережністю і людинолюбством» [6, арк. 11–14].

Вищі поліцейські та жандармські чини були відносно непогано забезпечені, зокрема губернський поліцмейстер одержував 2-3 тис. крб., а помічники приставів і пристави − от 500 до 1500 крб., але молодші й старші городові, що несли повсякденну службу, одержували всього 150–180 крб., тобто менше, ніж заводські робітники, яких їм часто доводилося заспокоювати. Сільським урядникам за важку, небезпечну і невдячну роботу платили до 200 крб. Нерідко поліцейським не вистачало зброї, тому, що поліції, як правило, діставались залишки от армійського постачання. Часом провінційним городовим доводилося його купувати зброю за свій рахунок [13, с. 90–96]. Постійне перевантаження всілякими обов'язками при відносно малій заробітній платні ускладнювало відбір гідних кадрів. Тому поліцейське керівництво визнавало, що пияцтво не становить у середовищі урядників, стражників, городових рідкісного винятку і грозить підірвати довіру населення, яка й так не було високим. Марне інструкції пропонували поліцейським чинам утриматися от нетверезого способу життя, самоволок і стародавнього звичаю збирати із вдячного населення гроші напередодні свят [14, с. 220].

У Санкт-Петербурзі, Москві та великих губернських містах Російській імперії була кінно-поліцейська варта. Підкорялася вона градоначальнику або губернським поліцмейстерам і застосовувалася при розгоні демонстрацій і страйків, виставлялася при царських проїздах уздовж вулиць, а також здійснювала патрульну службу. В кінний поліції крім карабіна, револьвера й драгунської шашки зброєю служила нагайка із вставленим усередину дротом. Нерідко створювалися й «летучі загони» для чергувань у театрах, на вокзалах, для облав і для несення патрульної служби на вулицях і ринках. У розшукних відділеннях велася реєстрація злочинців. При цьому, при ідентифікації їхньої особистості нерідко застосовувалися фотографія, антропометричні виміри та дані дактилоскопії. Збиралися колекції злодійських інструментів. В 1910-х роках на службі в поліції стали з'являтися перші службові собаки [18, с. 180–189].

На початку XX ст., безупинно наростаюча соціальна напруженість в Російській імперії, особливо революція 1905 р., змусили царський уряд практично вдвічі збільшити чисельність поліцейського та жандармського апарату. Однак, внутрішньополітична та соціально-економічна обстановка в країні на початку XX ст. настійно диктувала необхідність не лише збільшення, а реформування поліції та жандармерії. Саме із цією метою, починаючи з 1906 р., при Міністерства внутрішніх справ стали створюватися численні комісії для розробки проєктів реорганізації політичної поліції, розглядалися пропозиції про воєнізацію поліції та жандармерії, про об'єднання загальної та політичної поліції та ін. В силу відомчих розбіжностей та особистих амбіцій керівників Міністерства внутрішніх справ жоден проєкт так і не був прийнятий [5]. До лютого 1917 р. структура поліцейського апарата Російської імперії оставалася незмінною, що було ознакою наростаючої кризи карального апарату імперії, який виявився безсилим передбачити і запобігти розвитку українського національно-визвольного руху, чим відзначався період другої половини XIX – початку XIX ст.

Висновки. Вивчений матеріал свідчить, що запізніле скасування кріпосного права, необхідність у короткий термін пройти історичний шлях до створення громадянського суспільства та демократизації всього життєвого укладу, лютий опір консервативних сил, що не бажали відмовлятися від старого, що стояли на позиціях непорушності абсолютної монархії та імперських традиціях, сформували в досліджуваний період об'єктивні й суб'єктивні фактори, які обумовили існування політичного режиму, що виключав реальну можливість лібералізації громадського життя. Звідси закономірне збереження високої питомої ваги в державному механізмі Російської імперії таких каральних органів як поліція та жандармерія. Загострення на протязі другої половини XIX – початку XIX ст. соціально-політичної обстановки в Російській імперії, виникнення тут нових революційних організацій, розвиток українського національно-визвольного руху спричинили поступове посилення апарату політичної поліції. Протягом усього періоду існування в Російській імперії спецслужб і правоохоронних установ у них неодноразово змінювалася організаційно-штатна побудова, вони входили до складу різних міністерств, але незмінної залишалося головне завдання їхньої діяльності − забезпечення внутрішньої безпеки держави та імперська боротьба з революційними й національно-визвольними рухами, зокрема з

українським національно-визвольним рухом. Проте, лютнева революція 1917 р. скинула самодержавство, ліквідувала весь апарат поліції та жандармерії, поставивши, таким чином, крапку в історії політично-каральної поліції Російської імперії.

Список літератури:

1. Борисов А. В. Руководители карательных органов дореволюционной России. Москва : Наука, 1919. 152 с.
2. Годовой отчет Департамента полиции. 1913 год. Санкт-Петербург : Тип. ЦСК МВД, 1914. 531 с.
3. *Державний архів Російської Федерації (ДАРФ)*. Ф. 102. Департамент поліції. Оп. 340. Спр. 65. Арк. 81–82.
4. *Державний архів Російської Федерації (ДАРФ).* Ф. 102. Департамент поліції. Оп. 316. Спр. 42. Арк. 50.
5. *Державний архів Російської Федерації (ДАРФ).* Ф. 102. Департамент поліції. Оп. 352. Спр. 2. Арк. 4–12.
6. *Державний архів Російської Федерації (ДАРФ).* Ф. 102. Департамент поліції. Оп. 382. Спр. 71. Арк. 11–14.
7. *Державний архів Російської Федерації (ДАРФ).* Ф. 102. Департамент поліції. Оп. 399. Спр. 9. Арк. 61–62.
8. Дерюжинский В. Ф. Полицейское право. Санкт-Петербург : Тип. В. Киршбаума, 1903. 130 с.
9. Ежегодник Департамента полиции за 1899 год. Санкт-Петербург : Тип. МВД, 1900. 581 с.
10. Ежегодник МВД по Департаменту полиции. 1912 год. Санкт-Петербург : Тип. МВД, 1913. 719 с.
11. История полиции России (1718–1917): Полиция Российской империи XIX – начала XX вв. / Санкт-Петербург : Тип. ЦСК МВД, 1916. 188 с.
12. Лопухин А. А. Из итогов служебного опыта. Настоящее и будущее русской полиции. Москва : Тип. т-ва «Общественная польза», 1907. 142 с.
13. Мальшинский А. П. Высшая полиция при императоре Александре I. Исторический вестник. 1889. Т. 35, № 1. С. 165–179.
14. Маслов М. П., Місостов Т. Ю. Історія Росії (XIX сторіччя). Харків : Майдан, 2010. 426 с.
15. Материалы по текущей статистике России. Санкт-Петербург : Тип. ЦСК МВД, 1916. 196 с.
16. Статистика Российской империи. Санкт-Петербург : Тип. МВД, 1914. 652 с.
17. Ярмыш А. Н. Политическая полиция Российской империи 1880–1904 гг. : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харьков, 1978. 20 с.

Trubchaninov M.A. UNDER THE PRESSURE OF THE EMPIRE: THE POLICE AND GENDARMERIE IN THE OCCUPIED TERRITORIES AS PUNITIVE BODIES OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY

The article provides a comprehensive analysis of the formation, evolution and functioning of the police and gendarmerie as key punitive institutions of the state apparatus of the Russian Empire in the second half of the 19th – early 20th centuries. It examines the organisational structure, legal basis for activities and staffing of the police and gendarmerie apparatus in the context of the socio-economic transformations of the post-reform era. Particular attention is paid to the processes of centralisation of the political police system, interaction between the civil and military components of the punitive mechanism, and the strengthening of the administrative and police powers of governors.

The role of the police and gendarmerie in ensuring the internal security of the empire, suppressing the revolutionary movement and countering the Ukrainian national liberation movement is analysed. Based on a wide range of archival sources and regulatory and legal acts, it is shown that the police and gendarmerie performed not only security but also repressive functions aimed at preserving the autocratic order and the imperial model of governance. The specifics of the activities of the city and district police, gendarmerie departments and security departments, as well as the peculiarities of the daily service of ordinary police officers are highlighted.

It is concluded that the inability of the tsarist government to carry out a profound and consistent reform of the punitive organs in the context of a growing socio-political crisis led to the degradation of the police and gendarmerie system and its actual collapse as a result of the revolutionary events of 1917.

The article analyses the patterns and peculiarities of the development of the police and gendarmerie as the main law enforcement agencies that existed in the Russian Empire in the second half of the 19th and early 20th centuries. The place and role of the police and gendarmerie in the socio-political space of the empire, especially in the fight against revolutionary organisations and the Ukrainian national liberation movement, are objectively determined.

Keywords: *Russian Empire, police, gendarmerie, punitive bodies, state apparatus, Ukrainian national liberation movement, revolutionary organisations.*

Дата першого надходження статті до видання: 23.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК [929:172.15]:94(477) «1939/1945»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.33

Яшин В.О.
https://orcid.org/0000-0002-9176-9207
Криворізький державний педагогічний університет

МІЖ КОЛАБОРАЦІЄЮ ТА ВИЖИВАННЯМ У НЕСВОБОДІ: ШКОЛА ПРОПАГАНДИСТІВ ТАБОРУ ВУСТРАУ

Стаття присвячена дослідженню школи пропагандистів у таборі Вустрау, що функціонував у роки Другої світової війни як спеціальний навчальний центр для радянських військовополонених та «східних працівників». Автор аналізує соціальний склад, біографічні характеристики та моделі поведінки учасників цього середовища, приділяючи особливу увагу вихідцям з України, зокрема з Криворіжжя та Дніпропетровщини. Використовуючи розсекречені документи НКВС, спогади та інші джерела, дослідження поєднує історико-біографічний підхід із елементами просопографічного аналізу, що дозволяє простежити як індивідуальні життєві траєкторії, так і типові соціальні характеристики слухачів та викладачів. Особливу увагу приділено співвідношенню між явищем колаборації та індивідуальними стратегіями виживання, які не завжди були зумовлені ідеологічною солідарністю з нацистським режимом, а часто виступали прагматичними формами адаптації до умов полону. Участь у навчальному процесі могла мати характер формальної лояльності, поєднаної з прагненням уникнути фізичного виснаження та покращити умови існування. Важливим аспектом є аналіз повоєнних життєвих траєкторій учасників школи, серед яких були як маловідомі особи, так і ті, хто став помітними діячами української політичної еміграції та культурного життя (Олекса Воропай, Яр Славутич, Володимир Жила). Вони демонструють різні моделі інтеграції у західний світ та збереження української ідентичності, що відображає ширший спектр досвіду українських військовополонених у XX столітті. Дослідження підкреслює, що феномен Вустрау є важливим прикладом функціонування інституцій нацистської системи пропаганди, а водночас – джерелом для розуміння механізмів виживання, адаптації та культурної самореалізації українців у глобальному контексті. Таким чином, стаття заповнює історіографічну прогалину, окреслюючи соціальний профіль та поведінкові моделі військовополонених у Вустрау й уточнюючи місце українського досвіду у всесвітній історії тоталітарних практик XX століття.

Ключові слова: *приховані долі, Вустрау, військовополонені, пропаганда, несвобода, колаборація, стратегії виживання, Друга світова війна, всесвітня історія, Олекса Воропай, Яр Славутич, Володимир Жила, українська європейська еміграція.*

Постановка проблеми. У сучасній історіографії Другої світової війни проблема колаборації традиційно привертає значну увагу дослідників, однак персональний склад інституцій, через які реалізовувалася політика окупаційних режимів, часто залишається недостатньо вивченим. Особливо це стосується середовищ, сформованих із військовополонених, де індивідуальні біографії, соціальне походження та життєві траєкторії учасників відігравали визначальну роль у формуванні моделей їхньої поведінки. У цьому контексті уявляється важливим дослідження школи пропагандистів у Вустрау, спеціального табору в Бранденбурзі, створеного 1942 р. для підготовки пропагандистських кадрів із числа військовополонених. Передусім це стосується встановлення персоналій слухачів і викладачів, реконструкції їхніх біографій та аналізу їхнього соціального, культурного й професійного походження. Це відкриває можливості щодо осмислення поведінкових стратегій військовополонених, зокрема співвідношення між явищем колаборації та різними формами адаптації, що могли виступати як стратегії виживання в умовах несвободи та ідеологічного тиску. Таким чином, проблема колаборації може розглядатися як похідна від аналізу соціального складу та біографічних характеристик особового складу табору.

У дослідженнях історії військового полону дедалі частіше використовується поняття

© Яшин В.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

«стратегії виживання», яке дозволяє відійти від спрощених морально-нормативних оцінок поведінки полонених. У цьому контексті дії людей у таборах доцільно розглядати як спектр адаптаційних практик, від пасивного пристосування і до активного використання доступних можливостей задля поліпшення власного становища. Такі стратегії могли включати участь у різних формах адміністративної чи господарської діяльності табору, співпрацю з адміністрацією або ж демонстративну лояльність до її вимог. При цьому подібна поведінка не завжди означала ідеологічну солідарність із режимом, а нерідко була зумовлена прагненням уникнути фізичного виснаження, покращити умови життя або зберегти шанс на подальше існування. Застосування цієї аналітичної оптики дозволяє розглядати середовище табору у Вустрау як соціальний простір, у межах якого учасники школи виробляли різні моделі поведінки в умовах обмеженого вибору.

Попри наявність **досліджень** історії табору Вустрау, важливий аналітичний потенціал яких використаний для реконструкції його організаційної структури, функцій та ролі в системі нацистської ідеологічної індоктринації, українська та зарубіжна історіографія залишаються обмеженими саме в біографічних, просопографічних та мікроісторичних аспектах. Можна сказати, що існує певна історіографічна прогалина, часткове заповнення якої розглядається однією із цілей цієї статті.[1] Попри все, звернімо увагу на класичні праці з історії нацистської пропаганди (див: Herf, 2006; Kallis, 2005), що допомагають розкрити ширший контекст функціонування подібних інституцій, а сучасні українські дослідники, зокрема А. Погорєлов і С. Богунов та ін. поступово окреслюють персональні, соціальні та культурні виміри діяльності Вустрау [1; 5; 17; 18].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Джерельна база дослідження включає, найперше, розсекречені документи НКВД[2], які містять інформацію про слухачів та викладачів школи та дозволяють частково реконструювати їхні біографії. Цей джерельний пласт виник у другій половині 1940-х років, коли обласні та міські відділи МГБ проводили оперативні та слідчі дії стосовно цієї категорії осіб. Використання матеріалів слідчих справ НКВС потребує джерелознавчої критики, зважаючи на специфічні умови їх створення та можливий вплив слідчого процесу на формування свідчень. У зв'язку з цим, відомості, що містяться у протоколах допитів, розглядалися з урахуванням їхнього контексту виникнення та, по можливості, перевірялися шляхом зіставлення з іншими джерелами. Важлива інформація міститься у збірнику документів (на жаль, російськомовному) «Структура и деятельность германской разведки (…)», що вийшов друком в українському довоєнному Сімферополі 2011 року [8]. Цікаві дані про персональний склад містяться у спогадах, зокрема, П. Кізко та ін [4] та ін.

Постановка завдання. Метою цієї статті є часткова реконструкція персонального складу школи пропагандистів у таборі Вустрау та аналіз соціального профілю її учасників на основі біографічної атрибуції слухачів і викладачів за матеріалами залученої групи джерел. Дослідження ґрунтується на мікроісторичних біографічних розвідках, які у поєднанні з елементами просопографічного аналізу дозволяють простежити повсякденні практики й моделі поведінки у середовищі несвободи.

Основними *завданнями* статті є: встановлення та ідентифікація осіб, залучених до діяльності школи пропагандистів у Вустрау, а також уточнення окремих фактів їхніх біографій, окреслення їхнього соціального профілю; аналіз моделей поведінки персоналу та слухачів школи Встрау в умовах несвободи, зокрема, виявлення індивідуальних некримінальних стратегій виживання; виявлення та аналіз повоєнних життєвих траєкторій окремих учасників школи, що дозволяє зіставити досвід маловідомих осіб із біографіями тих, хто у повоєнний час став помітними діячами української політичної еміграції, культурного та інтелектуального життя.

Методологія дослідження поєднує історико-біографічний підхід із деякими елементами просопографічного аналізу, що дозволяє реконструювати індивідуальні траєкторії перебування військовополонених у таборі, окреслити типові моделі поведінки та взаємодії учасників таборового середовища. Історико-біографічний підхід забезпечує ідентифікацію окремих персоналій та відтворення їхніх життєвих шляхів на основі архівних матеріалів. Використання елементів просопографічного аналізу дає змогу виявити

[1] На жаль, більшість зарубіжних сучасних монографічних досліджень залишаються фізично недоступними українському дослідникові, якщо він не має грантів і не працює у закордонних бібліотеках і не порушує авторське право. Трохи краще ситуація із статтями: до частини з них, принаймні, є певний доступ.

[2] У давній дискусії щодо того, чи слід перекладати назви органів влади та репресивних органів часів совєтів, країн, автор дотримується позиції, що не слід. Це окупаційні органи, які сім десятиліть нищили українців, тому їхнім перекладеним назвам нема місця в українській мові, як нема місця українському варіанту «гестапо» або НСДАП.

спільні соціальні, культурні та професійні характеристики слухачів і викладачів школи пропагандистів. Чільна увага приділяється також проблемі історичної видимості індивідуальних доль учасників таборового середовища, значна частина яких у повоєнний час залишалася поза публічним простором, свідомо прихована або була представлена в ньому у спрощених чи фрагментарних інтерпретаціях.

Важливо зауважити, що реконструкція персонального складу має частковий характер і ґрунтується на тих персоналіях, які вдалося ідентифікувати, зокрема, за матеріалами документів НКВС та спогадів свідків. Також поняття колаборації використовується виключно в аналітичному (а не моральному) розумінні і застосовується для позначення форм співпраці із нацистськими інституціями, що могли виникати в умовах обмеженого вибору та поєднуватися з індивідуальними адаптаційними і виживальними стратегіями.

Стаття належить до проблематики всесвітньої історії, оскільки досліджує функціонування інституції нацистської системи військового полону та пропаганди в контексті подій Другої світової війни як глобального історичного процесу, що визначив політичні й соціальні події й трансформації XX ст.

Виклад основного тексту. Табір у Вустрау (Wustrau), розташований поблизу Берліна, у роки Другої світової війни функціонував як спеціальний центр для утримання та відбору військовополонених, так би мовити, «інтелектуальних» професій. До нього спрямовували осіб із вищою або середньою спеціальною освітою: викладачів, журналістів, інженерів, офіцерів, службовців. У таборі проводився відбір людей, придатних до використання в пропагандистській та адміністративній діяльності на «східних окупованих територіях», здійснювалася їхня ідеологічна та вузькопрофільна освітня підготовка.

Табір у Вустрау (Wustrau), розташований поблизу Берліна, у роки Другої світової війни функціонував як спеціальний центр відбору радянських військовополонених та «східних працівників» із середньою чи вищою освітою. Його метою була підготовка кадрів для антибільшовицької та пронімецької пропаганди. Спочатку табір перебував у віданні Міністерства народної просвіти і пропаганди, а згодом був переданий Східному міністерству. За своєю інфраструктурою він нагадував невелике містечко з бараками, котельнею, пральнею та друкарнею [5, с. 40].

Організаційно контингент було згруповано за національним принципом: український, білоруський, кавказький та російський блоки, кожен із кількома навчальними групами по 15–20 осіб. Така структура поєднувала адміністративний контроль з ідеологічним впливом і водночас створювала специфічне соціальне середовище, де формувалися механізми взаємної підтримки та адаптаційні практики полонених. Українців і вихідців з Кавказу утримували у Вустрау, тоді як білорусів і росіян розмістили в сусідньому Вутзец [5, с. 41].

Навчальна програма тривала 3–5 місяців і включала лекції з політичних тем, читання газет «Голос» та «Новоє слово» [2, арк. 39], а також дискусії, що дозволяли виявляти нелояльних до режиму. Лекції мали актуальний пропагандистський характер і передбачали обговорення будь яких політичних тем. Допускалися і заохочувалися також дискусії з будь-яких питань, що дозволяло виявити противників нацистського режиму, незгодних або невдоволених. У подальшому їх переводили до обслуги або взагалі вилучали із табору. Слухачі отримували методичні вказівки щодо організації агітаційно-пропагандистської роботи на «східних територіях». Водночас свідчення джерел не фіксують проведення формальних екзаменів або атестацій [2, арк. 39]. Можна сказати, що Вустрау був не лише інструментом ідеологічної індоктринації, але й соціальною мікросистемою військового полону, де поєднувалися зовнішній примус і прагматичні стратегії самозбереження. Саме ця подвійність, між пропагандистською функцією та внутрішнім життям полонених, визначає його історичну специфіку. Це дає підстави припускати, що участь у навчальному процесі для частини слухачів могла набувати характеру формальної лояльності, яка співіснувала з прагматичними стратегіями адаптації до умов полону.

Табір у Вустрау був організаційно поділений на дві частини. Спочатку слухачі перебували у частині із суворими умовами, але він нагадував, скоріше, військову частину, а не табір утримання полонених. Після 3 або 5 місяців навчання їх переводили до так званого «вільного табору Вустрау». Тут умови були іншими: дозволявся цивільний одяг, не було конвою чи суворої охорони, а життя нагадувало побут звичайних громадян. Для слухачів і викладачів організовувалися екскурсії до великих міст, щоб продемонструвати «культурну Європу» та створити ілюзію «причетності» до Райху. Отримані враження мали стати матеріалом для їхньої подальшої пропагандистської роботи на окупованих територіях України [4, с. 41–42; 2, арк. 39].

Мета цього етапу була подвійною. По-перше, він мав закріпити лояльність слухачів, створити ілюзію рівності з німцями та відчуття спільної справи. По-друге, саме з «вільного табору» їх відправляли на окуповані території для виконання пропагандистських завдань. Таким чином, перебування у «вільному таборі» було також інструментом (або ж формою) психологічної інтеграції, який мав підготувати майбутніх агітаторів до роботи серед населення, переконуючи їх у тому, що вони є частиною «великого проєкту». Саме звідси слухачів відправляли на окуповані території для виконання пропагандистських завдань.

Важливо зауважити, що перебування (навчання) в школі Вустрау не завжди означало беззаперечну ідеологічну згоду. Для певної частини слухачів це було свідоме прийняття колаборації з окупаційною владою, для інших це була вимушена стратегія виживання в умовах полону чи страху перед репресіями. Саме ця амбівалентність вибору робить аналіз персонального складу особливо важливим: він дозволяє побачити, як загальна система підготовки трансформувалася у конкретні життєві траєкторії, де колаборація та виживання переплiталися й набували індивідуальних форм.

У 2020 році на колишній території табору, під наглядом Бранденбурзького земельного управління охорони пам'яток було проведено археологічні дослідження, що дозволили відновити матеріальні сліди цього специфічного простору. Зараз на цій території розташовані житлові будинки та садові насадження, тому розкопки були дещо обмежені. Разом з тим, знахідки доволі цікаві. Так, на місці одного з бараків («F») виявлено численні залишки медичних контейнерів, що підтверджує існування лікарської установи, яка, на думку археологів, ймовірно, обслуговувала навіть мешканців навколишнього селища. В іншій частині дослідники натрапили на уламки шкільних дошок із лінійками для письма й лічби. Було зафіксовано також металевий ґудзик від совєтської військової форми, вмурований у фундамент бараку. Авторами дослідження він розглядається як знак прихованої опозиційності ув'язнених, особливо якщо врахувати їхні подальші дії у русі спротиву [16]. Це можна трактувати й так, а можна, застосувавши лезо Оккама, пошукати простіших пояснень.

Слухачі та викладачі школи у Вустрау походили з різних регіонів України та інших окупованих територій, адже контингент формувався передусім за освітнім рівнем та інтелектуальними здібностями. Біографічні відомості про цих людей засвідчують значну соціальну, професійну та культурну різнорідність середовища, що дозволяє простежити як спільні риси їхнього життєвого досвіду, так і індивідуальні траєкторії, зумовлені війною та окупаційною політикою. Інженери, військові, діячі культури, службовці опинялися в одному просторі та шукали власні моделі поведінки в умовах полону й ідеологічного тиску.

Список штатного персоналу шкіл, складений у спеціальному закритому виданні ще 1952 року, був оприлюднений та уточнений у виданнях початку 2000-х [8]. Начальником навчальних таборів у Вустрау, Цитенхорсті та Вутзеці був оберштурмбанфюрер **Френцель-Корганіані** Вольдемар Олександрович, фольксдойче [2, арк. 10]. За деякими версіями, друга частина його прізвища може свідчити про грузинське або вірменське походження. На вигляд середнього зросту, огрядної статури, з русявим волоссям. Українську групу з 1942 до початку 1943 року очолював Георгій Костянтинович **Камінський,** пізніше старший викладач українсько-російського блоку, хоча де-факто не викладав, а завідував відправкою пропагандистів до місць виконання завдань [2, арк. 11]. До війни мешкав у Сербії.

Заступником Г. Камінського по українському блоку та завідувачем навчальної частини був Іван Митрофанович (або Онуфрійович) **Горіславець**, у довоєнний час викладач (можливо доцент або професор) Дніпропетровського гірничого інституту, віком 38–40 років [2, арк. 47]. За свідченнями джерел, він був трохи нижчий за середній зріст і носив невелику бороду. Водночас питання його довоєнного місця роботи потребує уточнення: можна припустити, що він міг бути пов'язаний не лише з Гірничим інститутом, а й із іншими освітніми установами, оскільки викладачі суспільних дисциплін у той період нерідко залучалися до викладання в різних закладах або тимчасово прикріплювалися до певних установ.

Одним з викладачів української мови був Володимир-Тарас **Жила** (1919–2005), професор, літературознавець, публіцист, доктор УВУ. Член Національної спілки письменників України (в наш час). У 1943–1944 рр. також працював редактором українського перекладацького відділу «Вінети» [10, арк. 28]. Колишніми слухачами школи на допитах в НКВД В. Жила характеризувався як «ярий націоналіст», що проводив агітацію за вступ до «української націоналістичної організації» [2, арк. 17]. Протягом 1943–1945 рр. в Німеччині видавав журнал «Вояцька слава». У 1945 році вступив до лав Української національної армії П. Шандрука.

У повоєнний час В. Жила здійснював активну наукову діяльність в НТШ та громадсько-політичну діяльність в структурах уряду УНР в екзилі, опікуючись справами культури і науки [12, арк. 3 і далі].

Короткий час викладачем української мови був Семен Мітрофанович **Старів** (1915 або 1916–1998), літературні псевдоніми **Мирон Долот** та **S. Starko**; у документах НКВД фігурує як Старов; у повоєнний час професор-славіст. Народився на Черкащині, де й пережив Голодомор, який згодом описав у книзі спогадів «Страта голодом» (*Execution by Hunger: The Hidden Holocaust*, 1985)[3] [7]. Ці спогади він видав за кордоном, аби не накликати біди на родичів, що залишилися в Україні [15]. До війни закінчив Київський педагогічний інститут, за фахом учитель історії. Викладав у таборі один навчальний рік (серпень 1942 – травень 1943), після чого був викликаний до Берліна у розпорядження Міністерства пропаганди [2, арк. 28]. Його батько, в часи Української Революції воював на боці УНР та загинув у 1919 році, коли Семен був немовлям. Під час радянсько-фінської війни С. Старів служив у складі 44-ї піхотної дивізії Червоної армії на Ухтинському фронті. По війні, врятувавшись від пазурів «СМЕРШ», мешкав у Франкфурті-на-Майні, де активно працював у середовищі української еміграційної преси до 1949 року, коли емігрував до США. У 1952–1955 роках жив у Лос-Анджелесі, працював викладачем мов у Добровільному навчальному підрозділі резерву морської піхоти, а 1954 року отримав громадянство США. Від 1955 року мешкав у Монтереї, Каліфорнія, викладав українську мову в Army Language School (м. Пресідіо). Окрім спогадів про Голодомор, професор славістики Семен Старів залишив дослідження з історії Київської Русі, християнства в Україні, української національної ідентичності, політичної еміграції, радянської політики. Архів Семена Старіва: рукописи, кореспонденція, нотатки, навчальні матеріали та друковані видання українською, російською, англійською, фінською та німецькою мовами, нині зберігається в Стенфорді, у Гуверовському інституті, США[4] (звідки й ці відомості).

Взагалі, у школі Вустрау з боку викладачів українського блоку здійснювалася доволі активна націоналістична пропаганда. Вище вже згадувався Володимир Жила, який агітував слухачів до вступу в УПА. Окрім нього, у протоколі допиту колишнього слухача С. Шевченка міститься згадка про викладача Рознатовського, якого водночас характеризують і як «русского емігранта», і як «українця». За цими свідченнями, у 1943 р. його навіть було заарештовано німцями за українську націоналістичну пропаганду, проте згодом звільнено [2, арк. 28]. У повсякденному спілкуванні послуговувався виключно українською мовою із виразною західноукраїнською вимовою; окремо зазначено мовну особливість: він не вимовляв звук «р». За словами допитуваного, у 1943 р. Рознатовський був заарештований німецькою владою за український націоналізм, але був звільнений і виїхав у Дрезден [2, арк. 28].

Ідентифікація цієї особи залишається проблематичною, оскільки в джерелі подано лише прізвище. Водночас у матеріалах української повоєнної еміграції фіксується особа з таким самим прізвищем: це Микола Рознатовський, член СГД – «Союзу гетьманців-державників». Ця організація об'єднувала прихильників гетьманського руху, що сформувався навколо постаті Павла Скоропадського та продовжував існувати в еміграції після Другої світової війни. З огляду на збіг прізвища, часу діяльності та належність до політично активного еміграційного середовища, обережно можна припустити, що згаданий у протоколі викладач школи Вустрау і діяч гетьманського руху є однією особою. На жаль, відсутність у джерелі точних біографічних даних (повного імені, року народження чи місця походження) не дозволяє остаточно підтвердити таку ідентифікацію. Відтак, на теперішньому етапі дослідження це припущення потребує подальшої перевірки за допомогою інших джерел.

За згадками С. Шевченка, одного зі слухачів школи Вустрау, викладачем української мови там був Микола Нога, народжений 1916 року. У 1943 році він був направлений до Київської області, де мав виконувати пропагандистську роботу. Подальша його доля для цього свідка залишилася невідомою [2, арк. 29]. Водночас, у документах про діяльність Української повстанської армії згадується Микола Нога, командир сотні УПА-Захід. Його підрозділ діяв на території Галичини у середині 1940-х років. Відомо, що у лютому 1949 року він загинув у криївці біля села Голгочі на Тернопільщині під час бою з військами МВС[5].

[3] На жаль, Енциклопедія Українознавства (В. Кубійовича) його не знає.

[4] Опис архіву: https://oac.cdlib.org/findaid/ark:/13030/c8kh0rm4_aspace_717e9c88f20456e6d71932420ec8cc57

[5] Сила пам'яті (блог). https://upa75ua.blogspot.com/2021_02_21_archive.html (дата звернення 12/03/2026). *Також тут:* УІНП: сайт (старий сайт) http://old.uinp.gov.ua/historyday/27-lyutogo (дата звернення 12/03/2026)

Чи йдеться про одну й ту саму людину, достеменно невідомо. Однак збіг імені, року народження та загальної життєвої траєкторії (освітня діяльність у Вустрау, пропаганда на Київщині, а згодом командування сотнею УПА-Захід) дозволяє обережно припустити, що викладач і сотник усе ж могли бути однією особою. Попри відсутність прямих документальних підтверджень, наявні свідчення та архівні згадки утворюють логічний ланцюг, який вартий подальшого дослідження.

За документами, що збереглися, місячне утримання викладачів у таборі Вустрау становило 350 райхсмарок[6] і більше. Такий рівень оплати, в середньому, відповідав стандартам Міністерства народної просвіти та пропаганди й поширювався на всі освітньо-пропагандистські структури. Наприклад, таку суму отримував Георгій Нікулін, колишній майор Красної Армії, який у 1942–1943 рр. що служив комендантом «українського блоку» та помічником старшого викладача в особливому таборі «Утрата» [11, арк. 1].

Соціальний профіль слухачів і викладачів охоплював різні соціальні прошарки, що дозволяє простежити різні моделі адаптації та виживання в таборових умовах. Являють інтерес спогади Петра **Кізка** (1913–1976), українського еміграційного поета і письменника, харків'янина за походженням, що певний час перебував слухачем у таборі Вустрау [4]. До табору він потрапив після дворічного перебування у німецькому полоні, куди потрапив добровільно. Після здачі в полон П. Кізко перебував у «шталагу 358», поблимзу Житомира [4, с. 58]. Згодом його перевели до табору в м. Кельці, звідки він був звільнений і направлений до Вустрау. Важливу роль у цьому відіграли клопотання берлінських українців, які добре знали П. Кізка як письменника і домагалися його звільнення з табору військовополонених.

Як згадував сам П. Кізко, погодитися на навчання у Вустрау його спонукало прагнення вирватися з украй важких умов перебування у шталагу. Водночас, він намагався уникнути можливого потрапляння до рук радянської влади, оскільки фронт на той час швидко наближався. При цьому П. Кізко не виявляв активного бажання брати участь у пропагандистській діяльності на радянській території, для якої, власне, й готували слухачів школи. Однак, у ході розмов із представниками таборової адміністрації його, у доволі м'якій формі, переконали залишитися для навчання. Додатковим чинником було й те, що умови перебування у Вустрау істотно відрізнялися від тих, які панували в таборах військовополонених: слухачі мали значно кращі побутові умови, регулярне харчування та можливість систематичних занять [4, с. 60].

По війні П. Кізко перебував у таборі переміщених осіб у Гайденаві (північна Німеччина, поблизу Гамбурга). У таборах активно діяли совєтські агенти, які намагалися вербувати людей або домагалися їхньої репатріації до СССР. Побоюючись примусової видачі, Кізко був змушений записатися в таборових реєстрах як уродженець Західної України, хоча походив з Харківщини [4, с. 59]. Наприкінці 1940-х рр. П. Кізко активно долучився до українського громадського та видавничого життя в еміграції. У Мюнхені він зблизився з середовищем Спілки української молоді (СУМ), де був обраний до Центрального комітету організації і певний час редагував її журнал «Авангард». Згодом співпрацював із низкою українських періодичних видань у повоєнній Німеччині, [4, с. 61]. У наступні десятиліття П. Кізко залишався активним учасником українського публіцистичного та літературного життя в діаспорі та більше 20 років співпрацював із тижневиком «Шлях Перемоги» [6]. Помер П. Кізко 28 лютого 1976 р. у Мюнхені, де й похований [6].

Саме у спогадах П. Кізка міститься інформація про перебування у таборі Вустрау **Яра Славутича**, Олекси **Воропая**, Михайла **Ситника**, Петра **Карпенка-Криниці** [4, с. 60]. Мемуарист лише коротко згадує про цих осіб, не подаючи розгорнутих характеристик. Водночас показово, що певна частина слухачів школи у Вустрау згодом стала помітними діячами українського культурного та інтелектуального життя в еміграції, що дозволяє розглядати це середовище, разом із спецвідділом «Вінета» Східного відділу Імперського Міністерства пропаганди як один із осередків формування повоєнної української діаспорної культури [13; 14].

Про перебування Олекси Воропая в таборі відомо, зокрема, саме зі спогадів П. Кізка [4, с. 61]. Між тим, в інших біографічних довідках лише зазначається, що в роки Другої світової війни він перебував у Німеччині, без уточнення конкретного місця. У цьому сенсі свідчення Кізка становлять важливе уточнення до біографії Воропая і дозволяють пов'язати О. Воропая із середовищем слухачів школи Вустрау. Цікавим є й те, що перша відома публікація О. Воропая з'явилася у 1944 р. в журналі «Дозвілля». На той час видання редагував Свирид Довгаль, що служив редактором спеціального пропагандистського відділу «Вінета»

[6] У бердінській «Вінеті» це була нижня межа середнього рівня. Для порівняння: середня зарплатня в Берліні становила 400-450 марок.

[13, с. 45]. Журнал поширювався серед українських остарбайтерів і військовополонених. Існують твердження, що «Дозвіллю» нібито вдалося уникнути політичної тематики, однак це потребує застереження. В умовах нацистської Німеччини, як і в будь-якій тоталітарній державі, функціонувала система цензури, тому відсутність виразної політичної проблематики в подібних виданнях значною мірою визначалася саме цензурними вимогами. Поява публікації О. Воропая в цьому журналі свідчить про його включення до українського культурного середовища, що існувало в Німеччині в останній період війни.

Петро **Карпенко–Криниця** (1917–2003), справжнє ім'я Петро **Горбань,** за спогадами П. Кізка, перебував у таборі Вустрау, принаймні, в 1944 році, хоча у біографічних довідках ніяких згадок про Вустрау нема[7]. Родом з Чернігівщини; закінчив історичний та мовно-літературний факультети Учительського інституту в Києві. Під час війни долучився до національно-визвольного руху, публікувався у тижневику «Краківські вісті». Із наближенням фронту в якості остарбайтера переїхав до Німеччини; згодом зустрічаємо його як слухача школи Вустрау. По війні, на хвилі сплеску загальної політичної активності, як і багато інших, друкувався, писав, щось редагував, але коли хвиля зійшла, на початку 1950-х переїхав до США. Там працював «на автозаводах Детройту, фабриках Лос-Анджелесу, в бруклінських доках і на плантаціях Каліфорнії» [3, с. 95]. Декілька разів намагався вирватися із цього пекла вічної тяжкої праці, отримавши ступінь з бібліотекознавства, але дарма. У вересні 1965 року після спроби самогубства потрапив до психлікарні де й завершив свої дні у 2003 році, настільки забутий усіма, що повідомлення про його смерть з'явилося вже у 1968 році. Здається, доля Карпенка-Криниці одна з найдраматичніших з усіх відомих осіб із табору Вустрау. Навіть його архіви й дотепер, через майже чверть століття після його смерті, залишаються «unprocessed» (нерозібраними, несистематизованими) у НТШ в Нью-Йорку[8].

Сьому і, як виявилося, останню свою книгу Петро Карпенко супроводив сумною присвятою Михайлу **Ситнику** (1920–1959): «Світлої пам'яті визначному поетові і другові спільної долі» [3, присвята]. Вірогідно, початок дружби двох поетів був пов'язаний із Київським педагогічним інститутом, де обидва навчалися. У 1941 році М. Ситник долучився до національно–визвольного руху та разом із Оленою Телігою редагував часопис «Літаври», газету «Українська думка», входив до складу редколегії «Українського слова» (Житомир–Київ, 1941). У 1943 році емігрував до Німеччини, а у 1944, за твердженнями П. Кізко, вже перебував у таборі Вустрау. На початку 1950-х емігрував до США. У 1959 році був вбитий у бійці в м. Чикаго [9, с. 398]. Є припущення, що до цього долучилося КГБ, утім, жодних підтверджень нема.

Еміграція рятувала від пазурів совєтських спецслужб, але не від фатальних випадковостей і нещасних доль у новому післявоєнному світі, де на багатьох чекали виснажлива праця і самотність. Історії Петра Карпенка–Криниці та Михайла Ситника показують, що втеча від репресій не означала втечі від життєвих трагедій.

Серед слухачів школи у Вустрау були вихідці із різних соціальних прошарків і далеко не тільки високої освіти чи із здібностями до активної пропагандистської діяльності. Так, уродженець Кривого Рогу Микола Безверхий до війни працював фельдшером на руднику; його земляк Микола Варава був майором медичної служби й потрапив до школи після поранення, а дніпропетровець Борис Орлов походив із родини священника та, ймовірно, був потрапив до школи вже будучі остарбайтером. Їхня повоєнна доля була типовою для тих, хто повернувся до СРСР: усі троє були розшукувані органами радянської держбезпеки та піддані репресіям, що контрастує з траєкторіями більш освічених слухачів, які обирали шлях еміграції й уникали переслідувань [2, арк. 14–16].

Відчуття і усвідомлення неминучого краху нацистського Райху дедалі сильніше тиснуло на свідомість слухачів, викладачів і працівників школи, змушуючи їх замислюватися над власною долею. У 1944 році, коли воєнно-політична ситуація ставала все більш загрозливою, кілька таборян наважилися на втечу до нейтральної Швейцарії [2, арк. 14]. Серед утікачів був начальник медичної частини школи, випускник Ленінградської медичної академії Генадій Крупович; його земляк, колишній волейболіст Павєл Іванов та також Костянтин Семенов (1918–?), про якого відомо вкрай мало. Якщо це не був таємний перехід кордону, можна припустити, що вони володіли документами, які відкривали шлях до такої подорожі. Вибір напрямку втечі визначав і їхню подальшу долю: у нейтральній країні вона могла скластися значно сприятливіше, ніж у тих, хто залишився.

[7] Звичайна історія. Це також одна із стратегій виживання. У повоєнні роки визнання будь-яких зв'язків із нацистською державою чи із його структурами було небезпечним з усіх боків.

[8] Petro Karpenko-Krynytsia papers. Shevchenko Scientific Society Archives (New York). URL: https://shevchenko.org/wp-content/uploads/2024/07/130-1.pdf Дата звернення: 15/03/2026.

У лютому–березні 1945 року, у два етапи, табір було евакуйовано на північ Німеччини, у район м. Пюнсдорф, який 5 травня того ж року зайняли британські війська [2, арк. 19]. Це створило короткочасне вікно можливостей: колишні «табірники» закріпитися у західній зоні або скористатися можливістю еміграції до Британії. Такою можливістю через англійського коменданта скористалися щонайменше п'ятеро слухачів, за іншими даними – до 10 осіб, частина з яких уродженці Москви, Горького (Нижній Новгород), Іваново [2, арк. 20зв]. Ініціатором та організатором акції виступив викладач і один із керівників українського блоку **Віктор Тимофійович Приступа** [2, арк. 12], уродженець Гадяча, воєнний інженер 3-го рангу, капітан. Служив на Балтійському флоті у будівельному батальйоні та потрапив у полон поблизу Таллінна[9]. Документи підтверджують його перебування в таборах для військовополонених, зокрема й у таборі Вустрау[10]. Ці випадки ілюструють спектр стратегій, від свідомої колаборації до уникнення репатріації й пошуку шляхів еміграції, що відображає багатоваріантність індивідуальних рішень у межах одного середовища.

Біографічні мікроепізоди з історії табору дозволяють побачити Вустрау як специфічний соціальний простір повсякденних практик та індивідуальних стратегій адаптації. Умови перебування в таборі залишали деяким його мешканцям певний простір індивідуальної маневреності. Показовим у цьому сенсі є випадок завідувача речовим складом Сергія Микитовича Сивкова, уродженця Москви. До війни він працював масажистом у лазні та, за власними словами, був добре знайомий із акторкою Л. Орловою. У 1944 р. С. Сивков одружився з німкенею і виїхав до Берліна [2, арк. 15]. З позицій історії повсякдення подібний епізод можна інтерпретувати як прояв індивідуальної ***agency*** мешканців табору, які намагалися використовувати наявні соціальні можливості для зміни власного становища. Шлюб у цьому випадку виступав не стільки приватною подією, скільки специфічною соціальною практикою, адаптаційною стратегією (хоча сам персонаж навряд чи знав про це).

В умовах воєнної невизначеності інтерновані використовували доступні соціальні ресурси: службові позиції, особисті контакти чи шлюбні зв'язки, як інструменти адаптації та власного убезпечення. У подібних випадках взаємодія з соціальним середовищем Райху набувала радше інструментального характеру, ніж свідчила про ідеологічну інтеграцію таборян до нацистського проєкту. Поряд із системою контролю та регламентації в таборі існував обмежений, але реальний простір індивідуальної маневреності, у межах якого окремі особи могли вибудовувати альтернативні життєві траєкторії та стратегії самозбереження. У просопографічній перспективі, повна реалізація якої у цій статті ускладнена, подібні біографічні деталі виступають важливими індикаторами соціальної динаміки табірного середовища, оскільки дозволяють простежити не лише формальні статуси та функції інтернованих, але й їхні повсякденні практики адаптації, мережі контактів і способи використання наявних можливостей у специфічних умовах воєнного часу.

Висновки. Проведене дослідження дозволило частково реконструювати персональний склад школи пропагандистів у таборі Вустрау, ідентифікувати низку її слухачів і викладачів та уточнити окремі факти їхніх біографій. Використання історико-біографічного підходу у поєднанні з елементами просопографічного аналізу дало змогу відтворити індивідуальні життєві траєкторії учасників цієї інституції та окреслити спільні соціальні, культурні й професійні характеристики середовища, з якого вони походили.

Розгляд школи як специфічного соціального середовища військовополонених показує, що участь у її діяльності не зводилася виключно до ідеологічної мотивації. Для частини полонених вона була способом покращити умови перебування чи уникнути фізичного знищення, а також можливістю легалізації в умовах нацистського режиму. Біографічний матеріал засвідчує: колаборація нерідко постала як форма виживання, а межа між лояльністю та адаптацією залишалася розмитою. Випадки індивідуальної суб'єктності варіювалися від успішних втеч до нейтральних країн до шлюбів із місцевим населенням та спроб переходу під захист союзників.

Порівняльний аналіз повоєнних життєвих траєкторій показує, що досвід перебування у таборовому середовищі та участі в діяльності школи не визначав однозначно подальшу долю її учасників. Серед них були як маловідомі особи, чиї біографії залишилися непомітними, так і постаті, що згодом стали діячами української політичної еміграції, культурного та інтелектуального життя. Інші ж були репресовані радянськими органами безпеки після повернення до СРСР. Така

[9] Цікаво, що у слідчій справі вказано стару назву міста – Ревель.

[10] https://surl.li/ncbkrr та https://lnk.ua/JQQsk19Fu .Посилання на бази «ОБД – Меморіал» замінені на короткі. На жаль, у нас поки нема аналогів, тому доводиться користуватися цими. Маловірогідно що в таборі могло бути два однакових Віктора Приступи, капітан-інженери.

різноспрямованість доль демонструє складність і неоднозначність індивідуального досвіду учасників таборового середовища.

Середовище Вустрау (разом із іншими інституціями, наприклад спецвідділом «Вінета») відіграло роль своєрідного «транзитного вузла», де формувалися мережі контактів майбутньої української інтелектуальної та політичної еміграції. Таким чином, дослідження персонального складу школи пропагандистів у Вустрау поглиблює розуміння соціальних механізмів функціонування системи військового полону та пропагандистських інституцій нацистської Німеччини й відкриває можливості для подальшого аналізу індивідуальних стратегій поведінки військовополонених, уточнення меж між явищем колаборації, вимушеної адаптації та прагматичних стратегій виживання у специфічних умовах війни.

Список літератури:

1. Богунов С. Советские военнопленные и пропагандистская деятельность Имперского министерства по делам оккупированных Восточных областей. *Військовий полон та інтернування 1939–1956. Погляд через 60 років.* Матер. міжнар. наук. конфер. 2–4 червня 2006 р. Київ, 2006. С. 96–104.
2. Архів Управління СБУ в Дніпропетровській області (АУСБУДО). Літерна справа «Материалы по вустравской школе агентов–пропагандистов». 1949–1954 рр. 95 арк.
3. Карпенко–Криниця П. Індіянські баляди. Нью Йорк, 1968. 95 с.
4. Кізко П. Мої спогади. *Авангард. Журнал української молоді.* Bruxelles, 1980. Ч.1 (150) Січень – лютий. С. 56–63.
5. Погорєлов А. Залучення нацистською окупаційною владою агітаторів та їх використання в усній і кінофотопропаганді (1942–1944 рр.). *Український історичний журнал.* 2019. №5. С. 36–58. https://doi.org/10.15407/uhj2019.05.036
6. Сич О. Невтомний борець. *Український погляд.* 26-06-2013. Передрук із видання «Шлях перемоги» 14.03.1976 р. URL: https://ukrpohliad.org/national-memory/nevtomny-j-borets.html Дата звернення 14/03/2026 р.
7. Старів С. М. Страта голодом: спогади. Пер. з англ Р. Доценко. Київ, 1997. 250 с.; *Також:* Страта голодом : пер. з англ. Київ, Просвіта, 2002. 272 с.
8. Структура и деятельность органов германской разведки в годы Второй мировой войны: Сб. док. / Арх. ГУ СБУ в АР Крым; Сост.: А. Валякин и др. Симферополь, 2011. 658 с.
9. Українська діаспора: літературні постаті, твори, біобіліографічні відомості / Упор. Віра Просалова. Донецьк, 2012. 480 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОУ), Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 123. 322 арк.
11. ЦДАВОУ. Ф. 3676, Оп. 4. Спр. 361. 1 арк.
12. ЦДАВОУ. Ф. 5235, Оп. 1. Спр. 1264. 115 арк.
13. Яшин В. Українські націоналісти у спецвідділі «Вінета». Науковий вісник Ужгор. нац. ун-ту. Серія «Історія». 2023, Вип. 2(49). С. 28–38. DOI: https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(49).2023.290303;
14. Яшин В. У лещатах тоталітаризму. КОНСЕНСУС. Суми, 2024. Вип. 2. С. 112–136. DOI:10.31110/consensus/2024-02/112-136;
15. Miron Dolot. Execution by Hunger: The Hidden Holocaust. New York : W.W. Norton & Company, 1985. 231 p.
16. Freie Universität Berlin. Ausgrabungen im «Schulungslager Wustrau». Abteilung Vorderasiatische Archäologie. 2020. URL: https://www.geschkult.fu-berlin.de/en/e/vaa/forschung/projekte_abgeschlossen/Ausgrabungen-im-_Schulungslager-Wustrau_/index.html Дата звернення: 15.02.2026.
17. Hessari, M., Bernbeck, R., and Pollock, S. *Archaeology of Modernity: The Nazi Indoctrination Camp at Wustrau, Brandenburg.* Journal of Contemporary Archaeology, 2022.
18. Kallis, Aristotle. *Nazi Propaganda and the Second World War.* New York: Palgrave Macmillan, 2005.

Yashyn V.O. BETWEEN COLLABORATION AND SURVIVAL IN UNFREEDOM: THE PROPAGANDISTS' SCHOOL AT WUSTRAU CAMP

The article offers a comprehensive study of the propaganda school in the Wustrau camp, which operated during World War II as a special training center for Soviet prisoners of war and so-called "Eastern workers." The author investigates the social composition, biographical profiles, and behavioral models of the participants, with particular emphasis on Ukrainians, especially those from Kryvyi Rih and the Dnipropetrovsk region. Drawing upon declassified NKVD documents, memoirs, and other sources, the research combines a historical-biographical approach with elements of prosopographical analysis, enabling the reconstruction of

both individual life trajectories and shared social characteristics of the school's students and instructors. The article examines the relationship between collaboration and survival strategies, stressing that participation in the training process did not necessarily imply ideological solidarity with the Nazi regime. Instead, it often represented pragmatic forms of adaptation to captivity, aimed at avoiding physical exhaustion and improving living conditions. The study highlights that formal loyalty could coexist with survival-oriented practices, while the camp itself functioned not only as a tool of ideological indoctrination but also as a specific social micro-system. Another important dimension is the comparative analysis of postwar life paths of the school's participants, ranging from little-known individuals to prominent figures in Ukrainian political emigration and cultural life. Special attention is devoted to Oleksa Voropay, Yar Slavutych, and Volodymyr Zhyla, who played significant roles in shaping Ukrainian European emigration and intellectual discourse after the war. Voropay as an ethnographer and cultural activist, Slavutych as a poet and literary scholar, and Zhyla as a participant in intellectual debates illustrate diverse models of integration into Western society while preserving Ukrainian identity. By addressing these aspects, the article fills a historiographical gap, providing a nuanced understanding of the social profile and behavioral strategies of prisoners of war in Wustrau, and clarifies the mechanisms of Nazi propaganda institutions within the broader framework of twentieth-century totalitarian practices and world history, where the Ukrainian experience emerges as part of a global process.

Keywords: *Hidden Fates, Wustrau, prisoners of war, propaganda, unfreedom, collaboration, survival strategies, prosopography, World War II, world history, Oleksa Voropay, Volodymyr Zhyla, Yar Slavutych, Mykola Noha, Ukrainian European emigration.*

Дата першого надходження статті до видання: 18.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 902(477):911.53-044.922"654"](045)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.34

Біляєва С.О.
https://orcid.org/0000-0003-3113-7619
Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Куценко С.Ю.
https://orcid.org/0000-0002-8020-2141
Уманський національний університет

АРХЕОЛОГІЯ СУЧАСНОГО СВІТУ В УКРАЇНІ: МАТЕРІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ НОВІТНЬОГО ЧАСУ ТА ЇХ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглядається становлення археології сучасного світу як окремого напряму в археологічній науці. Цей напрям зосереджений на вивченні матеріальної культурної спадщини XX–XXI ст. Розглянуто передумови виникнення цього напряму в зарубіжній історіографії. Окреслено його дослідницькі межі та головні напрями наукових пошуків. Археологія сучасного світу вивчає зміни сільського й міського простору, індустріальні та інфраструктурні об'єкти, ландшафти, змінені військовими діями та іншими антропогенними процесами, а також те, як це вплинуло на повсякденне життя місцевої спільноти.

У дослідженні наголошено, що археологія сучасного світу розширює традиційний інструментарій археології. Вона поєднує польові та камеральні дослідження, фіксацію стану збереження окремих об'єктів, а також професійний аналіз планування населених пунктів, включно **з** *характером житлової забудови та інфраструктури. У статті акцентується увага на використанні сучасних технологій для дослідження різноманітних пам'яток – фотофіксації, картографування, геоінформаційного аналізу, фотограмметрії та 3D-моделювання. Такий підхід дозволяє працювати не лише з об'єктами, що втратили функціональність, а й із тими, які продовжують існувати в сучасному середовищі, простежуючи зміни їхнього фізичного стану, функцій і просторового контексту.*

У статті проаналізовано наслідки воєнних дій для дослідження історичних процесів та історико-культурної спадщини різних періодів – від архітектурних об'єктів до зміни структури населення, що зумовлює трансформацію матеріальної культури на регіональному рівні. Розглянуто проблему втрати українськими науковими установами можливості здійснювати дослідження та моніторинг збереження пам'яток на тимчасово окупованих територіях, зокрема в Криму.

У межах дослідження висвітлено формування нових антропогенних ландшафтів, зокрема тих, що сформувалися в ході активних бойових дій на території України, появу місць масових поховань, об'єктів примусового утримання та інших матеріальних свідчень повномасштабної війни. Проаналізовано вплив внутрішньої та зовнішньої міграції на зміну структури заселення. Окрему увагу приділено умовам життя, праці й повсякденного побуту населення. Зазначено, що дослідження повсякденного життя розширює джерельну базу для археологічного вивчення минулого та сучасної історії людства.

Наголошено на необхідності регулярно фіксувати зміни в антропогенному середовищі за допомогою цифрових технологій – фотограмметрії та лазерного 3D-сканування, створення електронних реєстрів і баз даних. Підкреслено, що моніторинг стану збереження об'єктів у

© Біляєва С.О., Куценко С.Ю., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

їх поточному стані є важливим не лише для наукового аналізу, а й для майбутніх реставраційних, консерваційних та ремонтно-відновлювальних робіт.

Ключові слова: *археологія сучасного світу, археологічна спадщина, культурний ландшафт, воєнні ландшафти, матеріальні комплекси XX–XXI ст., цифрова фіксація, міграційні процеси.*

Постановка проблеми. Археологія сучасного світу є новою окремою галуззю досліджень в археологічній науці. Вона сформувалася як міждисциплінарний напрям археології, історії, соціальної антропології та інших гуманітарних дисциплін. Її увага передусім зосереджена на дослідженнях матеріальної культури XX–XXI ст. – архітектурних об'єктів, просторових меж розселення людей і специфічних ландшафтів новітнього періоду, які досліджуються із використанням традиційних та допоміжних археологічних методів. Водночас у контексті цього напряму можуть розглядатися й пам'ятки попередніх історичних періодів, якщо вони функціонують в умовах сучасності та зазнають вагомого впливу від реконструкцій, хаотичної забудови, прокладання різноманітної комунікації чи військових подій. Конкретизуються цілі, методи дослідження, визначається перелік основних питань цього напряму, що пов'язано з його активним розвитком і розширенням проблематики від фіксації викликів до системного аналізу питання вивчання, збереження, інтерпретації пам'яток XX–XXI ст.

В українських умовах археологія сучасного світу є особливо актуальною у зв'язку з воєнними діями та глибокими змінами історичного середовища, що виявляється в цілеспрямованому руйнуванні або несанкціонована реконструкція архітектурних споруд та монументів, викраденню творів мистецтва, спалюванню архівів та бібліотек. Військові дії позначилися не лише на об'єктах новітньої архітектури й інфраструктури, а й на стані збереження археологічної спадщини різних історичних періодів. Паралельно відбуваються зміни структури населення, масове внутрішнє й міждержавне переміщення людей. Це впливає на використання простору й поступово змінює історичне середовище, що може призвести до зміни сприйняття та трактування пам'яток.

Ситуація вимагає комплексного підходу: фіксації руйнувань, аналізу змін ландшафтів, документування порушень культурного шару та оцінки ризиків для археологічних об'єктів. Важливим залишається регіональний аспект, адже можливості проведення польових досліджень істотно відрізняються залежно від безпекової ситуації – від територій, розташованих у тилових районах, до зон активних бойових дій або тих, що перебувають у тимчасовій окупації. Це зумовлює перегляд методики польових робіт, посилення ролі моніторингу та використання цифрових способів фіксації матеріалу.

Важливість цього напряму підтверджується і практичним досвідом польових досліджень. Так, у 2008 р. під час навчальної (археологічної) практики здобувачі першого року навчання історичного факультету Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини під керівництвом археологів із Інституту археології НАН України дослідили поховання воїна періоду Другої світової війни, виявлене на території приватного домогосподарства. Це засвідчує потребу системного вивчення об'єктів новітнього часу в українських умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Формування археології сучасного світу пов'язане з науковими пошуками другої половини XX ст., що розгорнулися після Другої світової війни. Саме тоді посилився інтерес до вивчення недавнього минулого й сучасності, зокрема зруйнованих і покинутих об'єктів та матеріальних свідчень історії воєн XX ст.

З кінця 1970-х рр. у США відбувається поступове розширення хронологічних меж дослідницького об'єкта. Зазвичай археологи США вивчали матеріальну культуру від пам'яток культури Кловіс, а верхню межу своїх досліджень чітко не визначали. Згодом хронологічні рамки археологічної періодизації поступово розширили до пізнішого часу. У дослідницьке поле потрапляють індустріальні комплекси, військові об'єкти, міські занедбані території та місця накопичення відходів. Традиційно українські археологи протягом тривалого часу зосереджувалися на дослідженні матеріальної культури від палеоліту, а верхньою межею досліджень зазвичай вважали XVIII ст. Прикладом такої верхньої межі є дослідження козацьких пам'яток XVI–XVIII ст. Дмитром Телегіним.

Одним із перших системних прикладів археології сучасного світу стало вивчення сучасних побутових відходів. Ці дослідження були започатковані у 1973 р. в Університеті штату Аризони. Узагальнення результатів цього проєкту було оприлюднене у монографії В. Ратьє та К. Мерфі «Сміття! Археологія відходів» (2001 р.). На думку авторів, саме завдяки відходам минулих

цивілізацій археологи змогли відтворити значну частину того, що ми знаємо про дописемну історію людства [19].

Більш чітке інституційне оформлення археологія сучасного світу отримала у Великій Британії, де утвердився термін «археологія сучасного минулого». Вагоме значення для становлення археології сучасного світу мало проведення спеціалізованих наукових конференцій «Сучасна та історична археологія в теорії». Вони регулярно відбуваються у Великій Британії з 2003 р. за ініціативи британських дослідників у цій сфері [17].

Чіткішого визначення термін набув із виходом колективної монографії за редакцією В. Бухлі та Г. Лукаса «Археології сучасного минулого», у якій було окреслено методологічні засади дослідження матеріальної культури XX ст. [18].

Подальший розвиток напряму засвідчений появою узагальнюючих праць, зокрема «Оксфордського довідника з археології сучасного світу» за редакцією П. Грейвза-Брауна, Р. Гаррісона та А. Піччіні. У довіднику систематизовані підходи до археологічних досліджень сучасності та недавнього минулого, визначено проблеми функціонування нового напряму з археології [10].

Подальший розвиток археології сучасного світу простежується у колективній праці за редакцією К. Гольторфа та А. Піччіні «Археології сучасності: розкопуючи теперішнє». У виданні обґрунтовано можливість використання археологічних методів для дослідження матеріальної культури XX–XXI ст. на прикладі індустріальних об'єктів, антарктичних дослідницьких станцій, сільських та міських просторів [11].

Одним із важливих напрямів археології сучасного світу стали дослідження матеріальних проявів тоталітарних режимів, передусім утвердження тоталітарного режиму в СРСР. Йдеться, зокрема, про вивчення місць масових репресій, об'єктів системи ГУЛАГу, а також щодо формування окремого історіографічного напряму, пов'язаного з дослідженням матеріальної спадщини соціалістичних (тоталітарних) режимів. У праці В. Бухлі «Археологія соціалізму» матеріальний простір радянської доби розглянуто як інструмент формування нових соціальних відносин держави та населення [12].

У дослідженні «Археологія комунізму, або Росія у XX столітті. Реконструкція картини» Карл Шльогель, хоча й не археолог, а історик, за характерними маркерами (ознаками) періоду (чергами, комунальними квартирами, парадами, дефіцитом та іншими рисами повсякдення) виокремлює радянську цивілізацію [8].

Організацію таборів та інших місць примусового утримання цивільного населення та військовополонених досліджено у колективному виданні «Археологія інтернування» за редакцією А. Маєрса та Г. Мошенської [13]. У праці ці об'єкти XX–XXI ст. розглядаються як повноцінні археологічні об'єкти. Автори вважають, що як збережені, так і зруйновані табірні комплекси є важливим джерелом інформації й дозволяють досліджувати архітектуру та умови життя ув'язнених за допомогою писемних та археологічних джерел.

В Україні археологія сучасного світу як окремий дослідницький напрям лише розпочала формуватися. Поки що немає сталої спільноти фахівців, які постійно працюють у цьому напрямі. Такі дослідження здебільшого поодинокі або проводяться на стику різних гуманітарних наук.

Постановка завдання. Мета статті полягає в тому, щоб показати, як сформувалася археологія сучасного світу, та окреслити її основні завдання в Україні, насамперед пов'язані з вивченням руйнувань створеного людиною простору внаслідок воєнних дій.

Виклад основного матеріалу. Після 2014 р., коли відбулася тимчасова окупація Криму та розпочалися бойові дії на сході України, питання охорони культурної спадщини та збереження археологічних пам'яток набули особливої актуальності. Дослідження в цій сфері активізувалися, однак на початку військових дій вони здійснювалися не в межах термінових робіт із фіксації стану пам'яток. Багато рішень приймалися ситуативно, з огляду на масштабні загрози для збереження різноманітних видів об'єктів в умовах бойових дій. Роботу з фіксації руйнувань, документування пошкоджених об'єктів і збереження музейних колекцій часто проводили без попередньо розроблених інструкцій і не завжди за участю фахівців відповідного профілю. Усе це відбувалося в складних безпекових умовах і за обмежених ресурсів.

Окремий комплекс проблем виник на території Криму. Для української держави важливим є збереження етнокультурної самобутності кримськотатарського народу як корінного народу Криму, яка відображена, зокрема, у пам'ятках, серед яких значну частину становлять архітектурні будівлі та інші об'єкти культурної спадщини. Унаслідок тимчасової окупації українські наукові установи втратили доступ до значної частини археологічних пам'яток, музейних колекцій і об'єктів культурної спадщини, що унеможливило повноцінний науковий моніторинг їхнього стану збереження.

Стан об'єктів культурної спадщини на півострові фіксується у доповідях ЮНЕСКО 2014–2025 рр. про ситуацію в Автономній Республіці Крим. Організація переважно лише здійснює моніторинг стану збереження пам'яток, що входять до списку Світової спадщини ЮНЕСКО [1].

Росіяни на тимчасово окупованій території Криму створюють свій культурний фон. Зокрема, у 2015–2016 рр. на території заповідника «Херсонеса Таврійського» здійснювалися масштабні будівельні роботи з використанням важкої техніки, що супроводжувалося перебудовою архітектурних об'єктів, зміною ландшафту та переміщенням окремих археологічних пам'яток, а перенесення їх із первісного місця розташування призводить до втрати частини цінної інформації. Цей приклад засвідчує, як зміна тимчасового контролю над територією тоталітарною державою безпосередньо відображається на стані збереження та інтерпретації археологічної спадщини [2].

Проблеми інтерпретації історичного минулого активізувалася також у зв'язку з військовими діями на сході України. Із початком воєнних дій та тимчасової окупації частини територій актуалізувалися питання збереження історичної спадщини регіону, зокрема його козацької традиції та історичної пам'яті. Попри наявність історично засвідчених українських назв населених пунктів, адміністративно-територіальних утворень козацької доби (паланок, зимівників), численних некрополів із козацькими хрестами та родовими прізвищами, спостерігаються тенденції до зміни акцентів у представленні історичного розвитку краю. Показовим є те, що на тимчасово окупованих територіях російська адміністрація відновлює назви населених пунктів, які використовувалися в радянський період. Крім того, в освітній сфері відбуваються зміни, спрямовані на посилення ідеологічного впливу та пропаганди через систему освіти.

Із початком повномасштабної російської агресії 2022 р. руйнація культурної спадщини України набула безпрецедентного характеру. Це стосується не лише знищення різноманітних архітектурних об'єктів, зміни ландшафтів, а й втрат серед цивільного населення.

Ці процеси зафіксовані міжнародними організаціями й стали предметом дослідження, формуючи нові джерела для вивчення змін, спричинених війною.

Тому в рамках археології сучасного світу важливо досліджувати вплив повномасштабної війни на побут і повсякденне життя людей, адже це змінює їхні умови життя та може формувати нове середовище.

У цьому контексті особливого значення набувають міграційні процеси – внутрішні й зовнішні, добровільні та вимушені, – які є важливим об'єктом для досліджень археології сучасності. Будь-яке переміщення людей зумовлює зміни у структурі населення, трансформацію житлової забудови, переосмислення функції та сенсу існуючого житлового простору.

Станом на середину 2024 р. агентство ООН у справах біженців оцінювало, що близько 5,08 млн українців залишили Україну та були зареєстровані як вимушені переселенці, переважно в країнах ЄС. Істотну частину переміщених осіб становили жінки та діти, що зумовило помітні зміни статево-вікової структури населення країни. Виїзд саме цих груп за територію України позначився не лише на демографічних показниках, але й на організації повсякденного життя, освітніх і соціальних практиках в країнах, що приймали вимушених переселенців [16].

Для археології сучасного світу визначальним є матеріальний вимір цих процесів. У публічному інформаційному просторі неодноразово фіксувалися ситуації, коли громадяни України залишали місця постійного проживання з мінімальним набором особистих речей, що зумовлювало формування нових побутових маркерів вже в країнах перебування. Йдеться про масове проживання у тимчасових центрах, гуртожитках, спортивних залах, модульних містечках або орендованих квартирах, де предметне середовище формувалося переважно за рахунок гуманітарної допомоги чи стандартних наборів речей першої необхідності. Паралельно також відбувалися зміни в харчових звичках. В офіційних звітах різних громадських організацій зазначалося про труднощі адаптації до іншого клімату, типів опалення, транспортної інфраструктури, системи споживання товарів та послуг. Такі обставини призвели до втрати частини звичних речей і появи нового побутового середовища, пов'язаного з досвідом вимушеного переміщення.

Фіксуються випадки примусової паспортизації на окупованих територіях і переміщення громадян України до віддалених регіонів Російської Федерації. Це призвело до змін у структурі населення та соціальному середовищі. Окремо надходять повідомлення про незаконне вивезення дітей, зміну їхніх персональних даних і подальше влаштування в інше соціокультурне середовище. Ці процеси в сучасних історичних дослідженнях

розглядаються як частина ширших змін етнокультурного простору українців в умовах війни.

Другий тип вимушеної міграції, який у межах цього дослідження умовно виокремлюється, пов'язаний із переміщенням населення з територій активних бойових дій та зруйнованих населених пунктів до відносно безпечних тилових регіонів України. Цей процес відбувався як у формі організованої евакуації, так і шляхом самостійного виїзду громадян і суттєво вплинув на структуру населення та демографічну ситуацію в державі. Ці переміщення зумовили нерівномірний розподіл населення між регіонами, концентрацію внутрішньо переміщених осіб у відносно безпечних областях та зміну соціальної структури приймаючих громад. В окремих випадках спостерігалося різке зростання чисельності населення в невеликих містах і селищах, що створювало додаткове навантаження на місцеву інфраструктуру, освітні та медичні установи, ринок праці.

Люди, які переїжджають до інших регіонів, поступово інтегруються в інші громади, і це дає змогу дослідити, як у воєнний час змінюються їхній спосіб життя в нових умовах.

У перші тижні повномасштабного вторгнення було зафіксовано численні випадки мародерства в українських домогосподарствах на окупованих територіях – у Київській, Сумській, Чернігівській та інших областях.

У відкритих інтернет-джерелах повідомляється про некоректне використання побутових приладів, зокрема про зміну їх функціонального призначення. Також у журналістських матеріалах зазначається, що часто викрадена побутова техніка могла використовуватися як джерело електронних компонентів для виробництва військового обладнання [4].

Наведені факти вказують на різне ставлення до побутової техніки передусім в умовах війни. Для місцевого населення ці прилади були невід'ємною частиною їх повсякденного життя, а тоді як російські військові використовували її не за прямим призначенням.

Наступним важливим напрямом у межах археології сучасного світу є дослідження воєнно-фортифікаційних ландшафтів.

В українських реаліях після 2014 р., а особливо з 2022 р., такі ландшафти набули значного поширення і стали об'єктом не лише військової чи правової фіксації, а й археологічних досліджень.

До воєнно-фортифікаційних ландшафтів належать і зруйновані урбаністичні комплекси – житлова забудова міст Ізюма, Маріуполя, Попасної, Волновахи, які набули ознак фортифікаційних об'єктів для стримування російських військ.

Окрему групу становлять місця масових поховань, виявлені після деокупації територій Київщини, Харківщини, Херсонщини та інші, які потребують комплексного документування із використання археологічних методів. У цьому випадку археологічний підхід полягає у фіксації шарів і об'єктів, нанесенні на карту траншей, ям, вивчення різноманітних предметів із бойових позицій.

У цьому контексті воєнні ландшафти України постають не лише як свідчення сучасного збройного протистояння, а й як майбутній об'єкт археологічного осмислення, що поєднує методи польової археології, геоінформаційного аналізу та фіксації матеріальних залишків новітнього часу.

Тематика археології сучасного світу охоплює дослідження повсякденного життя людини у XX–XXI ст. і у мирний період. У полі зору дослідників перебувають житлові будинки й подвір'я, господарські споруди, присадибні ділянки, міські квартали, дворові простори, гаражі, комори, підсобні приміщення – тобто весь комплекс простору щоденного життя населення як у сільському, так і в міському середовищі.

Окремий інтерес становлять об'єкти сучасної транспортної та прикордонної інфраструктури, модульні містечка для переселенців, занедбані або перепрофільовані споруди. Такі об'єкти розглядаються як матеріальні комплекси новітнього часу, що відображають процеси мобільності населення, зміну функціонального призначення територій, адаптацію до кризових умов та вплив глобальних соціально-економічних трансформацій на просторову організацію життя людей.

Важливим напрямом досліджень є вивчення випадків примусового утримання людей і порушення їхніх прав.

Після звільнення Київської, частково Харківської та Херсонської областей було виявлено місця масового незаконного утримання цивільного населення – зокрема, у підвальних приміщеннях, адміністративних будівлях, навчальних закладах. Прикладом є с. Ягідне на Чернігівщині, де мешканців тривалий час утримували у шкільному підвалі [3].

У відкритих джерелах та звітах міжнародних організацій згадуються об'єкти утримання військовополонених і цивільних осіб як на території Російської Федерації, так і на тимчасово окупованих територіях України. Найбільш резонансним став випадок на одному з об'єктів поблизу населеного пункту Оленівка в

Донецькій області, де 29 липня 2022 р. загинули українські військовополонені. Обставини події та умови утримання стали предметом міжнародного обговорення й подальшого документування злочину [9].

З позицій археології сучасного світу такі місця потребують дослідження стану будівель та предметів побуту, що залишилися, адже це допомагає відтворити умови проживання військовополонених та організацію їхнього простору. Наукове осмислення цих об'єктів передбачає поєднання археологічних методів із антропологічними та судово-медичними дослідженнями.

Ще одним викликом, що демонструє ставлення тоталітарної моделі управління до людського життя та культурної спадщини, став підрив Каховської гідроелектростанції в червні 2023 р., який спричинив затоплення значних територій, руйнування населених пунктів і загибель людей та тварин. Подія мала масштабні наслідки не лише гуманітарного, а й культурно-ландшафтного та екологічного характеру. У Новій Каховці пошкоджено низку архітектурних об'єктів, серед яких комплекс «кам'яних вишиванок» та інші пам'ятки на прилеглих територіях.

Після сходження води відкрився значний масив територій колишнього дна Каховського водосховища, що дало можливість фіксувати археологічні об'єкти, пов'язані з історією українського козацтва та функціонуванням Січей. Дослідники, зокрема запорізькі археологи, розпочали обстеження нововиявлених ділянок, де зафіксовано залишки поселень, господарських об'єктів та елементів історичного ландшафту, що тривалий час перебували під водою. Варто зазначити, що спорудження водосховища у середині XX ст. також призвело до затоплення значних територій і пам'яток, що свідчить про тривалу історію радикальних трансформацій цього регіону [7].

У межах археології сучасного світу підрив гідротехнічної споруди розглядається як приклад воєнного впливу на природний та культурний ландшафт. Йдеться про зміну берегової лінії, ерозійні процеси, руйнування культурного шару, переміщення артефактів та формування нових стратиграфічних розрізів.

Станом на кінець 2025 р. військові дії завдали значних пошкоджень не лише пам'яткам культурної спадщини, а й широкому спектру об'єктів цивільної забудови. За оцінками фахівців Світового банку, пошкоджено або зруйновано близько 13 % загального житлового фонду України – це понад 2,5 млн домогосподарств [14].

Також окремі оцінки міжнародних інституцій вказують, що загалом по країні за час повномасштабного вторгнення було пошкоджено або знищено понад 236000 житлових будівель та споруд, включно з приватними будинками й багатоквартирними об'єктами [15].

Ці дані підкреслюють, що війна суттєво трансформувала публічний та особистий простір не лише через втрати об'єктів матеріальної культурної спадщини, а й через масштабне руйнування житлового середовища та інфраструктури.

Показовим прикладом комплексного впливу війни на культурний і міський ландшафт є Маріуполь. Під час бойових дій 2022 р. місто зазнало масштабних руйнувань житлової забудови, транспортної інфраструктури та промислових об'єктів, зокрема металургійного комбінату «Азовсталь», портових споруд і залізничного вузла. Значна частина історичного центру була пошкоджена або знищено, що змінило просторову структуру міста та характер використання його територій.

Значних збитків зазнала й матеріальна культурна спадщина. У відкритих джерелах повідомлялося про зруйнування будівель Маріупольського драматичного театру, краєзнавчого музею, художнього музею імені А. Куїнджі, а також про переміщення частини музейних фондів. У межах регіону зазнали впливу й археологічні об'єкти, пов'язані з давньою історією Приазов'я – території, де відомі пам'ятки доби бронзи, скіфського часу та середньовіччя. зміна функціонального призначення територій, фортифікаційні роботи та інфраструктурні перебудови створюють додаткові ризики для збереження культурного шару таких пам'яток [6].

Для порівняння, подібні процеси внаслідок обстрілів російських військових фіксуються й в інших областях: у Харкові пошкоджено значну кількість пам'яток архітектури XIX–XX ст.; у Чернігові руйнувань зазнали історичні будівлі центральної частини міста; в Одесі постраждали об'єкти, внесені до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. У сукупності ці приклади свідчать про те, що воєнні дії впливають як на сучасну інфраструктуру, так і на багатошаровий історико-культурний простір міст.

Археологію сучасного світу нерідко пов'язують із дослідженням зруйнованого та покинутого простору як особливого типу культурного середовища. У цьому сенсі показовими є території Донецької області, де сформувалися цілі зони виведеного з експлуатації житлового й промислового простору – квартали без постійного

населення, з пошкодженими комунікаціями, перерваними транспортними зв'язками та частково демонтованою інфраструктурою.

Такі території становлять специфічний об'єкт дослідження, оскільки фіксують процес переходу від функціонуючого міського чи сільського середовища до стану тимчасової або тривалої консервації. Йдеться не лише про руйнування будівель, а й про зміни у використанні простору: адаптацію цивільних споруд до захисних функцій, створення тимчасових укриттів, накопичення залишків побутових речей у покинутих оселях.

Доступ до таких локацій часто обмежений через безпекові чинники, що зумовлює використання дистанційних способів фіксації та поетапного обстеження. У межах археології сучасності ці зони розглядаються як матеріальні свідчення різкої зміни ритму життя територій і як приклад формування нового типу ландшафту, що поєднує елементи урбаністичної руїни, тимчасової адаптації та поступової трансформації простору.

Одним із важливих завдань археології сучасного світу є системний збір, наукова обробка та збереження матеріальних свідчень руйнувань, спричинених бойовими діями та іншими наслідками збройного конфлікту. Це стосується не лише окремих фрагментів пошкоджених пам'яток архітектури чи частин інтер'єру, а й цілісних комплексів матеріальної культурної спадщини – незалежно від того, чи вони мають статус національного чи місцевого значення.

У цьому процесі важливо не лише зафіксувати факт руйнування, а й забезпечити фаховий відбір і збереження фрагментів, що мають історико-культурну цінність. Вивезення уламків зруйнованих будівель без проведення попередньої експертизи може призвести до втрати стратиграфічної інформації та контексту. Тому археологія сучасного світу передбачає взаємодію археологів, реставраторів, архітекторів і фахівців з охорони матеріальної культурної спадщини.

Особливе значення набувають цифрові методи фіксації. Фотограмметрія, лазерне 3D-сканування, аерофотозйомка та створення цифрових моделей дозволяють зафіксувати стан об'єкта до подальших змін або розбирання. Такі технології вже застосовуються для документування пошкоджених пам'яток архітектури в різних регіонах України, що створює цифровий архів їхнього стану. Цифрові моделі виконують не лише дослідницьку функцію, а й можуть бути використані під час реставраційних робіт, експозиційної діяльності та в освітніх проєктах.

Одним із показових прикладів є український проєкт Scan UA, фахівці якого здійснюють фотографічну фіксацію та 3D-сканування зруйнованих споруд у прифронтових і деокупованих містах – зокрема в Чернігові, Ірпені, Бучі, Гостомелі, Макарові та Бородянці. За допомогою аерофотозйомки з використанням дронів та наземної фотограмметрії створюються детальні тривимірні моделі будівель, що були повністю знищені або серйозно пошкоджені під час бойових дій. Такі цифрові копії зберігаються як джерельна база для наукового аналізу, фіксації масштабу руйнувань, меморіалізації втрат і можуть використовуватися у подальших реставраційних або реконструкційних проєктах [5].

Висновки. В українських умовах археологія сучасного світу стала важливим напрямом у вивченні новітньої історії. У загальнотеоретичному плані вона охоплює соціальні, культурні та інші зміни в суспільстві на рубежі XX–XXI ст. Нині в Україні центральною проблемою цього напряму є вплив воєнних дій на матеріальний простір держави та стан збереження культурної спадщини.

Масштабні руйнування житлових будинків, інфраструктури, сакральних споруд і археологічних пам'яток, а також втрати та незаконне переміщення музейних колекцій змусили науковців системно фіксувати ці зміни. Йдеться не лише про фіксацію втрат об'єктів, які постраждали або можуть постраждати від війни, а й про створення їхніх цифрових копій за допомогою фотограмметрії, 3D-сканування та електронних архівів. Саме така фіксація формує джерельну базу для подальших рішень щодо консервації, реставрації або відбудови пошкоджених об'єктів.

Український досвід показує, що археологія сучасності – це не лише фіксація руйнувань, а й дослідження того, як військові дії змінюють не лише простір навколо, а й внутрішній світ людини.

Перспективи досліджень у цій сфері пов'язані насамперед із розробленням чітких підходів до відновлення пам'яток, які постраждали в ході бойових дій. Це особливо важливо, адже в Україні досі немає дієвої державної програми для збереження та популяризації об'єктів археологічної спадщини. Саме ці аспекти окреслюють перспективи подальших досліджень у цьому напрямі.

Список літератури:

1. Глянько К. ЮНЕСКО не проявляє до кримських пам'яток в окупації жодного інтересу – юристка. Суспільне Крим. URL: https://suspilne.media/crimea/551499-unesko-ne-proavlae-do-krimskih-pamatok-v-okupacii-zodnogo-interesu-uristka/ (дата звернення: 20.02.2026).

2. Заблоцька О. Росіяни пошкодили Херсонес Таврійський, звівши на його території новобуд. Суспільне культура. URL: https://suspilne.media/culture/777253-rosiani-povnistu-znisili-hersones-tavrijskij-na-jogo-misci-zveli-novobud/ (дата звернення: 22.02.2026).

3. Опанасенко О. Ягідне: річниця визволення села, де росіяни тримали 350 заручників (фото). Главком. URL: https://glavcom.ua/country/incidents/jahidne-richnitsja-vizvolennja-sela-de-rosijani-trimali-150-zaruchnikiv-foto-918431.html (дата звернення: 22.02.2026).

4. Пральна машина – «наріжний камінь» російсько-української війни. АрміяInform. URL: https://armyinform.com.ua/2022/12/06/pralna-mashyna-narizhnyj-kamin-rosijsko-ukrayinskoyi-vijny/ (дата звернення: 21.02.2026).

5. Рекун О. Пам'ять про наслідки війни у 3D: архітектор робить об'ємні моделі зруйнованих пам'яток Чернігова. Суспільне новини. URL: https://suspilne.media/248486-pamat-pro-naslidki-vijni-u-3d-arhitektor-robit-obemni-modeli-zrujnovanih-pamatok-cernigova/ (дата звернення: 22.02.2026).

6. Степура А. Архітектурні втрати Маріуполя: пам'ятники, які знищили росіяни. Суспільне Донбас. URL: https://suspilne.media/donbas/362554-arhitekturni-vtrati-mariupola-pamatniki-aki-znisili-rosiani/ (дата звернення: 22.02.2026).

7. Фещенко А. Археологи знаходять унікальні артефакти на дні Каховського водосховища (фото). Главком. URL: https://glavcom.ua/country/culture/artefakti-na-dni-kakhovskoho-vodoskhovishcha-937347.html (дата звернення: 22.02.2026).

8. Шльогель К. Археологія комунізму, або Росія у XX столітті. Реконструкція картини. Київ: Дух і Літера. 2018. 120 с.

9. Що змінилося у другу річницю трагедії в Оленівці? Центр протидії дезінформації, 2024. URL: https://cpd.gov.ua/articles/shho-zminylosya-u-drugu-richnyczyu-tragediyi-v-olenivczi/ (дата звернення: 22.02.2026).

10. Graves-Brown P., Harrison R., Piccini A. The Oxford Handbook of the Archaeology of the Contemporary World. Oxford : Oxford University Press, 2013. 852 p.

11. Holtorf C., Piccini A. Contemporary Archaeologies: Excavating Now. 2nd ed. Frankfurt am Main ; Berlin ; Bern ; Bruxelles ; New York ; Oxford ; Wien : Peter Lang GmbH, 2011. 224 p.

12. Buchli V. An Archaeology of Socialism. London ; Oxford : Berg, 1999. 240 p.

13. Myers A., Moshenska G. Archaeologies of Internment. New York : Springer Science & Business Media, 2011. 313 p.

14. Updated Ukraine Recovery and Reconstruction Needs Assessment Released. Enlargement and Eastern Neighbourhood – European Union. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/news/updated-ukraine-recovery-and-reconstruction-needs-assessment-released-2025-02-25_en?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 22.02.2026).

15. BDO in Ukraine on the current situation in Ukraine: A Comprehensive Overview of Security, Recovery, and Economic Outlook (September 2025). European Business Association. URL: https://eba.com.ua/en/bdo-v-ukrayini-pro-potochnu-sytuatsiyu-v-ukrayini-kompleksnyj-oglyad-bezpeky-vidnovlennya-ta-ekonomichnyh-perspektyv-veresen-2025-roku/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 22.02.2026).

16. Ukrainian refugees in Europe: a life in limbo. SWI swissinfo.ch. URL: https://www.swissinfo.ch/eng/foreign-affairs/ukrainian-refugees-in-europe-three-years-onandalife-in-limbo/88921245?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 22.02.2026).

17. Contemporary and Historical Archaeology in Theory. The CHAT. URL: https://chat-arch.org/

18. Buchli V., Lucas G. Archaeologies of the Contemporary Past. London : Routledge, 2001. 206 p.

19. Rathje, W. L., Murphy C. Rubbish!: The Archaeology of Garbage. Tucson (AZ) : University of Arizona Press, 2001. 263 c.

Biliaieva S.O., Kutsenko S.Yu. ARCHAEOLOGY OF THE CONTEMPORARY WORLD IN UKRAINE: MATERIAL TRANSFORMATIONS OF THE RECENT PERIOD AND THEIR STUDY

The article examines the emergence of the archaeology of the contemporary world as a branch of archaeological scholarship focused on the study of material phenomena of the twentieth and twenty-first centuries and on the application of archaeological approaches to the analysis of processes in recent history. It outlines the preconditions for the development of this field within international academic traditions and defines its research scope and principal thematic directions. The study demonstrates that the archaeology of

the contemporary world encompasses material complexes of the recent period, transformed urban and rural areas, industrial and infrastructural facilities, sites affected by military events, as well as other manifestations of material culture arising from social and political change.

The paper emphasizes that the archaeology of the contemporary world expands the traditional methodological toolkit of archaeology. It combines field surveys, documentation of objects in their current condition, and analysis of settlement planning structures, buildings, and engineering infrastructure with methods of photographic recording, cartography, geoinformation analysis, photogrammetry, and 3D modeling. This approach makes it possible to work not only with sites that have lost their original function but also with those that continue to exist within the contemporary environment, tracing changes in their physical condition, functions, and spatial context.

The article analyzes the consequences of military actions for archaeological sites of various periods, historic urban fabric, sacred buildings, infrastructure facilities, and the cultural landscape. It considers the problem of Ukrainian research institutions losing the ability to conduct full-scale monitoring of monuments in temporarily occupied territories, particularly in Crimea, as well as changes in the practices of use and interpretation of cultural heritage objects.

The study also highlights the formation of new war landscapes, the emergence of mass burial sites, detention facilities, and other material evidence of the ongoing conflict. It analyzes the impact of internal and external migration on settlement patterns and the transformation of everyday environments. It is emphasized that these phenomena generate a new body of sources for the archaeological study of the recent period.

The necessity of systematic documentation of changes in material space through the use of digital technologies – photogrammetry, laser 3D scanning, and the creation of electronic registers and databases – is substantiated. The article underscores that documenting sites in their current condition is important not only for scholarly analysis but also for future restoration, conservation, and reconstruction efforts.

Keywords: archaeology of the contemporary world, archaeological heritage, cultural landscape, war landscapes, material complexes of the twentieth and twenty-first centuries, digital documentation, migration processes.

Дата першого надходження статті до видання: 01.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 94(32):11
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.35

Савчук В.С.
https://orcid.org/0000-0002-6324-7567
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

ОСОБЛИВОСТІ ВИВІТРЮВАННЯ НА ПЛАТО ГІЗА: ОЦІНКА ГІПОТЕЗИ Р. ШОХА ЩОДО ВІКУ ВЕЛИКОГО СФІНКСА

У статті проведено аналіз особливостей скульптури Великого Сфінкса, який належить до поховального комплексу фараона 4 династії, Хафре. Мета дослідження полягає в тому, щоб наново зважити аргументи на користь того, що Великий Сфінкс насправді значно старший, ніж зазвичай вважається. Джерелами дослідження послужили результати розкопок, звіти про реставраційні роботи та описи О. Маріетта, В.-М.-Ф. Петрі, У. Хьольшера, С. Хассана, З. Хавасса, К. Гаурі та М. Ленера. Великий Сфінкс, якого єгиптологи відносять до 4 династії, був висічений з монолітної вапнякової скелі на плато Гіза. Він можливо є першою мегалітичною скульптурою, створеною на території Стародавнього Єгипту. Спостереження за особливостями вивітрювання тіла моноліту та стінок навколишнього рову в кінці 20 століття надали підстави геологу Р. Шоху та альтернативному єгиптологу Е. Весту припустити, що мегалітична скульптура на кілька тисяч років старша, ніж зазвичай вважається. Їх гіпотеза ґрунтувалася на деяких особливостях вивітрювання вапняку на плато Гіза, припущенні про двоетапне будівництво храму Сфінкса та долинного храму Хафре, сейсмічних дослідженнях рову Сфінкса, а також на припущенні про те, що найдавніші реставрації Сфінкса відносяться до Давнього царства. Аргументи Р. Шоха та Е. Веста наново розглядаються у цій статті у світлі деяких нових даних, здобутих протягом двох десятиліть розкопок на плато Гіза, які були проведені єгипетською Вищою Радою старожитностей та Археологічною польовою школою AERA. Сукупність розглянутих аргументів не дозволяє хронологічно виділити Великого Сфінкса, його рів або храм Сфінкса з інших будівель, що становлять поховальний комплекс Хафре. Таким чином, цю мегалітичну скульптуру необхідно датувати періодом правління цього фараона, тобто загальноприйнятими датами другої половини 4 династії.

Ключові слова: *Великий Сфінкс, водна ерозія, храм Сфінкса, похоронний комплекс Хафре, датування, «до династичний» Сфінкс.*

Постановка проблеми. Великий Сфінкс (далі Сфінкс) розташований в пірамідному комплексі Гіза, який поряд з іншими прилеглими пірамідними комплексами, розкиданими на тридцятикілометровій смузі західного берега Нілу поблизу сучасного Каїра, входить в Мемфітський некрополь – найбільший некрополь Давнього царства. Пірамідний комплекс Гізи включає похоронні комплекси трьох фараонів 4 династії: Хуфу, Хафре і Менкауре, і супутні їм поля гробниць. Таке масштабне будівництво вимагало розвиненої інфраструктури та логістики, тому неподалік є «місто будівельників», кілька каменоломень та «басейн Хуфу» для доставки вантажів водним шляхом [22, 204–207, 224–225].

Сфінкс висічений з вапнякової основи формації Мокаттам і розташований у нижній частині схилу вапнякового пагорба приблизно на рівних відстанях від пірамід Хуфу та Хафре. Скульптура є зображенням левиного тіла з людською головою в головному уборі *немес*. Тіло Сфінкса було створено шляхом видалення матеріалу навколо статуї, так що по периметру утворився рів, а голова – вірогідно з вапняку, що залишився в цьому місці після видобутку каменю робітниками Хуфу (тоді голова Сфінкса задає початковий рівень породи схилу плато; існують також версії, що верхню частину монумента було створено із ізольованого карстового пагорба [7, с. 367–377]. або ярданга [8, p. 16–121]). Скульптура розташована обличчям на схід, та її тіло – вирівняно у напрямку схід-захід. Блоки вапняку, витягнуті з кар'єру Сфінкса, були використані на будівництво так званого храму Сфінкса, розташованого безпосередньо на схід від самого Сфінкса (перед лапами скульптури), і долинного храму Хафре, розташованого на південь від храму Сфінкса.

© Савчук В.С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Сучасні єгиптологи вважають, що скульптура зображує фараона 4 династії: або Хуфу [36, с. 75], або одного з його синів – Хафре [30; 13, с. 88; 20, p. 405] або Джедефре [6]. М. Ленер припускає, що роботи з висікання монументальної скульптури могли розпочатися за часів Хуфу і продовжитися за часів Хафре [24, с. 2]. Єгиптологи не сумніваються щодо віку Сфінкса, але існують сумніви, які походять від вчених з інших галузей знань та від дослідників з альтернативною точкою зору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На жаль, жодних свідчень, сучасних висіченню скульптури Сфінкса, досі не виявлено. Задокументовано реставраційні роботи над тілом монумента під час 18 та 26 династій (див. нижче). Відомо також про розкопки, проведені навколо Сфінкса 160 р.н.е. за наказом римського імператора Марка Аврелія. Джерельна база дослідження представлена результатами розкопок, реставрацій та їх описами, проведених за останні два століття. На початку 19 ст. розкопками Сфінкса займався Дж. Кавілья [17]. У другій половині 19 ст. до цих робіт тричі повертався О. Маріетт [25]. Наступним ученим, який ретельно досліджував некрополь Гізи в 1880-х рр., був британський єгиптолог В.-М.-Ф. Пітрі [26]. У першій половині 20 ст. роботи біля Сфінксу проводили Гельшер [18], Е. Бараіз та С. Хассан [13]. Серію спорадичних реставраційних робіт провів відділ реставрації Єгипетської організації старожитностей у 1955, 1977, 1979 та 1982–1987 роках [15; 9, с. 35–47; 10; 11, с. 24–43].

З кінця останнього десятиліття 20 ст. вік Сфінкса кілька разів ставився під сумнів ентузіастами інших галузей знання, зокрема геологами, інженерами та ін. Одне з таких досліджень було проведено в 90-і роки минулого століття геологом Р. Шохом та альтернативним єгиптологом Дж. Вестом [36]. Його результати та їх аргументація становлять предмет нашого дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз аргументів на користь того, що Великий Сфінкс насправді значно старший ніж зазвичай вважається. Для цього пропонується розв'язати низку завдань – дослідити особливості вивітрювання скульптури Сфінкса та рову біля нього; коротко проаналізувати послідовність робот з реставрації скульптури; перевірити обґрунтованість гіпотези про двоетапне будівництво храму Сфінкса та долинного храму Хафре.

Чи можуть аргументи, побудовані на геологічних даних, спричинити переоцінку віку цієї монументальної скульптури? Їх обґрунтованість на користь набагато вищого її віку пропонується оцінити в цій статті на прикладі стислого аналізу геологічного дослідження плато Гіза, тіла самого монумента, та сейсмогеофізичного дослідження рову навколо Сфінкса, проведеного в 90-ті роки минулого століття геологом Р. Шохом та альтернативним єгиптологом Дж. Вестом.

Виклад основного матеріалу. Згадки Сфінкса, датовані Давнім царством, ще не виявлено, тому ми не знаємо, як його називали у цей період. Під час Нового царства на стелі Тутмоса IV Сфінкс називається Hr-m-Ax.t (*Хор-эм-ахет*), що в перекладі означає Хор-Загоризонття (*ахет* – це місце під східним горизонтом, там, де народжуються і сходять зірки та Сонце).

Сфінкс піддавався як древнім реставраціям, так і нещодавнім реставраціям через погіршення стану пам'ятника, пов'язаного з впливом на вапняк техногенних викидів. Перше достовірне свідчення реставрації скульптури походить з 18 династії (стела Сфінкса або стела Сновидінь, встановлена Тутмосом IV) [29, с. 37]; також відомі роботи 26 династії (Інвентарна стела або стела «Дочки Хуфу») [39, с. 182] та Греко-римського періодів (стела Бусіріса [4, с. 381–385]). Наприкінці першої чверті 20 ст. монумент ремонтував Е. Бараїз (1926–1934 рр.) [20, с. 3, с. 43–78], а в другій половині 20 ст. – Організація Єгипетських старожитностей (1955–1987 рр.) [15, с. 28–30; 20, с. 90–93].

Реставрації зазнали як тіло Сфінкса, так і стіни рову навколо нього. Дослідження Р. Шоха вказують на зміну форми рову в Династичну епоху. У задній частині тіла монумента існує значний розлом [19, с. 16], який зараз відремонтовано. Цей розлом пошкодив не лише скульптуру, він простежується і на південній стіні рову.

В 1990 році альтернативний єгиптолог Дж. Вест і геолог Р. Шох здійснили подорож на плато Гіза і через два роки останній опублікував свої оцінки віку Сфінкса і відповідні аргументи [35, с. 53–67]. Спочатку він припустив, що скульптура була створена в 5000-7000 рр. до н. е., проте пізніше збільшив її вік (до 9700 до н.е.), зіставивши монумент із втраченою цивілізацією Атлантиди.

Аргументи Р. Шоха, на користь значного збільшення віку Сфінкса, можна поділити на чотири основні категорії:

1. *Особливості вивітрювання на плато Гіза*. Автор припускає, що найдавнішим переважним типом вивітрювання на плато Гіза є вивітрювання, викликане опадами; він заявляє, що цей тип

виявлено лише на найдавніших спорудах (таких як тіло Сфінкса та стіни його рову), і що цей тип міг залишити суттєві сліди лише до встановлення сучасного кліматичного режиму пустелі Сахара (див. нижче). Також він звертає увагу на те, що сліди вивітрювання, спричиненого опадами, не спостерігаються ні на сучасних Сфінксу спорудах плато Гіза, ні на спорудах 1–2 династій на плато Саккари [35, с. 53–67; 21, с. 40–42].

2. *Двоетапне будівництво храму Сфінкса та долинного храму Хафре*. Р. Шох звертає увагу, що ядро храму Сфінкса і, ймовірно, ядро долинного храму Хафре побудоване з величезних вапнякових блоків, взятих із рову, висіченого навколо скульптури, і тому ці храми є такими ж давніми. За його версією стародавні єгиптяни облицювали вапнякові ядра храмів гранітним облицюванням за часів Хафре. При цьому він повідомляє, що за його спостереженнями блоки в обох храмах зазнали значного вивітрювання до встановлення облицювання, що можливо лише при тривалій експозиції необлицьованих стін і відповідно значно давнішому, ніж датування 4 династії, віку вапнякових ядер храмів [35, с. 42–44].

3. *Стародавні реставрації тіла скульптури*. Відомо, що тіло скульптури неодноразово зазнавало реставраційних робіт, у тому числі в давні часи [20, с. 32–93]. Р. Шох вказує, що найраніші реставрації були виконані з використанням технік обробки каменю епохи Давнього царства, і робить висновок, що якщо Сфінкс потребував ремонту вже в цей час, то він має значно суттєвіший вік.

4. *Сейсмічні дослідження рову Сфінкса*. Сейсмогеофізичні дослідження рову Сфінкса, виконані Р. Шохом та Т. Добецькі [5, p. 527–544], вказали на нерівномірність вивітрювання його підземних шарів, що свідчить про те, що рів не було вирубано одночасно. Так із задньої сторони монумента вапняк під поверхнею вивітрений на глибину до 1,2 м., тоді як із трьох інших сторін глибина вивітрювання становить 1,8–2,5 м. Ґрунтуючись на цих даних автор припускає, що спочатку скульптура була висічена з трьох сторін. На наступному етапі будівництва значно пізніше (імовірно за правління Хафре) була вирізана задня частина монумента. Таким чином, враховуючи виявлену майже дворазову різницю глибини підповерхневого вивітрювання різних частин рову, автор пропонує двократну різницю віку відповідних робіт (4,5 тис. та 9 тис. років, що відповідає приблизно 2500 р. до н.е. та 7000 р. до н. е.).

Для того, щоб проаналізувати наведені вище аргументи, потрібно звернути увагу на деякі особливості будови Мокаттамської височини в районі плато Гіза і на типи вивітрювання, що спостерігаються там.

Як згадувалося, плато належить геологічної формації Мокаттам, складеної пластами нумулітового вапняку і сформованої під час еоцену. У районі Гізехського некрополя пласти вапняку розрізняються за складом, що дає можливість виділити три основні складові шари, які позначаються в геологічній та археологічній літературі як шари з назвами Member I, Member II та Member III (перелік знизу вгору [2, с. 347–368]; у деяких інших роботах шари називаються Rosetau Member, Setepet Member и Akhet Member відповідно [11, p. 24–43]). Переважна частина скульптури складається з вапняку двох останніх шарів: практично все тіло Сфінкса створено з породи Member II, яка є м'яким вапняком, тоді як його голова та нижня частина основи складена твердим, т. з. «масивним» вапняком шару Member III, який у некрополі зустрічається лише у двох місцях [20, с. 16–17]. Ще однією відмінною особливістю місцевих вапняків є підвищений вміст у них заліза, що обумовлює жовтий колір каменю, а також є причиною утворення товстої кірки пустельної засмаги темно-коричневого кольору.

На плато Гіза та в прилеглих районах можна спостерігати чотири типи вивітрювання вапняку: а) вивітрювання, викликане опадами; б) вивітрювання, викликане вітром та піском; в) вивітрювання, викликане кристалізацією солей біля поверхні породи; г) вивітрювання, викликане перекристалізацією мінералів (переважно кальциту) у породі.

Вітро-піщана ерозія обумовлена впливом на об'єкти частинок піску, що переноситься вітром, і проявляється у вигляді субгоризонтальних смуг. Цьому типу вивітрювання найбільш схильні об'єкти, що знаходяться біля поверхні пустелі, де сила впливу піщаних бур максимальна. Сліди вітро-піщаного вивітрювання на плато Гіза виявляються повсюдно, особливо постраждали від нього будівлі та вертикальні оголення, що включають вапняк типу Member II: стіни рову на захід від піраміди Хафре, блоки пірамідного храму Менкауре, пагорб піраміди Хенткавес, тіло Сфінкса, тощо.

Водна ерозія обумовлена впливом води, що рухається під дією сили тяжіння, тому вона проявляється у вигляді субвертикальних слідів. Цьому типу вивітрювання найбільше схильні об'єкти, що знаходяться на шляху води в місцях перепаду висот (наприклад, бічні стінки кар'єрів, шахт

тощо) або вертикальні оголення за умови тривалої експозиції. Сліди водної ерозії на плато Гіза рідкісні: це південна та західна стінки рову Сфінкса, тіло самого Сфінкса в задній верхній частині, обидва схилу прецесійної дороги Хафре, пагорб піраміди Хенткавес.

Вивітрювання через кристалізацію відбувається в результаті утворення кристалів солі, які перенесені ґрунтовими водами до поверхні каменю. Цей механізм спостерігається в багатьох місцях плато Гіза і особливо сильний там, де ґрунтові води підходять найближче до поверхні (підземні споруди, стінки шахт тощо).

Вивітрювання через перекристалізацію кальциту відбувається в результаті конденсації води на холодних поверхнях штучних печер з подальшою її випаровуванням при підвищенні температури. Це найменш значна складова вивітрювання на плато Гіза. Вона спостерігається лише в дуже обмеженій кількості штучних споруд, наприклад, таких як гробниці на північ від Сфінкса на східній околиці плато.

Сліди вивітрювання різних типів можуть перекривати один одного, тому в деяких випадках різні типи досить складно впевнено розрізнити.

Розглянемо тепер аргументи Р. Шоха детальніше.

Особливості вивітрювання на плато Гіза

Основним аргументом, на якому базуються оцінки Р. Шоха є наявність слідів водної ерозії на стінках рову і тілі Сфінкса. Це на думку автора свідчить на користь створення монумента в епоху вологого клімату – тобто до 5000 р. до н.е., оскільки посушливий клімат сучасного типу встановився в Єгипті близько 2350–2200 рр. до н. е. [3, с. 124–133] і за три сторіччя (від 2500 р. до н.е. – загальноприйнятних дат царювання Хафре) монумент не встиг би отримати таких значних ушкоджень від опадів.

Сліди водної ерозії на вертикальних площинах можуть з'явитися або від впливу опадів при тривалій експозиції, або при стіканні великого об'єму води (що має на увазі велику площу стоку). Ці два випадки треба розрізняти. Так, пагорб піраміди Хенткавес може вважатися прикладом першого випадку, а дренажний канал уздовж процесійної дороги Хафре, що відкривається в рів Сфінкса в його південно-західному кутку, є прикладом другого випадку [23, p. 15].

Цікавою особливістю слідів передбачуваної водної ерозії на стінах рову Сфінкса є їхній нерівномірний розподіл на південній стіні [32, p. 3–4]. Цю стіну можна умовно розділити на дві частини, які розділяються великим древнім розломом: це той самий розлом, який пройшов через задню частину тулуба Сфінкса. Примітно, що незважаючи на ідентичний склад матеріалу південної стіни рову (практично повністю складається з підшарів Member II), частина її, розташована на захід від великого розлому має численні тріщини та ерозійні округлення, тоді як стіна на схід від розлому має значно меншу кількість пошкоджень, які, до того ж, мають тенденцію до зменшення у бік сходу і практично повністю відсутні на стіні в безпосередній близькості від храму Сфінкса. Можна було б очікувати, що ідентичні підшари Member II південної стіни повинні бути однаково пошкоджені опадами, але це не відповідає дійсності.

Другою цікавою особливістю є вертикальна локалізація слідів передбачуваної водної ерозії на західній частині південної стіни: вони розташовуються приблизно рівномірно зверху до низу, доходячи до основи рову. Така вертикальна рівномірність могла б спостерігатися тільки в тому випадку, якби рів весь час свого існування був би вільний від піску і таким чином доступний для опадів, але достовірно відомо, що Тутмос IV розкопував його (вважається, що рів був засипаний з початку Першого перехідного періоду, коли некрополь Гізи був покинутий, до повернення інтересу до нього в Новому царстві).

Наведені вище спостереження залишають сумніви в правильності інтерпретації слідів руйнування стінок рову як слідів виключно водної ерозії. Тріщинуватість вапняку шару Member II у певних локалізаціях може бути обумовлена умовами його формування. Треба зазначити, що на даний момент будь-які впевнені висновки про причини явища зробити складно.

Двоетапне будівництво храму Сфінкса та долинного храму Хафре

Встановлено, що ядро храму Сфінкса побудовано з мегалітичних вапнякових блоків, взятих із кар'єру Сфінкса, оскільки вони виявляють шаруватість, ідентичну з матеріалом стін кар'єру [19, с. 14; 24, с. 2] (потрібно також звернути особливу увагу на той факт, що в долинному храмі Хафре використані блоки шару Member III, тоді як для спорудження храму Сфінкса використано переважно блоки глибшого шару Member II, і це однозначно задає послідовність спорудження цих двох храмів [19, с. 4–6]). Значно підвищивши вік Сфінкса і враховуючи, що монумент, відповідний кар'єр і храм мали з'явитися одночасно, Р. Шох змушений збільшити вік храму Сфінкса, припустивши дві стадії його будівництва. Для надання

правдоподібності цієї конструкції автор заявляє про наявність слідів значного вивітрювання вапняку та «підгонки» гранітних блоків під нерівності пошкоджених стін [21, с. 42–44; 35].

Такий процес є не більше ніж фантазією автора, тому що він суперечить логіці роботи з каменем, відповідно до якої при облицюванні м'якіший камінь підганяється під форму більш твердого, але не навпаки. Справді, приклад подібного підходу, застосованого стародавніми єгиптянами, можна побачити в конструкції інших об'єктів плато Гіза, зокрема в піраміді Хафра, де вапнякова основа була підігнана під різну товщину гранітного облицювання першого ряду блоків. Таким чином, якби будівельники 4 династії облицювали гранітом древнє вапнякове ядро храму, вони б підрізали поверхні вапнякових стін, знищивши сліди передбачуваного вивітрювання. У деяких же місцях вапняк внутрішніх стін міг отримати пошкодження від вивітрювання вже після Давнього царства, коли він втратив захисне облицювання (якщо ж автор має на увазі пошкодження зовнішніх стін, то їхнє вітро-піщане вивітрювання має місце через те, що вони, на відміну від внутрішніх, ніколи не були облицьовані [24, с. 6]).

Стародавні реставрації тіла скульптури

Припущення Р. Шоха про те, що найдавніші реставрації Сфінкса відносяться до Давнього царства, базуються на наявності двох шарів реставраційної кладки в деяких місцях тіла Сфінкса: більших (до 1 м) внутрішніх блоків різної форми та зовнішнього шару дрібних цеглин [19, p. 5]. М. Ленер припустив, що деякі крупні блоки були додані в результаті ремонту великого розлому, що перетинає задню частину монумента, і вони були частиною оригінальної конструкції (4 династії). Він також звернув увагу, що профіль ядра Сфінкса під реставраційними блоками у всіх випадках демонструє чергування западин та опуклостей, що відповідають твердим та м'якшим шарам матеріалу відповідно [19, с. 17–18]. Це недвозначно вказує на досить тривалий період між створінням оригінальної конструкції та облицюванням. Через це згодом М. Ленер відніс ранні відновлювальні роботи до реставрації 18 династії.

Р. Шох розширив припущення М. Ленера про ремонт великого розлому крупними блоками на всі реставраційні блоки внутрішнього шару і отримав «значно пошкоджений монумент», який вимагав ремонту вже за часів 4 династії. Насправді ніякі особливості обробки блоків внутрішнього шару, ні їх розміри, ні будь-які інші характеристики не дозволяють впевнено атрибутувати їх до Давнього чи Нового царств, тому цей аргумент сили не має (корисним тут могло б бути радіовуглецеве датування органічних включень у будівельний розчин, використаний для закріплення блоків внутрішнього шару, але, на жаль, дані про такі дослідження в літературі відсутні).

Сейсмічні дослідження рову Сфінкса

Т. Добецьки та Р. Шох виявили, що вапняк в основі рову навколо Сфінкса демонструє різний ступінь підповерхневого вивітрювання (від 1,2 м. біля задньої стінки до 2,5 м. з боків та попереду скульптури). Так як основа складається тільки з твердого вапняку шару Member I, це означає, що час експозиції поверхні, тобто проведення відповідних робіт, різний. Отримані результати вказують на те, що рів отримав свою форму в два етапи: спочатку на повну глибину була висічена його передня частина, потім, значно пізніше, на таку ж глибину була висічена задня його частина і він набув сучасну форму. Так як м'які шари вапняку Member II західної та північної стін рову еродовані приблизно однаково, можна припустити, що дві стадії обробки стосуються тільки шару Member I: на основному етапі створення скульптура була закінчена в нижній задній частині не на повну глибину через відносну твердість підстилаючого шару; підлога рову була вирівняна ззаду значно пізніше. На користь цього припущення свідчить той факт, що храм Сфінкса також не був закінчений за часів Давнього царства [20, p. 96, p. 410–411; 31, p. 38–39].

При інтерпретації двократної різниці підповерхневого вивітрювання рову Сфінкса, що спостерігається, також потрібно враховувати три моменти: а) різницю в кліматі та кількості опадів періодів між першим і другим етапом створення рову, і другим етапом і нашим часом (нелінійне вивітрювання); б) уповільнення швидкості підповерхневого вивітрювання із глибиною; в) можливе затоплення рову у деяких місцях.

Коли могли мати місце ці два етапи? Р. Шох припускає, що другий етап не міг належати до періоду Нового царства так, як, на його думку, кількість опадів у посушливому сучасному кліматі Єгипту була б недостатньою для підповерхневого вивітрювання другої стадії (1,2 м). Пізніші дослідження клімату Єгипту, однак, вказали на наявність двох вологих періодів, пік одного з яких припав на правління пізніх Рамессідів (бл. 1200–1100 рр. до н.е.), а другого приблизно на 850 р. до н.е. [16, с. 23]. У зв'язку з цим більш обґрунтованою здається версія про те, що роботи другого етапу все ж таки були виконані в Новому

царстві, через тисячоліття після початкових робіт з висікання мегалітичної скульптури, а порівняно глибоке проникнення вивітрювання другого етапу пов'язане із утрудненим відведенням води з рову, який досить багато часу свого існування мав бути засипаний піском.

Додаткові ключові аргументи

Найважливішою знахідкою, що дозволяє відновити послідовність будівництва двох храмів у безпосередній близькості від Сфінкса, є виявлення фундаменту північної огороджувальної стіни долинного храму Хафре, яка була повністю демонтована в результаті зміни планів і додавання в проєкт храму Сфінкса [23, с. 14]. Ця знахідка, що підтверджується даними про походження будівельних блоків обох храмів із різних шарів кар'єру Сфінкса, однозначно задає послідовність зведення: спочатку долинний храм Хафре, а потім храм Сфінкса, який згодом залишився незавершеним.

Другим важливим спостереженням є те, що рів Сфінкса не прямокутний і розширюється на схід за рахунок вирівнювання його південної еродованої (тобто оригінальної) стіни, яка обмежена процесійною дорогою Хафре. Це має на увазі, що дорога передувала кар'єру і таким чином обумовила його форму, а не навпаки.

Третє, планування пірамідного храму Хафре і храму Сфінкса дуже схожі: обидва центральні колонні зали по периметру містять колони та відповідні місця для статуй, тільки в першому випадку їх – 12, а в другому – 10 [23, p. 15].

І нарешті, фото процесійної дороги Хафре свідчать про те, що не лише північний її схил (і відповідно рів Сфінкса) має сліди ерозії, а й південний.

Висновки. Сукупність розглянутих аргументів не дозволяє хронологічно виділити Сфінкс, його рів або храм Сфінкса з інших будівель, що становлять похоронний комплекс Хафре, тому розумним залишається датування скульптури періодом правління цього фараона. Нещодавно конвенційні оцінки віку 4 династії були поставлені під сумнів [27, с. 3–68]. Найімовірніше, що спочатку архітектори запланували стандартну конфігурацію похоронного комплексу: піраміда, два храми і процесійна дорога, що з'єднує їх; і лише на пізньому етапі будівництва, коли долинний храм був практично повністю готовий, у план внесли зміни та додали храм Сфінкса, який так і залишився недобудованим.

При такому сценарії не можна виключати можливість того, що в первісному плані скульптура могла все ж таки бути присутня, але не у вигляді монумента у формі лева, а лише як голова фараона в головному уборі *немес*, що виступає зі скелі і дивиться на схід у місце, де народжуються зірки.

Список літератури:

1. Aigner T. Zur Geologie und Geoarchaologie des Pyramidenplateaus von Giza. *Natur und Museum.* 1982. Vol. 112. P. 377–388.
2. Aigner T. Facies and origin of nummulitic buildups: an example from the Giza Pyramids Plateau (Middle Eocene, Egypt). *Neues Jahrbuch für Geologie und Paläontologie Abhandlungen.* 1983. Vol. 166. No. 3. P. 347–368.
3. Butzer K. Environment and archeology; an ecological approach to prehistory. London: Methuen & Co LTD, 1972. 744 p.
4. Dittenberger W. Orientis Graeci Inscriptiones Selectae. Vols. 1–2. Hildesheim: G. Olms, 1960. 658 p.; 750 p.
5. Dobecki T., & Schoch, R. Seismic Investigations in the Vicinity of the Great Sphinx of Giza, Egypt. *Geoarchaeology: An International Journal*. 1992. Vol. 7. P. 527–544.
6. Dobrev V. TV documentary "Riddle of the Sphinx". 2004. URL: https://www.documentarystorm.com/riddle-of-the-sphinx/ (Наразі це джерело на сайті недоступне).
7. El-Aref M., & Refai, E. Paleokarst processes in the Eocene limestones of the Pyramids Plateau. Egypt. *Journal of African Earth Sciences*. 1987. Vol. 6. No 3. P. 367–377.
8. El-Baz F. Desert builders knew a good thing when they saw it. *Smithsonian.* April 1981. P. 16–121.
9. Gauri K. Deterioration of stone of the Great Sphinx. *Newsletter of the American Research Center in Egypt*. 1981. No. 114 (Spring). P. 35–47.
10. Gauri K. Weathering in deserts as exemplified by the Great Sphinx of Giza. *Geol. Soc. Am. Abstracts with Programs*. 1981. P. 457.
11. Gauri K. Geologic study of the Sphinx. *Newsletter of the American Research Center in Egypt*. 1984. No. 127. P. 24–43.
12. Gauri K., Sinai J., Bandyopadhyay J. Geologic weathering and its implications on the age of the Sphinx. *Geoarchaeology.* 1995. Vol. 10. No. 2. P. 119–133.

13. Hassan S. Excavations at Giza 8: 1936–1937. The Great Sphinx and its Secrets. Historical Studies in the Light of the Recent Excavations. Cairo: Government Press, 1953. 324 p.
14. Hawass Z. The Funerary Establishments of Khufu, Khafra, and Menkawa During the Old Kingdom. (*PhD theses*). University of Pennsylvania: Ann Arbor, 1987. 832 p.
15. Hawass Z. The Secrets of the Sphinx: Restoration Past and Present. Cairo: The American University in Cairo Press, 1998. 64 p.
16. Hayes W. Most Ancient Egypt. Chicago: The University of Chicago Press, 1965. 160 p.
17. Howard-Vyse R. Operations carried on at the Pyramids of Gizeh in 1837: with an account of a voyage into Upper Egypt, and an Appendix, III, Appendix containing a Survey by J. S. Perring of the Pyramids at Abou Roash, and to the southward, including those in the Faiyoum. J. Weale, 1842. 148 p.
18. Hölscher U. Das Grabdenkmal des Königs Chephren. Leipzig: Hinrichs'sche, 1912. 20 s., XVIII. https://doi.org/10.11588/diglit.26793
19. Lehner M. (1980). The ARCE Sphinx Project: a preliminary report. *Newsletter of the American Research Center in Egypt.* 1980. No. 114. P. 3–33.
20. Lehner M. Archaeology of an Image: The Great Sphinx of Giza (*PhD theses*). Yale University, 1991. 534 p.
21. Lehner M. Notes and Photographs on the West-Schoch Sphinx Hypothesis. *KMT*. 1994. Vol. 4. No. 3. P. 40–48.
22. Lehner M. The Complete Pyramids. London: Thames & Hudson, 1997. 256 p.
23. Lehner M. Unfinished Business: The Great Sphinx. *AERAGram.* 2001. Vol. *5.* No. 2. P. 10–15.
24. Lehner M. Who Built the Sphinx? 2017. *AERA*. Vol. 18. No. 1. P. 2–7.
25. Mariette A. Le Sirapium de Memphis, Notes additionnelles B, Grand Sphinx de Gizèh. Paris, 1882.
26. Petrie W. M. F. The Pyramids and Temples of Gizeh. London: Field & Tuer, 1883. 250 p.
27. Puchkov A. Multi-star target model for astronomical orientation of the Old Kingdom Egyptian pyramids. *Oriental Studies*. 2023. No. 91. P. 3–68. https://doi.org/10.15407/skhodoznavstvo2023.91.003
28. Punuru A., Chowdhury A., Kulshreshtha N., Gauri K. Control of Porosity in the durability of limestone at the Great Sphinx, Egypt. *Environmental Geology and Water Science.* 1990. Vol. 15. No. 3. P. 225–232.
29. Porter B., Moss R., Malek J. Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings, III. Memphis, part. 1: Abu Roash to Abusir. Oxford: Clarendon Press, 1974. 392 p.
30. Reisner G. A History of the Giza Necropolis. Vol. 1–2. Cambridge: Harvard University Press, 1942. 532 p.; 107 p.
31. Ricke H. Der Harmachistempel des Chefren in Giseh. *Beiträge zur ägyptischen Bauforschung und Altertumskunde*. 1970. No. 10. P. 1–43.
32. Reader C. Khufu knew the Sphinx. 1997. URL: https://www.academia.edu/7046492/Khufu_Knew_the_Sphinx
33. Reader C. A. Geomorphological Study of the Giza Necropolis, with Implications for the Development of the Site. *Archaeometry*. 2001. Vol. 43. No. 1. P. 149–159.
34. Reader C. Further considerations on development at Giza before the 4th Dynasty. *PalArch, series Archaeology of Egypt/Egyptology.* 2006. Vol. 3. No. 2. P. 12–25.
35. Schoch R. Redating the Great Sphinx of Giza. *KMT*. 1992. Vol. 3. No. 2. P. 53–67.
36. Stadelmann R. Royal Tombs from the Age of the Pyramids. In R. Schulz, M. Seidel. (Eds*.). Egypt: The World of the Pharaohs*. Pennsylvania: Könemann, 1998. P. 46–77
37. Stadelmann R. The Great Sphinx of Giza. In Z. Hawass & L. P. Brock *Egyptology at the Dawn of the Twenty-first Century: Proceedings of the Eighth International Congress of Egyptologists*, *Cairo.* Cairo: The American University in Cairo Press, 2000. P. 464–469
38. Welc F., & Marks L. Climate change at the end of the Old Kingdom in Egypt around 4200 BP: New geoarchaeological evidence. *Quaternary Internationa.* 2014. Vol. 324. P. 124–133. https://doi.org/10.1016/j.quaint.2013.07.035
39. Wildung D. Die Rolle ägyptischer Könige im Bewußtsein ihrer Nachwelt 1: Posthume Quellen über die Könige der ersten vier Dynastien (MÄS 17). Berlin: Verlag Bruno Hessling, 1969. 306 p.

Savchuk V.S. WEATHERING FEATURES ON THE GIZA PLATEAU: EVALUATION OF R. SHOCH'S HYPOTHESIS ON THE AGE OF THE GREAT SPHINX

The article analyses the features of the Great Sphinx, in the funerary complex of the 4th Dynasty pharaoh, Khafre. The aim of the study is to re-examine the arguments in favor of the hypothesis that the Great Sphinx is actually much older than is usually believed. The sources of the research were the results of excavations, reports on restoration work and descriptions by O. Mariette, W.-M.-F. Petrie, U. Hölscher, S. Hassan, Z. Hawass, K. Gauri and M. Lehner. The Great Sphinx, which Egyptologists attribute to the 4th Dynasty,

was carved from a monolithic limestone rock on the Giza plateau. It is perhaps the first megalithic sculpture created in Ancient Egypt. Observations of the peculiarities of the weathering of the monolith's body and the walls of the surrounding trench it the late 20th century led geologist R. Schoch and alternative Egyptologist E. West to suggest that the megalithic sculpture is several thousand years older than it is commonly believed. Their hypothesis is based on some features of the weathering of limestone on the Giza plateau, the assumption of the two-stage construction of the Sphinx temple and the valley temple of Khafre, seismic studies of the Sphinx trench and the assumption that the oldest restorations of the Sphinx date to the Old Kingdom. The arguments of R. Schoch and E. West are re-examined in this article in the light of some new data obtained during two decades of excavations on the Giza Plateau, which were conducted by the Egyptian Supreme Council of Antiquities and the AERA Archaeological Field School. The totality of the arguments analyzed does not allow us to chronologically distinguish the Great Sphinx, its trench, or the Sphinx Temple from the other buildings that make up Khafre's funerary complex. Thus, this megalithic sculpture must be dated to the reign of this pharaoh, that is, to the generally accepted dates of the second half of the 4th dynasty. Keywords: Great Sphinx, water erosion, Sphinx temple, Khafre's funerary complex, dating, "pre-dynastic" Sphinx.

Keywords: Great Sphinx, water erosion, Sphinx temple, Khafre's funerary complex, dating, "pre-dynastic" Sphinx

Дата першого надходження статті до видання: 29.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 94(477.7)"1754-1917":930.1(47+57)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.36

Гранченко М.В.
https://orcid.org/0009-0003-1184-6917
Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова,
Миколаївський обласний краєзнавчий музей

ОСОБЛИВОСТІ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ІСТОРІЇ ОСВІТИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ СЕРЕДИНИ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті досліджуються особливості радянської історіографії історії освіти Півдня України середини XVIII – початку XX століття. Проаналізовано основні етапи формування наукових підходів до висвітлення освітніх процесів регіону в працях істориків радянського періоду, визначено їх ідеологічні засади, методологічні орієнтири та джерельну базу. З'ясовано, що радянська історіографія розглядала розвиток освіти, в основному, крізь призму марксистсько-ленінської методології, акцентуючи увагу на класовій боротьбі, соціально-економічних передумовах становлення навчальних закладів та ролі народних мас у поширенні грамотності.

Окреслено специфіку інтерпретації діяльності освітніх інституцій Півдня України, зокрема в контексті імперської освітньої політики та суспільних трансформацій другої половини XVIII – початку XX століття. Показано, що для радянських дослідників характерним було критичне ставлення до дореволюційної системи освіти, яка трактувалася як інструмент соціальної нерівності та ідеологічного впливу панівних класів. Водночас підкреслювалася прогресивна роль окремих демократичних ініціатив та просвітницьких і революційних рухів.

У статті здійснено спробу систематизації основних напрямів досліджень, визначено їх внесок у вивчення історії регіональної освіти та виявлено обмеження, зумовлені політичною кон'юнктурою й цензурними практиками.

Окрему увагу приділено аналізу трансформації проблематики досліджень у різні періоди радянської доби – від сталінського етапу з його ідеологічною нормативністю до більш пізніх десятиліть, коли спостерігалося певне розширення джерельної бази та тематичних акцентів. Підкреслено, що попри ідеологічну зумовленість, радянська історіографія заклала підґрунтя для подальших регіональних студій та сформувала корпус фактичного матеріалу, який потребує сучасного наукового переосмислення.

У підсумку обґрунтовано необхідність критичного переосмислення радянської спадщини з урахуванням сучасних історіографічних підходів. Результати дослідження можуть бути використані для подальшого вивчення історії освіти Півдня України та формування цілісного бачення еволюції наукових інтерпретацій у XX столітті.

Ключові слова: *історіографія, історія освіти, Південь України, колонізація Півдня, навчальні заклади, училища, університетська освіта, радянська ідеологія.*

Постановка проблеми. Дослідження історії освіти Півдня України середини XVIII – початку XX століття в радянський період формувалося в межах ідеологічних настанов марксистсько-ленінської парадигми, що зумовило специфічний добір джерел, проблематику та інтерпретаційні підходи. Радянська історіографія акцентувала увагу на класовій боротьбі, ролі

© Гранченко М.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

народних мас, залишаючи поза належною увагою регіональні особливості та багатонаціональний контекст розвитку освіти, зокрема в таких центрах, як Одеса, Миколаїв та Запоріжжя. У зв'язку з цим постає потреба комплексного аналізу особливостей радянської інтерпретації історії освіти Півдня України та визначення її впливу на сучасні наукові підходи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З історіографії історії освіти опубліковано багато наукових праць. Наприклад, є стаття Наталі Коляди, яка досліджує педагогічну історіографію, висвітлює її цінність для історичних та педагогічних досліджень[1].

В статті О.М. Друганової досліджено літературні джерела з історії приватної освіти в Україні кінця XVIII – початку XX століття [2].

Стаття «Історія освіти в українській історіографії другої половини XVIII століття», за авторством Олега Журби, досліджує вклад Г.А. Полетики та В.Г. Рубана в історіографію історії освіти імперської доби [3].

Окрему увагу заслуговують статті Березівської Лариси Дмитрівни, доктора педагогічних наук, заслуженого діяча науки і техніки України. Стаття «Спроби реформування шкільної освіти в імперську добу: історіографія та джерела дослідження» висвітлює історіографію та джерельну базу проєктів реформ в 1899–1917 роках [4], в тезах «Понятійно-термінологічний апарат історії освіти як складника педагогічної науки крізь призму європейських вимірів: нові фронтири» авторка надала і охарактеризувала основні терміни з історії освіти [5], тези «Педагогічна регіональна історіографія як поняття» висвітлюють регіональний аспект історіографії історії освіти [6].

Постановка завдання. Метою роботи є дослідження радянської історіографії історії освіти Півдня України середини XVIII – початку XX століття, аналіз основних її тенденцій, встановлення співвідношення наукового матеріалу та комуністичної пропаганди в роботах радянських істориків.

Виклад основного матеріалу. В радянській історіографії проблематика розвитку освіти на Півдні України в дореволюційний період не належала до пріоритетних напрямів дослідження.

В період з 1917 по 1939 рік в місцевих бібліотеках Одеси, Миколаєва та Запоріжжя не знайдено жодної наукової праці з теми або публіцистичної статті, яка претендує на науковість. Є дві праці 1940-х років. Однією з таких праць стала книга «Одесский университет за 75 лет (1865–1940)» 1940-го року випуску, у якій три розділи присвячено дореволюційному періоду діяльності університету. У першому розділі простежується становлення закладу на основі Рішельєвського ліцею, стисло висвітлено обставини його відкриття, охарактеризовано студентський рух середини XIX ст., подано статистику щодо чисельності та соціального складу студентства в перший рік функціонування [7]. Автор аналізує систему фінансування, навчальні програми, діяльність журналу «Записки Новоросійського університету», а також наводить відомості про факультети, навчальні корпуси й бібліотеку. Окрему увагу приділено впливу релігійного чинника на освітній процес: зазначається, що частина дисциплін піддавалася критиці з боку консервативно налаштованих професорів як така, що суперечить релігійним догмам. У праці також описано наукові з'їзди, проведені в університеті (археологічний 1884 р., статистичний 1886 р., сільськогосподарський 1876 р.). Значне місце відведено характеристиці студентського революційного руху та реакції царського уряду, зокрема згадується «положення комітету міністрів про нагляд за студентами» від 26 травня 1867 р. Розглядається діяльність «робітничих союзів» 1870-х років і участь окремих студентів у революційній боротьбі. Подано біографічні відомості про викладачів, зокрема про Іллю Ілліча Мечникова, однак акцент робиться передусім на їхніх політичних поглядах, а не на науково-педагогічній діяльності. Подальший виклад охоплює університетські політичні рухи 1870–1880-х років, політику Олександр III щодо згортання ліберальних реформ доби Олександр II, а також приклади репресивних заходів проти студентства. Окремо висвітлено формування марксистських гуртків у 1890-х роках і нову хвилю студентських виступів.

Другий розділ книги Одесский университет за 75 лет (1865–1940), підготовлений А. Фадєєвим, охоплює період 1900–1917 років. На початку подано характеристику Одеси того часу, причому виклад має виразне емоційно-ідеологічне спрямування: автор протиставляє «буржуазію» та «пролетаріат», формуючи відповідний соціально-політичний контекст. Далі розглядаються зміни в університеті на початку XX ст.: наведено статистику щодо чисельності студентів на чотирьох факультетах, проаналізовано навчальні плани й організаційну структуру, окреслено умови навчання та згадано окремих професорів. Однак, як і в попередньому розділі, значна частина тексту присвячена студентським політичним виступам. Особливо детально висвітлено події революції

1905–1907 років. Також простежено зростання кількості студентів у 1908–1917 роках, охарактеризовано їхній соціальний склад, подано інформацію про стипендіальне забезпечення та матеріальні труднощі закладу, а також вплив Першої світової війни на діяльність університету [8].

Третій розділ, автором якого є І. Портной, повністю зосереджений на студентському русі початку XX століття (1900–1914 рр.) [9].

Таким чином, проблематика політичної активності студентства домінує у викладі матеріалу. Зазначені розділи викликають сумніви щодо їхньої наукової цінності з кількох причин. По-перше, безпосередньо освітній, науковій та організаційній діяльності університету відведено лише близько п'ятої частини тексту, тоді як основний обсяг присвячено антиурядовим виступам студентів і репресивній політиці влади. По-друге, праця має виразне ідеологічне забарвлення, що подекуди витісняє науковий стиль публіцистично-пропагандистською риторикою: вживаються оціночні та емоційні формулювання, характерні для радянського дискурсу. По-третє, у виданні відсутній науково-довідковий апарат – немає посилань на джерела та використану літературу, що унеможливлює перевірку наведених фактів і суттєво знижує рівень його академічної достовірності.

15 квітня 1941 року в газеті Більшовицький шлях була надрукована, стаття «Ремісниче освіта в дореволюційному Миколаєві» [10]. Її авторкою була Р. Павловецька – наукова співробітниця Миколаївського обласного архіву. На початку зазначено, що матеріал підготовлено на основі документів Державного архіву Миколаївської області, однак без конкретизації фондів, описів і справ. У статті розглядається діяльність Миколаївської портової ремісничої школи, аналізується її навчальна програма та наводяться статистичні дані про кількість учнів. Далі висвітлено відкриття у 1902 році середнього механіко-технічного училища й подано статистику контингенту учнів станом на 1903 рік. Також згадується створення у 1910 році ремісничого відділення при одному з міських початкових училищ (без уточнення, при якому саме), а ще – перетворення у 1911 році початкового училища на хуторі Мішково-Погорілове на двокласне сільськогосподарське училище. Окремо наведено приклад дискримінаційної політики царського уряду, зокрема можливість відмови в навчанні через належність до іудейського віросповідання. Наприкінці статті чітко простежується ідеологічна складова. Авторка робить узагальнення про «жахливе рабське минуле» та «щасливе становище молоді соціалістичної країни», а також цитує указ про державні трудові резерви з тезами про повну ліквідацію безробіття. Якщо перше твердження ще можна розглядати як суб'єктивний висновок, то друге не має безпосереднього змістового зв'язку з темою статті, що свідчить про його пропагандистський характер. Отже, попри наявність фактичних відомостей, публікація має виразне ідеологічне забарвлення та не забезпечена належним науково-довідковим апаратом. Це істотно знижує її наукову вартість і ставить під сумнів можливість використання матеріалу.

Таким чином, наявні роботи сталінського періоду мають пропагандистське забарвлення: вони не ставлять за мету об'єктивно дослідити позитивні і негативні сторони системи освіти Півдня України в царські часи, їх основна мета – очорнити попередників, замовчати їх досягнення, звеличити свою комуністичну систему.

Активізація досліджень історії освіти Півдня України середини XVIII – початку XX століття була в 1960-ті роки. Взагалі, більшість публікацій з історії початкових та середніх закладів освіти обмежувалася матеріалами в публіцистичній пресі, тоді як ґрунтовні наукові розвідки з'являлися переважно у виданнях, присвячених історії окремих університетів.

У 1965 році в збірнику «Ювілейна наукова сесія», присвячена 100-річчю Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова було опубліковано тези М. В. Павлюка, присвячені постаті В. І. Григоровича – першого декана історико-філологічного факультету Новоросійського університету [11]. У праці висвітлено життєвий шлях і наукову діяльність видатного українського мовознавця та славіста Віктор Іванович Григорович. Автор аналізує його внесок у розвиток філологічної науки, характеризує результати лінгвістичних експедицій, окреслює основні етапи професійної кар'єри вченого, а також його діяльність на посаді декана історико-філологічного факультету Новоросійського (Одеського) університету. Попри те, що тези не містять посилань на першоджерела, що ускладнює перевірку окремих положень, дослідження має вагоме значення. Воно розширює фактологічну базу для подальшого вивчення історії освіти на Півдні України в дореволюційний період і сприяє глибшому осмисленню ролі окремих науковців у становленні університетської науки регіону.

У тому ж 1965 році побачила світ книга «Одеському університету – сто років», у якій комплексно висвітлено історію Одеський національний

університет імені І. І. Мечникова [12]. Видання розпочинається з традиційного викладу обставин заснування університету в 1865 році на базі Рішельєвського ліцею. Окрему увагу приділено ролі Миколи Івановича Пирогова у процесі відкриття закладу, проаналізовано його організаційну структуру та подано статистичні дані щодо чисельності студентів у другій половині XIX століття. У книзі розглянуто відкриття медичного факультету в 1900 році, охарактеризовано діяльність інших факультетів, досліджено соціальний склад студентства, систему управління університетом і внутрішні порядки. Автори також аналізують посилення урядового контролю в 1880-х роках, стан підготовки професорсько-викладацького складу наприкінці XIX – на початку XX століття, матеріально-технічну базу та фінансове забезпечення установи. Порушується й проблема становища політично неблагонадійних студентів. Окрема глава присвячена науковим здобуткам викладачів і випускників університету, серед яких Ілля Ілліч Мечников, Іван Михайлович Сеченов, Олександр Олександрович Богомолець, Володимир Петрович Філатов, Микола Іванович Андрусов, Олександр Михайлович Бутлеров та багато інших відомих учених. Таким чином, значну увагу приділено саме науковому внеску університетської спільноти. Разом із тим окрема глава висвітлює студентський рух і реакцію на нього царського уряду. Детально розглянуто участь студентів у революції 1905–1907 років, формування марксистсько-більшовицьких гуртків, а також репресивні заходи адміністрації та влади. У порівнянні з ювілейним виданням 1940 року ця праця має вищий рівень наукової опрацьованості: вона охоплює ширший спектр аспектів діяльності університету та містить значно менше відвертої ідеологічної риторики. Це дозволяє розглядати її як вагоме узагальнююче дослідження, здатне слугувати теоретичною основою для подальших студій з історії університету. Водночас, з огляду на час створення, роботу доцільно аналізувати критично, враховуючи наявність окремих ідеологічних нашарувань.

У випуску газети «Прибузький комунар» від 13 грудня 1972 року було опубліковано статтю під назвою «До світла. Розповідь про столітні школи на Первомайщині» [13]. У ній висвітлюється історія навчальних закладів, заснованих у період імперського авторитарного режиму на території сучасного Первомайського району Миколаївської області, зокрема Лисогірської, Синюхінобрідської, Катеринівської, Іванівської та інших шкіл. Автор зазначає, що активне заснування шкіл розпочалося після ліквідації військових поселень у 1857 році та створення земських установ у 1864 році. У публікації подано конкретні дати відкриття навчальних закладів: 1858 р. – с. Лиса Гора, 1859 р.– с. Синюхин Брід, 1860 р. – с. Кам'яний Міст, 1861 р. – м. Ольвіополь, 1862 р. – с. Мигія, 1865 р. – с. Вітольдів Брід, 1866 р. – с. Романова Балка, 1869 р. – с. Голта, 1870 р. – с. Софіївка, 1872 р. – с. Катеринівка та Іванівка. У статті також охарактеризовано складні умови функціонування цих шкіл: хронічне недофінансування, незадовільну матеріальну базу, тяжкі умови навчання, затримки або невиплати заробітної плати вчителям, а також кадровий дефіцит. На завершення автор проводить порівняння стану Катеринівської школи в дореволюційний період і на час написання публікації. У статті не простежується виразне пропагандистське забарвлення, однак відсутність посилань на джерельну базу унеможливлює перевірку наведених фактів. Попри це, матеріал містить значний масив цінної історичної інформації.

У номері газети «Перемога» від 21 лютого 1976 року була опублікована стаття В. Орла – громадського кореспондента – під назвою «Братське двокласне. Училище в Братському 1901 рік» [14]. У публікації йдеться про відкриття 16 вересня 1901 року приміщення двокласного міністерського училища в селі Братське.А втор, посилаючись на дореволюційне видання «Одесский листок» (№249 від 27 вересня 1901 року), зазначає, що навчальний заклад функціонував уже з 1900 року, висвітлив вклад місцевого землевласника Живковича, який профінансував будівництво навчального корпусу. Подальший опис архітектури та облаштування училища також базується на матеріалах «Одеського листка». У завершальній частині статті висвітлюється процес подальшого розвитку закладу: придбання меблів, спорудження житла для вчителів, відкриття інтернату для учнів тощо. Зазначається, що вже в перший рік роботи до училища надійшло близько 200 заяв від мешканців села та навколишніх хуторів. З огляду на наявні посилання можна зробити висновок, що публікація ґрунтується переважно на матеріалах дореволюційної преси. Хоча стаття містить обмежену кількість конкретних фактів щодо безпосередньої діяльності закладу, наведені відомості доповнюють джерельну базу з історії освіти регіону та окреслюють перспективні напрями для подальших наукових досліджень.

Окрему увагу заслуговує серія газетних статей, яку опублікував кандидат педагогічних наук, завідуючий кафедрою педагогіки Запорізького

державного університету у 1860–70-тих роках Пуха Іван Васильович. Наприклад, у 1975 році в газеті «Комсомолець Запоріжжя» (13 грудня) було опубліковано статтю під назвою «Школам сто років», присвячену сторічному ювілею низки навчальних закладів [15]. У матеріалі розглядається історія Андріївського, Великотокмацького, Воскресенського, В'ячеславського, Оріхівського (першого та другого), Работинського, Салтичійського, Юр'ївського, Гаврилівського та інших училищ, яким на момент виходу публікації виповнилося сто років. Автор зосереджується на історичних обставинах їх заснування та подальшого розвитку, однак основний акцент зроблено на висвітленні революційної діяльності, пов'язаної з цими навчальними закладами. Натомість інформація про безпосередню освітню діяльність шкіл – організацію навчального процесу, педагогічний склад, зміст освіти – представлена вкрай обмежено. Таким чином, попри наявність певного фактичного матеріалу, стаття має виразну ідеологічну спрямованість і недостатньо розкриває власне історію освітньої діяльності згаданих закладів.

10 липня 1987 року в газеті «Індустріальне Запоріжжя» було опубліковано статтю І. Пухи «Самая первая». У ній висвітлено історію найдавнішого навчального закладу Запоріжжя – гарнізонної школи, заснованої у 1773 році. Автор подає відомості про обставини відкриття закладу, особливості навчальної програми, а також наводить дані щодо кількості учнів у 1790, 1796 та 1798 роках. Окрему увагу приділено подальшій долі школи після розформування Олександрівської фортеці у 1797 році [16].

Того ж року, 27 грудня, у цьому ж виданні з'явилася ще одна публікація І. Пухи – «Из истории народного образования на Запорожье» [17]. У статті наведено статистичні дані про стан освіти на території сучасної Запорізької області у 1914–1915 навчальному році, зокрема кількість шкіл, учнів і вчителів. Автор також аналізує типологію навчальних закладів та порушує питання ефективності їх функціонування. Обидві публікації мають інформативний характер і містять конкретні історичні та статистичні відомості, що становлять інтерес для дослідження історії освіти регіону. Значного впливу радянської пропаганди не виявлено.

Отже, роботи 1960–80-тих років з історії освіти Півдня України середини XVIII – початку XX століття мають менше пропагандистське забарвлення, ніж роботи сталінських років, і в зв'язку із цим мають більшу наукову цінність. Однак, їх використання потребує ретельної критики, оскільки є випадки впливу пропаганди. Приклад Пухи І.В. показує, що окремі автори могли писати як інформативні роботи, в якій висвітлювалось багато аспектів функціонування та діяльності – і ці ж автори в інших своїх роботах могли ставити історію закладів освіти на другий план, виводячи на перший історію революційних рухів і інші улюблені теми радянської ідеології.

Висновки. Таким чином, дослідження історії освіти Півдня України в імперську добу не було пріоритетним напрямком радянської історичної науки. Наукових праць знайдено небагато, і вони, в основному, присвячені історії університетів. Набагато більше праць з теми – це публіцистичні статті, і вони охоплюють ширшу тематику. До 1940 року не вдалось знайти жодної наукової чи публіцистичної праці. Роботи сталінського періоду мають яскраво виражене пропагандистське забарвлення і точно не можуть становити наукової цінності.

Праці, які виходили починаючи з 1960-тих років, мають меншу долю пропаганди, та, в основному, охоплюють більше аспектів діяльності закладів освіти, відставляючи революційні рухи на другий план. Хоча є і зворотні приклади, коли в працях кінця 80-тих років основна діяльність училищ висвітлена слабо, а основна діяльність присвячена саме антицарським студентським виступам та іншій подібній тематиці. Отже, усі праці з історії освіти Півдня України середини XVIII – початку XX століття мають перед цитуванням проходити необхідну критику, оскільки серед них як і інформативні роботи – так і пропагандистські публікації, які не становлять цінності.

Список літератури:

1. Коляда Н. Педагогічна історіографія та джерелознавство як важливі складові історико-педагогічного дослідження. *Історико-педагогічний альманах.* 2018. № 2. С. 21–30. URL: http://ipa.udpu.edu.ua/article/view/153319

2. Друганова О. М. Історіографія проблеми розвитку приватної ініціативи в освіті України (кінець XVIII – початок XX століть) *Засоби навчальної та науково-дослідної роботи* : зб. наук. пр. Харків. 2010. Вип. 34. С. 51–61. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/istoruk_ped_almanax/2017_1/5.pdf

3. Журба О. Історія освіти в українській історіографії другої половини XVIII століття. *Дриновський збірник*. 2019. 11. С. 54–63. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Zhurba_Oleh/Istoriia_osvity_v_ukrainskii_istoriohrafii_druhoi_polovyny_XVIII_stolittia/

4. Березівська Л. Д. Спроби реформування шкільної освіти в імперську добу: історіографія та джерела дослідження. *Історико-педагогічний альманах*. 2017. 1 (24). С. 23–30. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/708886/

5. Березівська Л.Д. Понятійно-термінологічний апарат історії освіти як складника педагогічної науки крізь призму європейських вимірів: нові фронтири. *Понятійно-термінологічний апарат історико-педагогічних досліджень*: *історія і сучасні підходи*: збірник матеріалів VI Всеукраїнського науково-методологічного семінару з історії освіти, Вінниця, 19 трав. 2021. Вінниця, 2021. С. 10–12. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/725506/1/Conceptual%20and%20terminological%20apparatus_seminar_abstract_collection_2021.pdf#page=10

6. Березівська Л.Д. Педагогічна регіональна історіографія як поняття. *Регіональні виміри розвитку освітнього простору в Україні* : зб. матеріалів наук.-методолог. семінару, Київ, 2019. С. 4–6. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/718023/1/Berezivska_Regionalism_2019.pdf

7. Крячун А.В. Одесский университет в 1865-1899. *Одесский университет за 75 лет (1865–1940)*. Одеса, 1940. С. 5–47.

8. Фадеев А. Одесский университет в 1900-1917. *Одесский университет за 75 лет (1865–1940)*. Одеса, 1940. С. 49–68.

9. Портной И.А. Студенческое движение в университете 1900-1914 *Одесский университет за 75 лет (1865-1940)*. Одеса, 1940. С. 69–118.

10. Павловецька Р. Ремісниче освіта в дореволюційному Миколаєві *Більшовицький шлях*. 1941. 15 квітня.

11. Павлюк М.В. В.І. Григорович – перший декан історико-філологічного факультету Новоросійського (Одеського) університету *Ювілейна наукова сесія, присвячена 100-річчю Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова. Філологічні науки, педагогіка та психологія (тези доповідей)*. Одеса. 1965. С. 31–33.

12. Одеському університету – сто років. Одеса: видавництво "Маяк", 1965. С. 5–56.

13. До світла. Розповідь про столітні школи на Первомайщині. *Прибузький комунар*. 1972. 13 грудня.

14. Орел. В. Братське двокласне. Училище в Братському 1901 рік. *Перемога*. 1976. 21 лютого

15. Пуха І. Школам сто років. *Комсомолець Запоріжжя*. 1975. 13 грудня.

16. Пуха И. Самая первая. *Индустриальное запорожье*. 1987. 10 липня. С. 2.

17. Пуха И. Из истории народного образования на Запорожье. *Индустриальное запорожье*. 1987. 27 грудня. С. 2.

Hranchenko M.V. FEATURES OF THE SOVIET HISTORIOGRAPHY OF THE HISTORY OF EDUCATION IN SOUTHERN UKRAINE IN THE MIDDLE OF THE 18TH – EARLY 20TH CENTURIES

The article examines the features of the Soviet historiography of the history of education in Southern Ukraine in the mid-18th – early 20th centuries. The main stages of the formation of scientific approaches to the coverage of educational processes in the region in the works of historians of the Soviet period are analyzed, their ideological foundations, methodological guidelines and source base are determined. It is found that Soviet historiography considered the development of education mainly through the prism of Marxist-Leninist methodology, focusing on class struggle, socio-economic prerequisites for the formation of educational institutions and the role of the masses in the spread of literacy. The specifics of the interpretation of the activities of educational institutions in Southern Ukraine are outlined, in particular in the context of imperial educational policy and social transformations of the second half of the 18th – early 20th centuries. It is shown that Soviet researchers were characterized by a critical attitude towards the pre-revolutionary education system, which was interpreted as an instrument of social inequality and ideological influence of the ruling classes. At the same time, the progressive role of individual democratic initiatives and educational and revolutionary movements was emphasized.

The article attempts to systematize the main areas of research, determines their contribution to the study of the history of regional education, and reveals limitations caused by the political situation and censorship practices.

Special attention is paid to the analysis of the transformation of research issues in different periods of the Soviet era – from the Stalinist stage with its ideological normativity to later decades, when a certain expansion of the source base and thematic emphasis was observed. It is emphasized that, despite ideological

conditioning, Soviet historiography laid the foundation for further regional studies and formed a corpus of factual material that requires modern scientific rethinking.

As a result, the need for a critical rethinking of the Soviet heritage, taking into account modern historiographical approaches, is substantiated. The results of the study can be used to further study the history of education in Southern Ukraine and form a holistic vision of the evolution of scientific interpretations in the 20th century.

Keywords: *historiography, history of education, Southern Ukraine, colonization of the Southern Ukraine, educational institutions, colleges, university education, Soviet ideology.*

Дата першого надходження статті до видання: 20.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 930.1 (477) “1918–1925”
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.37

Дзира І.Я.
https://orcid.org/0000-0001-6326-3594
Київський національний університет технологій та дизайну

УКРАЇНСЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ В УЗАГАЛЬНЮЮЧИХ ПРАЦЯХ 1918–1920-Х РР. З ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

У статті з’ясовуються інформативні можливості, авторські погляди, а також основні дослідницькі методи, використані в оглядах історії українського літописання, що були вміщені до узагальнюючих праць 1918–1920-х рр. з історії української літератури. Встановлено, що в цей період провідною залишалася позитивістська методика наукового дослідження, котра полягала у виявленні, нагромадженні та іманентному аналізі фактичного матеріалу.

Найвагомішим надбанням літописознавства слід визнати «Історію української літератури» М. Грушевського, котра, незважаючи на деякі суперечливі положення, відзначається оригінальністю поглядів, теоретичною глибиною, увагою до питань методики й багатством опрацьованих джерел. Праця М. Грушевського становить собою органічну цілість, об’єднану концепцією безперервності розвитку літературного процесу, зокрема й літописання, на українських землях. Скрупульозний порівняльно-текстологічний аналіз, встановлення пропусків, розривів викладу матеріалу, редакторських вставок, ідейних поглядів імовірних авторів і стильових особливостей дають змогу досліднику концептуально трактувати літописи XI–XVI ст. як історико-літературні пам’ятки, тобто окремий об’єднувальний жанр, що включає різноманітні первинні жанри літератури та фольклору, історичні документи тощо. Однак через відсутність позалітописних паралельних джерел частина авторських реконструкцій залишаються гіпотетичними. Вагоме значення мають і запропоновані М. Грушевським зауваження щодо практичного застосування розробленої О. Шахматовим методики вивчення літописних текстів. Високим рівнем наукового аналізу, детальністю, чіткістю й доступністю викладеного матеріалу вигідно вирізняється «Історія української літератури» М. Возняка, автор якої послідовно дотримується шахматовської схеми розвитку східнослов’янського літописання.

Ключові слова: *літописи, літописання, літописознавство, історіографія, історія літератури.*

Постановка проблеми. Протягом 1918–1920-х рр. помітно посилився інтерес до вивчення українських історико-літературних пам’яток XI–XVIII ст. Поява ряду узагальнюючих праць з оглядами літописання зумовлювалась необхідністю розв’язати різноманітні завдання, що виникали в процесі поточного дослідження літописів, а також задовольнити практичні потреби вищої школи в навчальній літературі з історії красного письменства. Аналіз узагальнюючих праць дозволить засвоїти та критично оцінити систему поглядів тогочасних науковців на історію розвитку вітчизняного літописання, з’ясувати, як поглиблювалося вивчення конкретних проблем, виявити прогалини у висвітленні тих чи інших питань тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перші відгуки про фундаментальні роботи історико-літературного профілю з’явилися невдовзі після їх публікації в рецензіях В. Перетца й А. Брюкнера. Однак боротьба з «буржуазно-націоналістичною історіографією», що розгорнулася з початку 30-х рр. XX ст. призвела до тривалої вимушеної перерви у їх вивченні.

Принципово нова ситуація, що виникла після відновлення державної незалежності України створила необхідні умови для повноцінного розвитку гуманітарних наук, сприяла залученню фахівців до здобутків вітчизняної історії літератури, а отже й літописознавства. Н. Федорак, розглядаючи вагомий внесок М. Возняка у вивчення літописання, високо оцінює його «Історію української літератури» [13]. При цьому він висловлює цікаві зауваження щодо методики й композиційної матриці дослідження літописних текстів, які

© Дзира І.Я., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

використовував М. Возняк, глибокого розуміння ним національно-ментальних і культурно-історичних причин виникнення літописного жанру й особливостей його еволюції протягом XI–XVIII ст. Однак Н. Федорак явно перебільшив внесок М. Возняка у творення текстологічного термінологічного апарату, оскільки поняття «літописної замітки», «літописного оповідання» й «літописного зведення» були вироблені ще у працях науковців XIX ст., зокрема К. Бестужева-Рюміна. Природно, що найбільше уваги сучасні науковці приділяють «Історії української літератури» М. Грушевського. Наприклад, у монографії про Галицько-Волинський літопис (далі ГВЛ – І.Д.) М. Котляр дав кваліфіковану характеристику внеску М. Грушевського в дослідження цієї пам'ятки [8, с. 8–10]. Однак, справедливість зауваження сучасного історика про наївність уявлень М. Грушевського про жанрову природу твору, через що з'явилося «оригінальне, хоча й навряд чи слушне, пояснення відсутності хронологічної сітки та розташування матеріалу за датами в Галицько-волинському літописі» [8, с. 10] варто поставити під сумнів. Адже М. Грушевський доволі ясно усвідомлював і обґрунтовував у своїх працях думку про повістевий характер ГВЛ. У цьому сенсі його послідовниками можна вважати Л.В. Черепніна, В.Т. Пашута й, зрештою, самого М.Ф. Котляра. Дещо стисліше, але змістовно цікаві спостереження про студії М. Грушевського над галицько-волинським літописанням виклав П. Толочко [12, с. 290–291, 293, 312–313]. Найбільший за обсягом, детальний огляд літописознавчих розділів «Історії української літератури» виконали Вікторія та Віталій Тельваки [11, с. 146, 150–163]. Насамкінець слід згадати розвідку В. Воронова, де охарактеризовано висновки М. Грушевського щодо змістових і стилістичних особливостей, а також інформаційних можливостей Київського й Галицько-Волинського літописів [4].

Постановка завдання. Метою статті є історіографічне вивчення узагальнюючих праць. Автор поставив завдання виявити інформативні можливості, повноту висвітлення історії українського літописання, а також визначити використані в них основні дослідницькі методи. Також буде зроблена спроба з'ясувати ставлення тогочасних українських науковців до розробленої О. Шахматовим методики літописознавчих студій та складеної ним схеми розвитку східнослов'янського літописання.

Виклад основного матеріалу. Широку популярність у довоєнній Галичині отримала тритомна «Історія української літератури» М. Возняка, на сторінках якої значна увага приділяється творам літописного жанру. Так, IV розділ І тому повністю присвячений висвітленню історії українського літописання XI–XIII ст. Спочатку науковець у загальних рисах зупиняється на питанні належності літописних пам'яток до художньої літератури. Свідченням цього, крім «поетичного забарвлення», є наявність у їхньому складі численних фольклорних і літературних творів різних жанрів. Розвиток давньоукраїнського літописання М. Возняк у цілому викладає у світлі концепції О. Шахматова. Спираючись на доробок останнього, він знайомить читача з обставинами виникнення, змістом і джерелами Найдавнішого київського, Никонівського та Початкового зведень. Далі М. Возняк характеризує Повість временних літ (далі ПВЛ – І.Д.), автором якої вважає Нестора. На підтвердження такої атрибуції наводяться аргументи (свідчення Києво-Печерського патерика, заголовки Хлєбниківської групи списків тощо), «які не позволяють відмовляти Несторові уложення Повісти временних літ» [1, с. 191]. З іншого боку, науковець слушно зауважує, що немає підстав приписувати останньому всі статті пам'ятки, котра, базуючись на попередніх зведеннях, у кінцевому підсумку є результатом колективної творчості кількох поколінь. Слідом за О. Шахматовим також висвітлюється історія другої та третьої редакцій ПВЛ.

Розглянувши зміст, джерела й художні особливості Київського літопису, дослідник за такою ж схемою характеризує й ГВЛ, що мав виключно місцевий характер. Тут на особливу увагу заслуговують міркування про відданість західноукраїнських книжників загальноєвропейським культурним цінностям, їхню віротерпимість та етнічну толерантність. «Коли й в инших пам'ятках нашої давньої літератури, – доводить М. Возняк, – затирається межа між православним і латинським світом, тут це виступає особливо виразно. Католик – це для літописця тільки християнин, а не чужинець. Задля своєї духової близькости з Заходом літопис має найбільше світського характеру з усіх тодішніх літописів» [1, с. 206].

Загалом учений відзначає незалежність давньоукраїнських історико-літературних творів від візантійського історіописання, розглядаючи їх «як продукт українського духа» [1, с. 208]. Таким чином, мова може йти лише про певний вплив грецьких хронік на стильову манеру давньоукраїнських літописів. Пояснення ж релігійного світогляду та духовних ідеалів наших літописців

М. Возняк радить шукати в тогочасній українській дійсності. Однак, такі твердження призводять до недооцінки ним не лише джерельної вартості запозиченого з грецьких хронік фактичного матеріалу, а й ряду визначальних ідей, необхідних вітчизняним середньовічним інтелектуалам для уявлення про сенс історичного процесу.

У VI розділі стисло охарактеризовано чотири редакції літописів Великого князівства Литовського й Короткий київський літопис. У такому ж довідковому плані у II томі йдеться про Київський синопсис, «Кройніку» Ф. Софоновича, «Обширний синопсис руський» П. Кохановського й Густинський літопис. При цьому М. Возняк зауважує, що в Київському синопсисі «Україні визначено далеко більше місця ніж Московщині, історичні події якої мають тільки доповняти й пояснювати події української історії» [2, с. 308]. На жаль, намагаючись з'ясувати питання про взаємозв'язки між вищезазначеними творами, учений некритично переніс до своєї праці надумані схеми О. Рогозинського.

Бурхливий розвиток вітчизняного історіописання у другій половині XVII–XVIII ст. М. Возняк цілком справедливо пов'язує з подіями Національно-визвольної революції українського народу 1648–1676 рр. За цей період з'являється низка мемуарів і творів із прагматичним викладом матеріалу та спробами критики джерел, що «затримали давню назву літописів, бо й між давніми українськими літописами й козацькими мемуарами й історичними писаннями не було різкої межі, різких переходів, навпаки давній тип збереження української національної традиції переходив непомітно в новий тип…» [3, с. 375]. Науковець не висловлює сумнівів щодо існування т. зв. Українського вірогідного та Переяславського літописів, хоча, з іншого боку, й погоджується з необхідністю піддати належній перевірці свідчення С. Величка про діаріуш С. Зорки. М. Возняк побіжно зупиняється на Хмільницькому, Добромильському, Чернігівському та ряді монастирських літописів, а також знайомить читача зі змістом збірника І. Кощаківського. Під час розгляду українського хронографа 2-ї редакції висловлюються сумніви щодо авторства Л. Боболинського. Докладніше в III томі «Історії української літератури» висвітлено питання, що стосуються біографічних відомостей і суспільно-політичних поглядів укладача Львівського літопису. Знову ж таки, проблема авторства є домінуючою й у створеному на підставі студії О. Левицького нарисі про «Літопис Самовидця». З точки зору М. Возняка праця Г. Граб'янки була першою спробою «систематичної зв'язної історії України» [3, с. 385]. Далі подаються відомості про біографію, суспільно-політичні погляди гадяцького полковника, списки, редакції та джерельну вартість пам'ятки. Виходячи з правильної тези про історико-літературну природу наративів XVII–XVIII ст., М. Возняк доводить, що виконані С. Величком під впливом давньоримської історіографічної традиції з метою популяризації вітчизняної історії художні реконструкції промов видатних діячів минулого є беззаперечним свідченням мистецького таланту козацького канцеляриста.

Коротко зупинившись на «Короткому описі Малоросії», працях С. Лукомського, П. Симоновського й О. Рігельмана, М. Возняк переходить до характеристики «Історії русів». «Державність України, а бодай її автономність, – стверджує літературознавець, – це провідна ідея, яка червоною ниткою проходить через усю Історію Русів» [3, с. 401]. Далі він показує, як розгортання сюжету, групування персонажів і навіть окремі художні деталі підпорядковуються автором для розкриття своїх поглядів і думок. Висока ідейність твору залежить не лише від гарячого патріотизму майстра слова, а й від засвоєння ним передових гуманістичних ідей та раціоналістичного світогляду епохи Просвітництва. У першій половині 20-х рр. М. Возняк ще схилявся до гіпотези О. Лазаревського про авторство «Історії русів», вважаючи найпереконливішими аргументи на користь Г. Полетики.

Найзначнішою з узагальнюючих оглядових праць 1918 – кінця 1920-х рр. безумовно є фундаментальна шеститомна «Історія української літератури» М. Грушевського, що донині не втратила своєї наукової вартості. Її автор показав, що маса фактичних відомостей потрапила (або в усякому разі тим чи іншим шляхом могла потрапити) до літописних пам'яток з багатющої давньоукраїнської історичної прози та усної народної творчості. У II томі він викладає власну змістовну концепцію дослідження художньої специфіки літописання Київської Русі, пропонує методику, що враховує такі жанрові особливості, як колективність, анонімність, компілятивний характер, вплив агіографічної традиції, а також втрату значної частини рукописної спадщини. Літописання в трактуванні М. Грушевського – це черговий етап розвитку історичної прози, що постав внаслідок злиття й узагальнення в процесі редакторської обробки різноманітних самостійних і оригінальних творів, таких як повісті, оповідання, записки, легенди, перекази, пісні тощо. «Сі літописні

компіляції, – продовжує вчений, – набирають через те великої ваги як свого роду літературний архів, де полишивсь не раз одинокий слід всього того письменства, яке вони витиснули з уживання, прийнявши в свій склад його фрагменти. Вони визначаються великим багатством і різнорідністю змісту в порівнянні з багатьма чужоземними хроніками» [5, с. 101]. Така природа літописних творів мала свої наслідком використання двох протилежних тенденцій в літописознавчих студіях – синтетичної й аналітичної. У цьому контексті особливо цікавою виглядає наведена в «Історії української літератури» оцінка творчої спадщини академіка О. Шахматова. З одного боку, М. Грушевський віддає належне О. Шахматову, якому вдалося довести, що збережені до нашого часу давньоруські літописи мають тривалу попередню історію, оскільки в їхніх текстах відобразилися більш давні, втрачені на сьогодні зведення. Крім цього, М. Грушевський відзначив вагомість здобутків свого колеги на ниві вивчення взаємин між київською й новгородською літописними традиціями, а також пізнього східнослов'янського літописання. Але, вважаючи новаторськими застосовані О. Шахматовим методи комплексного й порівняльно-текстологічного аналізу, він у кінцевому підсумку не сприймає ні шахматовської схеми розвитку давньоруського літописання в цілому, ні значної частини її окремих проміжних ланок. Український науковець відзначає незавершеність, складність і заплутаність цієї концепції, що поряд з багатьма точними спостереженнями, оригінальними положеннями й обґрунтованими висновками містить чимало апріорних і навіть фантастичних припущень. Через це він виносить занадто суворий присуд результатам літописознавчих студій «талановитого угадчика», котрі «стоять і нині поза обрубом наукового добутку, чекаючи тверезої, холодної оцінки людей, які б уміли з здібностями угадування сполучити обережність і навіть скептицизм, обов'язковий для сторожів людського знання» [5, с. 102–103].

Враховуючи складність, гіпотетичність і умовність шахматовських генеалогічних побудов, які не дозволяли наочно уявити взаємини списків і редакцій, М. Грушевський пропонує колегам простувати шляхом, прокладеним М. Костомаровим, К. Бестужевим-Рюміним та їх послідовниками. Якщо для О. Шахматова «історико-літературним явищем у справжньому повному сенсі можна визнати тільки літописне зведення» [14, с. 186–187], то М. Грушевського літописи цікавлять перш за все з точки зору відображення в них пам'яток художньої літератури й фольклору. На переконання М. Грушевського, «По чвертьвіковій аналітичній роботі над нашим літописанням приходить черга на студії над складовими частями, над фрагментами старого письменства абсорбованого ними, щоб по можності, реставрувати їх, виробити собі поняття про їх вигляд, літературну манеру й ідейну фізіономію їх авторів, їх світогляд, їх культуру» [5, с. 105]. В основу своєї реконструкції він кладе групування матеріалу за жанровим принципом.

Однак, відмовившись від шахматовської схеми початкового літописання, М. Грушевський замінив її занадто спрощеною побудовою: редакція часів Ярослава Мудрого, або власне ПВЛ, і редакція початку XII ст. ігумена Києво-Видубицького монастиря Сильвестра. Початок давньоукраїнського літописання дослідник пов'язує зі збіркою повістей, переказів і пісень, місцями прокоментованих або інтерпретованих укладачем без використання хронологічної сітки. Саме цей твір, що починався легендою про заснування Києва й не доходив до епохи Володимира Святославича, на його думку, і є власне ПВЛ. Вона має виразне київське забарвлення й постала в Києві за князювання Ярослава Мудрого. Як бачимо, незважаючи на розбіжності в уявленнях про характер та ймовірний час появи найдавнішого історико-літературного твору, покладеного пізніше в основу власне літописного викладу, М. Грушевський погоджується з О. Шахматовим у тому, що в першій половині XI ст. такий твір уже був складений. У процесі подальшої редакторської роботи ПВЛ поповнювалася різноманітними матеріалами як місцевого походження, так і пов'язаними з візантійською і новгородською традиціями, а також зазнала суттєвого впливу церковно-християнської літератури. М. Грушевський не бачить ніяких реальних підстав говорити про редагування найдавнішого літопису Никоном на початку 1070-х рр., оскільки в тогочасних джерелах немає звісток про письменницьку діяльність цього печерського подвижника. «Так само чистим здогадом, – на думку дослідника, – являється гадка Шахматова, що новий цикл літопису утворився в Печерському монастирі коло 1095 р. завдяки ініціативі тодішнього ігумена Іоанна» [5, с. 112]. За М. Грушевським, літопис, який нині прийнято іменувати «Повістю временних літ», було складено близько 1113 р. ігуменом Києво-Видубицького монастиря Сильвестром. Через принципові розбіжності між інформацією літопису й відомостями «Читання про Бориса і Гліба» й «Житія Феодосія Печерського» він

визнає безнадійними будь-які намагання обстоювати закорінену в печерській традиції версію про авторство Нестора.

Далі М. Грушевський розглядає літературні матеріали, які, на його думку, хоч і дійшли до нас у складі літописного тексту, проте були колись самостійними, оригінальними художніми творами. Попри хронікальний спосіб викладу подій у більшості з них простежується чітка громадянська позиція автора, виразна сюжетна лінія, різноманітні образно-виражальні засоби. Читач має змогу познайомитись з майстерно виконаним аналізом тематики, проблематики й поетики циклу про християнізацію Русі, повістей про усобицю Володимировичів, початок Печерського монастиря, зіткнення Русі зі Степом, боротьбу Володимира Мономаха з Олегом Гориславичем, осліплення Василька Теребовльського, оповідання Гюряти Роговича тощо.

Показово, що утворення літописної форми М. Грушевський пов'язує, в першу чергу, з усними джерелами. Через це він приділяє належну увагу відомостям поетичної творчості передволодимирової доби, що відобразились у ПВЛ. Особливу групу серед них складають найдавніші легенди й перекази, зокрема про заснування Києва, панування обрів над племінним союзом дулібів тощо. У літописних оповіданнях про походи Олега, Ігоря та Святослава науковець справедливо вбачає сліди героїчної дружинної поезії. Тонке чуття історика дозволило М. Грушевському виявити наявність двох паралельних епічних мотивів у повідомленнях про конфлікт між Київською й Деревлянською землями та розповіді про князювання Святослава Ігоревича. Розвиваючи погляди М. Костомарова, вчений схильний пов'язувати фрагментарність і сухість збережених у літописному тексті залишків давнього епосу з прагненням книжників «можливо очистити сей матеріал якраз з невідповідних для побожного оповідання поетичних форм, в які він був вложений поетами й оповідачами» [5, с. 125]. З одного боку народнопоетична традиція «доволі добре відповідала… власним національним, соціальним, політичним поглядам та симпатіям» [5, с. 125] літописців, а з іншого її естетичні особливості й ідеали асоціювались у них з язичництвом. Аналізуючи поетичні твори Володимирового циклу, М. Грушевський з притаманним йому талантом доповнює концепції та припущення попередників власними спостереженнями над літописними текстами, відшуковує невідомі раніше сюжетні паралелі, пропонує оригінальні гіпотези. Менш переконливою (за браком матеріалу) виглядає спроба виявити в ряді історичних переказів і сказань ПВЛ сліди Боянових пісень, згадки про які збереглися у «Слові о полку Ігоревім».

Розвиваючи уявлення історико-літературної школи, М. Грушевський розглядає Київський літопис «як збірку літературного матеріалу, як наш літературний архів XII в., так як Сильвестрова збірка 1116 р. являється таким архівом XI в.» [6, с. 10]. Через свій компілятивний характер дана пам'ятка з літературного погляду не має для нього великої вартості. При такому підході головний інтерес для дослідника становлять окремі художні твори, включені до її тексту, а також редакторська робота літописця. За допомого формально-стилістичного підходу М. Грушевський виділяє у складі зведення три частини: першу, що містить короткі, фрагментарні звістки до 1135 р.; другу, що становить зв'язне, прагматичне оповідання за 1135–1168 рр.; і третю – серію окремих повістей, відредаговану за Святослава Всеволодовича й доведену до 1197 р. У 1199 р. невідомий чернець Михайлівського Видубицького монастиря зняв з літопису копію для Рюрика Ростиславича й доповнив її похвалою цьому князеві. Не заперечуючи в принципі можливості використання київськими книжниками пам'яток місцевого літописання, М. Грушевський також не виключає інших причин появи відповідної інформації в Київському зведенні. «Погляди чернігівської династії, – зазначає дослідник, – могли відбитись так само в котрійсь київській фундації Ольговичів: монастирі св. Семена або Кирила на Дорогожичах; новгородець міг писати і в Києві, при «Новгородській біжниці» або і якімсь іншім місці» [6, с. 33]. За М. Грушевським, протягом 1181–1194 рр., в часи замирення між Мономаховичами й Ольговичами в Київському зведенні відобразився ряд чернігівських джерел, зокрема дружинна повість про Святослава Ольговича й житіє Ігоря Ольговича.

Літературознавець розглядає Київський літопис як цілком світську пам'ятку, що детально та образно відтворює політичні інтереси, суспільні настрої й побут вищих верств княжої України. Цитати з церковних книг разом з релігійною фразеологією носять тут переважно декоративний характер.

Ретельний текстологічний та історико-літературний аналіз, визначення пропусків і повторів тексту, особистих симпатій, антипатій та особливостей стильової манери авторів дають змогу М. Грушевському виділити у складі Київського зведення ряд дружинних повістей XII ст. Значну

мистецьку й інформаційну вартість становлять для нього повісті про Всеволода Ольговича, Святослава Ольговича, Мстислава Ростиславича, відредагована пізніше в житійному стилі повість про вбивство Андрія Боголюбського, а також твори половецького й галицького циклів. Проте найбільш виразної форми жанр дружинної повісті набуває у найоб'ємнішій та найзмістовнішій повісті про Ізяслава Мстиславича, яку М. Грушевський вважає за «одну з визначніших пам'яток нашої старої літератури і культури» [6, с. 12]. Відокремивши всі пізніші нашарування, він намагається визначити межі твору, котрий імовірно охоплював події 1146–1153 рр. Текстуальний аналіз показав, що через неодноразове редагування повість збереглася фрагментарно, зокрема були частково втрачені її початок і кінець, а художню тканину основної частини іноді розривають вставки. Поряд з майстерною характеристикою суспільно-політичних поглядів автора повісті про Ізяслава Мстиславича та її формально-стильових особливостей, М. Грушевський пропонує надзвичайно важливі філософсько-культурологічні узагальнення про природу відображеної в ній давньоруської лицарської етики. Крім того, за точним спостереженням С. Росовецького «Міркування Грушевського про спадкоємні зв'язки між дружинною мораллю епохи Київської та моральним кодексом «народного лицарства» запорозьких козаків являють собою одне з плідних вторгнень дослідника до царини соціальної психології» [10, с. 259].

Значну вартість має й виконаний М. Грушевським аналіз ГВЛ, першу частину якого він вважав цілісною, зв'язаною спільною сюжетною лінією прагматичною оповіддю, що вийшла з-під пера одного автора. Характерною особливістю Галицького літопису була відсутність обов'язкової для традиційних творів літописного жанру хронологічної канви. І лише значно пізніше, очевидно укладачем Іпатіївського списку, в літописному тексті «досить довільно і хибно» були проставлені роки. Це сталося через механічне приєднання ГВЛ до Київського зведення, внаслідок чого в суцільному викладі подій утворилась шестирічна прогалина. Показово, що в інших списках Іпатіївської групи – Хлєбниковському, Погодінському та Єрмолаєвському, за незначними винятками, датування відсутнє. Отже в оригіналі послідовність оповіді досягалася причинно-наслідковим способом викладу матеріалу за допомогою використання спеціальних сполучних фраз. Таким чином, «Перед нами дійсно не літопис, а повість в повнім значенні слова…» [6, с. 144]. М. Грушевський називає її «Повістю про галицький мятеж». Розроблена ним концепція хронологічної системи ГВЛ стала хрестоматійною в літописознавстві, яскравим свідченням чого є праці М. Присьолкова, Л. Черепніна, Д. Лихачова, В. Пашута тощо.

Загалом «Повість про галицький мятеж» охоплює 50 років. З них останні 10 років були описані одночасно з подіями, а перші 40 – ретроспективно. Безпосереднім поштовхом до укладання твору, на думку дослідника, послужила перемога Данила Галицького над угорцями, поляками й чернігівським князем Ростиславом Михайловичем у битві під Ярославом у 1245 р. Головною метою було обґрунтування права Данила Романовича на батьківську спадщину в боротьбі з бунтівними галицькими боярами. У центрі уваги М. Грушевського перебувають суто літературні, зокрема формально-стильові особливості твору. Він був першим, кому вдалося виявити й оцінити присутні в повісті елементи орнаментальної прози (хоч сам термін «орнаментальна проза» М. Грушевським і не вживається), а також відчути імпресіоністичне забарвлення творчої манери галицького книжника. Аналізу джерельної основи «Повісті про галицький мятеж» відведено порівняно небагато місця, проте окремі оригінальні спостереження М. Грушевського й дотепер не втратили своєї наукової вартості. Будучи як завжди надзвичайно обережним у питаннях атрибуції, дослідник і цього разу намагається, перш за все, окреслити соціокультурну фізіономію автора, а не приписувати за будь-яку ціну повість якійсь конкретній особі. Уважний аналіз змісту першої частини ГВЛ дозволив М. Грушевському встановити коло осіб, з якими був пов'язаний книжник, а також виявити факти, що можуть свідчити про його соціальну належність, світогляд, суспільно-політичні погляди, ерудицію, літературний хист тощо. Погоджуючись із твердженням М. Костомарова про світський характер твору, науковець припускає, що невідомий письменник міг бути дружинником або ж писарем князівської канцелярії, можливо, помічником «печатника» Кирила.

Характеризуючи волинську частину літопису, М. Грушевський зупиняється на її стильових відмінностях від попереднього тексту. У складі Волинського літопису він виділяє кілька з'єднаних між собою пізнішим редактором самостійних творів – «Повість про Куремсу і Бурундая», «Історію подій в Литві по смерті Мендовга» та «Повість про Володимира Васильковича». При цьому вчений розробляє питання авторства, часу й місця складання названих повістей, приділяючи

особливу увагу їх тематичним та жанрово-стильовим особливостям. Цілком погоджуємося із С. Росовецьким, що «зроблений Грушевським аналіз художньої своєрідності повісті про Володимира Васильковича та психологічні портрети «нещасливого князя» та його літописця являють собою один із маленьких «внутрішніх» шедеврів «Історії української літератури» [10, с. 266]. Дослідник датує виникнення цього твору 1286/87 рр., а його автором вважає князівського писаря Ходорця. Насамкінець М. Грушевський знайомить читача з «Повістю про побоїще Батиєве», котра подібно до «Повісті про битву на Калці» належить до київських дружинних повістей XIII ст. й потрапила до тексту ГВЛ як пізніша вставка.

Літописання XV–XVI ст. розглядається, насамперед, у контексті еволюції української історичної прози. Основними літописними осередками в Північній Україні та Білорусі в цей період продовжували залишатись кафедри й монастирі, а літературним джерелом і мовностильовим зразком для літописців слугували давньоруські літописні твори. Однак, у порівнянні з історіописанням попередньої доби історичній прозі XV–XVI ст. притаманні суттєві світоглядні й мовностильові відмінності наочним прикладом чого є широка редакція літопису Великого князівства Литовського й особливо «Повість про перемогу князя Костянтина Острозького». Корпус русько-литовських літописних текстів М. Грушевський поділяє на три редакції: найстаршу, середню та широку. Основна увага приділяється історії створення та структурі широкої редакції, робота над якою була завершена в 1440-их рр.

Характеризуючи т. зв. короткий київський літопис, М. Грушевський наголошує на умовності назви пам'ятки та висловлює солідарність з І. Шараневичем щодо духовного походження її автора. «…голос волинця, – зазначає вчений, – відчувається в деяких записах 1490-х рр. дуже сильно, так що се дуже правдоподібно, що в літописі використано деякі волинські записи» [7, с. 199]. Загалом в даному розділі головну увагу приділено питанням проблематики й художньої вартості оригінальних творів, уміщених до складу літописів, таких як «Похвала Вітовту», «Повість про конфлікт Вітовта з Ягайлом», «Повість про Поділля», «Повість про перемогу князя Костянтина Острозького» тощо.

Праця М. Грушевського становить собою оригінальну цілість, об'єднану концепцією безперервності розвитку літературного процесу, зокрема й літописання, на українських землях. Скрупульозний порівняльно-текстологічний аналіз літописних пам'яток XI–XVI ст., встановлення пропусків, розривів викладу матеріалу, редакторських вставок, ідейних поглядів імовірних авторів і стильових особливостей дають змогу досліднику виявляти «шари» літописного тексту, які можна ототожнювати з різножанровими прозовими творами. Однак, яким би грандіозним не виглядав відтворений М. Грушевським фонд давньої української історичної прози, ми змушені визнати, що значна частина включених до нього пам'яток у кінцевому підсумку виявляється авторською реконструкцією, а не літературною реальністю. Адже і межі, і форма більшості дружинних повістей визначені дослідником у складі літописних текстів цілком гіпотетично, так само, як не завжди точно було встановлено час, коли вони потрапили до того чи іншого зведення. Сталося це тому, що ці пам'ятки не збереглися до наших днів у окремому вигляді, тобто ми не володіємо їх позалітописними паралельними текстами. Прагнучи уникнути накопичення непотрібного гіпотетичного баласту, М. Грушевський, на відміну від О. Шахматова, не заглиблюється у своїх студіях у генеалогію літописних зведень. Однак, як і у випадку з російським академіком, брак необхідних для порівняльно-текстологічного аналізу джерел обов'язково повинен був призвести до появи в «Історії української літератури» численних гіпотез і реконструкцій. Тому, суворо дотримуючись норм наукової етики, М. Грушевський заздалегідь попереджає читача, що «і наш літературний дослід неминуче мусить бути теж побіжним і в значній мірі гіпотетичним» [6, с. 9]. З точки зору О. Шахматова, визнання окремим літературним твором кожного літописного фрагменту із завершеним розгорнутим сюжетом надавало суб'єктивного характеру висновкам і перешкоджало відтворенню генеалогічного ряду втрачених літописних зведень. «Але було б неправильно думати, – цілком слушно зауважує стосовно шахматовських поглядів А. Кузьмін, – що новий підхід до літопису звільняє від необхідності виділяти й аналізувати як історичне джерело окремі елементи зведення» [9, с. 13]. Тому, враховуючи необхідність різнобічного аналізу літописних текстів, аж ніяк не варто трактувати застосовану М. Грушевським методику як просте повернення до бестужевського етапу в літописознавстві. Завдяки комплексному й ґрунтовному вивченню матеріалу, оригінальності й продуктивності дослідницької методики та геніальній інтуїції «у більшості наукових проблем він першим формував наукову традицію» [11, с. 155].

Висновки. Таким чином, через серйозну теоретико-методичну озброєність, опрацювання численних текстів та удосконалення техніки джерельного аналізу, авторам узагальнюючих праць, створених протягом 1918–1920-х рр. вдалося досягнути відчутних успіхів на ниві дослідження вітчизняного літописання. Найвагомішим надбанням літописознавства безперечно слід визнати «Історію української літератури» М. Грушевського, котра, незважаючи на деякі суперечливі положення, відзначається оригінальністю поглядів, теоретичною глибиною, увагою до питань методики й багатством опрацьованого фактичного матеріалу. Концептуальне значення цієї праці полягає в трактуванні літописів як історико-літературних пам'яток, тобто окремого об'єднувального жанру, що включає до свого складу різноманітні первинні жанри літератури та фольклору, історичні документи тощо. У зв'язку з цим особливої ваги набуває виконана науковцем характеристика тематики, проблематики й поетики історичних повістей, виділених ним з літописного тексту. Адже без повного уявлення про художні особливості літописів неможливо відтворити історію розвитку літописання в цілому й оцінити естетичну вартість кожної літописної пам'ятки зокрема. Також безсумнівний інтерес становлять запропоновані М. Грушевським обмеження стосовно практичного застосування розробленої О. Шахматовим методики вивчення літописних текстів. Високим рівнем наукового аналізу, детальністю, чіткістю й доступністю викладеного матеріалу вигідно вирізняється «Історія української літератури» М. Возняка, автор якої послідовно дотримується шахматовської схеми розвитку східнослов'янського літописання. На жаль, згортання політики українізації, що розпочалося з 1929 р., перехід до масових репресій, жертвами яких стало чимало науковців, ідеологізація гуманітарних наук згубно позначилися на формуванні безперервної традиції українського літописознавства в тоталітарному СРСР.

Список літератури:

1. Возняк М.С. Історія української літератури. Львів: Просвіта, 1920. Т. 1. 344 с.
2. Возняк М.С. Історія української літератури. Львів: Просвіта, 1921. Т. 2. 416 с.
3. Возняк М.С. Історія української літератури. Львів: Просвіта, 1924. Т. 3. 564 с.
4. Воронов В. І. М. С. Грушевський як дослідник давньоруських літописів *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія*. 2017. Вип. 25 (1). С. 154–165.
5. Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. К.: Либідь, 1993. Т. 2 / упоряд. В.В. Яременко; приміт. С.К. Росовецькрого. 264 с.
6. Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. К.: Либідь, 1993. Т. 3 / упоряд. В.В. Яременко; прим. С.К. Росовецького. 288 с.
7. Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. К.: Либідь, 1995. Т. 5. Кн. 1 / упоряд. та прим. С.К. Росовецького. 256 с.
8. Котляр М.Ф. Галицько-волинський літопис XII ст. / відп. ред. В.А. Смолій. К.: Ін-т Історії України, Академія наук України, 1993. 167 с.
9. Кузьмин А.Г. Русские летописи как источник по истории Древней Руси / Ред. Л.Л. Муравьева. Рязань: РГПИ, 1969. 240 с.
10. Росовецький С.К. Примітки. *Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн.* К.: Либідь, 1993. Т. 3 / упоряд. В.В. Яременко; прим. С.К. Росовецького. С. 257–278.
11. Тельвак В., Тельвак В. Михайло Грушевський як дослідник української історіографії. К. – Дрогобич: Український науково-дослідний ін-т архівної справи та документознавства, ДДПУ ім. Івана Франка, 2005. 334 с.
12. Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. К.: Наук. думка, 2005. 362 с.
13. Федорак Н. Українські літописи в дослідженнях Михайла Возняка. *Возняк Михайло. Студії над українськими літописами: Збірник наукових праць*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. С. 7–32.
14. Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб, 1908. XVI, 686 с.

Dzyra I.Ya. UKRAINIAN CHRONICLE IN GENERALIZING WORKS OF 1918–1920S ON THE HISTORY OF HOMELAND'S LITERATURE

The informative possibilities, author's opinions and the fundamental research methods, used in reviews of the history of Ukrainian chronicle writing, which were inserted in the generalized works of the 1918–1920-s of the history of the Ukrainian literature are turned out in the article. It has been established that during this period the leading method of scientific research remained the positivist one, which consisted in the identification, accumulation and immanent analysis of factual material.

The most considerable acquisition of the chronicle criticism should be recognized «History of the Ukrainian literature» of M. Hrushevsky, which, in spite of some contradictory theses, is notable for original opinions, theoretical profundity, attention to questions of methods and wealth of treated sources. M. Hrushevsky's work constitutes an integral whole, united by the concept of the continuity of the development of the literary process, including chronicle writing, on Ukrainian lands. A meticulous comparative-textual analysis, identification of omissions, gaps in the presentation of the material, editorial insertions, ideological views of the probable authors, and stylistic features allow the researcher to conceptually interpret the chronicles of the 11th–16th centuries as historical and literary monuments, that is, a separate unifying genre that includes various primary genres of literature and folklore, historical documents, etc. However, due to the lack of parallel sources outside the chronicles, some of the author's reconstructions remain hypothetical. Of great importance are the comments proposed by M. Hrushevsky on the practical application of the methodology for studying chronicle texts developed by O. Shakhmatov. M. Voznyak's «History of Ukrainian Literature» stands out for its high level of scientific analysis, detail, clarity and accessibility of the presented material, the author of which consistently adheres to Shakhmatov's scheme for the development of East Slavic chronicles.

Keywords: *chronicles, chronicle writing, chronicle studies, historiography, history of the literature.*

Дата першого надходження статті до видання: 11.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 015:061.1](477):908(477.63-21Кри)"1923/1930"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.38

Дояр Л.В.
https://orcid.org/0000-0003-0789-2462
Державний архів друку Книжкової палати України імені Івана Федорова

НЕПІВСЬКИЙ КРИВИЙ РІГ ПЕРШОГО РОКУ СВОГО ОКРУГОВОГО СТАТУСУ В АРКУШЕВОМУ ФОНДІ КНИЖКОВОЇ ПАЛАТИ УКРАЇНИ

Представлена стаття порушує проблему джерельної бази в сучасних історико-краєзнавчих дослідженнях. Дана стаття присвячена історії Кривого Рогу часів округової (1923–1930 рр.) адміністративно-територіальної реформи в УСРР. Мова йде про 1923 рік, що був першим після набуття містом свого округового статусу. Дослідження проведено на матеріалах аркушевого фонду Книжкової палати України. Домінуючим змістовним репертуаром останніх став розвиток міської торговельної галузі в умовах проголошеної в 1921 р. нової економічної політики, яка відродила вільну торгівлю після тривалого періоду її заборони у роки так званого «воєнного комунізму». Формами тогочасної торговельної діяльності були державна, кооперативна та приватна торгівля. Найбільшого розквіту набула кооперативна торгівля, представлена такими організаціями, як: Криворізька Районна Спілка Споживчих Товариств, Криворізький Єдиний Робітничий Кооператив «Робкоп», Міське Єдине Споживче Товариство, Криворізьке Округове Агентство Всеукраїнського Акціонерного Товариства Торгівлі, Криворізьке відділення Всеукраїнського Акційного товариства «Село-Техніка» тощо. Як центр потенційно потужної промислової округи Кривий Ріг був залучений до великих монопольних об'єднань, як-от: Південно-Рудний Трест, "Шкірсиндикат", що займалися виробництвом та збутом різноманітної продукції. Розвитком торговельної галузі міста опікувалися торговельний, виробничий та сільськогосподарський відділи місцевої влади, на утриманні та під контролем яких перебували різноманітні підприємства (міська друкарня, сироварний завод, радгоспи тощо). Дана розвідка написана відповідно до вимог наукової методології (історизм, об'єктивність, всебічність), застосовує загальні (опис, класифікація, узагальнення) та спеціальні (контент-аналіз) методи дослідження, її наукова новизна доведена фактами цілковитої неопрацьованості аркушевих фондів Книжкової палати України. Результатом проведеного дослідження стало узагальнення історико-краєзнавчого (криворізького) вмісту аркушевого фонду 1923 р. У науковий обіг було введено дотепер невживані друковані джерела, які доповнюють вже набуті знання з криворізького краєзнавства. Практичне значення проведеного дослідження полягає у можливості його застосування у майбутніх студіях.

Ключові слова: *аркушевий фонд Книжкової палати України, криворізьке історичне краєзнавство, Кривий Ріг – столиця Криворізької округи, листівкові види аркушевої друкованої продукції (об'ява, оголошення, гасло тощо), державна, кооперативна та приватна торгівля, робітничий кооператив, трест, синдикат.*

Постановка проблеми. Аркушеві видання (листівки, афіши, анонси, оголошення, попередження, продовольчі картки, бланки, купони тощо) становлять значний обсяг друкованої україніки XX ст. У фондосховищах Книжкової палати зберігається близько 2 млн одиниць аркушевих друків. Останні представляють усі регіони та хронологічні періоди, висвітлюють місцеві особливості розвитку та найбільш яскраві епізоди життя в окремо взятому населеному пункті. Дріб'язковий, на перший погляд, контент аркушевих друків, насправді, доволі глибоко відображає усі віхи вітчизняної історії, сповнюючи їх при цьому маловідомими подробицями, деталями, відроджуючи пам'ять про вже неіснуючі промислові чи культурно-освітницькі об'єкти, власні назви, індивідуальні імена, псевдоніми (особливо на мистецьких афішах), адреси підприємств, державних установ, громадських закладів, номери телефонів, які підтверджують наявність і поширеність мережі у

© Дояр Л.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

різні часові проміжки тощо. Майже всі аркушеві видання містять прізвища посадовців або відповідальних осіб, які дозволяють нам здійснити персоніфікацію історичного краєзнавства. Між тим, попри названі переваги, аркушеві видання Книжкової палати України десятиліттями непорушно лежать на полицях. Хочеться вірити, що дослідники лише не наважуються доторкнутися, а не свідомо ігнорують дані джерела.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історичне краєзнавство Кривого Рогу позначене доволі великим історіографічним обсягом. Порушена у даній статті проблема знайшла відображення як у загальній, так і спеціальній літературі. Так, різноаспектні питання з історії Кривого Рогу 1920-х рр. висвітлені в енциклопедичних виданнях В.П. Бухтіярова [3] та О.О. Мельника [6], відображені в колективній монографії, виданій до 125-річчя від початку промислового видобутку залізних руд на Криворіжжі [5]. В контексті нашого дослідження актуальність і затребуваність зберігає монографічна праця О.О. Мельника "Криворізька міськрада в 1920-1941 роках" [7], написана на матеріалах центральних (ЦДАВОВ України) і місцевих (ДАДО) архівів, а також газетної періодики (здебільшого, криворізької міської газети "Червоний гірник").

Постановка завдання. Оскільки авторка глибоко переконана у тому, що аркушеві видання є цінним дослідницьким джерелом, нами було сформульовано мету відібрати, опрацювати і узагальнити криворізький аркушевий масив 1923 р., що хронологічно є найдавнішим комплектом у фондах Державного архіву друку – більш ранні аркушеві видання, як-от, гасло із закликом до громадян жертвувати на користь голодуючих Криворіжжя [1, од. зб. 21–2189] носять лише поодинокий характер. Враховуючи значну кількість порічного (1923 р.) криворізьковмісного аркушевого комплекту (загалом, 34 одиниці зберігання), для написання даної (за вимогами невеликої) розвідки авторка обмежилася розглядом аркушевих видань першого року округового статусу міста.

Виклад основного матеріалу. Мусимо підкреслити, що адміністративно-територіальна реформа співпала у часі з укоріненням нової економічної політики. Власне остання і становить домінуючий контент опрацьованих нами друків. Затвердження багатоукладної економіки з різними формами власності, розвитком підприємництва, конкурентними відносинами між суб'єктами виробництва та продажу товарів знайшли відбиток у численних аркушевих друках. Однією з найважливіших характеристик криворізького НЕПу стало відновлення вільної торгівлі. Після драконівського «воєнного комунізму» селянам, нарешті, повернули прибутковий базар. Не сорочинський, але також гучний «Жовтневий ярмарок» відбувся 9-15 листопада 1923 р. на території дотепер відомого містянам «Верхнього базару» [2, од. зб. 287]. Організатори заходу обіцяли великий товарооборот на принципах грошової оплати та товарообміну, оголошувалася 40-кавідсоткова знижка на мануфактуру, селян закликали відвідати ярмарок і продати свій товар за високу ціну, без посередників і одночасно придбати за дешевими цінами необхідні промислові товари. На ярмарку працювала Держхлібзаготівля, яка купувала збіжжя в окремо взятого селянина. Під час заходу в приміщенні акціонерного товариства «Село-Техніка» за адресою вул. Карла Маркса (на тоді колишня Поштова, натепер це актуальна назва) проходила «Округова сільськогосподарська виставка» з правом її безкоштовного відвідування.

Центром міської торгівлі в досліджуваний нами період був Універмаг Госпколективу, що розташовувався у бувшому будинку Грабельковського по вулиці Базарній. Відкриття останнього відбулося 22 березня 1923 р. [2, од. зб. 405]. В магазині було 5 відділів (бакалійно-гастрономічний, тютюновий, мануфактурно-галантерейний, посудний та книжково-паперовий) [2, од. зб. 405]. Універмаг здійснював оптово-роздрібну торгівлю, а до свят готував покупцям «спеціальний асортимент». Даний магазин, судячи з опрацьованих нами аркушевих видань, був чи не єдиним у Кривому Розі місцем, де можна було придбати навчальні посібники, комплекти книг для бібліотек, дорослу та дитячу літературу (наприклад, казки братів Грімм), конторські книги тощо [2, од. зб. 394]. Універмаг надавав 4-місячні розстрочки колективам, що належали до профспілок, але видавав кредити й одинакам (приватним особам) строком на 10 днів [2, од. зб. 236]. В передноворічну декаду (з 20 грудня 1923 р.) магазин реалізовував залишки товарів з додаванням до попередніх знижок ще мінус 30%. В своїх оголошеннях Універмаг на Базарній завжди зазначав, що продає доброякісні товари за ціною, що є нижчою не тільки за базарну, але й за кооперативну. Поряд з цим універсальним магазином у колишньому «Петроградському готелі» було відкрито «Сільбудинок» з мебльованими кімнатами для приїжджих [2, од. зб. 500].

Організатором зазначеного універмагу і міської державної торгівлі загалом став

Торгово-виробничий господарчий колектив при Окружному виконкомі Кривого Рогу [2, од. зб. 282]. Головою правління і завідувачем торгівельним відділом був І.М. Фрідшон, заступником голови та завідувачем виробничим відділом А.А. Анісімов, завідувачем сільськогосподарським відділом Н.Т. Шашло. Діяльністю Універмагу на Базарній безпосередньо опікувався торговельний відділ. У підпорядкуванні виробничого відділу перебували сироварений завод та міська типографія, яка друкувала, переплітала, лінувала, відливала штемпелі і мала картонажне відділення. Сільськогосподарський відділ об'єднував три радгоспи і на тимчасових умовах утримував готель, де були електричне світло, телефон і власна їдальня.

Підтримкою державної торгівлі займалися всесоюзні і всеукраїнські урядові установи та відомства. Так, географічно віддалений від океанів Кривий Ріг, завдяки районному управлінню «Держрибпрому» СРСР в Катеринославській губернії, у червні 1923 р. отримав велику партії солоної риби: петровської, астраханської, керченської сельді улова 1923 р., а також вобли, коладки та в'яленої в кулях тарані [2, од. зб. 389]. Оптова і роздрібна торгівля рибою в Кривому Розі проводилася у бувшому магазині купця Горохова, що розташовувалася по вулиці Базарній. Завідувачем Криворізького округового торговельного пункту на той час був Собкін.

Очевидно, що за умов поступового виходу з народногосподарчої розрухи і товарного голоду державна торгівля Кривого Рогу не могла впоратися зі справою надання послуг своїм містянам. Тож, користуючись можливостями, які надавала НЕП, у місті розквітла кооперативна торгівля. Її активним організатором стала Криворізька Районна Спілка Споживчих Товариств (Райспоживчспілка). Головою її правління в 1923 р. був Захаров, а завідувачем торгового відділу Бартенєв [2, од. зб. 387]. Зусиллями останніх містяни отримували різноманітну сезонну мануфактуру (сукно, драп, бобрик, вовняні і бавовняні тканини), трикотаж (шкарпетки, рукавички), шкіряне взуття, м'ясорубки, праски, ножі, виделки, ножиці, віконне скло, замки для дверей, канцелярське приладдя, кримський табак від колишніх фабрик «Месаксуді» та «Стамболі», бакалійно-колоніальні(!) [так у тексті – Л.Д.] товари (чай, кава, какао, цукерки, монпансьє, рис, киш-миш, гіркий перець, консерви), а також галантерею, парфуми вищих сортів, пудру, «мраморне мило», мило «Брокар», «Раллє». Торгівля від «Райспоживчспілки» проводилася в приміщенні Універсального магазину, що розташовувався по вулиці Карла Маркса, 44. Вочевидь дорогі і недоступні криворіжцям товари продавалися на різних умовах: службовці і пролетарії могли отримати колективні кредити, користуючись запорукою своїх профспілок; адміністрації підприємств і установ, заплативши готівкою 25% від вартості товарів, мали змогу оформити розстрочку з трьома виплатами на кожні півтора місяці. За цією ж адресою правління Райспоживчспілки проводило для криворіжців тимчасову (десятиденну) роздрібну торгівлю безпосередньо зі своїх оптових складів [2, од. зб. 392]. Товари з Харкова і Москви надходили в обмеженій кількості, але, як зазначалося в оголошенні, відпускалися усім (картки, талони та винагороди «червоними пролетарськими шароварами» були або позаду (ленінський «воєнний комунізм») або попереду (картковий розподіл товарів в роки сталінізму та горбачовської перебудови)). Періодично, за рішенням свого правління «Райспоживчспілка» Кривого Рогу знижувала ціни на усі актуальні для покупців товари: сукно – на 40%, галантерею, трикотаж, госптовари і посуд – на 25%, на скоб'яні товари – на 23%, вовняні тканини – на 20%, бабовняні тканини – на 18%, бакалійні товари – на 16%, взуття «Скорохід» від «Москшкіри» та шкіру від Одеських заводів – на 15% [2, од. зб. 403]. В оголошенні за підписами голови правління Захарова та члена правління А. Корнілова говорилося, що магазини «Райспоживчспілки» поділяються на оптово-роздрібні (вул. Карла Маркса, 44) та роздрібні (на базарі у дворі Красновського в Кривому Розі, а також на базарах в Долинській та Апостоловому). На додаток до вказаних знижок покупці, які пред'являли профспілкові квитки, отримували додаткову знижку у 5%.

Суб'єктом криворізької торгівлі, окрім «Райспоживчспілки», був Криворізький Єдиний Робітничий Кооператив «Робкоп». Останній постачав товари не лише своїм пайщикам, але й пересічним споживачам, про що йдеться в одному з його оголошень [2, од. зб. 396]. «Робкоп», на відміну від «Райспоживчспілки», привозив товари з Київської Контрактової Ярмарки, знижувати ціни обіцяв буквально на все, але тільки для утримувачів кооперативного паю. Слід зазначити, що саме «Робкоп» був залучений до проведення ідеологічно значущої для радянської влади атеїстичної акції – розпродажу мануфактури зі скидкою у 20% на «Фоминому тижні», який в 1923 р. тривав з 15 по 23 квітня [2, од. зб. 401]. Під час цієї Антипасхи знижку отримували не тільки пайщики, а й усі покупці без виключення. Тож, таким нехитрим

способом громадян відволікали від релігії, від святкування Світлої седмиці.

В зазначений період в Кривому Розі також діяло Міське Єдине Споживче Товариство. Судячи з його оголошення [2, од. зб. 398], воно мало розгалужену у місті мережу магазинів, що дозволяло проводити 5-тиденні розпродажі найбільш вживаної мануфактури. Члени профспілок (як тут не згадати «сина турецькопідданого»), покупці з квитками від компартії і комсомолу, незаможні селяни та пайщики МЄСТ отримували скидку в розмірі 15%, усі інші – 10%. Задля стимуляції товарообороту та отримання швидкого прибутку зазначене товариство проводило одноденні акції з розпродажу залишків і не сезонних товарів [2, од. зб. 402]. Пайщики знову ж таки мали 5% знижки від вже здешевлених цін.

На доданок до вищеназваних в Кривому Розі діяло Криворізьке Округове Агентство Всеукраїнського Акціонерного Товариства Торгівлі (у друках наводиться його російськомовна абревіатура «ВАКОТ»). Відкриття контори агентства відбулося 5 вересня 1923 р. [2, од. зб. 702]. Місцем розташування установи став бувший будинок Рудя, що знаходився за адресою вулиця Леніна, 60 (дореволюційна і сучасна назва вулиці Свято-Миколаївська). Агентство здійснювало як торговельні (продавали мануфактуру, взуття, шкіру, посуд, скло, папір тощо), так і закупівельні (купували зерно, муку, пшоно, масла тощо) операції. Останні проводилися як через готівковий розрахунок, так і в порядку товарообміну (відомий нам від 1990-х рр. бартер). 8 грудня 1923 р. по вулиці 17-го Жовтня в будинку № 6 Верушкіна, що в селищі Шевченково при залізничній станції Долинська було відкрито магазин роздрібної торгівлі від Криворізького округового агентства «ВАКОТ» [2, од. зб. 235]. На відміну від інших суб'єктів недержавної торгівлі, в конторі агентства можна було придбати вогнегасники із запасними батареями до них [2, од. зб. 327].

Торгівлею також захопилися й інші суб'єкти державної і кооперативної власності. Чавуноливарний та металообробний завод «Пневматик» повідомляв, що продає усім кооперативам, сільгоспам, держустановам і громадянам Кривого Рогу 18-ти і 24-хдюймові букера, повноцінне маслобійне обладнання з пресами типу «Лепп і Вальман» №3, Яскульського №4, окремі запчастини до них, мотори «Тріумф» потужністю в 10 та 12 кінських сил, запчастини до жаток, молотилок, приводів, млинів, соломорізок тощо, а також каструлі, кухонні пательні, пічні плити [2, од. зб. 156]. В свою чергу дирекція Криворізьких залізних і Нікопольських марганцевих руд Південно-Рудного Тресту на 1-шу годину дня 27 жовтня оголосила торги з приводу продажу 29-ти корів, 2-х биків і 3-х коней [2, од. зб. 279]. Худоба продавалася однією партією за 90 червонців. Потенційні покупці мали внести в касу дирекції ПРТ 10% від суми. Торги проводилися на руднику Жовтневої революції (ст. Вечірній кут), довідки і огляд тварин забезпечував ветеринарний фельдшер Кашпур.

Продажем сільськогосподарської техніки у місті займалося місцеве відділення Всеукраїнського Акційного товариства «Село-Техніка». В Кривому Розі воно розташовувалося у бувшому помешканні Коларика, що на Карла Маркса (Поштовій) [2, од. зб. 429]. Засновниками товариства були Укрраднаргосп, Наркомзем та Держбанк СРСР. Уставний капітал становив 5 млн карбованців золотом. Останній складався з акцій та паїв. Вартість акції складала 5 крб., пая – 1 крб. Придбати акцію чи іменний пай міг будь-хто (приватна особа, артіль, комуна, колектив підприємства, державна установа). Власник паю чи акції отримував дивідент і користувався довгостроковим боргом (кредитом) на купівлю сільськогосподарського реманенту (плугів, борон, лущільників, букерів, культиваторів, сівалок, молотарок з кератами, молотарок парових, жаток, сінокосилок, кінних грабель, віялок, сортировок, кукель-відбірників, просорушок, соломорізок, коріннєрізок, сепараторів, маслобійок, олійниць, млинів, двигунів, локомобілів, місцевих та закордонних тракторів різних заводів і марок). Звертаючись «до пильної уваги громадян Криворізької округи», контора «Село-Техніка» пропагувала «почесне» у пролетарській державі ім'я «акціонер», адже він «підтримує економічний устрій держави», «підвищує державне виробництво», «морально й матеріально» допомагає селянинові [2, од. зб. 417].

Передбачалося, що зміцненню фінансової системи держави та збереженню заощаджень громадян сприятиме Державна золота виграшна позика [2, од. зб. 35]. Облігації коштували 5 і 25 крб. і приносили прибуток 6% річних відповідно до тогочасного курсу золота. За 5-тикарбованцеву облігацію можна було отримати один виграш, за 25-тикарбованцеву – 5 виграшів. Найменший виграш становив 20 крб. золотом, найбільший сягав 100 тис. крб золотом. Облігації приймалися під заставу на проведення будь-яких підрядних робіт, як оплата за поставку товарів, як сплата акцизу, мита тощо. Реклама позики, видана Криворізькою друкарнею, мала невеликий

(200 примірників) наклад. Свідчень про те, як реагували містяни на цей захід, в аркушевих друках ми не знайшли. Натомість, у фондах Державного архіву друку збереглися листівки, де повідомлялося про публічні торги майном неплатників державних податків [2, од. зб. 434]. Заходи проводилися у приміщенні складу Округового фінвідділу, що знаходився у бувшому будинку громадянина Должанського, що на Базарній вулиці. У даному контексті порятунковим стало міське ремісниче і дрібно-торговельне позико-ощадне товариство, що почало діяти 1-го квітня 1923 р. [2, од. зб. 34]. Як зазначалося в анонсі, усі фінансові операції товариства мали проводитися виключно в червонцях, організація набирала своїх членів без будь-яких обмежень та існувала на отримані від них членські внески. Слід зазначити, що ідея таких спільних кас в окремо взятих колективах проіснувала до 1970-х рр.

Яскравою ознакою непівської доби стали різні форми об'єднання підприємств (картель, синдикат, трест, концерн) з метою монополізації виробництва та збуту продукції. В Кривому Розі, як вже зазначалося, працював Південно-Рудний Трест. 1-го грудня 1923 р. у місті було відкрито контору і склад Всеросійського шкіряного синдикату [2, од. зб. 278]. Установа здійснювала не лише продаж різноманітних вироблених зі шкіри товарів, але й закуповувала шкіряну сировину, обмінювала її на фабрикати. Передбачалися готівкові розрахунки і продаж продукції в кредит. Райконтора «Шкірсиндикату» розташовувалася поряд з міським управлінням комунального господарства, що по вулиці Поштовій.

Якщо говорити про аркушеву ретрансляцію громадського життя у місті в перший рік його округового статусу, то в опрацьованих нами джерелах є документ про діяльність криворізької єврейської общини [2, од. зб. 660]. Тогочасний голова общини А. Гольденберг повідомляв чергу денну зборів підлеглої йому іудейської громади міста. Захід був запланований на другу годину дня 25 лютого 1924 р. у приміщенні Головної Синагоги міста. Учасники зборів мусили розглянути та затвердити звіт про надходження і витрати за період з 22 травня по 31 грудня 1923 р., обговорити фінансовий план на 1924 р. та перехід на новий типовий статут організації, визначити розмір річних членських внесків як від фізичних осіб, так і від Синагоги та молитовних будинків на потреби єврейської громади, заслухати інші побіжні справи. На зборах пролунала доповідь голови громади та відбулися перевибори керуючої ланки (голови та вповноваженої особи). Про особливу вагомість криворізької єврейської общини у житті міста за часів округового статусу Кривого Рогу свідчить той факт, що постанови окрвиконкому друкувалися не тільки українською, але й їдишем. Так, 3 лютого 1930 р. доволі великим (1 тис. примірників) накладом вийшла 24-хсторінкова їдишемовна версія Обов'язкової постанови № 7 Криворізького округового виконавчого комітету «Про впровадження вищих агрокультурних, зоотехнічних і ветеринарних заходів і про ліквідацію агрономічної безграмотності на території Криворізького округу» [4, од. зб. 30-1821].

Висновки. Отже, підсумовуючи сказане, варто підкреслити, що опрацьовані нами аркушеві видання вирізняються доволі вузьким тематичним діапазоном. Змістовний репертуар об'яв, оголошень та гасел непівського Кривого Рогу в перший рік його округового статусу (1923 р.) обмежується торговельною галуззю, що з огляду на відродження вільної торгівлі після кількох драконівських років на її заборону не виглядає дивним. У тогочасному центрі Криворізької округи розвивалися різні форми торгівлі – державна, кооперативна, приватна. В умовах нової економічної політики у пролетарському за своїм складом місті, перш за все, набула розквіту кооперативна торгівля, представлена робітничою споживчею кооперацією. Остання, хоч і була зорієнтована на членів профспілок, але обслуговувала усіх містян, надаючи їм кредити, відстрочені оплати товару, продаючи товари за зниженими акційними цінами тощо. До активної торговельної діяльності, як свідчать криворізькі аркушеві джерела, приєдналися й промислові підприємства, продаючи затребуваний реманент, виробничі інструменти і навіть худобу. У місті діяло акціонерне товариство «Село-Техніка», проводилися сільськогосподарські виставки та ярмарки. Криворізька торгівля стала частиною всесоюзних і республіканських трестів та синдикатів. Асортимент харчових і промислових товарів у місті після майже десятилітнього товарного голоду, спровокованого війнами та революціями, вражає своїм різноманіттям. Торгівля була важливим напрямком у роботі криворізької окружової влади – дотичними до цієї роботи були щонайменше три її відділи (торговельний, виробничий, сільськогосподарський). Задіяні нами аркушеві джерела віддзеркалюють окремі ідеолого-виховні та соціальні аспекти тогочасного життя в Кривому Розі, а саме: 1) за допомогою привабливих знижених цін на актуальні для людей товари криворіжців активно атеїзували (віддаляли від церковних

свят); 2) єдиною етнічною громадою, що на теренах Кривого Рогу мала чітку внутрішню організацію та існувала за власним фінансово-звітнім розпорядком, була криворізька єврейська громада, впливовість якої не обмежувалася роками НЕПу, про що свідчать великі (1 тис. примірників) наклади їдишемовних друків постанов і розпоряджень радянської влади міста у 1930-х рр. Загалом, аркушеві фонди Книжкової палати України здатні відчутно поглибити історико-краєзнавчі уявлення, збагатити вже набуті знання, уточнити і навіть змінити окремі ракурси вже існуючих досліджень.

Список літератури:

1. Державний архів друку Книжкової палати України. Фонд аркушевих видань. 1921 р. 2270 од. зб.

2. Державний архів друку Книжкової палати України. – Фонд аркушевих видань. 1923 р. «Листівки». 794 од. зб.

3. Энциклопедия Криворожья в 2-х т./ [Сост. В.Ф. Бухтияров]. Кривой Рог: Явва, 2005.

4. Книжкова палата України. Електронна база книжок єврейськими мовами (іврит, їдиш) 1917-1936 рр. 2365 бібліогр. записів.

5. Криворізький залізорудний басейн. До 125-річчя з початку промислового видобутку залізних руд/ Авт. кол. Вілкул Ю.Г., Дояр Л.В. та ін. Кривий Ріг: Мінерал, 2006. 583 с.

6. Мельник О.О. Історична енциклопедія Криворіжжя у 2-х т. / О.О. Мельник. Кривий Ріг: Видавничий дім, СТПРЕС, 2007–2009.

7. Мельник О.О. Криворізька міськрада в 1920-1941 роках/ О.О. Мельник. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2005. 368 с.

Doiar L.V. NEPIVSKY KRYVY RIGH IN THE FIRST YEAR OF ITS DISTRICT STATUS IN THE SHEET FUND OF THE BOOK CHAMBER OF UKRAINE

The presented article raises the problem of the source base in modern historical and local history research. This article is devoted to the history of Kryvyi Rih during the district (1923-1930) administrative and territorial reform in the Ukrainian SSR. We are talking about 1923, which was the first year after the city acquired its district status. The research was conducted on the materials of the sheet fund of the Book Chamber of Ukraine. The dominant substantive repertoire of the latter was the development of the city's trade sector in the conditions of the new economic policy proclaimed in 1921, which revived free trade after a long period of its prohibition during the years of the so-called "war communism". The forms of trade activity at that time were state, cooperative and private trade. The greatest flourishing was achieved by cooperative trade, represented by such organizations as: Kryvyi Rih District Union of Consumer Societies, Kryvyi Rih United Workers' Cooperative "Robkop", City United Consumer Society, Kryvyi Rih District Agency of the All-Ukrainian Joint-Stock Company of Trade, Kryvyi Rih branch of the All-Ukrainian Joint-Stock Company "Selo-Technika", etc. As the center of a potentially powerful industrial district, Kryvyi Rih was involved in large monopoly associations, such as: Pivdenno-Rudny Trust, "Shkirsindykat", which were engaged in the production and sale of various products. The development of the city's trade sector was taken care of by the trade, production and agricultural departments of the local government, which maintained and controlled various enterprises (city printing house, cheese factory, state farms, etc.). This research is written in accordance with the requirements of scientific methodology (historicism, objectivity, comprehensiveness), applies general (description, classification, generalization) and special (content analysis) research methods, its scientific novelty is proven by the facts of the complete lack of processing of the sheet funds of the Book Chamber of Ukraine. The result of the research was a generalization of the historical and local history (Kryvyi Rih) content of the sheet fund of 1923. Previously unused printed sources were introduced into scientific circulation, which supplement the already acquired knowledge of Kryvyi Rih local history. The practical significance of the research is the possibility of its application in future studies.

Keywords: *sheet fund of the Book Chamber of Ukraine, Kryvyi Rih historical local history, Kryvyi Rih – the capital of Kryvyi Rih district, leaflet types of sheet printed matter (advertisement, announcement, slogan, etc.), state, cooperative and private trade, workers' cooperative, trust, syndicate.*

Дата першого надходження статті до видання: 07.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 01.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 930.22:910.4"14/15"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.39

Ліхтей І.М.
https://orcid.org/0000-0002-5458-7252
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

"CODEX BRATISLAVENSIS" ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ВЕЛИКИХ ГЕОГРАФІЧНИХ ВІДКРИТТІВ КІНЦЯ XV – ПЕРШИХ ДЕСЯТИЛІТЬ XVI СТ.

У статті проаналізовано текст манускрипту, виявленого на початку 60-х років XX ст. у бібліотеці Лютеранського ліцею в Братиславі як джерела з історії Великих географічних відкриттів кінця XV – перших десятиліть XVI ст. Ідеться про уривок з оригінальної рукописної збірки, що в процесі дослідження отримав умовну назву «Codex Bratislavensis», який містить опис заморської, передусім торгової, активності європейців у Азії та в Америці. Братиславський конволют складається з двох частин. Перша охоплює тексти космографічного характеру, а друга – свідчення про мандрівки португальців до Індії та іспанців до Мезоамерики наприкінці XV – у перші десятиліття XVI ст. У дослідженні відзначається, що в контексті морських подорожей португальців до Індії найбільшу цінність у цьому джерелі становить інформація про перебіг другої експедиції Васко да Гами 1502–1503 років, а також про мандрівку, яку в 1517–1518 роках здійснив лісабонський та севільський негоціант Лазар Нюрембергер. Щодо подорожей іспанців, то заслуговують на увагу листи невідомих авторів, у яких повідомляється про спорядження в 1517–1518 роках експедицій з Куби для завершення обстеження узбережжя сучасної Мексиканської затоки. В матеріалах братиславського манускрипту, серед іншого, оприявнено відомості про зовнішній вигляд та заняття корінного населення Африки на південь від Сахари, про особливості відносин правителів південно-західного узбережжя Індії з португальцями, про спосіб життя тубільців Еспаньйоли, про відкриття конкістадорами півострова Юкатан. У підсумку доведено, що, хоча «Codex Bratislavensis» є невеликий за обсягом і довгий час залишався поза увагою дослідників, він доповнює свідчення інших очевидців та є важливим джерелом з історії Великих географічних відкриттів кінця XV – перших десятиліть XVI ст.

Ключові слова: *«Codex Bratislavensis», Португалія, Іспанія, Африка, Індія, Мезоамерика, Калікут, Гаїті, Куба, Васко да Гама, Лазар Нюрембергер.*

Постановка проблеми. Характер соціально-економічного й культурного розвитку Європи в Ранній новий час значною мірою визначали Великі географічні відкриття XV–XVII ст., початок яким поклали Португалія та Іспанія. Окрім португальців та іспанців, до відкриття нових земель долучилися й представники інших народів. Заморські плавання європейців спричинили подальшу експансію й колонізацію, що призвело до величезних змін, особливо в так званому Новому Світі.

З доби Великих географічних відкриттів збереглося чимало джерел, які докладно описують тогочасні події. До таких належить і рукописний конволют, що в процесі дослідження отримав умовну назву «Codex Bratislavensis» (далі – «CB»). Документ було віднайдено в 60-х роках XX ст. у Братиславі. Тож «CB» вважається чи не «наймолодшим» наративним джерелом, яке висвітлює заморські мандрівки кінця XV – перших десятиліть XVI ст. Як наголошує його словацький дослідник Радослав Глушек, ідеться, власне, про уривок з об'ємної збірки, позаяк відповідно до нумерації, матеріал охоплює сторінки 167–190. Він складається з 12 рукописів, із яких шість написано латиною, а шість – німецькою мовою. За змістом вони поділяються на дві частини: 1) оповіді космографічного характеру (с. 167–172v рукопису) та 2) повідомлення про морські подорожі. З-поміж матеріалів другої частини п'ять німецькомовних рукописів містять інформацію про мандрівки португальців (с. 173–187 рукопису), а три рукописи (два латиною, один німецькою мовою) – про відкриття іспанців (с. 187v–190 рукопису) [2, s. 13].

© Ліхтей І.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історичний манускрипт було виявлено у фондах книгозбірні колишнього Братиславського лютеранського ліцею під час палітурних робіт. Ці аркуші хтось використав як армування для обкладинок нині невідомих книг. Бібліотеку було засновано наприкінці XVII ст., тож питання про те, як рукопис сюди потрапив, залишається відкритим. На початку 60-х років XX ст. бібліотекар Ян Чаплович, завдяки якому аркуші було збережено, поінформував про знахідку наукового співробітника Інституту історії Словацької академії наук у Братиславі Петра Раткоша та професора Карлового університету в Празі Йозефа Полішенського. Ці вчені опублікували кілька наукових статей, у яких ретельно проаналізували рукопис і навіть перетлумачили словацькою ті аркуші, в яких ідеться про відкриття іспанців в Америці [8; 9]. В підсумку, П. Раткош, Й. Полішенський та М. Краса підготували до друку весь віднайдений уривок, переклавши його англійською мовою. Книжка взріла світ у видавництві Карлового університету в Празі [10].

У сучасній словацькій історіографії найбільший внесок у справу вивчення «СВ» зробив Радослав Глушек. Його зусиллями було здійснено перетлумачення та публікацію джерела словацькою мовою [2]. Науковець також оприявнив статтю про іспанську заморську експансію кінця XV – початку XVI ст., підготовлену на основі матеріалів «СВ» [4]. Активно використовує братиславський манускрипт Ігор Зметак, досліджуючи історію регіону «Південних морів» (географічно обширну територію, що простягається від Мадагаскару, через Індонезію, острови Південно-Східної Азії, Папуа-Нову Гвінею, Філіппіни, Полінезію до острова Пасхи) та роль португальського мореплавця Дуарте Лопеса у вивченні узбережжя західної Африки [12; 13].

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати текст братиславського манускрипту як джерела з історії Великих географічних відкриттів кінця XV – перших десятиліть XVI ст.

Виклад основного матеріалу. Першу групу матеріалів рукопису становлять тексти космографічного характеру (с. 167–172v рукопису), тож для реалізації поставленої мети зосередимо основну увагу на дослідженні саме другої частини джерела. В її основі – анонімне німецькомовне повідомлення про другу подорож Васко да Гами до Індії та про його повернення додому, написане безпосереднім учасником мандрівки. При цьому вказано, що мандрівка тривала в період з 10 лютого 1502 року до кінця серпня 1503 року. Дослідник Р. Глушек порівняв цей матеріал «СВ» зі свідченнями двох інших джерел про другу подорож Васко да Гами: португальським, який має назву «Diarium itineris ex Ulissipone Lusitaniae 1502 die 10. Februarii duce Vasco da Gama» (далі – «Diarium…»), та німецьким, що відомий як «Versio germanica». Португальський варіант, автор якого теж анонімний, подає більше інформації, позаяк є щоденником, що містить нотатки, зроблені під час мандрівки. Натомість «Versio germanica», вірогідно, було написано вже після завершення експедиції.

Дослідження цих двох джерельних матеріалів дає підстави припустити, що їхні автори переслідували різну мету: португалець переймався здебільшого політичною ситуацією, а німець зосереджував увагу на господарському розвитку та торгових можливостях заморських територій. Португалець, очевидно, був корабельним писарем, який занотовував інформацію про все, що відбувалося, для королівської влади, тоді як німецький учасник мандрівки був агентом на службі в заможної родини торговців, мабуть, Вельзерів. Таке припущення Р. Глушек робить, спираючись на той факт, що Вельзери були першими серед німецьких купців, які вели перемовини з португальським королем Мануелем I (1495–1521) про свою безпосередню участь у заморській торгівлі. У «Versio germanica» міститься повідомлення про те, що 1502 р. якийсь німець подорожував із Васко да Гамою до Індії. Однак опис подій тут доведено до 10 лютого 1503 р., тобто до часу, коли кораблі відпливали з міста Кочі до порту Калікут [2, s. 78–82]. Проведений Р. Глушеком порівняльний аналіз засвідчує, що «СВ» є самодостатнім джерелом (крім «Diarium…» та «Versio germanica»), яке містить описи другої подорожі Васко да Гами.

Із «СВ» довідуємося, що флотилія під проводом адмірала Васко да Гами вирушила з Лісабона 10 лютого 1502 р. і взяла курс на Індію (порт Калікут) [2, s. 15]. Сучасні дослідники відзначають, що експедиція складалася з 20 кораблів: із них 15 вирушило в мандрівку 10 лютого, а 5 відпливло 1 квітня 1502 року. Цими 5-ма суднами командував небіж адмірала Ештеван да Гама, який приєднався до основної групи в Кілві [10, s. 119].

Шлях пролягав у напрямку до Мадейри, а звідти до Канарських островів. Анонімний автор відзначає, що ці острови здобув іспанський король, вони йому підпорядковуються й тут проживає багато люду з Іспанії [2, s. 16]. Зауважимо, що відкриття Канарських островів відбулося в 1341–1342 роках і в цьому процесі, крім португальців, брали

участь також кастильці, флорентійці й генуезці. В 1344 р. Папа Климент VI передав архіпелаг Кастилії. Однак суперечки між Португалією та Кастилією щодо претензій на Канарські острови тривали до 1480 року. Тоді португальці, відповідно до положень договору, укладеного в Алкасовасі (1479 р.), відмовилися від своїх претензій на цей атлантичний архіпелаг [1, s. 24; 6, s. 145; 11, s. 29]. Із Канарських островів кораблі відпливли до Гвінеї й невдовзі дісталися Зеленого мису. Тубільці, що проживали на теренах тодішньої Гвінеї, в «СВ» описуються так: «*Вони чорні, як дьоготь, і ходять голі, якими їх народили на світ їхні матері; на животах у них немає волосся, але на головах їхніх волосся, як коротка вовна*» [2, s. 16].

Відтак флотилія Васко да Гами дісталася мису Доброї Надії, а звідти взяла курс у напрямку до міста Софала, розташованого на східному узбережжі Африки. Тут, як повідомляє «СВ», у місцевих жителів вдалося виміняти різні товари (сукно, мідь, скло, корали, великі мідні обручі, манільська пенька) на суму приблизно 25 000 матікалів золота[1] [2, s. 19]. На думку сучасних дослідників, цю цифру суттєво перебільшено й, вірогідно, автор рукопису навіть не був у Софалі, а довідався про все від когось із моряків. Описуючи такі багатства, він прагнув передусім переконати німецькі купецькі родини, що вони матимуть чималі прибутки, якщо вкладуть кошти в заморську торгівлю [2, s. 84]. Біля Софали судна простояли на якорях десять днів. Тільки-но флотилія вирушила в подальшу дорогу, як один із кораблів наштовхнувся на піщану мілину й розбився. Людей вдалося врятувати, а весь вантаж було втрачено. Після цього експедиція Васко да Гами дісталася до Мозамбіка й залишалася тут до тих пір, поки не було збудовано нову каравелу [2, s. 19].

Невдовзі португальці прибули до міста Кілва, де в них стався перший конфлікт із місцевим правителем. Тамтешній володар Ібрагім не бажав визнавати сюзеренітет португальського короля. Тоді Васко да Гама військовою силою змусив правителя Кілви підкоритися та дозволити суднам вільне плавання його володіннями. Крім того, Ібрагім зобов'язався щорічно виплачувати 3500 дукатів як трибут на знак визнання васальної залежності від португальського монарха [s.19]. Однак «Diarium…» та «Versio germanica» інформують, що розмір трибутарної данини сягав 1500 мітікалів [2, s. 84]. У додатку «In nomine Domini laus Deo» (далі – «In nomine…») до повідомлення «СВ» про другу подорож Васко да Гами вказано суму «*1500 золотих песет, що становить 1768 дукатів*». Вірогідно, трибут становив 1500 дукатів [2, s. 26].

Увійшовши в Індійський океан, Васко да Гама вдався до жорстоких дій щодо арабських суден. Власне його друга подорож мала на меті не тільки доставити в Європу якомога більше прянощів та забезпечити прибутки своїм співвітчизникам, але й утвердити гегемонію Португалії в Індійському океані. Для цього належало підірвати торгівлю арабських конкурентів і захопити збройним шляхом усе, що тільки можна. Адмірал організовував напади на арабські кораблі, а також використовував вороже ставлення окремих індійських раджів проти свого найбільшого супротивника заморина (правителя) Калікути. На той час Калікут був основним транзитним пунктом на шляху транспортування прянощів з Індонезії до Єгипту.

Анонімний автор «СВ» повідомляє, що неподалік від Калікута португальці захопили в морі арабське судно, що перевозило з Мекки паломників і чималий крам. Вони перевантажили на свій корабель найкращі товари, людей (маврів) перебили, а судно підпалили [2, s. 21]. При цьому, в «СВ» не вказано, яку кількість осіб було вбито. Однак у додатку «In nomine…» йдеться про знищення португальцями 600 маврів [2, s. 26–27]. Із джерела «Diarium…» довідуємося про те, що під час нападу було вчинено розправу над 217-ма мусульманами (з яких вижило 17 юнаків). Натомість у «Versio germanica» міститься інформація про вбивство 286 іншовірців [2, s. 85]. Як свідчить автор «СВ», флотилія Васко да Гами дісталася Калікута й розгромила кораблі заморина. Не змігши тоді досягти миру з калікутським правителем, Васко да Гама спрямував кораблі на місто Кочін. Його володар був схильний до порозуміння з португальцями, прибув до них у супроводі 8000 мужів і щедро обдарував капітана (Васко да Гаму). Домовившись із раджею міста Кочін про ціну за прянощі, португальці відразу ж узялися заповнювати ними кораблі [2, s. 21].

Крім іншого, «СВ» інформує, що 17 грудня 1502 р. усе-таки було «проголошено мир у Калікуті та всій країні Малабар» [2, s. 21]. Сучасні дослідники відзначають, що у вислові у «всій країні Малабар» ідеться передусім про міста Кочін, Каннанор (нині – Канур) та Куїлон (нині – Коллам). Раджі цих міст, зокрема Кочіна та Каннанора, з самого початку були союзниками португальців,

[1] Матікал (мітгкал) – давня арабська грошова одиниця, що важить 4,41346 г. Див.: *The Voyages of Discovery in the Bratislava Manuscript Lyc. 515/8 (Codex Bratislavensis)*. Edited by Miloslav Krása, Josef Polisensky and Peter Ratkos. Charles University Prague, 1986. S. 116.

позаяк прагнули звільнитися від обтяжливого сюзеренітету заморина Калікута. Політика Васко да Гами досягла успіху та означала кардинальні зміни у співвідношенні сил не тільки в Індійському океані, але й на торгових шляхах. До цього часу прянощі потрапляли до Європи посередництвом арабських і венеційських купців через єгипетське місто Александрію. Відкриття ж та забезпечення нового шляху навколо мису Доброї надії означало тимчасовий занепад Венеції й зростання ролі Лісабона в торгівлі прянощами замість Александрії [2, s. 86].

З опором на інші джерела, вчені відзначають, що Васко да Гама завантажив на свої кораблі в Кочіні, Каннанорі та Куїлоні 21 000 центнерів прянощів, придбаних за мінімальну ціну. В результаті, експедиція стала надзвичайно прибутковою: її спорядження коштувало 200 000 флоринів, а вартість імпортованих спецій сягнула мільйона флоринів [2, s. 87; 5, s. 179–180]. До того ж, Васко да Гама заснував у Кочіні й Каннанорі факторії (про що повідомляє також «Diarium…» та «СВ»), а для забезпечення їх чинності й обмеження арабської торгівлі залишив в Індійському океані невелику ескадру, якою командував Віцент Содрем [2, s. 22, 87; 10, p. 115]. Як свідчить «СВ», 10 лютого 1503 р. Васко да Гама вирушив у зворотну дорогу в напрямку до Калікута й знову був змушений вступити у бій із заморином [2, s. 22]. Під час подальшої мандрівки до Португалії було виявлено низку островів, біля яких пропливали дуже обережно, позаяк море там було не дуже глибоке. Джерела («Diarium…» та «СВ») не наводять їхні назви, але, відповідно до описів, це мали бути Лаккадівські, Сейшельські та Коморські острови [2, s. 22, 87; 10, p. 119].

Наступні дві частини братиславського рукопису не пов'язані безпосередньо з другою експедицією Васко да Гами, однак містять цінну інформацію про заморські країни. Спочатку подано нотатки про міста, розташовані на азійському узбережжі, потім – дані навігаційного характеру про подорож до Бразилії та Індії, а на завершення описано населені пункти Східної Африки. Щоправда, упорядник «СВ» Радослав Глушек у словацькому перекладі розташував задля ясності цей матеріал таким чином: опис міст східноафриканського узбережжя (Софала, Мозамбік, Кілва, Мелінда, Момбаса, острів Гормуз), опис міст азійського узбережжя (Нота, Ємен, Гормуз, Персія, Гуджарат, Малабар, Магабар, Цейлон, Мацін, Бенгалія, Суматра, Пегу, Тенассерім, Малака, острів Ява, острів Банда, острів Манук, острів Тімор, Чернано, Ягман, Чампа) та навігаційні дані. Дослідник також припускає, що автор міг черпати інформацію щодо цих країн з власного досвіду [2. s. 27–36, 88].

Заслуговує на увагу свідчення «СВ» про те, що місто Гоа належить португальському монархові [2, s. 30]. Згаданий населений пункт 1510 р. здобув віце-король Індії Афонсу де Албукеркі (1509–1515) та зробив його центром португальського управління тамтешніми володіннями [7, p. 47]. Це дає підстави припускати, що братиславський манускрипт було написано або 1510 року, або невдовзі після цього [s. 89].

Розповіді про географічні відкриття португальців узагальнює матеріал «СВ», пов'язаний з їхньою появою в Калікуті («Die vindung am ersten von Calicut»). Тут міститься стисла інформація про десять експедицій, здійснених до Індії у період з 1497 по 1509 роки. Відлік розпочинає перша подорож Васко да Гами, завдяки якій було відкрито морський шлях до Індії, а завершує мандрівка Фернандо Коутіньо [2. s. 36–39, 89].

Найбільшим за обсягом у «СВ» є німецькомовний текст, який містить оповідь Лазаря Нюрембергера про свою подорож до Індії та повернення додому (с. 180–187 рукопису). Цей лісабонський та севільський негоціант народився 1499 р. у швабському місті Нойштадт-ан-дер-Айш. Юнаком потрапив на службу в нюрнберзьку торгову компанію родини Гіршфогель і як їхній фактор (комерційний агент) працював у Лісабоні. В 1517–1518 роках Лазар Нюрембергер побував у Індії, звідки повернувся знову до Лісабона. В 1520 р він мав удруге помандрувати до Індії, але замість цього переїхав до Севільї, де працював фактором аугсбурзької компанії Вельзерів.

Із 1526 р. Лазар Нюрембергер брав активну участь у торгівлі з іспанською Америкою. Цей підприємливий купець належав до кола провідних членів севільської торговельної колонії. Він торгував спеціями, перлами та коштовностями, білими та чорними рабами, був акціонером фабрики в Санто-Домінго, підприємства в Номбре-де-Діос у Панамі та вкладав кошти у видобуток срібла в Мексиці. Вірогідно, 1529 р. Лазар Нюрембергер одружився з Каталіною Кромбергер, батько якої, Якоб, походив з Нюрнберга та був книгодрукарем і підприємцем у Севільї. Після смерті Каталіни взяв шлюб з іспанкою Ізабелою Пінс. У 1564 р. Лазар Нюрембергер написав свій останній заповіт. На думку дослідників, це дає підстави припускати, що того ж таки року чи невдовзі він помер [2, s. 93–94; 9, s. 398–399].

Оповідь Лазаря Нюрембергера можна поділити на чотири частини. З першої довідуємося, що в

подорож до Індії він вирушив 16 січня 1517 р. з рідного міста Нойштадт-ан-дер-Айш і через Антверпен та Зеландію прибув до Лісабона. Цьому відрізку мандрівки Лазар Нюрембергер не приділяє багато уваги, адже йдеться про регіони, які добре відомі європейцям. Після відплиття з Лісабона Лазар Нюрембергер уже докладно нотує все, що побачив і почув на своєму шляху: характеризує острови, вказує на їхню приналежність, описує тамтешній рослинний світ, нарікає на труднощі, які постійно доводилося долати. Повідомляє також назви кораблів та ім'я капітана судна, на якому плив до Індії (Мануель де Ласерда), однак чомусь зовсім не згадує про командира всієї флотилії Антонія де Салдангу [2. s. 40–44, 94; 10, p. 126].

Друга частина розпочинається з інформації про прибуття 1 жовтня 1517 р. на острів Гоа, що розташований на Малабарському узбережжі Індії. При цьому Лазар Нюрембергер описує місто, яке має таку саму назву, як і острів, розповідає про облогу місцевого португальського гарнізону султаном Біджапура Ісмаїлом Аділ-шахом (1510–1534). Не оминув увагою мандрівник і невдалий напад португальського підрозділу у складі 200 вояків на літню резиденцію Ісмаїл Аділ-шаха в Балагаті з метою захоплення того в полон. Серед іншого, Лазар Нюрембергер сповіщає також про безуспішну військову експедицію португальського віце-короля Лопу Суареша (1515–1518) до Червоного моря [2, s. 44–53, 94–95; 10, p. 126].

Дослідники «СВ» відзначають, що хоча Лазар Нюрембергер і не брав участі у збройній виправі Лопу Суареша до Червоного моря, яка тривала в 1516–1517 роках, він мав про неї надійну інформацію. Португальський віце-король і справді не зміг здобути ні Аден, що знаходиться на Аравійському півострові на підході до Червоного моря, ні Джидду, що неподалік від Мекки. Єдине, що вдалося Лопу Суарешу, – це підкорити і спопелити Зейлу, розташовану на Африканському узбережжі навпроти Адена. Крім того, Лазар Нюрембергер згадує про посольство, споряджене португальським монархом Мануелем I (1495–1521) до князя Іоанна в Ефіопію (очевидно, йдеться про негуса, тобто імператора, країни Давида II – *І.Л.*), яке подорожувало разом з експедицією Лопу Суареша. Його очолював португальський дипломат та історіограф доби Відродження сімдесятилітній Дуарте Гальван. Однак у дорозі він помер, так і не дістався до Ефіопії. Позаяк Лопу Суареш відмовився надати кораблі для решти місії, то дипломатам довелося повернутися до Індії, не виконавши своє завдання [2, s. 47–56, 95–96].

Заслуговує на увагу зауваження Лазаря Нюрембергера відносно того, що португальським воякам не видають платню, що вони голодують та вдаються до дезертирства. Він припускає, що якщо володар Португалії не надішле підкріплення, то втратить Індію. На думку Р. Глушека, віце-король Лопо Соареш не пішов слідами свого попередника Афонсу де Албукеркі, чия активна колоніальна політика зміцнила португальську владу в Індії. Саме тому Афонсу де Албукеркі і вважається засновником португальського панування в Індійському океані. Під час урядування Лопо Соареша тут і справді процвітали піратство й корупція, а португальці втрачали багато солдатів у постійних сутичках із місцевими раджами, тож закономірно, що такий уважний спостерігач, як Лазар Нюрембергер, не міг на цьому не наголосити. Та навіть попри непросту ситуацію, португальські позиції в Індії залишалися міцними [2, s. 96–97].

У третій частині Лазар Нюрембергер описує свою подорож Малабарським узбережжям. Хоча мандрівник як комерційний агент і занотовує все, що пропонують для торгівлі міста та країни, але при цьому чомусь не вказує цін на товари. Натомість він докладно інформує, що володарі таких міст, як Калікут, Каннанор і Бгаткал, можуть залучити до битви аж 200 000 вояків. А ось правитель міста Кочін має у своєму розпорядженні не більше 60 000 солдат [2, s. 57–58]. У такий спосіб Лазар Нюрембергер окреслює співвідношення сил, яке було явно не користь португальців. На той час правителі міст Калікут, Каннанор і Бгаткал належали до їхніх найбільших ворогів. У цьому протистоянні найкращим союзником португальців був Кочін, раджа якого намагався скористатися допомогою чужинців у боротьбі з заморином Калікута [2, s. 57–58].

Водночас, Лазар Нюрембергер висловлює переконання, що португальців мусить охороняти сам Бог. З цього приводу він, зокрема, пише: «*Португальці не мають тут на кого сподіватися, крім як на Божу милість. Інакше португальцям неможливо утримати Індію самостійно, бо якби кожен індус взяв бодай піщинку, то можна було б засипати португальців піском. Але поміж індусами панує такий великий страх, що вони не знають, що їм робити*» [2, s. 57]. Отже, Лазар Нюрембергер досить влучно характеризує португальську владу в Індії, засновану на насильстві. З його нотаток також випливає, що португальці не настільки сильні, щоб могли довго утримувати свою колоніальну імперію.

У завершальній частині матеріалів Лазаря Нюрембергера подано опис повернення з Індії

до Португалії. Виклад матеріалу тут є стислим. Автор фіксує лише окремі події. Мандрівка Лазаря Нюрембергера завершилася на Азорських островах (у тексті – Фламські острови). Про прихід до Лісабона він не повідомляє нічого. Вірогідно, в цьому не було потреби.

Як відомо, другу частину рукописів «СВ» складає епістолярія, що торкається заморських подорожей іспанців. Перший лист – імовірного капітана про мандрівку іспанців у Калікут 1519 року. Він написаний німецькою мовою і містить здебільшого фіктивну інформацію. Така подорож аж ніяк не могла відбутися, позаяк, відповідно до угоди, укладеної 1504 р. між Португалією й Іспанією в Тордесильясі, підданим останньої заборонялося плавати на Схід [5, s. 27]. До того ж, 1519 р. іспанський король Карл I Габсбург (1516–1555) був змушений перейматися важливішими справами. У січні того ж року помер імператор Максиміліан Габсбург (1508–1519), дід Карла I, і той готувався посісти трон, який став вакантним. Восени 1520 р. Карла I було коронновано імператором Священної Римської імперії німецької нації. Він зійшов на імператорський престол як Карл V.

Молодий правитель навряд чи міг наважитися на організацію такої мандрівки, щоб не спровокувати конфлікт із Португалією. Дослідник Р. Глушек вважає, що зміст листа відповідає загальному ентузіазму тогочасся, коли Португалія збагачувалася завдяки торгівлі прянощами зі Сходу, тоді як колонії Іспанії в Новому Світі принесли довгоочікувані прибутки лише наприкінці 1519 року. Тому іспанці вважали, що зможуть керувати Індією краще, ніж португальці [2, s. 101–102; 4, s. 35].

Автором листа є Йоган фон Англіара (Johann von Angliara). Ні його походження, ні роки його життя та діяльності з'ясувати не вдалося. Та й сам лист, хоча й досить об'ємний, не містить нічого конкретного. Тут не згадано ні назви морів, островів і країн, навколо яких пропливали судна, ні імені правителя, в якого випало гостювати. Зрештою, Йоган фон Англіара не вважає також за необхідне вказати назви кораблів. Натомість він точно описує зовнішність тубільців і каже, що вони світлошкірі, як італійці. Відтак Йоган фон Англіара наголошує, що місцеві жителі «*моляться образу Ісуса Христа, прибитого до хреста, як це роблять мешканці Лукки в Італії*» [2, s. 65]. Опис тубільців підходить деяким ефіопським етнічним групам із світлою шкірою. Порівняння ж тубільців з італійцями може свідчити про походження Йогана фон Англіара десь із Середземномор'я. Торгівці з цього регіону посередництвом своїх арабських партнерів знали про ефіопів задовго до того, як португальці обігнули Африку морем [2, s. 104–105; 4, s. 36].

Наприкінці «СВ» вміщено два латиномовні листи, в яких стисло висвітлюються події, що відбувалися в Карибському регіоні та Мезоамериці. Перший із них, написаний невідомим настоятелем монастиря Ордену Братів Менших (францисканців) та 4 жовтня 1500 р. відісланий з острова Еспаньйола (нині – Гаїті). Це не оригінал, а, очевидно, лише неповна копія, зроблена на основі листів, адресованих з Еспаньйоли братові Оліверові у францисканський монастир в Нюрнбергу. Автор копії невідомий, але, вірогідно, людина близька до брата Олівера і теж чернець-францисканець. Він, зокрема, пише, що ці листи дав йому брат Олівер «*у монастирі св.Франциска в Нюрнберзі*» [2, s. 68]. Нам також невідомий автор першотексту листів. Все, що можна з упевненістю сказати про нього, це те, що він був настоятелем францисканського монастиря, який просить від брата Олівера відрядити сюди якомога більше ченців.

Порівняно з вигаданою іспанською експедицією до Калікута, в цьому джерелі описано події, що відбуваються на Антильському архіпелазі, тобто в місцях, які насправді належали іспанцям [2. s. 106; 4, s. 36]. Невідомий настоятель у своїх листах, надісланих з Еспаньйоли, повідомляє також про острів Кубу. На момент написання листів та їх відправки іспанці ще не підкорили Кубу, тож інформація про життя тамтешніх тубільців становить певний інтерес. Вони «*харчуються хлібом із коренеплодів і рибою, цибулею та якимось зміями… Вони не знають законів, дуже відкриті, щирі та вірять у потойбічне життя. Брати написали отцю Оліверу, що (тубільці – І.Л.) будуть спроможні прийняти віру й навчатися. Але їхню мову братам дуже важко засвоїти… І вони ходять голими. У них є тканина, видобута з дерев, […] з неї один брат зробив собі й іншому братові одяг… І вони (тубільці – І.Л.) лимонного кольору, схожі на колір листя, що падає з дерев*» [2, s. 67–68].

Останнім текстом «СВ» є листи невідомих іспанців з острова Нічата (датовані 6 липня 1519 року й адресовані іспанському королю й імператорові Священної Римської імперії Карлові I (V) Габсбургові), в яких ідеться про відкриття півострова Юкатан. Тут стисло описано дві експедиції, споряджені з Куби в 1517–1518 роках для кінцевого дослідження узбережжя, що нині відоме як Мексиканська затока. Іспанці тоді завершили «конкісту» свого антильського «королівства

островів», де корінне населення, особливо народ таїно, вже стало масово вимирати. Тому вони шукали джерела рабської праці та, природно, міфічну імперію Сіпанга.

Першу експедицію було здійснено 1517 р. конкістадорами Франческо Ернадесом де Кордобою та Антоніо де Аламіносом. Вона обійшла північний край Юкатану (в рукописі, ймовірно, названий Нічата), потім попливла до міста, яке тамтешні жителі називали Кампече, а Франческо де Кордоба перейменував на Сан-Ласаро. Втім учасники подорожі нічого не знали про залишки цивілізації майя, заховані в тропічних лісах, але вони вперше зустріли індіанців, чиї бавовняні плащі, барвисті оздоби з пір'я та золоті прикраси видавали корінну культуру, яка перевершувала все, з чим іспанці стикалися в Новому Світі до того часу. У «СВ» не повідомляється про битви з індіанцями, а також про поразку, поранення та повернення Франческо де Кордоби на Кубу, де він і помер [9, s. 404].

Відтак у квітні 1518 р. з Куби вирушила друга експедиція, яка мала продовжувати шлях, відкритий Франческо де Кордобою. Її очолив Хуан де Гріхальва, який під час цього плавання досяг кордонів Мехіко та зустрівся з ацтеками. В листах хибно повідомляється, що його експедицію спорядив віце-король Еспаньйоли задля надання підтримки Франческо де Кордобі. На думку дослідників, це не відповідає дійсності. Насправді Хуан де Гріхальва вирушив у подорож після повернення Франческо де Кордоби й відрядив його віце-король Куби, а не Еспаньйоли. Крім того, у «СВ» вказано, що в підпорядкуванні Хуана де Гріхальви було 260 вояків [2, s. 69–70, 113; 4, s. 38]. Однак більш надійним вважається свідчення Берналя Діаса дель Кастільйо про те, що загін цього конкістадора складався з 240 осіб [3, s. 43].

В іншому подорож Хуана де Гріхальви описано досить правдиво. В листах навіть згадується Вісенте Яньєс Пінсон, про діяльність якого дель Кастільйо не повідомляє. Відповідно до свідчень «СВ», саме Вісенте Яньєс Пінсон є першовідкривачем острова Нічата. Цей факт не задокументовано, але відомо, що в 1508–1509 роках Вісенте Яньєс Пінсон і Хуан Діас де Соліс плавали разом до Гватемали й Гондурасу задля локалізації демаркаційної лінії, накресленої на основі договору в Тордесильясі, та виявили морський прохід через Панамський перешийок. На зворотному шляху вони, вірогідно, пливли навколо Юкатану. Водночас, у листах відсутня інформація про деякі інші важливі події. Дивним є те, що тут нічого не сказано про зустріч Хуана де Гріхальви зі збирачем податків імперії ацтеків Пінотлом, у якого конкістадор виміняв перше золото [2, s. 114; 4, s. 38]. Так було покладено початок контактам іспанців із ацтеками.

Висновки. Таким чином, «Codex Bratislavensis» – уривок з оригінальної рукописної збірки, знайдений на початку 60-х років XX ст. у бібліотеці Лютеранського ліцею в Братиславі, який містить опис заморської й торгової активності європейців у Азії та Америці. Він складається з двох частин. Перша охоплює тексти космографічного характеру, а друга – матеріал, присвячений висвітленню окремих аспектів Великих географічних відкриттів кінця XV – перших десятиліть XVI ст. Ідеться про свідчення португальських та іспанських учасників подорожей до Індії й Американського континенту. Передусім досить докладно простежується перебіг другої мандрівки Васко да Гами в Індію 1502–1503 років, яка започатковувала торгову та військово-політичну гегемонію Португалії в басейні Індійського океану. Важливе значення має опис подорожі до Індії, яку в 1517–1518 роках здійснив лісабонський та севільський негоціант Лазар Нюрембергер. У контексті морських подорожей португальців інформація про другу експедицію Васко да Гами та мандрівку Лазаря Нюрембергера становить чи не найбільшу цінність. Серед іншого, в цих оригінальних джерелах знаходимо інформацію про зовнішній вигляд та заняття мешканців Африки на південь від Сахари, про особливості відносин правителів південно-західного узбережжя Індії з португальцями. Щодо подорожей іспанців, які в окреслений період освоювали Мезоамерику й Карибський регіон, то заслуговують на увагу листи невідомих авторів, у яких містяться згадки про спосіб життя тубільців Еспаньйоли та відкриття конкістадорами півострова Юкатан. Попри те, що братиславський конволют є невеликий за обсягом і довгий час залишався поза увагою дослідників, він доповнює свідчення інших очевидців і є важливим джерелом з історії Великих географічних відкриттів кінця XV – перших десятиліть XVI ст.

Список літератури:

1. Binkova S. *Čas zamořskych objevů*. Praha: Triton, 2008. 256 s.
2. *Codex Bratislaviensis. Zámorské objavy podľa slovenského prameňa zo XVI. storočia*. Zostavil, preložil, poznámkami a komentármi zaopatril Radoslav Hlúšek. Bratislava: Chronos 2001. 129 s.
3. del Castillo B.D. *Pravdivá historie dobývání Mexika*. Díl 1. Praha: Oden, 1980. 507 s.

4. Hlúšek R. Španielska zámorská expanzia na prelome 15. a 16. storočia podľa Codexu Bratislavensis. *Španielsko a stredná Európa. Minulosť a prítomnosť vzájomných vzťahov*. Száraz, P. (ed.). Bratislava 2004. S. 34-39.

5. Janáček J. *Století zámořských objevů 1415 – 1522*. Praha: Orbis, 1959. 231 s.

6. Klima J. *Dějiny Portugalska.* Praha: Nakladatelstvi Lidove noviny, 2007. 672 s.

7. Panikkar K. M. *Asia and Western Dominance: A Survey of the Vasco Da Gama Epoch of Asian History 1498–1945*. London: George Allen & Unwin Ltd, 1953. 556 p.

8. Polišenský J., Ratkoš P. Nové pramene k dejinám objavných ciest. *Historický časopis*. Bratislava 1962. Roč. X. Čís. 4. S. 563-568.

9. Polišenský J., Ratkoš P. Codex Bratislavensis a jeho správy o objavení Ameriky. *Historický časopis*. Bratislava, 1976. Roč.24. Čís. 3. S.397-407.

10. The Voyages of Discovery in the Bratislava Manuscript Lyc. 515/8 (Codex Bratislavensis). Edited by Miloslav Krása, Josef Polisensky and Peter Ratkos. Charles University Prague, 1986. 166 p.

11. Weber P. *Historicko-politické formování portugalského impéria*. Online, bakalářská práce. Západočeská univerzita v Plzni, 2012. Dostupné z: http://hdl.handle.net/11025/3404. [cit. 2026-03-16].

12. Zmeták I. Ostrovy Južných morí podľa historických knižničných dokumentov zo Slovenska. *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska.* Sborník z 16. odborné konference Olomouc, 13. – 14. listopadu 2006. Brno: Vědecká knihovna v Olomouci et al., 2008. S. 93-102.

13. Zmeták I. Duarte Lopes a správy o západnej Afrike na Slovensku. *Bibliotheca Antiqua 2021*. Sborník z 29. konference 3.-4. listopadu 2021. Olomouc. P. 24-33. Dostupné z: https://www.vkol.cz/29-rocnik-ba-prispevky [cit. 2026-03-16].

Likhtei I. M. "CODEX BRATISLAVENSIS" AS A SOURCE OF THE HISTORY OF THE GREAT GEOGRAPHICAL DISCOVERIES OF THE LATE 15TH – FIRST DECADES OF THE 16TH CENTURY

The article analyzes the text of a manuscript discovered in the early 1960s in the library of the Lutheran Lyceum in Bratislava as a source on the history of the Great Geographical Discoveries of the late 15th – first decades of the 16th century. This is an excerpt from the original manuscript collection, which in the process of research received the conditional name of "Codex Bratislavensis", which contains a description of the overseas, first of all trade activity of Europeans in Asia and America. The Bratislava Convolute consists of two parts. The first one includes texts of a cosmographic nature, and the second one is the evidence of journeys of the Portuguese to India and the Spaniards – to Mesoamerica in the late 15th – first decades of the 16th century. The investigation notes that in the context of the Portuguese sea voyages to India, the most valuable information in this source is the information about the course of Vasco da Gama's second expedition in 1502–1503, as well as the journey undertaken by the Lisbon and Seville merchant Lazarus Nuremberger in 1517–1518. Regarding the Spanish voyages, letters by unknown authors are noteworthy, reporting on the equipment of expeditions from Cuba in 1517–1518 to complete the survey of the coast of the modern Gulf of Mexico. Among other things, the materials of the Bratislava manuscript reveal information about the appearance and occupations of the indigenous population of Africa to the south of the Sahara, about the peculiarities of the relations between the rulers of the southwestern coast of India and the Portuguese, about the way of life of the natives of Hispaniola, about the discovery of the Yucatan Peninsula by the conquistadors. As a result, it is proven that, although the "Codex Bratislavensis" is small in size and remained out of the attention of researchers for a long time, it complements the testimony of other eyewitnesses and is an important source on the history of the Great Geographical Discoveries of the late 15th – early 16th centuries.

Keywords: *"Codex Bratislavensis", Portugal, Spain, Africa, India, Mesoamerica, Calicut, Haiti, Cuba, Vasco da Gama, Lazar Nuremberger.*

Дата першого надходження статті до видання: 28.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 930:94(477.7):37(09)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.40

Хрящевська Л.М.
https://orcid.org/0000-0003-2611-0817
Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова

РЕГІОНАЛЬНА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ІСТОРІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ОСВІТИ: ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКІ ІСТОРИКИ Й ОСВІТНІ ПРАКТИКИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Статтю присвячено історіографічному аналізу висвітлення освітніх практик Півдня України другої половини XIX – початку XX ст. у працях південноукраїнських істориків та дослідженнях, присвячених діяльності регіональних наукових інституцій. У центрі уваги перебуває регіональна інтелектуальна історія як аналітичний підхід, що дозволяє поєднати в єдиному дослідницькому полі історію науки, історію освіти та історіографію.

На основі опрацьованого корпусу наукових праць, біобібліографічних довідників, архівних путівників і статей сучасних дослідників проаналізовано основні напрями та особливості інтерпретації освітніх практик у діяльності південноукраїнських істориків. Показано, що освіта в їхніх працях розглядалася не лише як сукупність навчальних інституцій, а як важливий соціокультурний механізм формування наукових спільнот, інтелектуальних традицій і регіональної ідентичності.

У статті акцентовано увагу на ролі наукових товариств, передусім Одеського товариства історії і старожитностей, губернських учених архівних комісій та університетського середовища в Одесі як ключових осередків формування освітніх і наукових практик Півдня України. Проаналізовано, як археографічна, архівна та видавнича діяльність цих інституцій інтегрувалася в освітній процес і впливала на підготовку наукових кадрів.

Окрему увагу приділено біоісторіографічним дослідженням провідних південноукраїнських істориків, зокрема О. Рябініна-Скляревського та М. Є. Слабченка. У статті показано, що для представників південноукраїнського інтелектуального середовища педагогічна та освітня діяльність була органічною складовою наукової практики й засобом суспільного впливу. Освітні інституції розглядалися ними як простір формування історичної свідомості та трансляції наукових ідей.

Доведено, що сучасна історіографія поступово переходить від фрагментарного опису діяльності окремих учених і установ до комплексного аналізу регіональної інтелектуальної історії, в межах якої освітні практики посідають важливе місце. Водночас констатовано, що проблема історіографічного осмислення освіти Півдня України залишається недостатньо систематизованою, що зумовлює актуальність подальших досліджень у цьому напрямі.

Зроблено висновок, що поєднання історіографічного аналізу з підходами інтелектуальної історії дозволяє поглибити розуміння ролі освіти в розвитку наукового середовища Півдня України та окреслити перспективи подальших досліджень історії освіти в регіональному вимірі.

Ключові слова: *архівні комісії, історіографія, історія освіти, інтелектуальна історія, освітні практики, Одеське товариство історії і старожитностей, Південь України, регіональні студії, університетська освіта.*

Постановка проблеми. Історіографічне осмислення історії освіти Півдня України в імперський період (друга половина XIX – початок XX ст.) упродовж тривалого часу не посідало провідного місця в загальноукраїнських наукових узагальненнях. У працях дореволюційної доби освітні процеси регіону, як правило, висвітлювалися епізодично – у межах дослідження діяльності окремих навчальних закладів, університетських кафедр, наукових товариств або в контексті державної освітньої політики Російської імперії. У радянський період, незважаючи на залучення ширшого кола джерел, студії з історії освіти були підпорядковані ідеологізованим концептам

© Хрящевська Л.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

«класової боротьби» та централізованої моделі соціального розвитку, що спричинило редукцію складності інтелектуального простору регіону й знецінення ролі місцевих наукових осередків.

Разом із тим Південь України в означений час виступав одним із важливих центрів формування регіональних інтелектуальних спільнот, у діяльності яких тісно переплітalися наукові, педагогічні, архівні та просвітницькі практики. Одеський університет, наукові товариства, губернські вчені архівні комісії, а також краєзнавчі ініціативи функціонували не лише як майданчики продукування історичного знання, але й як середовища рефлексії щодо змісту та ролі освіти, значення школи й університету в процесах соціальної модернізації. Водночас внесок південноукраїнських істориків у формування уявлень про освіту як соціальний і культурний феномен досі не отримав належного узагальнення в межах спеціального історіографічного аналізу.

Актуальність окресленої проблематики зумовлюється потребою подолання описового підходу, зосередженого переважно на біографіях окремих учених або історії конкретних інституцій, і переходу до аналізу регіональної інтелектуальної історії як комплексного процесу. Це передбачає з'ясування того, яким чином південноукраїнські історики другої половини XIX – початку XX ст. осмислювали освітні практики, які методологічні орієнтири визначали їхні наукові позиції, а також які ідеологічні та культурні чинники впливали на оцінки шкільної й університетської освіти. Важливим аспектом такого аналізу є порівняння дореволюційних інтерпретацій з пізнішими радянськими та сучасними історіографічними наративами.

Отже, наукова проблема полягає у браку узагальнюючих історіографічних досліджень, у яких освітні практики Півдня України розглядалися б крізь призму діяльності регіональних істориків як носіїв інтелектуальних традицій, учасників наукових комунікацій та творців специфічного регіонального бачення історії освіти. Застосування такого підходу дає змогу глибше осмислити механізми формування історичного знання про освіту та чіткіше окреслити місце південноукраїнського інтелектуального середовища в структурі загальноукраїнського історіографічного процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасний етап вивчення регіональної інтелектуальної історії Півдня України та пов'язаних із нею освітніх практик формується в межах кількох взаємопов'язаних історіографічних векторів. До них належать дослідження з історії регіональної науки, аналіз функціонування наукових товариств і архівних інституцій, а також біоісторіографічні студії, присвячені окремим представникам наукового середовища. Значна частина цих праць прямо або опосередковано порушує питання осмислення освіти як важливого компонента наукового й культурного життя Півдня України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Вихідним довідково-історіографічним підґрунтям для реконструкції інтелектуального простору регіону слугують біобібліографічні видання, передусім багатотомний довідник «Дослідники історії Південної України», укладений за редакцією І. І. Лимана [3; 12]. Ці праці надають можливість простежити освітні та наукові біографії істориків, особливості їхньої університетської підготовки, залученість до педагогічної, науково-організаційної й просвітницької діяльності, що є принципово важливим для розуміння механізмів формування регіональних науково-освітніх традицій. Доповнюють зазначений корпус загальноукраїнські біобібліографічні довідники з історії науки XX ст., які дозволяють інтегрувати південноукраїнських дослідників у ширший національний науковий контекст [28; 29].

Помітний масив історіографічних праць присвячено діяльності наукових товариств і архівних інституцій Півдня України, що виконували функції не лише збереження історичної спадщини, а й формування та трансляції освітніх практик. Особливе місце серед них посідають дослідження, присвячені Одеському товариству історії і старожитностей. Класичною у цьому плані є праця С. Наріжного, у якій закладено засадничі підходи до розуміння товариства як науково-освітнього центру регіону [20]. Сучасні узагальнення, здійснені О. Іванюк, зосереджують увагу на зміні історіографічних інтерпретацій діяльності товариства та еволюції наукових підходів до оцінки його ролі в історії науки й освіти [6]. Важливим доповненням до цих студій є енциклопедичні матеріали, що фіксують інституційне місце товариства в системі української історичної науки [21].

Окремий дослідницький напрям становлять праці, присвячені губернським ученим архівним комісіям та пов'язаній із ними публікаційній діяльності. Бібліографічний покажчик «Вісті Таврійської вченої архівної комісії…», а також дослідження з археографічної проблематики дають змогу відтворити механізми поширення історичних знань і підготовки наукових кадрів на Півдні України [1; 14; 27]. У цьому ж контексті вагомого значення набувають студії,

що аналізують маловідомі джерела з історії земських і губернських архівів, які виконували не лише адміністративні, а й освітньо-просвітницькі функції [13].

Значну увагу в сучасній історіографії приділено біографічним і біоісторіографічним дослідженням провідних південноукраїнських істориків. У монографії Ю. Капаруліна, присвяченій О. Рябініну-Скляревському, переконливо продемонстровано поєднання наукової, педагогічної та громадської діяльності історика, що дає підстави розглядати його як репрезентанта регіональної інтелектуальної традиції [8]. Подібний підхід простежується й у працях, присвячених М. Є. Слабченку, де акцент зроблено на взаємозв'язку його наукових зацікавлень, політичних орієнтацій та освітньої діяльності [5; 25; 33].

Центральне місце в дослідженні проблеми належить працям О. Є. Музичка, у яких південноукраїнські історики постають як носії специфічної інтелектуальної культури регіону. У серії статей та узагальнюючій монографії автор аналізує персональні наукові траєкторії, участь істориків у функціонуванні університетів, наукових товариств і архівних установ, а також їхній внесок у формування уявлень про освіту й наукову традицію Півдня України [15–19]. Особливої ваги набувають дослідження особових фондів істориків, які дозволяють розкрити евристичний потенціал джерел для вивчення освітніх і академічних практик кінця XIX – початку XX ст. [18].

Вагомий сегмент історіографії становлять також публікації, присвячені історії Одеського університету як провідного освітнього та наукового осередку регіону. Ювілейні та узагальнюючі статті, а також матеріали офіційного університетського ресурсу відображають основні етапи становлення й розвитку університету та його роль у підготовці наукових кадрів Півдня України [9; 22; 23]. Зазначені праці формують необхідний інституційний контекст для аналізу діяльності південноукраїнських істориків у сфері освіти.

Отже, наявний корпус досліджень свідчить про стійкий науковий інтерес до персоналій, інституцій і джерельної бази історії науки Півдня України. Водночас історіографічний аналіз показує, що освітні практики регіону здебільшого висвітлюються фрагментарно – в межах біографічних студій або історії окремих установ. Це актуалізує потребу в узагальнюючому історіографічному дослідженні, здатному поєднати регіональну інтелектуальну історію та історію освіти в межах єдиного аналітичного підходу.

Постановка завдання. Метою статті є історіографічний аналіз висвітлення освітніх практик Півдня України другої половини XIX – початку XX ст. у працях південноукраїнських істориків та дослідженнях, присвячених діяльності регіональних наукових інституцій.

Виклад основного матеріалу. Становлення інтелектуального простору Півдня України у другій половині XIX – на початку XX ст. відбувалося в умовах посиленої інституціоналізації історичної науки, розширення університетської освіти та формування регіональних наукових центрів. У цьому контексті освітні практики були не лише об'єктом наукового осмислення, а й органічною складовою повсякденної діяльності самих істориків, які поєднували дослідницьку, викладацьку й організаційну роботу. Саме тому звернення до історіографічного аналізу їхньої наукової спадщини дозволяє відтворити специфічні риси регіонального бачення історії освіти Півдня України.

Визначальну роль у формуванні такого бачення відігравала діяльність наукових товариств, насамперед Одеського товариства історії і старожитностей. В історіографічних працях, присвячених його діяльності, товариство постає як осередок наукової комунікації, що поєднував дослідницькі, видавничі та просвітницькі функції [20; 6]. Його члени брали активну участь у розробленні навчальних курсів, організації публічних лекцій, формуванні бібліотечних і архівних зібрань, що безпосередньо впливало на розвиток історичної освіти в регіоні. За таких умов освітні практики розглядалися істориками не відокремлено, а як складова ширших процесів наукового й культурного розвитку Півдня України.

Історіографічні джерела свідчать, що у фокусі уваги південноукраїнських істориків перебували питання підготовки наукових кадрів та значення університету як ключової освітньої інституції регіону. Ювілейні й узагальнюючі публікації, присвячені історії Одеського університету, фіксують його роль як центру формування історичної школи, у межах якої поєднувалися загальноакадемічні традиції з регіональною проблематикою [9; 22]. Водночас ці праці дають змогу простежити, що в наукових наративах кінця XIX – початку XX ст. освіта трактувалася не лише як процес трансляції знань, а як інструмент інтеграції Півдня України в загальноімперський, а згодом і загальноукраїнський культурний простір.

Помітне місце в осмисленні освітніх практик посідала діяльність губернських учених архівних комісій. Матеріали Таврійської вченої архівної

комісії, а також пов'язані з ними бібліографічні й археографічні публікації засвідчують активну участь істориків у формуванні джерельної бази для навчальних і наукових потреб [1; 14]. Архівні комісії функціонували як своєрідні «практичні школи», у межах яких вироблялися навички роботи з документами, що надалі використовувалися як у наукових дослідженнях, так і в освітньому процесі. У цьому вимірі освітні практики Півдня України набували прикладного характеру, поєднуючи теоретичну підготовку з архівною роботою.

Дослідження з історії архівної справи та земських архівів доповнюють окреслену картину, демонструючи значення локальних інституцій у поширенні історичних знань і розвитку освітніх ініціатив [13; 27]. У таких працях освіта постає як процес, тісно пов'язаний із регіональними потребами та місцевими ініціативами, що виразно відрізняло Південь України від столичних наукових центрів. Це, у свою чергу, зумовлювало специфіку інтерпретацій історії освіти, орієнтованих на практичну підготовку фахівців і популяризацію історичних знань серед широких верств населення.

Біоісторіографічні студії, присвячені окремим представникам південноукраїнського історичного середовища, дають змогу конкретизувати загальні тенденції розвитку освітніх практик регіону. У монографічному дослідженні Ю. Капаруліна, присвяченому постаті О. Рябініна-Скляревського, простежено тісний взаємозв'язок між його науковими зацікавленнями та активною участю в освітньому житті Півдня України [8]. Автор переконливо показує, що освіта сприймалася істориком як засіб формування історичної свідомості та регіональної ідентичності, що відбивалося як у тематиці його наукових праць, так і в підходах до викладання.

Подібна логіка простежується й у працях, присвячених М. Є. Слабченку, де акцент зроблено на взаємодії його наукової діяльності, суспільно-політичних поглядів і освітніх практик [5; 25; 33]. Історіографічний аналіз цих досліджень дає підстави стверджувати, що для представників південноукраїнської історичної школи освіта була не лише сферою професійної реалізації, а й інструментом суспільного впливу. Саме через освітні інституції вони прагнули втілити власні уявлення про місце історичної науки в розвитку суспільства та формуванні інтелектуального середовища.

Центральне місце в сучасній історіографії проблеми посідають праці О. Є. Музичка, у яких регіональна інтелектуальна історія осмислюється як цілісний і динамічний процес. У серії статей та узагальнюючій монографії автор аналізує діяльність істориків Півдня України крізь призму наукових традицій, персональних контактів і інституційних зв'язків, що дозволяє виокремити освітній компонент як важливу складову їхньої інтелектуальної практики [15–19]. Особливе значення мають дослідження особових фондів істориків, які засвідчують, що значна частина джерельного масиву пов'язана з педагогічною діяльністю, підготовкою лекційних курсів і навчально-методичних матеріалів [18].

Подальша еволюція історіографічних уявлень про освітні практики Півдня України пов'язана з поступовим переходом від описово-інституційних схем до рефлексивного, інтелектуально-історичного підходу. У працях кінця XX – початку XXI т. дедалі більшої уваги надається не лише функціонуванню освітніх установ, а й способам осмислення освіти самими істориками у межах їхньої наукової та викладацької діяльності. Саме цей аспект дозволяє говорити про формування регіональної інтелектуальної традиції, в межах якої історія освіти розглядалася як складова ширших історичних і соціокультурних процесів.

Показовими в цьому контексті є дослідження, зосереджені на аналізі особових фондів південноукраїнських істориків. Праці О. Є. Музичка демонструють, що значна частина архівних матеріалів безпосередньо пов'язана з викладацькою роботою, розробленням навчальних програм, участю в університетських і позауніверситетських освітніх ініціативах [18]. Це дає підстави розглядати освіту не як другорядний напрям діяльності, а як структуроутворювальний елемент інтелектуального життя істориків Півдня України. В історіографічному вимірі такі матеріали становлять важливе джерело для реконструкції освітніх наративів і методологічних орієнтирів.

Окрему увагу в сучасних дослідженнях приділено проблемі спадковості та наступності наукових і освітніх традицій. У статті В. Левченка, присвяченій науковим родинам одеських істориків, простежується формування міжпоколінних зв'язків, у межах яких передавалися не лише дослідницькі інтереси, а й педагогічні підходи та уявлення про завдання історичної освіти [11]. Такий підхід дозволяє інтерпретувати освітні практики як елемент колективної інтелектуальної культури регіону, а не виключно як індивідуальний досвід окремих учених.

Важливою складовою історіографічного аналізу є зіставлення дореволюційних і сучасних

підходів до осмислення освіти. Матеріали «Записок історично-філологічного відділу ВУАН» репрезентують ранні спроби академічного осмислення освітніх процесів у контексті розвитку історичної науки та гуманітарної освіти загалом [4]. У цих працях освіта розглядається як засіб формування національної інтелігенції та інтеграції регіональних наукових осередків у загальноукраїнський інтелектуальний простір. Сучасні історіографічні студії, своєю чергою, переосмислюють ці наративи, акцентуючи увагу на регіональній специфіці та локальних інтелектуальних практиках [7].

Вагому роль у формуванні історіографічних уявлень про освіту відіграли також публікації, пов'язані з діяльністю архівних комісій і наукових товариств. Археографічні дослідження Л. Маленко та праці, присвячені документальним зібранням Одеського товариства історії і старожитностей, засвідчують, що підготовка й оприлюднення джерел розглядалися істориками як форма освітньої діяльності, спрямованої на розширення доступу до історичних знань [14; 10]. У цьому сенсі історіографія освіти Півдня України тісно поєднується з історією джерелознавства та архівної справи.

Окремий аспект проблеми становить використання періодичних і публічних видань як інструменту поширення освітніх ідей. Дисертаційне дослідження К. А. Петрової, присвячене газетній періодиці Південної України, дає змогу простежити, яким чином освітні сюжети інтегрувалися в суспільний дискурс і ставали предметом публічного обговорення [24]. Це розширює традиційні уявлення про освіту, виводячи її за межі суто академічних інституцій та підкреслюючи роль істориків як активних учасників публічного інтелектуального життя.

Узагальнюючи сучасні історіографічні підходи, варто наголосити, що праці О. Є. Музичка мають системоутворювальне значення для дослідження регіональної інтелектуальної історії Півдня України. У монографії «Південноукраїнські історики у пошуках наукових та суспільних ідеалів» автор комплексно аналізує освітні, наукові та організаційні аспекти діяльності істориків, демонструючи, яким чином освіта інтегрувалася в їхні наукові стратегії та інтелектуальні проєкти [19]. Такий підхід забезпечує перехід від розрізнених спостережень до цілісного історіографічного бачення проблеми.

Отже, історіографічний аналіз праць, присвячених південноукраїнським історикам і регіональним науковим інституціям, свідчить, що освітні практики були важливою складовою інтелектуального життя регіону. Вони формувалися на перетині університетської освіти, діяльності наукових товариств, архівних комісій і публічної просвітницької роботи. Водночас сучасна історіографія дедалі частіше інтерпретує ці практики не ізольовано, а в контексті регіональної інтелектуальної історії, що відкриває нові можливості для комплексного осмислення історії освіти Півдня України.

Висновки. Проведений історіографічний аналіз засвідчує, що освітні практики Півдня України другої половини XIX – початку XX ст. посідали важливе місце в інтелектуальному житті регіону та були тісно пов'язані з діяльністю південноукраїнських істориків і регіональних наукових інституцій. У працях як дореволюційного періоду, так і в сучасних дослідженнях освіта розглядається не лише як інституційна система, а як багатовимірний соціокультурний феномен, що формував середовище наукової комунікації та відтворення інтелектуальних традицій.

Аналіз історіографії показав, що провідну роль у формуванні освітніх наративів відігравали наукові товариства, передусім Одеське товариство історії і старожитностей, а також губернські вчені архівні комісії. Їхня діяльність сприяла поєднанню наукових досліджень із педагогічною та просвітницькою роботою, що відобразилося у підходах істориків до осмислення історії освіти Півдня України. Освітні практики в цьому контексті виступали як інструмент популяризації історичного знання та підготовки наукових кадрів.

Вагомий внесок у розуміння освітнього виміру регіональної інтелектуальної історії зробили біоісторіографічні дослідження окремих південноукраїнських істориків. Аналіз праць, присвячених О. Рябініну-Скляревському та М. Є. Слабченку, дозволяє констатувати, що для представників південноукраїнської історичної школи освітня діяльність була органічною складовою наукової практики та засобом впливу на суспільні процеси. Освіта сприймалася ними як механізм формування історичної свідомості та регіональної ідентичності.

Особливе значення для сучасної історіографії має комплексний підхід до вивчення діяльності південноукраїнських істориків, запропонований у працях О. Є. Музичка. Його дослідження дозволяють розглядати освітні практики в контексті персональних наукових траєкторій, інституційних зв'язків і регіональних інтелектуальних мереж.

Такий підхід сприяє переходу від фрагментарних описів до цілісного бачення історії освіти Півдня України як складника регіональної інтелектуальної історії.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що сучасна історіографія накопичила значний фактичний і аналітичний матеріал щодо діяльності південноукраїнських істориків та наукових інституцій, однак освітні практики регіону й надалі потребують системного історіографічного осмислення. Перспективним напрямом подальших досліджень є поглиблення аналізу взаємодії освіти, науки та регіональної ідентичності, а також вивчення механізмів трансляції інтелектуальних традицій у південноукраїнському науковому середовищі.

Список літератури:

1. Вісті Таврійської вченої архівної комісії і Таврійського товариства історії, археології та етнографії (1887–1931): бібліогр. покажчик / уклад. Л. В. Шаріпова. URL: https://www.zlibrary.to/dl/1887-1931 (дата звернення: 27.11.2025).
2. Державний архів Одеської області. Путівник. Вип. 1: Фонди особового походження / упоряд. за виданням. Одеса, 2012. 292 с. URL: https://archive.od.gov.ua/wp-content/old-files/PUBLIC/books/2012_putivnik_daoo.pdf (дата звернення: 01.12.2025).
3. Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник / Упорядн. І. Лиман. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Бердянський державний педагогічний університет, Науково-дослідний інститут Історичної урбаністики. Том 2. К., 2016. 512 с.
4. Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн. XXIII: 1929 р. / Гол. ред. А. Кримський. Всеукраїнська академія наук. К.: УАН, 1929. 397 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Zapysky_istorychno-filolohichnoho_viddilu/Knyha_24/ (дата звернення: 21.12.2025).
5. Заруба В. Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882– 1952): Монографія. Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛІГД», 2004. 456 с.
6. Іванюк О. Одеське товариство історії і старожитностей: основні напрямки діяльності та висвітлення в історіографії. 2021. Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія, 2021. Вип. 30. С. 41–51. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/40913/1/O_Ivanyuk_VMDU_2021_30_IFF.pdf (дата звернення: 17.11.2025).
7. Історіографічні дослідження в Україні / Голова редколегії В. А. Смолій; відп. ред. О. А. Удод. К.: НАН України. Інститут історії України, 2011. Вип. 21. 376 с. URL: https://history.org.ua/LiberUA/graf_2011_21/graf_2011_21.pdf (дата звернення: 27.10.2025).
8. Капарулін Ю. Олександр Рябінін-Скляревський: інтелектуальна біографія історика (1878–1942 рр.). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2014. 236 с.
9. Коваль І. До 150-річчя Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. *Краєзнавство*. 2015. № 1–2. URL: https://jnas.nbuv.gov.ua/j-pdf/kraeznavstvo_2015_1-2_11.pdf (дата звернення: 11.09.2025).
10. Кузик Т. Документи з історії запорозького козацтва в зібранні рукописів Одеського товариства історії і старожитностей. 2004. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kuzyk_Tetiana/Dokumenty_z_istorii_zaporozkoho_kozatstva_v_zibranni_rukopysiv_Odeskoho_tovarystva_istorii_i_starozh.pdf (дата звернення: 17.11.2025).
11. Левченко В. Наукові родини одеських істориків: періодизація, типологія, постаті. *Ейдос.* 2016–2017. Вип. 9. С. 195. URL: http://resource.history.org.ua/publ/eidos_2016-2017_9_15 (дата звернення: 07.09.2025).
12. Лиман І. І. (упоряд.) Дослідники історії Південної України : біобібліографічний довідник. Т. 1. URL: https://ri-urbanhistory.org.ua/library/liman/Doslydnyki_istoriyi_Pivdennoyi_Ukrayini_Tom_1.pdf (дата звернення: 07.10.2025).
13. Макієнко О. Маловідоме джерело з історії земських архівів в Україні. 2010. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Makiienko_Oleksii/Malovidome_dzherelo_z_istorii_zemskykh_arkhiviv_v_Ukraini.pdf (дата звернення: 11.10.2025).
14. Маленко Л. М. Археографічні публікації Таврійської та [іншої] ученої архівної комісії. 2009. URL: https://core.ac.uk/download/48400215.pdf (дата звернення: 15.09.2025).
15. Музичко О. Є. Діяльність Ф. І. Успенського в Одесі: питання про школу/традицію (вимір інтелектуальної історії). 2023. URL: https://dspace.onu.edu.ua/items/e49cdec0-4540-4ca7-92d3-1d9381eb2c0d (дата звернення: 14.09.2025).
16. Музичко О. Є. Євген Олександрович Загоровський (1885–1938): одеські і загальноукраїнські аспекти діяльності. *Сугдейський збірник.* Вип. 3–4 (VIIII). Київ. 2021 С. 546–566. URL: https://dspace.onu.edu.ua/bitstream/123456789/5800/1/257-274.pdf (дата звернення: 19.10.2025).

17. Музичко О. Є. Одеський історик Є. О. Загоровський в українському історіографічному процесі першої половини XX ст. *Чорноморська минувшина.* 2008. Вип. 3. С. 139–154. URL: https://chm.onu.edu.ua/article/view/157919/157238 (дата звернення: 13.09.2025).

18. Музичко О. Є. Особові фонди південноукраїнських істориків другої половини XIX – початку XX століття: склад та евристичний потенціал. *Архіви України.* 2018. № 2–3 (313–314). С. 104–120. URL: https://old.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_2-3_2018/12.pdf (дата звернення: 24.10.2025).

19. Музичко О. Є. Південноукраїнські історики у пошуках наукових та суспільних ідеалів (друга половина XIX – початок XX ст.) : монографія. Одеса: ОНУ ім. І. І. Мечникова, 2019. 436 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Muzychko_Oleksandr_Yevhenovych/Pivdennoukrainski_istoryky_u_poshukakh_naukovykh_ta_suspilnykh_idealiv_druha_polovyna_KhIKh__pochato.pdf (дата звернення: 19.10.2025).

20. Наріжний С. Одеське товариство історії й старовини. Прага, 1941. – URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Narizhnyi_Symon/Odeske_tovarystvo_istorii_i_starovyny.pdf (дата звернення: 11.11.2025).

21. Одеське товариство історії і старожитностей. Енциклопедія Сучасної України [електронний ресурс]. Київ : ІЕнД НАН України, 2022. URL: https://esu.com.ua/article-74993 (дата звернення: 17.10.2025).

22. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Історія університету [електронний ресурс]. URL: https://onu.edu.ua/uk/geninfo/history (дата звернення: 23.11.2025).

23. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Репозитарій elONUar (цифрові колекції) [електронний ресурс]. URL: https://dspace.onu.edu.ua/ (дата звернення: 18.10.2025).

24. Петрова К. А. Газетна періодика Південної України як джерело з історії боротьби з пияцтвом (друга половина XIX – початок XX століття) : дис. … канд. іст. наук : 07.00.06. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2021. 235 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Petrova_Kateryna/Hazetna_periodyka_Pivdennoi_Ukrainy_iak_dzherelo_z_istorii_borotby_z_pyiatstvom_druha_polovyna_KhIKh.pdf (дата звернення: 17.10.2025).

25. Савченко В. Політичні уподобання професора М. Слабченка. *Чорноморська минувшина*. 2017. Вип. 12. С. 111–119. URL: https://nasplib.isofts.kiev.ua/handle/123456789/207848 (дата звернення: 09.10.2025).

26. Сальцова О. А. Пам'яткознавча діяльність Одеського товариства історії та старожитностей. *Праці Центру пам'яткознавства*. Вип. 2. С. 60–69. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Saltsova_OA/Pamiatkoznavcha_diialnist_Odeskoho_tovarystva_istorii_ta_starozhytnostei.pdf (дата звернення: 17.10.2025).

27. Симоненко І. М. Губернські вчені архівні комісії в Україні: Історіографічний огляд і бібліографічний покажчик / Держкомархів України. УНДІАСД. К., 2003. 132 с.

28. Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник / Інститут історії України НАН України. Київ, 2003. Вип. 2. Ч. 2. 382 с.

29. Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник / Інститут історії України НАН України. Київ, 2006. Вип. 2. Ч. 3. 315 с.

30. Хмарський В. М. Археографічна діяльність одеського товариства історії і старожитностей. Український археографічний щорічник. К., 2002. Вип. 7. С. 23–54.

31. Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. Вип. 5. Одеса: СПД Бровкін О.В. 2010. 180 с.

32. Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. пр. / за ред. В.А. Смолія. Одеса: ФОП Бондаренко М. О., 2021. Вип. 16. 146 с.

33. Шевчук А. Михайло Слабченко: життєвий шлях та наукова діяльність. 2013. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Shevchuk_Alona/Mykhailo_Slabchenko_zhyttievyi_shliakh_ta_naukova_diialnist/ (дата звернення: 11.10.2025).

Khriashchevska L.M. REGIONAL INTELLECTUAL HISTORY AND THE HISTORIOGRAPHY OF EDUCATION: SOUTHERN UKRAINIAN HISTORIANS AND EDUCATIONAL PRACTICES (SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY)

This article analyses the characteristics of Soviet scientific periodicals published between the late 1960s and early 1980s as a historiographical source for research on the postwar industry and working class of the Ukrainian SSR (1946–1965).

This study demonstrates that issues of industry and working class in the Ukrainian SSR during the first two decades after World War II occupied a central position in the Soviet historiographical narrative as they served to underscore the USSR's economic strength, highlight the rapid pace of industrial reconstruction, and reinforce the propagandistic portrayal of improved conditions for Soviet workers compared to the prewar and wartime periods. Nonetheless, considering Ukraine's current situation, the significance of domestic industry as the foundation for future victory in the latest war and postwar reconstruction renders the topic of the working

class and industrial development of the Ukrainian SSR during the postwar years (1946–1965) increasingly relevant today. Moreover, its applied aspect is of critical importance.

The analysis reveals that the issues most commonly addressed in periodicals concerned quantitative and qualitative changes in the composition of the industrial workforce of the Ukrainian SSR; the identification of sources and mechanisms for replenishing industrial workers; the evolution of workers' material conditions in the postwar period; the support provided by industrial workers to the Soviet countryside; their involvement in the socio-political life and state administration of the Ukrainian SSR; and the role of non-economic factors in labor motivation.

The research proves that scientific articles published in peer-reviewed periodicals addressed the entire range of topics devoted to the history of Ukrainian working class and industry in the postwar period; a substantial volume of archival materials and statistical data was made available through these scholarly articles, accompanied by rigorous analytical efforts. At the same time, scientific periodicals, even more than all other groups of historiographical sources, felt the influence of political bias and propaganda cliches of the Brezhnev era of "stagnation" and neo-Stalinism. Nonetheless, these periodicals remain valuable to contemporary historians as they reflect the evolution of Soviet historiography, allowing for tracing different approaches to the perception of this topic at different stages of Soviet historical science development and changes in socio-political life.

Keywords: *archival commissions, education history, educational practices, historiography, intellectual history, Odessa Society of History and Antiquities, regional studies, Southern Ukraine, university education.*

Дата першого надходження статті до видання: 11.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 03.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

ІСТОРІЯ НАУКИ Й ТЕХНІКИ

УДК 001-044.922(09)(477) “1965/1980”
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.41

Коцур Р.В.
https://orcid.org/0000-0002-9355-287X
Університет Григорія Сковороди в Переяславі

ГЕНЕЗИС ТЕХНОЛОГІЧНОЇ СУБ’ЄКТНОСТІ УКРАЇНИ В ГЛОБАЛЬНИХ НАУКОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЯХ (1965–1980): ДОСВІД ІНСТИТУЦІЙНОЇ САМОПРЕЗЕНТАЦІЇ

У статті здійснено аналіз формування та проявів технологічної суб’єктності Української РСР у 1965–1980 рр. з акцентом на інституційні практики академічної науки. Методологічну основу дослідження становлять інституційний, мережевий та когнітивний підходи, які дозволяють переосмислити роль академічних структур УРСР у системі радянського та міжнародного наукового розвитку. У дослідженні обґрунтовується, що в умовах централізованої моделі управління наукою республіканські наукові інститути не зводилися до статусу регіональних виконавців союзних програм.

На основі аналізу діяльності провідних академічних центрів у галузях зварювальних технологій, кібернетики, матеріалознавства, фізики напівпровідників та авіакосмічного машинобудування виявлено механізми реалізації інституційної та когнітивної автономії. Показано, що міжнародні контакти, участь у професійних федераціях, патентування розробок, ліцензійна співпраця з іноземними компаніями, а також публікації в перекладних і англомовних виданнях формували стійкі канали транснаціональної циркуляції знання та сприяли легітимації українських наукових шкіл у глобальному академічному середовищі.

Доведено, що технологічна суб’єктність проявлялася у здатності наукових колективів продукувати оригінальні теоретичні моделі й прикладні рішення, інтегровані у світові виробничі та інтелектуальні мережі, незалежно від формального міжнародно-правового статусу республіки. Новизна дослідження вбачається у спробі концептуалізувати радянський період розвитку науки в Україні як етап інституційного визрівання та формування передумов сучасної наукової дипломатії. Отримані результати дозволяють розглядати досвід 1965–1980 рр. як важливий історичний ресурс для осмислення проблем технологічної автономії та інтелектуальної присутності України у світовому науковому просторі.

Ключові слова: *технологічна суб’єктність, історія науки, Українська РСР, науково-технологічна політика, наукова дипломатія, інституційна автономія, радянська академічна система.*

Постановка проблеми. У сучасних дискусіях щодо наукового суверенітету, технологічної автономії та ролі наукової дипломатії дедалі більшого значення набуває звернення до історичного досвіду формування інституційної суб’єктності України. Аналіз попередніх етапів розвитку академічної науки дозволяє не лише реконструювати траєкторії науково-технологічного зростання, а й виявити механізми, за допомогою яких наукові спільноти діяли як автономні суб’єкти в умовах політично обмеженої державності.

Традиційно період 1960–1980-х років інтерпретувався в межах радянського історіографічного наративу як складова «єдиного науково-технічного комплексу СРСР», у якому республіканські академії наук виконували функції елементів централізованої управлінської вертикалі. Подібний підхід, зосереджений переважно на адміністративних

© Коцур Р.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

механізмах прийняття рішень, недостатньо враховує внутрішню диференціацію наукового простору та здатність окремих інституцій формувати власні дослідницькі стратегії.

Актуальність проблеми посилюється необхідністю переосмислення радянської спадщини в контексті деколонізації історії науки та осмислення витоків сучасної технологічної суб'єктності України. У цьому зв'язку постає питання: якою мірою Українська РСР, не володіючи повноцінною зовнішньополітичною суб'єктністю, могла ініціювати автономні напрями науково-технологічного розвитку та інтегрувати результати досліджень у глобальний академічний і промисловий простір?

Відтак, проблема дослідження полягає у виявленні та концептуалізації тих форм інституційної, когнітивної та міжнародної автономії, які дозволяли українським науковим школам у 1965–1980 рр. діяти не лише в межах союзної наукової політики, а й як суб'єкти багаторівневих транснаціональних мереж знання. Запропонований підхід дозволяє розглядати розвиток української науки радянського періоду не лише як складову союзної системи, а як важливий елемент глобальної історії науки другої половини XX ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика розвитку української академічної науки в радянський період традиційно розглядалася в межах загальносоюзної історії науки, де республіканські інституції інтерпретувалися переважно як складові централізованої системи управління. Узагальнюючий контекст функціонування науки в СРСР представлено у працях західних істориків, зокрема в дослідженні Л. Р. Грема [14], де радянська науково-технологічна модель аналізується як ієрархічна та інституційно централізована структура. Подібний ракурс дозволяє окреслити макрорівень організації науки, однак не в повній мірі враховує регіональні особливості функціонування республіканських академій.

В українській історіографії увага зосереджувалася насамперед на формуванні наукових шкіл та інституційних структур НАН України. Значний внесок у дослідження цього аспекту зробив Ю. Храмов [6], який проаналізував механізми становлення та відтворення наукових шкіл у межах академічної системи. Питання інтелектуальної автономії української еліти в умовах тоталітарної моделі влади порушено у працях В. Гриневича [8], що в свою чергу дозволяє концептуалізувати проблему збереження ідентичності та внутрішньої різноманітності наукового середовища.

Окремий напрям досліджень, присвячений міжнародним зв'язкам української науки у досліджуваний період, зосереджується на проблематиці зовнішньої наукової комунікації та участі у глобальному інформаційному просторі, що відображено у працях О. Онищенка та В. Горового [1], а також у дослідженнях бібліометричного характеру [11], де простежується поступова інтеграція українських публікацій у міжнародні наукометричні системи. Зазначені праці зосереджуються передусім на інформаційному та комунікаційному вимірі наукової присутності, тоді як суб'єктний аспект цієї інтеграції – тобто питання інституційної ініціативи, стратегій самопрезентації та механізмів автономного позиціонування – залишається недостатньо опрацьованим.

Розвиток окремих галузевих напрямів української науки другої половини XX ст. отримав відображення у низці спеціалізованих досліджень, які дозволяють детальніше реконструювати інтелектуальні траєкторії наукових шкіл та їхній внесок у загальносоюзний і міжнародний науковий простір. Зокрема, історія обчислювальної техніки та становлення київської кібернетичної школи ґрунтовно висвітлені у праці Б. Малиновського [3], де простежено еволюцію наукових ідей, інституційних рішень і технічних розробок, що сформували підвалини української комп'ютерної науки. Сучасне осмислення ролі кібернетики в структурі українського наукового простору представлено у статтях В. Вишинського [5], який акцентує увагу на її значенні не лише як технологічного напряму, а й як інтелектуального феномену, що вплинув на формування нових управлінських і системних підходів.

Не менш вагомим є внесок досліджень, присвячених фізичним школам. Аналіз розвитку напівпровідникової електроніки та ролі київських учених у становленні цього напряму подано у публікації М. Стріхи [9], де розкрито як науковий контекст відкриттів, так і їхній вплив на подальший розвиток світової електроніки. Матеріалознавчий сегмент української науки, зокрема дослідження у сфері надтвердих матеріалів і технологій синтетичних алмазів, представлений в англомовній монографії В. Бакуля [10]. Сам факт її публікації міжнародною мовою свідчить про включення українських розробок до глобального науково-промислового дискурсу та їхню рецепцію за межами радянського простору.

Питання науково-технологічної політики СРСР та механізмів її реалізації розглядаються у працях О. Поповича [13], які дозволяють окреслити

нормативно-інституційні рамки функціонування науки в умовах централізованої системи. Західні дослідження управлінських практик у СРСР, зокрема праця R. F. Vidmer [7], доповнюють цей аналіз, звертаючи увагу на регіональні відмінності у реалізації наукової політики.

Попри наявність значної кількості праць, комплексного дослідження, яке б поєднувало зазначені виміри, фактично не створено. Наявні праці або зосереджуються на окремих наукових школах, або аналізують загальносоюзні механізми управління, не приділяючи достатньої уваги республіканському рівню як потенційно автономному суб'єкту багаторівневої науково-технологічної системи. Саме ця аналітична лакуна зумовлює актуальність запропонованого дослідження.

Постановка завдання. *Метою статті* є проаналізувати формування та механізми реалізації технологічної суб'єктності Української РСР у 1965–1980 рр. через інституційний, когнітивний та міжнародний виміри функціонування академічної науки, з'ясувати роль провідних наукових шкіл у транснаціональних мережах знання та визначити їх внесок у формування окремої інституційної видимості України у глобальному науково-технологічному просторі.

Завданнями дослідження є аналіз інституційної та когнітивної автономії академічних установ, що дозволяло їм функціонувати як самостійним центрам продукування знань і забезпечувати повні інноваційні цикли в умовах централізованого управління. Окрему увагу приділено виявленню каналів міжнародної комунікації, патентування та ліцензійної діяльності, які через транснаціональну циркуляцію результатів досліджень сприяли закріпленню окремої наукової ідентичності України у світовому інтелектуальному середовищі.

Виклад основного матеріалу. Період середини 1960-х – кінця 1970-х років у дослідженнях історії науки нерідко характеризується як час інтенсивного розвитку української академічної науки, однак сама динаміка кількісного зростання інститутів, кадрів та фінансування не пояснює глибинних механізмів формування технологічної суб'єктності УРСР. Важливо наголосити, що йдеться не лише про кількісне зростання, а про зміну самої ролі українських наукових центрів. Такий підхід дозволяє інтерпретувати українські інститути не як периферійні елементи союзної адміністративної вертикалі, а як відносно автономні центри продукування знання, що зберігали власну інтелектуальну ідентичність у межах централізованої системи.

Звернення до концепції інституційних лакун (institutional lacunae) дозволяє по-іншому інтерпретувати позицію українських академічних центрів у межах радянської системи. Йдеться про структурні «прогалини» в централізованій моделі управління, які створювали обмежені, але реальні можливості для інституційного маневру. Саме через такі лакуни наукові установи УРСР могли встановлювати прямі контакти з міжнародними професійними структурами, частково зменшуючи залежність від союзних посередницьких механізмів. У результаті науковий авторитет і експертна репутація поступово перетворювалися на додатковий ресурс впливу всередині республіканського наукового поля.

У цьому контексті поняття «когнітивної суб'єктності» використовується для позначення здатності наукових шкіл формувати оригінальні теоретичні підходи та технологічні рішення, які отримують міжнародне визнання незалежно від формального політичного статусу держави. Міжнародна активність Академії наук УРСР у 1960–1970-х роках проявлялася у формуванні власних каналів наукової комунікації, через які українські інститути вибудовували взаємодію із зовнішнім академічним середовищем через участь у конгресах, укладання двосторонніх угод, діяльність у профільних міжнародних федераціях та публікації у перекладних наукових журналах [4]. Ці процеси відображені у матеріалах Президії АН УРСР (Архів НАН України, ф. 251), де фіксувалися питання міжнародних відряджень, участі в діяльності міжнародних наукових організацій та координації зовнішніх контактів академічних інститутів. Участь у конгресах, двосторонніх угодах, профільних федераціях, публікація матеріалів у перекладних виданнях, свідчить про формування власних каналів комунікації. Такі практики не лише компенсували обмеження централізованої науково-технологічної політики СРСР, а й створювали простір відносної інтелектуальної автономії [13].

Показовим прикладом інституційної реалізації технологічної суб'єктності стала діяльність Інституту електрозварювання ім. Б. Є. Патона. Борис Патон у своїх працях наголошував на інтеграції фундаментальних досліджень із прикладними технологіями [2]. У 1965–1980 рр. інститут розширив міжнародну присутність, а розробка електрошлакового переплаву отримала поширення за межами СРСР. Ліцензійні угоди із західними промисловими компаніями засвідчували затребуваність технологічних розробок українських академічних

центрів на міжнародному ринку. Валютні надходження від ліцензій та міжнародних контрактів трансформувалися у політичний ресурс, посилюючи переговорні позиції АН УРСР у внутрішньосоюзному розподілі фінансування, кадрових квот і пріоритетів наукових програм. Цей процес можна інтерпретувати як форму «дипломатії стандартів», коли впровадження власних технічних рішень у міжнародні виробничі цикли підвищувало статус інституту в глобальному науково-технологічному середовищі [1; 11].

Аналогічний процес відбувався також і в Інституті кібернетики АН УРСР. Історіографія розвитку обчислювальної техніки фіксує, що київська школа мала виразну концептуальну самостійність [3]. У працях Віктора Глушкова наголошувалося на необхідності створення оригінальних архітектур комп'ютерних систем, а не механічного копіювання західних моделей [12]. Сучасні дослідження українського цифрового суверенітету розглядають цю позицію як ранню форму боротьби за технологічну автономію. Міжнародний інтерес до обчислювальних розробок київської школи, зокрема до архітектур серії «МІР», засвідчував їхню конкурентоспроможність у ширшому технологічному контексті. Через членство у IFIP (International Federation for Information Processing) та участь у міжнародних конгресах київська школа Глушкова здійснювала своєрідну «кібернетичну дипломатію», виводячи українські розробки за межі союзного контексту та позиціонуючи Київ як автономний центр обчислювальної думки. Важливо підкреслити, що суб'єктність школи Глушкова мала також антропоцентричний вимір. Розробка концепції цифрового моделювання соціальних процесів та біосоціальних систем створила специфічний київський інтелектуальний контекст у межах радянської кібернетики. Візія безпаперового документообігу, електронних фінансових розрахунків та алгоритмічного моделювання управлінських процесів виходила за межі суто прикладних завдань [5, с. 5-6]. З аналітичної перспективи ці підходи можна розглядати як ранню спробу теоретичного осмислення інформаційного суспільства, що відрізнялася від домінуючих адміністративних моделей централізованого управління.

Матеріалознавчий напрям демонструє ресурсний вимір суб'єктності. Публікація Валентина Бакуля в Synthetic Diamonds [10] свідчить про інтеграцію українських технологій синтетичних алмазів у глобальний промисловий контекст. Масове виробництво штучних алмазів означало не лише технологічний прорив, а й суттєве зменшення залежності інструментального виробництва від традиційних джерел природної сировини, що впливало на конфігурацію міжнародного ринку спеціалізованих матеріалів. Паралельно формувалася «експертна суб'єктність» в особі Інституту проблем міцності Г. Писаренка, фахівці якого брали участь у міжнародних обговореннях питань техногенної безпеки. Це сприяло підвищенню авторитету українських наукових колективів у сфері оцінювання інженерних ризиків, особливо у проєктах, пов'язаних з енергетичною інфраструктурою. Окремим аспектом стало розширення сфери впливу українських дослідницьких колективів у межах стратегічних програм СРСР: розробки київських матеріалознавців (зокрема, титанові сплави та гідроакустичні матеріали). Це фактично забезпечувало інтеграцію українських вчених у стратегічні науково-технологічні програми союзного та міжнародного масштабу, включно з проєктами, пов'язаними з космічними та океанічними дослідженнями. Паралельно з викладеним вище , інститут проблем матеріалознавства розширював інтелектуальну присутність через англомовні видання та перекладні серії, що забезпечувало стабільну цитованість українських досліджень [1; 11]. Формування потужних наукових шкіл у цій сфері узгоджується із загальною характеристикою структури НАН України [6].

Фізична школа Вадима Лашкарьова, закладена ще в довоєнний період, отримала новий імпульс у 1965–1980 рр. Його фундаментальна праця щодо p-n переходу [9] стала основою світової напівпровідникової електроніки. Суб'єктність Лашкарьова виявлялася в "наративній автономії": розвитку фотоелектроніки всупереч теоріям, що домінували в Москві. Важливим аспектом був також феномен "когнітивної дифузії": результати школи М. Боголюбова – Ю. Митропольського в галузі нелінійної механіки ставали базовими для західних розробок в аеродинаміці [6]. Це дає підстави розглядати київські дослідницькі колективи як учасників формування міжнародного теоретичного дискурсу, інтегруючи власні результати у міжнародний теоретичний канон без обов'язкового посередництва союзного центру. У досліджуваний період київські фізики розвивали напрямки оптоелектроніки та фотоелектроніки, інтегруючись у міжнародний академічний простір через участь у конференціях і публікаціях. Це сприяло закріпленню топоніма «Kyiv» у світовій науковій географії.

Окремим вектором системної суб'єктності став авіакосмічний кластер, зокрема КБ «Антонов».

Створення літаків-гігантів Ан-22 «Антей» та проєктування Ан-124 «Руслан» продемонстрували здатність науково-конструкторських колективів УРСР забезпечувати повний цикл реалізації складних авіаційних програм. Така модель організації робіт передбачала інтеграцію фундаментальних досліджень, прикладної інженерії та виробничої кооперації в межах єдиного технологічного комплексу, що можна трактувати як форму інституційно забезпеченої технологічної автономії. Це посилювало позиції УРСР у структурі союзного авіапромислового комплексу та сприяло розширенню міжнародного визнання її технічної експертизи, зокрема в сегменті важкої транспортної авіації.

Окремим виміром суб'єктності став розвиток інтелектуальної інфраструктури – наукових містечок (зокрема, київського Академмістечка), які функціонували як автономні соціальні екосистеми. У цих просторах формувався специфічний «науковий етос», де горизонтальні зв'язки та професійна солідарність важили більше за ідеологічну лояльність. У цих просторах формувалася професійна спільнота з виразною корпоративною ідентичністю, що поступово набувала рис автономної інтелектуальної еліти, здатної мислити поза межами вузько ідеологічних рамок [8].

Західні аналітики вже у 1970-х роках відзначали особливості управління науково-технологічним комплексом у різних регіонах СРСР, звертаючи увагу на ефективність і результатоорієнтованість окремих українських інститутів [7; 14]. Ця ефективність ґрунтувалася на моделі просторової концентрації науково-дослідної та виробничої інфраструктури, де в межах Києва було сконцентровано повний цикл – від фундаментальної ідеї до дослідного виробництва. Така автономія циклу дозволяла українським вченим демонструвати швидкість впровадження інновацій, що відповідала темпам західних корпорацій. Візуальним відображенням міжнародної рецепції радянських науково-технологічних досягнень стала виставка «Осака-70», у межах якої демонструвалися розробки наукових колективів різних союзних республік, зокрема й України. Участь у виставці «Осака-70» та активізація прямих контактів із японськими, німецькими й американськими компаніями посилили роль Президії АН УРСР як координатора міжнародних науково-технічних зв'язків, що функціонально наближалося до моделі паралельної наукової дипломатії. Питання міжнародної науково-технічної співпраці та ліцензійної діяльності відображені у матеріалах Ради Міністрів УРСР (ЦДАВО України, ф. 2), що засвідчує інституційно оформлений характер зовнішньої наукової політики республіки.

Інструменталізація інтелектуального доробку здійснювалася через систему фахових журналів і перекладних серій (Allerton Press, Plenum Publishing), що забезпечували глобальну циркуляцію українського знання [11, с. 9-10]. Редакційна політика київських академічних видань свідомо орієнтувалася на західні стандарти рецензування, що робило їх сумісними з глобальним науковим дискурсом. Це була стратегія поступового розширення міжнародної наукової присутності через публікації в журналах, які повністю перекладалися англійською, українські школи формували світовий порядок денний у матеріалознавстві, кібернетиці та зварюванні. У бібліографічних описах дедалі частіше зазначалося «Kyiv, Ukraine», що мало символічне значення для формування окремої наукової ідентичності.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що у 1965–1980 роках Українська РСР сформувала відносно цілісну модель технологічної суб'єктності в межах радянської системи, яка не зводилася до ролі периферійного виконавця союзних програм. Йдеться про поєднання інституційних, когнітивних та міжнародних механізмів, що забезпечували українським академічним центрам здатність не лише адаптувати загальносоюзні науково-технологічні пріоритети, а й формувати власні напрями розвитку.

Аналіз емпіричного матеріалу засвідчує, що інституційна автономія АН УРСР проявлялася у здатності концентрувати ресурси навколо стратегічних напрямів і підтримувати повний інноваційний цикл – від фундаментальних досліджень до дослідного виробництва та міжнародної комерціалізації. Розроблення електрошлакового переплаву, архітектур ЕОМ серії «МІР», синтетичних надтвердих матеріалів і спеціалізованих матеріалів для авіакосмічної галузі свідчить про функціонування інтегрованої інноваційної екосистеми, здатної генерувати технології високого рівня складності та включати їх у транснаціональні виробничі й наукові ланцюги.

Когнітивна суб'єктність українських наукових шкіл проявлялася у збереженні парадигмальної автономії та розвитку власних теоретичних підходів. Школи Є. Патона, В. Глушкова, І. Францевича, В. Бакуля, М. Боголюбова та Ю. Митропольського формували оригінальні дослідницькі програми, що не зводилися до репродукування домінуючих союзних або західних моделей. Інтеграція

українських досліджень у міжнародний науковий дискурс здійснювалася через перекладні видання, участь у діяльності IFIP та IUPAP, а також через зростання присутності у західних фахових журналах, що сприяло закріпленню київських наукових центрів у глобальній науковій географії.

Таким чином, технологічна суб'єктність УРСР у 1965–1980 роках проявлялася у конкретних інституційних практиках і включала кілька взаємопов'язаних рівнів автономії: інституційний (у межах централізованої системи управління), виробничий (формування повних інноваційних циклів), когнітивний (самостійність у розвитку наукових парадигм) та епістемологічний (інтеграція у міжнародний науковий дискурс).

Перспективи подальших досліджень пов'язані з поглибленням аналізу патентної активності українських академічних інститутів, реконструкцією транснаціональних наукових зв'язків на основі архівних матеріалів ЦДАВО України та Архіву НАН України, а також із застосуванням бібліометричних і соціометричних методів для вивчення динаміки міжнародних наукових взаємодій відповідного періоду.

Список літератури:

1. Онищенко О. С., Горовий В. М. Наука України у світовому інформаційному просторі. ред. Я. С. Яцків, О. М. Гузь, О. С. Онищенко, А. І. Радченко. Київ : Академперіодика, 2017. 134 с
2. Патон Б. Є. Біобібліографія Президента НАН України академіка Б. Є. Патона. Київ : Наукова думка, 2008. 624 с.
3. Малиновський Б. Н. Історія обчислювальної техніки в особах. Київ : Фірма «КІТ», ПТОО «А. С. К.», 1995. 384 с.
4. Дещинський Л. Є., Панюк А. В. Міжнародні відносини України: історія і сучасність : у 2 ч. Ч. 1 : навч. посіб. Львів : Бескид Біт, 2002. 215 с.
5. Вишинський В. А. Закон природи, з якого випливає необхідність розвитку фундаментальної науки кібернетики. Кібернетика та комп'ютерні технології. 2023. № 2. С. 5–10.
6. Храмов Ю. О. Наукові школи в НАН України. Ю.О. Наука та наукознавство. 2008. № 4. С. 122–133.
7. Vidmer, R. F. Management Science in the USSR: The Role of "Americanizers." International Studies Quarterly, 1980. Vol. 24, No. 3. P. 392–414. DOI: https://doi.org/10.2307/2600253
8. Гриневич В. А. Політика пам'яті Другої світової війни в Україні: у пошуках ідентичності та консолідації. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. 2011. Вип. 4 (54). С. 132–146.
9. Стріха М. В. Науковий внесок Вадима Євгеновича Лашкарьова у розвиток фізики і техніки напівпровідників (до 120-річчя від дня народження). *Український фізичний журнал*. 2023. Т. 68, № 10. С. 705–715.
10. Bakul V. N. Synthetic Diamonds. New York: Springer, 1978. 186 p.
11. Костенко Л., Жабін О. та ін. Бібліометрика української науки: інформаційно-аналітична система. Бібліотечний вісник. 2014. № 4. С. 8–12.
12. Glushkov V. M. Cybernetics, Computers and Automation. International Journal of Computer Mathematics. 1970. Vol. 2. P. 123–140.
13. Попович О. С. Науково-технологічна та інноваційна політика: основні механізми формування та реалізації / за ред. Б. А. Маліцького. Київ : Інститут досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва НАН України, 2019. 342 с.
14. Graham L. R. Science in Russia and the Soviet Union: A Short History. Cambridge : Cambridge University Press, 1993. 321 p.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 2. Рада Міністрів УРСР.
16. Архів Національної академії наук України (м. Київ). Ф. 251. Президія Академії наук УРСР.

Kotsur R.V. THE GENESIS OF UKRAINE'S TECHNOLOGICAL SUBJECTIVITY IN GLOBAL SCIENTIFIC TRANSFORMATIONS (1965–1980): THE EXPERIENCE OF INSTITUTIONAL SELF-REPRESENTATION

The article analyzes the formation and manifestations of the technological subjectivity of the Ukrainian SSR in 1965–1980 with a focus on the institutional practices of academic science. The methodological framework of the study is based on institutional, network, and cognitive approaches, which make it possible to reconsider the role of the academic structures of the Ukrainian SSR within the system of Soviet and international scientific development. The study argues that within the centralized model of science governance, republican research institutions were not limited to the status of regional executors of Union-wide programs.

Based on an analysis of the activities of leading academic centers in the fields of welding technologies, cybernetics, materials science, semiconductor physics, and aerospace engineering, the mechanisms of institutional and cognitive autonomy are identified. It is demonstrated that international contacts, participation in professional federations, patenting of technological developments, licensing cooperation with foreign companies, as well as publications in translated and English-language editions created stable channels for the transnational circulation of knowledge and contributed to the legitimation of Ukrainian scientific schools within the global academic environment.

It is proven that technological subjectivity manifested itself in the ability of scientific communities to produce original theoretical models and applied solutions integrated into global industrial and intellectual networks, regardless of the formal international legal status of the republic. The novelty of the research lies in the attempt to conceptualize the Soviet period of scientific development in Ukraine as a stage of institutional maturation and the formation of the preconditions for contemporary scientific diplomacy. The obtained results make it possible to consider the experience of 1965–1980 as an important historical resource for understanding the problems of technological autonomy and the intellectual presence of Ukraine in the global scientific space.

Keywords: *technological subjectivity; history of science; Ukrainian SSR; science and technology policy; scientific diplomacy; institutional autonomy; Soviet academic system.*

Дата першого надходження статті до видання: 13.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ

УДК 008(477):316.7
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.42

Слоневська І.Б.
https://orcid.org/0000-0001-6960-0539
Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія

Пірошенко С.Ю.
https://orcid.org/0000-0002-5818-1735
Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія

Калашнік О.В.
https://orcid.org/0009-0001-4303-5743
Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія

УКРАЇНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ У ПОСТКОЛОНІАЛЬНОМУ ДИСКУРСІ

У статті здійснено теоретичне осмислення української ідентичності у межах постколоніальної теоретичної оптики. Обґрунтовано можливість застосування постколоніальної теорії до українського історико-культурного контексту. Авторками адаптовано до українського кейсу ключові ідеї Едварда Саїда (щодо культурного конструювання «Іншого»); Гаятрі Чакраворті Співак (проблема «приглушеного голосу»); Гомі Бгабги (концепція гібридної ідентичності). Зазначено, що у сучасному гуманітарному дискурсі постає питання про можливість розширення цієї аналітичної оптики на східноєвропейський простір.

Розглянуто українську постколоніальну школа як досить потужну і актуальну адаптацію західних теорій до специфічного контексту «внутрішньої колонізації» в російській та радянській імперіях.

Доведено, що, попри відсутність класичної колоніальної моделі, імперська та радянська політика щодо України відповідала базовим характеристикам колоніального дискурсу: мовній ієрархізації, культурній маргіналізації, історичному переприсвоєнню та символічній асиміляції. Акцентовано, що 1991 рік не завершив деколонізацію, а лише відкрив простір для боротьби дискурсів.

Проаналізовано феномен пострадянської гібридності як форми постколоніальної амбівалентності. Запропоновано концепт «екзистенційної деколонізації» для опису сучасного етапу трансформації української ідентичності після 2014 та 2022 років, коли деколонізація набула не лише культурного, а й онтологічного виміру.

Виснувано, що український досвід в оптиці постколоніальних студій дозволяє розширити межі постколоніальної теорії та демонструє існування некласичних форм колоніальності, пов'язаних із внутрішніми моделями домінування. Україна постає як приклад тривалої постколоніальної трансформації, активного суб'єкта творення нової постімперської моделі ідентичності.

Ключові слова: *постколоніальні студії, українська ідентичність, імперський дискурс, гібридність, постколоніальна амбівалентність, деколонізація, культурна суб'єктність.*

Постановка проблеми. У західному гуманітарному дискурсі, починаючи другої половини 20-го сторіччя, особливе місце належить постколоніалізму як інтелектуальній течії, проблемним полем якої є культурний конфлікт між колоніями та колонізаторами. У фокусі

© Слоневська І.Б., Пірошенко С.Ю., Калашнік О.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

культурологічного осмислення – ідентичність, традиційна та гібридна культура, постколоніальне мислення, відображене зокрема в літературі, символічна влада та інші наслідки культурного колоніалізму.

Сьогодні у вітчизняній гуманітаристиці ця проблематика набуває особливого значення, адже російсько-українська війна радикалізує процеси ідентифікації та актуалізує деколонізацію як екзистенційний вибір. Відповідно українська ідентичність постає не лише як культурна категорія, а як форма історичного самоствердження в ситуації загрози існуванню.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. «Вибух постколоніальності», як його іноді називають, пов'язують з виходом у 1979 році книги Едварда Ваді Саїда «Орієнталізм» (E. W Said, *Orentalism,* 1978). Дослідник заклав основи нового підходу до постколоніального досвіду, які згодом стали фундаментальними засадами постколоніальних студій. Подальшому становленню постколоніальних студій як важливому напряму альтернативної гуманітаристики сприяла низка фундаментальних праць 90-тих років ХХст, серед яких наступні дослідження Едварда Саїда, передусім «Культура і імперіалізм» (*Culture and Imperialism, 1993*); Гаятрі Чакраворті Співак «В інших світах» (*Spivak, GC, In other worlds: Essays in cultural politics, 1987*) та особливо досі не перекладена українською мовою *Can the subaltern Speak?*, in: Nelson, Cary/Grossberg Lawrence (Ed.): Marxism and the Interpretation of Culture, Chicago: Illinois University Press, 1988); а також праці Гомі Бгабга (H. Bhabha, *Nation and Narration*, 1990; *The Location of Culture*, 1994.

Традиційно постколоніальна теорія, сформована у працях Едварда Саїда, Гомі Бгабги, Гаятрі Чакраворті Співак, асоціюється з досвідом колоній європейських імперій, зокрема Британської та Французької. Однак у сучасному гуманітарному дискурсі постає питання про можливість розширення цієї аналітичної оптики на східноєвропейський простір. Таку позицію розділяють зокрема K. Platt (*Occupation versus colonization: Post-Soviet Latvia and the provincialization of Europe. 2013*); B. Balogun (*Eastern Europe: The "other" geographies in the colonial global economy, 2022*); Джозеф Ґрім Файнберґ (*Колоніальність чи імперськість (на прикладі Східної Європи), 2024*). Відповідно актуальним стає фокус дослідження України в глобальному постколоніальному контексті, зокрема порівняння українського досвіду з досвідом країн Глобального Півдня та Центрально-Східної Європи (Тімоті Снайдер (*Integration and disintegration: Europe, Ukraine, and the World. Slavic Review, 2015),The making of modern Ukraine, 2022*).

Постановка завдання. Метою статті є теоретичне осмислення української ідентичності в оптиці постколоніальних студій (зокрема в контексті ідей Е.Саїда щодо культурного конструювання «Іншого»; проблеми «приглушеного голосу» Г.Ч. Співак; та концепції гібридної ідентичності Х.Бхабхи) та обґрунтування концепту екзистенційної деколонізації як аналітичної моделі сучасних трансформацій.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, в Україні досі нема єдиного центру постколоніальних досліджень, проте варто зазначити що українська постколоніальна школа досить потужна і надзвичайно актуальна, оскільки вона адаптує західні теорії до специфічного контексту «внутрішньої колонізації» в російській та радянській імперіях.

Ця тематика надзвичайно активно опрацьовується в межах академічних інституцій, громадських організацій та окремих дослідницьких проєктів.

Зокрема, активно застосовує постколоніальну оптику для переосмислення українського канону відділ теорії літератури та літературної критики Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України; питаннями ідентичності, деколонізації політичного простору активно займаються Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Український католицький університет (УКУ); громадські та міждисциплінарні платформи

Постколоніальна оптика щодо аналізу української культури спершу знайшла відображення в працях переважно західних та діаспорних українських науковців, серед яких*:* директор Українського наукового інституту в Гарварді історик Сергій Плохій; антрополог, культуролог, науковий співробітник Українського наукового інституту Гарвардського університету Оксана Грабович; австралійський вчений, українець за походженням, куратор українських студій у Школі мов, культур та лінгвістики у Мельбурні Марко Павлишин; канадський літературознавець і мистецтвознавець українського походження Мирослав Шкандрій; професор-дослідник славістичних студій університету Райс (США) Ева Томпсон; польська дослідниця, професор Варшавського університету Оля Гнатюк. На цих ідеях формується плеяда власне українських дослідників, серед яких вчені-літературознавці та історики, журналісти,

письменники, культурологи. В українській школі постколоніалізму варто виокремити праці таких дослідників, як Микола Рябчук («Постколоніальний синдром. Спостереження, 2011», «Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності. Історичні причини та політичні наслідки», 2019); Оксана Забужко («Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу, 1996»); Тамара Гундорова («Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодернізм», (2013), «Транзитна культура і постколоніальна травма» (2025).

Прикметно, що культурна спадщина колоніалізму в Україні часто розглядається в оптиці літератури, а найцікавішими зразками постколоніального мислення, на думку відомої літературознавиці та культурологині Т. Гундорової, можна вважати засвідчені українською літературою періоду незалежності «Московіаду» Юрія Андруховича, «Польові дослідження з українського сексу» Оксани Забужко та «Ворошиловград» Сергія Жадана: «*це справжні зразки постколоніального роману, які можна не боячись порівнювати з аналогічними текстами Тоні Морісон, Найпола чи Джумпи Лагір*і» [2].

Серед творців вітчизняного новітнього наукового постколоніального дискурсу, актуалізованого останніми роками російсько – українського протистояння, журналісти Вахтанг Кебуладзе, Віталій Портников, культурологи Тарас Лютий, Поліна Герчанівська, Олеся Островська-Люта, літературознавці й історики Віра Агєєва, Ярослав Грицак, які в своїх працях активно застосовують методологію постколоніальних досліджень щодо української культури як частини імперської стратегії росії.

Український кейс не повністю відповідає класичній моделі колоніалізму, проте у фокусі постколоніальних студій варто розглядати колоніальний статус України як форму внутрішньої колонізації, коли імперський центр і підпорядкована територія перебувають у безпосередній географічній та культурній взаємодії.

Так, однією з принципових ідей Е. Саїда було твердження, що жодний колоніальний проєкт не зводиться до суто економічного устрою, але передусім підтримується дискурсивною інфраструктурою, системою символів і продуманим механізмом знань, часто насильницького характеру. Тезу про культуру як інструмент завоювання розгортає і Ева Томпсон у праці «*Едвард Саїд і польське питання. Проти культурної неспроможності периферії*». Український випадок крізь таку призму постає абсолютно показовим: незаперечними в недалекому минулому є структури культурного, мовного й політичного домінування (мовна політика Російської імперії, відображена у Валуєвському циркулярі (1863) та Емському указі (1876); радянська політика контрольованої українізації з подальшою русифікацією тощо). У своїй фундаментальній праці «*Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм», 2006)* Ева Томпсон аналізує російську класику крізь ідеологічну призму і доходить категоричних висновків, стверджуючи, що російська література послідовно «стирала» суб'єктність України, а загальний імперський дискурс працював на концепт «Малоросія» – як вторинний, без власної високої культури чи історії, з потребою в цивілізаційному патронаті» [6].

Імперський центр сформував образ України як периферії, позбавленої історичної суб'єктності. Звідси беруть витоки сучасні кремлівські наративи про Україну, «створену Леніним у 1918 році». Власне, сама українська ідентичність тривалий час описувалася імперським центром як «мала», «провінційна», «етнографічна», а отже, сьогоднішня квазі-концепція Дугіна та його послідовників виглядає цілком, з їхньої позиції, обґрунтованим запереченням права українців на окрему ідентичність. Як слушно зауважує Тарас Лютий, *«в СССР українській культурі відводили бодай етнографічну нішу, не дозволяючи виходити за межі фольклору, а нині панує наратив, що нічого українського взагалі не існує, а всі його можливі прояви-людиноненависницькі намагання розщепити єдиний народ»* [3].

Дуже актуальним у контексті проблеми нашого дослідження є ключове питання, поставлене Гаятрі Чакраворті Співак: *Can the subaltern Speak?* [8].

«Чи може підпорядкований, субалтерн, говорити?» – це питання про можливість власного голосу культури, яка транслюється світу посередництвом культури центру. Цій трансляції сприяють такі потужні процеси, як мовна ієрархія, культурна асиміляція та апропріація, інкорпорація підпорядкованої культури в імперський наратив. Власний голос стихає, адже, за твердженням М. Рябчука, *«колонізований інтерналізує – засвоює і присвоює колоніальні стереотипи, починає дивитися на себе очима колонізатора, сприймає його точку зору, натуралізує її, приймає за власну, за «нормальну» і «натуральну»* [5].

Україна тривалий час була саме таким «субалтерном» у межах імперського дискурсу. З цієї точки зору, українська культура XIX–XX століть може бути прочитана як боротьба за право

говорити від власного імені. У такому контексті як перший потужний антиімперський голос прочитується Тарас Шевченко; зрозумілішим стає рішуче гасло Миколи Хвильового «Геть від Москви!»; ще виразнішою постає культурна автентика шістдесятників та політична відчайдушність дисидентського руху. Завдяки своїм патріотам Україна, вважає С. Плохій, завжди мала альтернативну візію, що була оформлена в національному історичному наративі, культурі тощо: «*скільки росія не намагалася знищити українську мову, літературу, інтелігенцію – завжди була й культура, й лідери»* [4]. Саме вони ставали неупокореним голосом України, який намагався зберегти і зберіг власну культурну самобутність, навіть попри стан культурної амбівалентності в умовах імперського домінування.

Свого часу дослідження Гомі Бгабги, професора гуманітарних наук Гарвардського університету, керівника Гуманітарного центру у Гарварді та професора гуманітарних наук в Університетському коледжі Лондона, індійця за походженням, доповнили засади для осмислення феномену постколоніалізму сучасною гуманітаристикою.

Як відомо, одним з ключових понять теорії Бгабги є поняття гібридності як стану культурної амбівалентності. Його теорія фокусується на «третьому просторі», де відбувається змішування культур. Колоніальний суб'єкт перебуває в стані гібридності та мімікрії. *«Гібридність для мене – це не просто суміш двох культурних традицій... Це стратегічне перетворення ідентичності, яке відбувається в «третьому просторі», де культурні значення не є фіксованими, а постійно перебувають у процесі переговорів».* [7].

Українська ідентичність, навіть пострадянська, довго відповідала цій моделі, існуючи між імперською спадщиною та прагненням автономії. Звідси такі, на перший погляд, взаємовиключні процеси, як одночасна деколонізація і ностальгія, збереження радянських культурних кодів, двомовність як простір культурної нестабільності. Так у проблемному полі досліджень української ідентичності актуалізувалося поняття амбівалентності. Про «амбівалентну ідентичність» та постколоніальний стан України розмірковує впродовж останніх десятиліть один з найвідоміших сучасних вітчизняних інтелектуалів Микола Рябчук, чиї *тези про «дві України», «малоросійську та українську ідентичність», «постколоніальний синдром» тощо викликають палкі дискусії в суспільстві.* Рябчук є одним із найвідоміших дослідників «подвійної ідентичності» та культурної роздвоєності України. В одному зі своїх інтерв'ю часопису «Локальна історія» дослідник зауважує: *«У своїй книзі «Долання амбівалентності» я простежую змагання цих двох ідентичностей і заснованих на них націєтворчих проєктах у рамках однієї держави та намагаюся з'ясувати, який із них переважить: український – як проєкт активнішої пасіонарнішої меншини – чи все-таки малоросійсько-креольський як проєкт пасивнішої, а проте значно чисельнішої більшості»* [5].

Свого часу М. Павлишин, якого, до слова, в зазначеному інтерв'ю М. Рябчук згадує як дослідника, з якого почалося його власне зацікавлення постколоніальними студіями, писав про різницю між антиколоніальним і постколоніальним дискурсами як про стан боротьби проти стану розуміння своєї ситуації та усвідомлення факту, що колоніальна історія була, і з нею слід працювати, приймаючи цей факт. Антиколоніальність в Україні має довгу історію, але вона не завершилася політичною незалежністю. На відміну від більшості постсоціалістичних держав Центрально-Східної Європи, для яких деколонізація завершилася політичною інтеграцією до європейського простору, в Україні 1991 рік не завершив деколонізацію, а лише відкрив простір для боротьби дискурсів. От чому сучасні дослідники, зокрема С. Плохій, розглядають сучасну війну як логічне продовження розпаду СРСР (який, на його думку, так і не завершився у 1991-му). *«Війна в Україні є безпрецедентною за масштабами після Другої світової війни. Але вона при цьому чітко вписується у світовий контекст війн за незалежність. Просто цей конфлікт був відкладений, саме тому події такі масштабні. Ця імперія відходить у минуле з великими війнами, зі спробами збирати колись привласнені землі, а Україна в епіцентрі цього процесу»* [4].

У цьому контексті війна набуває характеру екзистенційного протистояння, яке сьогодні передбачає чітке розмежування з імперським культурним полем, визначає статус мови як маркера ідентичності, розглядає актуалізацію та переосмислення історичної пам'яті як один із ресурсів опору. Як стверджує Ярослав Грицак: «*…це, мабуть, остання і найрішучіша спроба України покинути російський простір і приєднатися до простору Заходу»* [1].

Таким чином, деколонізація на сучасному етапі пов'язана з досвідом безпосередньої загрози існуванню українства як спільноти. Ідентичність у цьому випадку перестає бути лише символічною категорією і набуває онтологічного виміру.

Висновки. Дискусії з зазначеної проблематики, з ключовим питанням, чи є Україна постколоніальним кейсом, є надзвичайно актуальними в предметному полі вітчизняної гуманітаристики і мають багато варіантів відповіді. З нашої точки зору, українська деколонізація сьогодні має не лише символічний, а й онтологічний вимір. На відміну від політичної чи культурної деколонізації, на сучасному етапі деколонізація пов'язана з війною, а отже, ідентичність стає питанням фізичного виживання, а ультура переходить від рефлексії до мобілізації.

Отже, український досвід в оптиці постколоніальних студій дозволяє розширити межі постколоніальної теорії та демонструє існування некласичних форм колоніальності, пов'язаних із внутрішними моделями домінування. Україна постає як приклад тривалої постколоніальної трансформації, у якій політична незалежність не означає завершення деколонізації.

Українську ідентичність можна розглядати як приклад постколоніальної формації, що сформувалася в умовах імперського культурного домінування, пройшла фазу гібридної амбівалентності після здобуття незалежності й у XXI столітті трансформується у форму екзистенційної деколонізації, рухається від амбівалентності до чіткої ідентифікаційної визначеності в умовах війни. Тому звільнення від імперського дискурсу, який довго зберігався на символічному рівні, а сьогодні відтворюється у формі відкритої військової агресії, – стає умовою історичного виживання.

Список літератури:

1. Грицак Я. Затяжне прощання з імперією – історія та перспектива. *Думка.* 2025. URL: https://www.liga.net/ua/politics/opinion/zatiazhne-proshchannia-z-imperiieiu-istoriia-ta-perspektyva (дата звернення: 16.03.2026)

2. Гундорова Т. Чому мені потрібні постколоніальні студії? *Дорослий погляд на світ.* 2022. URL: https://lb.ua/blog/tamara_gundorova/511466_chomu_meni_potribni_postkolonialni.html (дата звернення: 18.03.2026)

3. Лютий Т. Навіщо нам постколоніальна теорія? 2024. URL: https://theukrainians.org/navishcho-nam-postkolonialna-teoriia/ (дата звернення: 17.03.2026)

4. Плохій С. Всі імперії гинуть. Про спробу Путіна й майбутню долю Росії. 2026. URL: https://www.platfor.ma/topic/vsi-imperiyi-gynut-istoryk-sergij-plohij-pro-sprobu-putina-j-majbutnyu-dolyu-rosiyi/ (дата звернення: 18.03.2026)

5. Рябчук М. Більшість українців не вважає себе європейцями. *Локальна історія.* 2020. URL: https://localhistory.org.ua/texts/interviu/mikola-riabchuk-bilshist-ukrayintsiv-ne-vvazhaie-sebe-ievropeitsiami/ (дата звернення: 19.03.2026)

6. Томпсон Ева М. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм. / пер. з англ. М. Корчинської. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. 368 с.

7. Bhabha H.K. Nation and Narration. USA & Canada: Routledge, 1990. URL: https://complit.utoronto.ca/wp-content/uploads/COL1000_NationNarration_Homi_K_Bhablha.pdf (дата звернення: 15.03.2026)

8. Gayatri Chakravorty Spivak Can the Subaltern Speak? URL: https://web.archive.org/web/20100821103339/http://www.mcgill.ca/files/crclaw-discourse/Can_the_subaltern_speak.pdf (дата звернення: 17.03.2026)

Slonevska I.B., Piroshenko S.Yu., Kalashnik O.V. UKRAINIAN IDENTITY IN POSTCOLONIAL DISCOURSE

This article provides a theoretical conceptualization of Ukrainian identity within the framework of postcolonial theoretical optics. It substantiates the applicability of postcolonial theory to the Ukrainian historical and cultural context. The authors adapt key ideas from Edward Said (concerning the cultural construction of the "Other"), Gayatri Chakravorty Spivak (the problem of the "subaltern/muted voice"), and Homi Bhabha (the concept of hybrid identity) to the Ukrainian case. It is noted that contemporary humanitarian discourse increasingly calls for expanding this analytical lens to the Eastern European space.

The study examines the Ukrainian postcolonial school as a potent and relevant adaptation of Western theories to the specific context of "internal colonization" within the Russian and Soviet empires.

It is argued that, despite the absence of a classical overseas colonial model, Imperial and Soviet policies toward Ukraine aligned with the fundamental characteristics of colonial discourse: linguistic hierarchization, cultural marginalization, historical re-appropriation, symbolic assimilation. The authors emphasize that 1991 did not mark the end of decolonization but rather opened a space for the struggle of discourses.

The phenomenon of post-Soviet hybridity is analyzed as a form of postcolonial ambivalence. The concept of "existential decolonization" is proposed to describe the current stage of transformation in Ukrainian identity

following the events of 2014 and 2022, when decolonization shifted from a purely cultural dimension to an ontological one.

In conclusion, the Ukrainian experience through the lens of postcolonial studies allows for the expansion of postcolonial theory's boundaries, demonstrating the existence of non-classical forms of coloniality linked to internal models of dominance. Ukraine emerges as an example of a prolonged postcolonial transformation and an active subject in creating a new post-imperial model of identity.

Keywords: *postcolonial studies, Ukrainian identity, imperial discourse, hybridity, postcolonial ambivalence, decolonization, cultural subjectivity.*

Дата першого надходження статті до видання: 24.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 930.85:069(477.41)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.43

Тищук С.В.
https://orcid.org/0009-0008-8537-2191
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ЗАПОВІДНИКИ КИЇВЩИНИ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ: НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ІННОВАЦІЙНІ ФОРМАТИ РОБОТИ

У статті здійснено комплексний аналіз діяльності історико-культурних заповідників Київщини в контексті їх функціонування як активних суб'єктів сучасного соціокультурного простору України. Дослідження охоплює діяльність Вишгородського історико-культурного заповідника, Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», Національного музею-заповідника української військової звитяги та Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили», які репрезентують різні історичні епохи та типу культурної пам'яті. Проаналізовано основні напрями роботи заповідників: науково-дослідну, експозиційно-виставкову, фондову, освітньо-просвітницьку, туристично-екскурсійну та проєктну діяльність. Особливу увагу приділено інноваційним форматам функціонування, зокрема цифровізації культурної спадщини, впровадженню онлайн-екскурсій, лекцій, віртуальних експозиций, інтерактивних практик, а також розвитку міжінституційної співпраці. Встановлено, що історико-культурні заповідники Київщини виконують не лише памяткоохоронну та наукову функції, а й відіграють важливу роль у формуванні історичної свідомості, культури пам'яті та національної ідентичності. В умовах повномасштабної війни їх діяльність набуває особливої соціокультурної значущості, трансформуючись у простір осмислення травматичного досвіду, збереження колективної пам'яті та підтримки суспільної стійкості. Доведено, що поєднання традиційних форм роботи з інноваційними підходами сприяє актуалізації культурної спадщини та інтеграції заповідників у сучасний соціокультурний простір України.

Ключові слова: *історико-культурні заповідники, Київщина, соціокультурний простір, культурна спадщина, історична пам'ять.*

Постановка проблеми. В умовах сучасних суспільних трансформацій, зумовлених процесами глобалізації, децентралізації та повномасштабної агресії російської федерації проти України, істотно актуалізується проблема збереження, репрезентації та переосмислення культурної спадщини. Особливу роль у цьому процесі відіграють історико-культурні заповідники як інституції, що акумулюють матеріальні та нематеріальні свідчення історичного розвитку нації та забезпечують їх інтеграцію в сучасний соціокультурний простір.

Історико-культурні заповідники Київщини – Вишгородський історико-культурний заповідник, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», Національний музей-заповідник української військової звитяги» (с. Нові Петрівці), Національний історико-меморіальний заповідник «Биковнянські могили» – репрезентують різні історичні епохи та типи культурної пам'яті: від княжої доби Русі до драматичних подій XX століття. Водночас, попри значний науковий інтерес до проблем охорони культурної спадщини та музейної справи загалом, комплексний аналіз діяльності зазначених заповідників у контексті їх функціонування як активних суб'єктів соціокультурного простору України залишається фрагментарними.

Проблемним залишається питання поєднання традиційних пам'яткоохоронних і науково-дослідних функцій заповідників із сучасними інноваційними форматами роботи, спрямованими на залучення різних цільових аудиторій, цифровізацію культурного контенту, розвиток партиципативних практик та формування культури історичної пам'яті. Відтак постає необхідність системного осмислення напрямів діяльності історико-культурних заповідників Київщини та визначення їх ролі у формуванні сучасного соціокультурного простору України.

© Тищук С.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання діяльності історико-культурних заповідників України посідають вагоме місце у вітчизняних наукових дослідженнях і переважно розглядаються у контексті збереження національної культурної спадщини, формування державної культурної політики та системи управління пам'яткоохоронною сферою. Значна увага науковців зосереджена на правовому статусі заповідників, організаційних засадах їх функціонування, поблемах охорони пам'яток і розвитку музейної справи в умовах дезентралізації. Ці аспекти висвітлено в працях О. Вари, В. Вечерського, Г. Денисенка, Л. Науменко, С. Тищенка та інших дослідників. Водночас більшість із них мають узагальнювальний характер і лише побіжно торкаються регіональної специфіки заповідників як активних учасників сучасного соціокультурного постору. Важливою джерельною базою для вивчення мережі заповідників є довідкові видання, як наприклад «Історико-культурні заповідники України» (2007), у яких систематизовано відомості про профіль, статус і напрями діяльності установ [10]. Методичні та прикладні питання пам'яткоохоронної діяльності розкрито у науковому звіті «Науково-методична допомога у пам'яткоохоронній діяльності історико-культурних заповідників України» (2015), де акцент зроблено на проблемах фахового супроводу та організаційного забезпечення роботи заповідників [16].

Окрему групу становлять дослідження, присвячені заповідникам Київщини. Зокрема, у колективній монографії «Нариси з історії музеїв Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (2023) проаналізовано етапи формування музйної мережі та визначено пріоритетні напрями її сучасної діяльності [15]. Актуальні тенденції інноваційного розвитку заповідників репрезентовано в праці А. Кузьменка та О. Лукашевич (2024), де обгрунтовано перспективи створення імерсивного цифрового середовища як складової сучасної музейної комунікації [11]. Значний науковий масив присвячено діяльності Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могилии». Матеріали наукових конференцій, висвітлюють проблеми осмислення історичної памяті, дослідження Великого терору та трансформації місця масових поховань у меморіальний простір загальнонаціонального значення [1]. Отже, попри наявність грунтовних досліджень з історії та організації діяльності історико-культурних заповідників України, питання функціонування заповідників Київщини як динамічних осередків соціокультурного простору, залишається недостатньо комплексно висвітленими, що зумовлює актуальність обраної теми.

Постановка завдання. Мета статті: комплексний аналіз діяльності історико-культурних заповідників Київщини у соціокультурному просторі України, визначення основних напрямів їх діяльності та характеристика інноваційних форматів роботи в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Заповідна справа на Київщині розвивалась у тісному зв'язку з процесами державотворення та формування політики охорони культурної спадщини. Відповідно до чинного законодавства України, історико-культурний заповідник визначається як просторово та функціонально окреслений комплекс пам'яток, що у своїй сукупності становить значну культурну, історичну та наукову цінність. Такий комплекс може бути розташований як у межах населеного пункту, так і поза його територією та оголошується заповідником державного або місцевого значення залежно від рівня його історико-культурної ваги. У межах історико-культурних заповідників і заповідних територій законодавством встановлюється спеціальний режим охорони, який передбачає заборону будь яких видів діяльності, що можуть завдати шкоди об'єктам культурної спадщини, порушити умови їх збереження, використання або історично сформоване середовище [8]. У регіоні Київщини такі об'єкти формувались як на базі археологічних і містобудівних ансамблів, так і меморіальних місць національної пам'яті.

Вишгородський історико культурний заповідник створений з метою охорони археологічної та історичної спадщини одного з найдавніших міст Русі. Вишгород був резиденцією київських князів, пов'язаною з іменами княгині Ольги, Ярослава Мудрого, тут перебували ставленики Великого князя Ярополка Ізяславовича, Всеволода Мстиславовича Андрія Юрійовича та ін [10]. Територія заповідника охоплює археологічні пам'ятки X–XII ст., залишки дитинця, культурні шари давньоруського міста. Заповідник виконує важливу науково-дослідну функцію, забезпечуючи археологічні дослідження та популяризацію княжої спадщини Київщини у загальноукраїнському контексті.

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» (НІЕЗ «Переяслав» – далі) є одним із найбільших музейних комплексів України, до складу якого входить 26 тематичних музеїв рідних профілів (історичний, археологічний,

етнографічний, технічний, літературний тощо). Переяслав як історичний центр відігравав ключову роль у політичному та культурному житті Русі, а в подальшому – у формуванні козацької традиції та української ідентичності [21]. Заповідник репрезентує не лише матеріальну спадщину, а й нематеріальні аспекти традиційної культури , що робить його важливим суб'єктом соціокультурної комунікації. До прикладу співробітники заповідника організовували у 2025 році заходи «Переяславська коляда», «Великодній Передзвін», «Вишиваємо Перемогу», «Козацька Покрова» «Хатинка Святого Миколая» тощо [18].

Національний музей-заповідник української військової звитяги присвячений одній із ключових воєнних подій Другої світової війни на території України. Разом з тим, в музеї представлені матеріали подій Революції гідності, Антитерористичної операції на Сході України, особисті речі Героїв Небесної Сотні тощо [19]. Меморіальний простір поєднує музейну експозицію, відкриті майданчики військової техніки та ландшафтні меморіали.

Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили» є місцем масових поховань жертв політичних репресій 1930–1940-х років. Його діяльність спрямована на збереження пам'яті про злочини тоталітарного режиму та формування культури історичної відповідальності [1].

Науково-дослідна робота заповідників Київщини є фундаментальною складовою їхньої діяльності, адже саме вона забезпечує формування наукового знання про історико-культурну спадщину, встановлення хронології та контексту розвитку регіональних пам'яток, а також розроблення методик їх збереження. Так, у діяльності Вишгородського історико-культурного заповідника археологічні дослідження, систематизація знахідок та вивчення матеріальної культури давнього Вишгорода сприяють уточненню уявлень ролі соціально-економічний та культурний розвиток центру Північного Подніпров'я періоду Русі. На сайті заповідника розміщена 12 січня 2025 року інформація, що Вишгородська археологічна експедиція здійснила черговий етап розвідкових досліджень у межах сіл Новосілки та Ножня Дубечня Вишгородського району. Виявлено низку раніше невідомих археолоігчиних памяток ранньозалізної та давньовуської доби. Отримані матеріали підтверджують багатошаровий характер історико культурної спадщини Вишгородщини. Наразі готується облікова документація на нововиявлені об'єкти та планується оприлюднення результатів досліджень, що створює підгрунтя для їх збереження й подальшого наукового вивчення.

У НІЕЗ «Переяслав» наукові дослідження охоплюють широке коло тем – від археології трипільської культури до етнографії та матеріальної культури козацької доби й актуальних проблеми історії і культури сьогодення. Цей заповідник виступає центром локальної історіографії, акумулюючи джерельні дані, створюючи тематичні наукові видання, а також реконструюючи історичні середовища для подальшого наукового осмислення. Заповідник є засновником і видавцем трьох збірників наукових статей. Матеріали збірника «Переяслівка: наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» репрезентують широкий спектр досліджень, присвячених осмисленню ідей національної державності в контексті історії суспільно-політичної думки України, еволюції етнонаціональних відносин на теренах Наддніпрянщини, вивченню археологічної спадщини Переяславщина и, а також комплексному аналізу історичного розвитку Переяславського краю від найдавніших часів до сьогодення. «Краєзнавство Переяславщини» висвітлюються питання загального та історичного краєзнавство. Збірник «Простір в історичних дослідженнях», висвітлює коло питання, зокрема: «досвід використання просторових методів, географічних інформаційних систем, даних дистанційного зондування Землі, GPS-позиціонування, цифрового картографування у різних галузях історичної науки» [9]. Звертає увагу монографічні видання заповідника. Так в 2022 р. вийшло друком три монографії: «Галина Бузян – талановита археологиня, музеєзнавець та пам'яткоохоронець Переяславського краю (до 70-річчя від дня народження)», «Афоризми Григорія Сковороди» [2]. У 2023 році вийшло п'ять видань. Серед яких: «Культура як синтез мистецтв і ремесел», підготовлене до 100 річчя з дня народження засновника заповідника Михайла Сікорського [12]. Важко оминути увагою видання «Ірклііів: фортифікації козацького містечка», присвячене вивченню етапів формування та еволюції фортифікаційної системи козацького містечка Ірклііів у XVII-XVIIIст. Проаналізовано ключові письмові джерела, результати польових обстежень споруд, археологічні матеріали та картографічні пам'ятки. Здійснено наукову реконструкцію фортифікацій Ірклієва [22]. Окрім цього заповідник займається підготовкою і виданням каталогів предметів з експозицій заповідника, збірники матеріалів наукових заходів. Складовою наукової діяльності є організація і проведення

наукових конференції, семінарів, круглих столів тощо. Так, 2025 року ця сторона діяльності представлена такими подіями: науковими співробітниками науково-дослідного відділу нематеріальної культурної спадщини проведено науково-методичний семінар «Експроприація українських українських культурних цінностей росією. Шляхи повернення». В межах Всеукраїнського історико-культурного форуму «Сікорські читання» проходило засідання круглого столу «Краєзнавство Переяславщини: дослідження, проблеми, постаті» [17].

Зовсім інший аспект наукової роботи реалізується у НІМЗ «Биківнянські могили», де дослідження історії політичних репресій 1930–1940-х років ґрунтуються на роботі з архівними документами, свідченнями очевидців, меморіально-пошуковими експедиціями, а також на реконструкції історичних фактів, що сприяє відтворенню повного історичного контексту трагедії сталінського терору [1].

Обов'язковим напрямом роботи заповідників є експозиційна, виставкова та фондова діяльність. Експозиційна діяльність заповідників забезпечує візуалізацію наукових знань, комунікацію з широкою аудиторією та формування стійких знань про минуле. У Вишгородському історико-культурному заповіднику постійні та тимчасові експозиції репрезентують археологічні знахідки, етнографічні колекції, давньоруське гончарство, що дозволяє комплексно показати культурний ландшафт давнього міста, його ремесел та побуту [6]. У Переяславському заповіднику експозиції охоплюють широкий спектр культурних пластів, включно з музейними колекціями трипільської культури, історією козацтва, народним мистецтвом та локальну історію. Так, в експозиції хати ткача, що знаходиться на території заповідника 2023р. відкрито виставку «Вишиванка – одвічний предків талісман» (на матеріалах фондової колекції заповідника) [3].

Національний музей-заповідник української військової звитяги поєднує традиційні музейні експозиції з відкритими експозиційними зонами, де представлені військова техніка, озброєння, різні предмети, що ілюструють історію визвольних змагань та бойових дій XX–XXI ст. Поряд з експозиціями «Під відкритим небом, «Україна в Другій світовій війні», «Сторічний супротив» з огляду на трагічні події сьогодення актуальною є експозиція «Сучасна Україна», з новими надходженнями, як то: символіка 14 окремої механізованої бригади ім. князя Романа Великого, орден «Хрест Героя», елемент ракети MIM-104 Patriot, лялька мотанка «Захисниця» тощо [20].

Узагальненим меморіальним простором виступає НІМЗ «Биківнянські могили», де експозиційні та меморіальні об'єкти інтегровані у простір пам'яті: меморіальні (пам'ятні) хрести, стіни з іменами репресованих, тематичні виставки та документальні проєкти створюють середовище, що дозволяє відвідувачам усвідомити масштаби трагедії та її значення для суспільної пам'яті. Для прикладу, у грудні 2025 р. представлено виставку «Жінки у прицілі НКВД», експозиційна структура якої складається з восьми тематичних банерів. Виставка репрезентує персоналізовані образи жінок, яких репресивний апарат радянської влади класифікував як «антирадянські елементи». Серед них – представниці різних соціальних і професійних груп: етнологіня та перекладачка, медична сестра і поштарка, селянки і робітниц, студентки та вчительки. Відмінні за віком, походженням, національністю та рівнем освіти, вони узагальнюють типологічний образ репресованої радянської жінки, життя якої було зруйноване тоталітарною системою, у межах якої вона намагалася реалізувати власні життєві стратегії [7].

Освітньо-просвітницька діяльність заповідників Київщини спрямована на формування історичного світогляду, патріотичного виховання й залучення місцевих громад до збереження культурної спадщини. Так, Вишгородський заповідник організовує майстер-класи для дорослих та дітей з гончарства, ліплення з глини, розпису горщиків, озпису регіональних вишиванок, з археології що сприяє популяризації традиційної культури та практичному пізнанню історичної спадщини регіону. Музей-заповідник української військової звитяги пропонує відвідувачам серію творчих майстер-класів по виготовленню патріотичних панно, декупажу та художнього розпису гільз, а також занять «Мак/сонях – квітка памяті». Програма спрямована на опанування базових мистецьких технік, ознайомлення із символікою образів та створення авторських виробів. Майстер-класи розраховані на відвідувачів різних вікових категорій [14].

У Переяславському заповіднику практикують проведення лекцій, семінарів для учнів шків і вищих навчальних закладів. Прикладом може бути лекція «Пам'ятки НІЕЗ «Переяслав» у фільмографії 1970-2020-х рр.», що відбулась у листопаді 2025р. для учнів ліцею «Патріот». Вона присвячена використанню обєктів міста Переяслава і заповідника у кіновиробництві. У межах

презентації було представлено шість кінотворів, що ілюструють роль музею просто неба у формуванні вітчизняної фольмографії.

Національний музей-заповідник української військової звитяги активно проводить, презентації, уроки пам'яті та освітні програми для молоді, що сприяє глибинному розумінню складних історичних тем і підтримує міжпоколіннєвий діалог. Так для слухачів Національного університету оборони України, що відвідали музей у грудні 2025р., окрім оглядової лекції проведено навчальне заняття на тесу планування та проведення польових воєнно-історичних поїздок. Діяльність музею спрямована на підтримку освітніх і патріотичних ініцітив у підготовці військових фахівців. Для Биківнянського заповідника освітні ініціативи мають виразно меморіальний характер: це лекції, семінари, тематичні заходи, присвячені історії репресій, правам людини та критичному осмисленню тоталітарного минулого, що створює простір для соціокультурної рефлексії й діалогу. Так, 8 грудня 2025 р. для студентів факультету журналістики Київського столичного університету ім. Б. Грінченка заступник директора з наукової роботи повела лекцію, що була присвячена репресованим діячам української жерналістики 1930-х років, розстріляним у період Великого терору та похованим на тееріторії заповідника. У леції висвітлено трансформацію преси міжвоєнного часу під впливом політичних й економімчних чинників, її перетворення на інструмент пропаганди, діяльності Головліту, а також наведено біографічні відомості прорепресованих журналістів, похованих у Биківнянському лісі [13].

Туристично-екскурсійна діяльність історико-культурних заповідників є важливим механізмом соціокультурної комунікації, що поєднує освітні, мистецькі, пізнавальні та дозвіллєві функції. У Вишгородському заповіднику екскурсійні маршрути охоплюють історичний ареал давнього міста, включно із залишками городища, археологічними об'єктами, середньовічними спорудами, що дозволяє відвідувачам не лише побачити пам'ятки, але й відчути їхню територіальну і культурну цілісність («Археологічними стежками Вишгорода», «Межегірє: минуле і сучасне», «Вишгород: минуле і сучасне»[5].

У Биківнянському заповіднику туристичні екскурсії представлені як оглядовою так і тематичними екскурсіями: «Життя і творчість Михайла Бойчука», «Репресований художник Микола Івасюк», «Індивідуальні трагедії як складова історії Великого терору. Доля родини Липківських», «Візит Іоанна Павла II до Биківнянських могил» тощо. Такі маршрути памяті сприяють не лише пізнанню історії, але й емоційному залученню до розуміння трагічного досвіду відносно недалекого минулого.

Однією з провідних тенденцій розвитку історико-культурних заповідників Київщини сьогодні є активна цифровізація культурної спадщини, що зумовлена як глобальними технологічними змінами, так і необхідністю розширення доступу до культурних ресурсів. Заповідники дедалі активніше впроваджують онлайн-експозиції, віртуальні тури, цифрові каталоги та мультимедійні форми репрезентації історико-культурних об'єктів.

Показовим у цьому контексті є практика НІЕЗ «Переяслав», який реалізує онлайн-екскурсії музейними об'єктами та публікую електронні й просвітницькі матеріали. Так, всі бажаючі мають можливість побувати на о**нлайн-екскурсії в експозиції Музей «Заповіту» Т.Г. Шевченка.** Такі формати дозволяють інтегрувати спадщину заповідника у загальнонаціональний і міжнародний інформаційний простір. НІМЗ «Биківнянські могили» використовує цифрові платформи для створення віртуальних меморіальних просторів, онлайн-архівів документів та мультимедійних матеріалів, що сприяє поширенню знань про політичні репресії та формуванню культурної пам'яті. Цифрові інструменти у цьому випадку виконують не лише інформативну, а й етичну та комунікативну функцію. Таким чином, цифровізація стає важливим інструментом актуалізації культурної спадщини, забезпечує її збереження, доступність та інтерпретацію в умовах сучасного соціокультурного простору.

Заповідники Київщини поступово переходять від традиційної моделі «експонування» до інтерактивної та партиципативної взаємодії з відвідувачами. Такий підхід передбачає активне залучення різних цільових аудиторій – дітей, молоді, науковців, внутрішньо переміщених осіб – до процесів пізнання та осмислення культурної спадщини. Так, Вишгородський історико-культурний заповідник активно використовує інтерактивні освітні програми, тематичні лекції, культурно-просвітницькі заходи, спрямовані на популяризацію історії Русі та регіональної спадщини. 18 вересня 2025 р. в Музеї народної архутектури та побуту (Переявлавський заповідник*)* відбувля інтерактивний захів «Яка пшениця, така й паляниця, Українське хлібопекарство: минуле й сьогодення», учасниками якого стали здрбувачі освіти Переяславського професійного коледжу (спеціальність

«кухарі-кондитери»). У межах програми учасники ознайомились з екскурсією «Традиційне українське млинарство» та долучились до практичного майстер-класу «Від зернини – до хлібини». Під час заняття було відтворено освовні етапи традиційного хлібопекарського циклу: помел зерна, виготовлення круп, замішування тіста в автентичному посуді з використанням «живої» закваски на основі хмелю [4].

Проєктна діяльність є важливою складовою сучасної роботи історико-культурних заповідників Київщини, що дозволяє залучати додаткові ресурси, розширювати коло партнерів і впроваджувати інноваційні підходи до збереження та популяризації спадщини. Заповідники активно співпрацюють із музеями, архівами, закладами освіти, громадськими організаціями та міжнародними інституціями. Доволі широкі звязки підтримує заповідник «Биківнянські могили», його партнерами щодо організації різних заходів є: Український інститут національної памяті, Національний Центр театрального мистецтва ім. Л. Курбаса, українське незалежне видавництво «Смолоскип», державна наукова архітектурно-будівельна бібліотека ім. В. Заболотного, громадська організація «Десяте квітня» (м. Одеса»). Заповідник української військової звитяги активно залучений до міжнародних меморіальних і дослідницьких ініціатив, що сприяють інтеграції українського досвіду осмислення минулого у європейський контекст пам'яті. Проєктна діяльність у цьому випадку виступає важливим інструментом культурної дипломатії.

Повномасштабна війна росії проти України суттєво вплинула на діяльність історико-культурних заповідників, зокрема і Київщини, актуалізувавши питання безпеки, збереження культурної спадщини та адаптації до кризових умов. Заповідники змушені були переглянути формати роботи, посилити охоронні заходи та активізувати дистанційні й цифрові форми комунікації. В умовах воєнного стану особливого значення набули меморіальні заповідники, діяльність яких спрямована на переосмислення історичного досвіду війни, насильства та втрат. Вони стають просторами суспільної рефлексії, підтримки історичної пам'яті та формування стійкості культурної ідентичності. Загалом трансформація діяльності заповідників Київщини в умовах сучасних викликів засвідчує їх здатність до адаптації, інновацій та виконання важливої соціокультурної місії навіть у кризових обставинах.

Висновки. Історико-культурні заповідники Київщини виступають важливими інституційними субєктами сучасного соціокультурного простору країни, поєднують функції збереження культурної спадщини, наукового пізнання, публічної комунікації та формування історичної памяті. Їх діяльність виходить за межі традиційної памяткоохоронної моделі й дедалі активніше інтегрується у суспільні, освітні та культурно-мистецькі процеси. Проаналізовані заповідники репрезентують різні типи культурної памяті (археологічну, етнографічну, воєнно-меморіальну, травматичну), що забезпечує багатовимірне осмислення історичного досвіду України від княжої доби до подій XX – початку XXI ст. Доведено, що гауково-дослідна діяльність залишається фундаментом функціонування заповідників, що забезпечує формування достовірного знання про регіональну спадщину, розвиток локальної історіографії та наукову інтерпретацію памяток. Водночас експозиційна, виставкова освітня та туристично-екскурсійна діяльність сприяють ефективній трансляції цього знання до різних аудиторій і формуванню стійкого інтересу до культурної спадщини.

Особливого значення у сучасних умовах набувають інноваційні формати роботи заповідників, зокрема цифровізація культурного контенту, впровадження інтерактивних і партиципативних практик, розвиток проєктної та партнерської діяльності. Всі ці інструменти розширюють доступ до культурних ресурсів, посилюють комунікативний потенціал заповідників та інтегрують їх у національний і міжнародний культурний простір.

Список літератури:

1. Биківня – від території смерті до місця пам'яті (до 20-річчя заснування Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»): збірник статей за матеріалами Міжнародної наукової конференції (Київ, 23 вересня 2021 р.). К. 423 с.

2. Видання. Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». URL: https://www.niez.com.ua/reserve/activities/edition.html

3. Виставка «Вишиванка – одвічний предків талісман (на матеріалах фондової колекції НІЕЗ «Переяслав». 19 травня 2023. URL: https://niez.com.ua/events/trade-shows/2821-vystavka-vyshyvanka-odvichnyy-predkiv-talisman-na-materialakh-fondovoyi-kolektsiyi-niez-pereyaslav.html

4. 8 вересня у Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини відбувся інтерактивний захід «Яка пшениця, така й паляниця. Українське хлібопекарство: минуле й сьогодення». URL: https://niez.com.ua/events/cult-activities/3224-18-veresnya-u-muzeyi-narodnoyi-arkhitektury-ta-pobutu-serednoyi-naddnipryanshchyny-vidbuvsya-interaktyvnyy-zakhid-yaka-pshenytsya-taka-y-palyanytsya-ukrayinske-khlibopekarstvo-mynule-y-sohodennya.html

5. Екскурсії. Вишгородський історико-культурний заповідник. URL: https://vikz.org.ua/ekskursii.html

6. Експозиція. Музей давньоруського гончарства Вишгородського історико-культурного заповідника. URL: https://vikz.org.ua/exposure.html

7. Експозиція. Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили». URL: https://bykivnia.org.ua/exposition/

8. Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 року № 1805-III поточна редакція – Редакція від 31.10.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text

9. Збірники наукових праць Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». URL: https://niez.com.ua/reserve/activities/edition/142-reserve/activities/zbirnyky-naukovykh-prats.html

10. Історико-культурні заповідники України. Довідкове видання / Автори-упор.: Зливкова О.О., Градун Е.Ю., Звіряка А.І., Єрзіна І.В. К.: Фенікс, 2007. 176 с.

11. Кузьменко А., Лукашевич О. Перспективи створення імерсивного цифрового середовища на базі об'єктів Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: теоретико-методологічна візія. Переяслав. 2024. 216 с.

12. Культура як синтез мистецтв і ремесел»: кол. монографія /М. Сікорський, М. Жам, Ю. Легенький ін. Київ-Переяслав. 2023. 360 с.

13. Лекція для студентів факультету журналістики КСУ імені Бориса Грінченка. Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили». URL: https://victoryinbattle.org.ua/news/sogodni-muzej-vidvidaly-sluhachi-naczionalnogo-universytetu-oborony-ukrayiny.html

14. Майстер-класи. Національний музей-заповідник української військової звитяги. URL: https://victoryinbattle.org.ua/vidviduvacham/majster-klasy/

15. Нариси з історії музеїв Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» /відп. Ред. С.М. Вовкодав. Переяслав-Камянець-Подільський. 2023. 540 с.

16. Науково-методична допомога у памяткоохоронній діяльності історико-культурних заповідників України. Загальний науковий звіт. /Кер. Болгарова М.Б. К. 2015. 90 с.

17. Науково-методичний семінар «Експропріація українських культурних цінностей Росією. Шляхи повернення» 23 травня 2025р. URL: https://niez.com.ua/events/scientific-events/3178-naukovo-metodychnyy-seminar-ekspropriatsiya-ukrayinskykh-kulturnykh-tsinnostey-rosiyeyu-shlyakhy-povernennya.html

18. Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». Афіша заходів. URL: https://www.niez.com.ua/vidviduvach/poster-2.html

19. Національний музей-заповідник «Битва за Київ у 1943 році»: інформаційні матеріали. К., 2019. 146с.

20. Нові надходження: Національний музей-заповідник української військової звитяги. URL: https://victoryinbattle.org.ua/collection/novi-nadhodzhennya/page/2/

21. Пам'ятки Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» /Автори-упорядники: І. Гайдаєнко, Т. Грудевич, О. Жам, О. Лукашевич. Переяслав, 2024. 247с.

22. Прядко Олександр. Ірклііїв: фортифікації козацького містечка. Переяслав, 2023. 76 с.

23. Робочі матеріали Науково-практичної конференції «Биківнянська трагедія в контексті злочинів тоталітарного режиму» : (до 15-річчя заснування Національного історико-меморіального Заповідника «Биківнянські могили»), 8 грудня 2016 р. Київ. 265 с.

Tyshchuk S.V. HISTORICAL AND CULTURAL RESERVES OF KYIV REGION IN THE SOCIOCULTURAL SPACE OF UKRAINE: AREAS OF ACTIVITY AND INNOVATIVE FORMATS OF WORK

The article provides a comprehensive analysis of the activities of historical and cultural reserves of the Kyiv region in the context of their functioning as active subjects of the contemporary sociocultural space of Ukraine. The study examines the activities of the Vyshhorod Historical and Cultural Reserve, the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav», the National Museum-Reserve of Ukrainian Military Valor, and the National Historical and Memorial Reserve «Bykivnia Graves», which represent different historical periods and types of cultural memory. The main areas of activity of these reserves are analyzed, including research, exhibition and display work, collection management, educational and outreach activities,

tourist and excursion services, and project-based initiatives. Particular attention is paid to innovative formats of operation, especially the digitalization of cultural heritage, the introduction of online excursions and lectures, virtual exhibitions, interactive practices, and the development of inter-institutional cooperation. It is established that the historical and cultural reserves of the Kyiv region perform not only heritage protection and scholarly functions, but also play an important role in shaping historical consciousness, the culture of memory, and national identity. In the context of the full-scale war, their activities acquire special sociocultural significance, transforming into spaces for reflecting on traumatic experience, preserving collective memory, and supporting social resilience. It is proven that the combination of traditional forms of work with innovative approaches contributes to the актуалization of cultural heritage and the integration of reserves into the modern sociocultural space of Ukraine.

Keywords: historical and cultural reserves, Kyiv region, sociocultural space, cultural heritage, historical memory.

Дата першого надходження статті до видання: 14.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 791.43.01:111.852
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.44

Федченко Є.Е.
https://orcid.org/0000-0001-9050-3338
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ГЕТЕРОТОПІЇ У ФІЛЬМІ ЙОРГОСА ЛАНТІМОСА «БІДОЛАШНІ СТВОРІННЯ» (2023)

У статті розглянуто просторову організацію фільму Йоргоса Лантімоса «Бідолашні створіння» (2023) крізь призму концепту гетеротопії Мішеля Фуко. Наголошено, що, попри значну увагу до гендерних, квір- та візуальних аспектів творчості режисера, просторові моделі цієї стрічки досі не стали предметом цілісного аналізу. Обґрунтовано доцільність застосування поняття гетеротопії до кінематографічного простору як до середовища, у якому поєднуються режими ізоляції, переходу, девіації, контролю та символічного переозначення.

З'ясовано, що у фільмі простір виконує не роль тла, а постає активним механізмом формування наративу, тілесності та суб'єктності головної героїні. Окремо простежено, що гетеротопійна організація фільму формується не лише на рівні сюжету, а й через колористику, оптику та просторову композицію кадру, які візуально увиразнюють зміну режимів влади.

Визначено, що дім-лабораторія Бакстера функціонує як гетеротопія кризи, пов'язана з ізоляцією, наглядом і дисциплінарним контролем. Лісабон інтерпретовано як гетеротопію девіації та гетерохронію, де прискорюються процеси тілесного пізнання і виходу за межі соціальної норми. Показано, що корабель постає простором переходу, а Александрія – локусом етичного зламу. Паризький бордель розглянуто як граничну гетеротопію девіації, у межах якої поєднуються механізми тілесної дисципліни та можливість переозначення жіночої агентності. Дім генерала репрезентує патріархальний контроль і насильницьке «виправлення» жіночого тіла, тоді як фінальний сад актуалізує гетеротопію компенсації.

Доведено, що послідовність гетеротопій у фільмі відповідає етапам становлення Белли Бакстер і відображає її рух від об'єктивації до емансипації. Зроблено висновок, що у «Бідолашних створіннях» простір є ключовим інструментом сенсотворення, через який розкриваються механізми влади, тілесного досвіду та формування суб'єктності.

Ключові слова: *Йоргос Лантімос, Бідолашні створіння, Мішель Фуко, гетеротопія, просторові моделі, тілесність, жіноча суб'єктність, Грецька химерна хвиля.*

Постановка проблеми. Грецька химерна хвиля є одним з найцікавіших явищ сучасної кіноіндустрії. Виникши на тлі соціально-економічної кризи 2000-х років та масових політичних заворушень в Афінах, низка авторських абсурдних, експериментальних фільмів режисерів-греків почала дедалі частіше потрапляти на міжнародні фестивальні майданчики [12, с. 1–21]. Одним з основних фундаторів цього кінематографічного руху є вікопомний режисер Йоргос Лантімос, творчість якого кілька років поспіль збентежує мистецький світ та викликає численні дискусії, адже він невтомно випускає стрічку за стрічкою («Бідолашні створіння» 2023 р., «Види доброти» 2024 р., «Бугонія» 2025 р.). У кожному фільмі Лантімос розгортає «інші» світи, що не лише демонструє його власну стилістику, а й генерує специфічний простір, де реальне і вигадане балансує на межі абсурду.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Постать Й. Лантімоса та його знакові фільми 2000-х років такі як «Ікло», «Лобстер», «Фаворитка», вже тривалий час перебувають на хвилі мейнстріму американо-європейської історіографічної традиції [6]. Проте вихід «Бідолашних створінь» (2023) репрезентував новий етап творчості режисера, розгляд якого все ще залишається на маргінесах, попри очевидну необхідність теоретико-методологічного осмислення цього фільму в контексті сучасних гуманітарних студій. Водночас науково-популярні огляди чи поодинокі наукові розвідки вже наявні, зокрема розгляд «Бідолашних

© Федченко Є.Е., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

створінь» з точки зору інтерпретації міфу Франкенштейна, операторської роботи чи гендерних та квір-студій [3, 9, 10]. Варто відзначити, що жоден із цих напрямів не пропонує цілісного аналізу просторових моделей кінострічки, хоча саме простір відіграє в ній знакову роль.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити просторові моделі у фільмі «Бідолашні створіння» Й. Лантімоса крізь призму концепту М. Фуко «гетеротопія», окреслити типи гетеротопійних просторів та з'ясувати їхню роль у формуванні наративу, тілесності та суб'єктності головної героїні.

Виклад основного матеріалу. Отже, насамперед варто звернутися до визначення терміна гетеротопія. У своїй лекції 1967 р. М. Фуко імплементує неологізм «гетеротопія» як простір який перебуває на межі між реальним та утопійним світом, тобто як певне «інше місце», яке водночас включене в систему реально існуючих місць і протистоїть їм [7, с. 24]. Щоб продемонструвати цю двоїстість він наводить приклад дзеркала. Дзеркало, на його думку, це об'єкт, який є гетеротопією в тому значенні, що робить місце, яке ми займаємо в момент погляду на себе у склі абсолютно реальним, пов'язаним з усім навколишнім простором, і водночас абсолютно нереальним [7, с. 24]. Відповідно до цього філософ формує низку основних принципів існування цих місць. Так, першим принципом є наявність їх у кожній культурі, незалежно від її історичного розвитку чи рівня соціальної організації. Другий принцип вказує на специфічні функції, які виконують гетеротопії у межах певного соціуму: простір девіації, ізоляції, збереження пам'яті тощо. Третій принцип полягає у тому, що гетеротопія може поєднувати в собі декілька просторів, як приклад він наводить великі сади, де зібрані різні представники флори і фауни. Четвертий принцип стосується гетерохронії, власного часу всередині гетеротопії. Таким чином, час у цих місцях може накопичуватись (бібліотека та музей) або безперервно повторюватись (цирк, карнавал, фестиваль). П'ятий принцип вказує нам на те, що завжди є вхід і вихід у гетеротопійний простір. А останній, шостий принцип наголошує на двох основних функціях гетеротопії: створенні простору ілюзії або навпаки компенсації [7, с. 24–27].

Окремої уваги потребує питання про застосування концепту гетеротопії до кінематографічного простору. На відміну від «реальних» міст, кінопростір сам по собі вже є сконструйованим та монтажним. Разом з тим саме це робить його привілейованим полем для гетеротопійних структур: монтаж поєднує несумісні місця, операторська оптика (кут зйомки, лінза, колір) задає різні режими бачення.

У цьому контексті кінострічка Й. Лантімоса «Бідолашні створіння» за романом відомого шотландського письменника Аласдера Ґрейя постає майже зразковим прикладом реалізації гетеротопії на рівні сюжету, візуальної мови та композиції світу фільму. Історія становлення оживленої дівчини Вікторії-Белли, творіння доктора Годвіна Бакстера, вибудовується як подорож крізь низку «інших» просторів, де реальність і фантазія переплітаються, породжуючи гібридні світи. «У цій картині є різні всесвіти, від пекла до раю: вона показує людство, реальність, смерть, руйнування, фантазію, все», – влучно відзначила у інтерв'ю артдиректорка фільму Шона Гіт, і ця характеристика лише підкреслює багатошаровість виміру стрічки [14].

Режисер не даремно вводить в одному з перших кадрів стрибок головної протагоністки Белли у безодню. Таким чином починається вхід у гетеротопійні світи «Бідолашних створінь» (рис. 1).

Рис. 1. Лімінальний момент переходу. Белла-Вікторія перед стрибком у річку. Кадр з фільму «Бідолашні створіння» (реж. Й. Лантімос, 2023)

Джерело: imdb.com.

Першим простором є вікторіанський особняк доктора Годвіна у Лондоні, який ми можемо назвати кризовою гетеротопією (рис. 2). За М. Фуком, це сакральне, відокремлене місце, яке було зарезервоване для осіб, які знаходяться у кризовому стані щодо соціуму (ініціація, менструація, старість тощо) [7, с. 24–25]. На нашу думку, лондонський будинок-лабораторія Годвіна у фільмі виконує аналогічну функцію, виступаючи простором переходу, відокремлення «іншості» від реального життя, де не діють загальні суспільно-моральні норми. Творчий тандем Лантімоса та

головного оператора фільму Райяна підкреслює це за допомогою чорно-білої палітри та частих кадрів, знятих через надширокий, риб'ячоокий об'єктив, що створює ефект дистанції, ізоляції та наукового спостереження (рис. 3). У своєму дослідженні американський кінознавець М. Ф. Кеннеді доречно відзначив, що найчастішою є фіксація цього об'єктиву «риб'яче око» на сценах з Беллою, дитиною пересадженою у доросле тіло, адже у цьому випадку такого роду зйомка дозволяє підкреслити почуття замкненості та дезорієнтації персонажки [10, с. 9–10].

У цьому контексті цікавим є і первісне анатомічне значення терміна «гетеротопія», за яким це частина тіла «не на своєму місці», відсутня, зайва або, як у випадку пухлин, «чужорідна» [8, с. 566]. Відповідно до цього, головна героїня постає у цьому просторі як фігура подвійної кризи: онтологічної (смерті та життя) та соціальної (дитинство та дорослішання). Вона перебуває під постійним контролем та спостереженням доктора, якого всі називають Богом. Він контролює її тіло та розвиток. Саме тому, коли Белла вирішує вперше покинути цей простір, Годвін стверджує, що «створив для неї найцікавіше і найбезпечніше середовище» (*Бідолашні створіння*, 2023, 00:15:28). Проте кожна гетеротопія має вхід і вихід: якщо на початку у кадрах двері лабораторії-оселі здебільшого залишаються зачиненими, символізуючи ізоляцію, контроль і неможливість вільного руху, то з розвитком персонажа ці двері поступово «відкриваються» (рис. 3). Так само, як протагоністка проходить етапи дорослішання та дослідження своєї сексуальності, змінюється і конфігурація локусу навколо неї, що акцентує на її неволі, зокрема епізоди на даху, з якого відкривається панорама всього Лондона. Цей дах є пороговою зоною, коли свобода ще тільки окреслюється, і вона бачить перспективу втечі з гетеротопії Бога. У цей момент і з'являється фігура заможного юриста Дункана Веддерберна, який є втіленням хіті, волі та авантюрного життя, персонажа, що виконує роль провідника в інший гетеротопійний світ. Він не просто супроводжує її, він символізує вихід за межі лабораторної стерильності і водночас уособлює небезпеки девіації, про які говорить Фуко.

Саме через Дункана Белла потрапляє до Лісабона – другого гетеротопійного середовища, де вже діють інші правила, оптика бажання та соціальний лад. Лісабон постає також як гетерохронія, тобто простір «зміненого часу», у якому процес дорослішання Белли різко прискорюється. Йдеться про гетеротопію девіації, а саме місце, у якому опиняються суб'єкти, поведінка яких відхиляється від суспільної норми [7, с. 25]. У цьому випадку це розкривається через естетику надлишку, бажання та ілюзорності. Режисер підкреслює це за допомогою надмірної колористики, якщо початкові сцени вікторіанського Лондона ми бачимо у чорно-білій палітрі, то натомість вулиці Лісабона вибухають надміром рожевого, бірюзового та інших гротескних кольорів (рис. 4). Архітектурні рішення репрезентовані у стилі ар-нуво, який завжди був пов'язаний з плинністю, викривленістю, еротизмом та чуттєвістю [16]. Відповідно Лантімос гіперболізує естетику ар-нуво буквально до «загрози» для звичайного ока. У цій гетеротопії карнавальна «раблеанська» надмірність проявляється у всьому: від вживання Беллою надмірної

Рис. 2. Гетеротопія кризи. Сцена вечері у домі Бакстера як простір між життям і експериментом. Кадр з фільму «Бідолашні створіння» (реж. Й. Лантімос, 2023)

Джерело: imdb.com.

Рис. 3. Гетеротопія кризи. Белла в межовому просторі між внутрішнім і зовнішнім світом. Кадр з фільму «Бідолашні створіння» (реж. Й. Лантімос, 2023)

Джерело: imdb.com.

Рис. 4. Гетеротопія девіації. Белла у Лісабоні – просторі тілесної свободи та порушення соціальних норм. Кадр з фільму «Бідолашні створіння» (реж. Й. Лантімос, 2023)

Джерело: imdb.com.

кількості тістечок і алкоголю до сексуальних втіх, які руйнують межі дозволеного для жіночої поведінки вікторіанської доби [13]. Фінальною крапкою вибуху енергії є танок головної протагоністки і Дункана на тлі римської фрески, занурюючи персонажів у первісну вакхічну стихію (рис. 5). Саме в цей момент гетеротопія девіації розкривається повністю, стає простором, де бажання більше не контролюється соціальними рамками й переходить у стан чистої тілесної свободи та ілюзії.

Водночас у цьому локусі повторюється й структура влади. Якщо у попередньому гетеротопійному місці контроль над Беллою здійснював Годвін, то тепер цю функцію перебирає на себе Дункан. Коли ж Белла намагається вийти з-під його влади, вона опиняється замкненою у скрині, яка матеріалізує механізм закриття і доступу та водночас оголює репресивний механізм, що лежить в основі гетеротопії девіації.

Після вибуху лісабонського надміру сюжет переносить Беллу на корабель – наступний

Рис. 5. Гетеротопія девіації. Експресивний танок Белли та Дункана. Кадр з фільму «Бідолашні створіння» (реж. Й. Лантімос, 2023)

Джерело: imdb.com.

лімінальний гетеротопійний простір, який у Фуко має особливий статус «*par excellence*» (рис. 6). Зокрема, для нього корабель є двояким місцем, одночасно замкненим та відданим нескінченності моря: «місцем без місця, яке пливе від порту до порту, від борделя до борделя…» [7, с. 27]. Його двозначність підкреслюється і на рівні персонажів фільму. Наприклад, головна героїня виголошує фразу, що фактично повторює інтенцію Фуко: «Ми всі на кораблі, тікати нема куди. Перед нами світ, яким можна насолоджуватись і мандрувати…» (*Бідолашні створіння*, 2023, 01:08:15). З одного боку, корабель постає як місце ізоляції, замкнене у своїх межах; з іншого – саме він відкриває перед Беллою новий горизонт досвіду, свободи і пізнання. Саме тут вона знайомиться з філософськими текстами таких відомих мислителів, як-от Ґете, Емерсон, тощо. Паралельно з цим її авантюрний партнер Дункан так і лишається замкненим у гетеротопіях девіації: барах, казино й інших місцях надлишку. І якщо для Белли корабель стає місцем переходу, де народжується нова суб'єктність, то для Дункана він залишається лише черговим пунктом на маршруті споживання і розваг.

Рис. 6. Корабель як «par excellence». Перехідний простір між старим і новим світом Белли. Кадр з фільму «Бідолашні створіння» (реж. Й. Лантімос, 2023).

Джерело: imdb.com.

Наступною гетеротопією, до якої потрапляє Белла, є Александрія, зупинка на шляху до Парижа (рис. 7). Чому саме Александрія? На це питання прямої відповіді не надає режисер. Ми можемо лише припустити, що сучасна Александрія – це місто, яке зберігає в собі стародавність та перебуває на межі зникнення через екологічну кризу. За даними останніх досліджень, воно поступово занурюється під воду внаслідок підняття рівня моря й осідання ґрунтів, а його прибережні райони вже зазнають суттєвих руйнувань [5]. Так само це

місце у «Бідолашних створіннях» перебуває на межі розлому і постає пекельним простором, де відбувається розрив із гетеротопією надлишку. Тут Белла вперше стикається з людськими стражданнями, смертю і бідністю.

Колористика сцен у цих кадрах перегукується з хворобливо-апокаліптичною барвистістю роботи нідерландського художника Лукаса ван Лейдена «Лот з дочками» (бл. 1509 р.), яку французький театральний теоретик Антонен Арто детально аналізує у збірці «Театр та його двійник» (рис. 8). Спотворена просторова архітектура полотна, теми інцесту та апокаліпсису – цю форму, цей матеріал він шукав для свого нового театру на початку XX століття [1, с. 36–40]. Відповідно Лантімос використовує «жорстокість образу» Арто: сліпуче, майже отруйне світло, паноптичні приміщення ресторану та деформована геометрія, що тисне на тіло й нервову систему глядача. У цих сценах Александрія функціонує як гетеротопія кризи, у якій героїня опиняється перед необхідністю переосмислення моральних меж і власної відповідальності за інших. Саме такі «межові» простори Фуко і описує як гетеротопії кризи – локуси, де суб'єкт стикається з досвідом, що руйнує попередню модель ідентичності. Вона віддає всі гроші Дункана нужденним, відчуваючи нездатність віддати щось інше всьому світу.

Унаслідок цього Белла опиняється у зимовому, холодному Парижі, де влаштовується працювати в борделі, який є крайнім типом гетеротопії [7, с. 27]. У типології Фуко бордель функціонує як «привілейована» гетеротопія, що поєднує механізми суворого доступу, дисципліни та ритуалізованої дії влади над тілом. Цікаво, що протагоністка потрапляє у це місце радше не заради грошей, як буває зазвичай, а з цікавості та бажання відкриттів.

Місце розпусти у «Бідолашних створіннях» постає простором на межі морально-етичних норм, закону та соціально-економічної необхідності (рис. 9). Адже простір, де тіла відхиляються від норми, стає також місцем, де вони перетворюються на об'єкти влади або пригнічення [2, с. 9–47]. Фуко зауважував, що гетеротопії мають подвійний механізм «відкриття/закриття», який відокремлює їх від зовнішнього світу, але все ж дозволяє проникнення погляду, бажання й контролю [7, с. 26]. У цьому випадку роль дисциплінарного контролю виконує карлиця Мадам Свіні – власниця борделю, яка встановлює жорсткі правила перебування там дівчат-повій, караючи їх укусами різних частин тіла. Сам процес вибору чоловіками дівчини, з якою провести ніч, постає ритуалом ієрархії, де жінка виступає об'єктом «male gaze» («чоловічого погляду») та бажання.

На наш погляд, цікавою є думка американської дослідниці К. Гравес, яка пропонує інтерпретувати бордель як простір, у якому Белла квіризує усталену сексуально-економічну модель взаємодії [9, с. 22–23]. Спробуємо пояснити цю тезу. На відміну від стандартної пасивної моделі, героїня пропонує новий формат клієнтських стосунків, що ґрунтується на взаємному обміні та тілесній комунікації (як-от історії про дитинство та анекдоти між нею і клієнтом). Вона закохується у Туанетту – темношкіру повію, якій від неї нічого не треба. Туанетта не прагне її контролювати, і Белла вперше отримує досвід стосунків без примусу та

Рис. 7. Александрія. Кадр з фільму «Бідолашні створіння» (реж. Й. Лантімос, 2023)

Джерело: imdb.com.

Рис. 8. Лукас ван Лейден. Лот з дочками. Бл. 1509 р. Лувр, Париж

домінації. Вона також йде на навчання й обирає те, що цікаво їй. Таким чином персонаж поступово перетворює гетеротопію девіації на гетеротопію накопичення знання та досвіду для неї. Коли її колишній коханець називає її повією, вона каже: «ми власні засоби виробництва» (*Бідолашні створіння*, 2023, 01:43:23). Белла нарешті сама встановлює правила сексуальної гри, вільно досліджуючи розмаїття бажань.

Рис. 9. Бордель у Парижі як крайня форма гетеротопії девіації. Простір тілесної свободи та соціальних аномалій. Кадри з фільму «Бідолашні створіння» (реж. Й. Лантімос, 2023)

Джерело: imdb.com.

Поряд із цим, Дункан, який протягом усього сюжету лишається фігурою девіантного бажання (влади, грошей, розваг), у підсумку опиняється у психіатричній камері, що за своєю формою нагадує дисциплінарну інституцію на кшталт Бетламського госпіталю – ще однієї гетеротопії девіації за Фуко (рис. 10). Якщо Белла швидкими кроками рухається до звільнення та емансипації протягом сюжету, то він рухається до дедалі більшої форми ізоляції, залишаючись рабом своїх бажань. Таким чином фільм пропонує дзеркальне розташування двох траєкторій: свобода Белли зростає пропорційно до того, як звужується простір Дункана.

На тлі цього розходження шляхів, а також хвороби доктора Годвіна, повернення Белли до Лондона набуває особливої символічної ваги. Важливо, що у будинку Бога змінюється колористика простору, з монохромної холодної чорнобілої палітри на теплішу та насичену (рис. 11). Цей жест Лантімоса маркує трансформацію режиму тієї самої гетеротопії. Якщо на початку дім функціонував як гетеротопія кризи та ізоляції, що конструювала Беллу як об'єкт експерименту і нагляду, то після повернення він актуалізується як простір повторної кризи, пов'язаної з переозначенням ідентичності. Згідно з логікою Фуко, цей локус можна прочитати як гетерохронію, у якій накопичується та повертається час: минуле Белли не зникає, а зберігається в межах цього місця й актуалізується у вирішальний момент як знання, що перезапускає її ідентичність. Відтак героїня переживає символічний акт другого народження, але цього разу не як експеримент, а як самовизначена особистість.

Для завершення шляху становлення їй варто зіштовхнутися зі своїм минулим «Я», життям Вікторії. Саме так вона потрапляє у типовий вікторіанський будинок XIX століття, квазі-дисциплінарну інституцію, гетеротопію девіації, як простір контролю, покарання та «виправлення» жіночої тілесності [2, с. 185–222] (рис. 12). Це повністю відповідає «домашній ідеології» цього періоду, описаній низкою дослідників, зокрема Л. Бланд та Дж. Волковіц: дім функціонує як моральний притулок, де жіночність контролюється, а жіноче тіло

Рис. 10. Психіатрична камера як гетеротопія девіації. Простір ізоляції для Дункана. Кадр з фільму «Бідолашні створіння» (реж. Й. Лантімос, 2023).

Джерело: imdb.com.

Рис. 11. Гетеротопія кризи. Повернення Белли до дому Бакстера. Кадр з фільму «Бідолашні створіння» (реж. Й. Лантімос, 2023)

Джерело: imdb.com.

перетворюється на носійку респектабельності [4, 15]. Колишній чоловік-генерал є втіленням патріархальної та колоніальної влади, і це підкреслюється в просторі його будинку, насамперед великою кількістю маскулінної символіки, як-от зброя, гігантоманією архітектурних форм та присутністю агресивних собак. Лантімос ніби відтворює дистопію Фаллоса у феллінівському «Місті жінок», де фізичний простір стає матеріалізацією чоловічого страху, влади та ненаситного контролю (*Місто жінок,* 1980, 00:59:16-01:46:00). І, справді, цей жах втратити фалічну владу є таким великим, що генерал вирішує піддати сексуальному контролю Беллу через намір клітородектомії – видалення клітора для лікування істерії, розповсюджену медичну практику у вікторіанську добу [11].

Отже, як ми бачимо, дім генерала стає простором, де патріархальна влада намагається інституціоналізувати себе через насильство, тоді як Белла рухається до власної емансипації. Логічним завершенням цього конфлікту стає її символічний акт відмови від операції та випадковий постріл у ногу колишнього чоловіка, жест, що руйнує модель влади, на якій тримався весь цей простір.

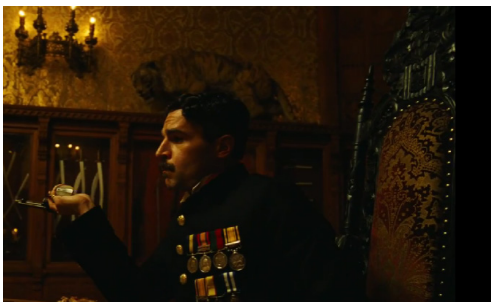

Рис. 12. Гетеротопія девіації та влади. Генерал Алфі як уособлення дисциплінарного контролю та колоніальної домінації. Кадр з фільму «Бідолашні створіння» (реж. Й. Лантімос, 2023)

Джерело: imdb.com.

Повертаючись до дому лікаря, простору, який колись був місцем її народження та контролю, Белла вступає до нього вже як суб'єкт, що пройшов шлях звільнення та самопізнання. Саме тут з'являється фінальна візуальна метафора фільму: сад у домі Бога, постає різкою антитезою до темного вікторіанського будинку генерала (рис. 13). На нашу думку, це є алюзія на «райський сад» та золоте століття на землі, той момент коли люди на лоні природи жили щасливо та безтурботно, не відчуваючи провини за свою наготу. Чому саме сад? Відповідь на це питання надає Фуко у своїй лекції «Про інші простори», адже він відводить особливе місце цій ділянці землі, сад для нього постає одночасно мікрокосмом світу та місцем його символічного упорядкування, таким простором, де різні шари часу і культури стискаються в одній точці [7, с. 25–26]. Так само в останніх кадрах ми бачимо створених Богом істот, спостерігаємо різні види любові. Лантімос показує, що любов не зводиться до одного нормативного формату, а вона є множинна, різноманітна, вільна, так само як і сама Белла.

Рис. 13. Сад у домі Бога. Утопійна гетеротопія, що протиставлена темному будинку генерала та символізує множинність любові й свободу Белли. Кадр з фільму «Бідолашні створіння» (реж. Й. Лантімос, 2023)

Джерело: imdb.com.

У фіналі «Бідолашних створінь» світ постає не як місце дисципліни, а як місце творення. Белла не лише звільняється від гетеротопій кризи та девіації, а й створює гетеротопію компенсації, власний простір прийняття, відкритості і любові, що існує поза нормами та ієрархіями.

Висновки. Підсумовуючи, ми можемо зробити такі висновки. У кінострічці «Бідолашні створіння» Й. Лантімоса нами виокремлено сім гетеротопійних просторів через які проходить головний персонаж, Белла Бакстер, протягом сюжету.

Так, першим простором є будинок доктора Бакстера, який функціонує як гетеротопія кризи та репрезентує дорослішання і дослідження власного тіла та сексуальності Беллою. Головною фігурою влади тут є Бог, лікар Бакстер. Другий простір, Лісабон, куди Белла потрапляє разом із авантюристом Дунканом Веддерберном, нами інтерпретується як гетеротопія девіації та водночас гетерохронія, простір «іншого часу», де її дорослішання різко прискорюється, а норми розхитуються через раблеанську естетику надлишку, бажання та ілюзорності. Важливо, що тут відтворюється й новий режим влади: контроль, раніше

зосереджений у Бакстера, переходить до Дункана, а репресивний механізм цієї гетеротопії проявляється як примусове «замикання» і обмеження свободи (зміна гегемонії, що матеріалізується у сцені зі скринею). Унаслідок цього вона опиняється у третій гетеротопії Фуко «*par excellence*» – на кораблі, водночас замкненому й відкритому нескінченності руху. Для Белли він функціонує як перехідний простір формування нової суб'єктності (розширення горизонту досвіду, філософське пізнання), тоді як для Дункана залишається лише елементом маршруту споживання та розваг, що підкреслює відмінність їхніх траєкторій. Врешті-решт на шляху до Парижа корабель зупиняється біля Александрії – гетеротопії кризи, де відбувається розрив із гедоністичною логікою попередніх просторів. Саме тут Белла вперше безпосередньо стикається зі стражданням, смертю та бідністю, що запускає переосмислення моральних меж і відповідальності за Іншого; кульмінацією стає її жест радикального дарування (відмова від ресурсів на користь нужденних).

Паризький бордель постає як гранична гетеротопія девіації з дисциплінарним режимом доступу та контролю над тілом, однак Белла переозначує цей простір як зону досвіду, навчання й самовизначення, формулюючи власну агентність і нові правила взаємодії. Важливим підсумковим акцентом є дзеркальність двох траєкторій: Белла послідовно розширює простір свободи й суб'єктності, тоді як Дункан, залишаючись фігурою девіантного бажання, рухається до зростання ізоляції та врешті опиняється в психіатричній камері.

Повернення Белли до Лондона маркує завершення циклу трансформації: «дім Бога» змінює семантику з гетеротопії кризи на простір нового початку, куди героїня входить уже як суб'єкт із досвідом і знанням. Фінальне зіткнення з минулим у домі генерала актуалізує ще одну гетеротопію девіації, квазі- інституцію контролю та «виправлення» жіночої тілесності, однак саме тут патріархальна модель влади зазнає руйнування завдяки рішучому жесту Белли, що символічно розриває механізм підпорядкування. Останнім простором є сад у домі Бога, який постає як утопійно маркована гетеротопія, що протиставляється дисциплінарним просторам контролю та фіксує фінальний зсув. Світ більше не функціонує як режим контролю, а як простір творення, прийняття й множинної любові.

Отже, як ми бачимо, ці гетеротопії демонструють, що простір у фільмі є не тлом, а механізмом наративу: він дисциплінує, прискорює, травмує або звільняє, і саме через зміну просторових режимів конструюється трансформація Белли.

Список літератури:

1. Арто А. Театр та його двійник. Львів : Видавництво Жупанського, 2021. 280 с.
2. Фуко М. Наглядати й карати. Народження в'язниці. Київ : Komubook, 2020. 452 с.
3. Baciu I. Reinterpreting the Frankenstein Myth in Yorgos Lanthimos' Poor Things (2023). *Les Cahiers Linguatek*. 2024. № 15/16. P. 251–259. DOI: https://doi.org/10.54337/ojs.jos.v10i1.8278.
4. Bland L. Banishing the Beast: English Feminism and Sexual Morality, 1885–1914. London : Penguin, 1995. 410 p.
5. Durie A., Khamis H. 'I Trust My Eyes, Not the Forecast': Alexandria Is Sinking. Why Don't Local Fishers Believe It? *The Guardian*. 20.03.2025. URL: https://www.theguardian.com/environment/2025/mar/20/rising-sea-levels-alexandria-egypt-nile-delta-sinking-climate-el-max-fishing?utm_source (дата звернення: 08.01.2026).
6. Falvey E. The Cinema of Yorgos Lanthimos: Films, Form, Philosophy. London : Bloomsbury Academic, 2022. 304 p.
7. Foucault M. Of Other Spaces. Translated by Jay Miskowiec. *Diacritics*. 1986. Vol. 16, no. 1. P. 22–27. DOI: https://doi.org/10.2307/464648.
8. Gould G. An Illustrated Dictionary of Medicine, Biology and Allied Sciences. Philadelphia : P. Blakiston, 1898. 722 p.
9. Graves K. Deviance and the Aesthetic Schema: A Queer(ed) Somaesthetic Analysis of Poor Things. *The Journal of Somaesthetics*. 2024. Vol. 10, no. 1. P. 18– 28. DOI: https://doi.org/10.54337/ojs.jos.v10i1.8278
10. Kennedy M. Fisheye Lenses in Yorgos Lanthimos' Poor Things. *The Cinematograph*. 2024. Vol. 1, no. 2. P. 1–18. DOI: https://doi.org/None/cinematograph.8873.
11. Molinari V. Debating Clitoridectomy in Victorian England: Sexuality, Knowledge and Consent of the Female Patient in the Male Medical Discourse. *European Journal for the History of Medicine and Health*. 2024. Vol. 81, no. 2. P. 1– 23. DOI: https://doi.org/10.1163/26667711-20241156.
12. Papanikolaou D. Greek Weird Wave: A Cinema of Biopolitics. Edinburgh : Edinburgh University Press, 2021. 288 p. DOI: https://doi.org/10.3366/edinburgh/9781474436311.001.0001.

13. Poovey M. Uneven Developments: The Ideological Work of Gender in Mid-Victorian England. Chicago : University of Chicago Press, 1988. 289 p.

14. Tham X. Clitoris Light-Switches, Hybrid Animals and Brain Slices: How the Bizarre, Beautiful World of *Poor Things* Was Made. *GQ*. 05.02.2024. URL: https://www.gq-magazine.co.uk/article/poor-things-movie-set-design-interview (дата звернення: 08.01.2026).

15. Walkowitz J. R. City of Dreadful Delight: Narratives of Sexual Danger in Late-Victorian London. Chicago : University of Chicago Press, 1992. 368 p.

16. Wood G. Art Nouveau and the Erotic. New York : Harry N. Abrams, 2000. 96 p.

Fedchenko Ye.E. HETEROTOPIAS IN YORGOS LANTHIMOS' POOR THINGS (2023)

The article examines the spatial organization of Yorgos Lanthimos's film Poor Things (2023) through the prism of Michel Foucault's concept of heterotopia. It is emphasized that, despite considerable scholarly attention to the gender, queer, and visual aspects of the director's work, the spatial models of this film have not yet become the subject of a comprehensive analysis. The study substantiates the relevance of applying the concept of heterotopia to cinematic space as a medium in which regimes of isolation, transition, deviation, control, and symbolic re-signification are intertwined.

It is established that in the film space does not function merely as a background, but rather emerges as an active mechanism in shaping the narrative, corporeality, and subjectivity of the protagonist. It is separately traced that the heterotopic organization of the film is formed not only at the level of the plot, but also through color, optics, and the spatial composition of the frame, which visually emphasize the change in the regimes of power.

It is determined that Baxter's house-laboratory functions as a heterotopia of crisis associated with isolation, surveillance, and disciplinary control. Lisbon is interpreted as a heterotopia of deviation and heterochrony, where the processes of bodily discovery and transgression of social norms are accelerated. The ship is shown to function as a space of transition, while Alexandria appears as a locus of ethical rupture. The Parisian brothel is analyzed as an extreme heterotopia of deviation, within which mechanisms of bodily discipline coexist with the possibility of redefining female agency. The general's house represents patriarchal control and the violent "correction" of the female body, whereas the final garden actualizes a heterotopia of compensation.

The article demonstrates that the sequence of heterotopias in the film corresponds to the stages of Bella Baxter's formation and reflects her movement from objectification to emancipation. It is concluded that in Poor Things space serves as a key instrument of meaning-making, through which the mechanisms of power, bodily experience, and the formation of subjectivity are revealed.

Keywords: *Yorgos Lanthimos, Poor Things, Michel Foucault, heterotopia, spatial models, corporeality, female subjectivity, Greek Weird Wave.*

Дата першого надходження статті до видання: 20.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 930.1 (114+115) : 303
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.45

Космина В.Г.
https://orcid.org/0000-0002-0911-5854
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

РЕЦЕНЗІЯ НА НАУКОВУ МОНОГРАФІЮ ЧЕКАНОВА ВСЕВОЛОДА ЮРІЙОВИЧА «ПРОСТОРОВО-ЧАСОВИЙ ВИМІР ІСТОРІЄПИСАННЯ: МЕТОДОЛОГІЯ І ДОСЛІДНИЦЬКІ ПРАКТИКИ» (ВІННИЦЯ: ТВОРИ, 2025. 488 С.)

Монографія В.Ю. Чеканова написана на досить актуальну як для української історіографії, так і для історичної науки загалом тему. Зазвичай проведення істориком прикладного наукового дослідження в переважній більшості випадків відбувається в певній системі координат, що стосуються історичного простору й історичного часу. Ці координати можуть мати об'єктивні географічні й хронологічні відповідники, але в кожному історичному описі їхній зміст гранично модифікується, а точніше, суб'єктивізується. Адже простір і час минулого, особливо віддаленого, недосяжні для дослідника і ним лише моделюються, себто, конструюються. Для різних історичних персонажів вони теж мали, вочевидь, різне смислове наповнення, що не могло не відображатись і в доступних нам історичних джерелах. Нарешті, уява історика, в якій, власне, й «перебувають» вказані історичні час і простір, також постійно піддається різним «коригуючим» впливам його навколишнього світу.

Інакше кажучи, ми спостерігаємо надвисоку (подвійну чи потрійну) суб'єктивізацію зазначених координат, що не піддаються точній верифікації за методами природничих наук. І це ми говоримо про наукові історичні дослідження, де автори прагнуть до максимальної достовірності свого викладу. А що ж тоді говорити про подібні параметри опису в художніх творах на історичні теми, де «точність» не є обов'язковою?

Тож необхідно лише вітати сміливість автора, що взявся виявити саме «просторово-часові структури» в історичних дискурсах різної природи, простежити їх еволюцію і зіставити між собою. Уже сама ця спроба становить неабиякий внесок в історіографію.

Монографічна праця В.Ю. Чеканова «Просторово-часовий вимір історіє писання: методологія і дослідницькі практики» є грунтовним і детальним дослідженням, присвяченим історіографічній інтерпретації часових і просторових параметрів минулого в науково-історичному та інших, пов'язаних із ним, дискурсах. Вона висвітлює проблеми теоретичної історії і, за визначенням автора, присвячена «морфології та механіці історичного знання». Отже, вона демонструє звернення вітчизняних істориків до актуальних питань самопізнання історії як науки. Ключовим у цьому процесі є, на думку автора монографії, осмислення категорій простору і часу, за котрими він визнає «структуруючу роль» в системі історичного знання. Він стверджує, що вони функціонують саме як апріорні структури, в рамках яких знання про минуле втілюється ще до початку роботи науковця-дослідника. Тому в історичному дослідженні представлені як об'єктивний, пов'язаний з впливом цих структур, так і суб'єктивний моменти,

Монографія охоплює значний період розвитку історичної науки, що уможливлює комплексний

© Космина В.Г., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

розгляд того, як змінювалися погляди на простір і час у різні епохи і як це впливало на підходи до дослідження минулого в історіографії. Вона охоплює також філософські, культурологічні, психологічні концепти, що показує розвиток історичного знання як динамічний процес, невід'ємний від процесів в інших галузях знання і навіть від художнього самовираження.

Монографічне дослідження відкривається вступним розділом. Він дозволяє нам з'ясувати весь дослідницький задум автора. Актуальність теми пояснюється «поширенням проблематики самоідентифікації історичного знання», до параметрів якого належать і просторово-часові структури. Також окреслені мета і завдання дослідження, його об'єкт, предмет, географічні, хронологічні й «речові» рамки, методи і практичне значення. Вірно відзначена і його безсумнівна наукова новизна.

У першому розділі розглядаються деякі методологічні аспекти теми («Історіографічна інтерпретація»), напрями і парадигми висвітлення проблеми простору і часу в історіографії, а також докладно описуються дві групи історіографічних джерел (теоретичні й прикладні) про темпоральні і просторові параметри історичного дослідження. Про широту авторського охоплення літератури свідчить той факт, що в роботі аналізуються понад 370 джерел і наукових праць зарубіжних і вітчизняних авторів. Хоча в історіографічній частині варто було означити, які аспекти теми і в чому так і залишились недослідженими. Це б допомогло чітко конкретизувати внесок автора в дослідження важливої наукової проблеми.

Другий розділ монографії («Питання про виміри у науково-історичному дослідженні») покликаний обґрунтувати роль і значення просторових і часових координат як ключових елементів дослідницького інструментарію історика і як важливих параметрів існування та сприйняття самого історичного знання.

Другий аспект докладно розглядається в третьому розділі («Просторово-часовий вимір: ґенеза структур»). Виклад починається з характеристики сприйняття історії як певної схеми (зокрема, вмістилища фактів), що об'єктивно вимагає врахування координат часу і простору. Окреслюється еволюція в розумінні цих координат від ранніх, міфологічних, картин минулого до поглядів античних істориків, зокрема в сприйнятті утилітарного та історичного часу. Наводяться й численні посилання на думки з цього приводу мислителів різних епох аж до сьогодення.

Четвертий розділ («Просторово-часові уявлення в методології науково-історичного дослідження») присвячений уже тлумаченням простору й часу в історичних творах. Автор в описі діяльності істориків XIX–XX ст. використовує поняття «форматування минулого», котре вказує на гнучке, часто суб'єктивістське, застосування просторово-часових параметрів історичних процесів (явищ). Це дозволяло більш достовірно описувати статичні й динамічні об'єкти, війни й революції, що, врешті-решт, приводило до визнання багатовимірності історії.

Як наслідок, у п'ятому розділі («Просторово-часові уявлення у суб'єктивному сприйнятті істориків (від Античності до Нового часу)» В.Ю. Чеканов докладно зупиняється на особливостях сприйняття часу і простору у великої когорти авторів, починаючи з античних істориків – Геродота, Фукідіда, Полібія. Надалі він характеризує просторові й часові аспекти в історичних творах давньоримських авторів (Саллюстія, Тацита, Плутарха), середньовічних істориків (Феофана Сповідника, Григорія Турського) та мемуаристів, мислителів доби Відродження, істориків доби Просвітництва, представників напрямів класицизму і романтизму. Окремо зупиняється на творчості Фюстеля де Куланжа. А завершує розділ викладом зображення простору і часу «істориками-націоналістами» рубежа XIX–XX ст., насамперед українцями – М. Грушевським, Д. Дорошенком, Д. Яворницьким, І. Лисяком-Рудницьким. Дуже корисним і повчальним є те, що опис сприйняття простору і часу у творах великого числа авторів «уплетений» у загальну характеристику їхнього розуміння і викладу історичного процесу в ту чи іншу епоху. У підсумку автор зазначає, що «протягом періоду від Античності до початку XX ст. спостерігалося зростання суб'єктивізму в авторських репрезентаціях минулого».

Шостий розділ монографії, названий автором «Нове у репрезентаціях часу і простору в дослідницьких практиках істориків XX–XXI ст.», починається з твердження, що в XX ст. «передбачувано поширюються дослідження в національній парадигмі». Але сам В.Ю. Чеканов всю увагу зосереджує на новому напрямку в історіографії, позначеному міждисциплінарністю й антропологізмом. Витік «новацій» він бачить у праці Й. Хейзінги «Осінь середньовіччя», а їхній розвиток знаходить у становленні й еволюції французької історичної школи «Анналів». Відтак він послідовно аналізує особливості історичного опису та відображення в ньому просторових і часових структур у творчості вчених цієї школи. Докладно розглянуті

праці М. Блока, Л. Февра, Ф. Броделя (найбільш ретельно), їхніх послідовників із наступних генерацій цієї школи, а також зарубіжних представників споріднених течій – мікроісторії, історії повсякденності тощо.

У сьомому розділі автор звертається до проблеми представлення просторових і часових структур у дискурсах позанаукових, але непрямо пов'язаних із історичною наукою. Ідеться про розділи з історії неісторичних наукових дисциплін чи історію науки взагалі, науково-популярні історичні тексти, мистецькі твори, художню літературу, кінематограф на історичну тематику. У цих дискурсах простір і час подані завжди оригінально, через авторське бачення, котре часто більш результативно, ніж історична наука формує суспільні уявлення про минуле та його просторові й часові параметри, нерідко далекі від наукових. Варто зазначити, що ця проблематика дослідниками вивчена слабко.

Восьмий розділ («Просторово-часові структури в побудові та будові сучасної системи історичного знання») писався автором як свого роду підсумковий, узагальнюючий. Тут спершу робиться схематичний огляд еволюції історієписання від давніх часів (навіть від давньої міфології) до початку XXI століття із зауваженнями стосовно відмінностей у трактуванні історичного простору та історичного часу в різні періоди, і характеризується сучасний стан застосування просторово-часових структур в системі історичного знання.

А надалі автор зупиняється на методологічних питаннях і вказує: «Нашим наступним і останнім завданням стане з'ясування того, які методи утворюються внаслідок форматування цих структур і застосовуються в історіографії у суспільно актуальних цілях як кумулятивне поєднання парадигм». Він пропонує запровадити й докладно описує такі методи:

– метод присвоєння об'єктам дослідження статусу;
– метод фронтальних наближень;
– метод «крил історика»;
– метод інвертування міфів;
– метод бінарних опозицій.

Два останніх, на його думку, підходять для дослідження просторових і часових структур у пов'язаних дискурсах. До них він пропонує додати:

– метод експозицій;
– метод зрізів;
– метод фронтирів;
–метод «гри з часом».

У Висновках (їх число – 8 – відповідає числу поставлених у Вступі завдань) відображене загальне авторське бачення ролі і змісту просторових і часових структур у працях істориків та в позанаукових історичних дискурсах в різні історичні епохи. В.Ю. Чеканов констатує досягнення поставленої у Вступі головної мети дослідження. Вона полягала в доведенні висхідної тези, сформульованої так: «Те, як виглядає історичне знання, є наслідком констеляції, в якій виділяються об'єктивні та суб'єктивні чинники, позаісторичні впливи та внутрішня логіка розвитку історичної науки; цей вигляд не залежить від намірів «написати історію» і не був результатом еволюції поглядів на минуле чи на методологію його вивчення; він постав як комбінація сприйняття та дискурсивного відображення простору і часу під впливом апріорної дії просторово-часових структур і подальшого ускладнення та урізноманітнення їх суб'єктивного розуміння носіями історичної свідомості, а також інструментального застосування в дослідних цілях».

Дослідження В.Ю. Чеканова, з огляду на увагу автора до теоретико-методологічних аспектів теми, актуалізує для професійних істориків значення простору і часу в історичних дослідженнях та при викладанні історичних дисциплін у вищій школі. Воно важливе для дослідження проблематики, якій приділяється мало уваги у сучасній українській історіографії.

Положення, висунуті В.Ю. Чекановим, пройшли широку апробацію, публікувалися у наукових статтях у фахових виданнях та в журналах, внесених до наукометричних баз, оприлюднювалися на наукових конференціях.

Монографія написана у стилі, що відповідає прийнятому в науковій літературі, хоча він може виявитись дещо ускладненим для непідготовленого читача. Утім, основні положення своєї роботи автор виклав у логічній послідовності. Це цілком авторська робота, цілісна і завершена відповідно до поставлених мети та завдань. Вона має самостійний характер, є новаторською за концепцією і має високу наукову цінність.

Наявність окремих зауважень до монографії, що стосуються передусім деяких кальок з російської мови, не знижують її наукового, методологічного, теоретичного та практичного значення і не можуть вплинути на загалом позитивну її оцінку. Тема дослідження актуальна і цілком може бути продовжена у подальшому (поради з цього приводу будуть подані нижче).

Щодо подальшого дослідження теми можна

зробити декілька зауважень рекомендаційного характеру.

Перше стосується методологічного аспекту. У Вступі автор апелює до традиційних (здебільшого позитивістських) методів дослідження. Але тема роботи й авторський задум відповідають рівню постнекласичної науки. Сучасна постнекласична наука вивчає надскладні, здатні до самоорганізації системи взаємозв'язків, до якої включена й людина, і визнає, що цільові установки суб'єкта зазвичай зумовлені і водночас обмежені розумовою сферою, взагалі культурним змістом відповідної епохи. Отже, просторово-часові структури, тим більше апріорні, що проявляються в історичних дискурсах, насправді кореняться в розумовій сфері (читай: культурі) епохи, а не породжені суб'єктивною уявою тих чи тих авторів. Саме тому авторові варто надалі звернутись до стану культури, до наукової (філософської) «картини світу» відповідної епохи та регіону, щоб отримати точку відліку чи «матрицю» для аналізу просторово-часових структур в історичних творах.

Друга рекомендація стосується вигляду нових досліджень. Було б логічним уникати надмірного числа підрозділів чи вводити тут якусь симетрію, приводячи структуру у відповідність із переліком поставлених завдань. А ось методи дослідження краще обґрунтовувати на початку роботи, а не наприкінці, і продуктивно їх застосовувати в самому дослідженні, добиваючись його зримих і переконливих результатів.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Атаманська С.С. – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Приватного вищого навчального закладу «Європейський університет»

Білик В.А. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Волинського національного університету імені Лесі Українки

Білик Н.І. – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Біляєва С.О. – доктор історичних наук, доцент кафедри археології Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Бойко О.В. – асистент кафедри джерелознавчих студій та суспільних комунікацій факультету історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету

Борчук С.М. – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Карпатського національного університету імені Василя Стефаника

Василишин С.Ю. – кандидат історичних наук, начальник Гуманітарного відділу Копичинецької міської ради

Волошин М.В. – аспірант Маріупольського державного університету

Гаук А.І. – кандидат історичних наук, докторант Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Гранченко М.В. – аспірант кафедри історії Навчально-науковий педагогічний інститут імені В. О. Сухомлинського Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова, науковий співробітник відділу фондів Миколаївського обласного краєзнавчого музею

Дацків І.Б. – доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин та дипломатії Західноукраїнського національного університету

Дзира І.Я. – кандидат філологічних наук, доктор історичних наук, професор, професор кафедри філології та перекладу Київського національного університету технологій та дизайну

Долик О.С. – здобувач першого (бакалаврського) рівня вищої освіти Львівського національного університету імені Івана Франка

Доценко В.О. – доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та археології Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Дояр Л.В. – кандидат історичних наук, доцент, завідувачка Державного архіву друку Книжкової палати України імені Івана Федорова

Жолоб М.П. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та археології Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Захожай З.В. – кандидат історичних наук, доцент, завідувачка кафедри державно-правових і гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Зінкевич Р.Д. – кандидат історичних наук, доцент, старший викладач кафедри гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ

Калашнік О.В. – кандидат філософських наук, викладач кафедри культурології та зарубіжної літератури Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

Козловський С.О. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії середніх віків та візантиністки Львівського національного університету імені Івана Франка

Космина В.Г. – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Котельницький Н.А. – член-кореспондент Української академії наук, кандидат історичних наук, доцент кафедри мовної підготовки та міжкультурних комунікацій ЗВО «Університет трансформації майбутнього»

Коцур Р.В. – доктор філософії в галузі історії, доцент кафедри загальної історії, правознавства і методик навчання Університету Григорія Сковороди в Переяславі

Куриляк В.В. – доктор богослов'я, доцент, доцент кафедри богослов'я ПВНЗ «Український гуманітарний інститут»

Куценко С.Ю. – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського національного університету

Кушнір В.Г. – доктор історичних наук, професор кафедри археології, етнології та всесвітньої історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Лаврут О.О. – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри суспільно-гуманітарної та медійної освіти Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Лановий М.Б. – полковник, перший заступник начальника Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

Лизень Є.В. – доктор філософії з історії та археології, стажер Аналітичного центру балканських досліджень

Ліхтей І.М. – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри античності, Середньовіччя та історії України домодерної доби ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Марків А.Л. – аспірантка кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Волинського національного університету імені Лесі Українки

Мілютін С.Ю. – вчитель історії КЗ «Ліцей «Науковий» Кропивницької міської ради»

Олексин І.Я. – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету фізичного виховання і спорту України

Паска Б.В. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України і методики викладання історії Карпатського національного університету імені Василя Стефаника

Петренко І.М. – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії, релігієзнавства та методик їх викладання Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка

Пірошенко С.Ю. – кандидатка філологічних наук, доцентка, доцентка кафедри культурології та зарубіжної літератури Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

Рижева Н.О. – доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова

Романенко Т.І. – старший викладач кафедри суспільно-гуманітарних наук Одеського державного аграрного університету

Романько О.В. – аспірант Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

Ронай Л.М. – доктор філософії з історії та археології, доцент кафедри історії Угорщини та європейської інтеграції ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Савчук В.С. – доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Сергієнко С.Ю. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та туризму Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

Слоневська І.Б. – кандидатка філософських наук, доцентка, завідувачка кафедри культурології та зарубіжної літератури Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

Сніда Є.О. – кандидат історичних наук, доцент кафедри спеціальних галузей історичного знання та дидактики історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Соколова Н.Д. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету фізичного виховання і спорту України

Судаков С.М. – аспірант кафедри Стародавнього світу і Середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Тищук С.В. – аспірант Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

Тішин О.В. – кандидат історичних наук, вчитель комунального закладу «Василівський ліцей "Сузір'я"» Василівської міської ради Запорізької області

Тоноян А.А. – аспірант, викладач кафедри історії факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Тоцька С.І. – доктор філософії спеціальності історії та археології, старший викладач кафедри давньої і нової історії України та методики навчання історії Запорізького національного університету

Трубчанінов М.А. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди

Федорова І.В. – доктор філософії, старший викладач кафедри суспільно-гуманітарних наук Одеського державного аграрного університету

Федченко Є.Е. – доктор філософії в галузі історичних наук, асистент кафедри історії мистецтв Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Хрящевська Л.М. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Навчально-наукового педагогічного інституту імені В. О. Сухомлинського Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова

Чебан О.М. – кандидат філософських наук, доцент кафедри суспільно-гуманітарних наук Одеського державного аграрного університету

Яшин В.О. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Криворізького державного педагогічного університету

НОТАТКИ

Науковий журнал

ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Серія: Історичні науки

Том 37 (76) № 1 2026

Коректура • *І. Чудеснова*

Комп'ютерна верстка • *В. Гайдабрус*

Адреса редакції:
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського
м. Київ, вул. Джона Маккейна, 33
Електронна пошта: editor@hist.vernadskyjournals.in.ua
Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 36,32. Ум. друк. арк. 40,22.
Зам. № 0426/381 Наклад 150 прим.
Дата розміщення онлайн: 01.05.2026. Дата друку: 08.05.2026.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.